Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

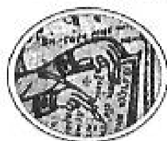

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредицата
„БЪЛГАРСКА КЛАСИКА" излиза
благодарение на любезното
спомоществователство на

МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО И НАУКАТА
и
НАЦИОНАЛЕН ДВОРЕЦ
НА КУЛТУРАТА

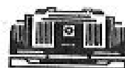

1000 екземпляра от всяко заглавие
са предназначени
за библиотеките в България.

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ **МОН**

СИМЕОН РАДЕВ

СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ

ТОМ 1

Царуването на кн. Александра
1879–1886

Издателство
• ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ •
София, 2004

На корицата:
Златен герб на Княжество България

ISBN 954-739-303-0 (т.1)

ПРЕДГОВОР

Обнародването на настоящата книга ще се види на мнозина преждевременно. Една история на съвременна България ще бъде наистина възможна, след като се появят: мемоари, които да открият интимната и психологическата страна на събитията; монографии върху развитието на стопанския ни живот и на държавните ни учреждения; обширни изследвания на епохата на Възраждането, в която се крият новите извори на българския национален дух и зачатъците на свободното ни политическо съществуване; и най-сетне – истински разобличения за политиката на великите сили, които са упражнявали тъй често решающе влияние върху съдбините на България. При отсъствието на тия данни може да се говори за едно систематическо изложение на събитията подир Освобождението, но не и за история, която да отговаря на изискванията на една научна метода.

Но трябваше ли да се чакат безпределно тия източници, когато никакъв признак не предвестява тяхното появяване? Ето, старите дейци умират, без да са оставили никакви писани възпоминания; от техните разкази се образува само една устна традиция, която ще премине у потомците с всичките преувеличения и багри, които може да ѝ придаде политическата страст. Колкото за монографиите, които трябва да спомогнат, за да се осветли взаимодействието на политическия ни живот и на националната ни култура – духовна и веществена – и те за скоро време не могат да се очакват; както ще трябва да мине време, догдето се сдобием и с една история на Възраждането.

Поради тия съображения – и за да не бъде принудено новото поколение да учи политическото ни минало в книгите

на чужденци, писани повърхностно и пристрастно – ние се решихме да издадем своя труд още сега. Като съзнавахме неговите неизбежни несъвършенства, ние се постарахме да отстраним поне тия недостатъци, които можеха да бъдат победени: разпитахме лично много дейци от епохата, която описваме; търсихме в протоколите на Министерския съвет и в архивата на Министерството на външните работи данните, които определят по-точно физиономията на събитията и побужденията на управляющите; проучихме всичките дипломатически преписки, които европейските държави са направили достояние на публиката. И сега предаваме тая книга на читающия свят с твърдо убеждение, че той ще види в нея един добросъвестен труд.

С това ние не искаме да кажем, че сме успели да направим книгата си съвършено обективна и сужденията си досущ безлични: няма история обективна и не съществат безлични историци. Даже за епохи, безкрайно далечни от нас – античните републики например или средните векове – не могат хората да пишат, без да се прозира у тях симпатия за някоя форма на управление, възторг от някоя доблест или гняв спрямо някоя измяна; още по-малко това пълно равнодушие е възможно за времена, непосредствено близки до нас, и спрямо деятели, повечето от които още участват в нашите борби. Ние сме се старали обаче с всичките средства на мисълта си да установим фактическата страна на събитията и истинските мотиви на създателите на новата ни история. Тук читателят ще намери може би много грешки, но никакво съзнателно пристрастие. Нашата най-голяма амбиция, списвайки тоя труд, е била да се покажем справедливи.

Накрай изказваме своята гореща благодарност към всички лица, които ни спомогнаха със своите възпоминания или със своите съвети – и особено към г. г. Малинова и Паприкова, които ни дадоха възможност да правим изследвания в архивата на зависещите от тях учреждения.

С. РАДЕВ

КНИГА ПЪРВА

Българският народ подир Берлинския договор

I

ОБЩОНАРОДНИЯТ ВЪПРОС

Защо не отидоха български пратеници в Берлин? – Тайни събрания на народните ни деятели в Макрикьой и Пера. – Берлинският договор и впечатлението от него в българските земи. – Съвещания на българските водители в Пловдив. – Мемоар до посланиците в Цариград. – Агитация за въоръжено съпротивление в Румелия. – Движението по македонската граница и Родопското въстание. – Възбуждението в средата на руските офицери. – Амбицията на Дондукова. – Откриване на Учредителното събрание в Търново. – Митингите в църквата „Св. Никола". – „Млади" и „стари". Каравелов водител на „младите". – Идеята да се разтури Учредителното събрание. – Ултиматум на Давидова до княз Дондукова. – Намеса на Лукиянова в Учредителното събрание. – Развязка на „общонародния въпрос".

Берлинският договор биде подписан на 1 юли 1878 година. Преди той да бъде официално обнародван, преди даже да е бил съобщен на европейските кабинети, неговият текст се появи в Times благодарение на една хитрост на Бловиц, останала прочута в историята на големия репортаж. От английския вестник светът узна най-напред за окончателното дело на конгреса; от него и българският народ научи страшната вест за своето разпокъсване. Впечатлението в българските земи бе потресающе. „Ний останахме смазани, гръмнати, поразени" – пише един съвременник.[1] Наистина никой

[1] Ив. Ев. Гешов, „Периодическо списание", том LXV, 1904 г.

народ не бе минавал с тъй бърз преход от упоението на една сбъднатата мечта в ужаса на една катастрофа: целокупна България, осъществена за миг в Сан Стефано, бе раздробена сега на три части, чието единство се запазваше само в скръбното причастие на една общо понесена неправда.

Ударът, нанесен от Берлинския конгрес на нашата народна цялост, бе толкова по-страшен, че дойде неочаквано. Той се виждаше и сега даже като нещо невероятно, немислимо, чудовищно; и въпреки официалния текст българите сѐ криеха в душата си някаква незнайна надежда, вярвайки смътно, че живеят в един лош сън, който скоро ще се разпилее.

При това предупреждения за туй, което фатално трябваше да се случи, не бяха липсували. Наистина още когато се подписа Санстефанският договор, за политическите кръгове в Европа не беше тайна, че той е едно временно споразумение, чиято цел е по-скоро да спре войната, нежели да създаде едно окончателно и трайно разрешение на Източния въпрос. Скоро се появиха и в меродавния печат на западните столици категорически твърдения, че турско-руският договор ще бъде подложен на една ревизия на великите сили. Злокобният този слух не закъсня да се разпространи и сред българската интелигенция. Тя обаче не почувства на първо време никакво безпокойство. Престижът на Русия я хипнотизираше. И как можеше да бъде другояче? Победоносните войски стояха пред стените на Цариград. Великата славянска империя бе излязла от изпитанията на войната тържествующа и страшна. В своето упоение българите мислеха, че няма на света сила, която да посегне на резултатите, добити от руското оръжие. Самата мисъл за такава една възможност смущаваше тяхната съвест като грях. Мълвата обаче за намеренията на Европа почна да става сѐ по-настойчива и въпреки светата вяра в Русия терзаеше някои по-прозорливи умове. Един от първите, що почнаха да бият тревога за престъплението, което се кроеше от враждебните към Русия велики сили, бе днешният старозагорски митрополит Методий Кусевич, тогава архимандрит и протосингел при Пловдивската митрополия. Още когато се съставляваше в Одрин от едно многочислено българско събрание адресът, който трябваше да се поднесе на великия княз Николай Николаевич по случай подписването на Санстефанския договор, дядо Методий обърна вниманието на присъствующите върху тревожните вести за намерението на Европа. В частните си разговори с видните народни дейци, избрани като депутация до великия княз, той изрази идеята да изпрати до европейските сили една българска депутация, която да действа за запазването на народното единство в границите, току-що начертани в Сан Стефано и две години по-рано определени от Цариградската конференция. Предложението на дядо Методий се посрещна неприветливо. Другарите му възнегодуваха силно против него, задето той се усъмнил във всемогъществото на Русия и поискал да се намесва в предначертаните от нея събития. Между туй страхът от едно посегателство от страна на Европа върху новосъздаденото положение ставаше сѐ по-основателен. Вече самите висши военни между русите почнаха да предчувстват обрата, който се готвеше. Някои от тях даже още през месец януари преди мира предсказваха положително неминуемото поражение на руската дипломация. В самия ден на подписването на Санстефанския договор, на 19 февруари, генерал Скобелев на банкета, даден по тоя случай в Одрин, бе казал в присъствието на мнозина българи, че „договорът не ще бъде траен, защото Англия ще бъде първата, която ще да иска преглеждането му, а следователно и изменението му“[1].

Изразено от мнозина генерали, стоящи във връзка с висшето петербургско общество и осведомявани върху върведа на дипломатическите преговори, това опасение се разпространи бърже по цялата руска войска, от Сан Стефано до

[1] Виж Сбирка от статии от П. П. Карапетров, Средец, 1898, стр. 376.

Дунава, раздухвано, преувеличавано, растящо със страшната тревожна сила на лошите предвестия. Само българите съхраняваха още своето радостно и непоколебимо спокойствие, осветено от вековната мисъл, че волята на Русия не може да бъде насилена. В Сан Стефано обаче депутацията почна вече да се разколебава малко в своето доверие в неприкосновеността на договора. Високопоставени лица, офицери от свитата на великия княз, потвърдяваха подозренията, чути по-рано в Одрин. Настъпи смущение в духа на българските дейци. Мисълта да се прати депутация до Силите вече не ги ядосваше.[1]

Напротив, те почнаха да я обмислюват хладнокръвно. „Първият, който възприе моето предложение, пише дядо Методий[2], бе покойният Греков. По-сетне склониха и мнозина от нашите другари. Решихме да се свика едно общо събрание, в което да се разисква от всички нуждата от едно енергично общобългарско действие за съхранение на народното ни единство. Понеже щеше да ни бъде неловко да държим тайни съвещания в самия руски стан, дето бяхме дошли като пратеници на българската признателност, намерихме за добре, щото събранието да се състои на турска територия. То стана в съседното село Макрикьой. Там присъстваха освен светските лица и екзархът заедно с владиците. Обясни

[1] Покойният Тодор Икономов, който по много национални въпроси е гледал твърде трезво, е споделял донейде идеята на дядо Методий. Той настоявал „пред българските представители в Сан Стефано през 1878 г. – пише той – да се прати из средата им депутация и пред посланиците на другите велики сили и като се представи нашето освобождение за дело на цяла Европа, на което изпълнителка е била Русия, да се изкаже благодарност и към тия сили и да се обяви България под съвкупното покровителство на всички сили – нещо, което щеше да гарантира България не само от едностранното вмешателство на Русия, но и от разделението, което по-сетне я сполетя само от завист към руското влияние...“ Мемоари, стр. 246.

[2] Из неиздадените „Възпоминания от Българското възраждане“ на н. в. преосвещенство Методий Кусевич.

се, че нашето намерение не произхожда от някакви чувства на недоверие спрямо великодушната наша освободителка, а от желание да ѝ помогнем в старанията ѝ – да запази свято и ненарушимо спасителното дело, извършено от нея.“ Методий обясни, че българите трябва да покажат на Европа, че те не са едно тъмно племе, което служи на Русия като предлог за войни и завоевания, нито една безформена маса, която може да се дели и разкъсва безогледно, а един народ с история, със съзнание, добито чрез просвещението си, и с твърдо единство, постигнато вече от църковното му възраждане. След страстни и дълги разисквания събраните се разотидоха, без да вземат някакво решение. „Тия, които бяхме на едно мнение, се съгласихме, разказва дядо Методий, да се срещнем още веднъж, за да обсъдим практическото изпълнение на нашата идея. Това интимно събрание стана в самия Цариград, в хотел Byzantios, в Пера: Решихме, че на първо място трябва да се съставят адреси до бъдещия конгрес, които да носят подписи от всички български земи. Една особена депутация трябваше да занесе тия адреси в Берлин и да ги предаде на европейските пълномощници.“ Познатият учител и записвач на народни умотворения Шапкаров бе натоварен да събира печати от българските общини в Македония, а сам Методий се задължи да изпълни същата мисия в Пловдив. Нещастие сполетя обаче и двамата и хубавото това начинание пропадна. Адресите от Македония Шапкаров ги предаде на велешкия търговец Весов, който трябвало да ги занесе в Екзархията в Цариград: той счел за по-сигурно да ги предаде на руското посолство, дето те изчезнаха безследно. В Пловдив задачата на Методия бе по-трудна. В Македония освобождението бе се явило като призрак и всички там трепереха да не би той да изчезне: адресите бидоха подписани поради това със страст. В Пловдив стоеше победоносната руска войска, залог за бъдещето. Кой дързваше да се усъмни в покровителството на велика Русия? Методий чу тогава жестоки обвинения. „Наричаха ме, пише той, безумец. Питаха ме: ако паче чаяние е предопределено Европа да разруши рус-

кото дело, какво можем да направим ние със своите малки средства, за да я възпрем от това пагубно намерение? Най-лютo ме упрекваше Костаки Пеев, който заяви, че моето предложение е едно предателство." Българският здрав разум обаче и в тоя случай взе връх. Адресът биде подписан тайно. Но и тук, както в Македония, една непредвидена случайност осуети хубавото начинание. Тъкмо когато Методий се готвеше да тръгне за Цариград и да занесе адреса на сигурно място, русите, предизвестени от Костаки Пеев, който искрено се боеше да не би да стане някоя пакост, възпрепятстваха на захванатото дело. Скоро след това се свика Берлинският конгрес. От всички балкански народи се явиха там депутации. Успяха да пристигнат дори пратеници от Армения. Само гласът на българския народ не се чу. Европейската дипломация извърши своето високо дело, без да подозира даже какъв болезнен отзвук ще намерят нейните решения в душата на тоя народ: за нея той бе нещо тъмно и в същото време отвлечено и тя оперираше над него с пълно хладнокръвие.

От всички български области най-онеправдана бе от конгреса Македония; но, потисната от турския гнет, двойно по-тежък сега, отколкото по-преди, покрита с остатъка от разбитите турски войски, тя не можа да прояви нито своя протест, нито даже своето отчаяние. Буйна форма взе негодуването на Южна България, която фактически се ползваше вече от свободата. „Първото впечатление на всинца ни, пише един румелиец"[1], беше, че подир като вкусихме от свободата, подир като тая наша свобода бе подписана от султана в Сан Стефано, ние не можехме пак да се подложим на един режим, състоящ се в едно ново издание на вилаетските закони." Идеята, за да се противостои на Берлинския договор, се появи най-напред в Пловдивско. Тук биеше най-силно националният пулс още от времето на църковните борби. Тук споменът за турските зверства се призоваваше със

[1] Ив. Ев. Гешов, op. cit.

своя върховен ужас. И на това население, настръхнало още от кланетата в Батак, Перущица и пр., Европа искаше да наложи един турски валия и като стража на Балканите – турските орди! При самия намек за турски гарнизони румелийските патриоти заявиха, че предпочитат по-скоро да подвергнат на риск непълното дело на Освобождението, нежели да се подчинят на едно решение, което им донася перспективата на едно прикрито робство. Тия пориви на румелийското население, възбудени от първите новини за постановленията на Берлинския конгрес, ставаха последователно сè по-смели и по-общи, бидейки тайно насърчавани от руските военни власти.

Съвременниците помнят с какви болезнени протести руските офицери посрещнаха Берлинския договор. Мнозина от тях плакаха при мисълта, че ще трябва да оставят пак на турските пълчища земята, в която се бе леяла руска кръв и дето руското победоносно оръжие бе прогласило края на робството. В първите моменти на екзалтация те заявиха на българите, че позорният договор не трябва да се изпълни и че самото население трябва да запази онова, което руската дипломация не можа да защити в Берлин. Имаше ли зад негодуващите изявления на руското офицерство някакъв план за действително съпротивление? Никак не. В Петербург настроението бе съвсем миролюбиво. Руската дипломация, дълбоко уязвена в своето миролюбие, мечтаеше наистина за едно възмездие, но в тоя момент тя не бе никак наклонна към усложнения. Тя бе решена да изпълни съвсем добросъвестно дълга, поет пред Силите. Царят от своя страна, дълго терзан от перипетиите на похода, уплашен малко от страшните жертви, на които бе изложил своя народ, искаше мир. Мир искаше с особена настойчивост и руското общество, в което войната бе предизвикала толкова сълзи и което желаеше освен това да се приключат подвизите за далечни освобождения, за да се предаде страната на вълиющата своя нужда от вътрешно преустройство. Впрочем, изтощена в своите финансови средства, разстроена от дългото ѝ напрежение,

без съюзници и без симпатия в Европа, разклатена и във вярата в собственото си могъщество, Русия нямаше никакъв шанс да противостои успешно срещу неминуемата коалиция, която веднага щеше да се образува срещу нея в случай на нов конфликт. А революционното брожение, чието безразсъдство трябваше да окървави малко по-късно руския престол, подновяваше, от друга страна, своя тревожен шум. Поради всичко това за един близък реванш върху Европа или просто за осуетяване на нейната воля никой не мислеше в Петербург. „Колкото и да са несъвършени резултатите от Берлинския конгрес, казваше едно правителствено съобщение[1], Русия, след като изпълни честно и мъжествено своята задача, трябва в близкото бъдеще да закрепи постигнатите резултати и да им даде възможност да се развият, като същевременно изпълни лежащите на нея задължения."

Отдалечени малко от руската официална действителност, навикнали при това да мислят в разрез със своята национална дипломация, руските офицери продължаваха обаче да хранят в своята огорчена душа мечтата за едно противодействие на Европа. Те вземаха трескаво, демонстративно почти, подготвителни мерки за предстоящите военни случайности. В складовете се събираха оръжия. Пушките, заловени от избягалите турски войски, се предоставиха на разположение на населението. Императорският комисар в окупационните области княз Дондуков-Корсаков бързаше от своя страна да организира българските военни сили. Известно е, че член 1 от Берлинския договор предвиждаше за княжеството само една народна милиция. Напук на това постановление, русите се заловиха да създадат една постоянна българска войска и да я развият по възможност до най-широки размери. При откриването на Учредителното събрание младата българска армия бе достигнала вече да брои: 21 пеши дружини, 8 батареи артилерия, 4 конни сотни, една сапьорна строева рота и една рота обсадна артилерия.[1] В София се откри Военно училище, в което постъпиха веднага 250 ученици, разделени на два класа. В Източна Румелия от опълченските дружини се образуваха кадрите на една голяма местна милиция. Обучението на новобранците ставаше усилено. Българите се оказаха отлични войници. Служенето във войската бе в тия минути на екзалтация един мотив на гордост и едно проявление на патриотизъм. От българските земи, останали под турска владичество, се притичаха сума младежи, жадни да постъпят в народната войска. Високият патриотически подем, окрилен от ненадейното чудо на освобождението, вроденият войнствен дух на българите, тъй блестящо проявен на Шипка, националният навик към труд, радостната тогава наклонност към военна дисциплина, всички тия редки качества, усърдно развивани от руските офицери, дадоха възможност да се образува в късо време една превъзходна войска. С особена гордост русите показаха това изумително дело, създадено от техните усилия. На 30 август 1878 г. по случай тезоимения ден на Александъра II княз Дондуков-Корсаков произведе в Пловдивския лагер един голям преглед на румелийската милиция, в който взеха участие 8 дружини. Това беше едно ненадейно откровение. „Военната стойка, бодрият изглед, смелата широка стъпка, стройността и спокойствието на фронта на младата българска войска изумиха както самите българи, тъй и европейските дипломатически агенти, присъствуващи на тоя преглед."[2] Тоя бърз напредък бе още по-поразителен във войската на княжеството, на която бе посветено по-голямо внимание. Прег-

[1] Правительственный вестник, 27 юли 1878 г., № 167.

[1] Вж. „Записка за деятелността на привременното руско управление в България", представена от М. Дринов на Учредителното събрание. Тая записка е обнародвана в юбилейния брой на списанието Гражданин.

[2] П. А. Матвеев, „Болгария после Берлинского конгреса, 1887, стр. 33.

ледът, направен на Марно поле в Търново в деня, в който се откри Учредителното събрание, бе наистина тъй блестящ, че европейските комисари не можаха да скрият своето възхищение.

Тези внушителни и малко театрални проявления на възкръсналата военна мощ на българите усилиха много тяхната самонадеяност. Бунтуването против несправедливите решения на Берлинския конгрес обхвана дори и по-умерените умове. От двете страни на Балкана идеята за един въоръжен протест, раздухвана от руските военни власти, залюля българския народ. В княжеството старите революционни комитети се събудиха. Една нова организация се образува набързо с цел да предизвика въстание в Македония. Един офицер от донските казаци, Адам Калмиков, замина за Кюстендил, за да вземе командата на движението. Тук дойдоха митрополит Натанаил, у когото бунтовникът не бе умрял под расото, и младият Ст. Стамболов, жаждующ да продължи революционното си поприще, прекъснато от войната. Малкият пограничен град представляваше тогава много живописно зрелище. Всички македонски харамии бяха мобилизирани; те се ширеха демонстративно със своите огромни паласки и с оперетъчно-свирепия си изглед. Около тях се въртяха екзалтирани патриоти, дошли от Македония, жадни за приключения казаци, разни югославянски авантюристи, полурицари, полушпиони, една шумяща и пъстра колония, която будеше малко безпорядък на турската граница и много врява в Европа. Въстанието наистина не успя, макар да се захвана с големи претенции: в Пирин се бе образувало на 6 ноември временно правителство на Македония! Турците имаха на разположението си нужните военни сили, за да потушат всяко вълнение; а освен това и самите окупационни власти бяха принудени по заповед от Петербург да вземат мерки, за да престане организирането на чети в княжеството. Европейските комисари, назначени в България след подписването на Берлинския договор, направиха, от друга страна, много енергически постъпки пред княз Дондукова за за-

Княз Александър Дондуков-Корсаков, руски императорски комисар в България

Александър Батенберг,
първият княз на Княжество България

пазването на мира в Македония. Вярно ли е, както се говореше тогава и особено както се пишеше в европейските вестници, че княз Дондуков лично насърчавал опитите за едно македонско въстание? Изглежда, че наистина внушенията са излизали от него. „Веднаж, разказва г. Головин[1], в София в приемната на кн. Дондукова се яви един субект, облечен по европейски, който поиска да се види с него. На въпроса на дежурния адютант как да доложи за него на княз Дондукова, той отговори: „Аз съм главнокомандующ в Македония." На моя въпрос: „Какво значи това?" – адютантът забележи, че подобни вагабонти не са редки гости у княз Дондукова."

Докато Калмиков напразно се силеше да подигне Македония, в Родопите турците бяха успели да образуват едно голямо и много застрашително въстание срещу руската окупация. Това въстание бе почнало още през време на войната. Когато Сюлейман паша бягаше през Татар Пазарджик и Султан Иери към Гелибол, много войници от неговия отряд се разбягаха и се скриха в Родопите. Те образуваха първото ядро, около което се присъединяваха постоянно дезертьори, помаци от местното население и всевъзможни авантюристи, изпаднали в Изток. Главатар на въстаниците стана англичанинът Сенклер, който бе служил дълго време в турската войска и се бе сражавал в нейните редове като офицер в Шуменския корпус. Адютант на Сенклера бе един бивш офицер, воювал по-рано в редовете на Карлистите в Испания. Родопското въстание произведе голямо впечатление в Европа, защото руските неприятели го приписваха на отчаянието, което предизвиквали в турското население руските и българските насилия. Туркофилските вестници на Запад пишеха за мюсюлмански деца, изгорени живи от българи, за ханъми, изнасилвани от руски войници. Цял поход се захвана в тая смисъл и той разтревожи дотолкова духовете в Европа, че една международна комисия биде изпратена да разследва причи-

[1] А. Ф. Головин, „Княз Александър I", 1897, стр. 32.

ните на въстанието.[1] Комисията можа да установи колко безмерно преувеличени бяха обвиненията на туркофилската преса – тя можа да се убеди също, че въстанието не бе никак плод на местни условия, а подклаждано главно от Цариград, – но впечатлението за насилническия режим на русите не се разсея съвсем в Европа. Рискуваше по тоя повод и българското население в Румелия да добие една незаслужена репутация на жестокост и религиозен фанатизъм. Във всеки случай положението на новоучредената автономна област мина пред чуждия свят за много опасно. Европейската комисия, съставена за изработването на Органическия устав за Румелия, не смееше да дойде от Цариград в Пловдив, боейки се да не бъде изгонена чрез насилие от възбунтувания народ. Опасност за комисията нямаше никаква, но населението бе наистина екзалтирано. Областта бе покрита с гимнастически дружества, в които почти всички мъже, способни да носят оръжие, се упражняваха трескаво, готвейки се за едно отчаяно съпротивление.

Трябваше ли наистина малката Румелия да се подигне срещу решенията на един конгрес и можеше ли тя да се бори срещу волята на Европа? Тоя въпрос си задаваха народните дейци още през есента. Те се събираха в Пловдив, стичайки се от всичките кътове на българското отечество. От Цариград се бе завърнал д-р Чомаков. Тук бяха П. Р. Славейков, Др. Цанков, Т. Икономов. По настоянията на княз Дондукова повикан бе и екзарх Йосиф. Цялата почти ръководеща интелигенция се бе събрала тук, за да обмислюва бъдещите съдбини на отечеството. Ставаха чести събрания, ту интимни, ту общи, без да се дойде до единомислие. Междуособните раздори, тъй люти във време на църковната борба в

[1] Най-верни сведения за Родопското въстание даде кореспондентът на Daily News, чиито статии са обнародвани в Марица, 1878 г., есента.

Цариград и даже до навечерието на войната, се бяха укротили наистина при новото положение; но всеки пристъпваше към общото дело със своя темперамент, със своя начин на мислене, със своите стари, несъзнателни влечения. И неусетно, въпреки тях дори, те се видяха пак разделени на два лагера. Дейците, които по църковната разпра бяха се групирали около д-р Чомакова и се бореха за целокупното духовно единство на българските земи: П. Р. Славейков, Цанков, Методий Кусевич; по-младите, като Величкова, д-р Янкулова, които в революционното движение бяха се надъхали също с краен национализъм – представляваха течението на „непримиримите“. Те настояваха, че българският народ трябва да се възпротиви с всички сили на ония постановления на Берлинския договор, които разпокъсаха отечеството. „Умерените“, не по-малко наранени от несправедливостта на Европа, считаха, че всяко противодействие би послужило само да огорчи руския цар и като усили още повече явната неприязън на западните държави, да намали шансовете за едно благосклонно поведение на европейската комисия – по Румелийския въпрос. Към това течение принадлежеха: екзарх Йосиф, пловдивският митрополит Панарет, Ив. Ев. Гешов, Начович, Д. Греков. След дълги безплодни опити за другарско споразумение те свикаха в дома, дето бе слязъл Йосиф I, едно голямо събрание. На него присъстваше и руският делегат в международната комисия кн. Церетелев. Макар дълбоко оскърбен в своята национална гордост от намесата на Европа, княз Церетелев съветваше настойчиво българските водители да се подчинят на необходимостта. „Събранието – разказва дядо Методий[1] – бе много бурно. Разисквахме без ред, всички говорехме наедно и всеки подигаше нов въпрос. Д. Греков, млад адвокат, суетен за своето ораторско майсторство, горещ по натура, непрестанно смущаваше противниците си и ги

[1] Из неиздадените му Възпоминания и пр.

забъркваше със своите възражения. Тогава аз предложих на събранието всяка партия да определи по един пълномощник, който да развие нейните съображения." Избраха се дядо Методий и Греков. Това единоборство трая дълго при напрегнато внимание на слушателите и посред голяма тишина. Бе вече много късно, когато се свърши заседанието; присъствуващите се разотидоха и тоя път, без да дойдат до някое заключение. Главният въпрос: дали българите от княжеството ще трябва да пристъпят към изработването на конституцията, като признаят по тоя начин факта на разпокъсването на България, или да заявят, че те не признават изкуственото разделение, извършено от Берлинския конгрес – тоя съдбоносен въпрос остана висящ. Колкото и да бе голямо разногласието между народните дейци, те чувстваха обаче, че е необходимо да се направят някои опити, поне за да се смекчи строгостта на клаузите, насочени срещу надеждите ни за бъдещото наше обединение. С тая цел се състави един мемоар, отправен от името на целокупния български народ до представители на великите сили в Цариград. Мемоарът[1] е написан вещо и спокойно. Т. Икономов, Д. Греков бидоха изпратени в Цариград, за да го поднесат лично на посланиците. Успехът на тяхната мисия не бе голям. Управляващият италианското посолство, макар да призна естественото право на българския народ да се стреми към своето обединение, им заяви, че не може да става и дума за изменението на един току-що подписан договор: на възраженията на българските пратеници той отговори с примера на Италия, която се бе борила тъй дълго, дорде не осъществи своето единство. Посланиците на Германия и Австро-Унгария само изслушаха депутацията, без да кажат нищо. Френският посланик отказа даже да я приеме. Английският я прие, но само да я

[1] Тоя мемоар е поместен изцяло в ценната документална книга на г. Т. Н. Бойчев, Юбилейна история на 25-годишна България, София, 1903, стр. 153.

изругае.[1] Той не ѝ даде даже да се обясни; щом тя влезе в кабинета му, той почна да хвърля върху българския народ най-цинични обвинения. Английски посланик в Цариград бе тогава Лаяр, авторът на прочутите рапорти, в които той оправдаваше турските власти по въпроса за кланетата. Фанатичен привърженик на целостта на Турция, той считаше Берлинския договор като една катастрофа за английските интереси. Българските пратеници, които идеха сега да му говорят за възстановлението на Санстефанска България, не можеха освен да раздухат у него гнева на един победен човек.

Главната цел на българската депутация бе да ходатайства пред посланиците, за да не се позволи на Турция да държи гарнизони на Балкана. В това отношение тя не можа обаче да добие никакви успокоителни уверения. Никоя сила не можеше да настоява пред султана за отричането му от едно съществено право, което символизираше неговото владичество в Румелия и гарантираше трайността на новосъзданото положение. Руският посланик княз Лобанов, който прие депутацията много благосклонно, обещаваше, че Русия ще направи всичко възможно, за да предотврати нещастията, които можеха да доведат турските гарнизони; но и той не бе сигурен, че Портата ще склони да послуша руските съвети. А за едно брутално давление върху Турция не можеше и да се мисли: как можеше Русия да се опълчи срещу изпълнението на една клауза, за която тя бе дала само преди няколко месеца своето тържествено съгласие?

Пратениците се върнаха в Пловдив песимистически настроени. Те носеха със себе си – по-осезателен вече след неуспеха и по-страшен – призрака на турското владичество. Между туй срокът, определен от чл. 6 на Берлинския договор, за траенето на руската окупация наближаваше. Императорският комисар княз Дондуков бе взел вече мерки, за да се свика това „Събрание от първенци" (assembree de pota

[1] Марица, 20 окт. 1878 г.

bles), което трябваше според чл. 4 от договора да изработи „Органическият устав“ на княжеството. То трябваше да се открие през февруари и още през първите числа на месеца депутатите[1] бяха се събрали в Търново. Центърът на националното движение се пренесе вече тук, в старата столица. Българи от разните кътове на отечеството бяха надошли сега тук, както по-рано в Пловдив. От Македония: Йосиф Ковачев, д-р Помянов, Д. Каранфилович, Васил Диамандиев; от Източна Румелия: П. Р. Славейков, П. Каравелов, д-р Стоилов. Имаше българи от Добруджа, от Бесарабия, от земите, дадени на Сърбия. Както в първия народен събор в Цариград, когато се устройваше новата българска църква, тъй и сега, в навечерието на първата Българска камара, която щеше да положи основите на възродената ни държава, от всичките краища, по които историята е разхвърлила това жилаво и упорито племе, бяха се събрали многобройни представители, избрани официално или призвани от своя собствен патриотизъм, но всички еднакво залисани, трескави и неустановени. Физиономията на Търново в тия моменти трябва да е била особено любопитна. Старият престолен град виждаше да възкръсват по неговите улици ако не едновремешните видения на царски церемонии и болярски шествия, то поне шумът, движението, нещо от драматичната външност на забранените времена. В града владееше наистина голямо оживление. Руски войници, български новобранци, току-що надянали униформа, селяни, дипломати, чужди кореспонденти с фотографически апарати в ръка, турци с фесове, турци с чалми, българи с всевъзможни носии, весели групи, тълпи, които се звереха, депутати, спорещи с висок глас – всичко това шаваше, шумеше неуморимо по стръмните и тесни търновски улици, над които се издигаше едно ясно и меко февруарско небе. Тая обстановка не смущаваше българските депутати: от две години насам те бяха видели толкова необикновени неща! Те идеха, влезли самоуверено във владение на своето качество и вече успели да свикнат с него. Те идеха бавно. Пътищата бяха изровени, кални, на места непроходими. Мостовете бяха разрушени. Пътуването бе мъчително. Трябваше да мине една седмица, додето да пристигнат всички депутати. През това време дошлите вече избраници „разглеждаха Търновото“[1] и неговите старини. Цял ден те пъплеха по развалините на царските палати и по Трапезица. „Всички се унасяхме, пише един от членовете на Учредителното събрание,[2] в ония времена, когато българското царство, подкопано от гръцките интриги, е било окончателно разсипано, и всички хранехме надежда, че след Освобождението в скоро време България ще стане велика и славна, каквато е била във времето на Крума, Симеона и Асеня.“ „Всички бяхме опиянени от радост“, пише един друг депутат от това време. Нито упоението обаче, нито шумът на оживления град не бяха прогонили от душата на депутатите мъката за разпокъсаното отечество. Спомените за могъщата и обширна някога българска държава, усилени тук от паметниците на миналото, правеха, напротив, още по-чувствителна и по-тежка неправдата, която даде на българския народ тесните и неестествени граници на княжеството. През пътуването си за Търново депутатите бяха видели следите от яростта на турското разрушение. „Впечатленията ни по пътя бяха тъжни, разправя цитираният вече Ив. Ц. Каранов; започвайки от Дупница до Търново, пътят, ханчетата и околошосейните села представляваха жалостни останки от някаква скорошна буря, която им беше оставила само скеле-

[1] Имаше четири вида депутати: 1-во – депутати на основание заеманата от тях длъжност; 2-ро – депутати, избрани по един на 10 000 души; 3-то – депутати от културните общества, като напр. дружеството „Напредък“ във Виена; 4-то – депутати, назначени от Дондукова.

[1] Г. Ив. Ц. Каранов, „Спомени и бележки“ в юбилейната книга на Гражданин.

[2] Андрей Н. Германов, вж. юбилейния брой на Гражданин.

тите. Това опустошение ставаше по-изпъкнало, когато се доближавахме до Плевен, Ловеч и Севлиево. Пътят на много места беше осеян с дрипели, остатъци от животински лешове и тук-таме се забелязваха и такива от човечески скелети." При зрелището на тия развалини, с които турците бяха покрили пътищата на своето отстъпление, ужасът на тяхното господство възкресваше с всичката своя живост; и у депутатите растеше скръбта, че една голяма част от отечеството бе определена да остане под такова варварско управление. Въпросът: дали ще трябва депутатите от княжеството да пристъпят към изработването на конституцията, или да се разотидат по домовете си, като заявят, че те не могат да мислят за организирането на една България, от която са били откъснати две нещастни български области, тоя въпрос, неразрешен в Пловдив, се задаваше сега още по-мъчително на възбудените умове.

„До 10 февруарий – ден, определен за откриване на събранието – времето минаваше, пише г. Г. Маринов[1], във взаимно запознаване и в чести срещи по домовете. Стана много ясно, че всичките се мъчеха от факта, дето Санстефанска България бе унищожена и дето нашият народ бе разделен на пет части; мнозина се изказаха в смисъл, че много по-добре щеше да бъде да бяхме останали всички под Турция с по-малко права, нежели като разцепени може би за всякога. В тия срещи изникна[2], макар още неясна, някак, мисълта да не вземаме участие в предстоящото събрание, да протестираме пред европейските сили за голямата неправда над нашия народ и да се разотидем. Чакаше се обаче да се съберем всички, па тогава да се реши какво трябва да правим." Разискванията се почнаха на 7 февруари и бяха много бурни. Оказа

---

[1] Спомените ми от Учредителното събрание, в юбилейната книга на Гражданин, стр. 382.

[2] Г. Д. Маринов не е знаял, види се, че тая мисъл се бе появила по-рано в Пловдив.

се, че невъзможността да се дойде до едно общо заключение бе тук по-голяма, отколкото в Пловдив. Дните минаваха в безплодни опити за компромис. А от Петербург идеха настоятелни заповеди да се захване веднага разглеждането на приготвения проект за конституция. Княз Дондуков се видя принуден да открие Учредителното събрание или „Събора", както го наричаха тогава, преди представителите да са решили дали ще заседават. „Съборът, пишеше кореспондентът на Марица, се държи в градския конак, който е на два ката и доволно голям. Една част от горния кат е приготвена за Събора. Една естрада за председателя и подпредседателите е издигната на единия край на залата. На тази естрада са още масата за княжеския комисар, г-на Лукиянова, и трибуната на ораторите. От лява и от дясна страна на естрадата са ложите за чужденци и други българи недепутати. Зад столовете на депутатите има тоже оставено място за публиката. Залата въобще е украсена с вкус и простичко. Депутатите бяха свикани да се наредят в залата на събранието на часа 10. Още на 9 часа всичките бяха на местата си. Освен тях бяха дошли европейските комисари, много дами и лица, дошли от други градища, за да присъстват на отварянето на първия български парламент. Целият град беше добре украсен и цялото население на крак. Около конака улиците бяха дотолкова препълнени, щото не можеше вече да се мине. На часа 10 точно пристигна и негово сиятелство княз Дондуков в каруца, облечен в парадната си униформа, с калпак и бяло перо, и съпровождан от няколко български кавалеристи: населението го посрещаше и изпровождаше с гръмогласно ура. Той се посрещна тъй също с голямо възхищение и от депутатите в залата на Събора. Негово сиятелство поиска по-първо благословението на бившия екзарх Антима, после се покачи при председателския стол и прочете словото си за отваряне на Събора. Речта на Дондукова бе чудесно написана, за да се понрави на българите. В нея имаше покровителствен тон, който даваше насърчение за бъдещето, ласкави думи за качествата на младата нация и увере-

ния, че ще ѝ се даде възможност да учреди своя политически строй при пълна свобода. Речта възбуди голям възторг. След като утихнаха ръкоплясканията, комисарят подписа протокола за отварянето на Събора. Подписаха го и европейските представители. Тогава Климент, епископ Браницки, стана да изрази чувствата на признателност, които бликаха в тоя велик момент в душата на всички, и помоли Дондукова да ги поднесе на царя Освободителя. Тоз час се състави телеграма и Дондуков я изпрати на телеграфната станция. Такава една важна церемония не можеше да не се свърши с един молебен. Той се отслужи в малката старинна църква „Св. Четиридесет мъченици". Построена от Асеня II в 1203 г. в спомен на неговите победи над гърците, обърната от турците в джамия, тя бе пак осветена в първите дни на Освобождението. От конака, дето заседаваше Съборът, до църквата от двете страни на улицата по цялото нейно протяжение бяха наредени войници в шпалир. Шествието, първо по рода си в нова България, бе внушително. Начело вървеше половин ескадрон кавалерия; сетне военната музика, свиряща руския химн и български патриотически мелодии. Подир нея идеха еснафите със своите майстори вощаве, депутатите, неколцина в европейско официално облекло, повечето в селски дрехи, някои в кожуси, всички сияющи от тържествена радост. Княз Дондуков се задаваше след тях, покрит с декорации, придружен от европейските представители, между които се червенееше аленият фес на турския комисар. Една блестяща военна и гражданска свита привършваше шествието. Подир него вървеше пак половин ескадрон кавалерия. Народът, натрупан зад войниците на тълпи, увиснал над прозорците, изкачен тук-таме по стрехите, цепеше утринното ведро небе със своите френетически викове. Дондуков се кланяше наляво, се кланяше надясно, усмихнат, ласкав, горд с тоя народен ентусиазъм пред чужденците, които го гледаха. Молебенът се отслужи от престарелия бивши екзарх Антим. Додето трая службата, топовете гърмяха непрестанно и многолюдието, събрано навън по близките улици,

продължаваше да вика: ура! Църквата „Св. 40 мъченици" е малка, тъмна, ниска. Но в тоя тържествен час тя бе преобразена. Невидими великолепия я украсяваха. Сводът ѝ сякаш се издигаше до небето, стените ѝ се ширеха сякаш безкрайно. Душата на българския народ бе се събрала тук в един полет към провидението – и в една молитва. „Ние плакахме от вълнение и радост", пише един от депутатите.[1]

Връщането в конака стана по същия церемониал и при същите възторжени овации. Тук се даде един голям банкет, на който присъстваха и европейските представители. Дондуков дигна пръв чашата си за царя Освободител. Още при първите му думи цялата зала избухна в буен, продължителен, несвестен възторг. Депутатите поискаха отново да се телеграфира до Александра II. Това им желание се изпълни минутно. Климент, който говореше красиво и който никога не забравяше това, пи след това наздравица за княз Дондукова. Пак една овация: носиха княза на ръце, викаха ура, додето им се пресякоха гласовете. Държаха се след това посред шума и веселата глъчка многобройни тостове, едни от други по-екзалтирани. „Доста помогна на това, разказва наивно един от присъствующите, в достатъчно количество изпитото шампанско."[2] При все това шампанското не бе, види се, замъглило практическото българско чувство, както личи от последующите думи на същия очевидец: „Най-много диган и носен на ръце бе английският пратеник, когато всъщност той най-малко симпатии можеше да очаква. Обаче страхът идеше оттам." С добродушно самодоволство той прибавя: „Това беше политика!!..."

Увеселението се продължи след банкета вън по града, по улиците, по къщята, по кръчмите. До късно през нощта

[1] Г. Хараламли Златанов, в юбилейния брой на Гражданин.

[2] Спомени на депутата Калчо Стоименов Дрянков от село Боженци, Габровска околия, в юбилейната книга на Гражданин.

Търново не утихна. На другия ден стана преглед на войската в Марно поле. Пет български дружини, състоящи се от новобранци, взеха участие в тоя преглед. Времето бе чудесно; полето сухо; едно студено и светло слънце грееше в ясното небе. Стойката, военната бодрост, стегнатите хармонични редове на войниците възхитиха българите и особено поразиха европейските агенти, които бяха в недоумение от тоя невероятен резултат: войниците служеха едвам от два месеца. Дондуков обсипа младата войска с похвали. Той, както казахме, не пропускаше случай да възвеличи добродетелите на българите. Тая негова наклонност го увлече тоя ден в един жест, както се изразяваме сега, който смая чужденците. Ще приведем по тоя случай разказа на г. Головин[1], като забележим при това неговата иронически тенденция.

> На връщане към града той (Дондуков) забеляза от лявата страна на пътя на едно баирче тълпа от българки, които гледаха на парада. Вдруг той отведнъж удари коня си и в пълен кариер се спря пред женската тълпа, към която се обърна със следующата реч: „Щастливи сте вие, български жени, че сте произвели на света (sic!) такива молодци (той показа с ръка на войниците). Надявам се, че и в бъдещето не ще се свърши вашата доблест в туй отношение." Иностранците, които се намираха в свитата на руския комисар, дотолкова бяха заинтересувани от тази оригинална постъпка на кн. Дондукова (трябва да се каже, че жени е имало малко в тълпата и че любопитните бяха преимуществено моми), че английският дипломатически агент Пелгрев, като се доближи до един от приближените на кн. Дондукова, попитал го дали е разбрал добре речта на императорския комисар – и получи утвърдителен отговор.

Тия чести похвали се виждаха на чужденците прекалени и понякога забавни; но те затрогваха най-чувствителните струни в душата на един народ, толкова векове тъпкан в

[1] Княз Александър I, стр. 30.

робство. За тия свои ласкателни думи Дондуков бе обожаван от двете страни на Балкана.

Известно е сега, че похвалите на княз Дондукова не бяха безкористни; той искаше да привлече към себе си българското население, за да го избере то за свой княз . Насърченията му по националното движение срещу Берлинския договор имаха също целта да го направят необходим в България било като княз, било като постоянен комисар. „Както е известно, пише г. Милюков[1], княз Дондуков сам е имал око на българския престол и е правил всичко, за да спечели широка известност и да подготви по тоя начин своя избор. Той се е придържал от твърде определена линия по главния въпрос, който тогава е вълнувал българските патриоти: по въпроса за възстановяването на „целокупна България", разпокъсана от Берлинския конгрес. Заедно с много офицери от руския окупационен корпус той е бил на мнение да се продължи окупацията повече от определения в конгреса срок и, както се вижда, едно от средствата за тази цел той е считал разпускането на Търновското събрание." Головин от своя страна дава върху намерението на Дондуков да стане княз на България точни и твърде любопитни подробности. Дондуков бил тъй убеден, че ще бъде избран за господар на новосъздаденото княжество, че той се загрижил даже за своята бъдеща династия и си определил наследник. Понеже по-старият му син Николай Александрович, кавалерийски офицер, се оженил напук на запрещението на родителите си за някаква актриса, семейният съвет се показал немилостив към него и го изключил от престолонаследството. Като достоен за трона бил посочен единодушно по-младият му брат Михаил Александрович. Набързо той бил извикан от Русия в Търново, за да могат депутатите да видят бъдещия наследник на своя княз.

Пътуването на Михаил Александрович станало, както

[1] Българската конституция, превод от В. Пасков, 1905 г., стр. 10.

подобава на един хипотетичен господар. Той тръгнал от Одеса с военен параход. В Бургас го посрещнали двама ординарци на баща му, Мосолов и Милер, които го придружили до София. „Дворецът за бъдещия български княз, добавя Головин, тъй също се приготовляваше според вкуса на княгиня Дондукова-Корсакова, която даже се фотографирала „в своите апартаменти, седнала при писалищна маса". Каквото и да се мисли за тези анекдоти – във всеки случай много разпространени между съвременниците на тая епоха, – безспорно е, че бидейки навсякъде посрещнат с възторжени овации, Дондуков се бе съблазнил от мечтата да стане княз на тази страна, която той управляваше тъй добре като руски комисар. Лесното задоволство на едно население, което още не бе се нарадвало на свободата си, за да може да съди хората, които му я дадоха, възбуждаше у Дондукова илюзията, че е разбрал добре българите и че той ще умее най-добре да ръководи техните съдбини. Неговото избиране като княз на България му се виждаше поради това като нещо заслужено и естествено. Колкото до одобрението на императора, Дондуков мислеше, че Александър II, който тъй много обичаше българите, няма да се противи на едно тяхно горещо желание. Дондуков в увлечението на своята мечта не искаше да си спомни, че за избора на български княз потребно бе и съгласието на великите сили, които не можеха да допуснат на престола на младото и съвсем предано на Русия княжество един русин, който би го обърнал лесно на протекторат. И без това европейските кабинети бяха крайно недоволни от възбуждението против договора, поддържано според техните сведения от руските офицери; енигматичното поведение на самия императорски комисар бе предизвикало вече енергични постъпки пред княз Горчакова. При това настроение на Европа руската дипломация не можеше и да мисли да постави един русин на българския престол. Още преди да се свика Учредителното събрание, от Петербург дойде наистина изрично съобщение, че руски поданик не може да бъде избран за княз на България. Ударът бе жесток за Дондукова. Той обаче не се отказа от намерението си да остане в България поне като фактически господар. Тогава той прибягна до нов един план, за който говори и г. Милюков: да се разтури Учредителното събрание в знак на протест срещу Европа и една българска депутация да отиде в Петербург и да попроси от царя като милост продължението на окупацията до две години. В тоя нов срок можеха да станат събития, които да изменят разположението на Европа; пък, от друга страна, Дондуков бе достатъчно посветен в европейската история, за да се надява, че в политиката трае най-много това, което се е считало за временно.

В такъв дух приближените до Дондукова водеха жива агитация между българските депутати. Тая агитация има голямо влияние. Дондуков бе любим и неговият авторитет бе безпределен пред цялото българско население. Всяка дума, казана от него или изходяща от неговата среда, бе решаваща. Впрочем тая тайна агитация съвпадаше съвсем с настроението на българските дейци, които искаха сами да разтурят Събранието, мислейки, че ще поставят Европа в едно трудно положение, от което тя не би могла да излезе, освен като направи на българите нови отстъпки в делото на тяхното народно единство. Събранията, станали в Пловдив, без да доведат наистина до някакво общо съгласие, клоняха повече към идеята за крайни действия на съпротивление. Болшинството от депутатите бяха дошли в Търново, предразположени да се присъединят към предложенията за непримиримо поведение. Частните срещи, позивите на солидарност, отправяни от румелийските и от македонските делегати, още повече усилваха чувствата на протест. Както става при такива обстоятелства, духовете се възбуждаха взаимно по силата на съприкосновението и вървяха заедно към екзалтация. При такава възбудена, пълна с раздразнение атмосфера, се подновиха на другия ден след откриването на Събранието разискванията по общонародния въпрос.

Тия събрания ставаха в църквата „Св. Никола"; те бя-

ха страстни, бурни, разбъркани. Те бяха общи. Освен депутатите присъстваха и други народни дейци. Пловдивските делегати Ив. Гешов и д-р Янкулов, които бяха пратени да обикалят европейските дворове, за да им представят исканията на населението в Източна Румелия, се бяха отклонили от своя път и се спряха също в Търново, за да видят какво решение ще се вземе по „общонародния въпрос".

След като биде открито, Учредителното събрание в продължение на няколко дена не държа нито едно официално заседание. Въпросът, дали въобще то ще заседава, щеше да се реши сега в големите обществени разисквания. Европейските комисари чакаха с нетърпение да видят какъв политически такт ще прояви непознатият тоз народ, повикан като по чудо да заживее свободен живот. Любопитството не беше само психологическо. От митингите в „Св. Никола" можеше да изскочи някое крайно решение, което да постави Европа пред нови трудности. Разбира се, да се разюздае отново току-що уталожената източна криза, бе невъзможно; но със своята непримиримост българите можеха да предизвикат безсрочното настаняване на русите в окупираните от тях български земи. Поради това европейските агенти бдяха, готови да се намесят със своите приятелски съвети и ако стане нужда, и с по-енергични постъпки. Те даже предварително извършиха една демонстрация, насочена да вдъхне благоразумие на българските депутати: когато се откри Учредителното събрание, те, макар да присъстваха на церемонията, отказаха отначало да подпишат протокола и не сложиха подписите си на него, догде не им се даде обещание, че няма да се правят никакви протести против решенията на Берлинския договор.[1]

Тая демонстрация на европейските делегати не произведе голямо впечатление върху болшинството от депутатите. Повечето от тях даже не я забелязаха. Настроението

[1] Головин, „Княз Александър I", стр. 34.

продължаваше да бъде в полза на едно решително поведение. „Мисълта да не се взема участие в Събранието ставаше поясна, по-яка, дори тя проникна във всички. 11, 12 и 13 февруарий в училището „Св. Никола" преминаха в бурни дебати.[1] Между депутатите се явиха три течения. Едни искаха чисто и просто да се разтури Учредителното събрание и депутатите да се разотидат по домовете си, като поставят Европа пред едно трудно положение, грозящо мира на Изток. Това бяха младите хора с революционен темперамент и – между по-видните дейци – ония фанатици на националната идея, които през време на Църковния въпрос бяха стояли всякога на крайни гледища и всякога бяха успявали със своята непримиримост. Водителите на това течение нямаха в настоящия случай никаква ясна програма. Те не разчитаха нито на някакъв вероятен обрат в разположението на Европа, нито на някаква определена възможност да се упражни насилие върху нейната воля. Някаква смътна фаталистическа надежда ги въодушевяваше, хранена от живата още традиция на Възраждането. „Непримиримите" бяха в близки сношения с Дондукова и получаваха инструкции от неговите приближени. Един по-умерен лагер между депутатите предлагаше да се отложат заседанията на Учредителното събрание за два-три месеца, а през това време да се изпрати една депутация, която да действа пред великите сили в духа на общобългарските искания. Третото течение се състоеше от хора, противни по природа на всяко смело начинание, убедени сега върху безполезността на всеки опит за противодействие спрямо Европа и боящи се от лошите последствия на едно дръзко дело, което щеше да усили още повече недоверието в политическата зрелост на българите: те признаваха, че ще бъде уместно да се изпрати една депутация до дворовете, като ѝ се дадат наставления да държи умерен език, но

[1] Вж. цитираните Спомени от Учредителното събрание на Д. Маринов, стр. 383-384.

в същото време настояваха да се пристъпи веднага към разглеждането на проекта за държавното устройство на България.[1]

Водителите на това „благоразумно" течение бяха Греков, Балабанов, Начович. Към тях се присъедини малко посетне и д-р Стоилов. „Стоилов, разправя дядо Цанков, беше отначало с „младите". В Пловдив аз го бях убедил, че ще бъде едно голямо престъпление спрямо бъдещето на нашето отечество, ако не опитаме дори и най-крайните средства, за да възстановим нашето единство. Той дойде в Търново, придобит за идеята, щото Учредителното събрание да се разтури по своя воля, за да види Европа, че българският народ не се помирява с положението, което му бяха създали." Обратът, който стана у д-р Стоилова, бе много лесно обясним. Добре запознат с европейската политика, Стоилов виждаше вече, особено след като бе можал да се срещне с някои от европейските представители в Търново, че княжеството рискува да бъде тласнато в една авантюра, от която най-вероятният изход щеше да бъде безсрочното продължение на руската окупация; и това го бе стреснало.

Крайното патриотическо течение, което малко по-късно трябваше да се оформи като либерална партия, бе ръководено от дядо Цанкова, П. Р. Славейкова и главно от П. Каравелова. Популярността на първите двама бе много голяма. „Славейкова и мене, разказва дядо Цанков, ни знаеха от много отдавна. В Цариград ний бяхме водили борба за църковната независимост. В разни места на България бяхме учителствали дълго, бяхме пътували, имахме навсякъде връзки. Вестниците, които бяхме издавали, възпитаха две поколения. Разни събития по народното ни възраждане бяха пръснали името ни навсякъде. Още щом се събрахме в Търново, най-голямата част от депутатите се групираха около нас като около познайници и хора, известни по своята деятелност." Покрай тия стари дейци, увенчани с години и със заслуги, се мяркаше живата и екзалтирана татарска фигура на Стефан Стамболова. Твърде млад още, почти юноша на изглед (той не можа поради това да влезе в Учредителното събрание), той се губеше отначало между толкова именити и учени лица. Въпреки широката известност, която бе добил като наследник на Ботева начело на народните въстания, той не показваше още никаква лична амбиция. В действителност той се чувстваше още като хъш и инстинктивно благоговееше пред мъдрите наглед и дипломирани хора, които се бяха явили в Търново като водители. Скоро обаче неговата рязка личност се очерта релефно помежду другите. Пламенното слово, с което той приветства княз Дондукова при посрещането му в Търново, бе произвело много силно впечатление. Жарът, който той внасяше в своите речи в общонародните събрания, привлече сетне върху него вниманието на всички. Решителността на неговото сурово лице, неволното заповедничество на жеста, тази инстинктивна самоувереност, която той не можеше да обуздае и която се налагаше неусетно, всичко това го посочваше като един бележит човек на бъдещето. „С това момче, казваше още тогава наблюдателният г. М. Балабанов, ще има един ден да се разчитва по един или друг начин."[1]

Идейният водител на крайното течение бе според съвременниците Петко Каравелов.

Петко Каравелов беше, пише Д. Маринов, още малко познат; обаче, едно, поради своето близко родинство с покойния Любен Каравелов (впрочем мнозина селски депутати го отъждествяваха със самого Любена), а, друго, поради своята откровеност и искреност и поради умението си да гъделичка самонадеяността на младите –

[1] М а р и ц а, бр. 20, февруари 1879 г.

[1] М. Балабанов. Вж. Кратките му спомени от Учредителното събрание, поместени в юбилейната книга на Г р а ж д а н и н, стр. 367.

доволно бяха само тридневните разисквания в училището „Св. Никола", да стане ядка на онази група, която получи по-после името „младите".

Петко Каравелов преди Освобождението бе съвършено нов човек. Никой в България не бе чувал за него. До 36-годишната си възраст той бе стоял наистина настрана от всичките борби на народното ни възраждане. Той бе чужд на движението за църковна независимост; а към комитетските работи на емиграцията не бе могло да възбуди у него интерес даже живото участие в тях на брата му. И с Любена впрочем не изглежда той да е имал близки сношения. С една реч, през своето пребиване в Русия той живя съвсем откъснат от своето отечество и равнодушен към неговата съдба.

Не се знае точно кога се е родил Петко Каравелов: в 1841 или 1842 година. Баща му е бил бегликчия. Любен го описва в своята повест „Българе от старо време" оригинален старец, у който чорбаджийският нрав се съчетавал с любопитни естетически наклонности. В детинството си Каравелов пасял овцете на баща си и по-сетне, като министър, в едни разисквания по беглика той напомнуваше своето овчарство, за да покаже, че е компетентен по тоя данък. После той отиде да се учи в Русия, дето го повика брат му Любен, студент в Москва. В Москва Петко Каравелов пристигна през лятото на 1858 г. Той нямаше никаква подготовка. Две години се занимава под ръководството на брата си Любена и благодарение на своя жив ум и на необикновената си памет в началото на учебната 1861 г. издържа нужния изпит, за да постъпи в университета. Той се записа в историко-филологическия факултет. Другарите му от университета са единодушни в твърдението си, че той посещавал слабо лекциите. След като пропаднал два пъти на изпитите си, в 1863 г. Славянският комитет му отнел стипендията, издействана от брата му. Тогава Каравелов зарязал съвсем университета и изпаднал в стоически увлечения и в песимизъм. „Петко

Каравелов, пише авторът на една статия в Средец[1], захвърли всякакви грижи за външността си: ходеше кирлив като древни Диоген, живееше в тясна, воняща стая и силно намрази ония, които се грижат за външните удобства на живота." Затворен в мизерното си жилище, Каравелов четял неуморно, четял трескаво, с оная страст към труда, която дава на енергичните натури озлоблението против живота. „Обичните му четения, бележи цитираният вече съвременник, бяха статистика, политическа икономия, въпроси за работниците по фабриките, Фойербах, Бюхнер, Ренан... Твърде много време употреби той за изучаване географията, особено историята." Френската революция била епохата, която го привличала с най-голяма страст. Той бил хипнотизиран от величието на нейните титанически фигури и непрестанно мечтаел за времената, в които се бе сътворило циклопическото дело на модерния свят. Един студент казвал за него: „Наш Петко живее в гъста мъгла, в която на потъмнелите му очи се мръщи Наполеон I." Останал без средства за живеене, Каравелов започнал да дава уроци по история и география. Той бе домашен учител у Кислова, генерал Гастфера и у други аристократически семейства в Москва. Каравелов намираше много добър прием във високото руско общество. Неговата забележителна начетеност, живият му интерес към руската действителност, страстта му да спори, саркастическият му начин на говорене – руските ценяха всичко това у него, даже и крайността на неговите радикални идеи, която нямаше с какво да плаши хората от 70-те години. Задето посещаваше московските салони, Петко не станал светски човек. Той си бил сè тъй небрежен в своята външност, несресан, с разрошавена брада, настоящ тип на руски ригорист с модния тогава между студентството шотландски плед и с кастрова шапка. Той носел постоянно книги в джоба

[1] С р е д е ц, 1884 г. Статията е от един другар на Каравелова от Москва.

си, отварял ги понякога по пътя, за да ги чете, жестикулирал под впечатлението на споровете, които се продължавали в главата му, залисан пред тоя кинематограф на разнообразни идеи, които се редели в неговата безподобна памет. Тоя захласнат изглед на Каравелова достигал понякога до ексцентричност и забавлявал много познатите му. В една военна гимназия, дето той преподавал история, слугите му казвали: „Ех, господине, какъв сте чуден наистина!“ или: „Ах, какъв сте странен, господине, просто страст!“ Но той не обръщал на това никакво внимание. Живеющ бедно със своите уроци, но нечувствителен към неудобствата на живота – победител на мизерията посредством презрението към комфорта, – Каравелов прекарвал младините по един трудолюбив и същевременно разпилян начин: той четял твърде много и съвсем без метода. По-късно неприятелите му обвиняваха Каравелова, че през студентчеството си бил нихилист.[1] Упрекът е неоснователен. Каравелов не обичаше нито рисковете на съзаклятията, нито умствения склад на съзаклятниците. Нихилист не, но подобен на нихилистите по своя рязък тон, по презрението към чуждите мнения, по мрачния романтически изглед на лицето си, по ръкомаханията си, по дългата си коса и нечистите си дрехи. Такъв той се

[1] Бе ли той участвал в Русия в нихилистическото движение? Един руски емигрант, другар на Каравелова от университета, настанен след това в Румъния под името З. Рале-Арбуре, твърди това положително. В едно отворено писмо, отправено от него до Каравелова през 1886 г., той разказва как Каравелов и той участвали в революционните дружества, основани в Москва в 1874 г., припомнува му общите им другари: Бардина, Чайкадзе, княз Сандо Цициянни и други революционери, с които те се срещали в тайните кръжоци и които били по-късно изпратени в Сибир. По всяка вероятност Каравелов дружил с нихилистите поради еднаквостта на „дейните им интереси и по едно общо недоволство от руския режим, но истинско участие в заговорите сигурно не е вземал.

Писмото на З. Рале-Арбуре бе обнародвано в Telegraful и преведено в С в о б о д а от 24 ноември 1886 г.

върна подир Освобождението и лесно е да си въобразим какво странно впечатление той трябва да е произвел върху българите. За русите обаче той бе една родна фигура; той им напомнюваше руския студент. Отличното му владение на руския език, маниерите му, облеклото му, всичко способстваше, за да направи приликата съвършена. Когато той се яви в Главната руска квартира, там го посрещнаха като свой човек.[1] Гражданското управление го назначи подир малко вицегубернатор във Видин. Каравелов надяна уж форма, но не пригладя своята рошава коса и не си тури в порядък пръснатата в разни направления брада. „През окупацията аз бях учителка в Русчук, разказва г-жа Е. Каравелова, когато той доде да ме посети. Майка ми, която бе в двора, като го видя, извика. Питах я от стаята си: „Какво има?“ „Ела, каза тя, че един страшен казак иде!“ Излязох да видя: страшният казак бе Петко.“

Каравелов бе успял мимоходом да свърши юридически факултет, отдето бе излязъл със степента „действителен студент“. Но той бе много малко подготвен за административна работа. Като вицегубернатор той малко се занимаваше със своята канцеларска работа. Русите обаче, твърде добре разположени спрямо него, не се взираха отблизо в голямото му пренебрежение към службата. Болестта на брата му Любена, който по това време умираше в Русчук от охтика, правеше в техните очи извинително поведението на Петко Каравелова. От своята свобода той се ползваше, за да изучава тази страна, която бе негова и на която бе станал чужд след едно отсъствие от цели 20 години: правеше пътешествия наблизо, изследваше бита на населението, събираше данни, наблюдаваше, проектираше, записваше всичко в своята колосална памет – и успяваше същевременно да преписва стихотворенията на Хайне за своята годеница Катя Пенева.

[1] Матвеев, стр. 110-111.

Когато се отвори Учредителното събрание, Каравелов бе председателствуващ Търновския губернски съвет и любимец на русите. Особени симпатии имаше към него императорският комисар. „П. Каравелов, пише Матвеев[1], понравился А. М. Дондукову-Корсакову, – который благоволил к нему, считая его за вполне обрусевшего болгарина и хорошего малого, хотя совершенно неотесанного и довольно взболмошного." Тъй се обяснява голямата близост, която се установи между Каравелова и Дондукова. И от двете страни тя не бе съвсем безкористна: Дондуков искаше да употреби за своите амбициозни планове младия българин, върху „порусването" на когото дълбоко се заблуждаваше, а Каравелов мислеше да използва влиянието на руския комисар, за да прокара по-лесно своите идеи и да усили своето политическо положение.

Положението на Каравелова, както свидетелстват цитираните вече съвременници, стана преобладающо още в събранията в църквата „Св. Никола". На какво се дължеше тая чудна бързина, с която той, довчера никому непознат, без никакво народно минало, без заслуги, без връзки в страната, доби превес над толкова именити дейци, остарели в служба на народа? Наистина популярността на брата му Любена бе голяма; П. Каравелов, като се яви с неговото име, наследи и една част от неговия престиж. Но това обяснение не е достатъчно. Не е достатъчно също и да се каже, че той бе привлякъл младите със своята демагогия. Трябва да се забележи преди всичко, че между тъй наречените „млади" повечето бяха хора с доста напреднала възраст, а демагогията не беше се още появила в тоя идилически момент на нашата свобода. Истината е, че Каравелов застана веднага начело на либералите, защото единствен между тях той бе юрист, бе посветен в обществените науки и имаше европейско образование. В редовете на „старите" фигурираха мнозина водители със солидна култура: Балабанов, Стоилов, Греков бяха сè хора, излезли из университетите, владеющи чужди езици, запознати с управлението на европейските държави, дето бяха се учили. Без Каравелова „младите" оставаха само с П. Р. Славейкова и Др. Цанкова, и двамата надарени със силен практически ум, знающи добре народния живот, но лишени от висока наука и на първо време боязливи пред учените хора и пред тяхната фразеология. Когато на 10 март ще се избира комисия за разглеждането на руския проект за Органически устав, ще чуем Др. Цанков да отказва да влезе в нея въпреки настояванията на депутатите, защото, казват протоколите, „се усещал, че не е способен да заема място в учената комисия". В тия наглед почтителни думи звучеше един акцент на раздразнение. Раздразнението е особено остро, на места ядовито, в речите, които държеше дядо Славейков и в които той осмиваше громките и високопарни фрази на „дипломираните" оратори. Под тоя хумор се криеше обаче страхът от едно безспорно превъзходство. Учените им внушаваха едно смътно и неволно уважение. И ето че срещу учените хора на тия, които малко по-късно трябваше да се нарекат консерватори, се яви между „младите" един човек, по-учен от всички други, знающ право, политическа икономия, социология, философия, неизчерпаем с научни идеи, неизтощим с цитати, готов да приведе в защита на една теза безброй имена на авторитети: Беджехот, Блюнчли, Мил, Бастия, Бентам, Канинг, прочути автори като Рикардо, никому неизвестни като някой си Пудра, мислители от всички времена и от всички науки, като почнете от Аристотеля до Гамбета и от Буда до Гладстона. „Младите" бяха възхитени от него, гордееха се с него, бързаха да го издигнат. „Мислехме го за много учен, разказва дядо Цанков, и на него разчитвахме в борбата, която щеше да се почне с консерваторите на почвата на конституционните теории."[1]

[1] Матвеев, стр. 110-111.

[1] По устните разкази на дядо Цанкова.

По-късно се яви разочарование в учеността на Каравелова, но сега в Търново неговият авторитет бе съкрушителен. „Каравелов бе най-силната личност в Учредителното събрание, пише един депутат.[1] Ако и не обичан от всички, той бе ценен, зачитан, па даже и страхуван от всички." Противниците му се отнасяха с демонстративно уважение към неговите дарби. При избора на комисия за разглеждане проекта на конституцията всички в събранието – настояваха да влезе непременно в нея и Каравелов. „Г. Греков, казват протоколите, лично покани г. Каравелова да се не отказва от комисията, защото тя има за цел да осветли главните мисли, които лежат в основата на проекта. Затова се искат способности и светъл ум, а г. Каравелов притежава и едното, и другото."[2]

Въпреки чисто идейния характер на борбите в тоя момент пренията не се отличаваха всякога с тази почтителност. „Общонародният въпрос" поддържаше голямо възбуждение на духовете и понякога между двата лагера се разменяваха остри думи. Това не улесняваше разрешението на спора. Напротив, събранията се подновяваха няколко пъти на ден и се израждаха в пуста врява; положително не можеше да се дойде до никакво решение. Каравелов в съгласие с Дондукова увличаше все повече депутатите към идеята да се разотидат. Безпокойствието на европейските делегати между туй се увеличаваше. Те действаха енергично, по разни пътища, за да се отстрани кризата. Самите руси захванаха да се делят на враждуващи лагери и да агитират в противоположни направления. Руският дипломатически агент А. П. Давидов работеше открито против интригите на княз Дондукова. В това време и някои от депутатите почнаха да се съмняват дали всичко, което излиза от квартирата на руския императорски комисар, изразява волята на Александра

[1] К. С. Дрянков, op. cit.
[2] Протокол на Учредителното събрание, стр. 49.

II и интереса на България. Те избраха измежду си няколко души и ги проводиха при европейските дипломатически представители, за да се съветват с тях, като какво би станало, ако българите би отказали да се подчинят на Берлинския договор. „Отговорът на дипломатите се оказа добър студен душ за разгорещените глави.[1] Появи се тогава колебание и между непримиримите. Някои от тях, д-р Стоилов на първо място, както вече видяхме, се присъединиха към „старите". Благоразумното течение се усили. Скоро то като че ли взе връх. Избра се от общото събрание една комисия, която да обсъди въпроса за обединението на българския народ. Тази[2] комисия се състоеше от представители на разните течения. В нея влизаха Климент, Палаузов, Др. Цанков, Каравелов, Ст. Стамболов, Йосиф Ковачев, д-р П. Берон, Помянов, дядо Славейков, д-р Моллов, Балабанов и др. Осведомено вече върху истинското настроение на Европа, болшинството в комисията се спря на едно умерено решение: да се състави един мемоар, който да бъде поднесен на представителите на великите сили в Търново, да се изпрати от името на българския народ една депутация до дворовете и същевременно да се почне строителната работа, за която бе свикано събранието. „Младите", които влизаха в комисията, не се съгласяваха с това становище на „вишегласието". Свика се тогава едно голямо общо събрание и то одобри взетото решение. Недоволните и след това не се подчиняваха. Въпросът остана висящ. Критическият момент бе обаче минал. Между туй на 14 февруари по заповед от Петербург се подновиха официалните заседания на събранието. „Макар че трябваше първата работа на събранието да бъде мемоарът, пише един от депутатите[3], забележи се, че някои лица бяха напуснали

[1] Головин, стр. 34.
[2] Вж. М а р и ц а, бр. 27, февруари 1879 г., дописка от Търново с дата 18 февруари.
[3] Цитираният вече Д. Маринов, op. cit, стр. 384.

тази идея, поради това до 27 февруари работите се въртяха около избирането на бюрото и съставянето на вътрешния правилник." Правилникът, състоящ се от 36 члена, биде изработен от една комисия, в която влизаха: д-р Стоилов, М. Балабанов, Д. Греков, Т. Икономов, Г. Д. Начович, П. Каравелов и Др. Цанков. При съставянето му комисията се водеше от „правилниците на други подобни събрания", като заемаше от тях „само приложимото към нас[1]. Правилникът биде разискван и приет в две заседания, в които нема нищо забележително освен един доста жив спор върху пределите на мисията, които императорският комисар бе дал на събранието. В V заседание се състави бюрото. Бившият екзарх Антим биде избран за председател, а П. Каравелов и Тодор Икономов – подпредседатели. Изглежда, че никакво споразумение не бе имало предварително върху кандидатурите, защото при първото гласоподаване бюлетините бяха пръснати върху разни имена. Доколко вещо е било ръководено събранието, може да се съди от факта, че след като бе получил от 260-те присъстващи и гласували депутати само 51 гласа, дядо Антим биде прогласен за председател без нова балотировка. „Между двата първи кандидата (Антима и Симеона) трябваше да стане балотировка, четем в протоколите на V заседание, но повдигнато от чувства на голяма признателност към многострадавшия старец и народен пастир негово блаженство Антима Видинского, събранието единодушно прогласи маститиия старец за свой председател и в лицето на г-на С. Берона изказа към н. блаженство своите горещи желания да има за председател заслужения и дълбокоуважаемия архипастир." Шестото заседание пак се мина в незначителни занятия. Най-сетне, на 27 февруари, в VII заседание се повдигна и палящият „общонароден въпрос". Пръв го възбуди г-н М. Балабанов. В една реч, изпълнена с несвойствен на темперамента му патос, М. Балабанов изказа българската

[1] Протоколите на У. с., стр. 8.

признателност към руския цар, сетне предложи да се изразят в отговора на казаното от комисаря слово „чувствата на сериозно безпокойствие за бъдещия политически живот на това княжество", поставено в тъй неестествени граници, като се поднесе в същото време и на великите сили един мемоар, съдържащ всеобщите желания за народно единство. „Подир като изпълним тази длъжност и изкажем всичките си желания, свършваше г-н Балабанов, както към н. сиятелство княза, тъй и към европейските сили, тогава, господа, с чиста съвест и с чисто сърце да пристъпим към разглеждането на въпросите за устройството на България." След тая реч се произведе в събранието една сцена на висок национален трагизъм. Нека да цитираме самите протоколи, тъй като никой художник не би могъл да възпроизведе тази сцена с такава трогателна простота: негово блаженство, председателят, със сълзи на очи, с глас разтреперан, тихо, като че за себе си, но доста внятно произнесе скръбните думи на пророк Йеремия: „Гласъ въ Рамѣ слышань бысть плача и рыдания и вопля: Рахиль плачущися чадъ своихъ и не хотяше утѣшитися, яко не суть. Да почіетъ глас от плача и очи твои от слезъ, яко есть мзда дѣломъ твоим." (Йер., 31, ст. 15-17)

Посред вълнението, произведено от тия болезнени думи, прочете се по предложението на Т. Икономова мемоарът, който биде поднесен през есента на посланиците в Цариград. След всичките тия проявления на национална скръб настъпи смущение в духа на депутатите, несвикнали още със силни политически впечатления. За да се успокоят малко, даде се отдих 15 минути, през който станаха бързи съвещания между водителите. „Заседанието подновено, К. Стоилов възлезе на трибуната.[1] Стоилов не бе непознат на депутатите. Той бе говорил вече на няколко пъти в общонародните събрания в двора на „Св. Никола" и със своя мелодичен

[1] Протоколите на У. с.

глас, с изящния си език, с красивите си жестове – всичките качества, които впоследствие трябваше да се развият в една блестяща ораторска дарба и които той още тогава обладаваше в значителна степен – той бе се понравил много на публиката. Неговият престиж на светски човек, расъл в Европа, произхождението му от голямо семейство, учеността му, съчетана с един удивителен за неговата възраст здрав разум, всичко настройваше хората симпатично спрямо неговата личност. Неговото появяване на трибуната биде сега посрещнато с голям интерес. Речта, която произнесе тогава Стоилов, е чудесна. Сигурно за пръв път един българин говореше с такова здраво и хармонично изкуство. Всичко би трябвало да се цитира от тази реч. В нея има мисли, които издават един крайно прозорлив ум и които са почти пророчески. Говорейки за бъдещата ни войска, той казваше: „Тъй както са работите (след разпокъсването на България), тази войска трябва да бъде многобройна и силна. Защо? Това го изисква положението ни. Нека погледнем малко около себе си, за да видим от що сме обиколени постоянно.“ Има в тая реч пасажи, които по хубавия слог, по силата на поетическото очарование, по съдържаното лирическо чувство оставят и до днес ненадминати образци. Той говореше за И. Румелия, „тая драга част от нашето отечество, на която се запрещава даже да носи името България“, и описваше нейната тъжна участ:

„Истина е, че небето е тъй синьо и слънцето грей тъй весело, както преди години, но те осветляват сега само развалини; тревата си расте тъй пъстро, както преди години, но тя покрива гробищата на тия, които щяха да бъдат нашата гордост... Марица тече все тъй тихо, както преди години, но с шумтението ѝ се смесват плачове ... А людето, които обитават тази земя, са наши братя.“ Но съдбата на друга една част от българското отечество бе още по-несретна. „Преминем ли оттук в Македония, зрелището, което срещат очите ни, е неописуемо.“ Като напомнуваше за известията, които идеха вече оттам за нови турски зверства, Стоилов се провикваше: „Неволно си мислим за стиховете на безсмъртний Данте, начертани над входа на ада, (които) като че са писани за Македония.“ Иде след това една поразителна картина за това, което трябваше да представлява в продължение на 30 години българската външна политика. „Може би нашите бъдещи политици да постъпват с благоразумие, с осторожност, с хладнокръвие... но народът, ние, които сме част от тоя народ, никога не ще можем да бъдем хладнокръвни... Всякога ще поддържаме в техните стремления и опити тези, които са плът от нашата плът и кръв от нашата кръв.“ След като описа злочестината на раздробеното отечество, Стоилов заключаваше, че Учредителното събрание трябва да продължи своето дело, като изкаже общенародните искания пред царя Освободител и силите, които „в столицата на едно велико царство са скроили днешното ни положение“.

Речта на Стоилова беше постоянно прекъсвана от ръкопляскания и когато той слезе от трибуната, събранието му направи продължителна овация. По предложението на Д. Грекова избра се след това една комисия по отговора на словото на императорския комисар. Същата комисия трябваше да приготви и мемоара до Силите, след като се съвещава и с дейците на останалите български земи, които бяха в Търново. Тъкмо в деня, когато ставаха тия разисквания в събранието, пристигна в Търново Ив. Ев. Гешов, който бе тръгнал да посети като делегат на автономната област европейските столици.[1] „Аз намерих народното представителство, разказва г. Гешов, под прясното впечатление на тия речи и на тоя избор и в разгара на разискванията, дали прошението или мемоарът до великите сили да излезе от Учре-

[1] Г-н Гешов е описал възпоминанията си от тази мисия в една статия под наслов: „Борбата за побългаряване на Източна Румелия и моята първа дипломатическа мисия“. Пер. списание, том LXV, 1904.

дителното събрание или частно от представителите, дали и Северна България да прати до Европа делегати, за да протестират против Берлинския договор, или не." Разискванията продължаваха да стават публично все в църквата „Св. Никола" при участието на тракийските и македонските делегати. Към комисията, избрана от Учредителното събрание, се прибавиха, както бе предвидено, още девет души, представляющи откъснатите от княжеството български земи: д-р Вълкович, К. х. Калчов и Ив. Ев. Гешов от И. Румелия; д-р Помянов, К. Каранфилович от Македония. Представител на Македония в тази комисия бе и Ст. Стамболов, който бе получил оттам, не зная от кой град, едно специално пълномощно, скрепено с общинския печат.[1] Тъй съставената двадесеточленна комисия трябваше да съчини мемоара по общонародния въпрос.

На 6 март се прочете в събранието проектът за отговор на словото на княз Дондукова. Този отговор има една интересна история. „Младите" искаха да представят свой проект и натовариха своя признат шеф Каравелова да го съчини. „Никой, разказва дядо Цанков, от нас не се наемаше със съставянето на такъв важен документ, нито аз, нито Славейков, който бе писател по призвание. Оставихме тази грижа на учеността на Каравелова, който се съгласи. На другия ден сутринта отивам при Каравелова, дома му, за да взема проекта, мислейки, че той е вече написан. Като влизам в стаята, какво да видя? Не само никакъв проект не е написан, ами наш Петко спи. Нейсе, стана, облече се надве-натри, а аз отидох в друга стая, за да оставя човека свободен: нали ще пише! Чакам един час, назъртам от вратата, той още не е даже седнал на масата. Викнах му да побърза и той взе перото. Мина се още един час, отивам да го видя що прави: той взел писалката, вмъкнал пръстите в рошавата си коса, навел челото си, мисли, а пред него няколко реда, нервозно зачеркнати. Тогава видях, че никакъв проект няма той да напише, и го оставих. Проектът биде съставен сетне от Хр. Стоянова, дето му викаха Обер-шопа." В своя отговор събранието перефразираше приветствената реч на княз Дондукова. Но то засягаше и „общонародния въпрос", като повтаряше типичната вече аргументация: невъзможността на младото княжество да се развива в условията, при които е създадено; опасността от турските гарнизони в места, „които владеят над княжеството" и ще стоят над него „като дамоклев меч"; „всегдашните възбуждения на умовете и смущения твърде опасни", които щели да произлизат в княжеството от „съдбата на страдающите братя". „Проникнати с безкрайно благоговение към волята на царя Освободителя и като почитаме решенията на Берлинския конгрес, ний пристъпваме за делото, за което сте ни приканили", казваше отговорът и изказваше след това надежда „да чуе (българският народ) в късо време нови решения, по-утешителни за него и по-благонадеждни за неговото мирно и плодотворно развитие". Написан вещо, с много тънък политически такт – съдържащ всичко, което бе нужно да се каже, проектът биде приет от събранието изцяло, без прения. Пренията ще се появят веднага след това по друг един въпрос и с едно буйство, каквото събранието не бе видяло още дотогава.

След като се прие адресът до императорския комисар, „старите" мислеха да се мине на дневен ред, като се ликвидира в средата на събранието „общонародният въпрос". Депутатът Сава Илиев, „председатель габровского городского совета", се намесва тогава и пита: „Що стана с мемоара?" М. Балабанов настояваше да се прекратят вече разискванията на тая тема. „Ний с подобни въпроси сме изгубили доста време. Да направим отговора беше наша длъжност, а сега не ни остава друго, освен да пристъпим към устава." Думите на г. Балабанов възбудиха голямо негодувание у крайните патриоти. Славейков се качи на трибуната, за да напом-

[1] За това пълномощно разказва г. Халачев, който го видял. В своята наивност македонската община бе избрала Стамболова чисто и просто за депутат в Учредителното събрание.

ни и той решението, отнасящо се до мемоара, но председателствуващият Т. Икономов, който клонеше вече към „старите", не го остави да се изкаже. Депутати станаха на крака и настояха: „Да говори! Искаме да го чуем!" Но Икономов бе непреклонен. Посред голямо възбуждение Славейков слезе от трибуната, като заяви, че „като събранието осъжда едного, преди да говори, той не намерва за нужно да продължава и се оттеглюва"[1]. Захвана се след това един дълъг, смътен спор, при който раздразнението постоянно растеше. Цитираха се протоколите от деня, в който бе избрана комисията. За нещастие тия протоколи не казваха нищо определено: и двата лагера откриваха в тях подкрепление за себе си. „Имаше неясност в разискванията, каза председателствуващият, затова се е явила неясност в дневниците." Това е вярно. В същото заседание Д. Греков бе казал: „Колкото за разискванията на прошенията или мемоарите до великите сили, то те трябва да станат вън от събранието, като несъобразни с нашата задача." Веднага след него Каравелов, който председателстваше тоя ден, пита събранието „дали да отложи заседанието до понеделник и тогава да се прочетат адресът и мемоарите". Благодарение на това недоразумение и двата лагера бяха гласували наедно, но с разни намерения. Сега, при голямо възбуждение на духовете, никой не можеше да схване, че е била извършена една грешка. Д-р Помянов предложи едно разумно разрешение на спора: да се пита самото събрание какво бе решило то. Но гласът на Помянова се изгуби в шума на апострофите и никой не го чу. Греков заявяваше, че сам той бе направил предложението за избора на комисията и затова помни добре каква задача ѝ бе определена относително адреса и мемоара. „Първото ще се направи тук в залата, а второто вън от нея." И той обвини „младите", че искали да разтурят събранието. При тия думи, бележи внимателният писач на протоколите, „смуще-

[1] Протоколите на У. с., стр. 37.

Иван Ев. Гешов

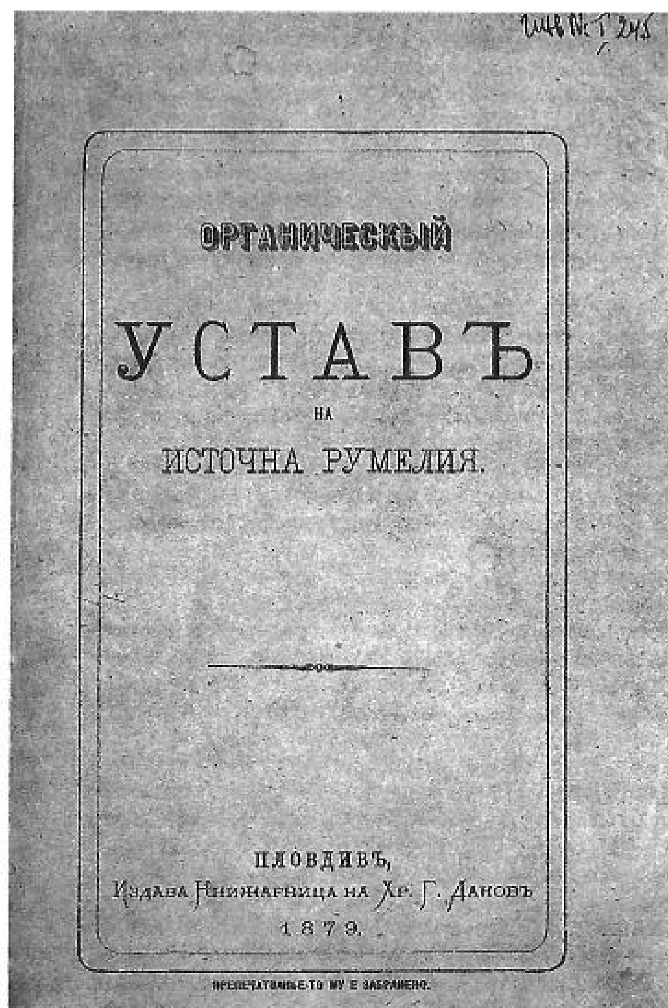
ОРГАНИЧЕСКЫЙ
УСТАВЪ
НА
ИСТОЧНА РУМЕЛИЯ.
ПЛОВДИВЪ,
Издава Книжарница на Хр. Г. Дановъ
1879.
ПРЕПЕЧАТВАНЬЕ-ТО МУ Е ЗАБРАНЕНО.

Органически устав на Източна Румелия. Пловдив, 1879 г.

ние стана в събранието, като се чуваха думите: „Долу ораторът! Доволно!“ Т. Икономов, който не бе оставил Славейкова да се изкаже, бе изпълнен сега с дълго търпение спрямо Грекова. „Г. подпредседателят, продължава добродушният очевидец от секретарската маса, макар и да протестира срещу подмятанията на г. Грекова за разтуряне, но пак му даде думата.“ Прекъсван често, Греков продължи да обвинява. Имало хора, които искали да разтурят събранието, но нямали смелостта да действат открито, а се „криели по дупките“. Най-сетне, принуден да спре, той постави ребром въпроса: „Искате ли събранието да остане в пътя на легалността?“

Упрекът за задкулисно действие, тъй неопределено изказан от Грекова, се отнасяше до Каравелова. Него подозираха, че без да излиза налице, иска да увлече събранието в революционни действия. Влиянието на Каравелова, решающе за неговите партизани, се упражняваше наистина повече в интимен кръг, отколкото в публичните събрания, но към интриги и тайни маневри той нямаше никаква наклонност. На Грекова той отговори много успешно: „Аз бях, заяви той, един от тия, които искаха да разтурят събранието, и говорих за това открито, а не се криех по дупките. Но щом събранието биде еднаж открито, ще бъде голяма глупост да го разтуряме.“ В заключение той протестираше нервозно против обвиненията на Грекова.

В Учредителното събрание нямаше стенографи, а по съкратените протоколи трудно можем да възпроизведем истинската физиономия на това заседание. Но знае се от съвременниците, че то беше много бурно. Цанков и Греков, и двамата с лют нрав, се упрекваха взаимно в недобросъвестност и викаха един другиму: „Лъжец!“ Цели четири часа – от $11\,^1/_2$ сутрин до $3\,^1/_2$ подир пладне – се минаха в тия забъркани и гневни прения. Вече депутатите се умориха, почна да се явява силно недоволство от недостолепния образ, който бяха взели отношенията в събранието. По едно предложение на Джебарова събранието приключи най-сетне спора, като

реши отново, че комисията бе действително натоварена да изработи и мемоара. Това бе първата победа на „младите“, които тоя ден окончателно се сгрупираха вече около Каравелова, Славейкова и Цанкова.[1]

„Младите“ бързаха, види се, да използват своя успех, защото въпреки приетия обичай да не се заседава ежедневно, идущото заседание се определи за другия ден, 7 март. Тоя ден щеше да се вземе решение, за да се подаде мемоарът официално от Учредителното събрание. Още в началото на заседанието обаче стана Лукиянов , за да направи едно съобщение. „По поръчка па императорския руски комисар, каза той, имам чест да явя на Народното събрание, че след завръщането си от едно пътуване в Русчук и Варна н. сиятелство с прискърбие се научил за препирните, които станаха в последното заседание по въпроса за поднасяне от името на Събранието меморандум на европейските държави, и счита такива действия на Събранието за изходящи вън от пределите на задачата, която му е показана от императорския комисар... Такива отстъпвания трябва да се считат незаконни и те могат само да усложнят и без това сложната и трудна задача както за правителството, така и за самото Събрание.“ Лукиянов отправяше позив към „политическия смисъл“, с който се отличили дотогава депутатите, и изказваше надеждата си, че те ще се съобразят със „строгата законност“. Колкото за безпокойствията на българския народ относително неговото бъдеще, те можели да бъдат „предмет само на частни съвещания“.

Предупреждението на Лукиянова, повелително въпреки твърде меката му форма, смая „младите“ в тяхната тъй трудно извоювана победа. Но за противодействие не можеше да става и дума. През устата на Лукиянова говореше царят Освободител, т. е. най-висшата морална власт, която се е упражнявала някога над българския народ. Без никакво въз-

[1] Д. Маринов, op. cit., стр. 382.

ражение депутатите се подчиниха. Само г. Цанков не можа да удържи своето недоволство. „Това, което се каза, забележи той, трябваше да го чуем преди няколко дена, когато въпросът за мемоар още не беше подигнат.“ „Преди няколко дена“ обаче сам Дондуков бе на друго мнение. Той продължаваше да се надява, че ще може да се разпусне Събранието, и неговите близки хора агитираха живо в тая смисъл между депутатите. От Петербург идеха наистина настоятелни заповеди да се почне веднага разглеждането на проекта за конституцията, но те оставаха без никакво влияние. „Лукиянов, разказва г. Начович, четеше на водителите на Събранието депешите на Горчакова и сетне викаше насаме либералите и им казваше, че тия инструкции са формални, само за да се лъже Англия.“ Руският дипломатически агент Давидов знаеше това двусмислено поведение и го осъждаше строго. Той вика един ден представителите на „старото“ течение и им прочете един дълъг рапорт, в който той излагаше на Горчакова Дондуковите интриги. „Ще ида сега, заяви им той, при Дондукова и ще му заявя: ако престанеш да подстрекаваш депутатите против Берлинския договор, ще скъсам рапорта, в противен случай ще го изпратя в Петербург.“ Тоя разговор ставаше в часа 10 преди пладне; Давидов отиде веднага след това в дома на Дондукова.[1] В часа два следобед Лукиянов се яви в събранието със своето съобщение. Ултиматумът на Давидова бе произвел своя пълен ефект. „Младите“ се видяха изневерени, без да знаят отде им иде ударът, но ясно бе за тях, че въпросът е изчерпан и че всеки опит за упорство би бил суетен. Най-непримиримите помежду депутатите заявиха, че идеята за мемоар трябва вече да се изостави[2], събранието изказа желание да се пристъпи вед-

[1] Според разказа на г. Начовича, който бил между водителите, повикани от Дондукова.

[2] Мемоарът биде подаден частно на европейските представители, но той не произведе върху тях никакво впечатление.

нага към разглеждането на Органическия устав. Каравелов забеляза, че ще трябва да се прочете по-рано записката на Дринова върху окупационното управление. Но в събранието пак се подновиха виковете: „Уставът!“ Бяха пристигнали до бюрото разни депеши и писма от Румелия и Македония; Киряк Цанков пожела да бъдат прочетени. Но отвсякъде продължаваха да се чуват гласове: „Уставът! Уставът!“ Със своята намеса Лукиянов бе освободил сякаш от един тягостен кошмар събранието, което се бе ангажирало много по „общонародния въпрос“, без да знае какъв ще бъде изходът на неговата постъпка. Гарантирано сега от намесата на Русия срещу всеки упрек за отсъствие на патриотизъм, уморено от дългите безплодни спорове, енервирано, то бе нетърпеливо да въздъхне свободно и да се залови за съзидателната работа, която го чакаше. Само един от депутатите остана докрай непримирим: Т. Х. Станчев от Русчук, който напусна демонстративно заседанията. „Понеже, четем в протокола от 14 март, понеже той видял и се уверил, че се пристъпва към разглеждането на Органическия устав, с което фактически доказваме, че приемаме разделението на отечеството ни, без да направим потребното заявление – то съвестта му и убежденията му буйно мъчат душата му, като му предсказват страшно осъждение и вечна мъка. Затова той си дава оставката от представителството и се счита свободен от всяко задължение.“ Тая демонстрация остана усамотена. Впрочем Лукиянов бе заявил повторно, че волята, на която той бе станал изразител, не подлежи на никакъв спор. Послушно, събранието пристъпи към своята положителна работа.

II

ТЪРНОВСКАТА КОНСТИТУЦИЯ

Руският проект за конституцията. – Докладът на комисията в Учредителното събрание. – Речите на Каравелова и Славейкова против доклада. – Духовната цензура и либералите. – Свободата на сдруженията. – Разискванията по повод сената. – Единоборство между Т. Икономова и дядо Славейкова. – Бурни сцени в събранието. – Протестът на консерваторите и на владиците. – Русия в полза на консерваторите.

Член 4 от Берлинския договор постановяваше, че едно събрание от първенци (notabiles) ще бъде свикано в Търново, за да изработи Органическия устав на княжеството. Още през лятото на 1878 г., щом станаха известни решенията на конгреса, Дондуков се загрижи за изработването на един проект, който да бъде представен като програма на предстоящото Учредително събрание, в неопитността на което никой не се съмняваше. В срещите си с българските народни дейци Дондуков ги разпитваше за началата, върху които трябваше да бъде поставен политическият строй на младата държава. Към някои от тях той се отнесе даже писмено.[1] Отговорите, често пъти твърде ценни, бидоха взети във

[1] Вж. писмото му до М. Дринова, писано от Пловдив през октомври 1878. То е обнародвано в юбилейната книга на Г р а ж д а н и н, стр. 358. Той се бе обърнал и до Т. Икономова, който печата своя отговор в мемоарите си, стр. 99.

внимание и от тях някои възгледи минаха в руския проект. Съставянето на устава биде възложено на управителя на съдебния отдел при окупационното управление Лукиянова, просветен човек, който бе в сношение с руските либерални кръгове в Москва. Някой си Юзефович бе превел на руски сръбската конституция[1] от 1869 г. с успоредни извадки от румънската. В своите възпоминания от Учредителното събрание[2] М. Дринов посочва същите първоизточници, като прибавя към тях гръцката конституция. Първоначалният проект, изработен под надзора на княз Дондукова, не е бил обнародван. Много се говори сега, че той бил либерален. Такова бе впечатлението и на съвременниците. Как би могло да излезе из канцелариите на една абсолютическа държава едно дело, надъхано със свободолюбиви начала? Фактът не е много странен. Макар Русия да бе абсолютическа монархия, не всичките нейни висши чиновници бяха партизани на самодържавието. За Лукиянова напр. се знае положително, че бил човек с твърде напредничави идеи. Не трябва да се забравя, че либералното течение, което бе почнало с царуването на Александра II и бе се ознаменувало с освобождението на крепостните, бе завладяло след войната и най-умерените умове в Русия. То бе проникнало даже в императорския двор. Когато Александър II биде убит от терористите, в ящика на писалището му се намери един пълен проект на конституция, изработен от Лорис Меликова. Царят Освободител се готвеше да го обнародва, когато бомбата на нихилистите покоси живота му. Имаше при това у руските съчинители на проекта съревнование спрямо европейската комисия, която тъкмо по това време изработваше Органическия устав на Източна Румелия. От Пловдив бяха дошли известия, че по настояването на английския делегат комисията поставяла уредбата на бъдещата автономия на консервативни нача-

[1] Милюков, „Българската конституция", стр. 15.
[2] Юбилейният брой на Гражданин, стр. 348.

ла. Княз Дондуков искаше да покаже със своя проект, че Русия е за свобода и прогрес, докато Англия поддържа деспотизма и турския гнет.[1] Не е било чуждо за руските либерали, под влияние на които се намираше Лукиянов, и желанието да извадят из щастливото и плодотворно приспособление на една демократическа конституция в България ново доказателство за навременността на едно парламентарно управление в Русия. И друго едно важно обстоятелство подбуждаше русите да дадат на българите едно широко конституционно управление. Още тогава, през есента на 1878 г., можеше да се предполага, че за княз на България ще бъде избран някой чужденец. Нямаше ли да бъде крайно опасно да се предоставят на такъв един княз, чужд на славянството, враг нему по всяка вероятност, безгранични права върху един млад и неопитен народ? Това опасение личи много ясно в отговора, който М. Дринов бе дал на въпросите на Дондукова. В подобна смисъл – и с още по-голяма настойчивост – бе се изразил и Т. Икономов. „Тъй като князът, пишеше той, може да бъде избран измежду лица от чужденароден произход и даже от неправославно вероизповедание, то княжеската власт непременно трябва да бъде ограничена с такава конституция, която би обезпечавала по най-пълен и положителен начин интересите на страната." Този довод беше от естество да произведе силно впечатление върху русите и когато ще стигнем до епохата на пълномощията, ще видим как той се явява отново в съжденията на руския печат върху българските работи.

Привършен към края на есента, проектът биде занесен на императора лично от Дондукова, който на 6 ноември пристигна в Ливадия. Императорът го одобри по принцип. Една особена комисия биде натоварена да го прегледа и дето е нужно, да го измени. Тя се състоеше: от княз С. А. Урусова,

[1] Българската конституция от г. Милюкова, който цитира в тая смисъл един пасаж от „Русская правда".

от статс-секретаря Брауна, от вицедиректора на Азиатския департамент, действителния статски съветник Мельникова и от А. Д. Градовский, професор по държавно право в Петербургския университет. „Последният обаче дал особено мнение, в което заявил, че е запознат съвсем малко с бита и положението в България, той счита себе си съвършено некомпетентен в разрешението на въпроса, каква форма на управление и каква организация се изисква от условията на народния живот в тази страна.[1] И другите членове, както се вижда, не са се счели призвани да определят най-подходящото за България държавно устройство. Главното важно изменение, извършено в тази комисия, се състояло по всяка вероятност в това, че били внесени в проекта някои параграфи върху православната вяра, заети от руския основен закон.[2]

Към края на януари проектът се върна от Петербург, одобрен от императора и видоизменен.[3] Преведен на български, той се напечата набързо в София, за да бъде раздаден на депутатите, щом се открие Учредителното събрание.

[1] Матвеев, „Болгария после Берлинского конгреса", стр. 26.

[2] Милюков, „Българската конституция", стр. 16.

[3] Проектът донесе известно разочарование в българите. Той не бе в новата си форма достатъчно либерален. В някои отношения той бе даже по-назадничав от сръбската конституция. Народното събрание трябваше да се състои според тоя проект от членове по право, от членове по избор и от лица, назначени произволно от княза „по един на всеки два народни представители". Народният елемент се губеше съвсем при тоя бюрократически състав. При това предвидено бе Камарата да бъде лишена от законодателна инициатива. Един държавен съвет се създаваше, натоварен с разнообразни административни атрибути, с изработването на законопроектите и с мисията да представя на княза доклад за случаите, в които би била нарушена конституцията. Държавният съвет трябваше да се състои от 7 до 11 членове, назначени от княза, и от лица, избрани от Народното събрание, по двама от всяка губерния. Такива бяха съществените черти на руския проект.

На 10 март събранието пристъпи веднага към разглеждане на проекта за конституцията. Един от секретарите прочете устава. Д-р Стоилов предложи да се избере една комисия от 15 души, която да даде „точно мнение за главните мисли, които са в основата на устава, да ги извади наяве, да ги освети с науката и опита от живота ни". Дядо Славейков не се съгласи с това предложение. Той нямал доверие към комисиите, „защото нашите комисии, каза той, се някак р а з к о м и с в а т". Събранието се развесели от тая шега на дядо Славейкова, но възприе Стоиловото предложение. Избра се за преглеждане на устава една комисия, в която влизаха: Стоилов, М. Балабанов, Т. Икономов, Климент, Ил. Цанов, Начович, Греков, митрополит Симеон, Др. Цанков, Хр. Стоянов, Андрей Стоянов, Даскалов, д-р Вълкович и д-р Помянов. Комисията представи на 21-ви своя доклад до Събранието. Докладът е забележителен както по литературната си форма, тъй и по своите идеи. Комисията формулираше още в своето въведение теоретическите начала, върху които тя градеше своите предложения. Тия начала съответстваха на „декларацията на човешките права", прогласена от Френската революция, и бяха систематизирани съобразно с немската философия на държавното право. Те бяха четири: 1) началото на свободата; 2) началото на равенство пред закона; 3) началото на самоопределението (Selbstbestimmung), „което намира своето приспособление в участието на народа в законодателната власт", и най-сетне 4) началото на обезпечението (сигурността). „На това начало – четвъртото, – казваше докладът, са основани неприкосновеността на лицето, жилището и собствеността. На това начало се основават и правата, дадени на изпълнителната власт, т. е. на княза и на правителството му."

Какво приложение трябваше да се даде на тия теоретически положения в младото княжество? Докладът даваше следното мнение:

След като указахме на отвлечените начала, които лежат в основанието на всяка една свободолюбива и напредничава конституция и които следователно трябва да са краеъгълните камъни и на нашата бъдеща държавна организация, ние постъпяме към втората част на нашата задача, т. е. към указването на тия учреждения и към формулирането на ония правила, които, вземени вкупом, трябва да съставляват Конституцията на Българското княжество. Преди всичко комисията, като обсъди сериозно положението и нуждите на народа ни, като взе във внимание, че във всяка една политическа организация трябва да се избягват крайностите; че преходът от робството към самоуправлението трябва да бъде постепенен; че като във времето на турското владичество българите не са имали никакви политически правдини, ползването от политически правдини изисква не само дадена степен на умствено развитие, но и редки нравствени качества; че самоограничението, почитанието към властта и нейните представители са неизбежни условия в едно свободно управление; като взе във внимание още и тежките обязаности, които ще тежат на нашето ново управление както спрямо вътрешната ни организация, тъй и спрямо външната ни политика, комисията се убеди, че е неизбежно нужно, щото в нашата конституция да вее един дух на разумен консерватизъм и нашето правителство да бъде силно и крепко. Нашата конституция и нашето бъдещо управление трябва да имат за цел да възпитат народа ни в почитанието на закона и да го приготвят, щото в кратко време да може достойно да се ползва от тази свобода, към която се стремят най-просветените народи. Комисията счита първите години на нашия политически живот за твърде опасни, защото неприготвеният преход от близкото деморализиращо робство в един самостоятелен живот възможно е да развие у нас и елементи, противни на всеки порядък и на истинска свобода. Ето защо считаме за потребно засега да имаме една конституция, която да гарантира правата на народа, да полага здрави основи на едно свободолюбиво развитие и в същото време да дава пълна сила на правителството в кръга на неговата компетентност.

В тоя дух на „разумен консерватизъм" комисията правеше ред важни предложения: да се въведе имущественият и образователният ценз за изборите на народни представители; да се създаде – от лица, назначавани от княза, взети по право из средата на висшето духовенство, из съдилищата и учените дружества и в незначителна част избирани от народа – един сенат, който „като консервативно тяло да служи за сдържание и прекращение на увлеченията на Народното събрание, които князът не може да регулира от висотите на положението си". Предлагаше се също, щото на 25 000 души да се избира само по един депутат, за да не се усложнява парламентарната деятелност от неудобствата на едно многобройно представителство.

Докладът – самите му автори го заявяваха – бе надъхан с консервативни идеи. Отгде произхождаха те? Дали, както мислят нашите социалистически писатели, от самите условия на икономическото развитие на България? Ние мислим, че консервативното мировъзрение на комисията бе се образувало по-скоро под влиянието на политическите идеи, владеющи тогава в Европа. А Европа бе по това време в пълна реакция. Докато в Русия либералното течение се развиваше в един широк и смел подем, в западните държави демократическите идеи бяха значително дискредитирани. Парижката комуна бе вдъхнала на буржоазията един неукротен още ужас. Консерваторите размахваха призрака на социалната революция и владеющите класи, както подир 1848 г., търсеха успокоение под закрилата на една силна власт. Католическата църква виждаше отново тълпите да падат на колене пред нейните олтари. Победата на Германия označenuva тържеството на грубата сила и създаде модерния милитаризъм като материално проявление на европейската реакция. Политическата наука се обърна в апология на съществуващия консервативен строй. Цялата почти умствена атмосфера на континентална Европа – като изключим социалистическите школи – се проникна от консервативен

и традиционалистически дух.[1] В такова време бяха се учили в Европа авторите на доклада: д-р Стоилов, Греков, Помянов, Балабанов; господствуващите идеи не можеха да не се отразят върху тях. При това самата организация на западноевропейските държави бе за тях един голям урок на консерватизъм. Навсякъде те виждаха системата на двете камари. Дори и младата Френска република бе признала нуждата от един Сенат. Колкото за избирателния ценз, той съществуваше също в повечето културни народи в Европа. В 1879 г. недоверието към всеобщото гласоподаване бе наистина още много живо. На учените българи то се виждаше още по-основателно, тъй като се касаеше за една непросветена маса, каквато бе в техните очи българският народ. Те не вярваха в зрелия политически разум на тоя народ, както чорбаджиите не вярваха по-рано в неговата способност за революционна борба.

Вярата в добродетелите на народа бе именно главната характеристика на либералите. Техните водители бяха се борили заедно с масата, черпили бяха кураж в нейната твърда воля, окриляваха бяха своя дух с нейния възторг и считаха за светотатство да се изкаже съмнение относително нейното съвършенство.

Оскърбително е за целия народ, се провикваше Славейков, да се приеме една предубедителна присъда на пълната си неспособност и некомпетентност в решението на народните дела и да признае за способни и компетентни само някои привилегировани лица... Няма по-голяма глупост от тая да счита човек себе си по-умен от всички и да претендува за ръководство на другите... Много по-добре и по-умно

[1] За да се види колко могъщ е бил терорът от Комуната, ще напомним, че двама от най-свободните умове на Франция, Тен и Ренан, писаха: първият своята история на Великата революция, вторият La Reforme morale et intelectuelle de la France; и двете крайно реакционни съчинения, написани изключително под впечатлението на пожарите в Париж.

мисли за себе си сам един народ, който носи тегобите и разбира де го утрепват, отколкото могат да мислят за него привилегировани лица, които и при добра воля и присърце, що биха могли да бъдат полезни, мъчно угаждат де и как трябва да му помогнат, и излиза, че много пъти те го чешат там, дето не го сърби. Оставете народа сам да търси цяр за болките, които усеща, и бъдете уверени, че той по-скоро ще го намери и ще съумее да го приспособи... Имайте, господа, по-голяма вяра към народа и към неговото благоразумие; вглеждайте се по-добре в него, изучете по-положително неговите качества и свойства и бъдете уверени, че ще си съставите по-добре мнение, за да можете да се положите повече на него, отколкото на неуместни и ненужни някои отбори.

Думите за равенство всякога подкупват многолюдието. Особено силно трябваше да бъде тяхното действие върху един народ като българския, който никога не бе допускал основателността на съсловните различия. Тия различия се явяваха сега олицетворение на предложението за Сенат. За това учреждение простите депутати нямаха, разбира се, никакво ясно понятие. Те виждаха в него само един опит да се възстанови в законна форма властта на чорбаджиите, едва понасяна в турско време. Колкото за тъй наречения „разумен консерватизъм“, те подозряха в него едно презрение към народния дух. С една реч, получи се впечатлението, че „старите“ искат да посегнат върху извоюваната от руското оръжие свобода.

Докладът се явяваше обаче с внушителен вид, облечен в научна форма и подкрепен с философски идеи. Това безпокоеше събранието: българинът от това време имаше голямо уважение към науката, която бе го възкресила. Кой можеше да сокруши теоретическите мотиви на комисията, да я развенчае от нейния престиж на ученост, ако не Каравелов? И наистина, още щом д-р Помянов прочете доклада, Каравелов се качи на трибуната и почна да говори посред едно всеобщо и напрегнато внимание. Той нарочно бе отказал да влезе в комисията, за да може да унищожи нейното дело с няколко

думи. Самоуверен, той се нахвърли сега върху доклада с една рязка, нервозна, саркастическа реч, достатъчно къса, за да я цитираме изцяло. Той каза:

„Аз бях от ония, които желаеха да се избере комисия. Тя, като комисия за изработване проекти на закони, трябваше да се ръководи само от един принцип, по който са се ръководили всичките законодатели, именно: учрежденията и законите трябва да принасят колкото е възможно по-малко зло и повече полза: защото законите принасят понякога и вреда. Второ, тя трябваше да постави тезиси, под които аз разбирам най-главните предложения на бъдещия наш устав; тия тезиси трябваше да бъдат мотивирани и това беше най-главната работа на комисията да приведе аргументи за и против относително тоя или оня тезис. И що виждаме ние в тоя рапорт, който ни представи комисията?!... Наместо принцип някои си четири начала, подплатени с консервативен вятър. Наместо тезиси – гвачка. Наместо мотиви ... За мотивите няма да говоря; само мога да кажа думите на Данте. „А на тия погледни и върви си...“

С една дума, в този рапорт няма ни политика, ни логика, ни граматика. За това аз предлагам: 1-во, да се забележи, че комисията не е оправдала доверието на Народното събрание; 2-ро, да считаме нашето положение statuquo ante commissionem, и 3-то, да пристъпим да разгледаме глава по глава устава, който ни е предложен от централното правителство. Колкото за рапорта, той е литературна собственост на комисията, която и може да прави с него каквото ще, а ний да си гледаме работата.“

Критиката на Каравелова бе много остра и именно затова тя подейства силно върху събранието. Тоя тон на умствена надменност, тоя замах на върховно пренебрежение спрямо противниците, тая бърза, ядовита присъда, хвърлена с един презрителен жест върху комисията, всичко това бе от естество да направи голямо впечатление върху простите депутати. Прибавете към това физиономията на Каравелова – бледен, с дълги коси, които му падаха над рамената – и легендата, която се носеше вече за неговия гений на мислител и за престижа му в Русия. Четена сега, след 30 години, тази реч на Каравелова ни се вижда много слаба. Тя е главно несправедлива. В доклада има всичко, което той търсеше. Само че теоретическите начала, които бяха ръководили съчинителите на доклада, бяха почерпани из немските автори, които Каравелов не познаваше. Той и до края на живота си остана впрочем чужд на немската философия; ученик на английската политическа школа, позитивист по своя мироглед и особено по своя начин на мислене, той даже не разбра метафизическите идеи, които немските възпитаници бяха внесли в доклада. Следвайки Кантовото етическо учение за „равноценността“ на човеците, авторите на доклада бяха писали: „Всеки гражданин, като представлява една личност, в която се олицетворява цялото човечество, е съвършено равен на своите подобни.“ ... Каравелов се провикваше: „Това е глупост, а не принцип да се пише, че человек е олицетворение на цялото човечество. Покажете ми кой е тоя звяр, който олицетворява цялото человечество?“

Без съмнение, на събранието тази метафизическа идея трябва да се е видяла също странна. То ръкопляска на Каравелова с голям възторг, доволно, че той бе смазал с научни доводи враговете на свободата. Доволството на събранието се увеличи още повече, когато взе думата П. Р. Славейков. Тънък познавач на народната душа и хуморист, Славейков можа едно по друго да възбуди слушателите си, като разтрогна у тях чувствителните им струни, и да ги очарова със своя весел игрословен език. Без риторически увод той атакува доклада остро и свойски. Първата му дума бе: „Какви са тези бабини деветини?“ Веднага в събранието избухнаха смехове и ръкопляскания. Ръкоплясканията не утихнаха до края на речта. Славейков биеше на слабостите на народния характер, както и на неговите добродетели, намесваше твърде майсторски името Русия и величаеше свободата, която бе в опасност.

Всичките ни неприятели, казваше той, са ни борили с това, че не сме били узрели за свободата. Но ето че една комисия от Народното събрание иде да потвърди думите им, като казва и печатно заявява, че ние не сме още за пълна свобода, когато за тази свобода толкози драгоценна кръв проля братският нам руски народ и нашият народ понесе толкова скъпи жертви (ръкопляскания). Комисията иска да ни се дава свободата като комка – малко по малко, защото ни бил слаб стомахът; също като на человек, който дълго време е бил под затвор и който не трябва да се пуща изведнъж на видело, но понапред да се тури в кафе-оджаъ[1], за да привикне. Монархия, която да управлява нашия нов и неопитен народ, това разбирам; но конституция консервативна не разбирам; то прилича, като да казва някой л е щ а н а к е б а п. Те искат конституция, в която да вее нещо, с други думи, искат някаква вятърничава конституция (ръкопляскания) ... Като народен представител и в името на народа не приемам рапорта.

Посред овациите на събранието той завършваше: „Народът не бивало да бъде свободен, защото тъй се родило в главата на някои си, които не би говорили по тоя начин даже и тогава, ако да бяха подкупени от нашите неприятели."

Намесата на Славейкова реши окончателно съдбата на доклада. Славейков бе в това време най-популярната личност в България. Неговият живот бе обгърнал всичките почти форми на обществена деятелност; неговият талант бе създал почти всичките родове на народната литература. В неговите стихове младежта бе се научила да скърби за миналото, да мечтае, да люби, да пее. Неговият хумор бе утешавал две поколения. Две поколения бяха пили от извора на неговата ясна мисъл. По Църковния въпрос Славейков бе известен като борец срещу чорбаджиите и ето че сега пак бе въстанал срещу техните нови съблазни, неуморим, както го знаеха,

[1] Кафе-оджаъ се наричаше у турските бейове стаята, дето се вареше кафето и дето стояха чубукчиите.

остроумен, весел, ловък и свръхвсичко – приятел на народа и защитник на неговото достойнство.

Впечатлението от речта на Славейкова бе извънредно. Самите консерватори бяха тъй смутени от нея, че не посмеяха дори да направят някакъв опит за защита на своето дело. Само софийският митрополит Мелетий представи едно боязливо възражение и Климент повтори думите на Madame Rolland пред гилотината: „Свободо, какви не злоупотребления не стават с тебе?" Събранието не искаше обаче да слуша; то викаше: „Стига! Въпросът е изчерпан!" Посред голям шум стана гласуване и докладът биде отхвърлен. Българският либерализъм има своята първа победа и демагогията влезе официално в политическия ни живот.

При гласуването върху доклада излезе наяве още един път, че грамадното мнозинство в събранието вървеше подир „младите". Консервативната партия се оказа твърде малобройна. Освен неколцината водители, които влизаха в комисията, и владиците начело с бившия екзарх Антим I, в нейните редове не фигурираха освен няколко заможни депутати от класата на чорбаджиите.

След първия решаващ ден настъпи пак видимо усмирение на духовете и разискванията вървяха спокойно. И двете партии се оказаха съгласни да изхвърлят из руския проект някои постановления, които напомняваха юридическата зависимост на княжеството, или да ги изменят в духа на българската национална независимост.[1] В самото заглавие те зачеркнаха думата „Органически устав", който се считаше в дипломатическия език в Изток като термин на васалност, и я замениха с името „Конституция". В руския проект бе казано, че България се намира „във васални отношения спрямо Високата порта"; по предложението на Герова тоя помен за независимостта на княжеството биде съвършено

[1] Милюков. „Българската конституция", стр. 22-23.

премахнат. Към държавния герб, определен още в руския проект, събранието прибави и трицветното национално знаме, считано от Френската революция насам като символ на суверенната народна власт. По административното деление на територията станаха дълги спорове, в които и от двете страни се изказаха ценни мисли върху децентрализацията. Само че консерваторите настояваха, щото централната власт да упражнява чрез свои чиновници нужния надзор върху местните управления, когато либералите искаха за органите на самоуправлението по-голяма свобода. Докато Стоилов считаше принципа на децентрализацията само като средство „да се развият много центрове на политически и обществен живот, без да се ослаби държавната организация", Каравелов, сѐ тъй нервозен, нетърпелив и самомнителен, отсичаше: „Това, щото говори г-н Стоилов, няма нищо общо със самоуправлението. Аз сам мога да давам уроци и ще ги дам, когато дотрябва." В течение на тия разисквания той посочваше Англия и Америка, дето „всичките чиновници са по избор, а не се назначават от централното управление". Найсетне и от двете страни се прие началото на „самоуправление на общините", въз основа на което оставаше да се изработи за в бъдеще един специален закон за „административното разделение". По сума други въпроси двете течения ту вървяха успоредно, ту се срещаха, без обаче да влязат в сериозно сблъскване. Когато дойде да се разисква за клетвата, която се полага при постъпването на военна служба, Кириак Цанков, един от редките представители на младата революционна емиграция в събранието, предложи, щото войниците да се кълнат за вярност не само към княза, но и към „отечеството". Консерваторите счетоха това прибавление за опасно. „Всеки солдатин, казваше М. Балабанов, трябва да почита дисциплината. Не бива да разсъждава той дали трябва да иде на Шипка, или не. Ако разсъждава, тогава ще се явят размирици. За това свидетелства особено историята на римляните." Тъй идеята за строгост в държавното управление, която отличаваше консервативните водители, се проявяваше и в най-незначителните наглед неща.

Трябва да се отбележи, че идейните различия на партиите се заличаваха съвсем, когато се касаеше до въпроси, които дълбоко засягаха демократическия инстинкт на нацията. С пълно единодушие Събранието намали на 600 000 лева цивилната листа на княза; унищожи предвидения в руския проект член, който даваше право на народното представителство да прави дарове на княза от църковните имоти; определи, че членове на регентството могат да бъдат само българи, които са заемали високи длъжности, а не роднините на княза.[1] Предложенията, които осветяваха неприкосновеността на човешката личност, забраняваха титлите, декорациите и съсловните различия, бидоха приети едногласно. По въпроса за първоначалното образование станаха доста дълги спорове, но те произхождаха повече от неопитността и кривото тълкувание на думата „безплатно". И двете партии обаче бяха съгласни върху задължителността на народното учение. Същото единодушие се прояви и по свободата на печата, върху която Събранието гласува един член, взет от белгийската конституция и предложен от д-р Странски.

Принципиалната опозиция между двете партии се възобнови по въпроса за свободата на религиозната мисъл. Софийският митрополит Мелетий предлагаше да се учреди цензура върху „съчиненията от духовно и догматическо съдържание, св. писание и богослужебните книги. Захванаха се по тоя повод дълги разисквания. Др. Цанков допускаше нуждата от подобно постановление, но искаше то да се ограничава само върху книги, „предназначени за православните черкви и

[1] Събранието реши също, че жени не могат да се качват на българския престол. „По причини, всекиму известни" – каза Д. Греков, който бе направил това предложение.

училища". Русчушкият Григорий казваше, напротив, че духовната цензура трябва да бъде неограничена, за да не се появят посегателства върху основите на вярата. Намесиха се и други депутати, за да дадат обяснения върху някои религиозни термини. Един от тях предложи „да се назоват тия книги по закона Божий символически". Малко смътни са всичките тия разисквания и Каравелов твърде уместно забележи, че много може да се говори по въпроса за цензурата, но нищо не може да се каже за нейната полезност. Думата догматически е неопределена, казваше той, и после, като се обърна към владиците: „Днес ще запретите богословско съчинение, утре философско, а вдругиден ще се докопчите и до физиката." За известно време разискването се обърна в един диалог между Григорий и Каравелова. „Аз мога да покажа, заявяваше Каравелов, съчинения, които са се запрещавали там, дето има цензура, само защото са писани от светски хора." „Покажете ми, отговаряше Григорий, руски съчинения от догматическо съдържание, които да са били печатани без волята на Светия синод." Каравелов никога не бе се интересувал да знае какви догматически съчинения се печатат в Русия и какво е за тях мнението на Св. синод; той не отговори на въпроса, а възвърна пак спора на теоретическа почва. „Аз зная, казваше той, че гдето има цензура, там атеизмът се разпростира и там стават революции, а там, дето няма цензура, хората са по-религиозни. Аз това мога да ви докажа, че цензурата беше един от най-главните фактори, които произведоха Френската революция." Има ли нужда да напомнуваме, че тази мисъл на Каравелова бе много произволна и че съвсем нищожно е било действието на цензурата върху произхода на Френската революция? Аргументи от тоя род обаче, които звучеха научно, силно влияеха – както е и сега – върху умовете и думите на Каравелова имаха съкрушителен ефект.

Събранието не искаше вече да чуе за никаква цензура. Предложението на Мелетий биде осъдено. Щеше ли България, единствена между православните държави, да остави духовната книжнина, па дори и светите писания без никакъв надзор? Русите не можеха да допуснат това. Княз Дондуков повика при себе си либералните водители и им заяви, че трябва да се даде едно удовлетворение на българската църква. Архиереите от своя страна се оплакаха на руския Св. синод, който в Петербург бе поискал намесата на Гирса. Либералите най-сетне отстъпиха, но не без мъка. Когато се гласуваше конституцията изцяло, Др. Цанков възобнови своето предложение, което биде прието.

Още по-шумни бяха борбите върху свободата на сдруженията. Върху нея руският проект бе съвсем ням. Либералите попълниха тая празнота. Съобразно с едно решение, взето в дома на Каравелова, д-р Моллов направи едно предложение, заето също от белгийската конституция и което гласеше: „Българските граждани имат право да съставят дружества; това право не подлежи на никакви предварителни разрешения." Запитан от Стоилова „дали и политическите дружества попадат под категорията на тия, които се споменават във формулата", д-р Моллов даде следното обяснение: „Аз пак повтарям, че дружествата, които са против интересите на държавата и обществения порядък, се изключват и те ще се преследват по закона." След тия обяснения Събранието прие тоя член, както бе предложен. С това не се приключи обаче спорът. Като излязоха вън от заседанието, някои депутати се сетиха, че това, което бяха гласували, можеше да бъде опасно. Духовните лица се побояха да не се завъдят организации на разкол. Русите от своя страна се разтревожиха, че под закрилата на тоя член нихилистите могат за в бъдеще да пренесат своите дружества в княжеството. Дигна се шум и в европейските вестници. „Злонамерени хора, казваше д-р Помянов в заседанието на 12 април, като взеха за повод тоя член, пръснаха по пресата, че нашето Събрание се обърнало на събрание от нихилисти и комунисти." Впечатлението в Европа бе наистина много неб-

лагоприятно. Особено недоволство се появи в славянофилските кръгове в Русия. Ив. С. Аксаков телеграфира на д-р Моллов, за да му изрази своята скръб, че той бил авторът на едно разрушително постановление на конституцията. Гирс даде инструкции на Дондукова да не допуска по никой начин тая страшна анархия в младото княжество. Либералите и тоя път отстъпиха. На 12 април, когато ставаше окончателното четене на конституцията, Събранието по силното лично настояване на Лукиянова внесе към въпросния член добавката, че дружествата са свободни, стига само целта и средствата им да не принасят вреда „на държавния и обществения порядък, на религията и на добрите нрави". Членът върху свободата на събранията и митингите мина без никакъв спор. Там се даде голяма свобода. Депутатите не искаха и да помислят за някакво ограничение. „Да приемем с готовност, да улесним колкото се може повече правото за публичните събрания на народа, викаха депутатите, това е славянски народен обичай; славяните обичат да се събират; идете, гдето щете и в каквото славянско село искате, и там ще видите как народът си се събира свободно и как умело обсъжда той разни въпроси. За славяните митингите са естествено, народно право.[1] На тази агитация консерваторите не се опитаха даже да се противопоставят. Те резервираха силите си за генералното сражение, което трябваше да стане по предложението за сенат.

Въпросът за сенат бе, не ще съмнение, непознат за голямата част от депутатите, които знаеха от държавното управление само това, що бяха видели около тях, в Турция; но той не бе съвършено нов за българската политическа мисъл. Преди десетина години той бе станал предмет на живи разисквания в революционните вестници. В 1868 г. „Букурещкият революционен комитет" бе издал една програма, която прогласяваше федеративния принцип за балканските на-

[1] М. Балабанов, юбилейния брой на Гражданин.

роди[1]; три месеца по-късно един събор на „делегати от разни краища из България" състави един протокол, в който се очертаваха основите на бъдещото югославянско царство. И двата тия документа приемаха сръбските принципи на държавен строй, твърде консервативни в това време. Системата на двете камари биде усвоена сетне от защитниците на идеята за „българска автономия под турски суверенитет" в мемоара, отправен от тях до европейските пълномощници в конференцията в Париж. По тоя повод в. Народност , който изразяваше демократическите стремления на емиграцията, обнародва един енергичен протест.[2]

> Е, добре, казваше вестникът, да видим какво искат подписаните представители? Камара (парламент) от два стъпена, сиреч горни и долни дом: пита се тук, кои ще отиват в горния и кои в долния дом? В горния, разбира се, подписаните нотабили, както в Англия лордовете, а в долния – плебеизмът или мужиците. Но тук нашето положение не е никак онова, що е на Англия. Съвсем друго е потеклото на английския Парламент. Нашият народ няма благородство и други феодалистични отличия; българският народ е имал поне тази чест да бъде всичкият равен и благороден.

Същата аргументация щяха да употребяват сега и либералите. Друго възражение не можеше наистина да има освен отсъствието на младия народ на една висока социална класа, от която да се състави сенатът. Инак да се счита за вредно само по себе си едно учреждение, което съществуваше у всички големи европейски държави, щеше да бъде много смело. Сам Каравелов признаваше, че тезата за еднокамарна система бе много уязвима от научно гледище.

[1] 14 януари 1867 г. Вж. статия на д-р Б. Минцес, „Държавноправните и социалностопанските идеи в българската досвободителна литература" в сборника на М. Н. Пр., 1900, кн. XVI и XVII, стр. 11.

[2] Народност, 1869, бр. 10.

„Първата мъчнотия, която срещаме при разглеждането на тоя въпрос (за сената), казваше той, се състои в това, че двукамарното представителство или по-точно делението на легислатурата (законодателстването) съществува в повечето страни – следователно практиката като че е против нас.“ Затова главната негова задача бе да обясни исторически тоя факт, да покаже, че ползата от двете камари е „доста съмнителна“, и главно да убеди събранието в „пълната вероятност, щото и с една камара работите ще да вървят тъй също добре, ако не по-добре“. В един обширен исторически преглед Каравелов илюстроваше с безбройни примери своето мнение за безполезността на втората камара. Успоредно с тази екскурзия в историята той правеше една анкета сред политическите мислители: Платон и Аристотел, Волтер, Русо и енциклопедистите с Дидро начело, Лок и Нютон, Монтескьо, когото щяхме да забравим и когото Каравелов не забравя никога, Буонкомпани, „италиански държавен мъж и публицист“, Джеферсон и Франклин, Вашингтон и Хамилтон, „едните чисти поклонници на французката философия“, другите „горещи защитници на английската конституция“, лорд Маколей, лорд Ръсел, Дизраели – „бъдещи лорд Биконсфилд“, Джон Моргей, „дружелюбен биограф на Русо“, Роберт Валпол, Сомнер-Мен, Бежехот, който в продължение на двадесет години трябваше да господства над нашите парламентарни разисквания, цял легион от автори минаваха пред съда на Каравелова и даваха ответ в негова полза.[1] След това той разискваше възможните начини да се учреди сенат в България и доказваше много ясно ненужността на един подобен институт в една страна като нашата, дето нямаше още икономически различия, дето никога не бе имало наследствени съсловия и дето не съществуваха – освен неколцина бивши турски служебни – никакви високи сановници с политически опит. Лесно е да си въобразим действието на тия аргументи, когато Каравелов ги развиваше в една среда, дълбоко напоена с демократически дух и предупредена срещу всякакъв вид на власт, която да напомнува съсловните различия. „Не може да се опише, разказва сега дядо Цанков, обаянието, което тогава упражняваше самата дума „свобода“. Либералните идеи се раждаха сами у нас, без да сме ги разисквали. Една обща мисъл ни въодушевяваше: да положим свободата върху здрави основи и да я направим непристъпна за нейните врагове.“

[1] Тези автори бидоха подробно разгледани от Каравелова в една обширна негова студия, поместена сетне в пловдивското списание Н а у к а, година 2-ра.

При това настроение на събранието задачата на консерваторите, партизани на двукамарната система, бе много мъчна. Т. Икономов, когото те определиха да говори от тяхно име, я изпълни блестящо. Неговата реч съдържа всичко, което може да се каже в полза на сената, и всичко в нея е казано с много голяма вещина. Той казваше:

> Народната воля, както се изразява в законите, трябва да бъде твърда и постоянна, защото и законите трябва да бъдат яки и определени, а не дело на каприза на минутата. А за да бъдат законите следствие на дълбоко уяснени причини и цели, те трябва да бъдат плод на здраво обмисляние и всестранно разглеждание... Тая подробност много добре се изпълнява от сената. Избирането на представителите на Народното събрание всякога става при известно настроение на обществото. По тая причина събранието всякога ще бъде наклонно да удовлетворява повечето таквизи искания, нужди и интереси, които имат временно значение. Това всякога ще придава на законите временен характер и ще влече стремления за постоянни изменения, ако с второ разглеждание от други хора, с други тенденции, с повече постоянен ум, не се придаде на тези закони по-голяма общност, по-голяма трайност.

Сенатът ще даде, казваше той, на нашето бъдеще законодателство „несравнено по-голямо съвършенство, по-голяма правилност, повече последователност, крепкост“. Пос-

ле той търсеше доказателства за нуждата от втора камара за нашия народ и ги намираше в „степента на неговото развитие“ и слабата му подготовка за парламентарен живот.

Не трябва да крием от себе си, заявяваше той, че елементите за устрояване и закрепяване у нас са твърде малко и че по възпитанието си ний повече сме приготвени да разваляме, отколкото да съзиждаме. А на това като се притури, от една страна, слабата умствена подпорка на всички онези от нас, които могат да бъдат членове на бъдещите наши събрания, а от друга страна, необмисленото увлечение подир всяка нова идея, то най-очевидно става, че таквози Народно събрание не ще остане вън от увлеченията, далеко от прибързаните и едностранчиви решения в делото на узаконенията по различните части на управлението.

При постановлението, че бъдещите народни събрания трябва да се състоят от представители, избрани от народа, ний можем да бъдем уверени, че болшинството на Събранието ще съставляват, от една страна, млади и ревностни момци, а от друга, самодоволни граждани от еснафите, че тъй съставеното Събрание никога не ще бъде чуждо на увлеченията. Ревностните ще тласкат много надалеч, а другите ще ги последват по незнаяние или добродушие и във вотирането на много закони ще се допусне, без сенат, таквази поспешност, която във всеки случай гибелно ще действа върху държавния порядък в страната.

Ако таквизи закони се приемат от княза, те ще имат нетраен характер и ще ослабват и подкопават авторитета на закона въобще; ако ли не се приемат и се отблъснат от княза, стълкновенията между двете власти ще бъдат неизбежни и ослабването на една от тях ще дойде само от себе си. Равновесието между двете власти ще се наруши и страната ще се подвергне на сътресения. Несъгласията между камарата и княза ще влияят над цялата администрация и ще разклащат обществения порядък. Промененията на министерствата и на чиновниците ще бъдат тогава нескончаеми и изпълнението на законите до висша степен отслабено.

След като даваше за бъдещото политическо развитие на България тази картина, която сега за всички нас е тъй правдоподобна, Икономов казваше, че всичкото това зло би могло да се отстрани само по един начин: като се учреди един сенат, в който би се настанили „умни, благонадеждни и честни люде“. Икономов не обяснява къде биха се намерили хора с толкова добродетели и каква гаранция можеше да има, че именно те ще влязат. Там е слабата страна на неговата теза. Той я отмина и остави събранието в недоумение. И друго едно средство съзира Икономов срещу крайностите на парламентаризма: да се лиши Събранието от законодателна инициатива, както предвиждаше и руският проект. Но той считаше това средство за опасно. В действителност той бе демократ „по лични чувства и желания“, но той искаше една силна власт, за да се заякчи политическата самостоятелност на България и да се постигне „общонародната цел“, единството. Икономов привеждаше и друг аргумент: примера на културните народи. Навсякъде в Европа има сенат, казваше той, освен в Гърция и Сърбия. И като знаеше, че се води агитация, според която с учредяването на сенат щели да се създадат в България привилегировани лица и съсловни различия, краят на речта му бе едно опровержение на тази фалшива идея.

Речта на Икономова биде изслушана с „гробно мълчание“, казва един очевидец.[1] Масата на депутатите, която обичаше да манифестира и да създава настроение в събранието, беше враждебно предупредена спрямо него. А неговите съмишленици, хора тежки, мълчаха, неспособни да се увлекат. Неподатливостта към ентусиазъм, която характеризирва навсякъде консервативните партии, се проявяваше фатално и тук, усилвайки за идеята за сенат шансовете за едно неминуемо поражение.

Т. Икономов, след като бе написал своята реч, съобщи я

[1] Д. Маринов, ibid.

предварително на П. Р. Славейков, който щеше да му възразява. Отговорът на либералите биде приготвен в дома на Каравелова. Тук наистина се вземаха всичките важни решения и се остреха научните оръжия „Всяка вечер – разказва д-р Моллов – ний се събирахме при Каравелова, за да определим поведението си за утрешния ден. Първата ни работа бе да разгърнем белгийската конституция и нейните коментари, за да направим справки върху материята, която бе на дневен ред. Сетне посочваше се ролята на тия, които щяха да вземат думата в Събранието. Каравелов развиваше тезата, която либералната партия щеше да поддържа. Неговите възгледи се възприемаха всякога от нас. Той бе наистина най-просветен от всички нас по държавните въпроси и по конституционната теория.“ Каравелов даде на дядо Славейкова аргументите, които старият поет разви пред събранието с такъв живописен език и с толкова наивност в новата си ерудиция. Щом Икономов свърши, „се възкачи на трибуната г-н Славейков, ораторът на радикалите, казва дописникът на М а р и ц а.[1] Той извади от джеба си една дебела тетрадка и започна да чете едно слово.“ Славейков четеше много добре. Той умееше да се спира на важните мисли и да им дава релеф, да обезценява чрез ироничната си интонация и чрез една добродушна наглед мимика най-силното възражение на противника и със своите шеги да поддържа спрямо себе си едно живо и непрекъснато съчувствие. И сега, щом се яви на трибуната неговата популярна фигура, събранието зяпна в него, очаквайки неговото остроумие, както масата в празниците очаква фойерверки.

Славейков заяви най-напред, че няма да говори с „буйни словоизвержения, гръмливи фрази и калабалък думи“, а просто, по български. Това бе един майсторски похват, за да се настроят непросветените депутати против ония, които им

[1] М а р и ц а, 1879, 30 март.

говореха учени неща. Сетне той им обясни, че има за хората два начина да вършат работите си: „Едни мислят добре и зряло и се устрояват по мярата на силите и средствата си; други гледат просто какво правят съседите им и се залавят и те да правят същото... Това се разбира най-лесно и най-добре, казва Славейков, с нагледния пример на модите у нас.“ Европейските моди, скъпи и нескромни, се пренасяха вече в България и се посрещаха от семейните хора с раздразнение. Очевидно Славейков не можеше да намери по-ефектно сравнение от това с модата. Никой не помисли, разбира се, че най-голямото подражание на европейската мода бе това, което вършеше събранието – създаването на парламентаризъм във вчерашната турска провинция. Подражанието ораторът го обясняваше с мързела на ония хора, които не си дават труд да мислят сами за своето устройство, а копират от готово, без да се питат „дали чуждият калпак ще дойде тъй уйгун на главата им, както им е аресал на главата на другите“. „Това произлиза – добавяше той – още и от излишния страх да не би да сбъркат, ако се полъжат по своя ум.“ Разбира се, той не отхвърляше съвсем идеята да се вземат някои учреждения от чуждия свят, но само тия, които съответстват на нашите местни условия. „Ето защо, заявяваше дядо Славейков, смело се произнасям против учредяването на сенат било или държавен съвет, аз не виждам нужда от тях и намервам ги излишни и достойни да си останат в калабалъка на нулите извън черните числа на нашата конституция.“ Наистина конституциите на всички образовани народи са учредили сенат и някои могат да си помислят: „Как може да имаме ний конституция без подобни учреждения? Но това не трябва да безпокои нашия народ, нека и той да измисли нещо ново – „една оригиналност, тъй да кажа, българска“, бележеше ораторът. После той хвалеше изобретателността на човешкия дух. „От всеобщата история, господа, може да се узнае най-добре какво влияние са имали върху хода на събитията в човеческия род заслугите на мис-

лителите и приемането на новите понятия: следствие на тях е това, дето виждаме, че от година на година светът все по-добре живее." И после да видим как са произлезли тия сенати в чуждите държави? „Всички тия конституции със сенати и държавни съвети, г-да, са произлезли от монархии, които, като са се намерили в нужда да дават някои права на народа, трябвало да помислят да отворят места и на предишните съучастници на властта си, да задоволят и тях. Тъй е произлязъл сенатът в Англия, Франция и Белгия." След тоя смел набег в историята той се провикваше: „Не за сенати и за държавни съвети принадлежи нам да се стараем и премисляме, има въпроси, много по-важни и по-съществени от въпросите за ряпа и салата." Важното било как да се устроим, за да имаме едно силно и крепко правителство. Тази цел нямало да се постигне чрез сената или държавния съвет, „защото тези прегради (между народа и короната), казваше ораторът, не са освен остатки от древноазийските постановления, когато отношенията на владетелите с владяемите са били тъй чудовищни. Поставете народа в прями отношения с княза, свържете по-яко връзките на тези отношения, отхвърлете всичко, що може да отстрани добрите между тях споразумения, и вие ще имате онова, което желаете и търсите." Колкото за стълкновенията между Народното събрание и княза, не е сенатът, който ще може да ги предотврати. Конституцията дава на короната правото да разтуря камарата; ако и втората камара застане на същото гледище, тогава очевидно князът ще трябва да отстъпи. Каква нужда има тогава от сенат? Оставаше друга една опасност, против която консерваторите искаха гаранция: увлечението на младите. „Страх химерически, се провикваше дядо Славейков, мерки безуспешни!" Не са всякога младите, които най-много се екзалтират. „Виктор Хюго е вече на осемдесет години и е най-буйният оратор между депутатите във френската камара." Имаше и друго едно опасение да не би Събранието да се наводни от „хора най-гюрултаджии на света, каквито са адвокатите". Но те не бяха

тогава многобройни. „Не отричам, казваше Славейков, че тези скакалци може скоро да се развъдят и у нас..."

„Тук ораторът биде прекъснат – бележат протоколите – от г. Начовича, който извика: „Какво прави председателствующият? Взеха да ни псуват! Защо не вземе мерки против това?" Тази постъпка на г. Начовича предизвика шум и негодувание срещу него." Наистина в думите на оратора нямаше нищо оскърбително, толкоз повече че депутатите знаеха от по-рано неговия хумористически език и бяха свикнали на него. Може би консерваторите да бяха възбудени от държанието на Каравелова на председателския пост. Нервозен, неудържим в своите вълнения, Каравелов показваше шумно всичкото си възхищение от речта на Славейкова и жестикулираше при всеки удар, нанесен на консерваторите. „Каравелов, пише кореспондентът на М а р и ц а[1], слушаше от престола с удоволствие и изразяваше радостта си с висок смях, като постоянно подскачаше на седалището си." Всичко това обаче не обяснява сцените, които станаха в събранието. Най-вероятно е, че консерваторите нарочно предизвикаха тоя скандал, за да не стане гласоподаването под силния ефект на Славейковата реч. Тая мисъл се подкрепя от буйното поведение на М. Балабанов, човек тих по нрав и крайно благонравен. Той именно бе сега най-много възбуден.

В дневниците четем:

„Г. Балабанов извика: „Председателят трябва да напомнюва оратора и да го прекъсва, когато той напада личности. Долу председателят!"

„Това разярение на г. Балабанова – бележи в протоколите благодушният историограф на това заседание – усили шума и удвои смущението на събранието, което бе предизвикал г. Начович, дотолкова, щото не остана далеч минутата, в която страстите напълно щяха да преодолеят на благоразумието." В действителност те преодоляха, както се

---

[1] М а р и ц а, ibid.

вижда от любопитната картина, която ни рисува г. Д. Маринов[1] в своите спомени.

Шумът се усили дотолкова, пише той, щото нищо се не чуеше; всички викаха, станали на крака, а по някои места се дадоха и по някоя плесница. Групата на „етерите" намери за добре да напусне заседанието, като се силеха отделни лица да повлекат след себе си и други депутати. На задните чинове седяха депутатите селяни от Софийско и Видинско и някои други граждани. Покойний Софийски митрополит Мелетий, който излизаше последен, викаше на селяните: „Излизайте, верицата ни пропада!" Депутатите бяха настаяли и бяха препълнени с колебание. Турците бяха станали и се събраха на една купчинка; приятелите и последователите на групата на „старите" бяха излезнали; ако напуснеха заседанието и селяните с гражданите – тогава заседанието ставаше невъзможно. Самият Лукиянов бе станал и стоеше настрана, като гледаше тая вихрушка от страсти с удивление. Всеки беше убеден, че заседанието тоя ден да се продължи бе невъзможно, и готов беше да излезне. Ако заседанието се продължи, както се вижда от протокола, и свърши мирно, това се дължи единствено на дяда Цанкова. Аз бях на чина до него и помня всичко това. В момента, когато покойният архиерей излизаше и канеше и селяните депутати да излязат, дядо Цанков хвана високопреосвещения владика отзаде под мишниците, тласна го по стълбата и оттам го бутна надолу и затвори вратата. С издигната плесница, с огнено светли очи, той викна: „Всеки на местата си!" Тоя негов глас, пълен с мощ и угроза, повлия на всички: турците бързо-бързо заеха местата си; защръклелите се депутати седнаха кой къде намери, депутатите на задните чинове се вкамениха на местата си; покойният Греков, който не бе успял да излезе, се сниши на чина зад гредата и всичко утихна като нищо да не е бивало.

Подир тая страшна сцена на депутатите, които не смееха вече да мръднат, се даде 10 минути отдих. Подир

[1] В юбилейната книга на Гражданин.

отдиха Славейков продължи посред настръхнала тишина своята прекъсната реч, като заяви още с първите си думи, че не е имал намерение да оскърби никого. Той обясни сега, че сенатът и държавният съвет нито могат да служат като посредници за някакво равновесие между княза и народа, нито пък ще има нужда от тях, за да се създаде едно съвършено и трайно законодателство. Като пример той привеждаше деятелността на руските окупационни власти, които могли да организират управлението на България без помощта на никакви учреждения, които да им служат за посредници, а само със своята добра воля. „Искате ли добро управление? – питаше той. – Гледайте да бъде машината на това управление колкото е възможно по-проста, по-малосложна, на която преимуществата, както и недостатъците отведнъж да се видят, да могат да се поправят. Искате ли управление сигурно? Оставете министрите сами и Народното събрание отговорни и ще ги направите по-внимателни." С думи, избрани изкусно, за да прелъстят слушателите, убеден впрочем в това, което говореше, бидейки в дългата си борба расъл по ум тъй, както масата бе расла по народен дух и съзнание, Славейков величаеше след това добродетелите и практическото чувство на народа. Той отправяше позив към водителите да се доверяват на него. Най-сетне той предупреди събранието, че с въвеждането на сенат или държавен съвет „ще утвърдим помежду си един клас хора привилегировани, които не ще са освен едно съсловие". „Помислете и тогаз решавайте!" – каза той на депутатите, като слезе от трибуната.

„Речта на Славейкова, четем в протоколите, се прие с шумни ръкопляскания." Тя бе наистина един триумф, толкова по-пълен, че в събранието нямаше кой да възрази. Греков, останал единствен от консерваторите, като чувства, че всичко е изгубено, ако гласуването стане сега, направи предложение да се отложи то за другия ден. „Не ще бъде лоялно, каза той, тоя въпрос да се реши сега, когато са излезли лицата, които са говорили за сената." Събранието не искаше

обаче да чака хората, които бяха дигнали скандала. Др. Цанков предложи, напротив, на събранието да ги изобличи за тая постъпка. Депутатите не искаха да чуят ни дума за отлагане. Даже и д-р Помянов, който имаше голямо идейно сродство с консерваторите, въстана против тяхната тактика. „Това не само че не е парламентаризъм, заяви той, но и деспотизъм." Тъй против консерваторите се обърнаха самите оръжия, с които те се бяха опитали да си послужат. Въобще несръчността на тая партия в това заседание е поразителна. Очевидно, консерваторите не познаваха психологията на нашия народ. Иначе в своята реч, тъй дълбока, тъй солидна в своя строеж, тъй хубаво написана, казал ли би Икономов, че народът не е още узрял за свобода или че ние сме повече наклонни да разрушаваме, нежели да творим? Видяхме с какво лирическо възмущение, с какво чутье за театралните ефекти Славейков бе отхвърлил обвинението, че българите не били още готови за голяма свобода. Христо Стоянов стана сега да протестира със същата енергия против подозрението, че сме били народ с наклонност да разрушаваме. „Целий свят знае, се провикна той, че всичко, което има нашият народ, освен свободата си, която дължи на царя Освободителя, спечелил си е сам. Ако има училища, сам си ги построява и поддържа; ако има национална църква, сам си я добил, а не са му я добили архиереи и други личности. Имал е и единство, което Берлинският трактат развали и което пак той сам ще постигне." При тия горди думи цялото събрание ръкоплещи, обзето от национален възторг. Посред това общо въодушевление се турна на гласуване предложението за сената, което бяха подписали 12 депутати. То биде отхвърлено с огромно мнозинство, едва ли не единодушно.

На другия ден консерваторите поднесоха на бюрото на Събранието едно заявление, подписано от владиците и от светските водители на консервативната партия. Те протестираха против станалите сцени на буйство, напомнюваха „умишлената бързина", с която били приети, „без дълбоко обсъждане", толкова важни постановления на конституцията, като напр. „приетите предложения за устройване в страната на всякакви дружества, даже и политически, без предварително разрешение на властта, и за безграничната свобода на печата, без да се даде какво-годе внимание на предложенията на архиереите по въпроса за черковните и догматическите книги."[1] Подписавшите тоя протест, някои от които имаха вече едно смътно още намерение да изменят един ден конституцията в консервативен дух, правеха още тогава своите резерви. „Всичко това, свършваха те, като са фактове, на които последствията са, по наше мнение, много вредни и гибелни за бъдещето на народа, ний считаме за своя длъжност да отблъснем от себе си всяка отговорност." Светските лица, които подписаха този протест, бяха: д-р П. Вълкович, Андрей Стоянов, Т. Икономов, д-р Константин Стоилов, М. Балабанов, Димитър Греков, Г. Д. Начович. Нека запомним тези последни имена: след две години те пак ще занимават по още по-бурен начин българската обществена мисъл.

Протестът произведе много тъжно впечатление на събранието. То, което бе дошло с трогателни чувства на сговор, доби вече убеждението, че разцеплението не може да се отстрани и че за в бъдеще едно задружно действие ще бъде невъзможно. Д. Карандфилович предложи да се изкаже „негодувание" спрямо постъпката на консерваторите, но никой не поде неговата мисъл. Събранието не искаше да стават никакви разисквания по тоя печален инцидент. „От уважение към високопросвященните архиереи", бележи един съвременник.[2]

Тъй тежко трябва да са подействали върху събранието неприличните сцени, на които то бе свидетел, че десет дена

[1] Видяхме, че вследствие на тоя протест членът, отнасящ се до сдружаванията, се допълни, както и се прие за духовната цензура една помирителна формула на дядо Цанкова. То-ва стана при последното четене на конституцията.

[2] Д. Маринов, ibid.

подред повечето от депутатите не искаха да се явят на заседание. На 4 април от 229 представители се явиха само 58. На другия ден от 229 отсъстваха 131. На 6 април отсъстващите бяха 117. И тоя ден заседанието не можа да се състои. Един вид негласна, пасивна обструкция се образува против либералите. Бюрото счете за необходимо да се отнесе писмено до ония представители, които бяха в Търново и които не желаеха да се явят в събранието. Моментът бе критичен. Срокът, определен от Берлинския договор за продължението на руската окупация, се свършваше, а нужно бе дотогава да се е вече изработила конституцията и да се избере княз на България. Тия съображения, както и намесата от Петербург отстраниха опасността. На 7 април събранието почна вече да заседава, тъй като отсъстваха само 89 души. Многобройните отсъствия бяха едно зло, против което събранието бе се борило по-преди. В едно от първите заседания бе направено даже предложение да се връщат с жандарми ония, които бягаха от Търново. Но тоя път отсъствията бяха една демонстрация.

След като се отхвърли предложението за сенат, останалите части от конституцията бидоха разисквани без страст и приети много набърже. По общо съгласие се реши, щото всичките депутати да бъдат избирани от народа. За двустепенно избиране, както бе предложила комисията, не стана вече дума. Числото на депутатите се увеличи: по един представител на 10 000 жители от двата пола. Всичко това се гласува без никакъв спор. Консерваторите не вземаха участие в борбата, обезнадеждени при първата несполука – и това е една черта на всички консервативни партии в света – и също от желание да не се солидаризират много с тъй изработената конституция. Любопитно е как агитираха либералите в полза на многочислеността на Събранието: „Гледайте, господа, гледайте, братя – съветваше сериозно един сериозен господин, който сновеше между народните представители вън от редовните заседания, – гледайте, обикновеното Народно събрание да се състои от колкото е възможно по-голямо число представители, от 400–500 души най-малко; трябва ние, българите, да се събираме по-множко и почестичко, за да се запознаем един с други по-отблизо.[1] Аргументи от тоя род бяха употребявани в частните заседания и по много от другите изменения, които се направиха в руския проект. Но те не се проявяваха в събранието. Разискванията бяха сега много кратки: депутатите бързаха да изпреварят срока. По тоя начин се извършиха следните изменения в проекта: отхвърли се съвсем, като несъответствующ на демократическия дух на конституцията, оня член (зает от сръбския устав), според който на княза се предоставяше правото да назначава председателя и подпредседателя на Събранието измежду шестима депутати, посочени от Събранието; прие се без никаква опозиция едно изменение на чл. 101, според което на Събранието се признаваше законодателна инициатива с тая само уговорка, че внесените по тоя начин законопроекти да бъдат подписани от една четвърт от присъствующите депутати; даде се на Събранието правото да назначава парламентарни анкети по управлението. Намали се на един милион сумата на заемите, които князът може да направи по представление на Министерския съвет, когато има важни спънки за свикването на камарата. В проекта бе предвидено също, че правителството ще може да разходва вън от бюджета до 30 000 жълтица в случай на стихийни бедствия като: глад, наводнение, епидемия и др. подобни. Събранието ограничи тази сума до 300 000 лева. Събранието прояви своя дух на пестеливост и когато определи времето на редовните сесии: от 15 октомври до 15 декември. „След 15 декември, казваше Н. Михайловски, настъпват празници, за които всеки представител ще иска да си иде дома; а, от друга страна, до 15 октомври се прибират храните." Славейков бе предложил отначало да траят сеси-

[1] М. Балабанов, в Юбилейната книга на Гражданин, стр. 367.

ите по-дълго: от 15 октомври до 15 март. Събранието обаче не искаше да се губи толкова време и да стават много разноски. По същите мотиви за икономия числото на министерствата се намали на шест.

В едно от последните заседания се разисква въпросът за държавен съвет. Той не възбуди големи разисквания. Знаеше се вече от по-рано, че всяко увещание би било безполезно: събранието бе решено да не допусне учредяването на подобно „опасно за свободата" учреждение. „Когато се явиха преня по създаването на „държавен съвет", пише г. Х. Златанов[1], помня, че няколко души представители запитахме дядо Славейкова вън от събранието да ни обясни по-подробно какво ще бъде това учреждение и какво ще работи? „Знаете ли, каза дядо Славейков, що е това? Слушали ли сте, че в Цариград султанът си има дембели? Ето такава „дембелхана" искат да има и у нас." Всички след това бяхме против. Консерваторските водители, като знаеха вече това настроение, не взеха никак думата. Само д-р Берон се опита да докаже нуждата от един държавен съвет, без голяма вяра обаче, както сам той заяви още в началото, да повлияе на депутатите. Славейков от своя страна не отрече в официалната си реч ползата от това учреждение, но попита: къде ще намерим хора с административна опитност и с минало на държавни мъже, за да ги направим съветници? Др. Цанков поддържаше, напротив, че самата функция на проектирания съвет е излишна: „Аз и преди разправих – каза той, – че държавният съвет е: 1-во, съдилище и като такова той пада, защото си имаме съдилища; 2-ро, той решава за заеми, но това е работа на Народното събрание и на Министерския съвет; 3-то, казано е, че той е за предварително разглеждане и обсъждане на законопроектите, но Н. събрание може да си избира комисии между членовете си." Хаджи Иванчо Пенчович, член в продължение на 13 години в Турския държавен съвет, твърдо убеден лично в неговата полезност, осъди тоя възглед на Цанкова. „Ще видите, каза той, че без него нашата управителна машина скоро ще спре." Един бивши държавен съветник от Цариград най-малко можеше да повлияе върху това събрание. С голямо мнозинство, при поименно гласуване то отхвърли наистина проекта за държавен съвет. С тоя вот събранието изчерпваше най-важните пунктове от своята задача и приближаваше вече до своя край. Преди обаче да опишем как то се разотиде, нужно е да споменем за устройството, което депутатите предвидиха за българската национална църква. Хронологически тоя въпрос биде разрешен по-рано, но ние го отделихме от общия вървеж на разискванията, за да го разгледаме по-обширно в свръзка с българските партии преди Освобождението и с руската политика в Изток.

[1] Юбилейният брой на Гражданин, стр. 392.

III

РУСКАТА ПОЛИТИКА И БЪЛГАРСКАТА НАРОДНА ЦЪРКВА

Русия и Църковният въпрос. – Два противоречиви мотива: православие и славянство. – Руското посолство в Цариград и българските дейци. – Българските владици, заточени по искането на граф Игнатиева. – Русофобството през време на Църковния въпрос. – Княз Дондуков и екзарх Йосиф. – Един опит за уния в 1878 г. – Цариградските българи при граф Зичи и при папския викарий. – Въпросът за църквата в Учредителното събрание. – Владиците против екзарха. – Борбата на Д. Цанкова и на либералите за църковното единство

Когато се захвана българската църковна разпра, руската дипломация не обърна на нея голямо внимание. Тя считаше, че това е един домашен спор на Гръцката патриаршия. Българският народ беше тогава неизвестен даже и на русите и ако те понякога му даваха помощи за неговото просвещение, то бе по-скоро поради традицията на покровителство спрямо подвластните на Турция православни християни, отколкото от чувства на расова взаимност. По-сетне руската дипломация се загрижи за нас като за славяни, но православието си остана пак едно от важните и ръководещи начала. И между тия два мотива: православие и славянство, руското действие в Изток ще се колебае за дълго време, за голямо недоумение на българите и понякога в ущърб на самата Русия.

Когато в 1860 г., на 3 април, първия ден на Великден,

търновският митрополит Иларион, служейки в българския храм в Цариград, пропусна по заповед на събралия се народ да спомене името на патриарха, в руското посолство настана голямо безпокойство. Княз Лобанов[1] повика при себе си Александър Екзарх и му „заръча незабавно да отиде да събере ума на владиката Иларион и да му каже да иска прощение от вселенския патриарх за оскърблението, което е нанесъл на великата Христова църква." Но Иларион не послуша тия съвети и на 24 април, подир три седмици, пак извърши богослужението като независим български архиерей. Крайно недоволен от непокорството на Иларион, посланикът съобщи на българските дейци да не разчитат на помощта на Русия в безумното движение, предприето от тях и очевидно насочено срещу мира в православния свят. Русия не искаше наистина да допусне по никой начин разкол в Източната църква. Подбужденията ѝ не бяха само религиозни, но и политически. Образувайки една голяма християнска маса, различни по произхождение, но еднородни по вяра и подчинени на едно църковно управление, народите в Турция можеха по-добре да служат на целите на руската дипломация. Русия не бе враждебна на българските национални искания, тя бе даже готова да ги покровителства, но само дотолкова, доколкото те не подвергваха на опасност единството на православната църква. Ето защо, докато, от една страна, държеше пред българите един строг език от естество да ги обезсърчи, княз Лобанов действаше пред Патриаршията, за да предотврати чрез някои отстъпки едно разцепление сред нейното паство. На 24 февруари 1861 г. вследствие на тия съвети патриарх Йоаким свика един голям събор, който взе две важни решения: той низвергна от духовните им санове тримата възбунтувани български владици: Иларион Макариополски, Авксентий Велешки и Паисий Пловдивски, и предложи на българите един проект за тяхното църковно управление, състоящ се от 15 точки. Дейците по Църковния въпрос, които бяха под влиянието на руското посолство, счетоха тия отстъпки за удовлетворителни и в издавания от тях Цариградский вестник, редактиран от Т. Бурмова, те хвалеха Патриаршията за нейното великодушие. Но грамадното болшинство на народните водители в Цариград се обяви категорически против 15-те точки. Тогава почнаха репресалиите. На 29 април, в събота, 1861 година, по искането на патриарха, подкрепено от руското посолство, тримата български владици бидоха заточени. На вратите на българския храм във Фенер се спусна черно платно с бял кръст по средата. На другия ден княз Лобанов, който отиваше да прави посещение на патриарха, мина с отворени кола покрай храма, идейки от Кеатханата, и видя, без да се спре, тоя знак на отчаяние, на всенародна скръб.

[1] П. П. Карапетров, стр. 37.

След този акт на строгост в поведението на княз Лобанова спрямо българите се забелязва едно значително смекчение. Българското национално движение стана по-известно в Русия; появиха се в руския печат съчувствени отзиви за възраждането на тоя млад и нещастен славянски народ. Всичко това се отразяваше донейде върху настроението на руската дипломация. Главната причина обаче, за да се почне един благоприятен обрат в руската политика по Църковния въпрос, бе силното впечатление, произведено от у н и я т а. Още на 18 декември 1860 г., когато една група български първенци начело с Д. Цанкова отидоха в дома на папския викарий монсиньор Брунони и му заявиха, че ще припознаят за в бъдеще папата като глава на Христовата църква, руското правителство се стресна. Княз Лобанов, който тъй надменно и сурово бе се отнасял дотогава към българските дейци, отиде сам да ги търси в метоха във Фенер. Там той, твърде разтревожен, ги съветва да се откажат от тази пагубна идея и – със заплашвания, с обещания – успя да ги убеди. Иларион Макариополски, който бе склонил да се постави начело на благословената от Рим независима църква, се отвърна от

първото си решение.[1] Присъствуващите в това заседание българи подписаха един протест против появилия се опит за уния. Унията не успя и на всички е известен комичният начин, по който тя свърши. Целта на нейните инициатори биде обаче постигната. Те нямаха в действителност никакво намерение да откъсват българския народ от православието. Целта им бе чисто политическа. Те разчитаха върху тревогата, която щеше да се появи в Русия, когато се чуе, че един славянски и православен народ е минал под властта на папата. Разчитаха те върху личния страх на княз Лобанова, да не би върху него да падне отговорността, че не успял да предотврати тая катастрофа. Насърчението, което турските министри даваха на българите в техния опит за сближение с Рим, намесата на френското посолство, което бе видяло в това движение един прекрасен случай да простре своя католически протекторат върху едно многочислено население, всичкият тоя благосклонен интерес, който западната дипломация показваше в Цариград към религиозната инициатива на българите, увеличи, от друга страна, смущението на руската дипломация и я застави да търси едно разрешение за гръцко-българския конфликт.

На 1864 г. владиците се върнаха от заточение, а 15-те точки бяха отдавна забравени. Лобанов напусна Цариград и на негово място дойде граф Игнатиев. Пъргав, енергичен, пълен с амбиция и с инициатива, плодовит в дипломатически хитрини, буен и същевременно търпелив, еднакво способен да заплашва, когато е уместно, и да чака, когато е необходимо, Игнатиев бе най-подходящото лице, за да разбере турците и да действа над тях. Той дойде надъхан със славянски идеи. Може би той още тогава мислеше за близките перспективи на тая смела политика, която той успя най-сетне да наложи на Русия. Във всеки случай още отначало той се залови да разреши веднага българския църковен въпрос.[1] „По неговите съвети четворица богати гърци, от които само единият турски поданик, двамата елински, а четвъртият френски, придружени от един родолюбив българин, Атанасаки Стоянович, банкерин, руски поданик, отидоха в българския метох и поискаха да се споразумеят с българските представители и първенци върху исканията на българския народ."[2] С взаимни отстъпки двете страни сключиха едно съглашение и го подписаха. Руското посредничество изглеждаше да е намерило най-сетне един изход за многогодишната тази разпра. Самите фанариоти осуетиха обаче споразумението. Съборът, който патриархът Софроний свика, за да се произнесе върху тая спогодба, я отхвърли като еретическа. Няколко години наред гръко-българските отношения бяха сега в застой. А между туй националното движение растеше с буйността на една стихия, ширеше се към Македония и достигаше до крайните граници на елинизма. В 1867 г. се преизбра бившият патриарх Григорий VI, човек по-умерен, който възобнови преговорите с българските водители. Посредством Високата порта той им съобщи, че е готов да учреди под своята върховна власт една Българска екзархия, самостоятелна в нейното вътрешно управление и простряна в границите на Мизия, т. е. на север от Балкана. Тракия и Македония оставаха вън от областта на националната църква. Граф Игнатиев, в очите на когото спорът бе преди всичко църковен, а не национален, и който се стараеше по какъвто да е начин да се тури един край на тая печална междуособица в източното православие, съветваше енергически българските деятели да приемат това предложение. Но те не склониха. Чувството за национално единство бе още тогава раз-

[1] Св. Н. Миларов, „Черковний въпрос", ред статии в сп. „Наука", стр. 861.

[1] Неговата политика по Църковния въпрос е разгледана от княз Григорий Трубецкой в статиите му в Revue d'Histoire Diplomatique, 1908. Там той дава дълги извадки из рапортите на Игнатиева до княз Горчакова.

[2] Карапетров, стр. 60.

вито до фанатизъм. То буйно въставаше срещу всяка идея за компромис в ущърб на пределите на българското целокупно отечество. След един нов опит за споразумение, станал през 1869 г., февруари, пак по побуждение от руското посолство и отхвърлен от Патриаршията, въпреки това, че тримата гръцки делегати: Фотияди бей, Александър Каратеодори и банкеринът Зарифи бяха го подписали, Високата порта издаде най-сетне, на 27 февруари 1870 г., фермана, който учредяваше Българската екзархия. Веднага след това по заповед на турското правителство се създаде в новоучредената Екзархия един временен съвет, който съгласно фермана изработи устав за управлението на църквата. През февруари 1871 г. представители от българските общини се събраха на конгрес в Цариград. Известна част от водителите, ония, които по-късно станаха известни под името „старите", не искаха да се допусне в събора представителството, изпратено от македонските епархии, защото те не били споменати изрично във фермана. Станаха по тоя повод доста бурни разисквания; македонските пратеници начело с пламенния Методий Кусевич въстанаха против това изкуствено делене. Те бяха силно подкрепени от д-р Ст. Чомакова, около когото бяха се групирали вече националистите. Щеше ли съветът да види в средата на българския народ, едва освободен от духовно робство, едно ново разделение? Спорът се разреши благодарение на намесата на Гаврил Кръстевич, който бе упълномощен да заяви, че Високата порта не счита за противозаконно участието на македонските представители в общонародния събор. Очевидно, турското правителство, щом се бе решило да даде на българите национална организация, искаше тя да бъде по-широка, надявайки се, че благодарение на схизмата българският народ ще се откъсне от православния свят, т. е. от руското влияние. Една упорита подземна борба се захвана тогава между руското посолство и Портата. Граф Игнатиев още веднъж се опита да постигне едно съглашение между българите и Патриаршията. Григорий VI си даде оставката, за да протестира срещу фермана, и на негово място се върна пак един от сваления негови предшественици, Антим Кутурянос, който изяви готовност да признае Българската екзархия в едни по-широки вече териториални граници, но се пак без най-важните епархии на Македония. Умерената партия[1] бе наклонна да се задоволи с тия нови отстъпки. Тя считаше, че едно непримиримо поведение спрямо Патриаршията рискуваше да предизвика прогласяването на схизмата, която можеше да разцепи българския народ, като го постави в необходимостта да избира между православието и своята народност. „Умерените" не подозираха истинската дълбочина на националното чувство у българите; те се бояха да не би то да се окаже по-слабо от религиозната традиция. Те се вардеха също да не оскърбят със своето упорство руския посланик, който силно настояваше за приемането на новите патриаршески предложения. В Русия те виждаха естествената покровителка на българите, призвана по своите традиции и по своето могъщество да ги освободи един ден. Не щеше ли да бъде една фатална грешка, ако те противостояха на нейните съвети? Личното обаяние на граф Игнатиева се прибавяше към престижа на великата славянска империя. Игнатиев бе добил наистина грамадно влияние сред българския свят в Цариград. Той бе съобщителен и приветлив, отворил бе широко вратите на посолството за българските деятели и бе превърнал своята мисия в един вид апостолат на славянството. Дипломатът ставаше често агитатор. Агитатор, чудесен впрочем, пълен с жар, с ловкост и театрално чувство. За него не бе трудно да убеди една част от българските деятели, че е необходимо да се приемат предложенията на патриарха, за да се добие за младата Екзархия нужната санкция от Вселенската патриаршия. „Младите" обаче или както ги наричаха по-

[1] Умерената партия се състоеше от Т. Бурмова, М. Баланова, Русчушкия митрополит Григорий и пр. Тя бе под влиянието на Игнатиева.

някога, „червените": д-р Ст. Чомаков, П. Р. Славейков, Д. Цанков, Методий Кусевич, Т. Икономов, не даваха да се продума за някакви жертви от националното единство. Те бяха фанатично привързани към девизата: всички български земи в границите на една област и под управлението на една църква. В това направление ги укрепваше главно д-р Чомаков, висш турски сановник, влиятелен пред Високата порта. Той убеждаваше турските държавни мъже, че организирани в широка църковна област под ведомството на една независима Екзархия, българите ще бъдат по силата на своето национално чувство враждебни към руската опека и същевременно привързани към Отоманската империя, в границите на която те щяха да се развиват безпрепятствено. Али паша и Фуад паша – прочутите държавни мъже от епохата на ефимерното турско възраждане – напълно споделяха тоя възглед.[1] Той бе наистина прав поне в известна мярка и за известно време. Конфликтът между крайните български патриоти и руската дипломация не закъсня да се появи. В своята опозиция срещу опортюнистическите съвети на Игнатиева, който искаше да пожертва българската народна цялост на руската политика за единство в православния свят, „младите" се увлякоха в крайно русофобство. В своя вестник М а к е д о н и я П. Р. Славейков отправяше срещу Русия страстни нападки, които странно напомнюват статиите на Раковски, писани по-рано, и фейлетоните на Захарий Стоянова подир 9 август.

Политиката на граф Игнатиева биде победена от българския национализъм. Преговорите за помирение с Патриаршията, тъй енергично ръководени от него, останаха безплодни. На 6 януари, на празника на Богоявление, тримата български владици Панарет Пловдивски, Иларион Ловчански и Иларион Макариополски тържествено служиха в българския храм във Фенер, напук на предупрежденията, че се излагат на голяма опасност. Предупрежденията не бяха лъжливи. Наистина патриархът лиши след това двамата владици от техния сан, а Иларион Макариополски, който бе вече претърпял по-рано същото това наказание, без да се съобразява с него, биде отлъчен от църквата. Патриархът не се ограничи с тези строгости. Той направи постъпки пред Високата порта, за да бъдат заточени тримата архиереи, представени от него, като главна стъпка на едно помирение. В същата смисъл действаше и граф Игнатиев. Игнатиев бе тогава всесилен всред турските министри: някои европейски публицисти го наричаха руски вицеимператор в Цариград. Портата нямаше никакво желание да преследва българската църква, току-що създадена от нея чрез фермана, но тя бе принудена да се подчини на волята на руския посланик. На 21 януари 1872 г. тримата български владици бидоха заточени в Измир, Мала Азия. Голямо вълнение настана тогава в българската колония в Цариград. Целият храм във Фенер биде покрит отвън и отвътре с черни платна. В неделята, на 28 януари, народът се събра в църквата, но богослужение не се извърши. След една „жалостна реч" на П. Р. Славейков избра се една депутация, която да поднесе на великия везир молбата на българите за връщането на техните архиереи. Славейков, Икономов, десетина души първенци от еснафите – македонци повечето – се упътиха към Високата порта, следвани мълчаливо от едно множество от 3000 души българи. Щом пристигна до Портата, тълпата почна да вика: „Да живее султанът!" Тя добавяше, че иска владиците си. В Портата, дето не знаяха целта на тая демонстрация, се яви отначало голямо смущение. Наистина многолюдието се увеличаваше постоянно от любопитни хора, привлечени от тия ненадейни за Цариград викове. Великият везир Махмуд Недим паша, като разбра за какво се касае, поиска да му се представят неколцина „по-разбрани хора", за да изразят желанията на народа. Явиха се при него Славейков и Икономов. Пашата ги прие твърде благосклонно. Той не се стесни да

[1] Тая политическа идея е развита в завещанието на прочутия Фуад паша.

им каже, че тази строга мярка е била взета по настояването на граф Игнатиева, на „балъкчията"[1], както той се бе изразил, който със сила го заставил да отстрани владиците. Икономов и Славейков стояха дълго при великия везир. Тълпата бе почнала вече да се бои да не би и те да са арестувани и през някоя друга врата пратени на заточение. Тя почна да вика, цепейки въздуха с думите: „Падишахъм чок яша!"[2] Малко след това двамата делегати се върнаха и заявиха радостно, че носят обещание за връщането на владиците. Махмуд Недим паша удържа дадената дума: на 30 януари владиците се върнаха в Цариград. Сякаш боейки се да не би куражът му да угасне, ако остави да мине време, или от предчувствие, че дните на везирството му ще бъдат скоро скъсени, Махмуд Недим паша веднага даде ултиматум на Патриаршията да признае българската църква и вследствие нейния отказ изпрати заповед до привременния български съвет в Ортакьой да избере екзарх на основание на фермана. Не се мина месец, и Махмуд Недим паша падна, свален лично от граф Игнатиева. Отмъщението дойде късно: българската църква съществаше и да се върне назад историята бе невъзможно. За това граф Игнатиев и не помисли. Българското възраждане в най-широкия му териториален обсег не противоречеше на личния негов план за бъдеще. Всичкото негово старание бе да предотврати разкола, тази с х и з м а, името на която се бе разнесло още в началото на църковната разпра, тревожейки руската дипломация като едно голямо бедствие на православието. Това опасение не закъсня да се сбъдне. След избирането на екзарха, което направи безвъзвратно отделянето на българската йерархия, патриархът свика наистина вселенски събор, за да осъди националния принцип, „филетизма", на който се основаваха исканията на българите, и да прогласи тяхната църква за схизматическа. Игнатиев действаше сега върху Патриаршията, както по-рано бе наблегнал върху българските дейтели. Той се опита да осуети свикването на тоя събор чрез своите съвети в Патриаршията. В същата смисъл той правеше постъпки и пред Портата, която той подканяше да не допуска узаконяването на един разкол, който щеше да бъде постоянен извор на смущения за империята. Всичко това бе безполезно. Патриархът нямаше вяра в искреността на Игнатиева, а времето, в което руското посолство управляваше Високата порта от кулисите, бе минало. Велик везир в Турция сега бе Митхад паша, който знаеше добре Църковния въпрос и повече даже от предшествениците си виждаше в схизмата едно средство да се откъсне българският народ от руското православие: не само той не се съгласи да пречи на патриарха, но му даже даде всички улеснения. На 16 септември 1872 г. схизмата биде прогласена от един голям местен събор и българите обявени за чужди на „Източната църква".

[1] Балъкчии рибари наричат простите турци, т. е. всички руси.

[2] Да живее султанът!

Схизмата не поколеба българите в техния национален подем, нито даже произведе върху тях някакво особено впечатление: в продължение на десет века те бяха навикнали да гледат на църквата преди всичко като на политическа организация. Новият този разкол предизвика обаче голямо огорчение в руските църковни кръгове. Те бяха толкова по-смутени, че не знаеха как да се отнесат спрямо тоя факт. Когато патриархът съзва вселенския събор, руският Св. синод отказа да вземе участие в него, но без да се произнесе ясно. Отговорът гласеше, че стремлението на българите да имат независима национална йерархия в същите ония териториални граници, в които се упражнява непосредствената власт на вселенската църква, е незаконно и трябва да се порицае, но някои от техните искания са естествени и ще бъде справедливо те да се удовлетворят. След прогласяването на схизмата руската църква остана в същата мъчителна дилема: или да признае схизмата и тогава да скъса своите връзки с

православния български народ, или да се обяви против нея, което би значило да въстане против патриарха като глава на вселенската църква. От тази дилема руският Св. синод не е успял да излезе и до днес.

Не е успяла да се освободи от гнета на това противоречие и самата руска дипломация. Още през време на окупацията то я постави спрямо българската църква в един конфликт, който рискуваше да смрази веднага освободители и освободени.

Това е един твърде любопитен епизод от руско-българските отношения и може да се каже, че той е останал едва ли не съвсем неизвестен.[1] Известно е, че подир подписването на Санстефанския договор екзарх Йосиф I дойде в Пловдив: повикан от Дондукова според едни, а според други – от желание да обезпечи своя пост на глава на църквата. Той бе наистина непризнат още от владиците на Северна България, които считаха избора му за незаконен, понеже не станал напълно според екзархийския устав. Австро-унгарският посланик в Цариград, граф Зичи, бе също повлиял на н. блаженство да се завърне набързо в България. Хитрият дипломат бе го заплашил, че русите ще го свалят, защото бил избран от партията на д-р Чомакова като враг на Русия. Екзархът остана дълго време в Пловдив и както се вижда от английската С и н я к н и г а, вземал е живо участие в борбата за национално единство. Неговото отсъствие от Цариград обаче беше една голяма опасност за интересите на българското население в Македония.[2] Почнаха да се чуват настоятелно гласове, че мястото на екзарха е в Цариград и че той трябва веднага да се върне на своя пост. Малко неохотно – защото нито знаеше как ще го посрещнат турците, нито бе сигурен за своето положение поради опозицията на владиците

[1] Ние ще го изложим според неиздадените „Възпоменания" на Старозагорския митрополит Методий.

[2] Turkey, 1879.

в княжеството, екзархът склони на вид да се върне в Цариград. За голямо учудване на българските деятели, събрани тогава в Пловдив, княз Дондуков не се съгласи. Той заяви, че духовната област на Екзархията ще съвпада с територията на княжеството и на Източна Румелия; а колкото за македонските епархии, той настояваше, щото те да останат под ведомството на Патриаршията, чиято власт се простирала законно във всичките предели на Турция. Дондуков бе логичен с принципите на руския Св. синод: една държавна територия, една църква. Да бе се осъществила Санстефанска България, българската църква щеше да има същите граници, както и българската държава, предлогът за филетизма, с който се подкрепи схизмата, щеше да се отнеме от Патриаршията и единството на православния свят щеше да са възобнови. Парадоксалното положение, което Берлинският договор създаде за българските земи, повърна обаче църковния въпрос към първоначалните му трудности. Както в 1872 г., от българите се искаше да принесат в жертва на една съмнителна догма, която тревожела съвестта на руските синодални архиереи и усложнявала руската политика в Изток, класическите епархии, в които се е зародила народната ни писменост и които са свързани със спомена на Охридската патриаршия. Но ако в усилните години на Възраждането тая жертва биде отблъсната от народните водители в Цариград, още по-недопустима бе тя сега, когато един екзалтиран национален фанатизъм се бе събудил за току-що разпокъсаното единство на велика България. При всичко това инструкциите на княз Дондукова бяха да настоява върху условията, необходими за едно помирение с Патриаршията, и да държи екзарха в Пловдив. Тогава, прибягвайки до една маневра, която един път бе вече успяла, българите размахаха призрака на унията.

По заповед на пловдивския митрополит Панарет, снабден от него с писмени наставления, за да му служат в бъдеще като оправдание, Методий Кусевич замина за Цариград и почна там жива агитация в полза на унията. Едва пристиг-

нал, той свика в метоха във Фенер, срещу църквата, едно събрание от представителите на българската колония воглаве с македонските еснафи. С един буен език, през който минаваха като светкавици поривите на един библейски гняв, Методий описа ужасното положение, в което се намираше българското отечество: турски гарнизони в Тракия; Македония оставена на „лютите зверове"; бъдещето на народа ни обречено на върховна гибел. Пред тая потресающа картина един трагичен трепет обхвана публиката; тогава Методий обясни как русите държели насила екзарха в Пловдив и не го пускали да се върне в Цариград. „Една Екзархия ни бе останала, символ на народното единство и утешение за нашите скърби, заяви той, и на нея посегнаха. Сираци съвсем останахме, братя. Нашите самозвани покровители искат да ни направят зло нечувано. Ще оставим ли да ни се погуби народността?" „Не! Никога!" – викаха присъствующите, повечето от които плачеха. Най-трогателно бе отчаянието на македонците: те сякаш втори път губеха свободата си. Посред това силно вълнение реши се да се изпрати до екзарха един ултиматум: или да се върне при българите в Турция, или да знае, че те ще провъзгласят унията. Писмото, написано с крайно енергичен език – както се бе уговорило в Пловдив – биде прочетено и одобрено в едно второ събрание, което стана подир една седмица пак в метоха. Един деятел на Охрид, Наум Спространов, който минаваше за човек на руското посолство, бе представил един проект, по-благ по тон, но присъствующите го отхвърлиха, викайки, че трябва да се действа решително. В същия ден в един по-интимен кръг – на който Методий повери своята тайна – се избра една комисия, която да води преговори по провъзгласяването на унията. Придружена от редактора на Courrier d'Orient, известният българофил Жан Пиетри, който ѝ служеше за преводач, комисията отиде най-напред при папския викарий Бурнони, комуто изложи своите условия: българската църква да запази своите догми и своето устройство. Викарият, безкрайно зарадван от перспективата, която се откриваше пред него да прибави към завоеванията на католицизма една област, за която напразно великият Инокентий III бе преговарял с Калояна, обеща да телеграфира в Рим, за да пита дали папата ще одобри представената combinazione. Отговорът на Ватикана дойде веднага и той бе благоприятен. Папата приемаше българските предложения с едно само изменение: главата на бъдещата униатска църква да не бъде избиран от паството си – както искаше комисията, защото това било в противоречие с принципите на католическата духовна организация, а да се назначава от папата, комуто ще бъдат представени от народа трима кандидати. Комисията показа такова чудесно притворство, че въпреки всичките си езуитски хитрости викарият не подозря нищо.

Комисията бе взела всички мерки, за да бъде руското посолство държано в течение на агитацията. Архимандрит Теодосий, заместник на екзарха, единственият от цялото духовенство, който бе останал тук подир войната, за да пази архивата, не знаейки задкулисната страна на униатската аларма, тичаше разтреперан в руското посолство и молеше да се вземат мерки против грешното и пагубно дело, което се бе почнало. Наум Спространов донасяше също лоши известия за растящите размери на движението. Жан Пиетри, агент на посолството в цариградския печат, докладваше от своя страна за хода на преговорите, които ставаха посредством него: Методий Кусевич разчиташе най-много на неговата ревност, за да разтревожи руската дипломация.

Между туй блъфът с унията продължаваше. Съпровождана се от Жан Пиетри, комисията отиде и у австрийския посланик. Граф Зичи я посрещна с крайна любезност. Осведомен от по-рано за агитацията, която се бе почнала, той бе готов със своя план. Той каза на делегатите, че щом се провъзгласи унията, австрийското правителство ще назначи консули във всичките градове в Македония, за да упражняват надзор върху турското управление и да се застъпват в полза на българите. „Ако след няколко години Портата не въведе никакви подобрения, каза той, българските общини ще

подадат чрез униатското духовенство оплаквания до негово величество австрийския император и ще търсят от него спасение. Австрия ще се намеси тогава енергически за въвеждането в Македония на една автономия, поставена под нейно покровителство."

Зичи говори въздържано, без нищо от екзалтацията на възторжения Бурнони, но и той не се досети, че целият тоя шум за някаква уния е една дипломатическа хитрина на българите. Най-малко от всички бе прозрял тая хитрина Жан Пиетри.

„След аудиенцията ние отидохме да се съвещаваме частно, разказва дядо Методий, а нещастният Жан Пиетри, ужасен от това, що бе чул, се затече в посолството, за да направи своя доклад."

Докато телеграмите хвърчеха към Петербург, носещи страшната вест, папският викарий, нетърпелив да завърши захванатия от него велик подвиг, търсеше постоянно новини за развитието на агитациите и настояваше да се ускорят формалностите. Комисията обаче му възразяваше: „Ние не щем да бързаме с необмислени постъпки, а желаем да създадем едно разумно и трайно дело. Нашата цел е да запазим народното ни единство от Турция под едно духовно ведомство. Ако можем да минем изцяло под покровителството на католическата църква, добре; иначе ние не искаме да разпокъсваме своя народ. За това почнали сме вече агитация пред общините в Македония; щом те възприемат нашата идея, ние ще прегърнем унията всеобщо, тържествено и завинаги."

На тия лукави обещания монсиньор Бурнони отговаряше, че той от своя страна ще се моли на Бога и на светците да укрепят у българския народ спасителното вдъхновение.

Любопитно е, че и тоя път фокусът с унията успя. В Петербург рапортите на посолството произведоха голямо смущение. На княз Дондукова бидоха изпратени телеграфически инструкции да не се противи на връщането на екзарха в Цариград. Когато н. блаженство му посочил ултиматума на българската колония, Дондуков захвърлил нервозно бумагата и казал: „Е, добре, можете да заминете!"

Негово блаженство не замина. Той се бави след това още десетина месеца в Пловдив. През това време македонските общини, останали без ръководство, пишеха му постоянно да се върне и правеха в тоя дух настойчиви постъпки и пред министерството в София. Най-сетне през есента на 1879 г. екзархът потегли за Цариград и се установи в Ортакьой.[1]

Това бавене се тълкуваше тогава различно. Имаше хора, които порицаваха строго екзарха, като го обвиняваха в егоизъм, но причината трябва да е била желанието на негово блаженство да следи от по-близо устройството, което щеше да се даде на българската църква в Източна Румелия и особено в княжеството. За Източна Румелия въпросът не представляваше особена трудност: формално автономната страна си оставаше турска провинция, в която екзархийският ферман запазваше всичката си сила. Оставаше само да се изнамери начинът, по който той да се прилага в най-благоприятен за българите смисъл. В България положението беше по-сложно. Княжеството съставляваше особена държава и според каноническите правила трябваше да има своя отделна църква. Това значеше: българският народ, разпокъ-

[1] Види се, н. блаженство бе убеждавал русите, че пак ще се върне от Цариград, след като се споразумее с патриарха върху вдигането на схизмата, тъй като княз Дондуков-Корсаков пишеше на Милютина*: „Тия дни екзархът ще замине за Цариград, за да се споразумее с Портата и с Вселенския патриарх за тия епархии, който трябва да влязат в състава на Българската екзархия, а също и да доведе до съгласие малкото духовни лица, които в последно време почнаха да заявяват, че неминуемо е да се приеме унията предвид съществуващата анархия в Македония и католическата пропаганда на австрийските мисионери." Материали за историята на България, том I. „Документи за дейността на русите и пр.", стр. 269.

сан от европейската дипломация, да унищожи и старите рамки на своето единство – общата църковна организация. Още щом се узна съдържанието на Берлинския договор, българските деятели усетиха опасността и се загрижиха как да я отстранят.

Марин Дринов, който управляваше през време на окупацията отдела на просвещението и вероизповеданията, предложи да се внесе в бъдещата конституция на България следния член: „Българското княжество от църковна страна, като съставлява една част от българската църковна област, намира се в зависимост от върховното началство на българската църква, дето и да се намира. Чрез това върховно началство княжеството съхранява съединението си с вселенската възточна църква във всичко, що се отнася до догмите на вярата." По тоя въпрос Дринов бе съставил и една подробна записка.[1] „Четох тая записка, пише М. Дринов, и в Съвета на императорския комисар, и в едно частно събрание на Българската екзархия[2], в което освен н. блаженство екзарх Йосифа присъстваха д-р Чомаков и неколцина други от старите дейци по българския църковен въпрос. И всичките тия лица одобриха напълно съдържанието на тая моя записка... Толкова повече аз бях изненадан, когато в Търновското учредително събрание се захвана обсъждането на този член."[3] В Търново наистина избухна по тоя повод от страна на владиците една люта опозиция, която те маскираха с догматически аргументи, но произходът на която се криеше в тайния раздор, съществуващ в българската църква още от 1876 г.

Когато Портата изпрати стария екзарх Антима I на заточение – това бе след Средногорското въстание, – неговият наследник Йосиф I биде избран набързо, без да бъдат спазени всичките формалности на устава, непригодни за такива критически минути. Негов конкурент беше Русчушкият владика Григорий, той пропадна с един глас. Йосиф биде провъзгласен за екзарх и утвърден от Портата, но митрополитите в Северна България не го признаха. След Освобождението те продължаваха да го считат за узурпатор и не пропускаха случай да покажат спрямо него своето незачитане. Щом се видя, че България ще образува отделно княжество, те помислиха, че в новата държава църквата ще бъде самостоятелна и ще се управлява от своя независим Синод. И ето че проектът за конституция, в който русите бяха поместили Дриновото предложение, идеше да формулира и изрично да узакони бъдещата зависимост на владиците в княжеството на един екзарх, за който още не се знаеше де ще бъде. Те не се поколебаха да се обявят срещу това патриотическо постановление и гледайки в него само една основа за лична власт на Йосифа, бориха се с яростта, присъща на калугерите от целия свят. Пръв почна атаката пропадналият кандидат за екзарх Григорий Доростолчервенски. Той представи една нова формула, в която не ставаше ни дума за обща църковна област, нито за зависимост от върховната църковна власт. Формулата беше доволно смътна за депутатите, но от обясненията, които даде Григорий, стана ясно, че неговата цел е да скъса органическите връзки на църквата в княжеството с Екзархията. Никакво подчинение спрямо Екзархията той не допускаше, а само едни отношения, които се полагаха например между църквата и княжеството и руския Св. синод. „Депутатите, разказва дядо Цанков, бяха много слабо запознати с въпроса за църковната организация и не схващаха отначало важността на тия прения. Но когато разбраха, че се касае да запазим поне онова духовно единство, което беше постигнато чрез екзархията, те пламнаха, почнаха да викат: „Единство! Искаме единство!" И не желаеха вече да чуят друго мнение. Толкова голямо бе тогава обаянието на тази дума – единство." От либералите пръв Др. Цан-

---

[1] С малки изменения тая записка е печатана в списанието „Християнско братско слово".

[2] Тя се намираше тогава (септември 1878) в Пловдив.

[3] М. Дринов, спомените му в юбилейния Г р а ж д а н и н, стр. 374.

ков обясни на Събранието какви високи мотиви изискваха, щото църквата в княжеството да бъде „в зависимост" от Екзархията, т. е. подчинена ней. Като видя колко враждебно са настроени депутатите спрямо неговата идея, Григорий предложи, щото отношенията между разните части на българската църква да бъдат определени в бъдеще и с особен закон. Това бе едно хитро средство, за да се избегне едно незабавно разрешение на въпроса; но събранието не го допусна. Разискванията се продължиха доста забъркано, ту на политическа почва, ту с богословски аргументи. Според каноническите правила владиците бяха прави: всичките православни държави имат отделна църква. Така е в Сърбия, в Румъния, в Гърция. Но какво значение можеха да имат законите за едно събрание, което не признаваше друг мотив освен този на патриотизъм? М. Балабанов дойде тогава на помощ на владиците, сам той богослов, и в своето благочестиво красноречие, което сякаш миришеше на тамян, опита се да успокои духовете. Той каза, че всички българи искат да се запази единството, но трябва да се мисли и за условията, при които трябва да се управлява една църква. „Църквата, щом е зависима, добавяше той, не можеше да се устрои. Тогава по-добре да кажем, че няма в княжеството църква, екзархът да свиква оттук хора, които ще, и да праща оттам владици, които ще, и тия да правят тук каквото щат." Балабанов бе свързан с владиците още от борбите в Цариград, когато заедно с тях той агитираше да се отстъпят на Патриаршията исканите от нея македонски епархии. И сега той оставаше в единомислие с тях, споделяше и техните чувства на лична опозиция спрямо екзарха. Това му разположение се издава ясно от неговата инак тъй изкусно премерена реч. „Боя се, г-да, се провикна той, да не излезе непокорство от страна на владиците." Тия думи хвърлиха пълна светлина върху побужденията на архиерейството, забулени в началото в една догматическа фразеология. Тия побуждения станаха още по-осезателни, когато М. Балабанов, принуден от Др. Цанкова да се изкаже по-открито, заяви: „Екзархът не е глава на църквата и не е бил." Всичкият лукс от богословски аргументи – канони, традиции, исторически прецеденти – се свеждаха значи към тая лична амбиция на владиците: екзархът да не бъде глава на църквата. Климент го каза съвсем явно: „От екзарха не е зависело нищо, а всичко – от Синода." Др. Цанков, който най-упорито се възпротиви на покушенията срещу духовното единство и който, собствено, изнесе цялата тази борба – както го заявяваше в 1902 г. Каравелов в една реч в Народното събрание, – Цанков отбули пак намеренията на владиците, показа ги на Събранието, каквито бяха те: разрушителни, опасни за бъдещото ни развитие, противонародни. „Искаме, струва ми се, г-да, се провикна той, да направим няколко църкви." Тия думи развълнуваха събранието. „В това време, бележи протоколът, чуват се гласове: „Не! Не!" (т. е. не искаме разцепление), и гласове викат: „Въпросът е изчерпан." П. Р. Славейков постави също въпроса на политическа почва. „И ние сме чели история и фармакида, каза той, но не ща да говоря за богословската страна, ще се обърна към параграфа и ще благодаря на ония, които са го писали, защото са знаяли желанието на българския народ, а именно за думите „намира се в зависимост", защото това води към достигане на единението. Всичките ни борби бяха народни и следвало да са за съединението ни, а сега не ни остава освен църковното ни единство." Разискванията бяха много страстни; много са те забъркани в протоколите, защото самата материя е била досущ непозната на повечето оратори. Събранието бе енервирано, прекъсваше пренията с шум и с викове: „Стига! Изчерпан е въпросът!" Най-сетне ораторите почнаха да се впускат в лични обиди. Тоя ден Събранието гласува няколко пъти, но нищо не реши. Суматохата бе тъй голяма, че Славейков бе дал гласа си за една формула, която съвсем противоречеше на изказаното от него мнение. На другия ден пренията пак се подновиха, но вече по-спокойно. Намесиха се и русите. Вън от Събранието Лукиянов, който като либерал не гледаше на схизмата с очите на руския Св. синод, бе казал на Каравелова: „Дръжте здра-

во за единството на църквата си. Там е залогът на народното ви бъдеще." И в заседанието той говори в същия дух. Той обясни на депутатите, че целта на тоя член, който бе предмет на разискване, е: да се не разпада църквата на части, а да си остане цяла, както е била по-рано. Варненският митрополит Симеон направи тогава едно помирително предложение, което внасяше в първоначалния проект следните изменения: то поставяше Св. синод като върховно началство и определяше, че българското княжество съставлява част от „общата българска църква". Предложението биде прието наполовина. Събранието се съгласи, щото Св. синод да бъде върховната власт, но то забеляза изрично, че в него ще трябва да вземат участие архиереите от княжеството, Тракия и Македония. Колкото за второто изменение в текста, предложено от Симеона, то се отхвърли: в конституцията остана, че княжеството е неразделна част от „българската църковна област". Окончателната редакция, приета след поправките, които владиците успяха да внесат в нея, унищожаваше значи личната власт на екзарха, но запазваше посредством целостта на църковната територия това национално единство, под закрилата на което културното ни дело в Македония можа в продължение на 30 години да се развива при общото съдействие на целия български народ, съединен чрез звеното на св. Екзархия.

IV

НАЦИОНАЛНОТО ДВИЖЕНИЕ В РУМЕЛИЯ ПРОТИВ БЕРЛИНСКИЯ ДОГОВОР

Европейската комисия за изработването на Органическия устав. – Първите конфликти между руските делегати и европейските. – Сър Дръмонд Уолф против руската окупация. – Всенародни прошения до комисията. – Нередовност в сметките на руските власти в областта. – Бурни демонстрации в Ямбол и Сливен. – Устройството на автономията. – Масово съпротивление срещу правото на Турция да държи гарнизони в Източна Румелия. – Генерал Обручев с мисия от руския цар до султана и до българите в Пловдив. – Калпакът на Алеко паша приветстван от населението като християнски символ.

Националната криза в Източна Румелия се разреши, както и в княжеството, по мирен начин; но тук тя произведе по-големи тревоги и се ознаменува с бурни инциденти. Положението в известен момент се бе тъй усложнило, че в меродавния европейски печат се говореше вече сериозно за една международна окупация на размирната област. Всички в странство бяха под впечатлението, че българската маса, въоръжена, екзалтирана, зле осведомена – подстрекавана тайно от руските власти, – ще противопостави срещу постановленията на Европа устрема на един отчаян народ, решен да не се подчинява.

Самата европейска комисия, която трябваше да изработи Органическия устав, бе повярвала на тая безпокоител-

на мълва и отлагаше своето заминаване за Пловдив, боейки се за своята безопасност. Тя държа първите си заседания в Цариград в един палат на Канлиджа. Там тя се зае веднага за своята работа. Първите ѝ грижи бидоха посветени на финансовото състояние на провинцията. Член XIX от Берлинския договор предвиждаше, че щом европейската комисия се събере, тя ще вземе под своя надзор финансите на Източна Румелия. Още в първото заседание френският делегат барон де Ринг предложи да се назначи немедлено някой чужденец, специалист, който да поеме управлението на финансите в областта, догдето се учреди в нея новият строй, предвиден от договора. Барон де Ринг поиска също, щото комисията да влезе в споразумение с Отоманската банка, на която да се възложи събирането на преките и косвените даждия. Комисията избра двама от своите членове, италианския делегат Вернони и турския Абро ефенди, за да почнат преговори за тая цел с Отоманската банка.

Предложението на барон де Ринг биде прието не без дълги разисквания. Първият руски делегат, полковник Шепелев, въстана против привилегията, която неговите колеги искаха да дадат на Отоманската банка; той поддържаше, че комисията трябва да се отнесе до няколко кредитни учреждения, като предпочете онова, което ще представи най-износни условия. Спорът се разшири и стана по-нервозен с намесата на сър Дръмонд Уолф, язвителен и страстен дипломат, който питаеше спрямо Русия традиционната омраза на торите. Уолф бе забелязвал в хода на пренията, че комисията има право на контрол върху цялата администрация на Румелия. Според него руската окупация не обгръщала правото на гражданско управление; тя се отнасяла само до военните дела; всичките други власти оставали под съвкупното ръководство на Европа, представена от своите делегати. Той цитираше думите на граф Шувалова, който в едно заседание на Берлинския конгрес бе казал: „В Източна Румелия на Русия не предстои едно изолирано дело: там Европа замества Русия и може да постъпва, както ѝ се вижда за удобно." Това изявление на руския пълномощник изглеждаше наистина да дава на претенциите на сър Дръмонд Уолфа известна юридическа основа. Самият текст на договора обаче не бе изричен. От него полковник Шепелев вадеше от своя страна заключението, че мандатът на европейската комисия е само законодателен. Разискванията бяха за едно събрание от дипломати, много остри. От двете страни произираше едно нервозно настроение, някаква скрита неприязън, като че ли желанието да се продължи тук борбата, която в Берлин се бе завършила с поражението на Русия. Шепелев, безхитростна войнишка натура; Церетелев, нервозен млад човек, малко суетен – и двамата неопитни, и двамата възбудени срещу Европа, която бе унищожила плодовете на руската победа, се хвърляха в разискванията с всичкия жар на душата си и изпадаха в трудни положения, от които безуспешно се опитваха да излязат с горди думи. Сър Дръмонд Уолф бе за тия сантиментални новаци в дипломацията твърде опасен противник: евреин по произхождение, потомец на прочуто банкерско семейство, той бе наследил от своята раса и от своята среда извънредна гъвкавост на ума, към която той прибавяше в психологическите моменти на спора една хладна и иронична надменност, присъща на англичаните. Делегатите на другите велики сили се показваха наглед неутрални, в действителност те бяха също враждебно настроени спрямо Русия. Само представителят на Германия заемаше понякога руска страна: Бисмарк искаше да изглади в Петербург лошото впечатление, произведено от Берлинския конгрес.

Първите две заседания се минаха в борба относително ограничението на руските права в Източна Румелия. Дръмонд Уолф предлагаше да се направят постъпки пред Портата за немедленото назначение на генерал-губернатор и на офицери за жандармерията и полицията. Той повтаряше пак, че правото на военна окупация, което Силите бяха дали на Русия за известен срок, не включвало и гражданското управление на областта. На възражението на Шепелева, че

управлението на Източна Румелия до изработването на Органическия устав е въпрос между Русия и Турция, френският делегат барон Де Ринг запита: „За чл. XXV от Санстефанския договор ли е думата?“, готвейки се да протестира против споменаването на един дипломатически инструмент, унищожен от Европа. Шепелев приключи уместно спора, като забеляза, че не иска да разисква въпроси, които излизат вън от компетентността на комисията.

В третото заседание – нов инцидент, тоя път повдигнат от руските делегати. Касаеше се до реформите за Македония. Както е известно, чл. XXIII от Берлинския договор постановяваше, че във вилаетите на Европейска Турция ще бъдат съставени комисии от местни първенци, които да изработят въз основа на Критския устав от 1869 г. наредби, които Портата ще представи на одобрение от делегатите за организирането на Източна Румелия. Княз Церетелев предложи да се поискат от турските пълномощници сведения върху мерките, които Турция била взела за приложението на тая клауза. Абро ефенди остана твърде неприятно изненадан от тоя въпрос: Портата нито бе свикала въпросните комисии, нито имаше намерение да ги свика. Той възрази обаче, какво наредбите, предвидени от чл. XXIII, ще бъдат съобщени на делегатите, преди Портата да ги обнародва, както гласеше собствено и договорът. Дръмонд Уолф подкрепи мнението на турския представител, като обясни, че то е съгласно с процедурата, предвидена от Силите. Руските делегати настояваха при все това за един положителен отговор. Ние искаме да знаем, питаше Шепелев, дали Турция е назначила вилаетските комисии, или „се ограничава с намерението си да ги назначи един ден“. Церетелев от своя страна забелязваше, че делегатите имат срок от три месеца, за да привършат своята задача, и че дотогава проектът за македонските наредби трябва да е изработен, за да може европейската комисия да се произнесе върху него. Усилията на руските делегати останаха обаче безуспешни. Комисията не искаше да усложнява своята работа; освен това някои Сили

бяха заинтересувани да се не бърза с приложението на чл. XXIII, на първо място Австрия, която още тогава гледаше на Македония като на своя зона на влияние. Австрийският делегат Калай заяви наистина, че комисията няма право на никаква инициатива относително македонските наредби; тя ще си даде мнението върху тях, ако Портата ѝ ги представи; ако ли не, тогава остава на посланиците в Цариград да направят нужните постъпки. Другите делегати се присъединиха към мнението на Калая.

И като представител на една държава, прямо заинтересувана в балканското равновесие, и като силна личност, Калай упражняваше голямо влияние над своите колеги. Към един необикновено широк ум той прибавяше и голяма компетентност по Източния въпрос. Автор на една забележителна история на сърбите, той познаваше отлично южното славянство, психологията му, националните му стремежи. През своята консулска кариера той бе можал да изучи добре и турците, чийто език владееше отлично. В комисията той бе безспорно най-добре подготвеното лице за задачата, която ѝ предстоеше. Върху него впрочем се възложи да приготви и програмата за Органическия устав.

Калай се постара да състави тая програма в най-свободолюбива смисъл. „Комисията ще се старае да даде на Източна Румелия, казваше той в едно официално изявление, едно устройство, което да отговаря, доколкото позволяват събитията, на духа, който е продиктувал учрежденията на Западна Европа, за да може областта да участва в движението на съвременната култура и да се ползва от нейните благоденствия.“ Програмата, представена от Калая, полагаше наистина принципиалните основи на един модерен политически строй: гражданските свободи бяха санкционирани и за парламентарния режим на страната се предвиждаха здрави условия.

Но не за една образцова автономия мечтаеше българското население в областта, а за присъединение към княжеството. Идеята за едно насилствено осъществение на осъе-

теното народно единство екзалтираше умовете. В очите на най-благоразумните хора едно просто подчинение на несправедливия и жесток Берлински договор се виждаше като престъпление спрямо българския патриотизъм. Насърчавана от руското офицерство, областта трептеше от яд, от смътни надежди и от нетърпение.

Такова настроение завари европейската комисия, когато на 21 октомври се премести от Цариград в Пловдив. Нейните опасения от смутове не се сбъднаха, но тя се почувства още от първия ден под силния морален натиск на местното население. Водителите на българското дело устроиха големи национални демонстрации, впечатлението от които бе дълбоко у делегатите. На 28 октомври на комисията биде подадено от 12 души[1], при надлежащи на ръководящата интелигенция в страната, едно прошение, което формулираше българските искания. Подир това всеки ден последваха нови заявления, се по-енергични. Едно от тях носеше 2300 подписа. На 1 ноември комисията прекъсна два пъти заседанието си, за да приема депутации от населението.[2] Пристигането на тия депутации не бе всякога мирно. Еднаж зданието, в което заседаваше комисията, биде окръжено от една многохилядна тълпа, която протестираше с голямо възбуждение против възстановяването на турския режим. Простото население се боеше наистина да не би комисията да върне пак турците. В такъв дух се водеше, собствено, агитацията и от интелигентните българи, и от руските офицери. За да се разсее това предубеждение, делегатите натовариха Калая да обясни на населението истинските намерения на

[1] Те бяха: Яким Груев, Т. Кесяков, Ив. Ев. Гешев, д-р Стоилов, Д. Папазов, Д. Наумов, Савов, Попов, Г. Иванов, К. Величков, д-р Г. Миркович и Хр. Павлов.

[2] Трябва да се отбележи за чест на арменския народ, че той подкрепяше българските искания. Едно прошение, подадено от арменската община в Пловдив, молеше делегатите да оставят управлението, създадено от русите.

комисията, като даде едно резюме на принципите, от които тя ще се ръководи при изработването на Органическия устав. Калай даде тия осветления в едно писмо, отправено до 12-те народни водители, които бяха подписали първото прошение. Като излагаше начина, по който комисията схваща своята задача, той предупреждаваше българите за опасностите, на които те могат да се подвергнат, ако се противопоставят на волята на Европа. Писмото на Калая не произведе обаче никакъв ефект. Вълнението в страната продължаваше, предвещавайки бурни инциденти между комисията и населението. Тия инциденти не закъсняха да избухнат по повод финансовия въпрос.

Отначало финансовият конфликт, както забелязахме, се захвана между комисията и руското окупационно управление. Комисията избра още в първите си заседания в Цариград един финансов комитет, състоящ се от Абро ефенди, де Кутули и лорд Донугмор. След преместването си в Пловдив тя назначи за главен директор на финансите в Източна Румелия немеца Шмит , инспектор на агенциите на Отоманската банка. Шмит трябваше да вземе в ръцете си цялото финансово управление, счетоводството, наличността в касите. Преди това обаче новоизбраният комитет биде натоварен да направи едно изложение на финансовото състояние на страната. Това изложение откри странни неща в окупационната администрация. В една сметка, представена от руската финансова власт, комитетът можа да прочете следните изумителни редове: „Пътни разноски на делегатите, които ще протестират против Берлинския договор: 151 рубли и 97 копейки.“ Дръмонд Уолф, който дебнеше и наймалкия повод, за да създава неприятности на Русия, не можеше да пропусне без протест това наивно доказателство за двуличието на руската политика в Източна Румелия: той обсипваше Шенелева и Церетелева с безпощадни сарказми. Безпомощността на руските делегати срещу язвителния англичанин прави в протоколите на комисията неизразимо тягостно впечатление. Напразно те се стараяха да отразя-

ват неговите отровни удари. „Княз Дондуков-Корсаков е подарил 8000 лири на Карлово: отде са взети парите? В Пловдив се строи водопровод: с чии средства?“ На тия въпроси на Дръмонд Уолфа Шепелев отговаряше: „Това са жертви, които прави Русия от себе си в полза на местното население.“ Комисията обаче знаеше, че всичко това бе извършено за сметка на румелийските финанси и фалшивото положение на руските делегати ставаше от ден на ден по-неприятно. Най-неловко бидоха те поставени по въпроса за продаването на десятъка.

На 21 септември 1878 г. княз Дондуков-Корсаков продаде десятъка на Източна Румелия на един френски предприемач, назоваем Марешал. Контрактът, подписан от генерал Домонтович, бе сключен, както се изразява рапортът на финансовия комитет, при условия, „твърде малко благоприятни за съкровището“, и „с цени, странно намалени и съвсем несъразмерни с текущите пазарни цени“. В контракта бе уговорено (чл. 5) Марешал да внесе в аванс 3 милиона лева; в случай на закъснение сделката оставаше недействителна и Марешал се задължаваше да плати като наказание 25 000 л. зл. Марешал брои на княз Дондукова аванса от 3 милиона. Какво станаха тия пари? Никой не знаеше. „Колкото за 3-те милиона, броени в аванс от г. Марешел срещу стойността на десятъка, казваше Калай в едно заседание на комисията, за тях не се споменава нищо в сметките, представени от руската власт, и рапортът на финансовия комитет не съдържа никакви данни върху предназначението, което е било дадено на тази сума.“ Три милиона, сума колосална, като се вземат предвид скромните тогава румелийски финанси, бяха изчезнали по един странен начин, бяха се изпарили като дим*... Запитан от колегите си, Шепелев заяви, че Русия не е изтеглила никаква сума от Източна Румелия. Тогава Дръмонд Уолф прочете следната извадка от едно писмо, отправено от Мелникова, началник на Азиатския департамент, до английския посланик в Петербург:

> От сведенията, доставени напоследък от княз Дондуков, се вижда, че никакъв приход не е бил продаден и че сумите, изпратени в София[1], са били предназначени да ни обезщетят за поддържането на милицията и на окупационния корпус в Румелия.

Прочитането на това писмо подействало като гръм: сразен по изненада, Шепелев се смути съвсем и не се опита даже да намери някакво възражение. Едва подир една седмица той се постара да изглади противоречието, в което се бе поставил с Петербург, но аргументите му бяха очевидно несъстоятелни. Дръмонд Уолф приключи полемиката с изричното твърдение, че трите милиона са били пратени в София и че те трябва да послужат за заплащане на една част от разноските по окупацията.

Продажбата на десятъка се ознаменува с друг неприятен инцидент. На 24 септември, три дена подир подписването на контракта, княз Дондуков бе писал на Марешала, че в държавните магазини в Пловдив и Сливен имало 290 000 торби[2] жито и 100 000 торби други зърнени храни. Когато Шмит направи проверка в двата тия града, оказаха се всичко на всичко 190 000 торби. Къде се бяха дянали другите? Напразно финансовият комитет задаваше тоя въпрос на руските власти: те не бяха в състояние да дадат никакви сведения. Една крупна, нагла кражба бе извършена незабелязано и безследно: какъв триумф за винаги будната неприязън на Дръмонд Уолф! От бързината, с която биде продаден десятъкът – няколко дена само преди да бъде свикана европейската комисия, от отсъствието на всякаква диря за броения от Марешала аванс, от огромния дефицит, открит в Пловдив и Сливен, английският делегат съставляваше срещу руските окупационни власти един брутален и жесток обвинителен

[1] Княз Дондуков-Корсаков се бе преместил в София, дето бе занесъл и сумата 3 милиона.

[2] Торбата съдържаше 80 оки.

акт. Такъв бе значи режимът, за чието продължение се молеха българите чрез безбройни петиции! „Наша дължност е, казваше от своя страна Калай в комисията, да ги осветлим и да им обясним защо ние не можем в техния собствен интерес да държим сметка за техните желания и защо ние считаме за нужно да създадем една по-сериозна организация от оная, за чието запазване те се молят." Непосредственото заключение от всичките тия открития в дейтелността на окупационните власти бе, че финансите на областта трябва да минат по възможност най-скоро в ръцете на Шмита. Но русите не желаеха да търпят контрола на Шмита и не мислеха да му признаят никакви права, а българското население виждаше в мисията на тоя немец, дошел от Цариград и за който се носеше мълва, че бил султански чиновник, една решителна стъпка към възстановлението на турското господство. Когато директорът на финансите тръгна от Пловдив, за да обикаля провинцията, по цялата страна се разнесе едно чувство на възмущение и на протест.

Шмит почна с Хасково, дето на 10 ноември, сряда, пристигна заедно с лорд Донугмор и с Ив. Ев. Гешов, секретар на Финансовата дирекция. Неговото намерение бе да направи проверка в касата и регистрите и да инспектира въобще финансовата служба в окръга. Руските власти обаче заявиха, че не са получили никакви инструкции, и отказаха да го пуснат в казначейството. Състави се акт за това и Шмит се върна заедно с другарите си в Пловдив.

Неуспехът на Шмита биде почувстван от комисията като едно грубо незачитане спрямо нея. Щом се свика на заседание, тя протестира срещу поведението на русите и поиска обяснения от генерал-губернатора в Пловдив генерал Столипин. Добросъвестен чиновник и коректен човек, Столипин страдаше еднакво от злоупотребленията на едно управление, срещу което той бе безсилен, и от двуличието на една политика, за която той не виждаше изход. Той бе противен на задкулисната игра с демонстрации, която енервираше европейската комисия без никаква полза за самата об-

ласт. Окупационните власти се намираха обаче под влиянието на княз Дондукова-Корсакова, който бе се похвалил, че ще осуети приложението на Берлинския договор в Източна Румелия. Пред някои европейски делегати той бе казал: „Je n'en laisserai pas de Thrace (trace)"[1] – нещастно игрословие, което бе разположило срещу него цялата комисия. Въпреки скритата опозиция, която срещаше у последователите на княз Дондукова, Столипин се постара да изпълни искрено обещанията за съдействие, които даде на делегатите.

Когато на 30 ноември – придружен тоя път и от Калая – Шмит пристигна в Нова Загора, чиновниците му предадоха регистрите без възражение. Но тоя път възстана против Шмита самото население. Утринта в града се бе пръснала мълвата, че един турски чиновник дошел да дигне парите, за да ги изпрати в Цариград. Скоро една многобройна тълпа обиколи казначейството. Дворът, коридорите се напълниха с възбудени хора, които викаха и жестикулираха застрашително. Шмит помоли околийския началник да покани множеството да изпрати няколко души, които да кажат какво иска народът. Подир три-четири минути влезнаха при Шмита 15-ина жени, които, разярени и плачущи, му разказваха, че турците са убили мъжете им и че българите ще защитават до смърт свободата си. Докато Шмит и другарите му се разправяха безуспешно с жените, влезнаха и няколко мъже, които заявиха, че множеството кани пратениците на комисията да излезнат на двора, за да чуят народните искания. „Излязохме на двора, разказва Шмит, неколцина говориха против Берлинския договор, разделението на България, връщането на турското правителство, черкезите и башибозуците." Калай, който знаеше малко-много българск,и почна да приказва на тълпата, стараейки се да я разувери в нейните предубеждения. Но тя не искаше да го слуша.

[1] „Не ще оставя следи от туй..." А също: „Не ще оставя никаква Тракия..."

Възбуждението растеше в нея всяка минута. Дюкяните бяха затворени и целият град се стичаше тук, настръхнал. От множеството се явяваха импровизирани оратори, речите на които се посрещаха с бурни одобрения. Един от тях говори против Англия, която изневерила на българския народ. Други проклинаха Бисмарка. Сетне от ужасната врява и от виковете нищо не се разбираше. Околийският началник се опита да тури край на тая демонстрация, която не предвещаваше нищо добро. Един диалог се почна между него и тълпата. „Искате ли да ни оставите да работиме?" – запита той; „Не" – викнаха хиляди гласове. Той обясни, че е получил заповеди от Столипина. „Искате ли да признаете неговите заповеди?" „Не."

Секретарят на околийския началник се намеси: „С вашето поведение вие отказвате да признаете Шмита." „Отказваме!" – ревна тълпата. „Отказвате значи и генерал-губернатора, представител на княз Дондукова." „Отказваме го!" „Вие не признавате тогава и самия княз Дондуков?" Гласовете протестираха при името иа Дондукова: „Не, него го признаваме."

Населението знаеше, че княз Дондуков симпатизира на националното движение. Вечерта бе пристигнала в Нова Загора една сума от 30 000 лева, пратена от него. Тая щедрост, проявена в такъв момент, се показа съмнителна на лорд Донугмор и в своя рапорт до комисията той не забрави да намекне, че демонстрациите се подбуждали от Дондукова. Малко по-късно Дръмонд Уолф формулира изрично това обвинение. „В изпълнението на нашата задача, заяви той, ние сме се сблъсквали постоянно с препятствия, които безспирно се повтарят. Тия препятствия са предизвикани от явната и очевидна опозиция на негово високопревъзходителство княз Дондуков-Корсаков, опозиция, която впрочем той бе ни известил предварително. Въпреки благосклонната политика на неговия господар, въпреки повтаряните уверения на императорските министри и на г. г. генералите Тотлебен и Столипин, които на няколко пъти заявиха, че негово величество императорът дал най-формални заповеди за бързото изпълнение на Берлинския договор, княз Дондуков-Корсаков не престава да преследва своята цел и парализира по тоя начин всичката ефикасност на нашата работа." Дръмонд Уолф заключи с тия заплашителни думи: „Хвърлям върху н. високопревъзходителство княз Дондукова всичката отговорност за усложненията, които биха могли да последват."

Европейските делегати въставаха въобще и против парадоксалното положение, в което княз Дондуков се бе поставил спрямо автономната област. Императорски комисар в княжеството, дето си бе пренесъл окончателно резиденцията, той искаше същевременно да държи под своето високо ръководство и управлението на Източна Румелия, създавайки по тоя начин между двете български земи едно фактическо единство, ходяще в разрез с Берлинския конгрес. Комисията неведнъж протестира против незаконността и задкулисния характер на тая постоянна намеса на Дондукова в източнорумелийските работи. Столипин, който не смееше нито да се освободи от опеката на княза, нито да се подчинява напълно, бе в крайно затруднение, осезаемо в неловките му хитрувания с комисията.

Между туй делегатите, стимулирани от Дръмонд Уолф, настояваха, щото финансовото управление да се предаде в най-къс срок в ръцете на Шмита. За тях бе вече една лична амбиция да сломят масовото съпротивление на българите, зад което те виждаха една игра на руската двуличност. На 10 февруари вечерта Шмит пристигна в Ямбол, отдето на другия ден той трябваше да замине за Сливен. Той се готвеше да тръгне, когато на часа 7 и половина сутринта околийският началник дойде да му съобщи, че се забелязва голямо вълнение в населението. Скоро след това наистина една голяма тълпа обиколи дома, дето бе влязъл Шмит. Тя намери пред вратата файтоните, които го чакаха, и ги изпочупи. Околийският началник, считайки положението за критическо, поиска помощ от плацкоменданта Саязевич; но последният не разбра писмото му или се престори, че не го е разбрал.

Началникът изпрати тогава своя драгоманин, но той не можа да мине през тълпата. Един казак, който тръгна на негово място, биде арестуван от манифестантите, които му взеха писмото и го разкъсаха. В това време множеството се стараеше да нахлуе в двора. Понеже стените бяха високи и пътните врата здраво противостояха, то реши да подпали къщата. Донесоха се главни и подир няколко минути стряхата задимя. Един стихиен вик се издигна от екзалтираната маса, у която се бе събудил необузданият инстинкт на разрушение. Един пристав изскочи из къщата да търси пожарната команда; но в един миг гражданите го заловиха, откъснаха му пагоните, влачиха го по улицата, ругаха го най-грубо. Ожесточението на тълпата се развиваше между туй във формено изстъпление. В това време някой извика: „Да срутим стените!" – и всички се спуснаха да откъртват камъните. Най-сетне, към часа 11, пристигна генерал Маркозов с казаците. Генералът помоли тълпата поне да остави Шмита да си отиде. „Не, чуваха се гласове, искаме по-напред да му видим сурата!" След дълги разисквания, в които Маркозов почна да губи търпение, реши се, че от името на народа една депутация ще се яви при Шмита и ще му поднесе адрес. Адресът гласеше: „Понеже вие сте представител на една комисия, която е натоварена да върне турските власти в областта, невъзможно ни е да Ви поверим касите, поверени вече на избрани от нас чиновници. Трябваше да ни дойдете на помощ във време на прочутите клането, да ни покровителствате против турското варварство, за да имате сега правото да искате касите." Въпреки тоя остър тон на протеста свиждането стана по много любезен начин. Депутацията се ръкува с Шмита и го пита за здравето му; сетне му заяви, че населението не е против неговата личност, а против мисията му. Току-що бе си отишла депутацията, влезнаха една дузина жени, разрошавени, екзалтирани, говорещи всички отеднаж. Шмит не ще да е разбрал много нещо от това, което те са му надумали. „Жените ми казаха, докладваше той сетне в Пловдив, че съм англичанин, пратен от султана да взема парите."

Видя ли тълпата, че Шмит не е страшният човек, който тя си бе въобразила, или възбуждението ѝ се изпари естествено, след като казаците обуздаха нейната фурия? Подир пладне Шмит можа безпрепятствено да излезе из обсадното положение, в което бяха го поставили манифестантите. Той потегли за Сливен.

Сливен бе тогава центърът на патриотическата агитация. Споменът от революционните борби тук бе много жив и гимнастическите дружества възбуждаха краен ентусиазъм. Голямата наранена душа на Скобелева, който имаше резиденцията си в Сливен, въодушевляваше града с всичките си болезнени ярости. Сигурно бе, че тръгвайки за Сливен, Шмит отиваше на едно неприятно приключение. Наистина, щом той се приближи до града, наскачаха от край пътя няколко души, които спряха колата, снеха юздите на конете и казаха на Шмита да си върви назад, тъй като народът няма да позволи на „потурчения англичанин" да влезе в Сливен. На 200 метра по-далеч от тази сцена бе натрупана една осемхилядна тълпа, от която се издигаха враждебни викове. Смутен, Шмит реши да се върне: тогава тълпата се спусна да го гони. Конете, уплашени, търтиха да бягат, файтонът отскачаше по лошия път, а манифестантите тичаха подире запъхтени, с див рев. Някои от тях откъртваха камъни от шосето и замеряха беглеца. Един камък удари вицегубернатора Римски-Корсаков, който бе се опитал да увещава многолюдието. Чак до моста на Тунджа трая преследването: тук мъжете се спряха и за всеки случай заеха позиция.

Шмит се върна в Пловдив много уплашен. От всичките тия инциденти той бе изнесъл впечатлението, че руските власти не са искали да го защитят; не бе далеч той и от мнението, че те са даже подбуждали тайно духовете, за да се окаже неговата мисия невъзможна. Както и да е, европейските делегати счетоха, че скандалът е надминал вече

всичките граници, и дадоха на Столипина един вид морален ултиматум. Столипин заяви тогава, че той лично ще придружи Шмита в Сливен.

Тръгнаха тоя път Шмит, Столипин, де Кутули, Кесяков и един драгоманин, полякът Скрижовски. В Ямбол всичко мина благополучно. Столипин направи преглед на дружината и на гимнастиците, които му устроиха овация. Пристигането в Сливен стана също без никакъв инцидент. Скоро след това обаче, към часа 3 се почнаха манифестациите. Около къщата, в която бяха слезли чужденците, се набра маса народ. Жените нахлуха в градината; мъжете се изкачиха по околните стрехи, а децата се покатериха на дърветата. Отвсякъде се вдигаше една пъклена врява. Столипин излезе на прага да види какво става; неговата строга фигура причини известно смущение, но подир един миг виковете се възобновиха. Най-френетични бяха, както всякога, жените. Руските офицери ги влачиха по земята, за да ги извадят от градината. Когато всичко бе изпразнено, Столипин постави часови на вратата.

Тълпата се пръсна след това, но за да се събере отново пред конака. Тук бе касата: нейното пазене се повери на жените. Те се разположиха на бивак пред зданието и решиха ден и нощ да не мръдват.

Нощта мина спокойно, но за през деня се предвиждаха нови манифестации. Може би щеше да стане нужда да се употреби оръжие, тъй като Столипин не желаеше да отстъпи на тълпите; от друга страна, русите негодуваха при мисълта да пролеят българска кръв, за да въдворят в длъжност един султански чиновник. Едно щастливо вдъхновение дойде тогава на Столипина; той повика председателя на гимнастическото дружество, българин, и му каза: „Вие ще ни вардите с вашите хора; дайте ни 30 души за часови." Председателят изпадна в голямо затруднение, тъй като той бе един от водителите на движението; но той се подчини. Гимнастическата милиция застана на стража.

Настана след това едно видимо спокойствие, от което Шмит се възползва, за да се разходи из града. Но щом биде забелязан по улиците, тълпата пак се натрупа подире му. Кесяков, за да я успокои, обясняваше ѝ, че Шмит не е турчин. „Тогава англичанин е!" – отговаряха гражданите, не помалко враждебни. Скоро те го заобиколиха и кой знае какво щеше да стане с него, ако не бе дошла войска да го отърве. Между два реда войници той мина набърже и отиде да се скрие в една къща, отдето излезе при падането на нощта.

Шмит и Де Кутули преспаха у д-р Мирковича. Сутринта, към часа 10, тълпата обиколи Мирковичовата къща, повали стражата и нахлу в двора. За щастие милицията се затече навреме и с удари с дръжките на пушките разпръсна манифестантите. Сетне тя зае позиция на улицата. Тук насмалко щеше да стане формен бой. Тълпата нападаше с камъни; неколцина от тълпата бяха наранени. Тогава милицията запрегна пушките. При тоя жест простолюдието се разбяга. Щом се освободи улицата, Шмит и де Кутули тръгнаха да отидат при Столипина. Милицията бе образувала около тях един жив плет. Въпреки това обаче по пътя тълпата пак ги нападна с камъни. Един офицер падна ранен. Милиционерите насочиха пак пушките. Върху тях се хвърлиха тогава жените. „Срам да ви е!" – викаха те вън от себе си. Един млад момък отвори гърдите си, изпречи се пред един войник: „Стреляй!" – каза му той. С големи мъки Шмит и Де Кутули пристигнаха невредими при Столипина.

Положението ставаше съвсем критическо. Шмит не можеше да се покаже на улицата, без да предизвика буйства: пръснал се бе слух, че тоя Шмит бил в действителност някой си И с м и т, родом от Смирна, и че той бил взел участие в българските кланета. За да докаже, че не е турчин, нещастният немец бе турил на бутониерката си ордена на пруския „Железен кръст", но напразно: населението не искаше да го види. Кутули като французин бе предмет на особено внимание; щом той се явеше сам, чуваха се отвред виковете: „Да живее Франция!", но и той не можеше да пристъпи към изпълнението на мисията, за която бе дошел. Конакът наис-

тина продължаваше да бъде обсаден от жените. Очевидно бе, че само със сила те ще могат да бъдат разпръснати. Но нямаше ли да се предизвика по тоя начин някое страшно кръвопролитие? За това ли бе дошла руската войска, за да се сражава с беззащитни жени? Вечерта в дома на Столипина се свика военен съвет. Тук присъстваше и началникът на щаба на Скобелева. Руските офицери бяха дълбоко развълнувани. На излизане от съвета Столипин съобщи, че ще прати войници да освободят конака. Стана тогава една трагична сцена: казаците заловиха жените за ръцете, за нозете, за косите и ги влачиха по земята. Един раздирателен писък изпълни нощта. Мъжете се затекоха. Между тях и войската се захвана люта борба. Паднаха неколцина ранени. Сетне се почна паническо бягство. Ротата зае конака. Още веднъж манифестациите не се повториха. Движението бе достигнало до своя най-висок момент и, победено, то вече стихна. При все това Шмит не посмя да отиде в конака. Той счете за благоразумно да повика при себе си чиновниците; колкото за касовите книги, Столипин обеща да ги донесе в Пловдив.

Деятелността на комисията тръгна сега мирно. Скоро тя свърши окончателно редакцията на Органическия устав. На 15 март барон де Ринг попита какво е направено за изпълнението на чл. XXIII от Берлинския договор. Асим паша възрази, че никакъв срок не е определен от конгреса за тоя член. Разискванията, които се захванаха по тоя повод, не доведоха до никакъв резултат. Уморена, комисията искаше да приключи своята работа. На 24 март тя замина обратно за Цариград.

Изработеният от комисията Органически устав бе доста либерален. Той учредяваше в Румелия едно Областно събрание със законодателни функции и един Постоянен комитет, оригинално учреждение, което бе нещо средно между сената, държавния съвет и българската постоянна комисия. За изборите за Областното събрание бе предвиден малък имуществен ценз с многобройни изключения, отнасящи се до либералните професии. Постоянният комитет бе избиран от Областното събрание. Управлението бе разделено на шест министерства, наречени дирекции. Всичките права на личността и всичките граждански свободи бяха много здраво гарантирани в устава. Страната бе поставена спрямо Портата в отношение едва ли не на фактически независима държава. Предвидено бе наистина, че султанът ще има право на veto относително решенията на Областното събрание, но всички чувстваха, че това право ще остане съвсем теоретическо.

Обнародването на Органическия устав произведе добър ефект у българското население. То видя, че новият режим ще даде на областта едно самостоятелно управление, основано на европейски начала. Безпокойствието идеше сега от мисълта за турските гарнизони. Берлинският договор даваше наистина на Портата правото да заеме с войската си стратегическите места на Балкана откъм румелийска страна. Щеше ли Турция да упражни това свое право? Щяха ли да допуснат Силите, щото турските войски да се възвърнат в една провинция, в която те бяха извършили кланета, от които се ужаси цяла Европа? Тия въпроси се разискваха с голяма тревога от населението. Общото решение бе, щото по никой начин турските гарнизони да не се допуснат в Румелия. Народът бе решен да се противи тоя път на силата със сила. Гимнастическите дружества, основани през есента, развиха неуморима деятелност. Всички мъже, способни да носят оръжие, бяха на крак. Всичката тази демонстрация на военни сили произвеждаше в странство силно впечатление. Още на 6 ноември, когато старият Тотлебен произведе в Пловдив един парад, на който дефилираха заедно с младите войници и гимнастическите дружества, европейските делегати, които присъстваха на това военно тържество и видяха ентусиазма на населението, писаха на правителствата си, че турците не ще могат да влязат в областта без кръвопролитие. До пролетта обаче въпросът оставаше открит. Турция не смееше да упражни своето право, нито да се откаже от него. А военните приготовления на бъл-

гарското население продължаваха посред голямо възбуждение. Руските офицери открито насърчаваха противостоенето. В Сливен Скобелев държеше пламенни речи в наполеоновски стил и съветваше българите да измрат на границата, преди да пуснат един турски войник в земята си. „Със Скобелева, разказва генерал Николаев, правихме полеви поездки; той ни посочваше къде можем да дадем отпор на турските войски, ако те се опитат да навлязат. Ходихме с него от Калофер чак до Сливен. Всички мислехме, че ще имаме непременно бой с Турция, докато генерал Обручев пристигна с едно писмо от царя." Обручев пристигна в Пловдив на 24 април и на другия ден в съборната църква „Св. Богородица" прочете прокламацията на Александра II. Църквата бе пълна с народ. Службата се извършваше от екзарха. След богослужението Обручев се качи на архиерейския престол и гръмогласно извика: „Българи! Чуйте думите на руския цар!" Настана тържествено мълчание. Той прочете декларацията на руски. В нея между другото се казваше: „Освен генерал-губернатор от ваша народност, назначен от Портата със съгласието на великите сили, вие не ще видите в страната никакви турски власти." Екзархът повтори декларацията на български. Една възторжена акламация изпълни църквата и царският пратеник излезе посред благословиите на един многохиляден народ, разплакан от радост. Преди да дойде в Пловдив, Обручев бе се спрял в Цариград, дето бе предал на султана едно собственоръчно писмо от Александра II, който искаше от него като лична услуга да не праща никаква войска в Румелия.

Както бе обещал императорът, на поста на генерал-губернатор биде назначен на 14 априлий Алеко паша Богориди, българин по народност, син на прочутия Стефанаки бей, който бе подарил на българската колония в Цариград метоха във Фенер. В добрите чувства на Алеко паша никой не се съмняваше, но с какви инструкции щеше да дойде той от Цариград? Как щеше той да стъпи в Румелия – като глава на една фактически свободна провинция или като турски валия? Населението си задаваше въпроса по-конкретно; то се питаше: с фес ли ще дойде той или с калпак? Никога това, което човек туря на главата си, не бе имало в историята такова съдбоносно значение.

Напрежението на умовете върху тая загадка достигна до своя връх, когато се получи известие, че пашата пристига. Твърде любопитни са сцените, които по тоя повод разправя генерал Николаев.

> Трима души, разказва той, отидохме да посрещаме пашата на границата. Д-р Чомаков, Евстати Гешов и аз. Аз представлявах милицията. Тръгнахме за Харманли със специален трен. По пътя аз казах на д-р Чомаков, че ако генерал-губернаторът носи фес, аз няма да му се представя. „На човек с фес аз няма да рапортирам", заявих аз. Ето пристига и тренът. Д-р Чомаков и Гешов се качиха при Богориди. Връщат се след това при мене и ми съобщават, че той е бил с фес. Почнаха се тогава преговори с него. Д-р Чомаков, негов познат от Цариград, го предупреди, че ако слезе в Пловдив с фес на главата, населението няма да му позволи да влезе в града. Това заявление не изненада пашата. Той тъй добре го бе предвидил, че покрай феса бе взел със себе си и един калпак. Докато ставаха преговорите, жена му слезе от трена, отиде при багажите и сетне се върна, наистина носейки калпака. Пашата го тури на главата си и аз се явих да му рапортирам. Когато пристигнахме в Пловдив, целият град бе на станцията, мълчалив, с очи, втренчени във вагона, отдето щеше да се покаже губернаторът. Когато старият паша се подаде с калпак на главата, избухна от публиката едно ура! – каквото втор път не съм чувал в живота си.

В тоя калпак Румелия поздравяваше символа на своята свобода.

КНИГА ВТОРА

Първите опити с конституцията

I

ИЗБИРАНЕТО НА КНЯЗ АЛЕКСАНДРА

Кандидатите на българския престол. – Владетелските амбиции на Дондукова и неговата агитация. – Избирането на Александра Батенберг. – Неговите колебания. – Първото внушение за държавен преврат. – Обиколката на новоизбрания княз по дворовете. – Княз Александър при султана. – Недоволството на русите против „немеца". – Напомнюване от народа за Санстефанска България.

I

Според едно мнение, твърде разпространено между съвременниците на тая епоха, още при обявяването на войната Александър II определил за бъдещ княз на България своя племенник Александра Батенберг; той нарочно го повикал да вземе участие в похода на руските войски, за да остане името на младия принц свързано с епопеята на Освобождението. Легендата е красива и заслужаваше да бъде вярна. Образът на тоя храбър юноша, който отиваше предварително да се бие като войник в страната, дето по-късно трябваше да стъпи като владетел, щеше да бъде мил на много въображения. Документите обаче, които постепенно прогонват романтичното из историята, унищожават и това хубаво предание. Княз Александър не отиде да се бие в България, за да извоюва морално своя престол, а защото неговата стихия на млад поручик, влюбен в своето призвание, го влечеше към полесраженията. Той не знаеше нищо за намеренията на своя августейши чичо. У самия Александър II тия намерения се

установиха много по-късно.

На 4 август 1878 г. военният министър Д. Милютин пишеше на Дондукова, че императорът решил да остави на българите пълна свобода при избирането на техния княз.[1] Между туй във високите петербургски кръгове и в двора въпросът се разискваше оживлено и въображенията работеха. Най-много се говореше за кандидатурата на Божо Петрович, братовчед на княз Никита. За него агитираха славянофилите и голяма част от военните; в полза на черногорския войвода бе и самият Милютин, който виждаше в неговата личност една гаранция за бъдещото развитие на България в славянски дух. Между приближените на императрицата Мария Александровна се произнасяше вече и името на младия Батенбергски принц Александър; но неговите шансове още не се знаеха. Официалното решение оставаше да не се препоръчва никой от Русия. Мотивът на това въздържане е странен. Милютин пишеше, че се боял да не би царят да се намери в неловко положение, в случай че руският кандидат пропадне. „В това време, казва един съвременник[2], русите да бяха ни поставили един калпак върху един прът и да бяха ни казали: ей тогова нà ще изберете, защото такава е волята на цар Освободителя, ние щяхме да се подчиним, без да мислим."

Възможно ли бе, щото в Петербург да не знаят за тая готовност на българския народ да се подчинява с радост и безусловно на най-малкото желание, изказано в Петербург? Дондуков, който не можеше да направи две стъпки в страната, без да предизвика за себе си и за Александра II сцени на настоящо идолопоклонство, не бе ли писал за тая фанатическа преданост на българите? Удивлението расте, когато четем в едно частно писмо на Дондукова до Милютина следните невероподобни редове: „Аз мисля, че в никакъв случай не трябва да поддържаме явно тази или онази кандидатура, за да не възбудим против себе си упреци и за да не компрометираме руското влияние, в случай че нашият кандидат не се избере.[1]

[1] Материали за историята на България, том I, стр. 154.

[2] Дядо Цанков.

Енигмата обаче се обяснява лесно, като си припомним намерението на Дондукова да стане сам княз на България. Неговият план бе да отстрани всяко влияние от Петербург, сигурен, че българите ще изберат непременно него, ако няма външна намеса. За да увеличи още повече своята популярност, той насърчаваше движението срещу Берлинския договор, съставляйки с дядо Натанаила планове за едно въстание в Македония и заканвайки се явно, че няма да допусне разделението на Тракия от княжеството. В същото време, за да всее в Петербург убеждението, че е преждевременно да се вземат още сега мерки за избирането на княз, той пращаше алармистически рапорти върху вълнението на двете Българии, за което най-силният импулс идеше от самия него.

Владетелските мечти на Дондукова не останаха дълго време в тайна. Човек на напреднала възраст, крайно словоохотлив, експанзивен, той не можеше да скрива своята амбиция. Приближените му, повечето офицери, бяха също невъздържани. Те не се стесняваха да свързват явно кандидатурата на Дондукова с агитацията срещу Берлинския договор. Европейските кабинети, осведомени за това двусмислено поведение на руския комисар, се решиха да направят сериозни представления в Петербург, дето и без това владееше известно недоволство от деятелността на Дондукова. Рапортите на княз Лобанова от Цариград, на Церетелева от Пловдив, донесенията на някои военни, които завиждаха на неговата популярност, хвърляха една неприятна светлина

[1] Материали за историята на България, том I. стр. 255. Писмото е от 14 август 1878 г.

върху интригите на Дондукова. Александър II, много огорчен от тия известия, писа на главнокомандуващия на окупационните войски Тотлебена, че ако стане нужда, ще даде един страшен пример на строгост.

Това предвестие за императорския гняв стресна много Дондукова. В своята уплаха той направи внезапен обрат и за да разсее всяко подозрение, писа в Петербург, че би било добре „да се подготви отсега общественото мнение върху това, че руското правителство в никой случай няма да допусне избирането на някой руски поданик за княз на България".[1] Въпреки тия думи на Дондукова, които изглеждат като прощаване с неговата амбиция, той не се отказа от своите намерения. Той хранеше смътната надежда, че от забъркването на събитията неговият избор ще може да изскочи като една изненада и той ще се наложи като необходимост. Понеже от Петербург му идеха вече частни известия, че Батенбергският принц имал сериозни шансове, той се залови да компрометира неговата кандидатура. „Относително кандидатурата на княз Александра, пишеше той Милютину, освен въпроса за вероизповеданието, изказват се опасения да не би да му влияе Австрия." Кой бе изказал тия опасения? Не българите във всеки случай, които не знаеха още името на своя бъдещ княз. Очевидно това бе едно лично впечатление на Дондукова, което той съобщаваше в Петербург с определена умисъл.

Тая интрига обаче не произведе в Петербург никакъв ефект. Изглеждаше, че изборът на императора бе се почти установил върху княз Александра. За да запази поне своето положение като фактически господар на България, Дондуков изобрети една друга комбинация. Той писа в Петербург, че екзархът му съобщил какво „българите имали намерение да ходатайстват за продължението на руското управление в настоящия му вид (т. е. с Дондукова начело) поне още за година".

[1] Материали за историята на България, т. I, стр. 286.

На Гирса не се понрави никак това внушение. Той знаеше, че то ще произведе в Европа много лошо впечатление, може би и сериозен протест. А руската дипломация гледаше преди всичко да не я увлекат военните в нови усложнения.

В продължение на 4 месеца сега преписката на Дондукова не съдържаше вече никакъв намек за княжеския избор. През това време с речи, с паради, с ласкателства към масата и, трябва да се признае, с една забележителна енергия в устрояването на младата държава Дондуков увеличаваше своята популярност и шансовете на своята лична кандидатура. Неуморимият старец бе постоянно в движение: днес в Търново, дето наблюдаваше Събранието, утре в София, отдето организираше администрацията, и сетне по цяла България, от Варна до Кюстендил, готов на всеки час да слуша безконечни речи, да стиска безброй ръце, да прегръща, да благославя, щастлив неизказано от тоя лъх на обожание, който идеше от тълпите към него. В това съприкосновение с народа надеждите на Дондуков добиваха всякога нов полет.

В Петербург духаше обаче друг вятър. В началото на март Дондуков получи в Разград, дето бе отишел по военни работи, една секретна телеграма от държавния канцлер Горчакова, който му заповядваше да вземе мерки да се извърши, докато трае руската окупация и под неин надзор, избирането на български княз. Дондуков и тоя път се опита да убеди правителството, че е несвоевременно да се мисли за подобни мерки, тъй като българските депутати не били наклонни въобще да пристъпят към избора на княз, бидейки още възбудени срещу Берлинския договор. Това мнение бе очевидно лъжливо. Българските водители, които нямаха вече никаква илюзия върху възможността да се отмени Берлинският договор чрез една политическа стачка, желаеха, напротив, да се избере по-скоро княз, за да избави страната из своето неопределено положение. Руската окупация щеше да се свърши скоро; ако в определения срок изборът не може да стане, руското изключително господство щеше да се замени от една об-

ща намеса на Силите, последствията от която не щяха да бъдат добри нито за руското влияние, нито за добрия ред в княжеството. От тия перспективи се безпокоеше сериозно и Русия, както се вижда от секретното писмо[1] на Гирса до княз Дондукова, писано на 29 март. Гирс канеше императорския комисар да осветли депутатите върху техния дълг и ако е възможно, да се вразумят, да отправи позив към народа, за да иска от него съдействие срещу безразсъдността на събранието. Излишно заплашване, тъй като никой не мислеше в Търново за обструкция срещу руските желания.

Между туй „фаталният" ден наближаваше. Учредителното събрание привършваше конституцията; депутатите за новото събрание, което трябваше да избере княза, пристигнаха в Търново; скоро трябваше вече да стане и самият избор. Оставени на техните чувства, депутатите щяха да изберат за княз граф Игнатиева, виновника на Освободителната война, Скобелева, белият мундир на когото бе станал легендарен, или самия Дондуков. Но от Петербург бе дошла заповед да не се избира по никой начин руски поданик. Това бе за намеренията на Дондукова един смъртен удар.

За да не капитулира съвсем, той прибягна до друга една комбинация, която, без да изпълни съкровените му надежди, щеше да удовлетвори поне неговото честолюбие. Едно от доверените му лица, генерал Гресер, повика водителите на партиите поотделно и на групи и им направи това любопитно предложение: „Вие ще изберете Александра Михайловича (Дондукова) за княз на България само за да изкажете към Русия вашата признателност, а той ще откаже, понеже знае, че Силите няма да дадат за него своето съгласие." Руският дипломатически агент Давидов се възпротиви обаче на тая манифестация и тя не стана. На 17 април новото събрание, свикано специално за тая цел, пристъпи към избирането на княз.

---

[1] Материали за историята на България, т. I, стр. 339.

Кандидати за българския престол бяха се явили доста в последните месеци. Имаше кандидатури едва ли не хумористически, както оная на Александра Екзарха, местен аристократор, който даваше в своите печатни програми обещания, напомнюващи реториката на атинските политици в комедиите на Аристофана; имаше кандидатури сериозни, както оная на принц Бибеско[1], покровителстван от Австрия според едни, от Гамбета според други. Една подробна биография, пръсната в Търново от Д. К. Попов, разправяше подробно за добродетелите на тоя румънски чокоин и за неговите далечни прадеди, които били боляри от Търново. Към биографията бе прибавен – модерно средство на агитация – един портрет на претендента. Споменавали се тогава в европейския печат и други кандидати: Райският принц Хенрих XXV, германски посланик във Виена; Валдемар Датски, чието име се запечати тогава в паметта на българските политици, за да се яви по-сетне при по-драматична обстановка; Милан, за когото се споменава няколко пъти в руските преписки от това време. По-сериозна бе кандидатурата на румънския крал Карол I, тогава още княз. Изглежда, че хипотезата на една лична уния между България и Румъния бе обезпокоила руската дипломация. На 14 декември Дондуков получи от руския посланик в Цариград княз Лобанов тая депеша:

> Румънския княз, чрез своя пратеник тук, искал е от султана и от посланиците английски, французки и австрийски съгласието им, за да бъде избран български княз. Всички дали съгласието си освен австрийският посланик. Като Ви предупреждавам за това, моля Ви да ми съобщите дали сте забелязали каквито и да са румънски опитвания.

---

[1] Княз Бибеско бе се срещал на един обед у Едмонд Абу с румелийския делегат Ив. Гв. Гешов, комуто оказал пълно съдействие. Борбата за побългаряването на Източна Румелия, стр. 525, в П. с.

Дондуков отговори, че никакви особени опити не били правени за кандидатурата на румънския княз, който нямал впрочем никакви шансове. Не е известно дали Карол I е правил от своя страна някакви постъпки, но Англия е подкрепяла енергически неговата кандидатура. Тя желаеше да създаде чрез румъно-българския дуализъм една голяма държава, която да противостои на руското влияние, имайки широки основи за развитие. Английският делегат в Търново, Палгрев, агитираше с тая цел твърде майсторски. „Една вечер той беше ни поканил на чай, пише М. Балабанов в своите забележки от Търново. Между другото той внушително питаше дали е основателен слухът, че българите кроели да изберат за български княз румънския крал Карол, като прибавяше да каже лично от себе си, че това нямало да бъде зле за България, а щяло да се погледне с добро око и от западните велики сили." Същите внушения Палгрев е сеял и пред другите водители. „Ние се срещахме често, разказва дядо Цанков, и в самия ден на избора, сутринта, той дойде дома при мене и ме увещава да възприемем кандидатурата на Карола. Аз му отговорих, че в частния живот, когато един човек има нужда от съвет, отправя се до своите приятели и доброжелатели; тъй е и в политиката. Нашият народ не може да слуша държавите, които са му направили зло, а ще се доверява – то се знае – на Русия, която го е освободила. След този отговор Палгрев вече не настоя." Впрочем волята на царя Освободителя, която определяше като кандидат за българския престол неговия племенник княз Александра, бе вече известна на депутатите и тя предрешаваше въпроса.

На 17 април новоизбраните депутати се събраха в конака. В града владееше голямо оживление.

„Тоя ден, пише един очевидец[1], представляваше нещо необикновено: народ, първата българска армия, увенчана с цветя, една част от артилерията, депутатите с особени трикольорни значки, гости из много градове от провинцията като вълни се движеха из тесните търновски улици към стария конак, гдето заседаваше Народното събрание. Настроението беше неописуемо и се чакаше минутата, когато щеше да се чуе името на първия български избраник; всяка минута на закъсняване беше мъчителна." Дондуков-Корсаков се отправи към събранието със своята блестяща свита, побледнял малко от ролята, която му предстоеше, но усмихнат. Сутринта, на молебена в църквата „Св. Четиридесет мъченици", той бе казал тихо на едного от приближените си: Enfin j'ai déposé mes armes![1] Той бе сложил наистина оръжието си и сега отиваше да изпълни повелението на своя император, доволен на вид, но със смъртна тъга в сърцето. Още с първите думи на своята реч той предупреди събранието, че „вследствие на политически съображения никакъв кандидат от руските поданици няма да бъде допуснат от царя на българския княжески престол". После той предложи да се даде председателството на „достопочтенейшия и многострадален труженик на българското дело" Антим I, комуто предостави грижата да назначи бюрото. Това не бе законно, но за формалности нямаше време. В своето желание да се свърши по-скоро тая церемония, Дондуков не допусна да стане никаква проверка на изборите, макар законът да е изричен. Но кой в тая тържествена обстановка мислеше за законите? По предложение на императорския комисар не се държаха никакви протоколи; депутатите заседаваха при затворени врата. Впрочем краткото това заседание не бе друго освен една дълга акламация. Има за тая церемония едно описание от Головина.

Русчушкият митрополит Григорий, пише той, като взема думата, каза, че кандидати имало доста, но всичките не са за бълга-

[1] Ив. Ц. Каранов, „Спомени и бележки" в юбилейната книга на Гражданин, стр. 374.

[1] Според устния разказ на г. Гр. Д. Начовича.

рите и затова той няма да ги изброява, а ще се спре само на принц Райс. Той е човек почтен, сериозен, но не е млад и затова ще му бъде мъчно да се откаже от старите си навици и да се научва на условията на българския народен живот. За българите трябва един човек млад, пълен със сила и енергия. Най-сетне царя Освободител препоръча да се предложи българската корона на неговия племенник, принц Александър Батенберг, който може да удовлетвори всичките искания. При произнасянието името на принц Александра всичките депутати бързо скочиха на крака и единогласно ура възвести единодушния избор на принца за княз на България.

Едва-що се чу около конака името на новия избраник, ръкоплясканията избухнаха буйни, нескончаеми. Скоро те бидоха поети и от тълпите, които чакаха по-далече, по улиците. Името „Александър Батенберг" се пръсна по целия град, повтаряно от хиляди уста, които го хвърляха към небето заедно с френетически викове на радост. „Членовете на Събранието в пълен състав, гологлави, с една голяма купа, пълна с шампанско, от която черпеха всички желающи, и с викове ура и пеение народни песни, отправиха се към квартирата на представителя на царя, за да го молят да честити на техния Освободител избирането на племенника му и да заяви на Негово величество, че както в този случай, тъй и винаги неговата воля ще бъде свята като закон за българите." Княз Дондуков нямаше причина да споделя възторга на българите и преди да приеме чашата с шампанско, рязко попита: „А къде е актът за избиранието?" Оказа се, че актът останал в Събранието, и представителите бяха принудени да чакат пред квартирата на комисаря, догдето го донесат.[1] Голямото усилие, което бе направил Дондуков, за да носи тоя ден маската на доволен човек, бе изтощило нервите му и той не можеше вече да удържи своето раздразнение. Неговите приближени хора от своя страна не се стараеха даже да

[1] Головин.

прикрият чувствата си. Генерал Гресер, крайно ядосан, остро порицаваше познатите нему либерални депутати, че избрали един немец. „Но нали вие, русите, ни го препоръчахте?" – питаха те. „Ей че сте глупави хора! – възразяваше той. – Ние ви казахме каквото трябваше! А вие трябваше да направите каквото знаете!"[1] Тия неприятни инциденти минаха обаче съвсем незабелязани. Народът ликуваше несвестно, опиянен от мисълта, че в лицето на първия български княз възкръсва старинното царско достойнство и че нещо велико и окончателно се бе извършило в България.

Топовете между туй продължаваха да гърмят от хълмовете, виковете на тълпата се дигаха към небето и образуваха над града една безбройна, шумяща мълва, в която народната радост се шireше като стихия. „Мнозина, разказва един от депутатите[2], от въодушевлението заедно с възкликванията те изпускаха (sis) радостни сълзи, други подскачаха и си хвърляха шапките нагоре, а трети вече заведоха радостното хоро и заиграха" ... Едно голямо множество обсади телеграфа. Напълни се веднага станцията, сетне двора, улицата. Чужди кореспонденти, руски офицери, депутати, които бързаха да зарадват своите избиратели, румелийци, нетърпеливи да съобщят новината в Пловдив, всички чакаха трескаво, тропаха, викайки и те ура, за да им бъде чакането по-леко. Това ура не престана целия ден. „Целия тоя ден, разказва един очевидец, Търново представляваше едно вълнующе се море." Вечерта въодушевлението стана още по-шумно. Градът бе осветлен великолепно: по учрежденията, конака блестяха гирлянди от светлина; гражданите бяха изнесли на прозорците си безброй фенери и кандила; по околните ридове бяха запалени огньове. Панорамата на Търново представляваше една неописуема феерия. Сегиз-тогиз раке-

[1] Според разказа на г. д-р Моллова.
[2] Ив. Ц. Каранов, в цитираните вече негови спомени в Гражданин.

ти се издигаха в синята пролетна нощ и се пръскаха във фантастични очертания от искри, при ръкопляскането на една тълпа, още неблазирана върху забавления от тоя род.

На другия ден Дондуков направи преглед на войските, за да им обяви избирането на българския княз.

„Възторгът бе неописуем" – пише Дондуков на Милютина.[1] На Марно поле се беше събрал безброен народ от града, от селата, от провинцията. „Имаше и много бележити работници и поборници по Българското възраждане и освободителното дело, които бяха дошли за тържествата нарочно от Македония и Тракия."[2] Европейските делегати, които също присъстваха, имаха още веднъж възможност да видят стройните редове и пъргавия войнствен вид на българската войска.

Веселбата на народа трая няколко дена. „Ето три дена, пише Дондуков на 20 април, как погълнат с работа и преписка, постоянно се откъсвам от своето дело, за да се явявам по необходимост на народа и да присъствам на неговите тържества и на ликуванията му."

Без да подозира драмата, която се бе разиграла в душата на Дондукова – жесток наивно като децата, народът искаше наистина да го направи съучастник в цялата своя радост. В деня на избора тълпата вдигна Дондукова на ръце и обсипан с цветя, го носи чак до Марно поле. Всеки ден той бе сега предмет на най-трогателни овации. Утешиха ли донейде Дондукова тия прояления на българската признателност, или направиха по-болезнена тъгата му за едия престол, на който той бе седнал в своето старческо въображение? Във всеки случай той употреби голямо старание, за да не забележат в руските правителствени сфери и в царския двор неговото разочарование. В рапортите си той проявяваше към новоизбрания млад княз един вид отечески попечения. На 22

[1] Материали и пр., стр. 366.
[2] Ив. Ц. Каранов, ibid.

април той представи лично на императора в Ливадия една „Памятна записка", в която покрай едно изброяване на важните държавни въпроси, които трябваше да се разрешат в скоро време в България, бяха поставени и въпроси за положението на новия княз. Той питаше например: може ли князът да се нарече Александър II, тъй като един Александър имало вече в българската история? Гирс отговори, че това не е възможно, защото „ако между старите управители на България е имало и един Александър, той е носил във всеки случай титлата цар, а не княз". В своите всестранни грижи Дондуков се занимаваше и с униформата на княза. Той предлагаше Александър да се яви на народа в български генералски мундир и лента. „Тази външна обстановка, бележи той, е необходима за първото впечатление върху българите." По тоя повод, винаги внимателен към подробностите, той питаше: „Не бива ли към българската шапка да се прибави за княза едно казашко перо?" Добрият старец мислеше за всичко: за пътуването на княза в България, за свитата му, за коронацията, за бъдещата му женитба. Нищо не бе оставено на случая. Той приготви безброй проекти за прокламации, за приветствия, за отговори. Цялата тази литература е пълна със звънливи фрази, с лиризъм и – не трябва да се забравя – с трогателни думи към България.

От Ливадия Дондуков се върна отново в България, дето трябваше да чака пристигането на княза. Оттук той продължаваше да бомбардира Милютина и Гирса с проекти за маршрута на княза и за церемониите по неговото посрещане.

II

Княз Александър беше в руска униформа на един обяд, даден в посолството в Берлин по случай рождения ден на царя Освободител, когато му донесоха телеграмата за неговия избор. Той я прочете без голяма изненада. Още към края на ноември неговата кандидатура се бе появила във вестници-

те, а преди това той бе вече подсетен за нея от императрицата Мария Александровна. В началото на октомври той пишеше на румънския княз, негов личен приятел: „Какво впечатление ти прави поведението на Дондукова? Оттук е много далеч, за да се съди, а пък вестниците много лъжат. Работите в България много ме интересуват, *защото от време на време достигат до мене тайни запитвания*."[1] На тия запитвания той се отзоваваше без никакъв ентусиазъм. Мисълта да царува над една нова и неуредена още държава и особено перспективата да живее в една източна страна, дето никакви прелести не очакваха неговата младост, не радваха княз Александра. Той моли своя чичо на няколко пъти и твърде настойчиво да не му възлага такава тежка мисия. Разколеба се по едно време и самият Александър II, който му телеграфира: „Je ferai des efforts pour que ta bouche èvite cette coupe."[2] Императрицата обаче държеше непременно да види своя любим племенник на българския престол; освен това, щом Европа бе решена да не дава своето съгласие за никакъв руски поданик и за никакъв черногорски войвода, нямаше между чуждестранните възможни кандидати някой, който да бъде тъй безусловно предан на руския двор, както принц Александър. По тия съображения царят се повърна пак към първото си решение и съобщи волята си в Търново. Избирането му постави княз Александра пред един свършен факт; но и сега той не можеше да победи своите колебания. На телеграмата на Антима I, която от името на Събранието му известяваше избора, той отговори едва след една седмица. През това време той се съвещаваше с родителите си в Дармщат, които не му даваха големи насърчения. Те бяха под впечатлението на вестниците, които представляваха положението в България за много опасно и

[1] Вж. спомените на румънския крал: „Aus dem Leben Konig Karis", Bd. 4.
[2] Ще се постарая, щото да ти отмине тая чаша.

предвещаваха за най-къс срок нови вълнения против Берлинския договор. Най-сетне под личното давление на Александра II князът прие своя избор и тръгна за Ливадия, дето се намираше руският двор.

Преди да тръгне от Дармщат, младият принц поиска от някои видни хесенски юристи мнението им върху Българската конституция. Те се произнесоха много песимистично. Тоя крайно демократически строй им се виждаше съвсем непригоден за незакрепналата още българска държава. Те посъветваха княза да увеличи своята лична власт, защото в един народ без традиции и без политическо възпитание само тя можела да бъде основата на един здрав обществен ред.

Князът не забрави тия съвети. Първата му грижа, когато се представи на Александра II, бе да поиска съгласието му за едно изменение на конституцията, като заяви, че само с това условие той приема да отиде в България. Не без мъка императорът можа да го отклони от това настроение. Той му забеляза, че съставена набързо от млади политици без подготовка, конституцията не можеше да няма неудобства, но те ще се покажат само след един добросъвестен опит за нейното приложение. „Ако тоя опит излезе несполучлив, каза Александър II, ще търсим тогава едно разрешение. Бъди спокоен: аз няма да те оставя без помощ в бъдеще." Това обещание успокои донейде княза, но идеята за преврат продължаваше сѐ пак да го занимава.

На 4 май пристигна в Ливадия депутацията, изпратена от Народното събрание, за да му връчи акта на избирането. Тя се състоеше от Преславския митрополит Симеона, от софийския губернатор Бурмова, от д-р Каракановски, лекар при руското посолство в Цариград, от д-р Стоилова, от един селянин от Кула, Цанов, и от един стар турчин, хаджи Муезин. Князът представи депутацията на императора, влизайки пръв път в своята роля на владетел.

От Ливадия князът тръгна да обикаля дворовете. Найнапред той се спря във Виена, сетне в Берлин, гдето суровият пророчески глас на Бисмарка му каза: „Идете в България:

сè ще ви остане най-накрай един приятен спомен." В Берлин князът образува своята свита, в която влизаха трима немци: барон Ридезел, маршал на двора, ротмистър Корвин-Вирсбитски, флигел-адютант, и Менгес, частен секретар. Продължавайки своя път, младият суверен посети Париж, Лондон, Рим. Навсякъде неговата младежка грация произведе найдобро впечатление. От Рим той тръгна за България. В Бриндизи го чакаха два руски парахода; „Владимир" и „Константин", които бяха изпратени да го заведат в Цариград, където той трябваше да се представи на султана, и сетне във Варна. Една част от българската му свита бе дошла също да го посрещне тук: царският флигел-адютант полковник Шепелев, който бе определен да остане при него като ръководител – „дядка", както се бе изразил Милютин в едно свое писмо, – и д-р Стоилов , назначен от княза за негов частен секретар по препоръката на Дондукова-Корсакова. И двамата те[1] по пътя осведомиха княза върху събитията в България, новото ѝ устройство, политическите условия, хората, народа – и той слушаше всичките тия сведения с жадността на чужденец, който нищо не знае, и на млад човек, който всичко вярва. Особено доверие внуши на княза д-р Стоилов. Гъвкав ум с повече яснoст, отколкото дълбочина; знающ от науката това, чрез което човек става образован, а не това, заради което може да мине за оригинален; без никакъв идеализъм и без никаква смелост в идеите, при все това способен да се привърже към някои принципи; мек по нрав, суетен доста, навикнал на много добродетели, но податлив и на лоши влияния, д-р Стоилов бе въпреки възрастта си вече една забележителна личност. От всички дейци в княжеството той бе без съмнение най-вече европеец. Със своята младост, с грацията на ума си, със светския си такт той очарова положи-

[1] В едно писмо, писано на 2 юни, Дондуков-Корсаков даваше инструкции на Шепелева какво да доложи на княза през време на пътуването. М а т е р и а л и и п р., стр. 368.

телно княза и го обхвана със своето влияние, както тънкият бръшлян обвива стъблото на някое високо дърво. Преди да пристигнат в Цариград, те бяха вече интимни приятели.

В Цариград българската колония, тогава още многобройна, имаше намерение да посрещне княза с всичкия възможен блясък. Търговците в Балкапан бяха узнали деня на пристигането му и бяха ангажирали един параход, за да отидат със знамена и музика да го причакат чак в Мраморното море. Турските власти не им позволиха това. Имаше тогава в Цариград около 80 000 турци, избягали из България и Тракия, страшно възбудени. Полицията се боеше да не би техният фанатизъм да ги увлече в някакви изстъпления. Тогава българите решиха, щото князът да бъде приветстван от една депутация, състояща се от по-видните търговци: Ст. Илич, Гаврил Муравенов, Киро Попов, Лука Муравенов и двама абаджии. „Дойде многоочакваният ден, разказва Лука Муравенов, ние бяхме вече готови да тръгнем, когато ни се съобщи, че полицията ни забранява да отидем на посрещане. Ходихме да се оплачем на руската параходна агенция и тя ни предложи да ни пренесе с една своя варка на един нейн параход, отдето щеше да бъде лесно да се качим в парахода, който носеше княза. В парахода, на който се качихме, имаше мъртвец и това ни порази като едно тъжно знамение. Скоро се зададоха параходите, идещи с княза. Те бяха боядисани с бяла боя и ни се видяха като някакви огромни морски птици. Когато параходите се приближиха, ние се пренесохме с лодките си там, където бе князът. Той се обличаше във военната си униформа и след малко излезе на кувертата."

Илич каза на княза едно смутено приветствие, той отговори с няколко думи на френски: всичко това стана в една минута. Князът бързаше. Три позлатени лодки дойдоха да го вземат от парахода и го заведоха в Долмабахче до стълбите на градината. Веднага той се отправи в Илдъзкьошк, придружен от двамата си български адютанти. В палата той биде посрещнат от министрите и поприказва малко с Ос-

ман паша, с когото се бе запознал в Плевен. Турският герой разгледа с любопитство българската униформа на адютантите[1] и я похвали. Аудиенцията при султана бе кратка и малко студена. Абдул Хамид очакваше да види един висок турски сановник с фес и в стамболина, а пред него се явяваше един млад генерал с национална военна униформа и с бял калпак на главата. Недоволен, той не му връчи лично фермана, като каза, че още не е готов. После размени няколко думи със своя васал.

– Надявам се, че ще се отнасяте вярно с правителството ми и ще уважавате моите граници.

– Това ми се налага от Берлинския договор – забеляза княз Александър.

Султанът поде:

– Желая да бъдете справедлив и да се отнасяте добре с поданиците ми в България.

– Това ми заповядва конституцията.

Това бе всичко. Султанът тури край на аудиенцията. На княза бидоха оказани големи почести, но турците явно ропптаеха.

Спрямо българите те показваха голямо раздразнение. На много пунктове покрай Босфора, откъм европейския бряг, се бяха натрупали сутринта групи от българи: абаджии, градинари, млекари – повечето от Македония. Те чакаха да видят ако не лицето на първия български княз, то поне парахода, с който той идеше. Полицията ги разпръсна грубо. Някои бидоха даже арестувани. По-досетливите уж бяха отишли в Буюкдере, мислейки, че князът ще слезне най-напред в посолството.[2] Те чакаха там цял ден с очи, впити в Босфора, трептящи всеки път, щом свирнеше някой параход, хипнотизирани. Най-сетне привечер спря се на пристанището един параход, една група военни слязоха от него и влезнаха набързо в посолството. Българите викаха ура, някои от военните поздравиха. Когато посрещаните се разотидоха, никой от тях не можеше да каже кой бе князът; всеки твърдеше обаче, че го е познал.

[1] Подпоручиците Увалиев и Агура.
[2] Вж. в М и с ъ л, год. V, разказ на един очевидец.

Привечер имаше в посолството бърза вечеря в чест на княза и към часа 9 през едно ужасно време (Черното море бе побесняло сякаш) той замина за Варна. На 24 юни на часа 11 и половина предобед княз Александър Батенберг стъпи на българска земя.

В България князът бе очакван с нетърпение. Народът бе го обикнал, преди да го познава. Чуло се бе, че той е млад и хубавец, че се е бил храбро в руските редове, че е племенник на царя Освободителя.[1] Най-сетне той бе първият български княз и то бе достатъчно, за да пламнат въображенията. Цялата страна се готвеше да го посреща и се китеше заради него. Но българите не знаеха още изкуството да устройват тържества, а, изглежда, че руските власти не бяха им оказали никакво съдействие. Впрочем тогава окупационните войски бяха почнали да се връщат в Русия и властите бяха залисани с тях. А може би да е имало и зла воля, както твърди Головин. Във всеки случай през цялото пътуване на княза имаше големи неуредици. На някои места станаха даже комични инциденти. Във Варна бяха докарали до пристанището великолепен екипаж, но никой не бе помислил кой ще го кара. Когато князът се качи на колата, търсят кочияш – няма. Един от посрещачите, някой си Проданов, скокна тогава на колата, взе камшика и подкара. Шествието вървеше бавно към града посред виковете на множеството и тук-там се спираше, за да чуе князът приветствията на разни депутации. Най-сетне то пристигна до квартирата, определена

[1] Бащата на княз Александра бе, както е известно, брат на руската царица Мария Александровна; майка му бе славянка, дъщеря на Морица Хауке, последния военен министър в Полша.

за августейшия гостенин: Проданов хвърля тогава юздите, скоква долу с камшик в ръка и се обръща към княза, за да му държи и той една реч.

Инак посрещането бе тук възторжено. Князът прелъсти всички. Със своята тържествующа младост, с малко женствената си красота, с наивните си любопитни очи, с добрата си усмивка той олицетворяваше истински зората на България. Всичко се видя царствено у него: осанката, погледът, движенията. „Младичък", казваше тълпата, с един оттенък на нежно покровителство; и наистина, безбрад, с едва поникнали мустаци, тънък, стеснен малко, той правеше впечатление на юноша. Но младостта на владетелите е един недостатък, мил за масата.

При това – такава е странната българска психология – ентусиазмът не трая дълго. „Половин час след наистина искрено възторженото посрещане, пишеше тогава кореспондентът на Г о л о с,[1] градът изглеждаше съвършено делнично: дюкените и занаятчийниците навсякъде отворени, навсякъде търговия и работа, тишина най-невъзмутима, като да не се е случило нищо особено. Аз успях вече добре да се запозная с положението на работите и си отдавам ясно отчет за причините на подобно явление. Прочее някои думи и бележки, които аз, както и другите, чухме на пристанището, гдето стана първото посрещане на княза, биха накарали и съвсем нов човек да се сети. Мъчно беше да се не разберат такива напр. речи на един високопоставен русин: „Защо не викате ура? Викайте! Вие трябва да се радвате, че ви иде княз, ваш собствен княз, немец от зад морето. Той ще ви научи на ум. Сам не може по вашенски нито да се моли, нито да приказва, а вас ще ви накара да се учите на немски. Викайте, викайте по-задружно! Ах, вие, братушки, бедните братушки!" Разгразнението на руските офицери бе от тяхно гледище обяснимо. Те не бяха се били, за да се възцари в освободената с

[1] Головин.

руска кръв земя един немец. Към негодуванието на тяхното славянско чувство се прибавяше и известно недоволство поради нуждата да напуснат България. Тук народът ги обожаваше и всеки от тях се чувстваше покровител. С идването на „немеца" преставаше и тяхното царство. Тия чувства са твърде човешки, за да ни удивляват. Едва ли обаче те са вземали навсякъде такава рязка форма, каквато рисува Головин.[1] Във всеки случай подир пладне русите дадоха заповед да се затвори чаршията. Скоро градът взема пак празничен вид, народът се разля по улиците, зашумя. Вечерта стана своеобразна илюминация, която много духовито е описана от кореспондента на Г о л о с: „Господи, какво се започна, когато стана тъмно! Кой турил фенерчета под самите стрехи, кой при един плет запалил една бъчва със смола, а кой просто насред пътя наклал огън. Улиците тесни, криви – ту надолу, ту нагоре, народ се събира по тях в страшно количество, а сред тълпата ходят на всички страни кола, ей сега ще стъпчат някого. Към всичко това прибавете едно непрестанно стреляне, като че в града става битка... Все мислех, непременно тези хора ще изгорят града. Особено се страхувах за младия княз, при двореца на който се дигаше страшен шум от викове, музика и стреляне. Той всяка минута излизаше на балкона, за да поздрави народа и да отговаря на неговите непрестанни приветствени викове с думите: „Благодаря ви за бляскавото посрещание! Да живее България! Да живее българският народ!" (Единствените думи, които той знаеше тогава по български.) А българите, повечето стари хора, които нямаха понятие от опасността, на

[1] Ние се отнасяме въобще с известна резерва спрямо книгата на Головина, който е очевидно пристрастен на някои места в полза на Батенберга. Но тази му дописка е писана веднага след посрещанието, когато Головин не познаваше още княза. Любопитното е, че тя е била допусната от цензурата в Петербург. Както е известно, Г о л о с бе орган на руските либерали.

която излагаха княза, стараеха се в отговор на неговите думи да направляват фищеците тъй, щото те, като се пукат, да образуват над главата му един вид бляскав венец от разноцветни звезди. Когато това се сполучваше, то излизаше много ефектно и даваше на стройния млад хубавец, който се извишаваше над тълпата, един фантастически образ."

Веселбата на народа трая до късно. Към часа един подир полунощ князът се оттегли да спи. Тогава Др. Цанков, варненски губернатор, взе една от музиките и начело на една тълпа отиде да прави овация пред квартирата на императорския комисар. Дондуков, който бил, казват, легнал, се облече набързо и излезе на балкона да държи реч. Множеството го акламира възторжено. Той обаче не бе весел. Пристигането на това безбрадо момче, дошло да се качи на един престол, на който той, старият генерал, би фигурирал тъй добре със своята мъдрост, го дразнеше. Тая вечер той не бе отишел да обядва с него, уж за да го остави да си почива. В действителност той странеше от него може би умишлено, а може би и от истинска досада. През всичкото време до Търново той избягваше случаите да се показва на многолюдията редом с младия княз. Пътуването стана точно според подробната програма, изработена от Дондукова-Корсакова и одобрена от Гирса. От Варна князът отиде в Русе, гдето една депутация начело с полковник Кострафору го поздрави от името на румънския двор, и оттам през Бяла в Търново. Навсякъде посрещането бе въодушевено и впечатлението, което произвеждаше личността на Батенберга – прелестно. В Търново вследствие на едно недоразумение гражданите си бяха отишли да обядват в часа на пристигането и по улиците чакаха само селяни от близките околии и войниците. Но когато почнаха да гърмят топовете, народът наскача из къщята и почна да тича трескаво по улиците, викайки ура.

Князът се отправи най-напред в съборната църква, гдето се отслужи молебен. Оттам той се върна пеша в приготвената за него квартира. Головин, който бе един наблюдател, пълен с ирония, подозира, че князът нарочно се върнал пеша, за да постави в затруднение Дондукова. „Млад, красив, висок, ловък, той вървеше с такъв лек и бърз вървеж, като поздравяваше любезно народа, който се стичаше от всички страни, че княз Дондуков, който съвсем не бе млад, беше принуден да го следва почти тичешком; така че най-сетне той остана назад и скоро се видя вън от тълпата, която вървеше след княз Александра, обкръжен само от няколко руски офицери."[1] Дондуков се върна направо в квартирата си. Поканен от княза на вечеря, той отказа и не отиде вече при него. Хладнината между двамата князе ставаше се по-голяма; в близките на Дондукова тя се появяваше вече в неудържимо раздразнение. Те критикуваха ядовито княза, неговата скромна трапеза, за която той не бе виновен, скъперничеството, което предполагаха у него като у немец, бедността му. Едно желание също личеше у тях – да крият княза от тълпата или да ѝ го представят по начин, който да не я задоволи. Понеже къщата, в която бе слязъл Александър, нямаше балкон, един руски офицер, архитект в своето загубено време, бе построил над стряхата нещо като кафез от греди, на които висяха пердета от разни бои. При тая обстановка, която напомняше декорацията на някой цирк и при която самият Юпитер би добил нещо шутошеско, младият княз се явяваше на народа. Ако той не изглеждаше смешен – защото народът го гледаше с обаяни очи, то без съмнение, явявайки се от такава една гълъбарница, неговата личност губеше нещо от своето очарование. Въобще през всичкото свое пребиваване в Търново князът не можа да влезе в близко съприкосновение с народа. Дондуков го държеше настрана от манифестациите. При това станаха няколко нещастия, в които суеверните умове видяха един вид знамение и които смутиха всичката веселба. В деня на пристигането в Търново избухна пожар. Вечерта бе направена своеобразна илюмина-

[1] Головин. Кореспонденциите му в Голос.

ция, придружена с фойерверки и ракети. Една купа сено се запали, предаде огъня на един близък хан и скоро цяла една махала пламна. За нещастие духаше силен вятър, къщите бяха дървени, стари и пламтяха като кибрит. Тъй бързо летеше стихията от стряха на стряха, че хората бягаха полудели от ужас, без да мислят да спасят нещо. Настана паника. Камбаните почнаха да бият. В много къщи имаше големи количества барут и патрони; всички тия припаси избухваха с трясък. Тълпи тичаха по тесните улици и крещяха, пищяха, чупеха ръце, безпомощни. Щом княз Александър узна за пожара, той поиска да оседлаят един кон, за да се яви на народа и да го насърчи. Дондуков не го остави. Той прямо забрани на адютантите да оставят княза да излезе вън от къщата си. Послушен, Александър се върна в стаята си, не без вътрешен протест. Още когато той пристигна във Варна, преди да подаде ръка на Дондукова, двамата князе се бяха погледнали в очите с един дълъг енигматичен поглед и по лицето на младия владетел някои от присъствуващите ясно прочетоха мисълта: „Ето моя най-голям враг."[1] Чувствата на безпокойство и на антипатия към Дондукова, с които той бе стъпил в България, се усилваха сега всяка минута, дразнени от тоя вид демонстративно протекторство, което русите упражняваха върху него. Това недоволство от руската опека, суеверното предчувствие, възбудено от пожара, безпомощността му пред тоя народ, който го акламираше и с който той не можеше още да се почувства сроден, всичко това го угнетяваше – бидейки преди всичко сантиментален човек – и на другия ден, когато се яви в черквата, за да присъства на молебена, той имаше много сериозно и загрижено лице. В Събранието, гдето отиде да полага клетва върху конституцията, той бе съвсем смутен. Полагането на клетвата стана на часа 9 сутринта. Обстановката на Събрание-

[1] Hans Kläber, „Fürst Alexander von Bulgarien", Dresden, 1904, стр. 57.

то бе съвсем проста. „В средата на залата за заседанията стояха два аналоя, обърнати към пейките на депутатите. На единия аналой лежеха кръстът и евангелието, на другия клетвата, написана на български език с латински букви. Владиката се приближи до първия аналой и със знакове показа на княза да иде на другия. Най-сетне князът разбра, вдигна се от своя трон и като се доближи до аналоя, прочете разтегнато: „Заклевам се в името на всемогъщаго Бога да пазя свето и неуклонно конституцията и законите на княжеството и във всичките мои мероприятия да имам предвид само ползата и благото на страната, за което да ми помогне Бог." Князът целуна кръста и евангелието и отиде към трона. Каравелов се наведе към княза и му пошепна нещо. Той тогава стана и както преди, разтегнато, обяви Събранието закрито. Принц Батенбергски стана окончателно български княз Александър I."[1]

След тая церемония хората се разотидоха по къщите. Градът взе отново своята делнична физиономия. Споменът за пожара притискаше душата на всички. Вечерта се устрои увеселение на Марно поле, но нямаше никакъв порив в тълпата. Освен това и тук се случи нещастие. В момента, когато гърмежът на топовете известяваше, че князът пристига, запали се триумфалната арка. „Когато се доближи князът със свитата си, искрите летяха на всички страни; вонята от изгорялото масло бе нетърпима и се виждаха цели стълбове от дим."[2] Князът сѐ пак мина под арката и се яви на множеството посред дим и пламъци. Последван от свитата си, той обиколи на кон поляната, спирайки се пред групите, които го акламираха. Но в тия викове отсъствуваше волният полет на радостта. Тоя втор пожар даде сякаш някакъв свръхестествен уплах на простолюдието.

Сутринта, още призори, на часа 7, княз Александър за-

[1] Головин, стр. 54.
[2] Ibid, стр. 59.

мина безшумно за София, придружен от своите адютанти и от Стоилова. Никой не излезе да го изпраща. Дондуков не отиде да вземе от него сбогом. Само един почетен караул му отдаде чест и няколко чиновници дойдоха да го поздравят по длъжност. Това княжеско заминаване приличаше наистина на бягство. Същия ден заминаването на Дондукова бе цял триумф. Всичките руски офицери, всичките власти, градът, огромна селска маса излезнаха да го съпроводят далече. В селото Самоводени, разположено в Дервентския боаз, му се даде прощален обед. Тостове, шампанско, прегръщания, нищо не липсваше. Чувствата на признателност към Русия достигнаха един вид френезия. Подир обед се почна хоро, на което се хвана и Дондуков, замесен със селянките. В тоя момент неговата популярност бе дошла до апотеоз; той не можеше да се откъсне от увеселението. Най-сетне се реши: държа със задавен глас една лирическа реч, прегърна офицерите си, прегръща мъже, прегръща жени, деца, селянки, всеки, който се изпречи пред него, всеки, който можа да се доближи, защото всеки искаше да го види за сетен път и разплакан, с треперещи ръце, той се качи на файтона си. Но офицерите разпрегнаха конете и го возиха тъй цял километър, придружавани от тълпата, която не преставаше да вика ура. Най-сетне трябваше да се разделят. Впрегнаха конете отново, зафуча камшикът на файтонджията и колата потегли. Скоро тя се изгуби в нощта, а тълпата стоеше още със стегнато сърце, внезапно онемяла.

Тъй беззаветно българската душа бе предана в тоя момент на русите. Не само всяко помишление против Русия се считаше от масата за светотатство, но никой не смееше даже да си представи, че княжеството би могло да съществува без нейната опека. Руският цар се явяваше във въображението на народа нещо като един бог, по-близък от Господа и помилостив от него. Но посред това упоение трезвите умове съзираха вече симптоми, предвещаващи близки взаимни разочарования. Императорският консул в Русчук Белоцерковец предсказваше още тогава неминуемия конфликт между освободители и освободени. „Господи, се провикваше той, като гледаше как някои руси се отнасят към княз Александра, тези хора ще направят от него вечен наш неприятел! Ще погубят руската политика в България!“ И виждайки се безсилен да спре това, падаше в отчаяние. А бившият екзарх Антим I, предаден всецяло на Русия, казваше при все това на един русин: „Вие, русите, ни избавихте от турците, благодарим ви за това; но кой ще ни спаси сега от вас, русите?“ Защото тънкият старец виждаше, че някои от тях искат да се държат в България като в завоевана земя, оставена на тяхна милост. Тия тревожни симптоми бяха обаче видими само за прозорливите хора. Те избягваха от наблюдението на народа, чието обожание към Русия се проявяваше спрямо последния продавач на самовари.

Сега, когато Дондуков си замина и нямаше кой да създава изкуствени препятствия, народното въодушевление окръжаваше вече по-тясно младия княз. От Търново до София неговото пътуване бе триумфално. В София той биде посрещнат с необикновен блясък. При входа на града бе издигната една хубава триумфална арка, която от едната страна носеше привета: „Добре дошел, светлий княже“, а от другата думите: „Дерзай, княже, народът е с тебе.“ Пред тази арка князът биде поздравен от софийския губернатор Т. Бурмова, от руското гражданско управление и от коменданта на града майор Челяев. Според славянския обичай, пренесен от русите в България, столичният кмет му поднесе хляб и сол върху едно сребърно блюдо, художествено изработено. Депутации от разните народности му поднесоха адреси. Една огромна тълпа, състояща се от селяни, бе се стекла от Софийското поле да види княза. Тя се блъскаше покрай пътя, викайки до небесата ура. Учениците, наредени зад арката, пееха „Шуми Марица“ и хвърляха цветя пред колата на княза. Той поздравяваше като в сън, сияющ, с пламнало лице и детски радостни погледи. Както по целия път, и тук той би желал да каже на тоя народ нещо от това, което бликаше в признателното му сърце, някоя възторжена дума, някой при-

вет, но той не можеше да продума освен това, което го бяха научили – стереотипната фраза: „Да живее българският народ!“ Понякога той прибавяше: „Моето отечество България.“ Сегиз-тогиз при някой трогателен порив на народа той ставаше на крака, за да поздрави, и един безпомощен трепет, в който се удушваше неизказана някоя дума, заиграваше мъчително на устните му. Но той нямаше нужда да ораторства: неговата лъчезарна младост говореше за него и тя прелъстяваше всички сърца. До стария пашовски конак, въздигнат сега в достойнството на дворец, многолюдното изпрати княза с непрестанни викове ура. Тук стана един преглед на българската войска, пред която князът се яви на кон. Сетне той влезе в палата. Но народът не искаше да се разотиде, продължавайки да вика: „Да живее князът.“ Александър се яви няколко пъти на балкона. А акламациите нямаха край.

Вечерта – неминуемата илюминация. Посред нощ тълпата мина пред двореца с френетически викове и с факли. Тя носеше, предвождана от Стамболова, два транспаранта с надпис: „Приветства те Санстефанска България от Солун до Сулина, от Кавала до Видин и от Охрида до Варна.“ Градът не утихна почти през цялата нощ. Шумяха и околностите. Запалени бяха на върховете на Витоша големи огньове, които пръскаха по обширното Софийско поле радостната вест.[1] Тъй в увеселения се мина цяла седмица. Отдалече идеха хора да видят княза и да му се радват. Те се доближаваха до него, гледаха го внимателно: лицето му, сабята, униформата, и му се усмихваха. Някои от тях бяха по-фамилиарни. Един старец от Казанлък се спря на улицата, за да му изкаже громко своите симпатии: „Какъв ми си ти млад, юнак, напет, а не като нашия стар паша“, заяви румелиецът, като го сравни с Алеко паша. Князът се смя много на тоя комплимент, остана поласкан в действителност и възнагради словоохотливия си почитател.

[1] Kanitz, „Donau-Bulgarien und der Balkan“, II. Auflage, 1882, стр. 229.

II

ПЪРВАТА ПРОБА С КОНСЕРВАТОРИТЕ

Трудности при съставянето на кабинета. – Новите министри. – Оплаквания на княза от русите. – Изборната победа на либералите. – Двойственост на руската политика. – Разтуряне на Събранието. – Кабинетът на Климента. – Княз Александър в Петербург. – Взрив в Зимния дворец. – Александър II против суспендирането на Българската конституция.

Веднага след избирането на княз Александра Дондуков се завърна в София, прогласена от самото Учредително събрание за столица на България. Тук вече се захванаха между високите руски чиновници първите разговори относително образуването на българското министерство. Някои от русите, например генерал Гресер, управляющ вътрешните работи, и Г. Бух, който завеждаше финансите, поддържаха, че между българите няма още хора, достойни да заемат министерски постове, и че начело на висшето управление трябва да стоят поне за известен период руси. Генерал Домонтович*, Лукиянов, Золотарев*, имайки предвид крайното национално самолюбие на българите и техния стремеж към независимост, предлагаха, щото русите да не се месят в гражданската администрация на страната, като се ограничат с организирането на младата войска на княжеството. Същото мнение споделяше и руският дипломатически агент Давидов. На някои руси, които изказваха пред него неудобството да се поставят на важните постове на новата държава хора, които са били доскоро чужди на всяка идея за управ-

ление, Давидов забелязваше с тая саркастическа маниера, която бе усвоил в Лондон: „Ами по-малко неудобно ли ще бъде, ако ние, представителите на самодържавието и на охранителните начала, бъдем натоварени с приложението на една радикална конституция като тази, която се изработи в Търново?" С комичен ужас, дигайки ръце към небето, той прибавяше: „Какво би казал Катков!"

Към възгледа на Лукиянова и Давидова се присъедини след някои колебания и Дондуков. Той се погрижи даже да подготви кандидатите за бъдещи министри, като командирова трима от българските политически дейци да се запознаят с механизма на висшата администрация: Каравелов биде назначен във Вътрешното министерство; Начович – във Финансовото, и Д. Греков – в Правосъдието. От тримата стажиери само Начович показа интерес към службата си и едно голямо желание да усвои рутината на управлението. Греков, който притежаваше известна практика на адвокат, тъй като преди Освобождението бе упражнявал професията си в Браила, нямаше собствено какво да учи. Колкото за Каравелова, той се отнесе към канцеларските си обязаности с върховно пренебрежение и с чисто студентска фантазия. Първия ден той разгледа някои книжа заедно с генерал Гресера; втория ден влезе в спор с него по един принципиален въпрос и третия ден не стъпи в писалището си. През останалото време той пушеше безброй цигари и ходеше по стаите да разнася сентенции върху политическата наука и конституционното управление. В Министерството на вътрешните работи служеха в същото това време Ст. Стамболов и Д. Петков. Петков, закован на масата цял ден, преписваше нескончаеми бумаги, държейки крепко перото с трогателното физическо напрежение на неук, обладан от фанатизма да се просвети. Стамболов, човек на действието, изпитваше в своята малка канцелария смъртна скука: за да убие времето, той четеше вестници, легнал на едно канапе, пишеше сатирически стихове върху началството и покриваше долапите на стаята с карикатури. Генерал Гресер, комуто тази художествена деятелност на Стамболова се виждаше несъвместима с неговото призвание на старши подначалник, му направи еднаж забележка, вследствие на която младият агитатор, който имаше оставката си готова, му отвърна: „Не се безпокойте, генерале! Мене отдавна ми е омръзнала службата у вас." Гресер обаче не го уволни и оставката на Стамболова биде приета едва на 17 юли след образуването на първото министерство.

За съставянето на това министерство се срещнаха големи трудности. Русите бяха изказали желание да се поканят в кабинета видните лица от двете течения, които бяха се появили в Търново. Послушен към тоя съвет, княз Александър се отнесе най-напред до Грекова и Цанкова. За Цанкова и неговата роля в Църковния въпрос князът бе чел най-напред в книгата на Каница, от която бе почерпил първите свои знания върху България. На разделяне със стария деец в Търново той му бе казал: „Довиждане в София!", предупреждавайки го по тоя начин за мисията, която ще му бъде поверена. Цанков обаче не искаше да влезе по никакъв начин в едно министерство с консерваторите. Особено му бе неприятна перспективата да има за свой колега Грекова, с когото бе се поставил вследствие на пренията по конституцията в най-враждебни отношения. На първите две телеграми на княза Цанков никак не се обади; той обясни сетне, че не разбрал от кого са, тъй като те са носели подписа на д-р Стоилов. Честолюбието на побелелия ветеран бе очевидно уязвено, загдето поканата му бе отправена не лично от княза, а от неговия секретар. Когато вече самият княз му телеграфира, Цанков отговори, че приема да влезе само в едно министерство, състоящо се изключително от либерали. Тогава князът се обърна към Каравелова. С Каравелова той се бе запознал по пътя от Търново за София и бе добил от него едно странно впечатление. Рошавият идеолог на радикализма имаше наистина с какво да смае един немски принц. Князът се отнесе до него без ентусиазъм, с тайната надежда, че и той, по примера на Цанкова, ще отхвърли поканата. Каравелов,

по-малко сектант, отколкото си го въобразяваха, я прие. Той даже употреби големи усилия да склони Цанкова към помирение: три пъти той ходи на станцията заедно с Головина да го увещава по телеграфа. Последния път Цанков не само отказа, но заплаши Каравелова, че ще го „афореса“ от партията, ако се сдружи с консерваторите. Тогава преговорите се прекъснаха и идеята за коалиция, осуетена по тоя начин, се изостави и от самите руси.

По съветите на Давилова князът повери властта на консерваторите. Министерството се образува в следния състав: Т. Бурмов – министър-председател и на Вътрешните работи; Д. Греков – на Правосъдието; М. Балабанов – на Външните работи, Начович – на Финансите, д-р Атанасович – на Народното просвещение. На Военното министерство, което съставляваше едно почти независимо ведомство и се считаше за руска администрация, бе назначен генерал Паренсов, съмишленик на Дондукова и протежиран от него.

В кабинета влизаха безспорно най-просветените хора от консервативната партия. Те обладаваха европейско образование и макар лишени от личен опит, бяха запознати поне по теория с управлението на модерните държави. Истински политически качества обаче повечето от тях нямаха. Д-р Атанасович, бивш професор по медицината в Букурещ, бе стар човек, неспособен вече за никаква инициатива. Марко Балабанов, богослов и юрист, бе почерпал от своята двойна наука един всеобемлющ скептицизъм, напразно прикриван под догматическата фразеология на мним доктринер. В действителност той стоеше на кръстопътя на всичките възможни принципи, гледайки къде ще надделее силата, за да ѝ заеме своята провизия от софистически аргументи и от фалшив патос. Твърде малко воля у него, никакъв кураж, но известен такт, една несъмнена сръчност да съблюдава формите, като измени на тяхната същност, и свръх всичко едно удивително лицеприятие с пресметнати дози, добито в гръцката семинария в Халки. Д. Греков бе безспорно от всичките свои колеги човекът, който имаше най-големи естествени дарования и най-солидна култура, но у него пък недостатъците парализираха качествата. Една извънредна ясност на идеите се съчетаваше у него с един верен политически инстинкт; един буен темперамент[1] преди всичко, недисциплиниран още и който никога няма да достигне до пълно самообладание, но несломим за дълго време и съставляващ в консервативната партия единственото проявление на характер. Човек на принципите, той имаше вяра в хората и бе способен за преданост, но заедно с това наивен, както повечето сангвиници, работлив само на припадъци, живущ без ред, епикурейска натура, в която удоволствието ще хаби постепенно всичките пружини на волята, без обаче да засегне ума. Съвсем противоположен на Грекова бе Начович. Начович е и досега един емпирик в политиката. У него има много практически познания, но никакво мировъзрение. Обладающ голяма способност за асимилация, той няма, от друга страна, никаква изобретателност на ума. Крайно трудолюбив, но непроизводителен, навикнал във всяка работа да се пристрастява към подробностите, той няма да остави почти никаква следа от организаторска дейност. Но една легенда ще се създаде около името му: неговата мизантропия ще мине за тайнственост, неговата пасивна упоритост – за енергия и неговата страст към канцеларска работа – за реформаторство. Тодор Бурмов е оставил пред себе си един далечен, смътен спомен, който трудно може да се призове. Изглежда, че той е криел под своята добродушна и плаха физиономия една истинска твърдост на характера. Умерен в своите идеи, той не се е боял да ги прилага в краен случай с известна бруталност, впрочем винаги неумела. В действителност един добросъвестен човек, изпълнен с най-благи намерения, но досущ неподготвен за ръководеща политическа

[1] На една сватба в София Греков бе ударил плесница на Я. Ковачев, който заведе дело срещу него. Съдът, в състава на който влизаше Ст. Михайловски, осъди Грекова в битността му на министър на тъмничен затвор и на глоба.

рол. По-лесна е характеристиката на генерал Паренсов. Той е издал напоследък една голяма книга около 500 страници върху неговата деятелност в България, която е траяла по-малко от една година. Отпечатък на тая несъразмерност носи и поведението в София. Несъразмерност между способностите му на обикновен офицер от генералния щаб с неговата претенция да играе голяма историческа рол в новата държава; между неговото положение на военен министър и манията му да се меси във всичките дипломатически работи. Но най-чудновато в неговото държане бе тази театрална поза на фанатичен почитател на конституцията, като се знае, че и досега той е в Русия непоколебим защитник на самодържавието. От всичко се вижда впрочем, че той бе един от тия лекомислени генералщабни офицери, които Обручев бе разгалил и които се мислеха призвани да направят преврат в славянските дела.

Новият кабинет пое управлението с една декларация, обнародвана в Държавен вестник[1]. Министрите обещаваха да прилагат конституцията, да бъдат предани на Русия и да поддържат приятелски отношения с другите държави.

Едва-що бе съставено, министерството се залови старателно за работа. Задачата, която му предстоеше, бе трудна без съмнение, но не тъй сложна, както би могло да се въобрази. Княжеството имаше вече една държавна организация, импровизирана от русите. Новите министри трябваше сега да внесат постепенно в нея някои изменения, които да я приспособят към националните условия и главно да я направят по-евтина. Първите броеве на Държавен вестник са пълни с укази и окръжни, чрез които правителството реформираше заварените учреждения или допълваше техните служби. Това бе наистина един период на съзидателна дейност. М. Балабанов откриваше първите български агентства и под ръководството на самия княз поставяше васалното княжество във фактически независими отношения спрямо Портата. Паренсов продължаваше устройството на българската войска, за която напразно Берлинският договор бе предвидял, че ще бъде само милиция.

[1] Държавен вестник, 5 юли 1878 г. Той е първият брой на Държавния вестник, който се основа от новото министерство.

Най-голямата грижа на кабинета даваше на първо време разбойничеството, което се бе появило в източния край на княжеството. В Ески Джумая, Осман пазар, Тозлука бяха се образували големи турски чети, които влизаха даже в бой с войската. В цялото турско население владееше впрочем силно възбуждение, подклаждано от проповедите на многобройни ходжи и дервиши, изпратени от Цариград. За да тури край на тия вълнения, министерството обяви във военно положение цялата Варненска губерния и част от Русчушката и Търновската губерния (10 юли). С турците княжеството имаше и други главоболия: мнозина от тях бяха избягали преди войната и сега искаха да се завърнат; натрупани край границата, те даваха прошения до великите сили, оплаквайки се, че българското правителство е конфискувало имуществата им и ги е раздало на селяните. В действителност селяните бяха завзели турските земи още щом влязоха руските войски, и сега не искаха да ги отстъпят, като твърдяха, че едно време беговете били ги заграбили със сила. Въпросът бе крайно деликатен, защото ако правителството се заемеше да въдвори турските бежанци във владение, българското население можеше да се възбунтува. Между туй Силите настояваха за едно бързо разрешение. Под тяхно давление Греков назначи във всеки окръг по една смесена комисия от българи и от местни турци, която да разглежда претенциите на възвръщающите се „мухаджири".

Младият княз, който правеше бързи успехи по българския език (учител му бе П. Горбанов), се посветяваше постепенно в държавните работи. Най-голям интерес той проявяваше към дипломатическите сношения и към военното дело. Не се минаваше ден, без да отиде той в казармите. Ис-

тински пруски офицер, той имаше страст към добре построените войнишки редове, към парадните дефилирания, към упражненията, които издават едно механическо съвършенство. Но той имаше освен това и любов към самите войници, желание да влезе в общение с тяхната душа. И наистина, отивайки си, той оставяше сякаш една видима следа на очарование. С офицерите князът живееше в голяма интимност, канеше ги често на трапезата си и се предаваше пред тях на непринудените пориви на своята игрива младост – фатална грешка, която свали пред русите преградата на етикета и уби престижа на владетеля. Болшинството от руските офицери не виждаха вече в княза освен веселия германски поручик, слязъл от своя трон, за да седне между тях на трапезата на пира.

Весел бе княз Александър по природа, но той тъжно живееше в своята столица. Каниц[1] описва тогавашната София като едно голямо село, кално зиме, прашно лете, мръсно през всичките сезони. Окупационните власти бяха построили няколко държавни здания, останалата част на града се състоеше от ниски дървени къщи. Турският конак, преправен набързо на дворец, отначало по вкуса на княгиня Дондукова, сетне по фантазията на майсторите, представляваше тъй големи неудобства, че след една година стана положително необитаем. От Виена бяха купени мобилите на една фалирала певачка и с тях бе нареден салонът на първия български владетел. Когато князът пристигна в столицата си, той намери всичката тая странна обстановка завършена и трябваше да се задоволи с нея. Никакъв светски живот, разбира се, не съществаше още в София. В целия град само едно семейство имаше ренде в кухнята си и то минаваше от къща на къща в три махали. Само Бурмови, които бяха живели в Цариград, бяха успели да се настанят горе-долу по европейски; това бе единственият български дом, където князът можеше да посещава с удоволствие. За един млад човек, който е бил любимец на високата аристокрация в Берлин, животът в София трябва да е бил наистина голямо изпитание.

[1] Kanitz, „Donau-Bulgarien und der Balkan, том II.

Князът се стараеше да убие скуката си с усилена работа и с много движение. Той ставаше на часа 5 сутринта, на 7 приемаше на доклад офицерите от свитата си и от 9 почваха вече официалните аудиенции. Министрите се явяваха пред него почти всеки ден и без никакви формалности. Впрочем всички българи имаха лесен достъп в двореца. На пладне князът обядваше; на трапезата му имаше всякога руски офицери; от внимание към тях слагаха се безброй руски напитки, закуски и пр. Подир обед князът излизаше на разходка, най-често на кон, и придружен от няколко по-интимни офицери, лудо препускаше по Софийското поле. След 5 часа той приемаше в кабинета си. Понякога у него се явяваха оригинални посетители. Селяните, които идеха на пазар, навлизаха на групи в двореца, викайки, че искат да видят княза. Князът ги приемаше охотно; тогава почваха нескончаеми оплаквания: на кого съседът съборил плета, кого мировият съдия глобил незаконно, кому попът искал скъпо за венчило и пр. „Князът ги канеше да седнат и те се наместваха по дюшемето и по килимите. Селяните често се доближаваха до писалищната маса, вземаха в ръцете си разни дреболии, които се намираха върху масата, разглеждаха ги и се чудеха на тях, като задаваха разни наивни въпроси.“[1] Князът ги изслушаше внимателно, най-често без да разбере за какво се касае, и ги изпращаше всякога с парични подаръци. Прелъстени от сърдечността на приема, безцеремонните посетители разправяха на връщане в селото си легенди за младия княз, за бляскавата му униформа и за неговото добро сърце.

Княз Александър имаше инстинктивна нужда да се нрави и правеше всичко, за да бъдат хората около него щастли-

[1] Головин, стр. 121.

ви и доволни. Каквото и да правеше обаче той, невъзможно бе да задоволи напълно своя руски антураж. Шепелев и Паренсов бяха запазили срещу него всичките лоши разположения на Дондукова и на славянофилската военна партия. Явно те не смееха да предприемат нищо против княза, защото се бояха от гнева на Александра II, но те вземаха своя реванш, като ограждаха „немеца" с една атмосфера на недоверие и на неприязън. При това те не пропускаха случай да му напомнят, че той дължи престола си на Русия и че руските интереси за него трябва да бъдат свещени. Кои бяха руските интереси? На заминаване от Ливадия князът бе получил от Александра II съвета да се старае главно да добие благосклонността на великите сили, тъй като за покровителството на Русия няма за какво да се грижи. За никакви специални руски интереси царят не говори. Когато обаче князът слезе във Варна, едва стъпил на българска земя, пред него се представиха двама руси, Утин и Черни, агенти на петербургския банкер Гинсбург, които предявиха искане за концесии. Понеже те носеха в себе си писма от някои руски генерали, князът им отговори да дойдат в София, гдето ще ги препоръча на своето правителство. В София Утин и Черни подновиха своите постъпки. Още в първото си заседание Министерският съвет биде принуден да се занимае с тях. Агентите на Гинсбурга представиха два проекта: един за преустройството на Народната банка, основана от русите през време на окупацията, друг за построяването на една железница, която да свързва София с Дунава на Русчук или Свищов. Според проекта на Утина банката трябваше да се превърне на акционерно дружество със седалище в Париж. Предвиждаха се една серия от финансови привилегии и от монополи, които щяха да дадат на големите акционери Гинсбург и сие пълно господство над кредита и въобще над икономическия живот на страната. Любопитно е, че Гинсбург, който е евреин, намираше най-голямо покровителство от страна на славянофилите. Генерал Паренсов бе един от ревностните му защитници. Сам князът, който искаше да угажда на русите, му съдействаше. Въпреки всичко това Министерският съвет отхвърли категорически чудовищния проект. Колкото се отнася до железниците, Съветът намери справедливо, че е преждевременно да се разисква за каквато и да е линия, тъй като княжеството, което не е упражнило още нито един бюджет и не знае още приходите си, не смее да се ангажира в големи предприятия. С това си поведение министрите показаха не само патриотизъм, но и кураж, защото те рискуваха да се изложат на омразата на руските покровители на Гинсбурга, които бяха силни пред императора. В Петербург отказът на българските министри биде представен наистина като едно антируско действие, продиктувано от Австрия, която желаела да се построи най-напред линията Цариброд–София–Вакарел, докато Гинсбург, уж по внушение на руския генерален щаб, предлагал стратегическата линия София–Дунава. Трябва и самият княз да е слушал около себе си укори за своето поведение по тоя въпрос, тъй като в едно писмо, което бе изпратил с майор Корвина до румънския княз Карола, той пише:

> Предан от все сърце на цар Александра, желал бих да не направя нищо, което би могло да се види като антируско. За съжаление руските чиновници тук са действали с най-голяма безсъвестност. Във всички министерства владее страшно безредие и системата на грабителство благодарение на Дондуковите порядки е тук едва ли не санкционирана. Всеки ден съм поставян пред тягостната алтернатива или да се подчинявам на руските искания, или да бъда обвинен от Русия в неблагодарност и „оскърбление на най-светите чувства на българите". Положението ми е наистина ужасно. Отблъсвам всичко, което е против съвестта ми, и поради това всеки ден трябва да пиша на императора, за да предупредя клеветите на тукашните руски чиновници.

Тоя тон на отчаяние носят всичките писма на княза от тая епоха. Оплакванията му от незачитането на своя руски антураж, от претенциите на русите в София да му

диктуват и най-малките му постъпки и да контролират нагло дори и частния му живот, стават се по-нервозни и нетърпеливи. В моменти на униние сантименталният млад княз почва вече да говори за абдикация.

Вътрешното положение на страната нямаше с какво да го ободри. То бе неспокойно и клонеше към явна криза. Министерството не бе произвело добро впечатление. Повечето от министрите бяха без престиж в страната. Името им не бе свързано с народните борби и не звучеше героически. Тяхната физиономия на кабинетни хора бе чужда за масата. Колкото за интелигенцията, тя не им прощаваше нито умереността по „общонародния въпрос"[1], нито тяхното противостоение срещу демократическите постановления в конституцията.

Либералите поискаха да се покажат отначало уж толерантни. Целокупна България , орган на П. Р. Славейкова, писа, че преди да се произнесе, ще чака да види делата на правителството. Тая поза на безпристрастие трая обаче от ден до пладне. На 2 юли Стамболов почна атаката с една буйна статия, озаглавена „Конституцията се нарушава!"[2] Нарушенията на конституцията, които отбелязваше Стамболов, бяха две: първо, в декларацията на министрите князът бил наречен „височество", когато според конституцията той имал само титлата „сиятелство"; и, второ, в „Витоша", говорейки за Марко Балабанова, казал „Негово превъзходителство министра на външните работи", също напук на конституцията, която изрично забранява всякакви отличия. Статията на Стамболова произведе огромна сензация. Конституцията бе в тия идилични времена едно свето слово и не можеше да има по-голямо престъпление от едно посегателство върху нея. Разлика между съществени нарушения и формални тогава не се правеше: конституция-

[1] Марица, 1879, бр. 98.
[2] Целокупна България, 23 юли.

та бе едно неприкосновено цяло, поставено под защитата на народната религия. Само хора, които бяха врагове на Освобождението и искаха да повърнат отново турците, можеха да тъпчат конституцията: такава бе цялата агитация на либералите. С една омразна и страшна дума, която призоваваше всичките обществени неравенства на миналото и всичкия икономически гнет на богатите върху сиромаси, либералите нарекоха консервативните министри „чорбаджии".

Почната със статии, борбата се продължи с митинги. На 15 август П. Р. Славейков и Стамболов свикаха в Търново едно голямо събрание, на което бяха дошли и много селяни от околията. Резолюцията, гласувана единодушно и при силно възбуждение, обвиняваше правителството, че погазило конституцията и назначавало в управлението „люде, крайно ненавистни за народа по причина на тяхната мрачна деятелност във време на турското владичество". От Търново опозиционната вълна мина в други градове, разля се по цяла България. Митинги почнаха да стават всяка неделя, превръщайки се тук-таме в демонстрации по улицата. Демонстрациите ставаха главно с патриотически песни. Стамболов, голям майстор в тоя род агитационна литература, се провикваше към току-що починалия Любен:

О, брате Каравелов,
що рано тъй умря?
Кой днеска ще да брани
народната ни чест
от нашите тирани,
от българите с фес?

Цялата провинция повтаряше сега това антрефиле в стихове, пеейки го с упоение на разни тонове – старите като херувико, младите като марш.

Борбата се поддържаше на първо време от едновременните членове на революционните комитети, от учителите, от младите занаятчии – с една реч, от тая интелигенция,

която П. Р. Славейков от Цариград бе възпитал в патриотизъм и емигрантската литература от Букурещ – във волнодумство. Скоро обаче опозиционното настроение се разпростани и по селата. За това помогнаха някои икономически мерки на правителството, които засегнаха масата в материалните ѝ интереси: понижението на курса на рублата и увеличението налога върху солта. Втората мярка бе неразумна, но първата се налагаше, тъй като курсът на рублата бе свален по-рано в Румъния, обстоятелство, което позволяваше на разни евреи да минават Дунава и да спекулират в ущърб на българските крайбрежни градове. Населението бе обаче недоволно и от двете, чувствайки се непосредствено ощетено. Пренесена на икономическа почва, опозицията ставаше непротивостоима.

Правителството се опита при все това да противостои. Но то не можеше да опълчи срещу опозицията на либералите никакво оръжие. Агитатори то нямаше, тъй като малкото негови привърженици бяха хора тежки, високомерни, които считаха още за унижение да се разправят с масата. Освен това като чорбаджии те бяха всекиму омразни. На правителството не оставаше друго, освен да употреби като инструмент на влияние самата администрация. Но и администрацията бе в болшинството си либерална. Чиновниците бяха даже най-ревностните агенти на опозицията. Вместо да си служи с тях, правителството трябваше да ги обуздава. Но те не се подчиняваха. Тогава се почнаха многобройни уволнения. Първата жертва бе П. Р. Славейков, търновски губернатор. Бурмов му предложи телеграфически „да остане верен на правителството или в опозиционния лагер – вън от правителството". Старият труженик предпочете последната алтернатива. Маса чиновници получиха след това, без да се тревожат, своето отчисление. Опозицията доби по тоя начин вид на мъченичество и се разпали още повече. Бурмов показваше в своята политика срещу либералите твърде голяма упоритост и твърде малко такт. Неговите окръжни от това време са едновременно наивни и брутални. Те издават една безхитростна душа, обладана от ярост. Какъв неравен противник за хора като Славейкова, Каравелова, Стамболова, неподражаеми агитатори, всеки в своя род: единият с популярната си ирония, другият с престижа на своята наука, третият с френезията на своето крилато слово...

Странен факт за самовнушението, в което изпадат правителствата във време на криза, министрите вярваха, че при това настроение на страната те ще спечелят изборите. Такава твърда надежда бе изказал Бурмов на княза, който отиваше в Рилския манастир да прекара горещините.

Князът мина през Радомир, Кюстендил, Дупница и навсякъде народът се стичаше на тълпи да го види. Пред манастира игуменът, окръжен от 150 монаси, излезна да го посрещне с кръстове и хоругви. Тъй се възобновиха вековните отношения между българските владетели и чутовната историческа обител. Тук князът прекара очарователно времето си в постоянни разходки по романтичните върхове на Рила; но пребиването му бе кратко. Той бързаше да направи едно отдавна обещано посещение на румънската княжеска двойка, с която го свързваха най-сърдечни приятелски чувства. На връщане от Румъния княз Александър се научи с голямо разочарование за резултата от изборите, които се бяха свършили с една съкрушителна победа на либералите: от 170 избрани депутати правителството можеше да разчита най-много на 30.

Князът завари министрите си твърде сконфузени от тая неочаквана развязка на изборната борба и уплашени от мисълта, че след своята победа либералната партия ще иска да отмъщава. Не по-малко безпокоен бе и князът. Перспективата, че Каравелов ще му се наложи със своите радикални теории и с демагогическата си фамилиарност, му вдъхваше едно почти физическо страдание. Но как да избегне последствията от громкия либерален успех? Министрите му го

съветваха да отложи за неопределено време свикването на Събранието[1], някои от тях бяха даже на мнение да се суспендира чисто и просто конституцията. Лично князът бе за едно насилствено разрешение на кризата чрез преврат: но той не смееше да прибегне до такава съдбоносна мярка, без да е взел съгласието на Александра II, който в Ливадия бе му препоръчал да почита закона, върху който ще се закълне. Наистина и тоя път на просбата на племенника си да му се разреши временно да суспендира конституцията императорът отговори с решителен отказ. Тогава князът съобщи на министрите си, че те трябва да търсят средство, за да добият поддръжката на Събранието, на което той не желае да се противопостави.

Събранието се откри на 21 октомври. Князът пристигна с необикновена тържественост; депутатите го посрещнаха с една продължителна акламация. Но като седна на трона, преди да почне да чете речта си, князът наложи калпака на главата си. Тоя монархически жест не се понрави на крайните либерали, които забелязаха, че това било едно незачитане спрямо народните избраници, които били гологлави. Недоволството им се разсея обаче, когато им се обясни, че „така ставало в Европа". Князът прочете словото си на български с известно колебание в думите и с чисто тевтонска твърдост на акцента. Той описа своите благоприятни впечатления от обиколката му по дворовете, изрази дълбоката привързаност на българския народ към Русия и препоръча на депутатите да покажат зрелост и достойнство в своите прения.[2]

„Европа има очите си днес обърнати върху първото законодателно Народно събрание, каза той, и ще съди от него за степента на способността на българския народ да се ползва за свое добро с дарованите му свободи."

Едва-що излезе князът, неговите съвети за благоразумие се изпариха и от редовете на либералите екна един общ вик: „Долу правителството!" Политическите вражди, раздухвани през два месеца на изборна агитация, даваха на лицата на всички едно трескаво напрежение. Тук нямаше вече депутати, идейни противници, конкуренти за власт, а само победители и победени, едните нетърпеливи да отмъщават, другите уплашени от отмъщението. Пред червената маса министрите стояха като подсъдими.

Борбата се почна веднага по повод избирането председател на Събранието. Избра се Каравелов. Като зае своето място, той се провикна: „Нека видят всички, че не сме вагабонти, както някои ни наричаха." Това бе отговор на Бурмова, който бе писал във В и т о ш а , че либералите са разрушители, нихилисти и пройдохи. Болшинството подчерта алюзията с една шумна овация, отправяйки по адрес на министрите иронични апострофи, нелишени от грубост.

След тоя избор правителството поиска да се оттегли, но князът не му прие оставката, като забележи, че депутатите не са изказали още своите намерения чрез един политически вот. Министрите се видяха принудени да се върнат в Събранието, за да защитават своята политика.

Първите десетина заседания бидоха посветени на вътрешния правилник и на проверката на изборите. Те се минаха почти изключително в един страстен, на моменти бурен диалог между Стамболова и министрите. Стамболов бе тогава в най-възторжените години на своята младост. Утопист? Не, напротив, надарен с едно извънредно остро чувство за действителността; романтик без всяко съмнение, навикнал от революционното си минало да вижда в борбите преди всичко героичната им страна; театрален малко поради това, но без тщеславие, без поза, а по инстинкт. Неговата естествена самонадеяност бе голяма; тя се бе екзалти-

[1] И з П р о ш л о г о, стр. 180, вж. писмото на Шепелева до Милютина.

[2] Трябва да се отбележи в тая първа тронна реч отсъствието и на най-малката алюзия за сузеренния двор, т. е. Турция, както и многозначителният пасаж, отнасящ се до организирането на народната отбрана.

рала сега още повече от изборната победа, в която той имаше грамаден дял. В Събранието той влезе като триумфатор. Още от първите му думи партията видя в него един шеф, а министрите – своя най-опасен противник. Имаше в речите на Стамболова една отривиста енергия, една сила на внушение, един тон на гордо самочувствие, които стрясваха неволно публиката, сякаш че минаваше пред нея някоя стихия. Стихията обаче утихваше, когато бе нужно, отстъпяйки място на един нов човек, спокоен, духовит, с една весела и жестока ирония на фейлетонист от школата на Ботева. За министерството еднакво бяха опасни трибунът, както и хумористът. То се опита по всякакъв начин да отстрани Стамболова от Събранието.

Стамболов нямаше изискуемата възраст за депутат; той едва бе навършил 24 години. Министрите настояваха по тая причина за неговото касиране. Една фотография от тая епоха го показва наистина едва ли не гимназист, с неговите едва набоди мустаки и с юношеския пламък на очите. Д-р Цачев като човек, който бил учил „тайните науки на медицината", твърдеше, че тази безбрада физиономия свидетелствала явно за една недостатъчна възраст. Стамболов възразяваше, че неговите съграждани, които са го избрали, знаят най-добре неговите години. „Моите избиратели, се провикваше той, не само знаят моите години, но и моите стремления, работата ми за възраждането на българския народ. Когато г. Цачев влачеше турска сабя, тогаз аз работех и ходех из България, за да събуждам народа."

Върху същия аргумент се простря още по-обширно П. Р. Славейков: „Как може, питаше той, 20 000 души да потъпчат конституцията, като изберат един непълно възрастен човек?" Правителството не се основаваше само на физиономията на Стамболова; Бурмов бе запитал телеграфически ректора на Одеската семинария, който отговори, че според училищните регистри Стамболов бил сега на 24 години. Но Събранието не държа никаква сметка за тоя документ и с едно голямо болшегласие утвърди избора. Мина благополучно изборът и на няколко други либерали, които бяха в същия случай.

Като прокара своите през един процеп, смело направен в конституцията, либералното болшинство се залови да отмъщава на противниците си. То касира почти всичките министри[1], надявайки се, че те ще подадат оставката на кабинета. Но понеже министрите продължаваха и след това да стоят на своите постове, Събранието в отговора на тронното слово изказа недоверие към правителството „за неговите противоконституционни и несъгласни с народния дух дела и разпореждания". Тоя път, разбира се, кризата не можеше да се отстрани: или Събранието трябваше да се разтури, или министрите да си идат. Правителството се опита да отложи гласуването на проекта поне за няколко дни, разчитайки на влиянието на княза върху някои по-видни либерали или на някаква намеса в последния момент от страна на Русия. Може би по същите причини либералите настояваха да стане гласуването веднага, без разисквания, с д а или н е. Марко Балабанов се постара с един благовиден казуистически език да смекчи болшинството, забелязвайки, че дори „на злодея, на когото жертвата още трепери", се дава срок. Стамболов възрази с един злорадствен хумор на Балабанова, като го наричаше постоянно „многоучения муж", заради което председателят му забележи: „Не говорете иронически." Не с повече успех се намеси Д. Греков, който обясни с голяма логичност, че преди да се гласува отговорът на тронното слово, той трябва да се разисква и че такъв е обичаят във всичките парламенти. Примерите, заети от европейската практика, действаха силно върху Събранието. За да ги обезсили, Стамболов се опълчи срещу учените оратори, кои-

[1] Събранието определи една дата, на която да се извършат свищовските нестанали избори, на което министерството отговори, че това е работа на изпълнителната власт. Захванаха се по тоя повод дълги прения, твърде интересни за развитието на конституционализма в България.

то постоянно Европа цитираха. „Те искат, каза той, да се ползват от нашето незнание какво става в Европа, искат да ни въведат в един лъжлив път. „Блажен муж иже не идет на совет грешных", блажени са тия хора, които няма да чуят техните коварни съвети." Тази демагогическа фраза, която отмъщаваше за един неизречен, но осезаем упрек в невежество от консерватори към либерали, биде посрещната с шумен ентусиазъм...

Пренията траяха дълго. Министрите се защитаваха умело, повечето от тях с достойнство, но без надежда. Очевидно бе, че никакъв аргумент няма да отклони Събранието от неговото намерение. Недоверието бе наистина гласувано с едно грамадно болшинство. След обявяването на резултата настъпи една грозна, недостолепна сцена: наскачали по скамейките, либералите апострофираха депутатите с найобидни думи, сочейки им вратата с бесни викове: „Вън! Вън оттук!" В една ложа на Събранието Утин ръкопляскаше с екзалтация: агентът на Гинсбурга бе възхитен от поражението на едно министерство, което бе отхвърлило неговите големи планове. Друг любопитен факт: турските депутати гласуваха всички заедно с опозицията.

На излизане от Събранието министрите поднесоха своята оставка. Кризата постави княза в голямо затруднение. Да разтури Събранието, той още не смееше, нямайки разрешение от императора; да повика на власт либералите, това го плашеше като бо'знай каква катастрофа. За идейната страна на политическите течения княз Александър имаше тогава много смътно понятие; пруски офицер, той причисляваше инстинктивно партиите към един от тия два полюса: Бисмарковия режим или Парижката комуна. Либералите бяха в неговите очи нещо като комунисти, разрушители във всеки случай, както бе ги характеризирал Бурмов в едно окръжно. Разбира се, спрямо него лично те още не бяха почнали агитация; напротив, те при всяка сгода изказваха своята вярност: Стамболов го наричаше в своите речи „народния първоизбраник, когото обичаме като очите си". Князът обаче, повлиян от министрите си и от д-р Стоилова, се съмняваше в искреността на тия чувства: ако либералите да бяха привързани към него, щяха ли да му отказват тъй упорито титлата Височество, за която той претендираше, че я има по рождение? Нещо по-обидно за младия княз, те се възползваха от отговора на тронното слово, за да го нарекат тържествено С в е т л о с т , когато във всички официални документи обръщенията към владетеля бяха с В и с о ч е с т в о . Князът тъй много държеше за своята непризната титла, че заяви, какво няма да приеме отговора на тронното слово, ако Събранието не го измени в това отношение. По тоя начин министерската криза се усложни и с един конституционен конфликт.

Русите[1], както всякога, бяха разделени на две. Паренсов и Шепелев поддържаха либералите, а симпатиите на дипломатическия агент Давидова бяха всецяло за консервативното министерство. Аристократ по рождение и по чувства, дълго живял в Лондон през времето, когато Биконсфилд минаваше за божество, Давидов имаше фанатично почитание към английската консервативна партия. По едно наивно заблуждение той виждаше в Начовича, Грекова, Бурмова нещо подобно на торите и непрестанно пишеше в Петербург, че само те са способни да поставят политическия строй на България на твърди основи. Към либералите Давидов хранеше непобедимо отвращение, което не си даваше труд да крие; особена антипатия той показваше към Каравелова, комуто

[1] Тази двойственост на руската политика в България се проявяваше в най-важните, както и в най-дребните неща. Когато през септември ген. Паренсов отиде на личен доклад в Ливадия и повдигна въпроса за титлата на княза, военният министър му заяви категорически, че трябва да се съблюдава в това отношение конституцията, а Гирс каза: „Че ако това прави удоволствие на княза, защо да не го наричате В и с о ч е с т в о ? И з П р о ш л о г о, стр. 155.

прикачваше най-нелестни епитети. Когато Каравелов биде избран за председател на Събранието, всички дипломатически агенти отидоха да му направят посещение, само Давидов се въздържа. „Аз няма да отида при тая чума, викаше той, не мога да подам ръка на един човек, който никога не се мие."[1] Мисълта да види Каравелова министър-председател се виждаше сега на Давидова чудовищна и той правеше всичко възможно, за да убеди Гирса, че разтурянето на Събранието е неминуемо, понеже инак княжеството ще изпадне в ръцете на „нихилистите". Шепелев от своя страна пишеше на Милютина, че никакъв нихилизъм няма в България, че радикализмът на либералите се състои в това, че искат строгото приложение на конституцията и че Събранието е разположено да направи на княза всички възможни отстъпки. Колкото за титлата В и с о ч е с т в о, пишеше той, „Каравелов от няколко дена вече си блъска главата да намери някое средство да удовлетвори желанието на княза без явно нарушение на конституцията". В заключение Шепелев предлагаше да се направи нов опит за едно споразумение между двете партии в Събранието.

Тоя възглед биде възприет от императора, който прати инструкции да се поиска съдействието на либералите за едно коалиционно министерство. Князът, винаги послушен, повика Каравелова и му предложи да състави новия кабинет, като забележи, че в него трябва да влизат непременно Греков и Начович. Каравелов отговори, че лично против тях няма нищо, но трябва, преди да даде окончателен отговор, да се съветва със „своите едномисленици". Свикано на частно събрание, болшинството под силния натиск на Стамболова и въобще на младите хора на партията отказа да приеме в бъдещия кабинет Грекова и Начовича, тъй като против тия лица „камарата била изразила своето пълно недоверие".[2] Каравелов се върна в двореца с една чисто либерална листа,

[1] Из П р о ш л о г о, стр. 84.
[2] Ц е л о к у п н а Б ъ л г а р и я, 29 ноември 1879.

която князът отхвърли, от своя страна.[1]

След тоя неуспех князът получи от Петербург разрешение да разтури камарата. Указът, прочетен на 24 ноември в Събранието, биде посрещнат от либералите с неописуем шум и при виковете: „Да живее българският народ!", „Да живее конституцията!". За княза – нищо. Само Стамболов промълви през зъби някои заканвания, които се изгубиха в общата врява.[2]

След разтурянето на камарата падна и министерството. Състави се нов временен кабинет под председателството на Климента, за когото се мислеше, че ще упражни помирително влияние върху партиите благодарение на своя духовен сан и на репутацията си на народен деец. Климент взе за свои колеги Начовича и Грекова, които управляваха по две министерства. На 19 януари на Вътрешните работи, които нямаха още титулярен министър, биде назначен Т. Икономов.

Помирителният ефект, който се очакваше от новия кабинет, не се произведе. Климент показа пълна безпомощност в своята задача. Добри намерения наистина не му липсваха, но неговото безкрайно тщеславие го хвърляше в най-променчиви настроения и даваше на политиката му несериозен вид. Това бе толкова по-печално, че Климент считаше себе си призван за велики дела и се сравняваше в душата си с Ришельо, с когото приликата му се заключаваше само в това, че и той като прочутия френски държавник бе калугер без религия и автор на една посредствена драма. Впрочем и един човек с

[1] Князът бе поискал от Каравелова да му съобщи писмено своите възгледи върху някои въпроси от управлението; отговорът на Каравелова не съдържаше нищо радикално. И Греков от своя страна бе представил една програма, в която привлича вниманието един пасаж, отнасящ се до необходимостта, щото княжеската власт да бъде силна.
[2] Според разказа на П. Станчев, депутат в първото Обикновено събрание и близък другар на Стамболова.

по-големи политически качества не можеше да успее на мястото на Климента. Либералите бяха разярени от разтурянето на Събранието и нищо не можеше да ги уталожи.

Това забъркано положение тежко се отразяваше върху княза. Ненавикнал на политически вълнения, той ту изпадаше в дълбоко униние, ту кроеше от своя страна в младежкия си ум планове за енергично действие. Русите продължаваха около него своите интриги. Паренсов пишеше в Петербург, че князът искал постепенно да замести руските офицери с немски, и търсеше инструкции , на което Милютин отговори: „Официални инструкции не мога да ви дам на вас като министър на българския княз, отговорен по конституционен ред. Крайно неудобно би било да се намесва руското правителство във вътрешните работи на княжеството."[1] Това показваше, че догдето е жив Александър II, всички интриги против княза ще останат суетни.

През януари княз Александър замина за Петербург, за да присъства на 25-годишния юбилей на императора. Той бе придружен от Давидова, който напускаше окончателно България. По пътя от София до Лом стана едно загадъчно нещо: при Арабаконак се оказа, че е откраднат един куфар на Давидова. Понеже в него Давидов бе поставил един свой доклад върху положението на княжеството, създаде се убеждение, че куфарът е бил откраднат по заповед на Паренсова. Обвинението обаче остана недоказано.

Императорският двор посрещна младия княз с най-радушни симпатии, но за политически разговори остана малко време. Един трагичен инцидент дойде още от началото на празниците да помрачи радостта на царското семейство. В столовата на Зимния дворец стана един ужасен взрив, от който императорът се спаси по чудо: той не бе седнал още на трапезата, тъй като чакаше пристигането на Хесенския принц, бащата на княз Александра, който бе закъснял с

[1] Из П р о ш л о г о, стр. 249.

няколко минути. Потресен от това покушение върху живота му, станало тъкмо когато той бе почнал вече да усвоява идеята за една реформа на руския строй в по-либерална смисъл, Александър II нямаше достатъчно свобода на духа, за да се занимава с дребните политически разправии в София. Князът има по-дълги разговори с леля си Мария Александровна. Добрата царица искаше да го ожени и му говореше много за една княгиня Юсупова, която имала 20 милиона зестра; но тоя проект не се нравеше на княз Александра. Той отговаряше, че неговото положение в България не е още достатъчно затвърдено, за да мисли той за женитба.[1]

Князът стоя в Петербург почти два месеца. През това време той успя да издейства отзоваването на Паренсова, който бе станал нетърпим с лекомислената си претенция да контролира дори кого князът кани на трапезата си. Д-р Стоилов от своя страна агитираше усърдно във високите правителствени сфери, за да дискредитира либералите; идещи подир атентата на нихилистите в Зимния дворец, неговите думи произвеждаха голямо впечатление. Александър II обаче не се поддаде на внушенията на своя антураж. Той отговаряше, че преди да се мисли за един държавен преврат в България, трябва да се види дали наистина либералната партия е неспособна за управление. С такива инструкции князът се върна в България.

Тук той завари положението още по-забъркано. През неговото отсъствие Климент бе се забавлявал да играе на владетел. Пред къщата си той бе поставил двама часови да стоят лице срещу лице, както пред вратите на двореца; на Богоявление той бе приемал парада на войската, благославяйки войниците, както прави папата, когато пред него де-

[1] На румънския княз, който му даваше същите съвети, княз Александър отговаряше: „Мисълта да се женя ми е антипатична; чувствам, че нямам право да доведа една жена в тази пустиня." Aus dem Leben Konig Karls, Bd. 4.

филира гвардията му. Докато амбициозният епископ упражняваше фантазията си върху етикета, либералите бяха успели да издържат една голяма победа в изборите. Те се връщаха в Събранието с едно болшинство, по-многобройно, поекзалтирано. За едно ново разтуряне на камарата не можеше да се мисли: трябваше да се капитулира.

III

ПЪРВОТО ВЛАСТВАНЕ НА ЛИБЕРАЛИТЕ

Оставката на Климента и новият кабинет. – П. Каравелов и Др. Цанков. – Гнетът на министрите против княза. – Австрия против национализма на либералната партия. – Произволи в Народното събрание. – Проектът за народното опълчение. – Първа интерпелация за вестовите. – Турски чети в Делиормана. – Първото съзаклятие за Съединението. – Планът на княз Александра да навлезе в Румелия през Ихтиман.

Щом се върна князът, Климент подаде оставката на своя кабинет, като заяви, че той е считал своето „пълномощие" за временно. Кризата биде разрешена в един ден. Натоварен от княза да състави един либерален кабинет, Цанков представи листата още същата вечер и указът биде подписан през нощта. Портфейлите бяха разпределени по следния начин: Др. Цанков – Външните дела; П. Каравелов – Финансите; Хр. Стоянов – Правосъдието; Г. Тишев – Вътрешните дела и Общите сгради; И. Гюзелев – Народното просвещение. Предложено бе на Т. Икономов да вземе Вътрешните дела, но той отказа, защото либералите хвърлиха жестоки обвинения към министерството, на което той бе принадлежал.[1]

[1] По тоя случай Т. Икономов пише в своите мемоари: „Даваха ми тържествени обещания, че пред местните и иностранни вестници ще се обяви, че изказаните досега хули и обвинения не се отнасяли към мене, но аз бях оскърбен в най-добрите си намерения и отказах." Стр. 135.

От едно писмо до сина му Ивана се вижда, че П. Р. Славейков е очаквал като дългогодишен учител да го поканят за министър на Народното просвещение;[1] партията намери обаче поста на председател на Събранието по-подходящ за неговата популярност. Мотивът бе почетен, но старият труженик се подчини на него не без известна меланхолия.

В действителност между либералите нямаше хора за високите постове в държавата. За да се попълни кабинетът, трябваше да влязат в него Ив. Гюзелев и Г. Тишев, и двамата почти неизвестни, без никаква политическа физиономия във всеки случай и за които бе очевидно, че ще бъдат не толкова министри, колкото първи чиновници в своите министерства. Каравелов се бе спрял на тях повече поради тяхната послушност; той обичаше да се окръжава от хора безлични, които да благоговеят пред неговия ум. Христо Стоянов не принадлежеше никак към тази категория. Той бе, напротив, твърд, упрям, с нещо ъгловато в отношенията си, настоящи шоп по упоритост, шоп впрочем и по рождение. Не бе трудно да се предвиди, че той и Каравелов – две натури, които всичко предопределяше да бъдат в конфликт – ще се сблъскат при първия случай. Стоянов бе обаче неизбежен в Правосъдието поради неговата безспорна вещина на юрист. Ръководещите лица в кабинета щяха да бъдат, разбира се, Каравелов и Цанков.

Каравелов бе тогава в разцвета на своите умствени сили. Съприкосновението му с българския живот бе почнало да отслабва ония крайности, които се бяха създали у него от изключителното му общение с чистите идеи и от дългото му пребиване в една страна като Русия, гдето между деспотизма и нихилистическите съзаклятия той не бе можал да види примери на истинска политическа дейност. Крайностите на Каравелова се дължаха впрочем повече на темпера-

[1] Кореспонденцията на П. Р. Славейков от тази епоха е обнародвана в Сборника на М. Н. П.

мента му, отколкото на неговия ум. Той бе надарен с едно извънредно здраво съждение. Пък и неговото научно възпитание бе позитивистическо. Не знаем дали той познаваше добре Огюст Конта, но сигурно бе чел Тена. От него той бе научил да цени миналото и това, което у един народ е създала традицията. Каравелов хранеше голямо недоверие към бързите реформи, насочени към един коренен преврат в обществото, и не забравяше никога, че народите не могат да правят скокове в своето развитие. Той бе в действителност един консерватор с модерна научна култура.

При все това на много от съвременниците си той е оставил едно странно впечатление на химеричност и на утопия. Вината е в неговия навик да се изразява с къси сентенции, да цитира постоянно имената на чужди мислители и да дава на идеите си парадоксална форма, която ги представляваше за страшни. Единственото радикално нещо у Каравелова бяха неговите идеи за парламентаризма, които той бе заел от английските автори. За правата на едно конституционно министерство той имаше много високо мнение. В неговите очи то бе, което в действителност упражняваше върховната власт, представлявайки короната пред парламента и народната воля пред короната. Тази теория се схождаше напълно, трябва да се отбележи, с неговата властническа натура. Каравелов имаше наистина неудържимо влечение към заповедничество и към един вид умствен деспотизъм. Беше ли той демагогът, когото ни изобразява легендата? Само до известна степен. Той вярваше сам в своите проповеди. Това, което у тях бе прекалено, произхождаше от един мираж на неговото въображение, което виждаше сбъднати веднага реформите, за които бе нужно време. Демагогията на Каравелова бе една екзалтация на твърде положителни принципи.

Недостатъкът на Каравелова бе – покрай едно малко тясно и боязливо схващане на мисията на държавата, което произхождаше от неговия консерватизъм – неговата неопитност и отсъствието у него на всякакъв такт. Той бе

необуздан, раздразнителен, често пъти дързък. Едно крайно умствено тщеславие правеше отношенията с него много трудни. Между тоя идеолог с премного нерви и впечатлителния Поручик, който седеше на престола, съприкосновенията не можеха да не се изродят в шумни и понякога тягостни сцени.

Качествата, които липсваха на Каравелова, Цанков ги имаше в голяма степен. Цанков е човек на практическата мисъл. Той обладава малко култура и любопитството му към теориите се събуди в късна старост. С повече страсти, отколкото идеи, готов на всяка минута да забрави идеите си заради своите страсти, но никога да жертва една своя вражда зарад един интерес, въобще личност извънредно оригинална и със силен релеф. Борец по темперамент, обладающ дълбок демократически инстинкт, сроден по дух с масата, той е настоящи човек на Възраждането. С публиката той е търсел да бъде постоянно в интимно общение: каквото и положение да е заемал, пред неговата лула е дефилирала непрекъснато от 9 часа сутрин до 10 часа вечер политиканствующа България. В заточение или на власт, неговата задимена стая е била всякога един форум. Оратор Цанков не е, в Събранието неговата реч е била по-скоро утруднена; но той владее рядък дар на фамилиарна беседа. Шеговит и язвителен, груб често, но с една сърдечност, която обезоръжава, яростен ей сега и подир една секунда смеющ се, разпасан в езика, циник без никакво стеснение, но ловък, наблюдателен, хитър – такъв, какъвто го виждаме и днес с неговата будна мисъл, която годините не са замъглили, и с големите му живи очи, у които тъй лесно пламва един неугаснал още огън.

Службата му при турците не бе останала без влияние върху Цанкова.[1] От турците той бе заел убеждението, че

[1] Преди Освобождението Цанков бе служил в Русчук като помощник на валията, по-сетне в Цариград бе назначен за цензор на българските вестници.

Тодор Бурмов

УКАЗЪ.

№ 1.

НЫЙ, АЛЕКСАНДРЪ I.,

КНЯЗЬ НА БЪЛГАРІЯ.

Съгласно съ статіитѣ 150, 152 и 161 отъ конституціята на Българското княжество, постановихмы и постановявамы:

1) Да назначимъ Г-на Ѳ. С. Бурмова за министръ на Вътрешнитѣ Дѣла; сѫщій привременно (ad interim) ся натоварва съ управленіето на министерството на Просвѣщеніето; Г-на М. Д. Балабанова за министръ на Външнитѣ Дѣла и на Исповѣданіята; Генералъ-Майора П. Д. Паренцова за Военный министръ; Г-на Г. Д. Начевича за министръ на Финанситѣ; Г-на Д. П. Грекова за министръ на Правосѫдіето;

2) Да назначимъ Г-на Ѳ. С. Бурмова, министрътъ на Вътрешнитѣ работы за председатель на Министерскій Съвѣтъ.

Издаденъ въ нашътъ дворецъ,

въ СОФІЯ, на 5-й Юлій 1879-та година.

АЛЕКСАНДРЪ.

№ 764. Скоро-Печатница на Янко С. Ковачевъ въ София и Пловдивъ.

Указ на княз Ал. Батенберг за назначаване на първото българско правителство. София, 5 юли 1879 г.

известна доза от двуличие е необходима в дипломацията, че всичко е позволено, което няма да се узнае, че човек трябва да бъде щедър в обещанията, които е решен да не изпълни – с една реч, тая серия от малки хитрини, която Каравелов наричаше по-късно „Балкапанска политика" и която е собствено държавната философия на Портата. От турската служба Цанков бе добил обаче и известна административна опитност, от каквато бяха съвършено лишени неговите колеги.

Качествата, добити от него в Цариград, послужиха на Цанкова още в първите дни на министерстването му.

Едва-що бях станал министър, разправя той, на втория ден, ако се не лъжа, князът ме вика в двореца и щом ме видя, каза ми нетърпеливо: „Направете ми указ за уволнението на полковник Шепелева." Аз се усъмних в тази работа; помислих, че това е една примка, за да се компрометира либералната партия, към която Шепелев симпатизираше. „Какъв е той?" – питах аз княза. „Съветник." „Кой го е довел?" „Дал ми го е царят." „Такъв човек няма в конституцията, възразих аз. Ако нямате нужда от него, споразумейте се направо с царя. Нека той си го вземе назад." Князът не каза нищо, но остана крайно недоволен от моя отговор.

Князът бе недоволен от Цанкова по много причини. Разгласяха тогава, че когато князът пристигнал във Варна, Цанков казал: „Тоя немец ще ни костова много скъпо. Ний можехме да си намерим за България много по-икономичен княз." По-сетне той не бе се стеснявал да изказва по адрес на „немеца" някои от тия живописни и енергични оценения, с които се слави неговият език. Разбира се, намираха се хора, които донасяха тия думи в двореца, придружени с ехидни коментарии, които оскърбяваха дълбоко у младия княз неговата чувствителност на цивилизован човек. Интриги бяха правени впрочем против всичките либерали. Князът гледаше на тях с едно нескрито безпокойство. Той не само се

тревожеше за съблюдението на етикета, мислейки, че властването на либералите ще бъде едно нашествие на варвари в неговия дворец, но виждаше опасност и за монархическата си власт, която той считаше недостатъчна и която министрите му щяха може би да намалят още повече. В своето възвание за първите избори Славейков и Каравелов бяха писали следните многозначителни редове: „Самоуправлението на народа като единствен извор на властта; Народното събрание като единствен представител на народа, а това народно представителство да ръководи народното правителство; това е духът на нашата конституция."[1] Князът се боеше, че дошли победоносни в една камара, от която той ги бе изпъдил без право, либералите ще му се наложат сега не само със своите крайни идеи, но и с жаждата си за възмездие. Князът се лъжеше. Либералната партия бе наистина възбудена срещу него, но след удовлетворението, което бе получила, тя не мислеше вече, освен как да изглади неприятните впечатления, които бяха останали от нейната опозиция. Тъй една от първите грижи на правителството бе да разреши съгласно желанието на княза въпроса за титлата му, против която цяла година се бе водила шумна агитация. Задачата не бе лесна. Либералите се бяха много ангажирали, за да направят сега един пълен обрат в своето поведение. Една седмица преди да се открие сесията, министрите свикаха болшинството на частно заседание. Цанков обясни, че макар това да е противно на конституцията, на княза трябва да се остави титлата Височество. „Титлата на държавните глави, казва той, не се определя от основния закон, а от международните отношения. В Учредителното събрание ний не знаяхме тия тънкости и на нашата неопитност се дължи, гдето в конституцията има един член за княжеската титла. Всички европейски кабинети титулират сега княза „Височество" и недопустимо е, щото само българската камара да му отказва тая титла." На по-влиятелните партизани Цанков обясни, че ако тоя въпрос не се разреши според желанието на княза, министерството трябва да излезе в оставка. Тоя аргумент подейства. Депутатите склониха, но по неволя.

[1] Целокупна България, 16 септември 1879.

Признаването на титлата стана чрез една манифестация в Народното събрание. Ето как я описва Целокупна България:

> Вчера бе един знаменателен ден за Народното събрание. Него ден се прие адресът, който имаше да се представи на княза в отговор на тронното негово слово, и когато от устата на докладчика г. Михайловски паднаха от трибуната първите думи: Ваше Височество! – всички представители, въодушевени от радост, се разразиха в шумни ръкопляскания и всички като из една уста възгласиха: „Да живее князът! Да живее Негово Височество!"

Тази отстъпка разсея донейде предубежденията на княза, но с това не се свършваха трудностите. Либералите трябваше да се борят и с недоверието на Европа и главно с лошото разположение на Австрия.

Новото министерство биде посрещнато доста зле от Силите. Чуждият свят виждаше в либералите преди всичко крайни националисти, хипнотизирани от идеята как да унищожат Берлинския договор. Това впечатление се поддържаше усърдно от австрийския печат.

> Либералната партия, пишеше известната виенска газета Neue Freie Presse , трябва да се нарече в действителност панбългарска. Нейната програма е договорът в Сан Стефано; тя се мъчи да постигне съединението с Източна Румелия, основаването на една държава, която да включва всичките българи до самото крайбрежие на Егейско море. Тя заплашва следователно мира в Изток, тя е немирна, тя може, ако грабне юздите на управлението, да бъде опасна за спокойствието на Европа.

Австрия се боеше не толкова за спокойствието на Европа, което тя никога не се е стеснявала да наруши за свой интерес, колкото за своите планове върху Македония, които едно въстание, поддържано от княжеството, рискуваше да разбърка. Затова на своя дипломатически агент в София тя даде наставления да работи с всичките си средства, за да ускори падането на либералите.

Австрийски агент в София бе тогава Кевенхюлер-Меч, един извънредно способен дипломат. Кевенхюлер бе служил известно време в посолството на Петербург и познаваше добре руското Министерство на външните работи, както и слабостите на руската политика. В София той доби бърже едно грамадно влияние. Много богат, кавалер на Малтийския орден, от който получаваше (срещу задължението си да не се жени) 80 000 крони на година, той живееше на широка нога, даваше обеди, устройваше балове, привличаше около себе си всичко, което бе в София светско, елегантно, младо. Сам той бе тънък млад човек, красив, с едно „демоническо изражение на лицето"[1], което действаше неотразимо на руските дами. Връстник на княза, близък до него като немец и аристократ, весел другар, духовит събеседник, Кевенхюлер бе станал в двореца свой човек. Без да търси явно да му влияе, той умееше да сее в духа на княза някои хитри внушения, които пускаха корен неусетно и сетне сами растяха. За либералите тоя ловък противник, загнезден в самата „крепост", бе страшен.

От другите държави особена опасност за либералния кабинет нямаше. В Германия интересът към младото княжество бе твърде слаб. Тогава бе още в епохата, в която Бисмарк казваше: „Аз не отварям никога писмата на нашия посланик в Цариград." Още по-малко се занимаваше той с България. За нея впрочем в Берлин мислеха като за едно прикрито руско завоевание. Наследникът на империята, който по-късно стана Вилхелм II, пишеше на 22 март на румънския княз: „България ми се вижда като една руска провинция отвъд Дунава. Тя чака само да бъде присъединена и мъчно ще бъде на Батенберга – да бе имал той даже два пъти повече предвидливост и решителност – да върви срещу руската вълна." В Париж и Рим за България имаха още твърде смътни идеи. Сравнително по-живо внимание възбуждаха работите на княжеството в Англия. Агитацията на Гладстона срещу турските зверства, перипетиите на една война, в която насмалко щеше да бъде въвлечена и Англия, онази екзалтация на националната гордост, която предизвика победата на Биконсфилда в Берлинския конгрес бяха събудили към България един широк интерес, който и досега бе се запазил в известна мярка поради съперничеството с руското влияние в Изток. Когато се образува княжеството, тоя интерес се състоеше ако не от вражда, то поне от недоверчиво наблюдение: английската дипломация мислеше, че то ще бъде една послушна авангардия на Русия. Но тя се разубеди скоро. Рапортите на нейните агенти от България ѝ рисуваха вместо една аморфна и рабска маса, доволна да замени насилническото турско господство със славянската опека на Русия, един жизнеспособен, бодър народ, необикновено твърд в своето национално самосъзнание. „Не вярвам, пишеше още през време на окупацията специалният кореспондент на Times в Търново, не вярвам да може един безпристрастен наблюдател да посети днес тая страна и да изпита с внимание течението на чувството, което владее тука относително руското надмощие, без да се увери дълбоко, че България на Санстефанския договор беше от руска точка зрение една грамадна политическа грешка и че, от друга страна, последователното разделение на този народ бе от европейска точка зрение не по-малка политическа грешка." Английският делегат при Търновското учредително събрание Палгрев бе добил същото впечатление за духа на независимост у българите. Той бе убеден, че ако на тоя народ се даде едно демократическо устройство,

[1] Из прошлото, стр. 90.

той ще отхвърли скоро всяка чужда опека. Палгрев бе завързал близки сношения с някои видни депутати и ги насърчаваше в либерален дух. „Всички изменения, внесени в Търново в Българската конституция, напомняше по-късно Грант, специалният кореспондент на Times, имаха жаркото одобрение на представителя на нейно величество." Това показва, че идването на либералите на власт не можеше да бъде посрещнато в Лондон с антипатия; само техният краен национализъм будеше опасения за мира. Наистина след всяка голяма международна криза Европа иска спокойствие и Англия толкова по-малко можеше да допусне повдигането на нови смущения в Изток, че окупацията на Египет, конфликтът с южноафриканските републики и прочутият bill за Ирландия щяха да погълнат за известно време всецялото ѝ внимание. При това лорд Гранвил, който пое Министерството на външните работи в кабинета на Гладстона, не искаше – следвайки в това отношение традицията на своята партия – да води много активна политика в континента, и специално за България не бе наклонен да се противопоставя прямо на руското влияние. Английският агент в София Палгрев бе получил следователно инструкции да държи само наблюдателно поведение. Палгрев бе една крайно любопитна и малко загадъчна фигура. За него разправяха, че обиколил цяла Арабия, преоблечен като дервиш. В София той влизаше в съприкосновение с масата, посещаваше пазара, черквите, съборите. Паренсов разправя, че веднаж го срещнал в „Св. Крал" пред гробницата на крал Стефана; Палгрев си купил свещ, запалил я набожно и заедно със селяните се молил. На въпроса на Паренсова, откога се занимава с такива „провославни дела", той отговорил: „Драгий генерале, трябва всеки да се кланя на бога на страната, в която живее." На човек с такива понятия за живота не бе трудно да установи най-приятелски връзки с правителството. Той бе в особено близки отношения с Каравелова, в когото виждаше човека на бъдещето.

Както Каравелов, тъй и неговите колеги, твърде малко се занимаваха в това време с висока дипломация. Тяхната голяма грижа бе да добият доверието на Русия, която, без да иска още да се налага на княжеството, упражняваше върху него по силата на създадените отношения един вид морален протекторат. Задачата не бе лесна предвид на непрестаналата двойственост в руската политика: от една страна, Гирс и Азиатският департамент въобще, твърде зле настроени спрямо „нихилизма" на либералите; от друга страна, Милютин и неговият военен антураж, борещи се срещу това предубеждение, сочейки, напротив, на консерваторите като на фатални хора за България и агенти на австрийското влияние. Първият руски дипломатически агент, както видяхме, поддържаше с всичкото си влияние министерството на Бурмова; неговият наследник Кумани , напротив, още с пристигането[1] си изяви симпатиите си към либералите.

Кумани бе необикновено даровит човек. Роден грък, от кримските гърци, той притежаваше всичката хитрост на своята раса. Като повечето инородци на руска служба той минаваше за славянофил и бе поставил кариерата си под покровителството на Милютина. Кумани познаваше добре българските работи, понеже бе служил дълго време като драгоманин на посолството в Цариград, където бе свързал лични сношения с много от дейците по Църковния въпрос. Спрямо княз Александра той се отнасяше почтително, но с голяма хладнина. Пръв от руските дипломати той намисли да влияе на княза не само с престижа на Русия, но и със силата на либералната партия. Кумани искаше наистина да бъде тайният вдъхновител на либералите и техен протектор. Кумани бе се догадил и за упоритото и неусетно дело на Кевенхюлера, както се вижда от едно негово писмо, отправено до рус-

[1] Преди пристигането си даже на път за София той се бе отклонил към Николаев, за да види едного от синовете на П. Р. Славейкова, който се възпитаваше в Минковия пансион.

ките консули в княжеството.[1] Писмото е в това отношение твърде характеристично.

„Под чие влияние младият български княз действа против волята на поверения му народ? – питаше Кумани. – Не трябва ли да се търсят неговите вдъхновители вън от България и Русия? Аз се боя от намесата на тия вдъхновители; тогава именно ще създадем от България една нова Босна и Херцеговина.“ Намекът за интригите на австрийската дипломация е достатъчно ясен. Кумани разглеждаше след това официалното настроение на Русия спрямо българите. Той го отдаваше на заблужденията, разпространявани от руските инструктори. „Нашите господа офицери, казваше той, като водят преписка със своите другари в Русия, изразяват вероятно своето неудоволствие против българското население въобще и особено против правителството. Известно е, че нашите офицери... действат безсъзнателно, те нямат политическа подкладка, а само не им се нрави, гдето първият министър или министър-президентът не е човек с военен мундир, при това и законодателното събрание се състои от прости хора без всякакви военни заслуги или, както се изразяват те, „хамы“; и тия хора издават закони, задължителни даже и за заслужилите военни!“ Скицата е майсторски начертана и много правдива. Ето и един портрет на Александра Батенберг. „Князът е юноша. От своя страна, като се е окръжил с нашите инструктори и с някои българи, тъй наречените консерватори, той обръща повече внимание на формата на облеклото, което носят министрите, когато се явя-

[1] Документи из секретните архиви на руското правителство, 1893, София, стр. 35. Върху автентичността на тия документи се е спорило твърде много. Ние мислим, че тяхното съдържание е вярно, но че Якобсон, който нямаше сега на ръка всичките документи, бе възпроизвел някои от тях на памет. Карцев в своите мемоари Семь лет на ближнем Востоке потвърдява, че Якобсон дешифрирал депешите, получавани в руското консулство в Русчук.

ват на доклад, нежели на съдържанието на самия доклад. Това се доказва от неговите оплаквания пред императора заради неучтивостта на своите министри.“ Кумани въставаше в това писмо и срещу идеята на княза да извърши преврат: „Колкото се отнася до стремлението на принц Батенберга да измени начина на управлението в България, или по-ясно казано, да разруши издигнатото от нас на здрави основи прекрасно здание на България, в това отношение нам се пада прям дълг неуморно да следим за делата на принц Батенберга и да препятстваме, колкото е възможно, на неговите стремления. Аз имах щастието да се представя на императора, негово величество благоволи да ми заповяда да действам в България в смисъл на помирение между княза и министрите. От това аз заключавам, че нашият августейши монарх е неблагосклонен към удовлетворението на желанията на принц Батенберга за предполагания държавен преврат в България.“

Официалната му кореспонденция издава у Кумани голяма дипломатическа проницателност. Но за нещастие той не бе само дипломат, но и финансист. В международната комисия по Суецкия канал, в която той бе представлявал Русия, той бе можал да види какви грамадни сделки се вършат под булото на политиката. От това време той бе запазил известен вкус към полуполитическите и полугешефтарските предприятия. В София той влезе веднага в съприкосновение с Утина и усвои неговите големи планове. Неговата дипломатическа мисия, тъй вещо определена в първите му писма, се преплете вече с опитите за финансова експлоатация на България. Кумани се надяваше, че от признателност към силната негова поддръжка либералите ще одобрят финансовата програма, с която Утин бе срещнал княза във Варна и която бе тормозила едно по друго две министерства в България. Тази негова илюзия бе на първо време естествена. Когато в своите срещи с видните либерали Кумани навеждаше разговора върху нуждата да се предприемат с руски средства големите постройки в страната, той добиваше от сво-

ите събеседници впечатлението на едно безусловно одобрение. Утин от своя страна поддържаше с либералните депутати близки връзки, канеше ги у себе си на вечеря, гуляеше с някои от тях, добър другар, с широко отворени ръце, готов при първа дума да отвори и кесията си. Министерството на Климента в последното свое заседание бе възприело въпреки опозицията на Т. Икономова принципа за учредяването на една държавна банка съобразно с исканията на руската финансова група. Утин знаеше това решение – той бе присъствал лично на заседанието – и сега почна да наблягa за неговото изпълнение. Неохотно, поставен от Кумани до стената, Каравелов даде заповед да се изработи нужният законопроект и го внесе в Събранието. Той твърдеше по-късно, че нямал никакво намерение да прокара тоя законопроект, а го представил само за да даде едно формално удовлетворение на Утина и на Кумани. Това е вярно. Във всеки случай впечатлението в София от тоя законопроект бе много неблагоприятно. Консерваторите се нахвърлиха върху правителството с голямо ожесточение. Пуснаха се слухове, че Каравелов бил заинтересуван в тая банка, че Стамболов получил пари от Утина, и пр. Както е обичай, когато се лансира някое измислено обвинение, определяха се точно сумите. Цифрите никога не са липсвали на една изкусна клевета. В *Български глас* Т. Икономов[1] описваше перипетиите на тоя гешефт, отбулваше в него намерението да се пороби икономически България. В *Витоша* в една саркастическа статия, в която научните теории съседстват с куплети от кафе-концерт, обвиняваше явно Кумани. Една огромна сензация се създаде около тази история. Либералите се развълнуваха, почнаха да искат обяснения от своите министри. Стана очевидно, че Събранието никога няма да приеме тоя законопроект. И наистина, проектът не биде даже разискван. Правителството се обеща да го измени, за да го внесе пак в

[1] Мемоарите му, стр. 137.

друга сесия. С това обещание трябваше да се задоволи и Кумани. Но Утин не можа да се утеши от тая неудача. След закриването на камарата той напусна България и скоро след това се чу, че умрял от тъга.[1]

За Кумани бе голям удар това отхвърляне от Събранието на един проект, в успеха на който той имаше такъв ценен интерес, но след като бе хвалил либералите в Петербург, той не можеше сега да се опълчи срещу тях. Само че неговите симпатии охладняха значително. Той бе решил да остави Каравелова и Цанкова на тяхната участ.

Против либералите се водеше през това време от антуража на княза една глуха, но много изкусна борба. Най-опасен враг за кабинета бе д-р Стоилов, който в своите ежедневни срещи с княза като негов частен секретар умееше да изказва за делата на либералите крайно враждебни оценения, разпилени в случайностите на разговора.[2]

Трябва да се признае, че делата на либералите не бяха всякога достойни за похвала. Особено лошо впечатление правеше със своите крайности Народното събрание, гдето една група от млади депутати, предводителствани от Стамболова, бяха пренесли всичката нетолерантност на провинциални идеолози. Неутихнал още революционер и оратор в първата фаза на своето красноречие, т. е. от тия, които робуват на думите си, преди да владеят чрез тях света, достатъчно млад, за да отъждествява привързаността си към своите идеи, с ненавистта към противниците си Стамболов не допускаше по отношение на консерваторите ни пощада, нито даже законност. С него вървяха, все като него буйни, Ни-

[1] Les causes occultes de la question bulgare, Paris, 1887, стр. 25. Тая брошура, отдавана обикновено на г. Начовича, е писана от Queille, бивш финансов съветник в България.

[2] Д-р Стоилов бе особено огорчен, загдето въпреки една традиция, създадена от консерваторите, Цанков му отне правото да участва в заседанията на Министерския съвет като представител на княза.

кола Живков, П. Станчев, Хр. Самсаров, Ячо Бръшлянов и други млади хора, кои бивши емигранти във Влашко, кои едва-що излезли из турските затвори: ожесточени всички от опозиционната борба и екзалтирани от победата. Те влязоха сега в Събранието като в завоевана страна, жадни за отмъщение. Първата тяхна жертва бе Д. Греков, най-буйният от консерваторите, най-опасният може би, понеже бе оратор със силен темперамент. Депутат в Учредителното събрание, два пъти министър, Греков биде касиран сега като румънски поданик, понеже преди Освобождението бил адвокат в Браила. Касиран бе и Евлоги Георгиев, избран от Русчук. И нему намериха вина, че в турско време бил урски поданик. Това бе вярно, но в същото положение бяха преди войната и много либерали, живеещи в Русия, като д-р Моллов, П. Каравелов и др. „Младите" обаче не можеха да простят на Евлогия неговото предполагаемо презрение спрямо хъшовете в Букурещ.

За всичките тия крайности пред общественото мнение отговорността падаше главно върху Каравелова. Вината за това бе у самия него, у неговия невъздържан език. Каравелов не бе отмъстителен, но обичаше да се заканва. Това бяха закани на нервозен човек, днес казани, утре забравени. Но без да оставят следи в неговата душа, те влияеха на околните му. Еднаж Каравелов, срещайки на улицата Т. Бурмова, бе му казал: „Аз ще те обеся!" На другия ден Бурмов, който бе мислил цялата нощ върху тази закана, го причака на същото място и му каза: „Не можеш!" Каравелов го погледна учудено, без да разбере. Той бе забравил.

Младите либерали не забравяха. Когато Каравелов кажеше на някой депутат „аз ще го науча", на другия ден болшинството не даваше на тоя нещастник да продума. У дома си пред приятели между два разговора за Бентама или Беджехота Каравелов обичаше да сочи юмрук на невидимите си противници; либералите стоваряха понякога тоя юмрук в най-материалната му форма. На враговете си Каравелов отмъщаваше с едни къси, нервозни характеристики, в които имаше доста злост и много психология. Това отмъщение бе чисто литературно и напомнуваше полемическата маниера на руските революционери. Пренесено в камарата от младите либерали, то вземаше грубите форми на едно физическо насилие. Мнозина от консерваторите бяха престанали да посещават Събранието. Владиците не стъпваха вече в него.[1] Нищо не стесняваше групата на крайните либерали; Стамболов, от ден на ден по-влиятелен и по-екзалтиран от своето влияние, командваше на болшинството като на някоя чета. „Предводител на болшинството, пише Иречек в своето съчинение *Княжество България*[2], бе резкият млад човек Стамболов, който тогава ратуваше за заменяването на назначените чиновници с изборни и войската – с народно опълчение с изборни офицери." Стамболов четеше тогава изданията на руската задгранична литература и мечтаеше за една България, устроена по образеца на швейцарските кантони. Неговата голяма мечта бе да създаде една въоръжена народна сила, способна да защитава конституцията от всяко посегателство. За тая цел той намисли да се организира на демократически начала народното опълчение. „Младите начело със Стамболова, разказва дядо Цанков, готвеха опълчението, за да направят всякакъв държавен преврат невъзможен. Те искаха да турят гем на княза." Но как можеше да се внесе в Събранието един законопроект, тъй очевидно насочен срещу княза? Една случайност помогна на Стамболова. На 22 май се помина руската царица Мария Александровна; князът замина за Петербург, за да присъства на погребението на леля си. През неговото отсъствие биде внесен по изненада законопроектът за народното опълчение и по настояването на Стамболова Събранието го прие изцяло, en bloc, почти без разисквания. Любопитна е

[1] *Мемоарите* на Т. Икономов, стр. 137.
[2] *Княжество България*, прев. от г-жа Каравелова, том II, стр. 393.

организацията на това народно опълчение. То трябваше да обгръща всички българи, по-млади от 40 години, и които не са на действителна военна служба, с една реч, осъществяваше познатия демократически идеал: въоръженият народ, la nation armee. Тази огромна военна сила трябваше да бъде в ръцете на политически лица, тъй като законопроектът предвиждаше като върховно началство един Централен комитет, състоящ се от двама висши офицери, назначени от княза, и шестима цивилни, избирани от Народното събрание. Като мярка за бъдеща революция нещо по-страшно не можеше да се измисли. Разполагайки с такава милиция, Събранието можеше да се обърне в конвент, когато поиска. Понеже всичко това стана бърже, князът, макар и предупреден, нема време да се намеси. „От Виена, разказва дядо Цанков, той ми телеграфира да спра разглеждането на законопроекта, но бе вече късно: той бе гласуван. Той не можа обаче да бъде обнародван, защото, князът не го одобри." Чрез своето право на veto князът осуети плана на Стамболова, но опасението от една революция остана у него; неразположението му към либералите, повече инстинктивно дотогава, се превърна в оная особена ненавист, която поражда у владетелите страхът.

Дотогава князът не бе имал особени причини да бъде недоволен от своите министри. Цанков се стараеше да избягва всеки повод за стълкновение. Разпасан в езика си, той пускаше сегиз-тогиз между дума на своята лула някоя остра дума по адрес на княза; и, разбира се, всякога се намираха ревностни хора, които докладваха за всичко това в двореца. В лични конфликти с княза обаче той не влизаше. По-трудни бяха отношенията на княза с Каравелова. Каравелов нямаше тогава никакви маниери. Руските кръжоци от 80-те години бяха му дали обичая на високия тон в разговора, на ръкомаханията, на тази афектация на естественост, която у нихилистите отиваше до съзнателна грубост. Каравелов не бе груб по натура – у него имаше, напротив, много тънки художествени струни, – но неговата естествена импулсивност, усилена още повече от руското влияние, го правеше за благовъзпитания немски принц съвсем непоносим и страшен. „Князът много се боеше от г. Каравелова", разказва един от тогавашните дворцови чиновници.[1] Той виждаше в него нещо като въплъщение на демоническите сили на революцията. Отначало князът във всичко му отстъпваше. После, повлиян от своя консерваторски антураж, дразнен в своето честолюбие от бележките на Кевенхюлера, той почна да противостои. Тогава между него и Каравелова се зарединха тягостни сцени. Каравелов викаше, протестираше, заканваше се. Князът, пламнал от яд, излизаше понякога вън от кабинета си, за да не избухне. Разправиите бяха толкова по-неприятни, че Каравелов, слабо владеющ френски, не можеше да се обяснява добре и отчаяно жестикулираше, ходейки по стаята. Тия свади се свършваха най-често с взаимни отстъпки, но от тях оставаше у княза впечатлението, че личната му власт е вече унищожена, и намерението за преврат, с което той бе стъпил в България, пущаше у него се по-дълбоки корени.

Между туй на 4 юни се закри благополучно извънредната сесия. Тя бе развила много плодовита законодателна дейност.[2] Във всички гласувани закони личеше стремлението да се опростотворят държавните учреждения и да се приближат до народния дух. Най-много законопроекти представи Каравелов. Неговите мероприятия засягаха цялото финансово устройство на държавата. Той при това не се явяваше като смел реформатор. В данъчната система напр., останала от турците, той не искаше да внесе никакво съществено изменение. Главното му старание бе да я урегулира, доколкото бе възможно, и във всеки случай да я възстанови. Той не само въдвори турските даждия – емляк, иджар, теме-

[1] Г-н Лука Моравенов.

[2] Гласуваха се между другото: закон за административното делене, закон за съдоустройството и съдопроизводството, закон за десятъка, закон за материалното издържане на училищата, закон за сечене на монети и пр.

туат и пр., – но и постанови, че те ще се събират по старите оценения. За Каравелова не бе неизвестно, че съвременната финансова наука осъжда многобройните малки облагания, но той казваше, че най-добрият данък е оня, към който населението е най-вече привикнало и който най-лесно се събира. Събирането на данъците бе наистина постоянна грижа на Каравелова. Една от първите бумаги, които той подписа като министър, бе окръжното от 6 май, с което той даваше на чиновниците си енергически наставления върху събирането на десятъка. Подир няколко дена последва второ окръжно, носещо истия строг и повелителен акцент. Каравелов считаше, че добър финансов министър е само тоя, който пълни държавното съкровище. „На мене лежи най-голямата обязаност, казваше той в едно от майските заседания на Събранието – обязаността да получавам в хазната колкото се може по-много и да давам колкото се може по-малко." Нищо от това, което можеше да се обложи, не избягваше от неговото зорко око. За да увеличи финансовите източници на страната, той почна да приготовлява една митническа тарифа. Митническата политика на Каравелова бе преимуществено фискална. Той не изпускаше обаче из предвид демократическия принцип, че предметите от първа необходимост не трябва да се облагат много. Колкото за покровителстването на индустрията, той бе много въздържан и като ученик на английските икономисти се съмняваше силно в благотворното въздействие на митническата защита. Твърде справедливо той забелязваше, че една разумна икономическа политика е немислима, догдето не се съберат нужните данни.

Спрямо амбициите на местната индустрия той се отнасяше скептически. Скептик бе той и към възможността на нововъведения в земеделието, към немедлената полза от железниците, към всичките инициативи въобще, чрез които някои наши държавни мъже са се надявали да дадат голям тласък на народното стопанство и да го преобразят. Начович бе създал през време на своето министерство един образцов чифлик в Русе и бе започнал да строи при тоя чифлик една голяма сграда на земеделческо училище. Каравелов унищожи кредита за училището и спря постройката на зданието.[1]

Либералите слушаха политикоикономическите теории на Каравелова като някое откровение. И от противниците също никой не дръзваше още да противоречи явно на учения министър. Това всеобщо послушание бе развило до най-крайните предели Каравеловата самонадеяност. В речите му в Събранието повечето негови фрази се започваха с думата А з. В тях вееше едно нетърпеливо и нервозно чувство на команда. В действителност Каравелов не бе ни твърд, ни решителен. Щом усещаше сериозно противостоение, той бе готов да отстъпи; но болшинството рядко му се противеше. Обикновено то вървеше след него с благоговение.

За ролята на парламента Каравелов, и тук ученик на английските писатели, имаше консервативно мнение. Той не признаваше на депутатите правото да участват в управлението. Митрополит Григорий бе поискал еднаж при гласуването на бюджета да се увеличи кредитът за една болница. Каравелов скочи като ужилен и извика:

[1] По тоя повод той заяви в Събранието: „Аз въобще на полза не се надявам. Нам най-напред са нужни пътища, за да има къде да возим житата си. Когато ще имаме отворени пътища, тогава нашите земеделци ще могат да орат повече и повече жито да изкарват... Да учим колкото щем, но ако нямаме волове и пътища, по които да изкарваме нашите произведения, то висшите училища не ще да принесат никаква полза. Аз съм на мнение, че всяко училище трябва да има агрономически характер, защото в тези училища може да се даде първоначално понятие за агрономията. Но тука се говори за едно училище, което се строи за 300 000 фр., гдето кравите ще живеят по-добре, отколкото селяните... Ако можем да направим нещо с 20 или 30 хиляди франка, то аз се съгласявам, но не съм съгласен стотини хиляди всяка година да харчим за това училище. По-добре е да прекратим строението му, което и направих."

Аз мога да отговоря на Н. преосвещенство, че Събранието няма да управлява. Министерството иска кредит, когато има непредвидени разходи. Само министерството отговаря за доброто и лошото управление. Събранието е контрол и има само право да гледа добро ли е управлението, или не.

Каравелов имаше въобще дарбата да импровизира в течението на разискванията удачни определения. Когато се разискваше законът за администрацията, бе се изказало мнение, щото да се освободят някои органи на местното самоуправление от прямата опека на централната власт. Някои настояваха особено за независимостта на окръжните съвети. Каравелов заяви:

Окръжните съвети в бъдеще, когато доде законът за земските учреждения, разбира се, че ще бъдат независими. Но сега им плаща хазната, а избират ги други. По моето мнение: който плаща, той и да избира.

Неговите речи са пълни с щастливи сентенции от тоя род. Много от тях не са изгубили и досега своята навременност.

Отстранявано от всяка пряма намеса в управлението, Събранието имаше пълна свобода да го контролира. Министрите отговаряха охотно на интерполациите. И у депутатите не липсваше охота да интерпелират. Едно от най-любопитните запитвания бе това на свещеника Драганов върху вестовите (12 май 1880 г.). „Понеже нигде в Положението за българската войска, заяви той, не се говори за специалността на тоя клас (денщиците), то желателно е да се поясни с какво занятие се те занимават.“ На запитванията върху войската отговаряха на руски военният министър или помощникът му; сетне техните думи се превеждаха. Но в това време престижът на русите бе тъй силен, че се искаше голям кураж, за да се критикува военното ведомство. Еднаж в отсъствието на Ернрота се внесе интерпелация върху някои нередовности в Министерството на войната. В едно от идущите заседания се яви генерал Ернрот. Като стана от стола си, той хвърли един суров циркулярен поглед върху депутатите и попита: „Кой е тоя, който ме е интерпелирал? Желая да го видя.“ При тая заплашителна покана събранието замръзна. Нещастният интерпелатор бе там, но скрит зад своя чин, уплашен, той извика сам: „Няма го!“ Правото на интерпелацията даваше повод и за други комични сцени. На 16 януари П. Сукнаров отправи запитване до министъра на правосъдието, загдето в една уводна статия опозиционният вестник В и т о ш а нарекъл депутатите „гарги и вълци“. „Разбира се, казваше той, ако сме ние такива (т. е. гарги и вълци), и нашите закони ще бъдат такива, и какво поверение ще има народът в делата, които са направени от такива личности? Имам чест прочее да питам г. министра на правосъдието: знае ли той за това? И ако знае, взел ли е някакви мерки?“

Върху достойнството на Народното събрание съществуваха тогава доволно безхитростни мнения. Също и върху неговата задача. Под негова защита биде поставена дори естетиката на българската реч. В началото на сесията (14 април) се докладва прошение на известния филолог д-р Ив. Богоров, което обръщаше вниманието на депутатите върху чистотата на българския език, която била в опасност. Междувпрочем той протестираше, гдето се усвоил терминът з а к о н о п р о е к т, а не з а к о н о б р ъ з д е щ, както изисквал геният на нашия език. Комисията даде мнение да се препрати прошението в Министерския съвет, за да го проучи.

Не всякога Събранието имаше случаи да се развеселява. Положението на страната му даваше, напротив, сериозни причини за безпокойство. От Източна България идеха тревожни вести. Самата тронна реч бе ги отбелязала не без

известен песимизъм. „Разбойничеството, което през зимните месеци се бе прекратило, казваше князът, с появяването на пролетта започна пак силно да се явява и да взема обезпокоителни размери за ония места.“ Оттогава опасността бе се увеличила. Събранието получаваше вече направо оплаквания от беззащитното население. На 2 април кметът на Ески Джумая Славков телеграфираше на председателя на камарата за нападения на села, за ежедневни убийства и искаше помощ. „Молим час по-скоро, казваше той, да се съберат запасните солдати и сформироват нови дружини. Разбойничеството взема характер на въстание.“ Подир два дена телеграма от Осман пазар:

> Турските вълнения вземат от ден на ден по-голям размер. Малкото число на българското население е в голяма опасност... Търговията е спряна. Населението се нуждае от войска и от храна. Целта на турците е въстаническа.

Възбудени, депутатите настояваха да се вземат най-безпощадни мерки, за да се прекрати това епидемическо зло, което бе същевременно и един срам за младото княжество и за неговите амбиции на европейска държава. Злото датираше от доста отдавна. Още през време на войната, когато турската войска изпразни Варна и Шумен, от нейните редове избягаха известно число низами и се пръснаха по Делиормана на малки чети. Докато трая войната, те не смееха да се показват или по-добре в шума на събитията за техните злодеяния не се чуваше. След Санстефанския мир те почнаха вече да върлуват нашироко. Броят им се увеличи от новодошли низами, току-що уволнени. Местни турци се присъединиха към тях, търсещи плячка или жадни за отмъщение. Към тяхното разбойничество се примесиха и политически мотиви. От Цариград идваха тайни пратеници, ходжи, които разнасяха прокламации. Портата като че ли се стараеше да компрометира пред европейския свят младото княжество, като го представи за огнище на анархия и на расови конфликти. В европейския печат се водеше систематическа агитация в тая смисъл. Викът за „българските ужаси“ се повтаряше, но тоя път в обратна смисъл. Всичко това смущаваше русите и ги правеше колебливи в преследването. А дързостта на разбойниците ставаше неимоверна. През нощта на 27 срещу 28 юни, един ден след като княз Александър бе положил клетва в Търново, една турска шайка нападна Осман пазар и биде отблъсната само след едно двучасово сражение. Разбойничеството почваше да се развива вече в партизански действия.

Въпреки обсадното положение, обявено от министерството на Бурмова, преследването не можа да успее. През пролетта на 1880 г. положението стана ужасно. Под предводителството на Чобан Хасан в Източния Балкан се бе образувала обширна разбойническа организация, която със своя терор бе спряла сякаш живота на цялата област. Българското население не смееше да се покаже по пътищата, да отиде на полето. Разбойниците бяха добре въоръжени, имаха муниции, скривалища, калаузи. Те ходеха на големи чети и не се бояха да влязат в бой с войската. При село Б е л и б е, на юг от Провадия, в една горска местност на балканския гребен те дадоха еднаж цяло сражение. Една рота от Ломската дружина бе завзела селото и бе намерила в него само жени и деца. Мъжете се бяха скрили в А х л и и, при южните поли на Балкана, в И. Румелия. „На следующата нощ из всички наоколо лежащи гори се раздадоха военните барабани на башибозуците. Отвред от храсталаците се носеше силен пушечен огън, без да може да се разпознае положението на неприятеля сред шумаците. Чобан Хасан чрез един парламентьор поиска от командующия майор Манаев да изпразни селото. След 6-часов бой войските имаха 1 убит и 6 ранени.“[1]

[1] Иречек, И с т о р и я н а б ъ л г а р и т е, 1886 г., стр. 328.

През деня Манаев получи подкрепление: 700 въоръжени българи от околните села и $2\,^1/_2$ роти пехота. Пред численото превъзходство на неприятеля турците се разбягаха. Селото Белибе биде изгорено. „През време на пожара, казва Иречек, постоянно пукали скритите по къщята и зимниците патрони.“ Чобан Хасан избяга в Румелия, гдето биде убит от милицията. Четворица турци бидоха обесени в Реджеб махале на едно високо дърво. Тая строгост създаде у турците едно спасително впечатление на боязън. Но то не бе достатъчно. Трябваше едно дълго, безпощадно, методическо преследване. На 26 април Събранието даде с тая цел „извънредни пълномощия“ на военния министър. Ернорт изпълни своята задача с голяма вещина. Той устрои селска стража, създаде за селата обща отговорност за престъпленията на тяхното землище и се показа според нуждата крайно жесток. При тоя режим не се мина дълго, и разбойничеството биде потушено.

Турция от своя страна не постоянства в намерението си да създава затруднения на васалното княжество. Други грижи поглъщаха през пролетта на 1880 г. нейното внимание. Берлинският договор бе оставил някои неуредени въпроси, които тепърва трябваше да се ликвидират. Отначало Портата бе погледнала на тях твърде леко. Сега те захващаха да се усложняват. С Гърция тя се намираше едва ли не в навечерието на война. На черногорската граница албанците бяха се натрупали и се готвеха да нападат. Моментът бе критически. Източната криза, току-що уталожена, щеше ли да избухне пак, по-опасна тоя път, понеже конгресът в Берлин бе посеял нови вражди между Силите?

Не влиза в рамките на тоя труд да следим развитието на европейската политика, но ще бъде уместно да отбележим събитията, които са засягали България. А балканските конфликти в 1880 г. без съмнение са от тоя род.

Берлинският конгрес бе предвидял, по предложението на Франция, известно териториално увеличение на Гърция, но без да го определи. В договора е употребена думата „ректификация на границите“. Гръцкото правителство, тълкувайки широко и доста произволно този израз, изискваше присъединението на Епир, на Тесалия и на една голяма част от Македония. Портата, придържайки се за текста, допускаше само едно техническо подобрение на граничната линия в полза на Гърция. Една турско-гръцка комисия се образува съгласно чл. XXIV от Берлинския договор, но тя не дойде до никакъв резултат. Насърчавана от Биконсфилда, Турция не желаеше да чуе за никакви отстъпки. В Атина настъпи голямо възбуждение на духовете. Гръцкото правителство почна да се готви демонстративно за война: купуваше пушки, заръчваше топове, откриваше подписки за доброволци. Турция гледаше на всичко това като на обикновено фанфаронство. Но през април 1880 г. стана едно важно събитие, което повлия дълбоко на европейската политика: консерваторите бидоха бити в Англия и Гладстон образува либерално министерство. Гладстон[1], това бе безпощадният враг на Османската империя, човекът, който бе казал, че турците трябва да си вървят в Азия, като си дигнат „бохчите и багажите си“. На 6 май той заявяваше в Камарата на общините, че „Англия няма никакъв особен интерес за запазването на Турция“.[2] Раздухани от гръцката фантазия, тия думи предизвикаха в Атина неописуемо въодушевление. По площадите се чуваха вече викове: „Към Цариград!“ Турция, дотогава равнодушна, почна да се въоръжава. В отговор на това гръцкото правителство даде заповед за мобилизация. В началото на юни войната изглеждаше неминуема.

В същото време конфликтът с Черна гора бе влязъл в своята най-остра фаза. И на Черна гора Берлинският договор бе обещал също едно увеличение на територията ѝ. Ос-

[1] Вж. изложението на G. Hanotaux в неговата Histoire de la France Contemporaine, том IV, 1908.

[2] Max. Choublier. „La question d,Orient“, стр. 173.

вен Антивари към нея се присъединяваше и една част от албанските планини. Албанците протестираха срещу тая отстъпка и заклаха Мехмед Али паша, който биде изпратен да ги усмирява. Подстрекавани тайно от Цариград, те организираха прочутата „Албанска лига“ и събраха башибозук, за да се възпротивят с оръжие на едно разпокъсване на земята им. Черногорците от своя страна се готвеха да навлязат със сила в територията, която бе им дал един международен договор. И тук едно стълкновение изглеждаше неотстранимо, когато великите сили си спомниха, че разрешението на тия конфликти зависи от тях, и свикаха с тая цел една конференция в Берлин (9 юни 1880).

Всичките тия събития не можеха да нямат своето отражение в България. Идването на власт на Гладстона предизвика и тук радостни надежди. Народното събрание го приветства с една възторжена депеша. Той му отговори с горещи пожелания за щастливо бъдеще на българския народ. Това щастливо бъдеще в какво можеше да се прояви, ако не във възстановлението на целокупна България? Гладстон не споделяше английската ненавист към славянството. Специално спрямо българите той бе разположен най-благосклонно. Не бе ли той, който подигна европейската съвест срещу турското варварство? Очевидно не той щеше да се опълчи срещу опитите да се възвърнат на България пределите на Санстефанския мир.

За такива опити либералната партия мечтаеше още през време на Учредителното събрание. Сетне вътрешните борби я отклониха в друга посока. Но щом взе в ръцете си управлението, тя се повърна пак към националната идея. Българите в Източна Румелия чакаха първия позив, за да се раздвижат. Те бяха се подчинили на Берлинския договор само с надеждата, че скоро ще го нарушат. От две години те живееха с мечтания за Съединението. В пролетта на 1880 г. патриотите от двете страни на Балкана счетоха момента удобен за едно решително действие. На 17 април в дома на д-р Молдова в София стана едно събрание, в което участваха д-р К. Стоилов, Г. Живков, С. Стамболов, д-р Моллов и П. Станчев като пълномощници на една група депутати от княжеството; Д. Наумов и К. Величков, пратеници от Източна Румелия. Взетите в това събрание решения[1] съставляваха един обширен план на действие. Княжеството и Автономната област се задължаваха взаимно чрез своите полуофициални пълномощници да водят в пълна хармония и с взаимна помощ една политика на национално обединение.

Изпълнението на начертания план се почна веднага. На 10 май в Сливен се събраха на конгрес представители от националните центрове на Източна Румелия и изработиха един проект за тайна организация. На конгреса присъстваха като делегати от княжеството Стамболов и Г. Живков. Те дадоха категорични обещания за съдействието на България в предстоящото историческо дело, но настояваха да се чака един благоприятен момент.

Българското правителство считаше, че тоя момент още не е дошел. То прати нарочно Стамболова и Живкова в Сливен, за да въздържат румелийските патриоти от едно преждевременно увлечение. В София се бе чуло действително, че съборът в Сливен ще прогласи непременно съединението и ще се опита да го осъществи даже с оръжие. Новината бе донесена в София от д-р Стоилова след връщането му от Пловдив, гдето той бе отишел да прекара великденските празници. Тя разтревожи много българските министри. Наистина те бяха осведомени за националното движение, одобряваха го, но не бяха направили още нищо, за да осигурят някакъв успех за това рисковано начинание. Те считаха, че въпросът още не е узрял. Главно те не знаеха дали ще имат подкрепата на Русия, без чието съгласие те нищо не смееха да предприемат.

[1] Архив на Възраждането, том II, стр. 3 и последующите.

Европейските сили употребиха от своя страна всичкото си влияние в София, за да възпрат княжеството от едно революционно действие. Съборът в Сливен не бе останал тайна. На 17 май пловдивският гръцки вестник „Филипополис" съобщаваше за кроеното съзаклятие, добавяйки, че градът Сливен бил избран нарочно, защото нямало там никакъв европейски представител. Заинтересувани от това съобщение, консулите от Пловдив узнаха цялата история и я донесоха до своите правителства. Една деятелна телеграфическа преписка се почна между кабинетите на великите сили върху готвящата се опасност за мира. Въпреки симпатиите на Гладстона към подема на християнските народи в Изток за тяхното обединение либералният министър на външните работи Гранвил прати най-енергични съвети на княз Александра да се въздържа от всяко бунтуване срещу Берлинския договор.[1] Цанков в София и Гирс в Петербург дадоха успокоителни уверения на Европа. И за известно време тревогата утихна. Българското правителство реши да чака по-сгодни моменти.

Изглежда, че княз Александър е бил по-нетърпелив. От своя секретар д-р Стоилова[2] той знаеше за основаването на комитетите в Източна Румелия и вземаше, тъй да се каже, косвено участие в съзаклятието. Но за неговата младежка амбиция делото вървеше много бавно. Той мечтаеше за нещо бързо и гръмоносно, което да свърже името му с националната слава на България. В Москва Аксаков бе му препоръчал да предприеме някое дело, чрез което да завладее сърцето на народа. В Дармщат неговите съветници бяха му казали, че

[1] Correspondence respecting the unionist agitation in Bulgaria and Eastern Roumelia, 1882.

[2] Д-р Стоилов през пребиваването си в Пловдив за Великден бе поискал да узнае мнението на княз Церетелева за съединението. Церетелев писа в Петербург, но оттам получи отговор, че не е удобно да се повдига този въпрос.

който иска да управлява една източна държава, трябва да поразява въображението на масата. А какво можеше да плени повече българите, ако не осъществяването на националното единство?

Подир връщането си от Петербург, гдето бе отишел за погребението на леля си императрицата Мария Александровна, княз Александър реши да предприеме едно смело действие за обединението на двете Българии. Но предварително той пожела да се съветва със своето правителство.

Един ден, разказва дядо Цанков, получавам от него едно писъмце, с което ми казва да свикам министрите на един съвет, който щял да стане под неговото лично председателство. Подир обед събрахме се в двореца. Князът бе нервозен и изпитваше някакво стеснение. Той взе думата на френски и след като описа международното положение, създадено от последните конфликти на Турция, заяви, че то би било най-благоприятно за разрешението на националния въпрос. „Ще мобилизираме войската, каза той, ще минем Ихтиманския проход и щом се яви в Румелия българското знаме, цялата провинция ще го акламира. Съединението ще се извърши без кръвопролитие и без риск." Ние изслушахме това заявление мълчаливо. Князът остана изненадан от тази наша студенина. Настъпи една дълга мъчителна пауза. Най-сетне аз го запитах: „Вие бяхте наскоро в Петербург, видяхте царя, той съгласен ли е?" Князът не ми отговори направо на въпроса. Той заяви, че Русия, която е начертала границите на Санстефанска България, не може да бъде противна на един опит за осъществлението на тоя вдъхнат от нея идеал. Аз усетих, че тоя план на княза не е бил даже съобщен на Русия, и дойде ми съмнението да не би това да е една игра, за да се постави либералната партия в конфликт с русите. Погледнах Каравелова и видях, че и той е смутен от това ненадейно предложение. Тогава казах на княза: „Ние ще се съберем да размислим тази работа и след два дена ще ви дадем отговор." Князът не продума нищо. Когато слязохме доле, аз казах на министрите: „Вие вървете си сега, а аз ще ида да видя Кумани." Разправих на Кумани целия разговор и го попитах: „Русия

съгласна ли е да се хвърлим в тази авантюра?" Кумани отговори, че няма инструкции, но неговото лично впечатление било, че руското правителство счита за преждевременно да се подига въпросът за присъединението на Румелия. Още вечерта той прати една дълга шифрована депеша в Петербург. След няколко дена княз Александър получи едно остро порицание от Петербург. Царят изказваше отново своето голямо желание да види България обединена в нейните национални граници, но осъждаше своя племенник за намерението, което бе имал, да постави Русия пред един свършен факт, без да знае дали тя е подготвена, за да го защити.[1]

Това писмо спря порившите на княза Александра. Самата идея за съединението впрочем след първия буен пламък почна да тлее. Събранието в едно тайно заседание отпусна на румелийското правителство един заем от един милион лева за „нуждите на делото": това бе, чини ми се, единственият положителен резултат от всичките тия тайнствени срещи и преговори. Подир малко вътрешните борби на Румелия превърнаха мечтата за Съединението в една партизанска девиза; а патриотическата енергия на либералите в княжеството биде съсредоточена в защита на застрашаваната конституция.

Пропадането на неговия романтически план огорчи много княз Александра. Но още по-тежко се отрази върху него постъпката на Д. Цанкова. За него се откриваше вече с брутална очевидност това, което той подозираше смътно и в което го уверяваше безспирно консерваторският му антураж, именно, че министрите му са по-предани на Русия, нежели на самия него. Думите, които той бе казал конфиденциално в своя собствен дом на своите министри, бидоха след един час съобщени на агента на една чужда държава. Без съмнение, тая чужда държава бе Русия и като знаем, че това ставаше две години след Освободителната война, поведението на Цанкова става по-малко странно. Но ако един ден интересите на княза биха се сблъскали с ония на Русия и се явеше конфликт, щеше ли да може да разчита той на своите министри? Князът си задаваше тоя въпрос с ужас. Но повече от политическата опасност него го мъчеше самият факт на измяната. В своята обидена душа той реши падането на неверния министър.

[1] Головин дава съвършено обратна версия за тоя инцидент. Той твърди, че Александър II бил съгласен, но Д. Цанков издал тайната пред европейските дипломати и осуетил целия план. Разказът на дядо Цанкова ни се вижда по-вероподобен.

IV

ПАДАНЕТО НА ЦАНКОВА

Либералното министерство и Европа. – Бисмарк и Австрия за линията Цариброд–София–Вакарел. – Русите против свързването на княжеството с Централна Европа. – Оплаквания на Портата против България. – Първият опит за реформи в Македония. – Каравелов при Александър II. – Сръбско-българските отношения. – Конфликтът на Цанкова със Св. синод. – Дунавската комисия и инцидентът с Австрия. – Цанков пред съда на дипломатическите агенти. – Писмото на княза до Каравелова. – Падането на Цанкова.

Срещу Цанкова се бяха съюзили много силни интереси. Най-много способстваха обаче за неговото падане дипломатическите агенти. „Либералните министри, казва авторът на книгата на Драндар[1], държаха по отношение на консулите едно неумело поведение. На техните представления те отговаряха уклончиво, с проста инерция и даже понякога грубо." Антипатията бе значила обида спрямо целия кабинет; но понеже сношенията се водеха чрез Цанкова като министър на външните работи, върху него падаха всичките упреци. На това способстваше, разбира се, и самият характер на Цанкова. Той бе същевременно неустойчив и рязък. От

[1] A. G. Drandar, Le prince Alexandre de Battenberg. Paris, 1884, стр. 63. Тая книга, издадена под името на г. Драндар, е написана на много хубав френски език от Волф, прочутия сътрудник на Le Figaro.

турците той бе научил изкуството да отлага неприятните въпроси, но не обладаваше това тяхно традиционно сладкодумие, което приспива най-нервозните нетърпения.

Първите главоболия на Цанкова дойдоха от рекламациите на някои велики сили относително железопътните задължения на княжеството. Член X от Берлинския договор бе постановил, щото България да замести Турция в договора ѝ с компанията на линията Русчук–Варна и да построи припадающата ѝ се част от железницата, която трябва да свързва Виена с Цариград през София. Компанията на Русе-варненската линия бе английска; източните железници, с които трябваше да стане скопчването, за да се образува пътят между Австрия и Цариград, бяха под австрийско покровителство. Още щом се образува либералното министерство, агентите на Австрия и Англия почнаха да настояват пред Цанкова за изпълнението на международните задължения на княжеството. Постъпките на тия дипломати бяха очевидно преждевременни. България не бе в състояние да направи никакви извънредни разходи, тя едвам можеше да посреща текущите нужди на управлението. Грешката на Цанкова бе, че още в началото не постави въпроса откровено. Той пожела да хитрува и в това отношение неговата тактика бе без съмнение нещастна.

За да оправдае своето противостоене пред агентите, Цанков инсценира една манифестация в Народното събрание. Дядо Славейков слезе от председателското си място и интерпелира правителството върху мълвата, че Европа искала да му наложи някои нови тежести. Като изложи жертвите, на които би се подвергнала страната, той се провикна: „Аз настръхвам и треперя за бъдещето на нашето отечество.“ На интерпелацията отговориха Каравелов и Цанков. Каравелов според обичая си отсече лаконически: „Ние за такива работи нямаме пари.“ Цанков поиска да дипломатства. За Русе-варненската линия той обясни, че турското правителство имало спрямо компанията стари дългове, останали от 1875 г. (когато Турция фалира) и че докато то не ликвидира тия закъснели сметки, княжеството не може да приеме върху си задълженията на Портата. Това бе справедливият аргумент. Ето сега и една хитрина. Цанков добави, че Турция не била съобщила на Княжеството, че му предава своите права и задължения по отношение на въпросната линия. „Представителят на тази железница, заяви той, дойде при мене и казва, че иска пари.[1] Аз му отговорих, че ний не сме стопани на железницата.“ Колкото за международния железен път, който трябваше да свързва Турция, България, Сърбия и Австрия, Цанков заяви, че няма още никаква официална покана за споразумение, което бе вярно, тъй като Австрия бе се задоволила досега да разисква въпроса само академически. Болшинството, което виждаше в чл. X на Берлинския договор само един опит на великите сили да ограбят България, посрещна заявленията на министрите с голямо въодушевление.

Против рекламациите на Англия и Австрия действаше от своя страна и Кумани. След като пропадна проектът за превръщането на Народна банка в акционерно дружество, той се стараеше да осигури за Гинсбурга и с-ие концесията за една линия София–Дунава. Между депутатите той пръскаше идеята, че свързването на България с Централна Европа щяло да бъде фатално за икономическото развитие на младата страна; а на правителството не преставаше да внушава, че руският генерален щаб настоявал непременно, щото княжеството да построи най-напред стратегическата линия София–Дунава, необходима в случай на една война между Русия и Австрия.

Постъпките на Австрия ставаха между туй все по-настойчиви. На 3 юли (1880) българското правителство получи официална покана да изпрати свой делегат на конференция-

[1] Компанията искаше от българското правителство да ѝ плаща километрическата гаранция, за която Турция се бе задължила по контракта.

та, която се свикваше във Виена по скопчването на железниците.[1] Първият отговор на Цанкова бе, че не знае точно какви са задълженията на Портата, които трябва да минат върху княжеството. Сетне той попита какво ще бъде трасето на международния път. Кевенхюлер говореше постоянно за една линия Белово-София-Пирот. Цанков възразяваше: „Защо България трябва да следва непременно това трасе? Може би тя има интерес да прокара линията през други места. Не сме ли ний свободни в своята територия?" Кевенхюлер отговаряше, че Берлинският конгрес е подразбирал именно трасето Белово–София–Пирот, за което Портата е взела изрични задължения, минали сега върху княжеството. „Докажете това", отсичаше Цанков. Той мислеше, че Австрия не ще може да представи никакви документи в подкрепление на своята теза. Но той се лъжеше. Не се мина много време, и Кевенхюлер представи на Цанкова копие от две ноти на Портата от 1875 г., в които Сафет паша съобщаваше на Австрия, че линията ще следва пътя Белово–София–Ниш и че тя ще трябва да бъде привършена на 31 декемврий 1879 г. Имаше несъмнено една важна разлика между трасето, обещано от Турция, и това, за което настояваше Кевенхюлер. Линията София-Белово-Ниш можеше да мине през Кюстендил и Скопие, тъй като за Пирот в турските задължения не се споменаваше нищо. На тая почва се постави сега и българското правителство. То заявяваше, че няма да се съгласи по никакъв начин да построи припадающата се на България част от международния път, ако той не мине през София–Скопие. Както Каравелов, тъй и Цанков бяха схванали грамадната национална важност на едно прямо съобщение между княжеството и Македония.

В борбата си срещу Австрия Цанков бе намерил известна подкрепа освен в Русия и у някои други велики сили. Английското обществено мнение не гледаше със симпатия на установяването на една линия, която би поставила трафика между Централна Европа и Изток под немско влияние. Пангерманизмът не бе се още явил, но някои прозорливи умове го предвиждаха. „Страшно нещо е, пишеше Times, че много англичани в русофобството си не виждат, че Австрия и Германия могат да станат много по-опасни за английските търговски интереси, отколкото Русия се надява някога да бъде, даже ако тя се наместеше в Цариград. Със Солун за австрийско морско пристанище и един тесен съюз в търговско отношение между виенското и берлинското правителство английските стоки могат да бъдат изключени от Европейска Турция." Франция, която е била всякога под влиянието на английската преса и която особено в това време бе неприязнена на всяко начинание, полезно за германските интереси, споделяше същия възглед. Както съобщаваше по-късно правителственият орган Независимост[1], всичките велики сили освен Германия считаха произволно и егоистично тълкуването, което Австрия даваше на чл. X от Берлинския договор. Насърчен от симпатиите на Европа, Цанков се показваше вече съвсем рязък в упорството си спрямо австрийските искания. Тонът На Австрия, от друга страна, стана заплашителен. На 16 септември Кевенхюлер подаде в София една остра нота, в която, като заявяваше „по най-формален начин", че запазва всичките права относително трасето Белово–София–Пирот, предупреждаваше България да не предприема никаква друга железница, догдето не изпълни задълженията си според Берлинския договор. „Австрия ще се противи, продължаваше той, с всичките средства, които можеше да употреби, на всяка концесия, която княжеското правителство би дало за друга някоя линия, докато постройката на парчето Белово–Пирот не бъде осигурена и гаранти-

[1] Тази конференция се нарече La conference a quatre, тъй като в нея трябваше да участват Австрия, Сърбия, България и Турция.

[1] Независимост, 1881 г., 24 януари.

рана чрез едно решение на Народното събрание." След това, визирайки руския план за една линия София–Дунава, той добавяше: „Императорското и кралевско правителство би счело за едно нарушение на своите права, ако България даде някаква субвенция било в пари, било в привилегии на някое дружество за построяването на някоя друга линия освен оная, която тя е преди всичко длъжна да привърши в определен срок." Внушението е силно, но не по-малко енергичен е и отговорът на Цанкова. Преди всичко той продължаваше да спори върху трасето на бъдещата линия; сетне протестираше високо срещу претенцията на Австрия да определя употреблението на българските държавни средства. В Берлинския договор, заявяваше той, няма „никакво постановление, което да оправдава или допуска предохранителното секвестиране на приходите на нашата страна предвид на задължения, които трябвало да изпълним и на които не са определени още нито естеството, нито границите".[1] Австро-унгарският министър на външните работи барон Хаймерле* отговори на тая нота със значително смекчен тон, но не се отклони от първото си становище. След туй се прекрати за известно време всяка преписка. Стана очевидно, че от Цанкова не може да се очаква никаква отстъпка. Тогава Кевенхюлер се обърна направо до княз Александра.

Княз Александър държеше много за благоволението на Австрия. Всичките тия конфликти му бяха особено неприятни, толкоз повече че той бе интимен приятел с Кевенхюлера. Вероятно по настояване от Виена и Бисмарк му бе съобщил на няколко пъти вече своето недоволство от отказването на България да изпълни своите международни задължения; а князът като германски принц изпитваше спрямо титаническия човек, който бе създал империята, един вид

[1] Всички тия ноти се намират в Зелената книга; издадена от Министерството на външните работи в 1880 г. и представена от Др. Цанкова в есенната сесия.

страхопочитание. От друга страна обаче, князът се боеше да не би русите, и без това мнителни спрямо него, да го обвинят, че е жертвал славянските интереси в полза на един немски план. Поставен между повелителните ходатайства на Кумани и представленията на Австрия, тоже заплашителни, той се отнесе за съвет, както всякога, когато бе в затруднение, до руския цар. Отговорът от Петербург му донесе голямо успокоение. Александър II отговори[1], че според неговото мнение „князът и българите трябва да избягват да навличат върху себе си каквото и да е неудоволствие от страна на държавите, които са подписали Берлинския договор, и за това трябва да се загрижат най-напред за постройката на международната линия Цариброд–Вакарел". Очевидно императорът, сигурен, че нито не ще може да разклати руското влияние в София, считаше, че най-необходимо би било, щото България да спечели благосклонността на Силите, които бяха се съгласили по неволя за нейното създаване и които можеха да повредят на националните ѝ стремления в бъдеще.

Българските министри обаче в съгласие с Кумани, който водеше отделна политика от своето началство, продължаваха да бъдат враждебни на австрийските искания. Положението поради това оставаше неопределено.

Освен с Австрия Цанков имаше постоянни разправии и с Портата. Не се минаваше седмица, без тя да изпрати някоя нота против княжеството, обвинявайки го, че нарушава Берлинския договор или че преследва турското население. Комисарят на вакъфите Нихад паша караше турците от България да дават заявления до агентите, за да търсят тяхната защита. Поради тия оплаквания (подобни на тях се правеха и пред консулите в Източна Румелия) в Европа се появи известно вълнение, вследствие на което английският посланик в Цариград Гошен изрази пред своите колеги идеята за

[1] Головни, стр. 151.

една анкета, на която Русия впрочем се възпротиви енергически. „Една формална колективна анкета в Румелия и особено в България, пишеше Гирс на руския посланик в Лондон княз Лобанова, би била едно проявление на недоверие към правителствата на тия страни и би съставлявало за тях едно предварително порицание, преди да се знае дали те са го заслужили."[1] Анкетата не стана, но Портата продължаваше да повтаря своите обвинения. Особен шум правеше тя около „мухаджирския" въпрос. Турските бежанци, събрани в Джумая и Криворечна паланка, търсеха намесата на Европа, за да бъдат въдворени във владение на своите заграбени имоти в България.[2] Българското правителство от своя страна не смееше да предприеме никакви решителни мерки предвид на неутихналото още възбуждение у българското население спрямо турците. Задачата му се усложняваше още повече от многото фалшиви документи, които бежанците бяха донесли от Цариград. За един и същ имот десет души представляваха еднакви крепостни актове, издадени срещу подкуп от едно и също учреждение. Към юридическите трудности се прибавяха и социални: в Кюстендилско, гдето голямата поземлена собственост бе в турски ръце, селяните бяха засвоили чифлиците и не искаха да ги възвърнат, заканвайки се, че ще посрещнат бейовете с пушки в ръка. Една комисия, състояща се от чешкия историк Иречек, тогава на българс-

[1] Дипломатическите преписки върху тия моменти от историята на България читателят ще ги намери в английските Сини книги от тая епоха. Affair of Turkey, № 19 и № 4, 1880.

[2] Има в Синята книга една листа на къщи в София, заграбени от българи; в нея фигурират имената на министри, висши чиновници, се хора с голямо положение. Г. М. Балабанов завзел къщата на Хасан Кямил ефенди; Бурмов на Фейзи ефенди; Д. Греков на някой си Челеби; Начович на хаджи Ибрахим, и пр. Остава да се знае дали тоя списък на Нихад паша е верен. Във всеки случай всичките тия факти, съобщавани редовно на европейските кабинети, обнародвани в западните вестници, даваха храна на една силна агитация против княжеството.

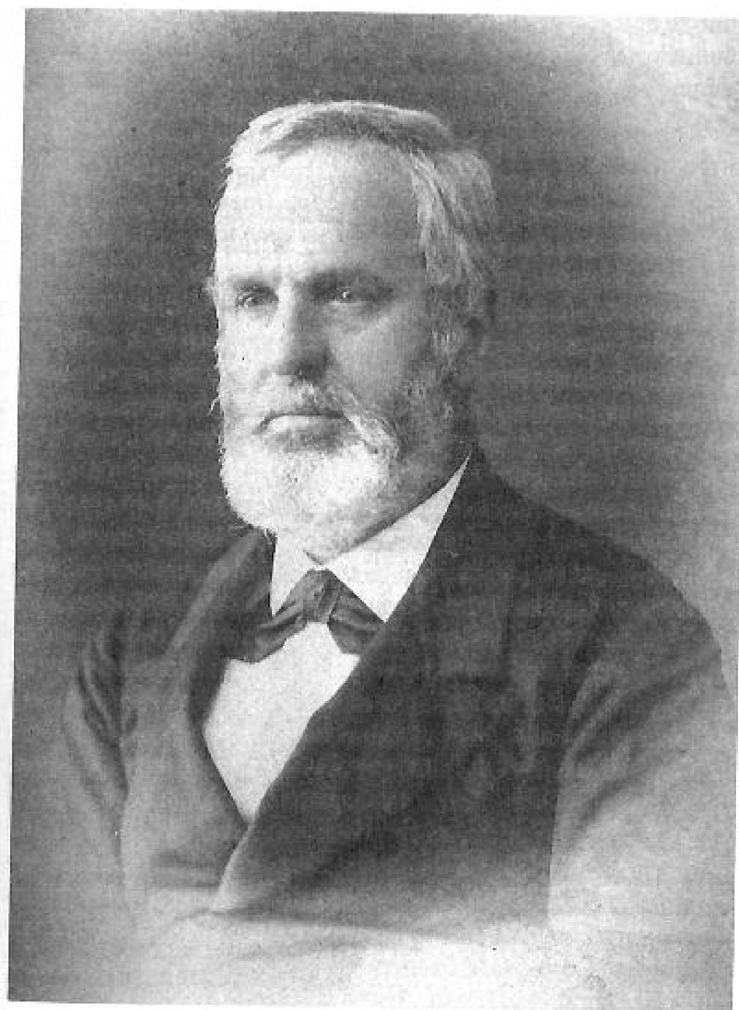

Княз Александър Богориди,
генерал-губернатор на Източна Румелия

Генерал
Аркадий Д. Столипин,
генерал-губернатор
на Южна България
през периода
на Временното руско
управление

Княз Алексей Н. Церетелев,
първият руски консул
в Пловдив след
Освобождението

ка служба, от М. К. Сарафова и др., биде изпратена да изучи аграрните отношения в тоя край[1], но нейните изследвания не можаха, освен да дадат по-силен релиеф на сложността на въпроса. Между туй никакво решение не се вземаше и Портата тръбеше в Европа своите протести.

Турските протести от това време са безбройни. Те се отнасяха: до създаването на една постоянна войска в княжеството, за което бе предвидена само милиция; до крепостите в Шумен и Видин, които не бидоха съборени въпреки изричното постановление на чл. XI от Берлинския договор; до флотата, която русите искали да основат в България, напук на Европа. Тая прословута флота се състоеше в действителност от яхтата Голубчик, на която бяха поставени топове със смешен калибър, колкото за да салютират и да дават сигнал.

Портата нарочно подигаше тая аларма за нарушенията на Берлинския договор от българите и за някакви войнствени приготовления на България – тя бе пуснала чрез лондонския вестник Daily Telegraph новината, че Русия изпратила в княжеството пушки, топове, офицери – само за да има един предлог да не изпълни своите задължения относително македонските реформи. През януари 1880 г. една международна комисия се бе събрала в Цариград, в Галатасарайския лицей, и бе изработила въз основа на чл. XXIII една органическа наредба за европейските провинции. Текстът бе довършен и подписан от европейските представители. Оставаше той да бъде санкциониран от едно ираде на султана. Ирадето обаче не излизаше. Запитан от някои посланици, Асим паша заяви в една нота до Силите, че Турция ще изпълни своите задължения по Берлинския договор, когато ще ѝ се гарантират и правата, които ѝ дава тоя акт: в заключение той искаше да се позволи на Портата да постави тур-

[1] Рапортът на тази комисия се обнародва в Държавен вестник.

ски гарнизони на Балкана, между княжеството и И. Румелия, и да издигне крепости по тая граница. Нотата на Турция остана без отговор, но и никакви мерки за приложението на изработените наредби не се предприеха. Въпросът заглъхна неусетно. Други интереси поглъщаха тогава Европа; а княжеството бе твърде слабо още, за да издигне своя глас.

Всички тия грижи на външната политика падаха върху княза и Цанкова. Министрите бяха солидарни, но се занимаваха всеки със своето ведомство. Каравелов, който изказваше общи идеи върху всичките отрасли на управлението и обичаше да дава съвети за ръководенето на всички министерства, нямаше още влечение към външната политика. Той бе сега изключително заен със събирането на данъците. В опозиция, някои либерали бяха проповядвали да се отказва всякакъв данък на едно министерство, което било погазило конституцията. Винаги възприемчиво към подобни проповеди, населението бе ги послушало. Най-богатите окръзи: Русчушкият, Търновският, Плевенският, дължеха най-много на хазната. Каравелов изпадаше в ужас от тия недобори и в едно меланхолическо окръжно питаше:

> Неужели нашият народ не е този същият, който в турско време е бил и послушен, и покорен, като е плащал налози и по за две години напред, изпълнявал е разни ангарии и други нетърпими натурални повинности, а сега се е отпуснал до такава степен, щото хазната брои борчовете му с десетина милиона?

Каравелов издаде след това едно ново окръжно, още по-безпощадно от първите. Почнаха да стават екзекуции в страната; чу се голям писък: дори в Сините книги намираме отзвуци от тия сцени на фискална жестокост. Каравелов остана неумолим. Като резултат от тия негови мерки недоборите намаляха значително. Но на обаянието на либералната партия сред масата се нанесе голям удар.

Опозицията видя в суровите похвати на Каравелова една удобна тема за сантиментално-политическа агитация.

Тя не намираше достатъчно тежки думи, за да заклейми човека, който продаваше котлите на сиромашта. Обвинението биде пренесено и в чуждите вестници, специално в руските. Консерваторите имаха известни връзки с руския печат. Начович вдъхновяваше някои руски кореспонденти в София; Т. Бурмов пишеше в Москва частни писма до славянофилите. Чрез Станишева, учител в един московски лицей, той имаше достъп в Московские ведомости. Катковият орган обнародваше крайно язвителни статии срещу либералното правителство, особено срещу Каравелова. През месец септември Каравелов отиде в Петербург по въпроса за сеченето на монетите и за да се ориентира лично по въпроса за железниците. Русите, които си го въображаваха според сведения от Московски ведомости, очакваха да видят в него един неуравновесен демагог, живущ в постоянна френезия. В своите срещи с руския политически свят Каравелов успя да разпръсне донейде това предупреждение. Един редактор на Новое время, който бе отишъл да го посети, пишеше на другия ден в своя вестник: „Представлението, което се беше образувало у нас за тоя държавен деятел под влиянието на слухове и кореспонденции, вижда се, е далече от да отговаря на действителността. Г. Каравелов не е никакъв мечтател, нито е демагог, а също и враг не е бил на Русия, както понякога го изобразяваха; напротив, той е твърде положителен човек, със сериозно образование, патриот." В кръговете на руската интелигенция Каравелов произведе отлично впечатление. Ние казахме колко той по своя дар за идейна полемика и по обращенията си напомнуваше руския студент. Навсякъде в Русия той бе посрещан като духовен син на руската земя.

В Петербург Каравелов пита изрично Външното министерство дали наистина Русия настоява за постройката на някаква стратегическа линия между София и Дунава. Отговорът бе отрицателен. Легендата за някакво мнение на генералния щаб бе нарочно създадена от спекулаторите.

На връщане Каравелов мина (г-жа Каравелова пътува-

ше заедно с мъжа си) през Москва, гдето се бави няколко дена, и сетне (30 септември) замина за Ливадия. Тук той се представи на императора. Аудиенцията трая доста дълго и Каравелов излезе от нея очарован. Императорът се отнесъл спрямо него с голяма благосклонност. „Вас представляваха пред мен, казал той на Каравелова, за красный[1]. Виждам сега, че сте добър българин. Всеки добър българин е близък до сърцето на Русия." Разговорът се докоснал и до бъдещата женитба на княза. По това време се бе пръснал слухът, че руският двор имал предвид една от дъщерите на Никита. „Тя не е за него, казал императорът Каравелову: княз Александър е хубавец и жена му трябва да бъде прилика." В Ливадия Каравелов има няколко срещи с Милютина. Той бе във възторг от него. „Ето един учен русин, възклицаваше той след всяко свиждане пред жена си, един русин, който разбира нуждите на България, интересите на Русия, амбициите на славянството." Добро впечатление трябва да е изнесъл от това познанство и Милютин, защото с още по-голямо усърдие той стана в антуража на Александър II и в съветите на Руската империя защитник на българските либерали. Каравелов се върна в България доволен от своето пътешествие, освободен от някои съмнения, по-твърд в своята политика и по-определен. Това бе в първите числа на октомври.

През това време княз Александър правеше посещения на своите балкански съседи. На 25 октомври той отиде в Белград, гдето крал Милан му устрои бляскаво посрещане. По тоя повод почна да се говори за славянско братство, за балканска конфедерация. Хърватските, чешките, словенските вестници бяха пълни с въодушевление и с лиризъм на тая тема. Сърбите бяха по-сдържани. Те още тогава гледаха на България с известна завист. Освен това между двете съседни държави бяха станали по-рано някои неприятни инциденти. След Берлинския конгрес сръбските войски не искаха да

[1] Червен, революционер.

напуснат Трън и Брезник, гдето те бяха влезли без риск, след като турците вече отстъпиха пред руското нашествие. Когато заседаваше Учредителното събрание в Търново, сърбите още не се бяха оттеглили. По тоя повод биде даже отправено едно запитване към Лукиянова. Сърбите изпразниха завзетите от тях места само след заплашването на руските власти, че ще ги изпъдят със сила. От всичко това бе останал един лош спомен. Посещението на княз Александра успя донейде да го разсее, но между двата братски народа остана при все това едно семе на недоверие, посяно впрочем още от Санстефанския договор, който бе дал на България Ниш, Пирот и Враня.

Несравнено по-приятелски бяха отношенията на България с Румъния. Това се дължеше в голяма степен на личната интимност на княз Александра и на румънския крал. Те имаха и двамата причини да се оплакват от русите. По тоя повод те се укрепваха в съзнанието за еднаквостта на техните интереси. Спорът по очертаването на румъно-българската граница не бе окончателно уреден, но той не внасяше в отношенията на двете държави никакво раздразнение. На 8 октомври Карол I върна в Русчук посещението на княз Александра. Той бе посрещнат от българското население с искренен възторг. В своето писмо до баща си Карол I говореше с голяма радост за симпатията на българите към него. Особено бе той доволен от парада, който се произведе пред него. „Аз се удивлявам, казваше той, от успехите на българската войска, направени в толкова малко време. Дефилирането мина гладко. Облеклото и въоръжението са безупречни... Ако всичките дружини са тъй упражнени, както ми изглеждат, в скоро време България ще има отлична войска."

Есенната сесия бе открита от Цанкова по пълномощие на княза, който бе в провинцията. Отсъствието на държавния глава при такава една церемония порази неприятно либералите. Те го изтълкуваха като един знак на порицание. Като се научи за тяхното роптание, князът побърза да ги успокои. Когато му се поднесе отговорът на тронното слово,

той каза на Славейкова: „Благодаря повторно чрез вас на народните представители. Много съм доволен от делата им досега. Съобщете им, че всичките мои симпатии са за тях." Правителственият вестник Н е з а в и с и м о с т подчертаваше последните думи, за да разпръсне подозрението, че князът е зле настроен спрямо управляющата партия. Подозрението бе обаче основателно. Недоволството на княза растеше от грубите обноски на министрите, от конфликтите, постоянно предизвиквани с великите сили, от разпуснатостта, владеюща в администрацията, от явната амбиция на Народното събрание да погълне монаршеската власт. Консервативният кръжок Начович–Греков–Стоилов, „триумвиратът", както бе ги нарекъл дядо Славейков, раздухваше усърдно тия неприязнени чувства на княза към правителството. Стоилов му донасяше неблагоразумните думи на министрите, техния бърз устрем към диктаторство. Върху впечатлителната натура на княз Александра всички тия внушения действаха силно. Най-много той бе настроен против Цанкова. Против него собствено бяха насочени главно и усилията на консерваторите. Цанков свален, те мислеха, че с Каравелова по-лесно ще се разправят. По-буен, по-прям, по-неопитен, не щеше да бъде трудно да се тласне той към крайности, които да го компрометират. Цанков от своя страна не умееше да се варди достатъчно. Със своята политика той бе подигнал срещу себе си всички: княза, великите сили, Турция. Само с Русия бе в добри отношения. Но по Църковния въпрос той изгуби и нейната поддръжка.

Още в началото на лятото Цанков бе влязъл в конфликт със Св. синод. Под давлението на дипломатическите агенти, които бяха се оплаквали от принудителния прозелитизъм, вършен през време на окупацията, и за да подобри отношенията на княжеството с Турция, Цанков бе издал заповед до светските власти да унищожават кръщението на покръстените през време на войната малолетни мюсюлмански изгубени деца и да унищожат бракосъчетанието на възрастните мюсюлмански моми, женени за християни".

Духовенството се счете оскърбено от това посегателство върху неговите права. То заяви, че кръщението и бракосъчетанието са две тайнства, чисто духовни, догматически, и протестира против беззаконния контрол на администрацията. Запитан от архиереите, екзархът отговори от Цариград, че не трябва да се държи сметка за тия разпореждания на светската власт. Същевременно в едно писмо до Цанкова той заявяваше, че разпоредбите му са „незаконни, самопроизволни и недействителни". Конфликтът се усложни, след като Цанков бе издал, без да иска съгласието на Св. синод, временни правила за духовно управление. Владиците останаха твърде огорчени от това пренебрежение. Климент пита официално правителството дали издадените по тоя начин правила не противоречат на конституцията. Цанков възрази, че само Народното събрание може да му задава подобни въпроси. Тогава владиците един подир друг заявиха, че няма да се подчиняват на правителствените наредби. Църквата се обяви в бунт срещу държавата. Срещу Цанкова бидоха отправени проклятия. Дигна се повик, че той иска „поробощението на църквата". Понеже той бе измислил едно време унията, владиците го представиха за враг на православието.

Екзархът не можеше да остане чужд на това вълнение. По тоя повод между Цанкова и него се почна една дълга полемика, която съставлява любопитна разновидност от вековната борба между светската власт и църквата. Екзархът, тънък ум, вещ в диалектиката, намираше в очарователното си уединение в Ортакьой гъвкави специфични доводи, извадени из писанието и из църковните традиции; Цанков отвръщаше с резки възражения, които избухваха като бомби.[1] Преписката не довеждаше до никакъв резултат. Цанков оставаше непоклатим в своето намерение да наложи върховенството на светската власт. Той искаше също да демократизи-

[1] Цялата тази преписка биде обнародвана от Цанкова в една З е л е н а к н и г а.

ра устройството на църквата, да я освободи от тоя тираничен централистически дух, който Гръцката патриаршия бе внесла в православието. Една от неговите главни грижи бе също да подобри материалното положение на низшето духовенство; в противовес на това той мислеше да намали големите заплати на владиците. Това последно обстоятелство обяснява донейде крайната страст, която те внесоха в опозицията си срещу Цанкова. Впрочем владиците още от Търново бяха враждебно настроени спрямо либералната партия, която им отвръщаше сега с голямо удоволствие. Мерките на Цанкова намериха наистина живо одобрение между либералите. Колкото за народа, той остана съвсем равнодушен спрямо целия тоя спор. Предан към своята национална църква, българинът не е показвал никога голяма любов към своето духовенство. Правителството можеше да вземе най-антиклерикалните мерки, без да се появи някакъв сериозен протест в страната.

Когато се откри есенната сесия, едно от първите мероприятия, внесени в Събранието, бе законопроектът за „Църковното управление на княжеството". Консерваторите, свързани по идеи с владиците, надявайки се също, че простият народ ще възнегодува против правителството, ако чуе, че то преследва вярата, почнаха страстна опозиция срещу Цанкова. Преди всичко Юр. П. Тодоров го попита дали законопроектът е внесен, както изисква конституцията – с княжески указ, и дали той е одобрен от Св. синод. Въпросът бе затруднителен. Князът не бе дал съгласието си, а Св. синод бе се обявил велегласно против един проект, изработен мимо него. Цанков отговори, че конституцията не изисква указ, а заповед. Заповедта била дадена двойно: устно, в една аудиенция, и писмено, чрез тронното слово. В княжеската реч бе казано наистина, че министерството ще внесе законопроект за управлението на църквата. Колкото за Св. синод, Цанков отблъскваше енергически неговата намеса. Пренията изпълниха две бурни заседания. Накрай проектът биде препратен в комисия. Вълнението на висшето духовенство се усилваше между туй. То доби най-тържествен израз в една депеша на екзарха до председателя на Събранието П. Р. Славейкова. Обнародвана във в. З о р н и ц а , издаван тогава в Цариград, депешата биде прочетена във всичките български земи, неприятно поразени от тоя конфликт. Смущение се появи и в Русия, гдето Аксаков в току-що основаната Р у с ь напомнуваше на Цанкова да се пази от всяко посегателство върху „живия православночерковен дух, благодарение на който българският народ е оцелял и е призван към по-нататъшно битие от православна Русия". Руският Св. синод се отнесе от своя страна направо до императора, молейки го да защити българската църква. По заповед от Петербург Кумани поиска формално от Цанкова да оттегли своя законопроект. Законопроектът не биде оттеглен, но заглъхна в комисията; владиците го измениха по своя инициатива и тъй преобразен, го поднесоха на правителството на 30 ноември, но два дена по-рано Цанков бе напуснал Министерството на външните работи и на вероизповеданията вследствие на един конфликт с Австрия по повод Дунавския въпрос.

Дунавът, голяма международна река, биде поставен от Парижкия конгрес (1856) под надзора на една европейска комисия, състояща се от представители на великите сили и на Турция.[1] Берлинският договор простря чак до Галац компетентността на тази комисия, като даде и на Румъния правото да участва в нея. За мореплаването, речната полиция и надзора на реката от Железните врата до Галац трябваше според тоя договор да се изработят особени правилници със съдействието на представители на крайбрежните държави България, Румъния и Сърбия. На 17 декември 1879 г. една подкомисия, в която влизаха представителите на Австрия, Италия и Германия, приготви един проект за тия пра-

[1] Г-н А. Людсканов е обнародвал в П е р и о д и ч е с к о т о с п и с а н и е, 1885 г., кн. 13 и 14, една отлична студия върху Дунавския въпрос.

вилници. Тоя проект бе според мнението на един френски дипломат прямо „чудовищен“.[1] Той учредяваше за надзора между Железните врата и Галац една смесена комисия, в която Австрия бе си запазила правото да участва въпреки това, че тя няма брегове в тая зона. Но Австрия не бе се задоволила с това. Проектът, съчинен от германския делегат, следователно по вдъхновение от Виена, даваше на представителя на Австрия в смесената комисия председателското място и решаващ глас в случай на разделяне гласовете поравно. Достатъчно щеше да бъде значи само една от крайдунавските държави да бъде с Австрия, за да може да упражнява тя върху реката едно пълно върховенство. Проектът даваше на комисията големи права. Чл. II напр. казваше, че за да се построят мостове и неподвижни сгради върху единия или другия бряг на Дунава, плановете трябва да се подлагат на смесената комисия и да се получи нейното предварително съгласие: значи България и Румъния, за да направят един мост, който да съединява Русчук с Гюргево, или за да построят всяка на своя бряг кейове, трябваше да търсят одобрението на Сърбия и Австрия. „Портовите капитани са подчинени на смесената комисия“, постановяваше чл. VI, месейки се прямо в суверенните права на крайбрежните държави. И други още клаузи имаше в тоя проект, еднакво несправедливи и тиранически. За да увековечи своето господство, Австрия бе успяла да вмъкне в проекта клаузата, че той може да бъде изменен само от комисията, т. е. от едно учреждение, в което тя щеше да има всякога болшинство. На 13 декември крайдунавските държави бидоха поканени да пратят своите делегати в Галац. От страна на България биде определен Кирияк Цанков, дипломатически агент в Букурещ. Преди това Австрия бе правила постъпки пред княз Александра, за да гласува България в полза на проекта. Князът

[1] Adolphe d,Avril, „Negociations-relatives au Traite de Berlin“, Paris, 1888, стр. 448.

обеща. Др. Цанков, запитан от Кевенхюлера, му заяви, че е дал на българския делегат инструкции в същата смисъл. Австрия се считаше вече сигурна за своята победа, когато в комисията стана една театрална ненадейност: българският делегат гласува против проекта. Голямо негодувание във Виена; Кевенхюлер, разтреперан от яд, отиде направо при княза и жестоко, с всичката рязкост, която допускаха техните близки отношения, го упрекна за вероломството на България. Щом Кевенхюлер си отиде, Цанков биде повикан тутакси в двореца за обяснение. Князът бе вън от себе си, жегнат страшно от подозрението за нелоялност, което бе паднало върху самия него. Той изля върху Цанкова всичкия гняв, който от две години бе набирал у себе си. Пред тоя вихър Цанков обаче оставаше невъзмутен, твърдейки, че той не е показал никакво двуличие. „Аз дадох, казваше той, инструкции съобразно с обещанието, направено на Кевенхюлера. Ако Кирияк е гласувал против Австрия, той е действал на своя глава, мимо моите изрични заповеди.“ И той показваше на княза преписа от писмените инструкции, които бяха наистина в полза на Австрия. Кирияк Цанков, племенник на Др. Цанкова, взе вината върху себе си. Той призна, че от патриотизъм е престъпил инструкциите на своето правителство. Но Кевенхюлер не се задоволяваше с тази изкупителна жертва. Той знаеше много добре, че това е една игра, уговорена между Цанкова и племенника му. Освен това случаят бе прекрасен, за да се предизвика падането на един министър, който сякаш се бе заклел да не удовлетвори никакво искане на Австрия. Кевенхюлер изиска като първо удовлетворение оставката на Цанкова. Цанков биде принуден наистина да остави Министерството на външните работи, но не излезе от кабинета. Министерството се преустрои под председателството на Каравелова; Цанков взе портфейла на Вътрешните работи.

Тая промяна се посрещна от дипломатическото тяло с чувство на истинско облекчение. Всички европейски агенти

считаха, че имат основания да бъдат недоволни от Цанкова. Истината е, че той не бе много комоден министър. В ръководството на външните отношения той влагаше едновременно двуличието на един турски чиновник и темперамента на един български агитатор: дозата на неудоволствие бе двойна за дипломатите. Като министър Цанков си оставаше публицистът от Възраждането: нотите му, горди, нервозни, брутални понякога, бяха сякаш писани от страна на някоя победоносна армия. Такъв рязък тон най-често Цанков вземаше спрямо Турция. Ето един образец от неговата маниера спрямо сюзеренния двор. В началото на есента Румъния се бе оплакала на Портата, че българското правителство не признава на румънските консули правото да се ползват от капитулациите. Абедин паша писа на М. Балабанова, дипломатически агент в Цариград, да предаде в София желанието на Портата да се удовлетворят румънските искания. Цанков не само остави тази постъпка без последствие, но взе повод от нея, за да даде един урок на Портата. На 22 септ. той заповяда Балабанову да каже на турския министър, че „България не може да приема от императорското правителство повелителни съобщения, които то няма никакво качество, за да ѝ предава". Като на сюзеренна държава той не ѝ признаваше никакво преимущество. „Високата порта, пишеше той, като подписваща Берлинския договор, има правото да тълкува постановленията на тоя международен акт и да ни съобщава своите тълкувания, както могат да правят това всичките сили, които са подписали договора: но само дотам отива нейното право." Понеже самата Турция не признаваше на румънските консули ползването от капитулациите, Цанков добавяше: „Освен това ще забележите на Н. превъзходителство Асим паша, че не е съобразно с обичаите да стават хората посредници, за да искат от другите това, което сами не са дали." В такава остра форма Цанков прочете един вид виговор и на Румъния, която бе избрала за своите представления пътя през Цариград. „Ще имате грижата, пишеше той същия ден на българския дипломатически агент в Букурещ Кирияк Цанкова, ще имате грижата да привлечете вниманието на Н. Пр. г. Боареско върху това, че правителството на Н. ц. височество княз Карол не трябваше да се отнася за тоя въпрос до имп. отоманско правителство, тъй като Високата порта няма право да дава заповеди на правителството на негово височество княза на България." Никой освен Стамболова не е имал за достойнството на България това силно чувство, което показват нотите на Цанкова от това време. Той не пропускаше никакъв случай, за да иска за младото княжество уважението, дължимо на една независима държава. Забелязано бе например от крайдунавските български власти, че в тържествените случаи австрийското параходно дружество не издигало българския флаг. Осведомен за това, Цанков писа веднага една нота до Кевенхюлера, за да иска това опущение да се не повтаря. Цанков не доби наистина пълно удовлетворение, но след неговите постъпки компанията реши да не издига в Дунава никакво чуждо знаме. Във всички свои действия Цанков бе воден от твърдото желание да заличи фактически васалния характер на княжеството. Тъй напр. Турция като сюзеренна държава бе поискала да назначи под името търговски агенти турски консули в Русе, Варна и Видин; Цанков заяви на Портата, че няма да ги признае, ако не се даде на България правото и тя да праща агенти със същото качество в Македония. На 6 октомври България се присъедини към международната телеграфна агенция; протест от Абедин паша, гдето тоя акт не се бил извършил посредством Портата. Цанков възразява, че на основание чл. 17 от Българската конституция князът е, който сключва договорите от името на България, и че намесата на Турция е съвсем излишна.

Когато в началото на есенната сесия Цанков обнародва в една З е л е н а к н и г а всичките тия ноти, те предизвикаха сред либералните депутати голямо възхищение.

Независимост ги нарече „величествени". Но тая патриотическа дипломация бе довела княжеството до конфликт с всичките сили. С Австрия отношенията бяха от отдавна крайно обтегнати. Те се развалиха и с Англия. На 9 август по повод отговорите на Цанкова относително железницата Русе–Варна английският агент Ласелс му пишеше в една строга нота, че „пасивното съпротивление на българското правителство не може да бъде погледнато от правителството на Нейно величество освен с голямо неудоволствие (dissatisfaction)". Бисмарк бе недоволен от закъснението на международната линия. Франция се считаше обидена от аферата с Хогде[1]. Турция, Румъния, Сърбия се оплаквали от закона за поданството, гласуван от Събранието, напук на всяко международно право. Конфликтът със Св. синод огорчи Русия. С една реч, в добри отношения бе България само с държавите, които нямаха с нея никакво съприкосновение.

Между туй Кевенхюлер продължаваше да преследва Цанкова. Той не се задоволи с извършената промяна в министерството. Неговата цел бе да отстрани съвсем своя враг от кабинета. Нещо невидено в никоя държава – определи се една комисия от двамата дипломатически агенти, руския и германския, която да съди Цанкова. Анкетата стана при наблюдението на Никола Стойчев, който бе назначен при последната частична криза министър на външните работи. „Аз

[1] Аферата „Хогде" произведе навремето си голям шум. Хогде, френски чиновник, биде повикан от Начовича в 1879 г. като съветник при Финансовото министерство. Когато Каравелов стана министър на финансите, той заяви, че никакъв чужденец не иска в своето министерство, и забрани на чиновниците си да влизат в каквито и да било сношения с Хогде. Хогде от своя страна сочеше на правата си по своя контракт. „Такъв контракт няма", твърдеше Каравелов. „Има", отговаряше Начович. Френският агент направи от всичко това голям дипломатически въпрос. Най-сетне под давлението на дипломацията правителството плати на Хогде една сума от 80 000 л., възнаграждението му според контракта, и той си замина.

бях направил грешката, разправя дядо Цанков, да кажа на румънския дипломатически агент Белдимано, че съм дал точни инструкции на Кирияка да гласува срещу австрийския проект. Белдимано бе съобщил тия мои думи на Кевенхюлера." Когато се яви пред анкетната комисия, Белдимано повтори думите, казани от Цанкова. Неговото двуличие се установяваше по тоя начин неоспоримо. Дипломатите очакваха, че след тая присъда Цанков ще се оттегли съвсем от министерството. Но той не проявяваше никакво подобно намерение. Подкрепен от либералната партия, той стоеше здраво на своя пост. Князът се реши най-сетне да поиска направо неговото уволнение и прати до Каравелова следното любопитно за историята на нашия парламентаризъм писмо:

Любезний министре,

Минаха се повече от две недели, откогато аз бях принуден да обърна вниманието на Министерския съвет върху двусмисленото поведение на г. Д. Цанков по въпроса за Дунавската комисия. Обясненията по тоя повод на г. Д. Цанкова, от една страна, и на г. Белдимано, от друга, предизвикани по искането на графа Кевенхюлера и станали в присъствието на руския и германския консул, разпръсват всяко съмнение по този въпрос. За жалост този случай съвсем не съставлява изключение. Ще ви припомня друга една подобна работа с Валтера.[1]

[1] Валтер, австрийски поданик, бе избягал от своето отечество, гдето бил извършил някакво престъпление, и бе се настанил в Кюстендил. Австрийското правителство поиска на основание капитулациите неговата екстрадиция. Цанков се съгласи. Валтер биде доведен под стража в София и тук през нощта изчезна. Кевенхюлер мислеше, че заповедта за освобождението му била дадена от Цанкова. Дядо Цанков дава друга версия. „Валтер, разказва той, убеждавал градоначалника Ал. Цанов и прокурора Македонски, че той бил славянин, хърватин, и че Австрия го преследвала заради неговия патриотизъм. Антипатията спрямо Австрия бе тогава много силна. Цанов и Македонски пуснаха Валтера само за да ядосат Кевенхю-

В интереса на запазването достойнството на българското правителство аз желая, щото Др. Цанков да излезе от министерството. Надявам се, че г. Цанков предвид на подобни скръбни недоразумения сам ще признае необходимостта да подаде прошение за оставка. Надявам се също, че вие във всеки случай ще го съветвате да направи това. Касае се, повтарям го още веднаж, до запазване достойнството и репутацията на България. Народното събрание утре трябва да се разотиде, а моята цел не е постигната; за това аз съм принуден да ви повторя желанието си и да ви моля, щото Др. Цанков да се откаже от портфейла на Министерството на вътрешните работи. Изберете му наместник и направете ми доклад за него преди затварянето на настоящата сесия.

Александър

След това писмо Цанков напусна съвсем кабинета. П. Р. Славейков биде назначен министър на вътрешните работи. Гюзелев и Христо Стоянов бяха излезли по-рано в оставка. Каравелов, титулярен министър на финансите и министър-председател, взе временно управлението на правосъдието и просвещението.[1] Тази развязка, поставяйки цялото управление на България в ръцете на Каравелова, правеше от него повече от канцлер, нещо като източен садриаземин; но тя ускоряваше и неминуемото крушение на либералното министерство, което вървеше с отворени платна към една голяма държавна криза.

лера и да спасят един славянин, който не можеше да не бъде невинен, щом като го гонеше Австрия." По настояването на княза градоначалникът Ал. Цанов биде уволнен. Той бе брат на Илия Цанов.

[1] По-късно министър на просвещението биде назначен М. К. Сарафов.

V

КОНСТИТУЦИОННАТА КРИЗА

Нови скандали в Събранието: побоят на Горбанова. – Ликвидиране на Гинсбурговите проекти. – Закон за съдене министрите. – Несталалият дуел Т. Икономов – Каравелов. – Бурни демонстрации против правителството в Свищов. – Селските депутати в двореца. – Убийството на царя Освободител. – Князът в Петербург. – Мним тост на Каравелова за убийците на Александра II. – Блъфът на консерваторите пред княза. – Свадата на Каравелова с Ернрота. – Развязката.

Когато на 28 ноември кабинетът, преобразуван под председателството на Каравелова, се представи в Събранието, д-р Брадел попита: „Кои са причините за станалата министерска промяна?" Въпросът бе съвсем естествен и се оправдаваше с традициите на всички парламентарни страни. Не бе минало месец, откак във Френската камара също такова едно запитване бе отправено към новия министър-председател на Франция генерал де Рошбуе. Каравелов обаче не пожела да отговори. Големият парламентарист изневери на себе си. Той каза:

Аз моля г-на Бределя да си припомни, че според нашата конституция князът не дава никакъв отчет кои министри и кои чиновници назначава. Н. събрание има право да изрази доверие или недоверие към министерството. Така щото мисля, че сегашното министерство ще се ползва с голямо доверие от Народното събрание. Ако се ползва, ще бъде министерство, ако не се ползва, не ще бъде.

Тая доктрина бе съвсем погрешна. Държавният глава не е наистина отговорен за назначението на своите министри, но министър-председателят, който подписва указите, е длъжен да дава обяснения на камарата. Опозицията бе обаче твърде слабо посветена в конституционното право, за да постави спора на юридическа почва. Тя изяви своето недоволство с шум и тропане. „Долу правителството!" – викаха консерваторите, удряйки по скамейките. Болшинството отговаряше: „Да живее князът! Да живеят министрите!" Настана заглушителна врява. Депутатите се апострофираха, сочеха си юмрук; някои от тях се сблъскаха. В суматохата най-високо се издигаше дрезгавият глас на П. Горбанова, екзалтиран млад човек, периодическа жертва на политическите побои. Никола Живков се спусна да го усмирява. Почна се между тях буйна разправия: Горбанов го заплю; Живков му удари една плесница. Тогава те се сграбчиха. Някой си Калчо Симеонов се хвърли да защитава Горбанова; това предизвика намесата на либералните депутати. Между скамейките се захвана сега формено сражение. „Стана, пишеше кореспондентът на М а р и ц а ,[1] една гюрултия, в която г. Калчо Симеонов бе одраскан по лицето, а г. Горбанов, като прескочи от залата в салона за госпожите[2], побягна."

Тоя скандал произведе много лошо впечатление в обществото. Той дойде тъкмо навреме, за да съживи вялата и анемична опозиция на консерваторите. С нова енергия те почнаха своите обвинения, представлявайки страната в анархическо положение: Каравелов – диктатор и нихилист; Събранието – якобински клуб; депутатите – терористи и побойници. Те плачеха за потъпканите закони, за изнасилената княжеска власт. Последният упрек бе отправян главно по адрес на Каравелова. Той не бе напълно основателен. Каравелов тероризираше княза със своя невъздържан нрав, но към правата му показваше голямо външно почитание. По подражание на английските министри той казваше за кабинета: „Правителството на Негово височество." В камарата той не допускаше никаква критика по адрес на княза, нито позволяваше даже да се спомене името му. „Аз съм обязан, заявяваше той в едно заседание[1], да защитавам конституцията и да вардя правата на Народното събрание; но правата, които принадлежат на короната, пак съм обязан да ги вардя." Само че тия права на короната трябваше да ги упражнява според него отговорното министерство, в което се съсредоточава най-високата действующа власт в държавата: теория, вярна поначало, но и колко подходяща на властническия темперамент на Каравелова...

[1] М а р и ц а, 2 декември 1880.
[2] Дамската ложа.

Понасяно от княза не без противостоение – вече само на интервали, Каравеловото заповедничество царуваше безпрекословно в Събранието. Тук нямаше кой да му се противи: опозицията бе уплашена, а болшинството се бе доброволно подчинило на това, което бихме могли да наречем „диктатура на ентусиазма". Нямаше у либералите никаква амбиция, враждебна на Каравелова: Стамболов бе още много млад, Славейков бе вече твърде стар, а колкото за Цанкова, той бе влязъл твърде много в конфликти с Европа, за да мисли за някаква конкуренция в партията. Всички впрочем имаха тогава към ума на Каравелова безгранично почитание. У младите либерали то достигаше до фанатизъм. Каравелов бе за тях необикновен човек, герой на мисълта – нещо като полубог. Те се стараеха да го подражават във всичко: пускаха като него дълги коси, афектираха неговите нихилистически обращения и вземаха страшен босяческия вид. Фотографиите им от това време съставляват много любопитен документ за политическия романтизъм в България.

[1] Дневниците на Н. с., 1880, кн. 3, стр. 198.

Благодарение на тоя небивал престиж Каравелов можа да дисциплинира болшинството за бърза законодателна дейност. Депутатите се събираха вечер у него в ниската и широка стая с миндери, която и досега е запазена в старото отделение на новата къща, и там Каравелов решаваше какво ще се гласува и кой ще вземе думата. Депутатите не бяха словоохотливи в това време. Те говореха кратко, непретенциозно, sachlich, както казват немците. Благодарение на тая метода в толкова малко време, в една сесия, прекъсвана от две частични кризи, Събранието можа да гласува толкова многобройни и важни мероприятия.

Една от първите работи на Събранието в есенната му сесия бе да ликвидира окончателно въпроса за Гинсбурговите планове за експлоатация на княжеството. Каравелов се бе върнал от Русия с развързани ръце. На 31 октомври той заяви, че оттегля законопроекта за акционерна банка. „Министерският съвет, каза той, реши, че никаква акционерна банка няма да правим, защото, както и да я правим, все в конце концов акциите попаднуват в ръцете на тия, които имат повече пари, а те са чужденци." По въпроса за железниците също Събранието отне всяка илюзия у агентите на Гинсбурга. На една интерпелация на В. Радославова – който бе едновременно депутат и студент в Хайделберг и почваше вече да привлича върху си вниманието на либералната партия – Каравелов отговори при енергичните ръкопляскания на болшинството, че правителството няма намерение да поема засега задължения за строенето на никаква железница. За в бъдеще той мислеше, че ще трябва да се определи един план за железопътна мрежа.[1] За да започнат изучавания за тая цел, той поиска от Събранието специално пълномощно.

И в есенната си сесия Събранието показа голяма законодателна предприемчивост. Най-многобройни бяха, както можеше да се предвиди, Каравеловите законопроекти: законопроект за гербовия сбор; законопроект за Върховната сметна палата; законопроект за съставянето и изпълнението на бюджета; законопроект за митнически устав – с една бърза и трескава ръка той допълняваше неуморно начертаните основи на финансовия строй на България. Подир законите от финансов характер най-голямо внимание посвещаваше Събранието на народната отбрана. На 6 декември биде обнародван законът за земане новобранци, а на 10-и – законът за народното опълчение, изменен най-после в съгласие с исканията на княза. Тази сесия е забележителна и по това, че гла-

[1] Още тогава Каравелов бе определил в главни черти бъдещата мрежа на княжеството. Ето един любопитен пасаж от неговата реч по тоя случай: „Трябва да се направи цяла мрежа на всичките линии в цяла България, ако и да не се решава сега коя линия трябва да се направи по-напред и коя по-късно. Освен това, като ще стане железничната мрежа доволно скъпа за страната ни, тя трябва да удовлетвори всичките части на България. Правителството мисли да изучи всичко това и да моли Нар. събрание да му даде едно пълномощно да изучи и начертае мрежата. Преди всичко мисля, че за нашата страна ще бъде полезно, ако съединим нашата столица с железници, които ще отиват към Дунава. София е играла всякога голяма рол в българската история и е много важен пункт на Балканския полуостров старил Средец, тъй щото можем да кажем, че освен София и Едрене няма ни един пункт в целия Балкански п-в, по-сгоден да стане център на железниците... Затова, ако се съедини София с Дунава, трябва да се съединят така, щото да се съединят западните части на България с източните. Приблизително направлението на железниците ще бъде: Русчук-Търново-Севлиево до София през Орханийския балкан или през друго някое место, което ще покажат техническите условия за по-сгодно, и също пак да се свържат западните части на България именно Видин със София. Освен това трябва да се мисли, че София ще се съедини с Цариград и оттука и после пак оттука за Солун. Следователно железницата ще върви до Кюстендил и освен това ще върви една линия от Търново за Ени-Загра. Това е горе-долу мрежата, която мисли правителството."

сува закона за съденето на министрите. Каравелов не бе много ентусиазиран за тоя закон. Той се боеше да не би един ден правителствата да го обърнат на оръдие за политически отмъщения. Особено го озадачаваше неопределеният и поради това опасният израз за „нарушението на конституцията“. Той казваше: „Има такива дребни нарушения в такива членове формални, щото може би едва ли ще се уварди някой да го не направи и няма да се даде под съд. Знаем, че се тълкуват различно членовете на конституцията.“

Тази усилена деятелност по гласуване на закони не пречеше на Събранието да разисква и многобройни интерпелации. Парламентарният контрол се упражняваше, поне от формална страна, със забележителна правилност. Да не бе голямото ожесточение спрямо опозицията, тази сесия щеше да съставлява една хубава страница от новата ни история. Трябва да се отбележи обаче какво пренията вземаха често пъти недостолепен вид. Каравелов, у когото нервозността бе станала вече болезнена, поддържаше в болшинството един тиранически дух на нетолерантност. Най-неотмъстителният човек в света, той постоянно произнасяше грозни закани. Не бе рядко да скочи от министерския стол и да произнася сред събранието фрази, както следната: „Докато не избеся на всяка върба по един чорбаджия, няма да има мир в тази страна.“[1]

[1] По разказа на г. Ю. П. Тодоров. Невъздържаният език на Каравелова му създаваше големи неприятности, като например дуела му с Т. Икономова; който впрочем не стана.

През лятото на 1880 г. Т. Икономов бе кмет на София и бе имал по своята служба чести конфликти с Каравелова. Икономов бе мнителен, песимист и понякога капризен; Каравелов бе остър и бърз. Те се скараха. Работата дойде до дуел. Каравелов изпъди секундантите на Икономова и ето какъв протокол съставиха:

„Една хиляда и осъмстотин и осъмдесета година, октомври 19 ден. От долеподписаните, приглasени от г. Теодора Икономова, за да отидем при г. Петко Каравелова и да се споразумеем относително удовлетворението за обидите, нанесени от последния Икономову, за които обиди г-н Каравелов писменно е повикан от г-н Икономова на дуел; днес на единадесет часа преди пладне, като се представихме в домът г-ну Каравелову. Господствому, без да влезе в споразумение с нас, с един груб тон и в присъствието на г. г. Петра Манолова и Ив. Данева и пр., ни каза буквално следующето:

„Кажете на г. Икономова, че той е десет пъти музевирин и че аз ще му смажа главата, както нему, тъй също и на ония, които би си позволили да дойдат от страна на Икономова като парламентьори.“ За всичко това се състави протокол.“

Д-р П. Минчевич, Р. Вълчанов.

За болшинството тия фрази, за които Каравелов не си спомняше подир една минута, бяха един прям импулс към буйства и беззакония.

Върхът на конституционното беззаконие Събранието достигна с тъй наречените „законодателни пълномощия“, т. е. правото, дадено на правителството да създава закони в отсъствие на камарата. Факт, небивал в никоя парламентарна история. Пълномощията бидоха гласувани с изричната забележка, че те ще важат само за Каравелова. Стамболов, по чието настояване стана гласуването, заявяваше от трибуната:

Ние ги оставаме в сила (пълномощията) само за тоя кабинет, който е съставен от г. Каравелова (викове: съгласни!). И докогато този Каравелов кабинет трае, дотогаз тези пълномощия ще имат сила (съгласни!). Но ако би някое второ правителство замести сегашния кабинет, да няма право да се възползва от тях. И този кабинет, ако се възползва от тях, макар да направи най-голяма добрина на страната, няма да гледаме дали е добро или зло, ще го съдим като кабинет, който е злоупотребил с доверието на народа. Ще го съдим според закона за министрите... Така щото, всеки който занапред дойде, да знае това (съгласни!).

Каравелов, големият конституционалист, тълкувателят на Беджехота, слушаше тия странни заявления, в които бе разпната на кръст конституцията, без най-малко възражение: идеята идеше от него.

След като създадоха тази законодателна аномалия, депутатите се разотидоха. Щяха ли те да се върнат пак? Надеждите на консерваторите бяха големи. Тяхната опозиция стана сега много по-ожесточена и по-жива. *Български глас*, списван от г. Начовича с голямо майсторство и с жесток заядлив тон, подвергваше делата на правителството на една неумолима критика. Колоните му се пълнеха във всеки брой с многочислени дописки от провинцията, които представляваха страната във вопиющо безправие и държавата – в анархия. Има много преувеличение в тия дописки, много са несправедливи понякога упреците, адресирани към правителството, но всичко това бе представлявано с едно забележително адвокатско изкуство и с несъмнен литературен дар. *Български глас* от това време е един образец на безпощадна, сръчна и безогледна опозиция. По-буен и по-малко ловък, русчушкият вестник *Българин* стреляше до него като лека кавалерия.

Току-що закритото Събрание бе предмет на яростни обвинения. Някои от тях бяха заслужени. Либералното болшинство не бе показало достатъчно уважение към законите. След като се утвърди изборът на толкова маловъзрастни депутати, касирането на Ев. Георгиева и на Д. Грекова се явяваше като един голям скандал. В много случаи либералите злоупотребиха със своята сила. „Вишегласието, пишеше Бурмов до един свой приятел, не само господства, но и деспотства."[1] Самото правителство правеше понякога странни изявления. Запитан върху една намеса, извършена от него в един процес, Каравелов, в един момент на раздразнение, бе се провикнал: „Да, ще се намисаме, докато се явят съдии, достойни за уважение!" Интерпелаторът поиска да възрази: болшинството му извика „долу!" и не го остави вече да продума. Против Каравелова бяха сега най-големите атаки. Обвиняваха го, че с някои свои финансови мерки е повредил интересите на населението. Въпросът за цената на рублата пак биде поставен на дневен ред в печата, тоя път обърнат срещу него.[1]

Каравелова обвиняваха и за лошото положение на десятъка. То бе наистина нещастно. На много места снопете изгниха по нивите; другаде храните трябваше да бъдат пренасяни от самото население на далечни разстояния. Освен това, изглежда, че са ставали и злоупотребления. Каравелов не си правеше илюзии върху десятъка; но ако той предпочете тоя непопулярен данък, то бе, защото доходността му бе

[1] Летопис на Б. К. Д. за г. 1906, стр. 112: писмото е до г. М. Балабанова и е датирано от 26 ноември 1880.

[1] Преди една година, в опозиция, Каравелов бе нападнал в *Целокупна България* министерството на Бурмова, задето понижило курса на рублата на 3 лева и 70 ст. През януари 1881 г. румънското правителство свали още повече курса на рублата, именно до 3,50. Каравелов, за да не бъде обвинен в непоследователност, не взе една подобна мярка и в княжеството. И какво стана? Евреите от Румъния пренасяха в княжеството сребърните рубли, които вървяха отвъд Дунава 3,50, и ги разменяха в България срещу злато по курса 3,70, или с тази висока цена на рублата купуваха храни в България, докато българските търговци, които имаха сношения с Румъния, губеха 20 стотинки на рубла. Когато злото стана очевидно, Каравелов реши да демонетизира всичките стари рубли, ония, които не носеха надписа Дубль. „Всеки човек – четем в една консерваторска брошура от това време – престана да купува други рубли освен новите и вехтите спаднаха на фр. 3,30. По тая причина населението загуби на всяка рубла по 70 сантима, два гроша. Тогаз сарафите прибраха вехтите рубли, купиха с тях в Румъния нови по 3,50 или 3,55 и ги донесоха в България, за да ги харчат по 3,70. Най-после, гениалният финансов министър заповяда на казначействата чрез таен циркуляр да приемат без разлика всякакви рубли. Това беше венецът на будалщината."

голяма, а държавата имаше нужда от сигурни източници. Впрочем през есенната сесия Каравелов внесе някои поправки в закона, обнародван през май. Опозицията обаче претълкува това изменение на един закон, създаден само преди половин година, като едно доказателство, че Каравелов е една забъркана глава, в която мненията веят в разни направления като ветровете – с една реч, един лекомислен и надменен човек, с повече фрази, отколкото с политически ум...

Тия критики не достигаха много до масата. Тогава вестниците не проникваха в селата, а консерваторите нямаха популярни агитатори. Техните партизани: кръчмари, лихвари, чорбаджии, бяха без влияние; населението бе навикнало да се отнася към тях недоверчиво. Но да се каже, че масата бе изобщо доволна, би било невярно. Известно разочарование бе почнало да се явява, напротив, у нея по икономически мотиви. Урожаят през 1880 г. бе слаб. След заминаването на руските войски търговското движение ослабна. Европейският внос се усили поради новите нужди и поради промяната във вкусовете на населението: една причина, за да се ускори малко наченатият от по-рано процес на отпадане на занаятите. А събирането на данъците ставаше се по-безпощадно, разрушавайки брутално илюзията на селяните, че щом дойдат либералите, нищо няма да се плаща. Масата, която си припомнуваше добре обещанията на либералите, виждаше сега в поведението на Каравелова едно голямо вероломство и роптаеше. Към тия причини на недоволство се прибавяше и нетактичността на администрацията. Тя бе неопитна и партизанска. Брутално насилие, както изглежда, не е имало, но една буйна нетолерантност – безогледността на млади хора, упоени от властта. Говореше се, че изборите за окръжни съвети станали на някои места с фалшификация. Манипулирането с урните, което по-късно се преобърна в изкуство, имаше още тогава своите примитивни артисти. Най-голяма сензация против министерството произведоха произшествията в Свищов.

Опозицията в тоя град бе събрала подписи за едно заявление до княза против демонетизирането на вехтите рубли. Каравелов се дразнеше много, когато населението се отнасяше направо до княза. Щом узна за заявлението, той заповяда на полицията да вика ония граждани, чиито имена личеха под тоя документ, и да ги пита дали техният подпис е истински. Намериха се хора, които било от страх, било че са били действително подведени, отказаха да са давали подпис. Това разследване, разбира се, не остана без голяма врява и без да се развълнува целият град. Страстите се възбудиха, захванаха да стават конфликти по улиците и тъкмо в това време консерваторите решиха да извършат една голяма демонстрация срещу правителството. За повод послужи градският съвет, който бе турил нови даждия и който бе обвиняван в много истински или въображаеми беззакония. Едно голямо множество граждани се събраха и тръгнаха към общината, но по пътя ги пресрещна войската, която ги разпръсна, удряйки с байонетите. В *Независимост* Каравелов оправдаваше сетне тая сурова постъпка с конституцията, която гласи наистина, че събранията под открито небе се подчиняват на полицейските правила. Но при едно стълкновение на тълпите със законите симпатиите на българския народ никога не са били към законите. Поведението на Каравелова произведе неблагоприятно впечатление. Вълнението в Свищов продължаваше. Трябваше сам дядо Славейков да отиде там, за да произведе една анкета. Благодарение на своя такт и на големия престиж на името си той успокои донейде духовете. Но тия инциденти повредиха много на правителството. Особено лошо бяха подействали те върху княза, който получи много депеши – преувеличени без съмнение, както става обикновено – от пострадавшите, от техните жени. Княз Александър имаше впечатлителна душа и жадуваше за популярност. Всичките тия оплаквания го вълнуваха, плашеха го също поради мисълта, че народът него ще държи отговорен. Чрез д-р Стоилова консерваторите мо-

жеха да контролират впечатленията на княза и да следят по неговото настроение успеха на своята тактика. Тактиката бе: за всяко насилие, за всяко беззаконие, всяка груба полицейска мярка, за най-малката неприятна случка да се телеграфира до княза. Същевременно прошения се отправяха до него от всички градове, търсещи покровителство срещу деспотизма на властта и своеволията на министрите. По цяла България се подписваха заявления до княза – всички еднакви по дух, почти еднакви по текст, съчинени в новоосновапия клуб на консерваторите в София. Почнаха след това да идват и депутации от провинцията, за да се оплакват лично. Княз Александър бе много достъпен. Всички, които искаха да го видят, му се представяха без никаква трудност. Неговият консерваторски антураж впрочем улесняваше аудиенциите.[1] Той умееше да поставя княза в съприкосновение с хора, които бяха научени какво да му говорят. С чудесно изкуство те устройваха в двореца блуфа на народното негодувание. Либералите от своя страна не правеха нищо, за да парализират тия интриги. Те се осланяха много на народната поддръжка, за да се тревожат от попълзновенията на няколко дворцови любимци. Оптимисти, те гледаха на тоя суетен консерваторски шум не без известно презрение. В два триумфални избора масата бе им дала своето безусловно доверие: нямаха ли те основание да вярват, че страната ще

[1] За забелязване е, че на другия ден след образуването на либералното министерство в Държавния вестник се появи с подписа на Стоилова, политически секретар на княза, следното съобщение:

„Негово височество князът, като има за постоянна своя грижа доброто на своите поданици и като желае, колкото е възможно повече, да се запознае лично с техните нужди и страния, за да може да им помогне в най-голям размер, благоволи да заповяда, щото всеки вторник от 10 до 12 ч. преди пладне всякой да може да се представи пред Негово височество в двореца му, за да изложи оплакванията си или да му предаде прошение."

бъде готова да се вдигне в тяхна полза на всеки случай при пръв позив? Либералите не вярваха при това, че князът им е враждебен. Те считаха, че старите недоразумения са изгладени. Самите те, изобщо взето, обичаха княза. На баловете в двореца депутатите се стичаха с голяма наивна радост. Етикетът се забравяше тогава и в салоните те циркулираха без никакво стеснение. Селските депутати идеха със своите народни носии, доближаваха се до княза непринудено и се възхищаваха от неговата униформа велегласно.

През есенната сесия на един обяд депутатът Батановски от Трънско бе довел със себе си и един съселянин; „Кой е той? Депутат ли е?" – попитаха в двореца. „Ба, не е депутат, отговори Батановски, ами съселяни сме. Срещнах го на пазара и го питах: „Искаш ли да те водя при княза?" Той ми каза: „Искам, оти да не искам?" – и аз го доведох. Ех, дето има место за двесте души, ще има и за двесте и един." Тъй и стана. На княжеската трапеза за този нечаян гост се тури още един куверт. Селските депутати създаваха често сцени на очарователна наивност. Това забавляваше много княза. Той се грижеше, щото нищо да не им липсва, нищо да не ги шокира и в двореца те да се чувстват като у дома си. Това бе лесно да се каже! Обстановката на княжеските салони им импонираше. Особено им импонираха стълбите. Едно голямо огледало бе поставено на едно извиване на тия проклети стълби и те неминуемо се сблъскваха с него, удряйки стъклото с челото. Това огледало бе станало легендарно и ги плашеше като някое живо злорадно същество. Най-сетне князът заповяда да поставят пред него решетки.[1]

Князът бе обичан от либералната партия, но отношенията му с либералните министри оставаха натегнати. Подир закриването на сесията Каравелов бе станал още по-наложителен спрямо княза и още по-буен. Цанков бе назначен за председател на чифлишката комисия и бе заминал за

[1] Според разказите на г. Лука Моравенов.

Кюстендил. Останал сам в София, Каравелов съсредоточаваше в себе си цялата либерална партия, всичките министерства, съвокупната власт. Той се явяваше наистина в тоя момент истински диктатор. Князът се опитваше вече по-често да въстава срещу някоя мярка, да отлага подписване на някой указ, но тогава между него и Каравелова ставаха тягостни спорове, сцени на нервозно пререкание и държавният глава, тероризиран, отстъпваше пред своя пръв министър. Александър излизаше из тия честы борби безсилен и възбуден. Той търпеше още, но търпението му ставаше всеки ден по-мъчително. За падането на Каравелова той мислеше сега с едно чувство на радостно облекчение. Но за една насилствена криза той нямаше още кураж. Царят не бе дал още съгласието си за един преврат. Между туй либералите се готвеха да увековечат своето властване. Официалният вестник Независимост обнародваше един проект за изменение на конституцията, според който властта на княза изчезваше съвсем и неговата роля ставаше чисто декоративна. Смелият автор на тоя проект искаше, щото народът да избира направо министрите и конституцията да се преглежда на всеки 3 години... Каравелов, както се вижда от забележителната негова студия в Наука, не споделяше тия възгледи, заети от програмата на сръбските радикали, които тъкмо тогава от социалистически кръжок се превръщаха в управляюща партия. В тая епоха културното взаимодействие между Сърбия и България бе поосезателно. Сръбските радикали влияеха върху младата либерална партия в княжеството, както преди Освобождението. Любен Каравелов със своята повест Је ли крива судбина? бе създал реалистическото направление в сръбската белетристика. Подражанието на сръбския радикализъм бе обаче вредно за политическото развитие на България. Както уместно забелязва Милюков[1], голяма грешка бе, гдето

[1] П. Милюков, „Българската конституция“, стр. 49.

„в това време, когато предстоеше още да се закрепят в общото съзнание правата, признати на народа от Търновското събрание, и по тоя начин да се изпълнят с живо съдържание широките рамки и формули на конституцията“, публицистите на либералната партия Св. Миларов, Т. Кърджиев и пр. устремиха агитацията си към крайните завоевания на демократизма. Още по-страшна е грешката на Каравелова, загдето, по-трезвен от тях, несравнено по-образован, знающ много добре слабата научна цена на тия радикални теории и тяхната пълна неприспособимост към социалните условия на България, не ги отхвърли, а им даде една явна санкция, като допусна тяхното обнародване в правителствения орган. Консерваторите, винаги будни в своята опозиция, не пренебрегваха прекрасния случай, който им даваха тия утопически предложения на Независимост, за да затвърдят у княза страха му от якобинските амбиции на Каравелова. Същите теоретически крайности на либералите даваха оръжие на консерваторския кръжок да представлява в Русия министерството като един нихилистически комитет.

Прозвището „нихилисти“, приложено на либералите от Бурмова, лансирано за пръв път от Витоша и после популяризирано от всичките консервативни вестници, бе име, омразно за руските владеющи кръгове, защото напомнюваше всичките ужаси на тържествующата анархия. То много послужи, за да дискредитира либералното управление между славянофилите. Консерваторският кръжок влиеше твърде много на руския печат. Чрез Станишева, учител в Катковския лицей[1], той продължаваше да прокарва в органа на Каткова Московские ведомости силно тенденциозни дописки из България, които представляваха страната като една арена на разбойничество, дива демагогия и атеизъм. В същия дух се явяваха статии и в Петербург. По тоя начин

[1] Матвеев, op. cit., стр. 129.

се създаваше у русите впечатлението, че всичко, което те са навикнали да уважават: държава, църква, ред, бе подвергнато при либералното министерство на поругание. Най-изобличителен и страстен бе езикът на Аксакова. Аксаков мислеше, че парламентарният режим не подхожда на славянските народи; и това, което чуваше за България, му служеше за илюстрация на неговата теза. Княз Александър му влияеше силно в тая смисъл. Той бе се запознал с него в Москва и бе го пленил. Възторженият и великодушен русин бе му се предал всецяло. От София князът му пишеше често, хвалейки славянофилските учения, православието и историческото призвание на Русия. Тия излияния на чувства биваха съпроводени с оплаквания против либералните водители, против Цанкова, който бе оскърбил църквата, против Каравелова, който покровителствал нихилистите и обърнал княжеството в огнище за революционни съзаклятия. Аксаков вярваше всичко това и сè по-жесток и буен ставаше неговият протест срещу либералното министерство.

Сведения за съществуването на някаква нихилистическа руска мрежа в княжеството достигнаха и до руското правителство. От кои източници произлизаха те, не е добре известно. Във всеки случай към края на декември руските консули в България получиха циркулярна заповед от Азиатския департамент да доставят немедлено един списък на всички руски емигранти, пребиваващи в княжеството, като обяснят за всекиго от тях как живее и с какво се занимава. Консулите отговориха след надлежната справка, че „неблагонадеждни“ лица няма в България и че всички руси, живеещи в нейните предели, или са на служба, или се занимават с търговия. Шефът на жандармския корпус, който бе предал тревожните сведения, не се задоволи обаче с тоя отговор. По негово настояване Азиатският департамент отправи до консулите едно ново циркулярно, с което той ги укоряваше, че не гледали сериозно на тоя толкова важен предмет, и им посочваше, че в София, Русчук, Варна и Търново „емигрантите отворили книжарници, в които продавали тайни издания, брошури и разни забранени руски книги“[1]. Департаментът в заключение предлагаше да се затворят тия книжарници и подозрителните емигранти да се поставят под таен надзор. Кумани, който се явява наистина в тоя случай като либерален ум, възрази, че според конституцията печатът е свободен и никакво препятствие не може да се прави на книжната търговия. Твърде куражливо той предупреждаваше своето началство за лошото впечатление, което би произвела върху българското обществено мнение една намеса във вътрешното управление на княжеството. Рапортите на Кумани не се нравеха в Петербург. Там настроението бе вече съвсем враждебно на либералното министерство и на самата конституция. Какви възгледи владееха тогава в руските правителствени сфери, се вижда най-добре в едно интимно писмо от някой си Баторски, делопроизводител в Азиатския департамент, до руския консул в Русчук Белоцерковец.[2]

Дорогой Иван Васильевич, пише му той, ний тук в Петербург хич не ви разбираме вече. Вий станахте там партизанин на българите и привърженик на някакви си Петко Каравелов, Драган Цанков etc., etc. Неужели е възможно конституционно управление в България?... Не е ли наистина смешно: велика Русия със стомилионното си население, живее, процъфтява и никой не мисли за някаква си конституция, а Петку, Ивану и Драгану била нужна конституция? Неужели създателят може да даде на създаваемия повече от онова, което сам той има? Вий, Иван Васильевич, още поддържате стремлението на тия полудиви хора и говорите, че в България всичко вървяло благополучно. Това е наистина тъжно след толкова големи жертви, след толкова грамадни разходи, направени от нас за освобождението на България, и какъв резултат постигнахме ний? Създадохме там огнище на нихилисти анархисти и прибежище на враговете на наше-

---

[1] Т а й н и т е д о к у м е н т и (издадени от Якобсон), стр. 39.

[2] Ibid, стр. 41.

то отечество. Княз Александър уведомява нашето правителство, че ръководители на неговите министри са нашите емигранти и че България се управлява от руските нихилисти. Всичко, което принц Батенберг пише за България, се потвърждава напълно и от нашия Департамент на Государствената полиция.

По-нататък Баторски полемизира с рапортите на руския агент в София. Кумани бе писал, че ако конституцията бъде суспендирана, обаянието на княжеството върху българските земи би се намалило и едно присъединение на Източна Румелия би станало по-трудно. Баторски счита този аргумент за несериозен. Колкото за подозрението на Кумани, че намерението на княз Александра да извърши един държавен преврат му било вдъхнато от Кевенхюлера, Баторски пита:

Ний тук не разбираме на какво основава г. Кумани своето мнение? Каква полза ще има Австрия, ако се измени формата на управлението в България? Ведь, за нея е потребно щото нашето влияние в Балканския п-в да не е здраво и преобладающе. С какви средства тя може да постигне това? – Само ако се задържи в княжеството настоящият ред на нещата, с който ний по никакъв начин не можем да се съгласим, и ний сме длъжни да се борим там за установяването на един режим, за нас желателен. Но представете си, че нашата цел е постигната и формата на управление в княжеството се установи според нашето начертание, тогава между нас и българите ще се въдвори пълно съгласие – де е тука ползата за Австрия?

На края на писмото Баторски съобщаваше, че Кумани ще бъде вдигнат от София и че на негово място ще бъде назначен Хитрово. За да предотврати своето отзоваване, Кумани замина набързо за Петербург. В негово отсъствие управляющ агентството остана секретарят Лишин. „Човек млад и повидимому доста лекомислен, пише Матвеев за Лишина, той се подчиняваше слято на влиянието на княза и се обърна в негово послушно оръдие.“ В своите рапорти до Гирса Лишин представляваше наистина положението на България в най-мрачни краски. Неговото неизменно заключение бе, че либералното министерство води страната към гибел и че дордето не се измени Търновската конституция, никакво подобрение не може да се очаква в България. Изглежда, че очарователната г-жа Лишина, една черноока левантинка, към която младият княз имал особено нежни внимания, не била чужда на усърдието, с което руският дипломат действаше срещу либералното министерство. Във всеки случай в своите донесения в Петербург Лишин влагаше едно постоянство и една страст, които много подействаха върху Гирса. Тяхното действие бе толкова по-силно, че те съвпадаха с един съдбоносен психологически момент в историята на Русия: убийството на Александър II.

На 1 март 1881 г. царя Освободител издъхна трагично, убит от бомба. Безумното това терористическо дело, тъй фатално за руското обществено развитие[1], се отрази пагубно и върху неукрепналия държавен живот на България. В паниката, която възбуди страшното това покушение, по-лесно щеше да бъде вече за княз Александра да добие одобрението на Русия за плановете за преврат, срещу които покойният император бе противостоял до смъртта си. Но когато по тоя повод князът потегли за Петербург, той не разчиташе на тоя обрат. Той бе съкрушен духом. Плачейки, той бе казал на заминаване: „Умря моят покровител – сега всичко за мене е изгубено!“ Той предчувстваше, че в руския двор неговите врагове ще бъдат вече всемогъщи и че положението му в България ще стане още по-тежко. На погребението му неговата скръб бе сърцераздирателна: той рида като дете. Сетне свиждането му с Александра III го успокои малко. Новият цар

[1] Един проект за свикването на представителите на земствата бе подготвен от Лорис-Меликова и одобрен от Александра II. Той щеше да бъде обнародван, когато се извърши покушението. Вж. Заседание Государственного Совета, 8 марта 1881 года, в списанието Былое, кн. I, 1906.

го увери, че той ще следва по отношение на България великодушните идеи на баща си. Князът се възползва от първия удобен случай, за да му даде едно представление за положението в княжеството, което той нарисува в най-грозен вид. „България, каза той, е станала свърталище на нихилистите и най-опасните емигранти; държавните работи се решават от руските анархисти, начело на които стои Петко Каравелов; в българските училища преподаването става по учебници, издавани в Женева и Цюрих от руската емиграция; българските вестници, злоупотреблявайки с безграничната свобода на печата, са насочени изключително против Русия и нейния монарх.[1] Като доказателство княз Александър посочи един брой на издавания в Русчук Р а б о т н и к, който хвалеше жеста на руските революционери и го препоръчваше за назидание на угнетените народи. Александър III като престолонаследник твърде малко се бе занимавал с държавните работи. Само по външната политика той имаше едно определено мнение: омразата към немците. Върху всичко друго неговите понятия бяха досущ смътни. Специално за положението в България той бе в голямо неведение. Когато княз Александър му нарисува тая мрачна картина на анархията, владееща в княжеството, той остана изненадан. Уплашен сам от ударите на руския тероризъм, той сподели опасенията на княза от управляющите нихилисти в България. В присъствието на Александра той повика Гирса на доклад. Гирс представи на императора рапортите на Лишина и донесенията на полицейския департамент, които напълно се схождаха с оплакванията на княза. В тая аудиенция съдбата на българската конституция биде решена: царят се съгласи за нейното суспендиране. Министерският съвет биде натоварен след това да определи под председателството на граф Игнатиева новата форма на управление, подходяща на княжеството. Същевременно Александър III заповяда да се

[1] Тайните документи (издадени от Якобсона), стр. 44.

отзоват Кумани и всичките руски консули в България, загдето те криели от своето началство истинското положение на страната.

В Министерския съвет в Петербург се явиха две течения: едни от министрите поддържаха, че най-добре ще бъде, ако конституцията бъде съвършено отменена и на нейно място се въведе неограниченото монархическо управление; болшинството обаче, вземайки предвид, че подобна коренна мярка ще произведе лошо впечатление в Европа и ще предизвика подозрения спрямо целите на руската политика в България, предлагаше да се суспендира конституцията за известен срок и сетне по един законен начин да се измени тя в консервативен дух. Последното мнение, защитено от Гирса, доби височайше одобрение и княз Александър замина от Петербург с развързани ръце, сигурен за твърдата поддръжка на Русия.

На връщане за България князът мина през Дармщат, Берлин и Виена, гдето се съветва върху своите предстоящи планове. „Най-приятно би ми било, заявяваше той в своите срещи,[1] да се откажа от престола, но в настоящия момент това би било едно малодушие, а аз не искам да помисли светът за мене, че съм малодушен.“ В Берлин на княза дадоха съвета да следва наставленията на Русия. Германия не преследваше още своя политика в Изток. Не преди много, говорейки с един руски дипломат за младото княжество, Бисмарк бе питал: „Какво става в България? Тя ни интересува само защото случайно там царува един немски принц.“ Във Виена князът се бави повече. Тук интересът към България бе много по-жив и сведенията за нейното положение по-точни. Австрийската дипломация насърчи силно княза в неговите намерения. Тя знаеше, че един държавен преврат, извършен с помощта на Русия, ще повреди много на нейното влияние в България. Освен това тя предвиждаше, че след суспендира-

[1] Klaeber, op. cit., стр. 100.

нето на конституцията за княжеството ще настанат ред години на вътрешно безредие, през които то няма да мисли нито за Македония, нито за Румелия. Кевенхюлер бе най-много действал, за да се раздуха в княза властолюбието и да се усили отвращението му от либералното министерство. След като бе посеял вятъра, Кевенхюлер бе вдигнат от София, за да не се намери там, когато се появи бурята. На негово място бе останал Буриян, върху когото при извършването на преврата не падна никакво подозрение.

Княз Александър се завърна в София на 19 април. Той намери страната доста развълнувана. Някои млади и лекомислени партизани на правителството, които позираха за революционери, бяха похвалили убийството на „тирана". Консерваторите дадоха огромни размери на това младежко безразсъдство. Впечатлението бе огромно и твърде неблагоприятно за правителството. Александър II бе обожаван в България. Всяка лоша дума за неговото име се считаше за кощунство. Едно буйно възмущение почна да се шири при мисълта, че приятели на министрите величаели убийците на трагично загиналия цар. Консерваторите разпространяваха изкусно тази мълва, изкривявайки фактите без стеснение. Те твърдяха сега, че не само партизаните на Каравелова тържествали от убийството на Александра II, но и сам Каравелов нарекъл убийците герои. Във всичките тия слухове нямаше нищо вярно. Преди всичко прословутата статия в Работник, която биде взета като повод за агитация (тя бе писана от З. Стоянов), не бе тъй страшна, както я представляваха; правителството във всеки случай бе съвсем безучастно в нейното вдъхновение. Нейният орган Независимост бе казал за паметта на покойния император най-възторжените думи и бе пратил проклятието на българския народ към неговите убийци. Въпреки всичко това в една лукава статия под наслов „Нихилизмът в България" главният консервативен в-к Български глас (22 март) обвиняваше министерството в съюзничество с апологистите на убийството. Между тия апологисти консерваторите посочваха на първо място Д. Петкова, дребен чиновник тогава в Министерството на вътрешните работи, въздигнат за случая от опозицията в корифей на либералната партия. Един анонимен писач разказва в една дописка до Български глас, че вечерта на 18 март в хотел Искър Петков заявил: „Нихилистите ще убият и новия император, ако той върви по стъпките на баща си, който бе един тиранин и който не е направил нищо добро. Нихилистите добре направиха, че освободиха от него Русия." В един любопитен отговор, в който личи енергичният и живописен език на бъдещия редактор на Свирка, Петков опровергава тоя разказ; но от самите негови думи се вижда, че макар почитанието му към личността на царя Освободител да е било голямо (Александър II бе говорил на Петкова, когато младият опълченец бе ранен на Шипка, и тоя момент бе незабравим за него), мнението на младшия подначалник върху режима на Руската империя не е било благоприятно. Петков се учеше тогава да чете в руските емигрантски книжки. Неук, той твърде малко разбираше теориите, които се развиваха в задграничната революционна литература; но в тях той бе почерпал една жестока омраза към руския царизъм. Приписваните му думи обаче той не бе казал. В своето опровержение той заплашваше клеветника си, че ще му даде да почувства върху раменете „тежестта на своя бастун" – великодушно предупреждение, което той придружаваше с няколко наивно бомбастични фрази върху „безмозъчието" на консерваторите. Неговият отговор не бе убедителен: у публиката остана убеждението, че държавните чиновници, хора, близки до Каравелова, търсят убийци за руския цар. Агитацията против правителството вземаше непрестанно статията на Работник и закана̀та на Петкова като leitmotif на своите критики. Една отвратителна, задушна атмосфера настана тогава в България. Консерваторският печат ставаше отзив на всички клюки, на всички интриги, най-дреб-

ните, най-нищожните, най-дивите.[1] Най-малкият инцидент бе издиган до важността на политическо събитие. Най-безобидната дума, казана в едно кафене, се тълкуваше като министерска декларация. Интелигенцията биде подвергната на едно негласно шпионство. Учителите бяха предмет на най-неприязнен надзор. Публиката бе тогава по-наивна, отколкото сега, по-доверчива. Тя не бе изгубила още фетишизма на печатното слово, на книгата; политическият опит не бе ѝ вдъхнал още скептицизма, който донася историята. Тази голяма и шумна врява около нихилистическата опасност, този повик срещу хората, които не почитали нищо светло и дори ругаели гроба на царя Освободител, всичко това действаше върху поколението, което се бе молило в църквите за свободата и бе плакало при идването на руските войски. Дълбоко ли бе това възбуждение? Кой знае? Но в градовете то бе очевидно, осезателно.

При завръщането си в София князът остана поразен от това възбуждение. Той доби впечатлението, че страната е решително против либералното министерство и против нихилизма на Каравелова. След пристигането си той почна

[1] Ето един образец от дописките на Български глас, списван тогава от г. Начовича. Дописката е от Свищов и е поместена в броя от 22 март 1881 г.

„Слугинята на един от тукашните граждани Г. А., като ходила през дене си в Русчук, за да види сестра си, чула там от една госпожица някои думи, съвсем нихилистически, и които тая госпожица прибавила, че ѝ ги казали някои нейни приятели. Като се завърнала в Свищов, тая слугиня разказала на господаря си това, което чула в Русчук, и обадила даже коя била госпожицата, която държала такъв един нихилистически език. Г-н А. съобщил тия думи в кафенето пред цялата публика, гдето бил и г. Паничерски, като прибавил, че намеренията на българските червени са кървнишки, но че те няма да постигнат целта. Г-н Паничерски намерил за добре да подигне процес и това е превъзходно, понеже много работи ще се открият. България ще види, че ненапусто в. Работник одобрява убиването на царя Освободител."

да получава многобройни заявления срещу кабинета. Консерваторите бяха се съживили и устройваха в градовете едно обширно движение. Към княза се отправяха позиви да спаси отечеството от анархическата язва и да въдвори в страната почитането на законите. Всички тия прошения порицаваха дръзкия език на Работник и искаха енергично от държавния глава да запази от осквернения светата памят на царя Освободител. Първата петиция бе от София; сетне примерът биде последван от Габрово, Варна, Враца и пр. Антуражът на княза добавяше това, което не бе казано в прошенията и не бе писано в печата. „Между другото генерал Ернрот[1] разправи на княз Александра, че след получаването на известието за убийството на императора Александра II в България имало банкети; тъй напр. в София П. Каравелов и прокурорът Неболсин, русин по рождение и по поданство, които одобрявали убийството на царя Освободителя, вдигнали тостове за убийството на царя." Банкетът, тостовете, всичко това бе измислица, пусната от консерваторските кръгове и възприета безконтролно от Ернрота, който мислеше Каравелова способен за всяка дързост.

От всички руси, които бяха в България, Ернрот бе без съмнение оня, който най-малко можеше да разбере Каравелова и да схване колко здрав разум и какъв консервативен дух се криеше зад неговите резки идеологически слова. „Суров финландец, казва за него Матвеев[2], стар чиновник, генерал Ернрот се отнасяше несъчувствено въобще към новите наредби в България. Него го наскърбяваше отсъствието на дисциплина и тази разпуснатост, която той забелязваше в българските правителствени сфери; за всичко това той громко осъждаше либералното министерство на Каравелова. Самата личност на българския министър-председател го шокираше: в Каравелова той виждаше въплътеното отрицание на всич-

[1] Головин, op. cit., стр. 159.
[2] Матвеев, op. cit., стр. 136.

ко, което той бе навикнал да уважава в един представител на властта." Колкото Каравелов и въобще либералните министри бяха врагове на всеки канцеларски ред, на всяка бюрократическа дисциплина, толкова Ернрот бе формалист и взискателен в съблюдението на административните правила. Между тях и него антипатията бе голяма, но конфликти не бяха се явили, тъй като Военното министерство бе фактически независимо в своето управление. Ернрот се бе възползвал от тая свобода на действие, за да развие голяма деятелност. Той стегна армията, усили учението в нея, подигна духа ѝ. Неуморим, той се занимаваше цял ден в министерството и подир вечеря събираше офицерите във Военния клуб, за да им държи сказки. Ернрот бе суров – това се видя в жестокостта, с която той потуши турското разбойничество в Тозлука и Делиормана, – но крайно добросъвестен и справедлив. Войската го обичаше много. Той бе уважаван и в Народното събрание. Но той не търсеше популярност. Равнодушен спрямо политиката, той знаеше само, че неговият император бе го пратил, за да служи вярно на княз Александра, и вън от това никакво съображение не можеше да му подейства. Либералите го обвиняваха по-късно, че се бил влиял много от Кевенхюлера. Това е възможно; но доказателства няма за това обвинение. От друга страна, Рачо Славейков в известната своя студия за руските агенти пише за него следното: „Генерал Ернрот беше голям поклонник на Бахуса и като обожател на г-жа Лишина той прекарваше голяма част от свободното си време в агентството, гдето на трапезата заедно с виното му втълпяваха идеята, че: „Nous sommes isi pour le princee."[1] Може това да е вярно: почти всичките руски офицери в България обичаха да пият и грацията на г-жа Лишина изглежда да е била тъй победоносна! Предаността на Ернрота към княз Александра се обяснява по-лесно обаче с династическото чувство на дълг у тоя руски генерал,

[1] Годишник на демократическата партия, 1906, стр. 121.

както и отвращението, което тоя педант на бюрократическия ред питаеше към административната слободия на либералното министерство. С Каравелова той бе имал наскоро преди връщането на княза един конфликт, който преля чашата на търпението.

Ето как г. А. Людсканов разправя тоя конфликт.[1]

През януари покойният Никола Стойчев бе заминал за Виена, гдето бе свикана конференцията по железопътния въпрос, и Ернрот взе да управлява и Министерството на външните работи, където аз бях главен секретар. През март пристигна едно писмо от френския дипломатически агент, който се оплакваше, че на един френски поданик било взето в Цариброд незаконно мито за виното, внесено от него. Ернрот докладва въпроса на Министерския съвет, който под председателството на Каравелова постанови да се повърне незаконно взетата сума. Ние съобщихме това решение на френския агент, както и на Министерството на финансите. Но оттук отговорили, че никакви пари няма да се повърнат. Ядосан, френският поданик се оплака на своя агент, който дойде да протестира във Външното министерство, че сме го излъгали. Ернрот ме прати тогава при Каравелова да му напомня за постановлението на Министерския съвет и да замоля да уреди въпроса по-скоро. Каравелов ме пресече при първата ми дума и почна да вика: „Аз никакви пари няма да върна! Аз съм тук, за да пазя съкровището! Аз не искам да зная за никакви французи!" Цялата тази сцена аз докладвах на Ернрота. Той ме изслуша с видимо възмущение, стана, взе портфейла си, хвърли го на масата и каза: „Дордето Каравелов е министър, аз не мога да стоя ни една минута в тоя кабинет." И той си излезе. Не се мина много, и превратът биде извършен.

Щом князът се завърна, Ернрот му заяви наистина, че не може да остане в България при подобно положение на ра-

[1] Г-н Людсканов има любезността устно да ни разправи този любопитен епизод.

ботите, ако не бъде предприето нищо за отстранението на съществуващата безредица.[1]

В Петербург князът бе се съгласил върху самата нужда да се суспендира конституцията и върху основите на бъдещия строй на княжеството; но никаква дата не бе определена. Настроението, което той завари в България след завръщането му, ускори неговите решения. Отзивите, които идваха от странство върху положението в България, го насърчиха също да прибърза. Почти целият европейски печат начело с Times, Kolnische Zeitung, Fremden blatt, Journal des Debats*, порицаваше либералното министерство, което бе дало на Силите толкова причини на недоволство, и съветваше княз Александра да прибегне до енергични мерки срещу едно управление, което било хвърлило страната в анархия. Тонът на славянофилските вестници в Русия бе още по-остър. Аксаков питаше княза: какво чака, за да спаси страната от демагозите? И той даваше рецептата: „Най-мъдрото разрешение на настоящата криза би било унищожението на съществуващата сега форма на парламентарното управление за 5 или 10 години и ограничение правата на Народното събрание до степен на съвещателно тяло." Руският посланик в Цариград Новиков, един ексцентричен богослов, който мразеше в Цанкова преди всичко инициатора на унията и в Каравелова – въображаемия поклонник на руския нихилизъм, пращаше в Петербург депеши в същия смисъл, настоявайки силно за една развязка на глухата българска криза.

Развязката дойде по-рано, отколкото се предполагаше. Една неделя след своето възвръщане княз Александър, увлечен от младежките си пориви и чуждите съвети, извърши престъплението. Като Наполеона в 1851 той заяви, че насилва законността – с претенцията да спаси правото...

[1] Головин, op. cit., стр. 159.

КНИГА ТРЕТА

Превратът и пълномощията

I

ПРЕВРА́ТЪТ

Княжеската прокламация и народът. – Превратът и европейските кабинети. – Протести в Английския парламент против княз Александра. – Руските чрезвичайни комисари и тероризмът на Ернрота. – Позиви на либералите до европейската демокрация. – Цанковото писмо за „меда и жилото". – Арестуването на Цанкова и Каравелова. – Телеграма от софийските еснафи до руския цар. – Обиколката на княза и Хитрово. – Изборите за В. н. събрание. – Терорът на шайките в Свищов. – Каравелов избягва в Гюргево. – Интернирането на Цанкова и П. Р. Славейкова.

На 27 април, на 12 часа, стражари се разтичаха из по-главните улици на София и почнаха да лепят по стените следната прокламация:

Българи,

Две години вече стават, откак Богу бе угодно да ми връчи съдбините на България чрез единодушния избор на нейния народ. По съветът и настояването на нашия Освободител и мой вуйка цар Александър II, но не без колебание и строго самоизпитание, аз се реших да преклоня глава пред божий промисъл и да посветя живота си да доведа България до изпълнението на определената ѝ от историята задача.

Приех убо управлението на княжеството и работих за него с пълна прямота на своя характер. В продължение на две години аз

допуснах да станат всички възможни опити за устройството и правилното развитие на княжеството; но за зла чест надеждите ми се осуетиха. Днес отечеството ни, съвършено дискредитирано отвън, се намира в голямо разстройство отвътре. Това разклати в народа вярата в правдата и му задава страх за бъдещето му.

Българи! Аз положих клетва на конституцията. Държал съм клетвата си и ще я опазя докрай. Но тази клетва, като изисква „да пазя свето и ненарушимо конституцията и законите на княжеството", ми налага „да имам пред очи във всичките си разпореждания само ползата и доброто на княжеството".

За ползата и доброто прочее на княжеството аз считам своя спешена длъжност да обявя най-тържествено пред народа си, че днешното положение на работите в княжеството прави невъзможно изпълнението на моята задача.

За това, основавайки се върху правата, които ми дава конституцията, аз реших:

Да свикам в най-непродължително време Великото народно събрание – върховния орган на народната воля, за да му обявя моето последно решение и да му предам с короната наедно съдбините на българския народ.

За да обезпеча материалното спокойствие в страната, за да дам достатъчно време на населението да се осветли вплъне върху оценката, която ще вземе, и за да осигуря пълната свобода и безпристрастие при изборите, аз възложих на моя военен министър генерал Ернрота да състави едно ново министерство. Това министерство ще има привременен характер и ще управлява, догдето Великото народно събрание се произнесе.

Само ако Великото народно събрание узакони ония необходими за управлението на страната условия, отсъствието на които е основната причина на днешното безизходно положение, само тогава мога да остана на българския престол и да нося тежката отговорност пред Бога и пред потомството.

В противен случай аз съм решен да се откажа от княжеския престол със съжаление, но с дълбоко убеждение, че докрай съм изпълнил длъжността си.

Александър I

Прокламацията предизвика в първия момент повече любопитство, отколкото истинско вълнение. Нейният текст бе загадъчен. Само малцина разбраха, че се е извършило нещо голямо, смело и което можеше да стане страшно. Публиката бе още в недоумение: слисана, тя прехвърляше през мисълта си най-странни предположения. Между туй градът се разшава, но бавно, без шум. Пред княжеските обявления народът се трупаше на купчинки, четеше ги с напрегнати и недоумяващи очи и се пръскаше по улиците мълчалив. Чужденците бяха по-възбудени. Консули, секретари на агентствата тичаха по града, чакайки да видят протеста на тълпите, някоя барикада може би. Но нищо тревожно не се забелязваше. Тоя революционен ден бе необикновен само по оживлението на циркулацията: той напомнуваше някой голям празник без радост.

Привечер публиката излезе от своята апатия. Групи от консерватори тръгнаха да обикалят града с музика, викайки: „Урра! Да живее княз Александър!" Към тях се присъединяваха любопитни, които неусетно се увличаха в тоя изкуствен ентусиазъм и крещяха заедно с другите. Скоро се образува едно голямо множество, което отиде в двореца, за да акламира княза. „Като се яви Н. височество, народът му заяви, че е готов да си положи живота за него и че без него съществуването на княжеството е немислимо. Н. височество каза на чисто български, че е готов да осъществи идеала на българския народ."[1] Вечерта в локала на Александровската градина (малкото кафене, което преди няколко години биде съборено) консерваторите даваха банкет. Маса народ се бе стекъл наоколо: цялата градина бе почерняла от хора. От кафенето се чуваха ръкопляскания за наздравиците, а отвън публиката ги подемаше, цепейки нощта с безбройни дрезгави гласове. Бе много тъмно и валеше дребен, пронизителен дъжд. Но многолюдието не си тръгваше, забавлявано отначало от

[1] Марица, 28 април 1881, вж. телеграмите от София.

манифестациите, сетне пристрастено. Към часа $8\,^1/_2$ Георги Греков и Петко Горбанов се явиха на прага на кафенето и поканиха „народа“ да отиде в двореца, за да благодари на княза. Тълпата се залюля и тръгна. Начело вървеше музиката, подир нея софийският митрополит Мелетий. Дъждът ставаше сега по-силен и нощта – по-мрачна. Пред „малкия дворец“ Мелетий държа реч, в която с цитати от Писанието възхвали подвига на княза и го благослови. Тълпата ревеше до Бога; оркестрите свиреха „Шуми Марица“. Князът се яви, плаха сянка в нощта, и каза няколко смутени думи: „Каквото и да реши Великото народно събрание, аз винаги ще викам: да живее България!“ Сетне той се оттегли. А народът завъртя хоро. Старият Мелетий запретна поли и поведе танеца. Дъждът валеше вече като от ръкав, но програмата не бе още изпълнена. Шествието се образува отново и тръгна за квартирата на Ернрота. Тук пак се възобновиха манифестациите: речи, викове, хоро начело с владиката хороводец. Когато тълпата се разотиде, беше вече късно и по софийските улици течеха реки. Манифестантите, внезапно изтрезнели, крачеха меланхолически във водата и гледаха пред себе си с тъпи очи.

Либералите прекараха тоя ден в тихи и горчиви размишления. За някакъв опит за контраманифестация никой не помисли. Като видяха, че цялата войска, че руските офицери са с княза, те разбраха, че едно противостоене бе невъзможно. Правителството от своя страна не взе особени мерки срещу тях. В София то се задоволи да постави по един стражар пред вратата на бившите министри. В провинцията войсковите началници бяха получили заповед да бъдат нащрек, но без да правят демонстрации с военната сила. Князът не искаше, щото превратът да вземе външните форми на едно насилие. Неговото желание бе да покаже на Европа, че народът в България се е възрадвал, вместо да протестира, и че свалянето на демагогическото правителство е донесло на страната едно грамадно облекчение. Князът толкова повече настояваше да не се върши нищо предизвикател-

но, че не бе сигурен за успеха на своето дело. До последния момент той бе чувствал едно странно безпокойство. Либералите му се виждаха способни за някоя крайност, за една отчаяна постъпка. Ернрот обаче гарантираше, че всичко ще се свърши благополучно. Той не допускаше, че може да се появи някакъв бунт в България против едно начинание, начело на което стоеше един руски генерал. Неговото съждение бе съвсем право. Грешката на либералите бе, че не предвидяха именно намесата на Русия. До последния момент те не допускаха, че Русия ще разреши на княза да унищожи една конституция, дадена от нея. Удивително бе наистина лекомислието на либералите до самото навечерие на преврата. Те виждаха как расте в страната мълвата за предстоящото посегателство; самият официозен вестник Н е з а в и с и м о с т обнародва ред статии върху плановете на консерваторския кружок и сé пак не щяха да вярват те, че се готви нещо сериозно. За княза те казваха:. „Няма да посмее!“ После вярата им в народа продължаваше да бъде фанатическа н наивна. Чак в последните дни на април Цанков забеляза, че положението става критическо. Той отиде при агентите[1], за да узнае от тях нещо по-положително върху преврата, кой-

[1] На 24 април Цанков посети английския агент Ласелса, комуто обърна вниманието върху опасните последствия за княза, ако той се опита да измени конституцията по незаконен начин. След два дни, на 26 април, при Ласелса отидоха от страна на Каравелова, който бил болен, дядо Славейков със сина си Ивана и А. Людсканов; те му заявиха, че В. н. събрание може да бъде свикано само по решението на камарата, едно становище, което английският дипломат оборваше, забелязвайки, че князът постъпва по съвършено конституционен начин, като подлага оставката си на едно тяло, което го е избрало. Някои от либералните водители ходиха и при италианския агент, комуто не забравиха да напомнят, че ако се ограничи конституцията, това ще бъде главно в полза на австрийското влияние. Вж. Кореспонденция по българските работи, превод от английската С и н я к н и г а. Виена, 1884. Преводът е от г. Людсканова.

то се готвеше; но това бе само няколко дни преди кризата и добитите сведения не можеха вече да служат за нищо. Безполезни бяха и опитите, направени в последния час от П. Р. Славейкова, да настрои някои агенти против преврата, като ги заплаши с едно усилване на немското влияние: дипломатическото тяло бе имало твърде много мотиви за недоволство от либералите, за да не се радва от тяхното заместване с какъвто и да било режим.

Същото чувство владееше в цялата европейска дипломация. Този якобински парламентаризъм, импровизиран в един вчерашен турски вилает, тая радикална конституция, за която големите културни народи не се считаха още дорасли, тия дългокоси идеолози, заграбили държавната власт, за да експериментират чрез нея своите книжни утопии – всичко това се виждаше на зле осведомените европейски кабинети комично и досадно. На решението на княз Александра да обуздае демагогията и да се отърве от една конституция, която правила всяко управление невъзможно, те се отзоваха с пълна симпатия. Най-гореща бе тази симпатия в Берлин и особено във Виена, гдето национализмът на либералите бе подигнал толкова безпокойства. Германия и Австрия взеха сега преврата под свое явно покровителство. Знаейки традиционните симпатии на Англия към конституционния строй, те се запретнаха да убеждават лондонския кабинет в неизбежността на постъпката, извършена от княз Александра. Барон Хаймерле казваше на английския посланик във Виена: „Ако князът не сполучи да постигне сега целта си, България ще бъде хвърлена в ръцете на нихилистите, панславистите и революционерите." С по-брутални думи по адрес на парламентаризма въобще Бисмарк изказваше в Берлин същото мнение. Англия обаче се държеше резервирано.

В много неловко положение бе поставена руската дипломация. Превратът бе станал с нейно разрешение. В Петербург се установиха неговите едри линии.[1] Русия обаче не

---

[1] Обнародвани са били в европейския печат инструкции-

смееше да вземе явно защитата на княз Александра, за да не се породи у великите сили подозрението, че тя преследва в княжеството някакви тайни егоистични цели. Оттам и неустановеното и често пъти противоречивото поведение на нейните посланици. В Лондон княз Лобанов твърдеше положително, че руското правителство не било предизвестено за постъпката, която се извършила в България. Но при все това той желаеше да добие от лорд Гранвиля уверението, че Англия е равнодушна към преврата. „Отговорих му, че не съм приготвен да кажа тъй", пишеше лаконически Гранвил на управляющия английското посолство в Петербург мистер Виндам. Гирс в това време заявяваше на посланиците, че било наистина невъзможно да се управлява с конституцията, но княз Александър много прибързал (il s'etait trop pressè). Новият руски дипломатически агент в България Хитрово, заварен от преврата във Виена, разправяше по-късно, че постъпката на княза била съвсем противоположна с инструкциите, които той носел от Петербург. Истината е, че Русия не предполагаше, че превратът ще избухне тъй скоро. Князът не се допита до нея за датата, действайки под импулса на впечатленията, получени след завръщането му в София. Сигурно не бяха чужди за ускоряването на кризата и разговорите, които той бе имал в Берлин и Виена, както и силните насърчения на австрийската преса.

Виенските вестници водиха наистина срещу либералното министерство, срещу Цанкова – „човека с безпримерното двуличие", – срещу „панбългарина" Каравелов една неп-

---

те на Гирса до руското агентство в София относително преврата, но не може да се установи точно кога са били те писани. Гирс съветваше агента да се старае да поддържа съгласие между княза и либералите; ако превратът стане неизбежен, да го поддържа, но като се пази да даде на своите европейски колеги впечатлението, че инициативата изхожда от Русия. „Само ако радикалната партия (т. е. либералите) започне да говори за симпатиите на Русия, длъжни сте категорически да опровергаете подобни, изявления" пишеше Гирс.

рекъсната агитация. След преврата те ликуваха като за една победа, спечелена от тях, и по най-безцеремонен начин даваха съвети на Австрия как да използва новото положение в княжеството. „Когато руското влияние е спряно, пишеше Neue Freie Presse, трябва да се осигурят всичките наши интереси, които досега са били отблъсвани от руската сатрапия в България." Друг един виенски вестник, Wiener Allgemeine Zeitung , държеше по-откровен език. Той разправяше, че на връщане от Дармщат княз Александър се съветвал върху намерението си да суспендира конституцията с барон Хаймерле, с Калай и Андраши. Хаймерле от предпазливост се произнесъл неопределено; Калай одобрил идеята напълно. Но най-енергически насърчил княза Андраши. „Андраши прибавил, пишеше Wiener Allgemeine Zeitung, че в тия мерки на княза (в преврата) той съзлежда едно отдалечаване на България от Русия и едно явно приближение към Австро-Унгария... Освен това, както се чува, новият министър-председател генерал Ернрот, макар и руски генерал, е по-малко наклонен като финляндец да поддържа руските интереси в България, отколкото германските и специално австрийските."

При тоя недвусмислен триумф на виенските вестници странно е, че в Русия не подозряха въобще, че превратът, извършван с явната руска поддръжка, може да създаде за Австрия едно тайно надмощие в княжеството[1], като изтръгне българите от руската опека и ги отклони от славянското семейство. Катков – от омраза към парламентаризма, Аксаков – от увлечение на политически мистик и защото бе заблуден върху състоянието на умовете в България, двамата най-влиятелни в това време публицисти, представляваха, напротив, преврата като едно спасително дело. Любопитно нещо: апостолите на славянската идея и на православието благославяха една политика, на която ръкоплещеха в същото време пангерманистите и барон Хирш.

В цяла Европа против постъпката на княз Александър се обяви само английското обществено мнение. Щом се получи в Лондон известието за преврата, двама либерални депутати, лорд Едмонд Фицморис и сър Джордж Кампел, интерпелираха правителството дали то е взело нужните мерки, за да защити една конституция, въведена в България с одобрението на великите сили, и дали „генералният консул на Нейно величество в София ще влезе в дипломатически сношения с похитителя". Държавният подсекретар сър Чарлс Дилке отговори, че „за голямо съжаление" всичко, което се писало в печата по произволните дела (high-handed proceedings) на княз Александра, съдържало самата истина. Княз Лобанов се оплака в Лондон от този порицателен език, който можеше да насърчи либералната партия в България в борбата ѝ с княза, и лорд Гранвил, винаги внимателен към руските желания, обеща, че правителството няма да излезе от своето наблюдателно поведение, но парламентът и вестниците продължаваха да манифестират своето енергично неодобрение спрямо преврата. Times защитаваше Каравеловото министерство от упреците, че било разстроило администрацията и дискредитирало България пред чуждия свят, а княз Александра предупреждаваше строго, че каквито и да били неговите мотиви, те не могат да „преобърнат едно клетвопрестъпление в добродетел".

Английските симпатии бяха ценни като морален елемент, но действителна помощ на либералите те не можеха да донесат. Намесата на Русия господстваше над цялото положение. Срещу нея никаква стихия не можеше да надделее. Българският народ се кръстеше още пред името на руския цар. Освен това и материалната сила в княжеството бе в ръцете на руските офицери. Народното опълчение наистина съществуваше: но мислимо ли бе да се повика то срещу редовната войска? Кой смееше да вземе отговорността за една кървава гражданска междуособица? Впрочем явно бе, че

[1] Само някои вестници като „Сан Петербургские ведомости" и „Московския телеграф" загатнаха, че княз Александър бил вдъхновяван от Берлин и Виена, но техният глас – боязлив поради цензурата – не се чу от никого.

народът няма да се отзове на една покана за бунт. Интелигенцията бе наистина възбудена; по всичките български земи превратът биде посрещнат от образованата класа като едно светотатство[1]; но тая класа бе малочислена. А простата маса се държеше още пасивно. Либералното управление бе разрушило много илюзии на данъкоплатците. То бе изтощило политическия идеализъм на масата, доколкото тя го имаше. Сега тя бе апатична: тя посрещна и княжеските думи без надежда и угрозите спрямо конституцията – без протести.[2]

Консерваторите правеха известни усилия, за да раздвижат малко населението. С помощта на администрацията посредством специални агитатори – пръскайки много пари – те искаха да възбудят поне един временен и изкуствен ентусиазъм, който да насърчи княза. С тая цел на 3 май, в неделя, около 700–800 шопи от околните села бидоха докарани в София. Те пристигнаха с гайди и тъпани начело с владиката Мелетий. Буйният архиепископ бе от 27 април в непрестанна екзалтация. Той поведе сега селската тълпа към двореца и от нейно име държа реч на княза. Сетне, както в деня на преврата, запретна расото и поведе едно весело хоро. Впечатлението от тая манифестация на пияни хора бе тягостно; то не можеше да избегне на княза. Безрадостното му чувство от първите дни на преврата растеше, терзайки у него една душа, твърде много наклонна към безнадеждност. Съмненията го обсаждаха за изхода на това рисковано дело, предприето очевидно срещу волята на мислящата част от

[1] В Източна Румелия в. Марица писа за преврата една скръбна статия, която почваше с думите: „Fines Bulgaria. Приближава конецът на България!..." В Македония впечатлението бе също грозно. Независимост обнародва по тоя повод една трогателна дописка от Велес.

[2] Управляющият английското вицеконсулство във Варна Брофи в един рапорт до лорд Гранвиля описваше много остроумно причините за това равнодушие на масата. Кореспонденция и пр., приложение към № 22.

народа. Кой знае? Може би срамът, че е престъпил своята клетва... Във всеки случай князът изглеждаше загрижен. Между туй драмата се развиваше бърже. На 11 май в едно писмо до Ернрота, обнародвано в Държавен вестник, князът оповести предложенията, които бе решил да направи на Великото народно събрание. Те се състояха от три члена:

I

На българския княз Александър I се дава извънредно пълномощие за седем години.

Негово височество ще може вследствие на това да издава укази, с които да се създадат нови учреждения (Държавен съвет), да се въвеждат подобрения във всичките клонове на вътрешното управление и да се обезпечава на правителството редовното извършване на неговата служба.

II

Тазгодишната обикновена сесия на Народното събрание се отлага. Бюджетът, вотиран за текущата година, ще има сила и за следующата.

III

Негово височество княз Александър преди изтичането на седемте години да свика Великото народно събрание с единствената и нарочна цел да се прегледа конституцията въз основание на създадените учреждения и придобития опит.

Князът обнародва своята програма във вид на ултиматум към страната. „Аз съм решен, пишеше той на Ернрота, да поискам от Събранието чисто и просто едно вотиране, че то или утвърждава трите члена, каквито са изцяло и наедно, или предпочитам отричането ми от престола." Имаше в това писмо и един – загатнат по-скоро, нежелан иска-

зан – намек за свободата на агитацията. Но взетите вече от Ернрота мерки показваха, напротив, че изборите ще бъдат произведени при най-безпощаден гнет. От 1 май в княжеството бе обявено един вид военно положение. Един указ раздели България на пет области; всяка област бе поставена под абсолютната власт на един руски офицер, наречен „чрезвичаен комисар". На комисарите бяха дадени права, каквито може да има само един сатрап в някоя азиатска провинция: всичко им бе подчинено: войска, администрация, полиция. Една месечна сума от 1000 лева бе предоставена за всекиго от тях за безотчетни разходи.

Ернрот даде на комисарите инструкциите на един военачалник. Както би изкомандвал във време на бой: „Еди-коя си бригада да завладее срещния връх!", той им заповядва просто да превземат изборите. Задачата в действителност не бе извънредно трудна. Престижът на руската униформа стигаше. Комисарите обаче усложниха сами своето положение, като се превърнаха от представители на царя, хора на една висша раса, в обикновени агитатори. Тяхната агитация бе разпалена, нетолерантна и крайно недобросъвестна. Те казваха на населението:

> Великото народно събрание ще се събере в г. Свищов; князът ще стои в параход на Дунава и ще чака да му се отговори каквото той желае, и ако Народното събрание не го послуша, той ще си отиде; после ще дойде в България турска и влашка войска да мъчи българите; руските солдати и офицери ще си отидат в Русия; добре си помислете, че ако не послушате княза, после никой няма да се смили над вас; руският цар, и той казва; князът ни е заръчал с оръжие в ръка да стоим против всеки българин, който не го слуша, додето се събере Народното събрание.[1]

[1] Думи на руския офицер Тарлов в едно от севлиевските села. Независимост, 16 май 1881.

Разбира се, и либералната агитация не се отличаваше с голяма истинност. Дописникът на М а р и ц а[1] бе чул един либерал да казва на селяните: „Князът е немец и наш враг; щом си отиде, няма да плащаме никакви данъци." Изкусни агитатори, либералите биеха винаги на опнатата струна на народната душа: парата. Превратът биде представен от тях като едно обширно съзаклятие на княза и чорбаджиите да плячкосат България. Истинско безпокойство почна да се поражда у княза при тая перспектива и той трябваше сам да тръгне по обиколка, за да разуверява населението. На 13 май, придружен от Хитрово, той потегли за югозападния край на княжеството и посети Радомир, Дупница, Кюстендил и Самоков.

Пътуването далеч не бе триумфално. В Радомир и Самоков еснафите поднесоха на княза колективен адрес за запазването на конституцията. В Кюстендил и Дупница се забелязваше същото опозиционно настроение. Очевидно след първите моменти на обезнадеждване либералите бяха успели да развълнуват умовете. Князът се върна в София с лоши

[1] М а р и ц а, 20 май 1881.

За демагогията на либералите се разправяха много любопитни неща, които остават, разбира се, непроверени. В едно село от Търновско Стамболов разправял, че князът уволнил Каравелова, защото той не рачил да му купи една „драгоценна сабя", която щяла да коства 200 000 рубли; Цанков показвал в София едно писмо на княза до Каравелова, в което князът питал: „Какво реши Министерският съвет за железниците?" „Знаете ли какво значи това? – обяснявал Цанков на събеседниците си. Князът искаше да дадем железниците да ги строят немци, за да ни завладеят сетне земята." Въобще повечето мотиви на агитацията на либералите се въртели около немското произхождение на княза. Те разправяли на населението, че князът ще докара немска полиция, която щяла да забрани на хората да се кръстят; че немски офицери ще да командват войската; че земите, останали от турските бежанци, ще да бъдат дадени на немски преселници безброй вариации из тази тема представлявали пълномощията като едно немско завоевание на България.

предчувствия; той бе тъй впечатлителен спрямо лошите симптоми! Навикнал на акламациите на множествата, хладнината, с която мислеше, че тоя път са го посрещнали, нараняваше у него интимната амбиция на човек, жаден да го обичат. Между туй Ернрот, който нищо не виждаше от тая сантиментална трагедия в душата на княза и който като руски бюрократ не даваше на популярността никаква цена, усилваше репресиите. На 24 май той учреди при чрезвичайните комисари специални военни съдилища. „Тези съдилища, гласеше указът,[1] ще съдят само онези престъпления на органите на изпълнителната и полицейската власт, които имат характер на възбуждане на метежи и неподчинение на законно установените власти." Създаването на тая извънредна подсъдност произведе в страната силно впечатление на терор. Уплахата бе толкова по-голяма, че законът предвиждаше за цялата гама от отбелязаните престъпления, твърде разтегаеми сами по себе, само две наказания: застрелване или затвор до един месец. Едва ли някога съвестта на съдии е била поставена в необходимостта да избира между такива крайности. Но за съдии едва ли тук можеше да става дума: това бяха военно-административни чиновници, готови да издадат смъртна присъда при пръв знак на началството. Привидният мотив на тая варварска мярка бе уж намерението на либералите да подигнат бунтове. В действителност целта на Ернрота бе да затвърди в населението идеята, че той не ще се спре пред никаква жестокост. Щом като името на императора бе ангажирано в сполуката на преврата, за Ернрота не можеше наистина да има колебание – той трябваше или да успее, или да сломи своята кариера. Борбата при тия условия бе неравна. Собствено, нямаше даже място за борба. Срещу руския военен тероризъм либералите решиха да потърсят помощта на европейската демокрация. До Гладстона, Манчини и Гамбета те отправиха от София отчаяни позиви. Манчини и Гамбета не отговориха никак. Гладстон писа частно на Цанкова, че като министър-председател не му е възможно да води преписка с водителя на опозицията в България.[1] В Англия между туй негодуванието против бруталните мерки на Ернрота растеше неимоверно. В Камарата на общините републиканецът Лабушер, директор на радикалното списание The Truth, питаше министъра на външните работи: „Дали правителството на Нейно величество има някое възражение срещу това да изкаже то своята симпатия спрямо конституционалистите в България и своята искрена надежда, че страната няма да прости нарушението на конституционната клетва от княза." Тия резки думи, необичайни в устата на един английски оратор, произведоха голяма сензация в камарата. В своя отговор обаче – както лорд Гранвил бе вече обещал на руския посланик – сър Чарлс Дилке заяви само, че „правителството не било подготвено понастоящем да изкаже каквото и да било мнение". Десет дена подир това – ново питане от Лабушера, на което отговори сам Гладстон. Великият държавник, чиито лични симпатии бяха без всяко съмнение в полза на конституцията, избягна да се произнесе върху преврата, пазейки се да не предизвика неудоволст-

[1] Държавен вестник, указ № 404, 1881.

След обнародването на указа Т. Икономов, шуменски окръжен управител, подаде оставката си с едно късо и гордо писмо, което ще бъде неувядаема чест на името му. Мемоари, стр. 147.

[1] Либералите бяха намислили да отправят чрез председателя на Народното събрание Н. Сукнарова един протест до великите сили срещу терора в България. Цанков отиде да сондира агентите дали биха препратили такъв един протест до своите правителства. „Аз казах на г. Цанкова, рапортираше Ласелс, че тъй като агентите в София са акредитирани при особата на княза, аз не мисля, че те биха могли в действителност да приемат един протест, отправен против Н. височество." След тоя отговор либералите се отказаха от своето намерение.

вие в Русия. До самите избори на В. н. събрание вълнението не утихна в Англия и питанията в Парламента се подновяваха всяка седмица.[1]

Без да се стряскат от никакви протести на чуждия свят, чрезвичайните комисари продължаваха в България своето сурово полицейско дело. Всичките груби похвати на руския милитаризъм бяха пренесени тук и прилагани без даже оная смътна боязън, която у Русия буди поне името на царя. Князът, Ернрот, Хитрово бяха им казали: „Сполучете!" – и те вървяха яростно към целта, тъпчейки със своя солдашки ботуш и закон, и понятия за държава, и човешко състрадание. Н е з а в и с и м о с т обнародваше във всеки брой имена на пребити хора...

Отначало либералите се стесняваха да нападат руските офицери; сетне Н е з а в и с и м о с т се нахвърли върху тях с голямо озлобление. Не бе пощаден накрая и Хитрово. До него Цанков отправи едно гордо отворено писмо, станало прочуто поради фразата за „меда и жилото".

Писмото е написано с нервозен, стегнат, буен език. Цанков описваше историята на преврата, извършен след смъртта на Александра II, напук на неговия завет, насилията над конституцията, буйствата срещу народа, и свършваше:

А що виждаме от друга страна? Виждаме:

1) Руските офицери кръстосват по княжеството за сметка на бедния български народ, събират чрез стражари тоя народ по разни пунктове и му разправят от името на руския цар и на руския народ, че той трябва да се съгласи на всички искания на княза; че ако князът си отиде, турците пак ще завземат България, и пр.

2) Самият руски представител, т. е. вий, господин агенте, пътувате заедно с княза по княжеството, като го придружавате от място на място. Целта на княжеското пътуване ни е известна: Но с каква цел го придружава руският представител? Оставам на вас, господин агенте, да помислите и да решите в какъв смисъл народът ще изтълкува това спътничество ...

Аз изброих тук само стотната част от това, което се върши за успешното унищожение на нашата конституция, за успешното подавление на нашата свобода, която, както вярно се изрази вашият предшественик, ний изкупихме ако не с нещо друго, то поне с нашето петвековно страдание.

Не бях довършил настоящето писмо, когато ми донесоха някакъв си „Голос Русского", който се явява за българския народ апостол на неговото спасение. На тоя безименен „Голос" аз ще отговоря с глас на именен. И ще му кажа само това: че такива и подобните тем руси заставят и българите, както заставиха и сърбите, да си припомнят думите, които един древен мъдрец отправи към пчелата: „Не ща ти нито меда, нито жилото"...

Ако това мое писмо остане вопиющи глас в пустинята, аз ще се утешавам с това, че изпълних своя дълг пред моето отечество и пред моята съвест и че всичко изказах навреме. О грядущем грядущие..."

Писмото на Цанкова бе едно дело на голяма смелост. Страната изтръпна при факта, че един българин е можал да се отправи публично спрямо един представител на Русия с тоя горд, изобличителен и неустрашим език. Почувства удара и Хитрово. На другия ден с една нота до Ернрота той изиска наказанието на човека, който се бе осмелил да се отнесе до него тъй дръзко. Впечатлението бе много силно и в Европа, особено в Англия. На 4 юни лорд Гранвил запита телеграфически Ласелса: „Едно известие се появи във вестниците, че г. Цанков е бил арестуван. Точно ли е това известие?" Такава идея бе имал отначало Ернрот, но той се отказа скоро от нея. Както съобщи князът на агентите, той не искал да създава на Цанкова още по-голяма популярност, като го представи пред масата за мъченик. По-малко сниз-

[1] Освен от Англия либералите получаваха насърчение и от прогресивните елементи в южното славянство. Хърватската младеж от Загреб, сръбската радикална партия, социалистическият кружок на Баса Пелагич от Босна изпратиха до И. Сукнарова възторжени адреси.

ходителен се показа Ернрот спрямо издателя на Независимост Йосиф Ковачева. Независимост бе изказал надеждата, че вместо да гласува пълномощията, искани от княз Александра, Великото народно събрание ще последва примера на Конвента спрямо Лудовика XVI и на мексиканските революционери, които застреляха императора Максимилиана. Ковачев биде арестуван и сетне пуснат под гаранция от 2000 лева. Но за даването му под съд имаше едно голямо затруднение. В княжеството закон за печата още нямаше. Приложим ли бе турският наказателен закон? Можеше да има съмнения. Разрешението на въпроса биде предоставено на Касационния съд. Но докато той да се произнесе, задачата да наказва вестниците биде възложена с особен указ на администрацията. Тази мярка не можа да се прилага дълго. Под давлението на английската дипломация – лорд Гранвил бе държал пред посланиците в Лондон много строг език спрямо княза – Ернрот биде принуден да я отмени. Той не спря обаче своята терористична политика. На 2 юни се обнародва един указ, с който се назначаваше във всяка избирателна околия по един подкомисар, руски офицерин, „който да наблюдава за правилността на действията по изборите". Тоя указ е един от най-странните документи от това време. Той даваше на подкомисаря най-безгранични права не само върху манипулацията с бюлетините, но и върху личността на избирателите. Друг един указ донасяше ново разпореждане, съвсем фантастично: всеки избирател трябваше да написва бюлетина си в присъствието на един руски офицер. „За да не стават измами", обясняваше Ернрот на агентите. Истината бе: „За да не дръзне някой да гласува за либералите." Удивително е, гдето след всичко това либералите не изгубиха съвсем куража си. Надежди, разбира се, те вече нямаха, но при все това продължаваха борбата от яд, от чувство на протест и после от срама да не бъдат победени малодушно. Безсилни срещу мерките на Ернрота, те се опитаха да противопоставят против него – по едно удивително вдъхновение на агитатори – самия престиж на Русия, завета на Александра II, предполагаемото мнение на Александра III. За Ернрота и Хитрово либералите твърдяха, че те били подкупени от княза и от немците. Тия агитации дадоха повод на руското правителство да изкаже своята солидарност с преврата чрез едно официално съобщение, което биде обнародвано в Български глас. След тая тъй тържествено казана дума на Русия агитацията с името на царя трябваше да спре. Тогава либералите се отнесоха до Горчакова и до Игнатиева, надявайки се да получат от тях поне някоя симпатична дума. Горчаков обаче не им отговори никак, а Игнатиев ги посъветва да се обърнат към Хитрово. Малко парадоксално бе срещу терора на Ернрота да се апелира към Игнатиева, който като министър на вътрешните работи бе почнал в Русия мрачната реакция, що последва убийството на Александра II; но либералите гледаха на него с идеите на окупацията.

Между туй изборите наближаваха. Те бяха определени за 14 юни; на 21 юни трябваше да стане според тогавашния закон втората балотировка.

Либералната партия откри избирателната борба с една чудесна прокламация. Нейните къси фрази издаваха могъща бойна енергия; вдъхновението ѝ е високо, горчиво, гордо, с нещо от това презрение към противника, което дава на човека съзнанието, че той има за себе си правото и историята. Тя казваше:

> Съществуващите договори между княза и народа бидоха разкъсани. Законното правителство биде свалено и заместено с друго, незаконно и иноземно. Редовното Народно събрание биде презряно и оттикнато. Конституцията – нарушена, народната воля – насилвана, свободата на словото – задушена, правосъдието – притиснато, злокобно извратено и зловещо насочено.
>
> Страх и ужас навсякъде се е възцарил.

Явно насочени срещу русите, срещу самия княз даже, бяха следните яростни думи на възбунтувания национален

дух: „Далеч от хора непознати, чужди и пришелци, които и да са те и каквито и да са те!“

Прокламацията свършваше с един тържествен и почти религиозен позив, през който минава трепетът на големите исторически кризи:

> Припомваме ви величината на отговорността, която имате пред Бога и пред потомството.
>
> Призоваваме ви на дълъжността към отечеството...

Прокламацията бе подписана от Каравелова, П. Р. Славейкова, Д. Цанкова и Н. Сукнарова. На другия ден и четиримата бидоха арестувани в къщите им.

От това посегателство върху либералните водители настръхна целият град. На 10 юни еснафите се събраха в църквата „Св. Параскева“ и решиха да се отнесат вече направо до руския цар. Те скроиха също и една демонстрация за другия ден: даде се разпоредба, щото на пладне, когато гръмне топът[1], всички дюкяни да се затворят в един миг, майстори, калфи, чираци – армията на тогавашния български либерализъм – да изскочат внезапно по улиците и да образуват едно голямо шествие. Планът трябваше да се държи в тайна, но Ернрот го узна. Уплашен да не би тая манифестация да се завърши с кръвопролития, ефектът от които щеше да бъде много неблагоприятен в странство, той дигна стражарите, поставени пред къщите на арестуваните. За по-голяма сигурност той се разпореди, щото тоя ден топът да не гърми. Демонстрацията не стана, но еснафите съставиха при все това една телеграма до императора. Една комисия от шестима софийски първенци отиде да я поднесе в агентството с молба да бъде препратена на височайше име в Гачино. В отсъствието на Хитрово, който бе заедно с

[1] Обичай бе тогава, щото пладне да бъде оповестено с един топовен гърмеж.

княза в обиколка по провинцията, агентството се управляваше от Лишина, младия човек, който повече отвсякога повтаряше фразата: „Nous sommes ici pour le prince!“ Лишин посрещна грубо депутацията и отказа да донесе до знанието на царя една телеграма, която той считаше за дръзка. От агентството, отдето бе почти изпъдена, депутацията отиде в телеграфната станция, за да предаде депешата направо до канцлера Горчаков, но и тук началникът отказа да я приеме. Не оставаше друго средство, освен да прати особен човек, който да мине на румелийска територия и оттам да я протелеграфира направо до императора. Депешата биде изпратена от Ихтиман. Нейното съдържание не е дръзко, но наистина тя диша едно отчаяние, един болезнен гняв, едно едва сдържано чувство на бунт, което даваше на тази постъпка нещо много необикновено и за един руски чиновник много страшно без съмнение. Телеграмата гласеше:

> Простете великодушно, загдето се обръщаме към Ваше величество с телеграма. Принудени сме от важността на момента. Времето е кратко, ножът е на гърлото ни. Ако не го задържите, ний сме изгубени. Не допущайте да ни лишат от свободата, която ни подари Вашият августейши родител царя Освободител. Ний сме вече половин роби. Вчера лишиха незаконно четирима най-първи наши патриоти от свободата им. Вий лично се сражавахте за нас. Нужели ще пожелаете да ни видите пак роби? Наклеветиха нашите най-добри хора пред Ваше величество. Ний опровергаваме тази клевета.
>
> Ваше величество,
>
> Говорим тия думи от себе си. Никой отстрана не ни принуждава, никой не ни заповядва... Вярвайте ни. Петстотин години бяхме роби. Августейшият Ваш родител ни извоюва свобода отвън, подари ни свобода отвътре. Тия наши вътрешни свободи ний ценим и ще ценим като живота си. Умоляваме Ви: заповядайте да освободят нашите патриоти. Заповядайте поне едно: щото Вашите поданици

да не помагат за потъпкването на нашите народни права. Без помощта на Вашите поданици никой не ще ни пороби.

На тая върховна молба не последва никакъв отговор. Очевидно императорът одобряваше мерките, взети от Ернрота. Едно голямо обезсърчение облада след това либералните кръгове. Макар да знаяха от по-рано, че Русия е дала съгласието си за преврата, те бяха хранили досега една смътна и сантиментална вяра, че викът на българската съвест ще се чуе в Петербург. Сега те добиваха вече бруталното убеждение, че всяка постъпка е излишна: Александър III бе казал своето царско слово в полза на пълномощията и оставаше непреклонен. Някои помислиха тогава, че моментът е сгоден за едно помирение на партиите въз основа на взаимни отстъпки по конституционния въпрос. Преди това с подобна мисия бяха се натоварили Т. Икономов и Климент, но те не успяха. Либералите бяха още много надменни, а у консерваторите злопаметността бе още много жива. По-късно със същата задача се зае Негово блаженство екзархът, който на път за баните в странство се бе спрял в София.

Екзархът бе в полза на преврата. Сам той бе влязъл в конфликт с либералното министерство по въпроса за църквата в България и бе запазил лоши спомени от полемиката си с Цанкова.

Той питаеше голяма антипатия към демагогическите похвати на либералите и към оня анархически дух, който той предполагаше в тяхното управление. По природа и по образование Йосиф I е консерватор. Неговата политическа програма за България бе програмата на един доктринер: една власт строга, но справедлива; държавата – подчинена на една постоянна воля; свободата – ограничена от дълга; един парламент, който да олицетворява разума на имеющите класи; едно общество, дисциплинирано от закона – с една реч, идеалът на един просветен френски буржоа, който е чел в младините си Гизо. Но въпреки своите симпатии към преврата екзархът не искаше, щото той да се извърши по насилнически начин. От френската история той знаеше какви семена на вражда оставя в душата на народите конституционното насилие. Той искаше да наведе двете враждуващи партии към взаимни отстъпки. Съгласен ли щеше да бъде князът на един компромис, постигнат по тоя начин? По всяка вероятност. Екзархът, който бе с него много интимен, не би се наел с тази мисия, ако да не бе сигурен за одобрението му.

Преговорите вървяха отначало добре. Цанков не бе враждебен по принцип на едно изменение на конституцията, но с условие, щото то да стане по решението на камарата. За мнението на Каравелова не знаем нищо; може да се предполага, че той бе по-неотстъпчив. Във всеки случай на събранието, което екзархът свика в митрополията, дойде и той. Освен него от либералите присъстваха Цанков и Сукнаров; от консерваторите – Бурмов, Балабанов и Греков. Разискванията не доведоха до никакъв резултат; те се почнаха с взаимни обвинения за миналото и посред безсилните миротворни опити на екзарха се свършиха с лични обиди. Присъстващите се разделиха по-големи врагове, отколкото бяха, идвайки там. И агитациите в страната почнаха с по-силно ожесточение.

Ние вече отбелязахме колко малко призвани за агитация бяха консерваторите. Многобройната чорбаджийска класа, алчна за престиж, алчна за пари, считаща себе си предопределена да управлява, оскърбена от новата идея за равенство като от едно посегателство на придобити нейни права, консервативната партия ръкоплещеше на преврата, без да може да направи нищо за неговия успех. Освен в Горна Оряховица, Елена и Лясковец, гдето един агитатор с извънредно голяма енергия, д-р Цачев, бе фанатизирал масата, никъде консерваторите не се показаха деятелни. Водителите може би да са се въздържали умишлено. След като тласнаха княза към едно революционно дело, те чакаха успеха, за да се явят отново на сцената. Докато траеше борбата, те стояха в кулисите, готвейки си в случай на поражение едно alibi. В кабинета на Ернрота не влезе никой от тях.

Всички министри бяха хора без политическо значение: Н. Станчев – безцветен; Желязкович и Стаматов – неизвестни; Иречек – чужденец. При такова едно анонимно правителство всичката тежест на борбата се стоваряше върху Ернрота и преку него моралните отговорности падаха върху княз Александра и върху Русия.

Без съмнение П. Горбанов в София и владиката Мелетий не пазеха никаква резерва. Но техните подвизи бяха изолирани и освен това тия башибозуци на преврата нямаха достатъчно политическо значение, за да компрометират партията.

Подир княжеската прокламация излезе да обикаля провинцията само Гр. Начович, но неговата агитация бе крайно предпазлива.[1] Тя бе тиха, тайнствена, сякаш шепната. Той минаваше по градовете като сянка, озъртайки се наоколо, изчезнал, преди да се чуе за пристигането му. Той се срещаше само с посветените партизани, затваряше се с тях и никой не знае какво им е казвал. Тия, които го бяха слушали, запазваха вече на лицето си нещо важно и напрегнато, под което се виждаше усилието им да не изкажат незнайни неща. Изглежда, че Начович е бил един вид генерален инспектор на преврата. Той даваше често шифровани депеши до двореца. Понеже като частно лице той нямаше право да си служи с шифър, началникът на станцията в Разград отказа еднаж да му приеме телеграмата: Начович извади тогава едно отворено писмо от д-р Стоилова, секретар на княза, с което – впрочем без никакво законно основание – му се даваше тази привилегия.

Обиколката на Начовича трая малко. След като пръсна по провинцията тайнствените свои наставления, той се завърна в София, отгдето ръководеше печатната агитация

[1] Излезе по обиколка и Д. Греков, но той скоро се прибра в София. Той бе много буен и не обичаше масата, нито я разбираше – лош агитатор, с една дума.

твърде на широки начала благодарение на щедростта на Хаджиенова. Една крайно интересна фигура, тоя прочут тогава Хаджиенов: човек с авантюристически и безпокоен дух, от млади години още тласкан от своя инстинкт по четиритех краища на света; франт по парижките булеварди, търговец подир войската в Мексико, революционер с Гарибалди; достатъчно изобретателен, за да стане десет пъти милионер, още повече непредвидлив, за да се опропастява периодически всеки пет години. Той бе дошел в София от Влашко веднага след Освобождението. Съвсем чужд доскоро на България, той изпитваше, откакто тя стана държава и се сдоби с бюджет, една от тия нежности на спекулант, които трябва да будят в душата на данъкоплатците студени тръпки. Хаджиенов гледаше на политиката като на една търговска конкуренция и на партиите – като на анонимно дружество с малък капитал и с големи шансове. Той се присъедини към консерваторите, понеже вярваше, че с тях ще може да се работи, и командитор на преврата, той им отвори касата. Истина ли е, че като продал една своя къща на държавата, той си прихванал дадените суми? Да се проверят тия слухове е невъзможно. Това, което може да отбележи историята, то е, че благодарение на неговите субсидии консерваторската агитация взе към края известен полет. Тая агитация не бе само печатна: тя се вършеше и устно по кръчмите и нощно време по тъмните улици от идеолози на преврата, въоръжени със сопи. „От няколко дена насам, пишеше дописката на Марица[1] от София, се е съставила една злодейска шайка в столицата и прави разни безчиния. Много хора има бити ноще. Чудното е, че само либералите се преследват от тая шайка." Чини ми се, че тая зловеща дума „шайка", която призовава тъмния политически ужас на свободна България, се явява тук за пръв път. Във всеки случай институтът е нов:

[1] Марица, 16 юни 1881.

шайкаджиите влязоха в българската политика през вратите на държавния удар.

Докато Начович, неуморим полиграф, съчиняваше в София анонимни памфлети и Хаджиенов бележеше, в двойно счетоводство, финансовата летопис на преврата, княз Александър, придружен от Хитрово, обикаляше провинцията. Те тръгнаха на 2 юни със следния маршрут: София, Враца, Лом-Паланка, Видин, сетне по Дунава до Никопол, оттам Плевен, Ловеч, Севлиево, Габрово, Лясковец, Елена, Русчук и Варна. Във Враца посрещането бе бляскаво. Едър, висок мъж, облечен в бяло палто от док, с лента на руски орден през рамо, Хитрово поразяваше многолюдието със своята внушителна снага и с громкия си глас. Пред тоя суров великан, който говореше от името на руския цар на една тълпа от идолопоклонци, красивата юношеска фигура на княз Александра се губеше, неволно засенена. Младият княз почувства колко анормално бе неговото положение на монарх, тръгнал между народа си под протекцията на един чужд дипломат. Неговото честолюбие страда – толкоз повече че Хитрово вземаше спрямо него обноските на един надзирател към своя ученик, – но делото бе почнато и без руска помощ то не можеше да успее: княз Александър трябваше да понася безмълно тая унизителна опека.

Между туй обиколката почна да се ознаменува с неприятни инциденти. В Плевен полицията трябваше да разпръсне със сила либералите, които искаха да поднесат на княза един адрес в полза на конституцията. В Ловеч една девойка[1], облечена в бяло, поднесе му букет с думите: „Княже, запази конституцията!“ В очите на всички посрещачи князът прочете същата няма молба. Енервиран, той напусна квартирата, дето бе слязъл, и отиде при казармите. Тук биде издигната за него и свитата му една шатра: седнал на едно столче пред шатрата, князът прекара няколко часа на горко размишление. В Севлиево нова неприятност. Щом гостите слязоха в приготвения за тях дом, една група от „младежи и учители“ поискаха да видят Хитрово. Консерваторски шайки ги изхвърлиха из двора с бой. Дочул врявата навън, князът излезе на балкона. Консерваторите почнаха да викат, че учителите не щели княза. „Не щем даскали“ – казваха едни. „Долу учителите!“ – викаха други. „От княза станаха по-големи“ – викаха трети. „На княза плащаме по грош, а на тях по шестдесет пари.“ Тези викове се придружаваха с най-мръсни псувни.“[1] Изблъскани от шайката, учителите се разотидоха, протестирайки. Князът не продума нищо. Но Хитрово, като се научи за скандала, прати стражари да търсят пострадавшите. „Какво желаете?“ – ги попита той. „Искаме да знаем това: като ни тъпчат правата, дали е съгласна нашата Освободителка?“ Хитрово им отговори: „Всичко, което става, е с нейно съгласие.“ Същите думи каза Хитрово на тълпата, на която държа реч от балкона. Голямо въодушевление облада простолюдието, като чу волята на руския цар. Първата му мисъл след това бе да бие учителите, които го заблуждавали. Твърде характеристично за тоя момент бе голямото възбуждение на простата маса против „учените“. В едно софийско село шопите вързаха своя учител и го доведоха в двореца, за да го връчат на княза. Историческата солидарност между народа и интелигенцията рискуваше да бъде унищожена. Ненарушена, както беше през време на Възраждането, тя остана само в Търново благодарение на Ст. Стамболова.

Стамболов има впоследствие една зашеметяюща кариера, но никога неговото обаяние не е било тъй чисто, тъй

[1] Жените взеха голямо участие в либералната агитация. В София три жени, името на които за съжаление не е известно, се опитаха да влязат в двореца, за да поднесат на княза адрес за конституцията; стражата ги изтласка.

[1] Независимост, дописка от Севлиево.

лъчезарно, тъй всепризнато, както в бурната 1881 година. Всичко, което можеше да плени въображението на тълпите, бе у него: той бе млад – с буйната младост на 25-те години – една героическа легенда окръжаваше името му и неговото пламенно слово поразяваше като гръм.[1] Никаква дисхармония в неговото поведение в тия времена: недостатъците му служеха толкова, колкото и извънредните му дарования. „На всички ни правеше впечатление, че от него може да се очаква нещо необикновено", разказва дядо Цанков.

Стамболов, у когото поетът се събуждаше във време на агитация, бе съчинил и тоя път една политическа песен:

Кажи, майко, защо носиш
тез черни чембери?
Дали баща плачеш, майко,
ил деца измрели?
Мен ме, синко, немец люби,
добро да не види!

При звуковете на тази песен търновчани устрояваха гювечи на лозята и се фанатизирваха взаимно за застрашения конституционализъм.

Търново бе наистина фанатизирано от Стамболова. Боейки се от враждебни манифестации, князът реши да го отмине. На депутацията, която излезе да го пресрещне на разкола между Дебелец и Присово и го чака цели 5 часа, за да го покани в Търново, той каза: „Вий ме обичате само с уста, а не от сърце." Климент се опита да протестира, но князът го прекъсна: „В Свищов ще видим колко ме обичате..." Сетне отвърна глава от множеството и даде знак на файтонджията да кара.

[1] На Стамболова помагаше много в агитация и Климент, който не можеше да бъде в полза на един преврат, в който той не бе главното действуващо лице.

В Елена, Лясковец, Горна Оряховица д-р Цачев устрои на княза грандиозно посрещане. Подчинени в турско време на чорбаджиите, тия места бяха станали след Освобождението крепости на консерватизма. Селската маса вървеше тук на манифестациите като стадо.[1]

От цялата тази обиколка впечатленията на княза не бяха много радостни. Без съмнение руските офицери, мислеше той, ще вземат изборите, но народното чувство е враждебно на преврата. Личното свое влияние той сега омаловажаваше – след като бе си го преувеличавал в началото – и мисълта, че чужди агенти ще му оправят държавата, бе тежка за неговата гордост. Не по-малко разочарован бе от своя страна и Хитрово. На руския консул в Русчук той казваше доверително, че народният ентусиазъм за пълномощията бил изкуствен и че той се дължел на извънредните мерки на администрацията. При все това той телеграфираше до Гирса: Ентусиазмът и искрената радост на българския народ, когато му се обяви височайшата воля (на царя), не подлежат на описание"; но след първите лъжливи рапорти той не можеше да докладва друго. Едно опасение обаче го смущаваше: при получаването на телеграмите за безграничния възторг, с който българският народ послушал волята на руския цар,

[1] Най-фанатизирана бе тълпата в Лясковец. При посрещането на княза тя едва ли не линчува Ив. Халачева, мировия съдия в Горна Оряховица и буен либерал. Халачев и няколко млади негови другари бяха се ухитрили да издраскат с въглен на една от триумфалните арки: „Да живее конституцията!" Като прочете тия думи, тълпата побесня. Някои ѝ посочиха Халачева като автор на това злодеяние и тя се нахвърли върху него с диви викове. Халачев биде хвърлен на земята и стотици хора го газиха. Намесата на д-р Цачева го спаси от сигурна смърт. Когато двама ученици от близката семинария го дигнаха, той бе облян в кръв и всичките му дрехи бяха разкъсани. Семинаристите го водеха за раменета, полугол, когато една яростна баба се яви на една врата с кобилица в ръката и почна да вика: „Тоя ли е, дето иска да пъди княза и да довежда турците? Чакайте да му смажа главата като на змия!"

нямаше ли Александър III да помисли, че превратът бе излишен, щом като една негова дума бе достатъчна, за да се отврати народът от либералите? Александър III не беше дълбок политически човек и това тъй естествено умозаключение не се появи никога в неговата мисъл. Истина ли е, че Азиатският департамент криеше, от друга страна, всичките оплаквания, които идеха от България против насилническите действия на чрезвичайните руски комисари? Това е възможно. Но възможно е също, щото военната партия и Милютина, Обручева, Дондукова да е донасяла в императорския двор за поведението на Ернрота. Военната славянофилска партия наистина не упражняваше вече след смъртта на Александра II голямо влияние, но се имаше достъп при императора. Тя бе крайно възбуден от участието на Русия в преврата. Генерал Обручев, срещайки директора на Азиатския департамент Мелникова, го хокал ужасно за безразсъдната политика, следвана в княжеството. „Какво сте забъркали в България? – викал той. – Вие отменявате създадената от нас конституция и давате някакви пълномощия на княз Батенберг? Разве ний воювахме за някакъв си немец Батенберг? Разве ний освободихме българите, за да ги обърнем в крепостни роби на принц Батенберга? Какво ни влиза в работа, че някакъв си Петко Каравелов или Драган Цанков либералничат в България? Бог с тях, ний няма защо да се бъркаме във вътрешните им дела."[1] Планът на военната партия бе друг. Тя искаше преди всичко да извоюва автономия на Македония, после да присъедини И. Румелия към княжеството и найсетне да иска вече гаранции за руското влияние в българските земи. Но дипломатите на Азиатския департамент, които считаха себе си за реалисти, гледаха със съжаление на тия утопии на военните славянофили. Те отговаряха, че в една обединена България, твърде силна, за да има нужда от чужда помощ, руското влияние ще падне фатално. „И едва ли

[1] Тайните документи и пр., стр. 56.

тогава, пишеше Мелников на руския консул в Русчук, едва ли би било възможно да се вземат извънредни мерки, както настоящите, и ние бихме създали сами една славянска Турция или бихме били принудени завинаги да се откажем от нашите исторически задачи." Руската политика трябваше значи преди всичко да създаде трайни основи за своето надмощие в княжеството. Как можеха да се положат тия основи? „Нашата задача, продължаваше Мелников, е там възпитателна, нашата грижа е да възпитаме младото поколение в България в монархическо направление, в уважение на вярата и на православната църква. Ние не можем да допуснем, щото бъдещето поколение да бъде възпитано по подобие на Каравелова и на Цанкова, които отрицават всичко свето за нас православните люде." Друго средство за обезпечението на руската хегемония в княжеството Мелников не виждаше, защото една окупация не бе възможна без война, а Русия нито мислеше за война, нито бе способна да говори.

Колкото забъркани и разнородни да бяха понятията на петербургските меродавни кръгове за целите на руската политика в България, заповедите да се поддържа безусловно превратът оставаха неизменни и изборите се произведоха от руските офицери, както една тактическа задача.

Както и трябваше да се очаква, изборите се придружиха с голям терор. Арести, побои, изкуствени скандали, цялата гама на избирателните насилия биде изчерпана. „На 16 т. г., пише кореспондентът на М а р и ц а[1], който е сравнително безпристрастен, почнаха да пристигат горчиви новини от разни градове. Хора бити, ранени, затваряни, затвори разбивани и пр. В тоя ден пристигнаха такива известия от Орхане, Кюстендил, Оряхово, Никопол." В самата столица при съставянето на бюрото гражданите бидоха нападнати от шопи, въоръжени с тояги. Простолюдието показа през тия избори голямо ожесточение. В Кюстендил станаха сцени на

[1] М а р и ц а, 19 юни 1881 г.

настоящо варварство. Всичките лоши инстинкти на масата сякаш бяха изскочили на повърхността и даваха на изборните тълпи изглед на някакво вътрешно варварско нашествие. Антикултурната, съсловната вражда спрямо интелигенцията, спрямо гражданите, спрямо държавата дори избухваше с яростта на някаква дива ерес. Един очевидец ни дава в тая смисъл любопитни данни за изборите в Радомир на 21 юни. „Още при избирането на бюрото се качиха по дърветата, по дуварите някои от селяните и почнаха да ораторстват: „Ей, селяне! Чуете ли? Нечеме граждани! Нечеме министри! Нечеме попове и даскале! Они ни натовариха с толкова беглик, ергия, с даноци", а тълпата им отговаряше едногласно: „Нечеме ги!" Сегиз-тогиз се чуваше и това: „Нечеме българе в полицията, искаме руси да ни судят!"[1] За нещастие борбите не бяха навсякъде ораторски, както в Радомир. На много места те бяха кървави.[2] В Габрово имаше ранени, също и в Плевен. В Плевен, Никопол и Рахово впрочем изборите не можаха да се състоят: на 21 юни там се обяви военно положение. В Търново на 14 юни избирателите не се явиха. Предвиждайки неминуемото поражение на партията

---

[1] Независимост, 24 юни 1881 г.

[2] Учениците от гимназията в Кюстендил циркулираха между селяните и предлагаха да им пишат бюлетини в полза на либералните кандидати. Според дописника на консерваторския Български глас един ученик, Никола поп Димитров, бил извикал: „Не искаме княза!" Селяните се впуснаха върху му. „И се захвана ужасна сцена, разказва същият дописник: юмруците обнаружиха и се струпаха върху главата на нещастния ученик – жертва на нихилистическите проповеди на нечестивите му учители. Как успя да се провре тая жертва, за да излезе вън от вратата на сградата, това е мъчно да се каже, видях обаче, че до самата врата тая невинна жертва се търкаляше под краката на селяните..." Това ставаше пред очите на руския подкомисар Данаилов. Учителят Начев, възмутен от зрелището, му извикал: „Вий нечестно носите кръст!" Офицерът, разярен от обидата, го ударил с ботуша си в гърдите и го повалил.

в другите окръзи, Стамболов настояваше, щото либералите да не вземат участие в изборите и да обявят Великото народно събрание за незаконно. Но софийските водители не възприеха тоя възглед. На 21 юни избирателите дойдоха в Търново на огромни тълпи. Председател на бюрото бе избран Стамболов. Преди да почне гласоподаването[1], подкомисарят, руският офицер Бален де Балю, каза на множеството: „Които са против княза, да се отделят"[2] – и той посочи с ръка наляво. Едва-що бе свършил, и цялата тълпа като стадо се пръсна наляво. Бален де Балю помисли, че са го разбрали криво. „Който е за княза, да се отдели!" – повтори той. Отделиха се двама души: Георги Панталонджията и Мазака. Появяването на двамата тия монархисти биде посрещнато от многолюдието със смях и дудукане.

Вечерта Търново кънтеше от тъпани и чалгии.

В Търново бяха избрани четирма бивши министри: Цанков, Каравелов, П. Р. Славейков и М. Сарафов. Стамболов, знаейки, че ще го касират като ненавършил 30 години, не си бе подал кандидатурата. Той искаше при това да влязат в камарата преди всичко хора, известни на Европа по бившето свое официално положение. Тия четирма души бяха единствените избраници на либералната партия. Останалите депутати бяха предани на княза и готови да гласуват за пълномощията.

Щеше ли князът да добие болшинство за своя преврат, ако да не бяха употребени насилия? Либералите от това време отговарят категорически: не! Истина е, че да бе имало пълна свобода, резултатът щеше да бъде доста различен. Но че победата щяла да бъде на страната на либералите, това не може да се твърди. Преди всичко цялото турско население, по-многочислено тогава, щеше във всеки случай да гласува за пълномощията: то бе получило в тая смисъл заповед

---

[1] Според разказа на г. Ив. Халачева.

[2] Тая процедура бе установена с особен указ.

от Цариград чрез едно окръжно на шейх-юль-исляма[1]. Освен това княз Александър бе сам много популярен между турците, които го възпяваха в героически песни. Българската маса бе наистина либерална: на два пъти тя бе пращала в Събранието едно грамадно либерално болшинство. Но тогава борбата се водеше между две партии. Сега народът бе повикан да каже кого предпочита да слуша – княза или един Драган Цанков? Стамболовият успех в Търново не показва нищо или по-добре той показва само, че Стамболов бе един човек с извънредни дарби, и Търново – един град с големи традиции. Но да бе Стамболов например в Радомир или в коя и да е шопска околия, щеше ли да сполучи? Не, масата бе още предана на княза.

Забележително е, че либералите не проумяха никак това настроение на масата. Своето изборно поражение го отдаваха те изключително на насилието на чрезвичайните офицери и на експлоатацията, която се вършеше с името на руския цар. Независимост обнародва в тая смисъл една силна статия срещу Ернрота, Хитрово и руските консули. Никаква обидна дума по адрес на Русия в тая статия, пълна с жестоки обвинения спрямо нейните военни и дипломатически агенти в княжеството. Русия не бе според либералния орган виновна. Тя била „непорочна". „Как стана, питаше Независимост, че руското, днешното руско правителство им позволява (на офицерите) да играят такваз смрадна, такваз срамна, такваз проклята рол? Русия заблудена ли е, или нарочно насърчава посегателството? По нашето мнение, продължава вестникът, има и от едното, и от другото. Българският въпрос е за Русия само един епизод от ужасната криза, която тя днес преживява и през която руското правителство крачи опипом, като в мъгла." За тая

[1] Нека да отбележим за любопитство, че турският вестник Терджумани-Хакикат, издаван в Цариград от Ахмед Митхат ефенди, бе се произнесъл рязко против преврата и канеше турците да гласуват против него.

грешка на официална Русия либералите не виняха руския народ, напротив. „Никога руските сърца, заявяваше Независимост[1], не са туптели така стройно, съгласно и топло, така енергически, и то по един реален въпрос, с българските сърца, както пред тая отчаяна борба за българската свобода." Руското обществено мнение за пръв път се призоваваше срещу руската политика – по-късно тоя позив към мислеща Русия срещу дипломацията на Азиатския департамент ще се повтаря в навечерието на всяка криза в руско-българските отношения.

Между туй руската дипломация продължаваше да се грижи за успеха на преврата. Преди изборите тя бе поканила Силите да направят пред Великото народно събрание една колективна декларация в полза на княза. Идеята не биде изоставена след голямата избирателна победа. Гирс се боеше да не би депутатите, избрани като привърженици на княза, да се отметнат в Свищов и да направят някаква изненада. Германия и Австрия поддържаха руското положение енергически. Както можеше да се предвиди, Англия се възпротиви, заявявайки, че не иска да вземе участие в една постъпка, която щеше да съставлява намеса в един вътрешен въпрос на България. Понеже руският посланик тълкуваше проекта за декларация като един съвет на умереност, отправен към Великото народно събрание, лорд Гранвил възрази, че подир пълната победа в изборите от такъв съвет се нуждаел наймного князът. „Според нашето мнение ето върху коя страна, заключи той, известен натиск би могъл плодотворно да се употреби."[2] Италианското правителство усвои това гледище, към което се присъедини и Франция. В Свищов дипломатическите агенти отидоха, без да са се споразумели върху тоя трънлив спор. След като се разискваха разни комби-

[1] Независимост, 27 юни 1881.
[2] Кореспонденция и пр., № 89.

нации, осуетени всички от Ласелса, идеята за едно заявление от страна на Силите биде изоставена по желанието на самия княз, когото Ернрот бе убедил, че депутатите ще гласуват пълномощията с ръкопляскания.

Така и стана. На часа 10, 10 юни, Събранието се откри в присъствието на екзарха Йосиф, на дипломатическото тяло, на офицерите от конвоя и на много представители на европейския печат. От 307 избрани депутати присъстваха 300, между които 60 турци. В една кратка реч князът изрази убеждението си, че Събранието ще „облече в законна форма изразената вече воля на народа". Депутатите отговориха с една дълга акламация и пристъпиха към подписването на протокола, в който бе отбелязан резултатът от това единодушие. Това ставаше в присъствието на княза, който закри сесията с няколко благодарствени думи. Всичко това не трая даже един час.

Нито един глас не се издигна в това съдбоносно събрание срещу похищението на народните права. Какво правеха търновските избраници, върховната надежда на либералната партия?

След избора им в Търново Каравелов, Цанков и Славейков, макар да бяха под полицейски надзор, добиха разрешение от окръжния съд да отидат в Свищов. В тоя град те имаха един богат съмишленик, Караначев, който ги покани на гости. Цанков остана да спи у него, а Каравелов и Славейков отидоха подир вечеря да нощуват у Караначевия зет Кирил Аврамов, чиято къща бе наблизо.

През нощта, разказва дядо Цанков, квартирата ми бе обиколена от една бясна шайка, която до съмване викаше: Долу! – и стреляше на въздуха. Шайката бе организирана от д-р Цачев, а командваше я Панайот Хитов. Още щом пристигнахме, бе ни изпратено съобщение да не се опитваме да влазяме в Народното събрание, защото на улицата ще ни претрепят. Но ние бяхме решили да си изпълним дълга, па каквото ще да стане. На утрото станах рано, донесоха ми и кафето, сетне пратих да викат отсреща Каравелова и Славейкова. Момчето се връща и ми казва: „Няма ги!" „Къде са?" „Заминали тази сутрин, на часа 5 за Гюргево."

Останал сам, Цанков мислеше да отиде по какъвто и да е начин в Събранието, за да издигне против пълномощията ако не гласа си, защото не бе вероятно, че ще го оставят да говори, то поне своята ръка. Но и това не можа да направи: шайките блокираха къщата му и той целия ден стоя обсаден. М. К. Сарафов не се яви даже в Свищов. Къде бе останал той? Неизвестно.

От Свищов дядо Славейков не бе тръгнал за Гюргево, а за Русчук. Тук дойде да го намери и Цанков. Оттам двамата тръгнаха за София през Търново. В Търново Стамболов[1] им устрои блестящо посрещане. Голямо множество излезе да ги чака с песни и вечерта градът бе илюминиран, като да бе дошел някой суверен. Тук стана между водителите на либералната партия едно съвещание върху бъдещата борба. За решенията им не знаем нищо положително, но каквито и да бяха, те останаха неосъществени. На връщане за София Славейков и Цанков бидоха арестувани в Плевен, да не бъдат изложени – както обясняваше Б ъ л г а р с к и г л а с на ударите на народното негодувание. Мотивът бе доволно странен: Цанков и Славейков бяха, напротив, предмет на въодушевлени овации по целия си път – Габрово, Сливен, Ловеч – и тия именно демонстрации бяха разгразнили правителството. На двамата народни дейци полицията предостави да си изберат едно определено местожителство, отгдето да не мърдат без разрешение. София и Търново, опасни центрове за агитация, им бяха при това изрично забранени. Цанков пожела да го заведат в Русчук: Славейков – в неговия роден град Трявна.

Каравелов през това време стоеше в Гюргево и чакаше.

[1] В деня, когато в Свищов бяха гласувани пълномощията, Стамболов бе свикал в Търново грамаден либерален митинг.

Един руски нихилист, живеещ в Румъния под фалшивото име Арбуре, дойде тук да го навести и благодарение на него ние знаем нещо за душевното състояние на доброволния изгнаник в тия трудни дни. Каравелов бил ужасно възбуден. Той ругаел княз Александра, руските офицери, Русия, царя и царизма. Старата омраза на бившия руски студент към самодържавието бе се събудила с всичката ѝ изобличителна буйност, откато той бе видял всичко това, което под закрилата на Русия биде извършено в княжеството. У повечето либерални водители русофобството бе случайно; то бе предизвикано от мерките на Ернрота и не отиваше по-далече от Хитрово. У Каравелова негодуванието идеше от руската държавна система. „Когато насилията на чрезвичайните комисари, разказва дядо Цанков, бяха станали вече непоносими, ний решихме да се обърнем направо до руския цар. Щом чу това, Каравелов кипна: „Аз ли? Аз да се подпиша под такава унизителна телеграма? Да моля руския цар? Един човек, който мъчи сто и двадесет милиона човешки същества? Никога."

Раздразнението на Каравелова в Гюргево се обяснява и с неговото бягство, за което той чувстваше вече може би разкаяние. Защо бе избягал Каравелов? Въпросът е затруднителен. Да се обясни той само с един припадък на малодушие би било рисковано. Уплахът у Каравелова е бил без съмнение голям, но още по-силно трябва да му е подействало разочарованието му в българския народ, до вчера привързан към либералите, днес блеещ подир униформата на Ернрота. Интересни подробности върху това настроение на Каравелова в Гюргево съдържа и едно писмо на М. К. Сарафов до дядо Цанкова. Сарафов бе отишел да види Каравелова на 14 юли, вторник, в Гюргево и оттам пише своите впечатления[1]. Ето най-характеристичните пасажи:

[1] Писмото е обнародвано във в. Средец, 4 август 1884.

Каравелов ми се видя съвсем не оня, когото очаквах да намеря. Аз го не бях виждал в София, но не можех да си помисля, че човек може да се промени в разстояние на два и половина месеца. Всичките ми молби и убеждения да се върне Каравелов в княжеството не можаха нищо да направят. Обстоятелството, че вие двама (Славейков и Цанков, б. а.) сте арестувани, неизвестно докога, и че партията има сега особено нужда от него, тъй също не можа да го поколебае. Каравелов мисли, че е лудина да се работи в княжеството; че правителството това чакало, за да го мъкне в някоя тъмница, гдето и да се скапе; че това, оставането в княжеството, значело човек явно да се жертва; че нашият народ не е достоен за такава жертва, защото той сам акламирал пълномощията в Свищов; че не трябвало да се разчита на народа, а да се действа с отделни личности и др. Каравелов е твърдо решен да замине, не през княжеството, за Източна Румелия, той не приема решението на нашето събрание в Търново, като го счита за глупаво, защото само вън от княжеството можало да се работи и оттам ще може да се възобнови народната свобода. Той вярва, че в легална и открита борба нищо не може да се направи и че превратът с преврат отвън ще се вдигне... Страх ме е нерешителността на един от нашите водители да не обезсърчи единомишлениците ни. Оставам на вас (с дядо Славейкова) да решите какво ще правим с Каравелова, позволявам си само да забележа, че във всичкия ни разговор с последния аз съглеждам някакво раздразнение и сърдня, та страх ме е да не се образуват два лагера от нашата партия, които, вместо да си помогнат, ще парализират действието едни на други.

Отчаянието, в което изпадна Каравелов, ще остане един лош спомен за неговата политическа деятелност, но предвижданията му, че една легална борба ще бъде невъзможна, се сбъднаха. Водителите на либералната партия бидоха разпръснати от полицията, интелигенцията се спотаи, печатният протест заглъхна. Спря и Независимост. Последните думи на тоя вестник бяха трогателни. След като бе посочил на веригите, които в Свищов бидоха изковани за България, той се провикваше:

Но духът народни ще го оковат ли? Мъжественото българско сърце ще го задушат ли? Крепката, старинната българска воля ще я умирят ли?

Възпоминанията ни към светлото наше минало и мечтите ни за още по-светла българска бъднина ще ги изкоренят ли?

Сенките на толкозито наши народни мъченици и български юнаци ще ги премахнат ли?

Не, не, никога и никак не!

Чужденци – сред пладне, с нечувано варварство, пред целия български свят, явно, дерзко, невъзмутимо – заграбиха, поробиха България, оковаха във вериги нас – български синове, чеда на мъченици, които ще си останем мъченици...

Това са нашите думи в края на прекрасния ден на кратката ни свобода.

„Независимост" изпълва длъжността си пред Бога и пред народа.

„О, жална, злочеста майко – майко Б ъ л г а р и о ! ! !"

Тази потресающа статия, която почна с горда самонадеяност и внезапно се задавя в хленч, бе отпечатана с едри букви и заградена с черни линии като некролог. Това бе наистина некрологът на Българската конституция, великият мъртвец, който като Лазаря трябваше да възкръсне след три години.

II

ПЪЛНОМОЩИЯТА

Банкет на яхтата „Голубчик" в чест на преврата. – Заминаването на Ернрота. – Новото министерство. – Проектите на Гинсбурга отново на сцената. – Връзките на Хитрово с Гинсбурга. – Небивала суша в България. Устройство на Държавния съвет. – Писмо от Аксакова до княза. – Изборите за Държавен съвет. – Либералните изгнаници в Пловдив. – Русофобството на румелийските офицери. – Първи стъпки на Хитрово към либералите. – Скандалът между Ремлингена и Горбанова. – Една полемика чрез „Държавен вестник". – Аудиенцията на Хитрово у царя. – Пълномощията, обърнати срещу консерваторите.

Иречек разказва в своята известна книга К н я ж е с т в о Б ъ л г а р и я, че на 1 юли, когато се откриваше Великото народно събрание, малкият параход „Голубчик" бил под пара, готов да отнесе княза, ако пълномощията бъдат отхвърлени.[1]

В действителност предназначението на княжеската яхта се оказа много по-безобидно: на нейната куверта се даде на часа 12 един голям обяд в чест на извършеното щаст-

[1] Иречек добавя, че по тоя случай в софийския дворец прислугата прибрала вещите, за да може да ги експедира веднага, ако стане нужда. Странни изглеждат тия приготовления, като се знае, че депутатите не криеха своето решение да гласуват за пълномощията.

ливо събитие. Държавен вестник описваше след два дни с лирически думи тостовете, държани на трапезата. Те възпяваха възторжено новата ера, която се откриваше за княжеството. Най-развълнувано говори бившият екзарх Антим I. Със своите разтреперани костеливи ръце той дигна чашата с шампанско, казвайки: „Нине отпущаещи." Говориха мнозина: агентите, Начович, Греков, един руски кореспондент.

Всеки от тях величаеше победата и всеки очакваше от нея различни сетнини. Кореспондентът на Русь виждаше в преврата тържеството на Аксаковите идеи; Бурмян – гаранция за австрийското влияние; князът – началото на своето всесилие, консерваторите – залога за своята власт. Голямото недоразумение, което бе в основата на преврата и което тъй скоро трябваше да избухне, изчезваше в общото задоволство на сполуката.

Нищо не помрачаваше тази победа. Неприятелят бе станал невидим. „Някои си подозрителни личности – телеграфираше на другия ден свищовският окръжен управител до Министерството на външните работи в София – оставиха града и заминаха за Русе и Румъния вчера и днес." Подозрителните личности бяха водителите на либералната партия. Сега вече Свищов бе останал само с благонадеждното население. От Видин, от Лом, от околните села бяха надошли любопитни тълпи в празнична премяна. Те манифестираха по улиците, поведоха хора, пиха. Нищо не липсваше на популярната радост: илюминация, ракети, бал, факелно шествие. Но посред веселбите дойде ред и за държавните грижи. Ернрот си отиваше и князът трябваше да образува ново министерство.

Наистина, щом се гласуваха пълномощията, Ернрот предаде в ръцете на княза своята оставка и същия ден замина за Русия. На Хитрово, който го увещаваше да остане, той отговорил: „Аз ви оставям една България, усмирена и послушна: зависи сега от вас да я направите щастлива." Тия думи, ако са истински, напомнуват нещо от определението

на Тацита за мира в римските владения. Ернрот бе способен да ги каже. Той бе от ония военни, за които висшият дълг се изразява в заповедта на началството и които виждат категоричния императив в един указ. Той въведе терора в България без злоба, както без съжаление, с оная спокойна простота, с която би командвал едно учение. Той бе честен човек. Никакво лошо подозрение не бе се появило върху побужденията на неговата политика в България и след едно такова сурово управление, което не мина без жестокости и което бе пълно с беззакония, той остави името си уважавано. Княз Александър употреби големи настоявания, за да го отклони от решението му да напусне България, знаейки, че престижът на един енергичен човек бе необходим за трудния период, който се начеваше, но Ернрот остана непоклатим. Едва пристигнал в Петербург, той биде назначен министър на Финляндия.

Говореше се тогава, че главната причина, за да напусне Ернрот България, се криела в убеждението му, какво идеята за преврата ще излезе нещастна. Той предвиждал, че консерваторите ще обърнат пълномощията в един инструмент на потисничество и русите – в едно средство за експлоатация. Той не искал да присъства на това изграждане на едно дело, с което бе свързано името му. Както и да е, неговата оставка откриваше една деликатна криза.

„При заминаването на генерал Ернрота княз Александър го помоли да му даде един добър съвет относително съставянето на новото министерство и генералът със свойствения си хумор отговори: „Най-добрата комбинация би била следующата: да се вземат 12 честни и добре дисциплинирани унтерофицери, 6 от тях да се назначат за министри, а другите 6 да се оставят в резерва. Щом бъде обявено недоверие към първите 6 унтерофицери, тутакси да се турят те в резерва, а резервните да се направят министри."[1]

[1] Головин, op. cit., стр. 206.

Княз Александър счете, че един унтерофицер ще бъде достатъчен: той го намери в лицето на полковник Ремлинген, един от чрезвичайните комисари, който се бе отличил най-много със своята смелост и с тежката си ръка. На Ремлингена бидоха поверени Вътрешните работи, най-важното министерство на всяка страна без свобода. Останалите членове на новото правителство бяха избрани по препоръка на Хитрово. Министерството на войната взе генерал Крилов, отличен строеви офицер, тих, добросъвестен и слаб по воля. Желязкович и Иречек запазиха своите портфейли. Един руски чиновник, роден в Пещера и както се вярваше тогава, цинцарин по произхождение, Г. Теохаров, се назначи министър на правосъдието. Д-р Стоилов взе привременно Министерството на външните работи, докато да пристигне от Източна Румелия предвиденият титулярен министър д-р Вълкович.

Без съмнение, д-р Вълкович щеше да бъде най-бележитата фигура в това министерство, единственият политически човек между всичките тия чиновници. Вълкович произхождаше от едно прочуто чорбаджийско семейство от Копривщица. Елегантен, духовит, любящ удоволствията, той бе съвършен светски човек[1]; извънредно прозорлив ум също и нелишен от хитрост. След войната той бе отишел в Източна Румелия, където стана директор на Обществените постройки. Князът го повика в министерството по препоръката на Хитрово. Понеже в Цариград Вълкович бе посещавал баловете на руското посолство и бе имал благоволението на Игнатиева, русите го считаха за свой човек. В действителност той бе съюзен с консерваторите и имаше интимни връзки с д-р Стоилова. В новия кабинет той щеше да бъде един вид пълномощник на „триумвирата". Водителите на консервативната партия не считаха, че е дошел психологическият момент, за да вземат властта направо. Те продължаваха да стоят в кулисите, чакайки да тръгне новият режим и да се обезпечи, и тогава без риск за себе си да обсебят управлението.

[1] Д-р Вълкович се учи в Париж и сетне служи в Цариград като военен лекар.

Положението на страната им даваше на първо време добри надежди. Уморено от изборните агитации, населението жадуваше за спокойствие. Новата ера със своята строгост бе усилила чувството на материална безпечност. Поставена от Ремлингена под ведомството на Военното министерство, жандармерията възвръщаше на властта престижа, от който бяха я лишили либералите. Някои разумни разпореждания на финансовия министър спомогнаха за отслабването на владеющата икономическа криза. Прибави се към всичко това и една щастлива случайност: след една дълга суша, която бе породила големи опасения за урожая, към края на юни паднаха обилни дъждове. Окръжните управители рапортираха, че житата са по-горни от средни, а кукурузът отличен. Селското население въздъхна от радост и се погълна всецяло в залисията на полския труд.

Моментът изглеждаше крайно благоприятен. Европа гледаше новия режим с пълно съчувствие; в страната никаква опозиция: за мероприятията, които князът бе обещал, вземайки пълномощията, каква рядка сгода!

Мимолетно бе обаче това идилическо положение; трудностите, с които се бе борила младата държава още от първите си дни, не закъсняха да се вестят отново. Най-напред се яви железопътният въпрос. Шейлок на руската политика – един Шейлок самозван наистина и който си бе въобразил всичко, което не му биде обещано – Гинсбург поднови обсадата на българското съкровище. Утин и Черни бяха изчезнали от сцената; на тяхното място дойде един по-декоративен човек, един висш офицер с големи връзки в Петербург – генерал Струве.

В София Струве влезе веднага в интимни сношения с

Ремлингена, който управляваше и Общите сгради, съставляющи тогава една дирекция при Министерството на вътрешните работи. Той не закъсня да привърже към интересите на къщата Гинсбург и самия Хитрово.

Бивш офицер в един гренадерски полк, Хитрово бе постъпил в дипломатическата кариера в Изток, както някои отиват на далечни експедиции с надежда за големи приключения и за подвизи. Ученик на Игнатиева, той бе жарък славянофил. Във време на войната той бе при Главната квартира и сновеше между офицерите, облечен във фантастичен костюм и последван всякога от една група арнаути.[1] Княз Черкаски го наричаше „атаман на разбойниците". Хитрово имаше претенции на поет и пишеше наистина сръчни хумористически стихове. В Сан Стефано той съчини хероикомическата поема „Стефанияда", заради която го нарекоха „бард в стане русских воинов". Неговият секретар А. Г. Сорокин, стихотворец също, пародираше Хитрово, за когото бе писал един удачен медалион:

Расточая за множеством множество
Он разходам предела не знал и пр.

Разточителството бе наистина слабата страна на Хитрово. „Ако у него нещо куцаше, пише Карцов, това бяха паричните работи. Когато той управляваше генералното консулство в Цариград, в консулството имаше някакъв депозит, от който консулът и неговите подчинени самоволно черпеха. Канцлерът княз Горчаков казваше: „Si ce n'était mon amitie pour M-lle Pillar il y a longtemps que j'aurais déféré Hitrovo aux tribunaux."[2] Нина Карловна Пилар, фрайлина на царицата Мария Александровна, била влюбена в Хитрово и не допускала никому да посегне на неговата кариера.

[1] Ю. Карцев, „Семь лет на Ближнем Востоке", 1906, стр. 139.

[2] „Ако не бе приятелството ми с г-ца Пилар, аз отдавна бих предал Хитрово на съдилищата." – Всички тия сведения са взети от книгата на Карцова, приятел на Хитрово.

В София финансовото положение на Хитрово бе толкова забъркано, колкото бе било и в другите му постове. В железнопътния проект на Гинсбурга той виждаше сега едно ненадейно средство да се спаси от кредиторите си и се залови за него с всичката си енергия на човек, отрупан с летящи дългове.

По настояването на Хитрово на Гинсбурговата работа се даде голяма спешност: тя биде докладвана при първия Министерски съвет, който биде свикан в София от новото правителство. Съветът биде председателстван лично от княза. В него участваха освен министрите директорът на Общите сгради Копиткин, Хитрово и самият Струве. Никакви изучвания не бяха направени за исканата линия София–Русчук и никаква цена не можеше да се определи за постройката; Струве предложи да извърши предварително нужните изучвания; след като ги одобри правителството, въз основа на тях да се състави контрактът. Желязкович и Вълкович възразиха, че такова едно решение би било противно на съществуващия в княжеството закон за строение на железнопътни линии. Концесията не можеше при това да бъде дадена без одобрението на Народното събрание, на което чрез една прокламация от 1 юли князът бе оставил правото да гласува бюджета и да разрешава кредити. Възражението бе сериозно и Струве не се опита да го обори. Той поиска тогава да му се даде концесия само за изучванията, като се забележи изрично, че за тази линия това право принадлежи изключително нему. Двамата български министри (другите немееха) отхвърлиха и това предложение. Те забелязаха, че принципът на търговете, прокаран в закона, предвиждаше като логическа предпоставка свободата на изучванията. Хитрово, крайно недоволен, мълчеше; князът също. Моментът бе мъчителен. Боейки се да не би да предизвикат някакво стълкновение с Русия, от името на която се търсеше концесия-

та на тази линия, пак под предлог че била препоръчана от генералния щаб от Петербург, Желязкович и Вълкович се съгласиха на една помирителна комбинация: без да съставлява това един монопол по отношение на другите евентуални конкуренти, изучването на линията да се повери на Струве, при условие че то няма да коства повече от 300 000 лева; ако при произвеждането на търга концесията за строенето не му се даде, тая сума да му се заплати от държавата или от концесионера. Това постановление биде одобрено. Взе се решение то да се съобщи на Струве с официално писмо от страна на министъра на Вътрешните работи. Безименният автор на брошурата „Les causes occultes de la question bulgare“ обвинява Ремлингена, че той фалшифицирал постановлението на Министерския съвет, като писал на Струве, че правото да прави изучвания на линията София–Русчук било дадено изключително нему.

Консерваторите тъй малко бяха мислили да дадат тоя монопол на Струве, че на другия ден още изпречиха срещу групата Поляков–Гинсбург една тяхна група, състояща се от Хаджиенова и Гюю. Хаджиенов бе известният финансист, който бе командитирал преврата; Гюю бе френски инженер, който бе строил линии в Румъния и бе вземал там разни големи предприятия. Конкуренцията между двете групи стана много упорита. В свръзка с нея се захвана между консерваторския „триумвират“, от една страна, и Хитрово–Ремлинген–Струве, от друга, една борба за надмощие, която обръщаше двореца в крайно любопитна арена. Княз Александър, поставен между тия две алчности, се колебаеше. На Хитрово той казваше, че най-горещото му желание е да удовлетвори интересите на Русия; на Хаджиенова, който протестираше срещу монопола, що бе искал да си присвои Струве, той отговаряше, че такъв монопол няма и че всеки е свободен да прави изучвания по линиите, които желае. Между туй Струве замина за Петербург, за да доведе оттам една екипа инженери и техници, а Гюю, без да се бави, почна своите изучвания.[1]

Това спекулантско състезание не остана в тайна. Писмото на Ремлингена до Струве биде издадено от един чиновник при Министерството на вътрешните работи и циркулираше в политическите кръгове. То будеше оживлени коментарии. При тая намеса на обществената мълва съперничеството между консерватори и руси се изостри още повече и се обърна във взаимна лична вражда. Как скоро изчезна хармонията, която владееше на банкета в „Голубчик“! На знаменития 1 юли в Свищов една депутация от народни представители, водена от Д. Грекова, бе отишла при Хитрово да му благодари за неоценимото съдействие, което той бе дал на преврата, а Гр. Начович бе държал същия ден тоя трогателен тост: „Александър II ни освободи от турците; руските офицери ни освободиха от либералите; днес ний сме освободени за втори път!“ Между вдъхновителите на преврата и неговите изпълнители не бе останало сега от тая ефимерна обич нищо освен взаимното обвинение в притворство. Русите видяха, че консерваторският „триумвират“ искаше да си служи с тях само като едно плашило срещу българския народ; а консерваторите откриха, че Хитрово и Ремлинген бяха участвали в преврата като в едно предприятие, на което искаха да берат дивидентите.

Въпреки тия недоразумения лятото минаваше сравнително тихо. Апатията растеше постоянно в страната. Селското население бе много загрижено. През август бяха настъпили ужасни горещини. От София съобщаваха на М а р и ц а, че не можело да се излиза по улиците. Водите бяха се изгубили. Вайсовата воденица бе спряла. На повечето места летнините бяха опропастени. Предвиждаше се глад. На 20 август цената на хляба се подигна с една трета. След радост-

[1] Гюю откри Искрецкото дефиле като най-подходящо трасе за тази линия, докато Струве искаше да я прокара през Орханийския балкан.

та, причинена от юнските дъждове, мрачно отчаяние бе обладало селяните при вида на изгорелите поля, по които божието слънце бе унищожило сиромашкия труд. Всеки политически интерес бе сега угаснал в масата и само някоя голяма стопанска криза можеше да я раздвижи отново.

Правителството между туй, макар и без план, бе почнало да работи усърдно. За разрешение на чифлишкия въпрос, още висящ, биде назначена една комисия, в която влизаха хаджи Иванчо Пенчович, Юрдан Тодоров от Елена и софийският мюфтия Саадулах ефенди. Вълкович организираше Външното министерство по европейски образец; Иречек изработваше училищните програми; Желязкович въвеждаше практически подобрения във финансовата администрация; Крилов с повече постоянство, нежели успех учеше руските офицери на пестеливост във войската. Най-важната работа, извършена през това лято, бе обаче приготовлението на организацията на Държавния съвет.

Още от първите дни на Освобождението идеята за Държавен съвет бе се появила в умовете и еднакво криво схващана от тия, които я защитаваха, както и от тия, които се бореха срещу нея, тя бе внесла едно голямо недоразумение в политическия живот. Консерваторите представляваха Държавния съвет като едно всемощно средство на равновесие, трайност и разум в управлението, нещо като политическа панацея; либералите си го въображаваха като крепост на реакцията и своеволието. В действителност Държавният съвет е едно административно учреждение, което няма никаква политическа тенденция.

Държавният съвет бе главната реформа, за която бе помислил княз Александър, когато вършеше преврата: тя фигурира в първото от трите предложения, гласувани в Свищов. Задачата да се определи устройството на Държавния съвет и да се изработи един устав за неговото функциониране, биде възложена сега върху една комисия, председателствана от М. Дринов. Дринов неохотно се зае с тази работа. Той бе отказал на първата покана и трябваше да получи изрична заповед от царя, за да дойде в София. Той предвиждаше, че ще се появят разногласия върху принципите на проектираното учреждение, и подозрението му бе основателно. Между Хитрово и княза съществуваше наистина голям спор върху бъдещия състав на Държавния съвет.

Князът искаше, щото, както във Франция, членовете на Държавния съвет да бъдат назначавани с указ. По тоя начин в него щели да влязат най-просветените хора без разлика на партии. Към това съображение в ума на княза се прибавяше и наклонността му към самодържавие, раздухвана от писмата на Аксаков. Апостолът на славянофилството му пишеше:

> Славянските раси са демократически в истинската смисъл на думата, а не в смисълта на революционните теории, които се ползват с такава популярност в Европа... Руският идеал, който в по-малка или в по-голяма степен съставлява достояние на всичките славянски раси, е едно местно самоуправление без политическо знамение, носимо и увенчано от една висша централна власт, която е същевременно лична и съвършено свободна относително управлението.[1]

Идеите на княза върху устройството на Държавния съвет съвпадаха напълно с тази славянска теория за самовластието. Хитрово от своя страна настояваше, щото съветниците да бъдат избирани, макар и при особен ценз. Той разчиташе, че неговото влияние ще се упражнява по-сигурно върху хора, чиято власт ще произхожда от народа, тъй като от своята обиколка на България той бе изнесъл силното впечатление, че страната е предана на руския цар, когото той представляваше. Към тия принципиални разногласия между княза и Хитрово се прибави и голямото недоволство на руския агент от похожденията на консерваторите в двореца.

[1] Головин, стр. 218.

Отношенията между двамата почнаха да стават от хладни, каквито те бяха били всякога, съвсем неприязнени. Манифестирайки своя начинающ разрив с княза, Хитрово почна да кокетира с либералите. Опитът за сближение се започна с една среща между Ремлингена и Цанкова.

Към края на август Славейков и Цанков пристигнаха в София, гдето бе насрочено делото по избирателната им прокламация. Делото се отложи и Славейков биде възвърнат отново в Трявна. Цанков намери предлог да забави своето заминаване и успя да остане в столицата. С Хитрово, откато му бе писал прочутото отворено писмо, той не бе имал никаква среща; но отношенията му с Ремлингена бяха добри. По внушение на Хитрово Ремлинген го покани еднаж на една своя вечеринка, с която той откриваше великосветския сезон в София.

Ремлинген, разказва дядо Цанков, живееше на сегашната улица „Раковска", в къщата на д-р Миркова. На вечеринката присъстваха дипломатите и много политически лица. Ремлинген ме взе по едно време настрана и ми заговори за положението. Аз се изказах рязко за правителството; той искаше да ми обяснява, че много неща са станали по едно фатално стечение на обстоятелствата. Подир това той се докосна до въпроса за железниците и ме попита сепнато дали либералите са против построяването на линията София–Русчук. Аз му отговорих, че тази линия ще бъде от голяма полза за държавата. Сетне той почна да разправя за нуждата от едно помирение на добрите български патриоти.

Знающ добре раздорите, които бяха почнали да се явяват между русите и консерваторския кръжок, Цанков се бе ухитрил, без да вземе някакво задължение, да остави Ремлингена под впечатлението, че с либералите едно споразумение би било по-лесно. И Ремлинген не искаше от своя страна да отиде по-далече. Хитрово и той се задоволяваха сега да поддържат съприкосновение с либералите, за да могат да захванат преговори с тях, щом стане нужда.

Засега Хитрово имаше близки връзки с Т. Бурмова, който минаваше вече за умерен либерал и се готвеше за ролята на помирител. За такава роля продължаваше да мечтае и Т. Икономов. Към тях се приближаваше по своите възгледи М. Дринов. Уставът за Държавен съвет, който Дринов приготви, носеше наистина отпечатък на една добра воля, загрижена да помири крайностите.

Тоя устав биде обнародван на 15 септември. Държавният съвет трябваше да се състои: 1) от министрите, на които бе даден съвещателен глас освен по въпросите по тяхното ведомство, по които те гласуваха наравно с другите членове; 2) от един митрополит, избран от архиереите в България и компетентен да дава решающ глас само по гражданските въпроси, отнасящи се до църквата; 3) от 12 свещеници, от които 4 назначени с указ и 8 избрани. Нему бе възложено: да дава мнения по въпроси, с които правителството би го сезирало; да приготовлява законопроекти и публично-административни правилници, да разрешава свръхсметни кредити на основание чл. 125 и 126 от конституцията; да решава въпроси за даване под съд на длъжностни лица, които се назначават на служба с княжески устав, освен лицата по съдебното ведомство и пр. Особено важни бяха важни следните атрибути на съвета: 1) да приема и разгледва оплаквания както от частни и длъжностни лица, така и от правителствени и обществени учреждения против неправилни действия от страна на висшите административни власти; 2) да представя на княза случаите, в които се нарушават основните закони на княжеството.

Догдето, от една страна, се крояха големите органически реформи, от друга страна, правителството губеше малкото вяра, която бе имало в себе си, и гледаше на бъдещето с уплаха. То бе зле съставено и преди всичко имаше шеф: княз Александър бе пожелал, както едно време Лудовик XIV, да бъде сам своят министър-председател. Отсъствието на една централна личност в кабинета, която да налага общ тон на управлението и да съсредоточава в себе си всич-

ките важни инициативи, даваше на дейността на това министерство нещо случайно, разнородно и незряло, един характер на необмислена импровизация, разпиляна в най-противоположни направления. Най-много влияние върху тази дейност упражняваха невидимите и неотговорни лица, които стояха в кулисите: консерваторски кръжок, от една страна, а, от друга, Хитрово. Тъй щото вместо взаимните партизански борби да престанат с пълномощията, стана нещо по-лошо: От Събранието, от печата, от улицата борбите се пренесоха в самото правителство и го парализираха. Княз Александър страдаше от това положение, но не можеше да го поправи. Той не беше нито администратор, нито дипломат, нито човек на една твърда и смела воля. Между двата воюющи лагера той стоеше безпокоен и пълен с колебания: консерваторите му бяха тъй предани, но Русия бе тъй страшна! Кого да слуша от Хитрово и „триумвирата"? Всяко предпочитание имаше своите рискове. При това надеждата за едно помирение между авторите на преврата не бе съвсем изключена. Князът чакаше.

Чакайки, той бе се предал страстно на своята любима грижа: войската. През август в Княжево стана сборен лагер, придружен от малки маневри. Маневрите траяха почти цяла седмица. Войската произвеждаше отлично впечатление. Обучението, стройният боеви изглед, дисциплината, интелигентността на войниците, тоя весел, пъргав, решителен дух, който отличава българската войска, очароваваха чуждите агенти. Маневрите се свършиха с един бой около София. Полк. Логвинов нападаше столицата, а полк. Фриман я защитаваше. В резултат София биде превзета и Фриман падна в плен. На 30 август по случай имения ден князът раздаде знамена на полковете. Освен много народ, дошел от околностите на София, па даже и от провинцията, присъстваше на тая церемония и една депутация от руски офицери, изпратена специално от императора.

Отношенията на княза с Русия бяха още наглед много добри. Александър III бе останал доволен от успяването на преврата и никакво намерение да се намиса във вътрешните работи на България не се забелязваше още в него. Впрочем положението на Русия, твърде мътно в тоя момент, твърде безпокоително, отвличаше взора на Александър III от малкото княжество. Единственият облак между България и освободителката ѝ продължаваше да бъде железопътният въпрос, неразрешен всъщност въпреки постановлението на Министерския съвет, взето уж по общо съгласие между правителството и Струве. Разрешението, което Струве искаше, то бе една концесия, дадена без търг, една линия, строена без контрол и изплащана от княжеството с един заем, сключен с банката на Гинсбург: накъсо, един невиден никъде монопол, какъвто нито законите позволяваха, нито българските министри можеха да допуснат.

Въпросът се усложни и тоя път, както при либералното министерство, от намесата на Австрия. Конференцията а quatre не бе успяла поради някои противостоения на Портата, които австрийският посланик в Цариград бе на път да изглади. Делегатите отново трябваше да се събират във Виена. В София управляющият агентството Буриян поднови официозно своите постъпки. На княза той напомнуваше дискретно признателността, която дължел на австрийското правителство. Австрия бе дала на княз Александра своята най-гореща поддръжка в полза на преврата. Тя бе го защитавала пред Силите, особено пред английския кабинет. Сега, след успеха, тя идеше да представи сметката си и да иска своето възнаграждение. Какво препятствие можеше да има, за да бъде тя удовлетворена? Либералите, които бяха противостояли на Кевенхюлера, бяха смазани, техните водители – разпилени. Князът бе пълен господар на положението. Сега той можеше да разреши безпрепятствено закъснелите трънливи въпроси. Княз Александър, който имаше голямо влечение към Австрия, би удовлетворил охотно Буриянa, но не смееше. Хитрово идеше при него заплашителен, говореше му високо от името на императора и прямо му забраняваше да дава каквито и да било обещания на Австрия.

Рускиям агент настояваше пред княза да даде концесията на линията София–Русчук, като остави Австрия да протестира против свършения факт. Князът обаче се противеше. Съветът бе наистина опасен. С такава една постъпка князът щеше да въоръжи срещу себе си не само Австрия, но и консерваторския кръжок, който щеше да изгуби предприятието за Хаджиенова. Трябваше впрочем да се смята вече и с влиянието на Хаджиенова. Той бе станал един вид политическо лице и играеше голяма роля. Князът го обичаше. Както всичките сантиментални натури, той претърпяваше влиянието на енергичните хора. А Хаджиенов бе наистина едно олицетворение на енергията – една енергия предприемчива и малко авантюристическа, но всякога кипяща. На 30 септември по желанието на княза Хаджиенов биде назначен кмет на София. С указ му се дадоха права, каквито никой не е имал – един вид пълномощия, но още по-неограничени от ония на самия княз. Хаджиенов зае своя пост с амбицията да бъде за столицата на България един втор Хосман; почна да преустройва София, да чертае улици, да отчуждава места – да купува места за себе си – с една реч, намери обширно поле за своя инстинкт за големи работи, както впрочем и за своята жажда за спекулация. Същевременно финансистът кмет даваше вечери, балове, правеше от къщата си един светски център, гдето се стараеше да привлича политическите хора, за да ги изкушава. Инак главната му работа – концесията на линията София–Русчук – не успяваше. Князът в своята растяща нерешителност замедляваше всичко. Подир Австрия по въпроса за железниците се намеси и Англия. Настъпваше наистина срокът на всичките мълчаливи задължения, взети от княза по преврата. Ласелс поиска енергически откупуването на линията Русчук–Варна. И той също имаше известни права върху признателността на княз Александра, тъй като в своите депеши до лорд Гранвиля бе защитавал Ернрота срещу английското обществено мнение. Вълкович се отнесе към английските представления с голяма симпатия. Но следвайки тактиката на Цанкова, той заяви, че преди всичко трябва да се прегледат сметките на компанията с Турция и да се установи от компетентни лица цената на самата линия. За тая цел българското правителство предложи да се свика в Цариград една конференция от представители на великите сили. Уловката бе майсторска и достойна за един ученик на турската дипломация, защото бе очевидно, че едва излязла из главоболията, причинени от претенциите на Черна гора и на Гърция, Европа не бе наклонна да се заеме с уреждането на дребни и скучни сметки, които, макар да бяха споменати в Берлинския договор, засягваха специално само интересите на Англия. Поставени на тая почва, преговорите се влачеха медлено, без пряка опасност, но те енервираха значително външната политика на княжеството. Подновиха се и периодическите трудности в Цариград. Турция почваше да изявява странната претенция да третира княжеството като една привилегирована област, вроде Египет. Първият дипломатически агент на България в Цариград – Др. Цанков, осланяйки се на прецедентите, останали от Румъния, която, както е известно, бе васална до 1878 г., бе почнал да кореспондира, както представителите на независимите държави, с Министерството на външните дела, без Портата да предяви някои възражения. Чак в март 1881 г. Портата се сети, че бе признала на българския дипломатически агент права, които той нямал, и учреди при великото везирство едно особено бюро, наречено „Мемалики Мумтазе Калеми", което да води сношенията с привилегированите области. Предупреден от Портата, че за в бъдеще ще трябва да води преписка с това отделение, българският агент получи заповед от д-р Вълковича да продължава да отправя нотите си до Министерството на външните работи; Министерството отказа да отговаря на тях; агентството от своя страна не признаваше актовете, издавани от новото бюро. Една дипломатическа полемика се заведе по тоя повод между двете държави и половина година тя се проточаше без резултат. Българското правителство, за да разтревожи Турция, почна да споменава за македонския въпрос

и на страданията на българите в Македония Български глас посвети няколко статии. Това не изглежда обаче да е обезпокоило Портата. Тя знаеше, че превратът бе поставил княжеството под влиянието на държави, които не искаха да се подигат смущения в Македония. Освен това България, разстроена вътрешно, бе неспособна за каквото и да било действие. Това ослабване на княжеството не бе чуждо на ненадейната мисъл на Портата да измени реда на установените сношения. Портата се бе надявала даже, че княжеската прокламация от 27 април ще предизвика в княжеството междуособици, от които тя ще се възползва. Във време на изборителната агитация в България тя бе изявила претенцията да постави гарнизони на Балкана, под предлог че от княжеството смущенията могат да минат в Румелия. Европа посрещна тая претенция като нещо несериозно и Турция не я възобнови. Но тя постоянстваше сега в решението си да третира България като привилегирована област въпреки съветите, които Европа даваше на великия везир да не възбужда изкуствени конфликти.

Спорът с Турция, както повечето дипломатически въпроси, които засягаха положението на княжеството, се развиваше, без да събуди някакъв интерес в българското обществено мнение, навикнало да се осланя на руската поддръжка. Вниманието на страната бе обърнато по-скоро към вътрешната политика, която с идването на есента се съживяваше отново. Настъпваха изборите за Държавния съвет, които бяха определени за ноември, и партиите се готвеха за борба.

Либералите се двоумяха отначало дали да вземат участие в тия избори. Шансовете за успех бяха твърде малки. Партията бе много разнебитена след преврата и при владеющия режим невъзможно бе тя да се преустрои. Масата стоеше още равнодушна. В Търново Стамболовият престиж държеше едно будно настроение, но навсякъде другаде духовете отпадаха. От София Цанков напразно се стараеше с писма

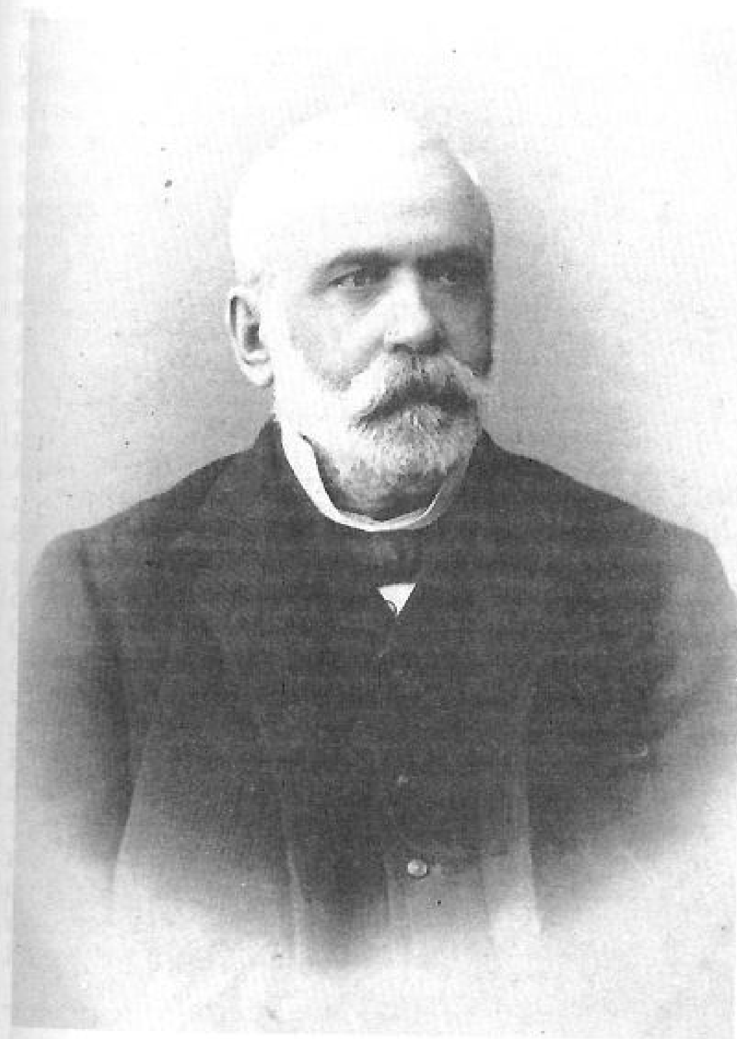

Драган Цанков

Гаврил Кръстевич

да подигне унилите чувства на провинцията. Сам той виждаше около себе си другарите да му изневеряват. М. К. Сарафов бе успял вече да се помири с правителството, което го назначи директор на статистиката. А. Людсканов получи стипендия и замина за Париж. Други се предаваха на своите занятия, напущайки политиката, която бе станала вече опасно поприще. Борбата чрез печата бе положително невъзможна. Ремлинген издаде чрез указ на основание на пълномощията едно допълнение към действащия турски закон, според което, за да се издава вестник, трябваше специално разрешение от Министерството на вътрешните работи. След двегодишен политически живот България бе дошла дотам, щото нейните министри да намират турските закони недостатъчно строги! След спирането на Независимост либералите се опитаха на няколко пъти да създадат нов вестник, но не успяваха. Цанков бе поискал разрешение да издава Зора, Ремлинген му отказа. Светослав Миларов след големи усилия основа едно по друго два вестника: София и сетне Средец. София биде конфискуван на втория брой; Средец – още на първия. Стана очевидно, че всеки нов опит ще бъде излишен при това решение на правителството да удуши гласа на либералната партия. Печатната опозиция срещу преврата се пренесе тогава в Пловдив, гдето Каравелов и Славейков, и двамата учители в гимназията, подновиха от 10 октомври Независимост.

Славейков не стоя дълго на заточение в Трявна. Жизнерадостният поет, най-общителният от хората, не можеше да понесе полицейския надзор, който го осъждаше на едно пълно уединение. Към края на септември той отиде тайно в Габрово[1] и оттам мина през Балкана в Източна Румелия.

[1] Преди да замине от Габрово, Славейков бе написал песента:

Сбогом, прощавай, невесто мила,
ази отивам в незнаен път.

В Пловдив дядо Славейков – както по-рано Каравелов – биде посрещнат с горещи симпатии. Румелийската интелигенция бе враждебна на преврата.[1] В изгнаните бивши министри тя виждаше мъченици на народната идея. Симпатично се отнесе спрямо тях и румелийското правителство. Генерал-губернаторът Алеко паша се бореше тогава в Румелия срещу руския консул, за да бъде неприятен на Русия, той изяви голямо благоволение към либералните водители, прогонени от руския терор. Старият паша, който бе имал преди няколко година мечтата да се качи на българския престол, завиждаше и на популярността на княз Александра. Това бе още една причина, за да покровителства либералите, избягали от княжеството. Говореше се тогава, че Алеко паша дал даже средствата за основаването на Независимост; слухът обаче не е доказан. Това, което се знае точно, то е, че за издаването на Независимост дадоха 200 наполеона младите български офицери, които служеха в румелийската милиция. Каравелов и Славейков, у които бе още трептущ споменът за чрезвичайните комисари, култивираха тия русофобски чувства у младото румелийско офицерство. Още първият брой на Независимост съдържаше една статия върху войската, в която се прокарваше мисълта, че чужденците офицери не можели да възпитат войника в тази пламенна любов към отечеството, която създава героите. „Ний не можем да възложим надеждите си, пишеше вестникът, освен на ония офицери, които са плът от плътта ни...

Съдбата ми се вече решила:
мен ме осъжда пристрастен съд.

Написани в няколко екземпляра, тия стихове се пръснаха веднага между младежта в Габрово и в скоро време станаха популярни в цяла България.

[1] Когато ставаха изборите за В. н. събрание в Свищов, румелийското население направи многобройни митинги в полза на конституцията.

Деветнадесетият век е век на народностите."

Независимост се вдъхновяваше от Каравелова и се пишеше от Славейкова. Тонът на вестника бе енергичен, лют, жесток понякога, но отначало без революционни стремежи. Князът бе в първите броеве грижливо щаден; главното усилие бе насочено срещу консерваторския кръжок и срещу руските офицери. Забранена от Ремлинген – той бе забранил влизането даже на умерената и дипломатична Марица, Независимост се печаташе в особени тънки екземпляри и се пращаше до абонатите в княжеството в пликове. Разпространението ѝ бе трудно при тия условия, но тя произвеждаше поради тоя мистериозен и съзаклятнически начин на експедиране още по-силно въздействие върху романтичните умове. Дописките от София бяха твърде интересни. Те бяха преработвани с голямо майсторство. Дядо Славейков, стар журналист, знаток отличен и вещ на българската публика, внасяше в тях своя повествователен дар, своя хумор, една голяма сръчност да дава комичен релеф на нещата и на хората. Той пръв лансира израза „дирекция на обществените грабежи" (вместо градежи). Каравелов се занимаваше с по-високите въпроси на политиката и даваше главно идеи за уводните статии.

Каравелов бе песимистически настроен. Въпреки безспорния подем, предизвикан в либералната партия от Независимост, той продължаваше да мисли, че мирна деятелност е невъзможна в една страна, гдето всичките противници на правителството бяха поставени вън от законите. Затова, когато излезе указът за изборите на Държавния съвет, той бе на мнение либералната партия да не взема в тях никакво участие. Либералите в София поддържаха, напротив, че колкото тежки и да са условията на борбата, партията трябва да си опита шансовете. Цанков казваше по тоя случай, че изборите могат да служат поне като средство за агитация. В действителност Цанков хранеше известна надежда, че той ще може да попадне в Държавния съвет

покрай някои от тъй наречените умерени либерали, които имаха добри отношения с русите: Бурмов, Дрянов, Балабанов и пр. Тия лица фигурираха наистина в листата, която Цанков определи в прокламацията си до либералите, но маневрата не успя: „умерените“ бидоха избрани без Цанкова.

Изборите се извършиха под едно тясно бдителство на полицията, но без насилия. Режимът бе станал вече малко по-мек. Длъжността на чрезвичайните комисари бе унищожена. Това бе решено по искането на княза, за да се даде на Европа едно доказателство, че под действието на пълномощията България се бе успокоила. За вдигането на комисарите бяха настоявали и консерваторите, но по други съображения. Те се бояха да не би чрез тази военна администрация русите да насочат един ден страната срещу тях. Отношенията между „триумвирата“ и Ремлингена бяха сега много натегнати. Ремлинген бе един крайно сприхав човек, готов да избухне всяка минута. За себе си той казваше: „Я – человек горячий.“ Цанков казва пък за него: „Добър човек, ама бъбрица голям и диване.“ Консерваторите употребяваха тайно големи старания, за да го свалят. Те тъкмяха на негово място Т. Икономова, който винаги постоянен в своите идеи за законност и винаги неустановен в отношенията си спрямо хората, бе възобновил пак връзките си с Начовича, Стоилова и Грекова. Като узна какво бяха намислили срещу него бившите му съюзници, Ремлинген кипна. Борбата се изостри. Размениха се прикрити и косвени удари в печата. Ремлинген, буйна и наивна натура, изпадаше при тая хитра борба чрез инсинуации в шумни пориви на гняв. На 11 ноември *Български глас* обнародва една дописка от Шумен, в която по повод на една концесия за спиртна фабрика, дадена на френския поданик Берже, срещу правителството и специално срещу Ремлингена бяха отправени много остри порицания. „У тези, които стоят начело на управлението в България, пишеше дописникът, няма ни политика, ни начала, ни патриотизъм.“ Странно бе това обвинение в един вестник,

който минаваше за официоз; впечатлението бе поради това много голямо. С едно официално писмо, отправено до редакцията на вестника, Ремлинген поиска да му се съобщи името на автора на тази дописка. Дописникът бе известен: това бе Т. Икономов, но редакторът на *Български глас* Петко Горбанов отказа да го издаде. И Горбанов можеше с пълно основание да каже за себе си, че е „человек горячий“. Неизбежно бе неговото участие във всеки политически скандал. В 1880 г. през есента либералите го биха в Събранието. На 14 юни го виждаме в избирателните буйства в София, без да се знае точно дали той би, или него биха. Цялата негова деятелност по преврата бе придружена с буйни подвизи. Той нищо не можеше да върши безшумно. Капризният случай, който поставяше един срещу друг Горбанова и Ремлингена, не можеше да не предизвика между тях една мелодраматическа разправа. Един ден стражари грабнаха Горбанова и го заведоха насила в градоначалството. Срещата между двамата противници бе бурна. „Знам ви аз, викаше Ремлинген, знам, че Греков, Начович и вий сте австрийци, неприятели на негово височество...“ Горбанов отговори, че няма да получава от един чужденец уроци на лоялизъм спрямо княза. Ядът на Ремлингена кипеше неудържим. Той пристъпи към Горбанова: „Знаете ли, крещеше той, че от 1 юли обстоятелствата се измениха?“ Горбанов вероятно е отговорил с някоя рязка дума, тъй като разговорът между двамата нервозни събеседници се изроди във формен бой.[1] Горбанов биде след това арестуван в един участък. Три часа по-късно вследствие личната намеса на княза Горбанов биде освободен. След тоя скан-

[1] Ив. Вазов, който в *Народен глас*, издаван в Пловдив, бичуваше пълномощията, написа тогава сатирата „Ремлинген – герой“, в която се възпяваше и инцидентът с Горбанова:

Даже верния Горбанов
Вчера яде бой...

дал враждебните действия между консерваторите и Ремлингена се захванаха вече явно. Греков и Начович отправиха до Ремлингена едно отворено писмо, в което го канеха или да опровергае думите, казани за тях пред Горбанова, или да докаже, че те са „австрийци". Ремлинген им отговори чрез Държавен вестник.[1] Той заявяваше, че не ги е нарекъл „австрийци", но ги обвиняваше пак, че те искали да изгонят от България всичко руско и до последния русин. След тая свада терорът, който на 27 април тежеше върху либералите, почти се пренесе и върху консерваторите. На 23 ноември редакторът на консервативния вестник Българин в Русчук, някой си Бъчваров, бе нападнат в заведението „Конкордия" от един шайкаджия. Бъчваров телеграфира до Ремлингена, че ако не се вземат мерки за защитата му, ще се изсели. Български глас сега вече виждаше до какво положение бе доведена страната благодарение на пълномощията.

Достигнахме прочее, пишеше той, като по времето на турските кърджалии и деребейове да виждаме българи да се изселяват, защото властта не е в състояние да ги покровителства срещу башибозуците, които върлуват по градищата.

В отговор на това Ремлинген забрани издаването на Български глас за един месец.

След туй заглъхна и последният глас на протест. В България се възцари едно мрачно, безпомощно мълчание. За никаква опозиция не можеше да се мисли. С един указ от 21 октомври Ремлинген бе забранил на чиновниците под страх от углавна отговорност да вземат и най-малкото участие в политическия живот. При общинските избори в Габрово учителите бяха нападнати и арестувани под предлог, че водили

[1] Държавен вестник, бр. 88, 1881 г.

агитация. На страната се даде да разбере с всички тия мерки, че при режима на Ремлягена ней не остава друго, освен да се подчинява. Тя се подчини.

Между туй въпросът за железниците – хроническата болест на българската политика – се възобнови, тоя път още по-критически. В началото на декември австрийското правителство съобщи на княза, че конференцията а quatre ще се събира отново във Виена. Буриян покани официално България да изпрати своите делегати. Вероятно сега договорът между четирите държави за строението на международната линия щеше да се подпише. Но тогава проектът за линията София–Дунава, за която руските предприемачи искаха концесия, пропадаше окончателно! България не щеше да може естествено да строи отведнаж две железници. При тая перспектива Хитрово, набляган повече отвсякога от своите кредитори, изгуби всяко търпение. Той почна да говори на княза дръзко, даде му един вид ултиматум. Както по-рано, при Александра II, князът и тоя път поиска да узнае дали императорът наистина настоява за постройката на линията София–Дунава. В една бурна аудиенция той постави ребром тоя въпрос на руския агент. Хитрово отговори утвърдително. Князът поиска тогава доказателства. Хитрово обеща да ги представи и замина с тая цел за Петербург. Софийският кореспондент на Марица, който бе в близки отношения с консерваторския кръжок, пишеше тогава, че България ще чака със спокойствие отговора от Петербург.

И (ако отговорът е утвърдителен) както е святата воля на царя Освободител, всинца ще кажем: амин, така да бъде. Но ако под покровителството на някои руси се крие чифутска спекулация, за което не се съмняваме, то ний, без да гледаме на частните увещания, ще си направим сметката.[1]

[1] Марица, 22 декември 1881.

Високи личности в Петербург бяха, както казахме, заинтересувани във финансовите проекти на Гинсбурга, Полякова и с-ие; те издействаха на Хитрово една аудиенция при Александра III. Аудиенцията нема очакваните резултати. Изучаването на въпроса биде възложено от царя на министрите му, а те не бяха на еднакво мнение. Следвайки идеята на покойния император, Гирс поддържаше, че България трябва преди всичко да изпълни международните си задължения, за да си обезпечи симпатиите на Европа. Наистина Военното министерство, особено генерал Обручев, началник на Генералния щаб, считаше, че свързването на София с Дунава имало за Русия голяма стратегическа важност; но от своя страна финансовият министър отказа категорически да авансира сумите, които Хитрово бе обещал като заем на България за постройката на въпросната линия, в случай че концесията се даде на руските предприемачи. Всичкото, което финансовият министър обеща, бе да даде на българското правителство препоръка до някои европейски банки, при които то би могло да сключи заем.

Неуспехът на Хитрово компрометира съвсем неговото положение в София. Той се завърна в София без престиж и убеден вече в безполезността на своите постъпки по концесията, престана да говори за нея. Усилията си сега той обърна срещу княза и неговите съветници.[2] Преследванията на консерваторите от страна на Ремлингена се увеличиха. Побоите в провинцията зачестиха. Нагайката се пренесе в княжеството заедно с тайната полиция, начело на която бе поставен един авантюрист, бивши руски офицер, де Колини: системата функционираше при едно съвършено подражание на руските традиции.

България заприлича вече на руска провинция. Опитът с пълномощията бе се завършил с въдворяването на един полицейски режим, при който личността на княза се губеше зад униформата на Ремлингена. В своята собствена земя българите бяха тъпчени като завладени инородци. Още малко, и владетелят щеше да се почувства първият роб в държавата си.

[1] В Петербург Хитрово бе пуснал много интриги против княза. Той го обвиняваше главно, че се чувствал във всичко немец. Пред военните славянофили Хитрово се провиквал: „Будь Скобелев жив, с его помощью я би сломал князу Александру шею."

III

КРАХ НА КОНСЕРВАТОРИТЕ

Заместването на Ремлингена с Начовича. – Оставката на Дринова от Държавния съвет. – Програмата на либералната партия. – Силен подем на опозицията. – Безсилието на Начовича. – Интернирането на Цанкова във Враца. – Либерални депутации при княза и Хитрово. – Князът пак в Петербург. – Повикването на двамата руски генерали. – Либералите против княза. – Заплашителните сатири на Д. Петков, залепени по улиците. – Цанков арестуван като луд. – Съдебно постановление за лудостта му и експертиза от трима окръжни лекари.

На 31 декември излезнаха два забележителни указа: единият назначаваше Г. Д. Начовича за министър на Вътрешните работи на мястото на Ремлингена, който ставаше началник на Военното училище; другият свикваше Държавния съвет.

Държавният съвет се състоеше от 8 избрани членове: Т. Бурмов, М. Балабанов, Евлогий Георгиев, Д. Греков, Ю. Тодоров, Т. Икономов, Н. Даскалов, Марин Дринов, и от 4 назначени с указ: Георги Шопов, Н. Михайловски, Г. Тишев и Хаджи Мехмед Али. Председател на съвета бе назначен Т. Икономов, подпредседател – Д. Греков.

Князът мислеше да постави начело на Държавния съвет Марин Дринова, но ученият мъж отказа да приеме тоя пост поради условията, при които бяха произведени изборите. Той си подаде оставката даже от членството и замина

за Русия. Понеже консерваторите криеха неговата оставка, той телеграфира от Харков: „От нелегально составленного Державного совета давно отказался о чем своевременно заявил." Недоволен бе от положението и Марко Балабанов, но по други побуждения. М. Балабанов се бе разсърдил преди всичко, загдето правителството не искаше да му задържи службата на дипломатически агент в Цариград. Впечатлителният мъж се бе уплашил и от враждебното настроение на руския агент спрямо Начовича и Грекова. Той не обичаше да бъде на страната на победените: след като бе ратувал в полза на преврата, когато за консерваторите се откриваше перспективата на едно безсрочно властване, Балабанов се обяви сега против тях, за да се придобри с либералната партия, срещу която бе обнародвал в Daily News най-жестоки обвинения.[1] Най-напред той се сближи с Цанкова, когото една година преди това бе представил пред английското общество за най-големия шарлатанин в Изток. Скоро след това той почна да взема посред либералите в София вида на една ръководяща личност. Доскорошният теоретик на консерватизма съчини даже една програма на либералната партия, под която Цанков има слабостта да сложи своя подпис. Нека отбележим, че вложените в нея идеи бяха умерени. Тя допущаше едно изменение на конституцията, но считаше, че то трябва да стане по законен ред съобразно с едно решение на камарата. Програмата не признаваше легалността на Великото народно събрание в Свищов и считаше положението на страната за ненормално; като изход от него тя посочваше съставянето на едно „смесено и отговорно министерство", което да произведе нови избори.

[1] Понеже Daily News бичуваше много чрезвичайните комисари и порицаваше преврата, М. Балабанов писа до лондонския вестник едно дълго писмо, в което представляваше либералната партия в България за една сбирщина от полулуди хора и шарлатани. Особено бе нападнал той бившия си приятел Д. Цанкова.

Програмата биде публикувана към края на януари. Едно окръжно на Цанкова, написано със силен боеви дух, поправяше това, което под Балабановото влияние бе излязло в нея боязливо и недомълвено. Цанков почваше вече да организира либералите за нова борба. Той препоръчваше на съмишлениците си в провинцията да образуват бюра, да устройват митинги срещу правителството и да изпращат резолюциите лично до княза. Тоя позив раздвижи силно партията. Условията впрочем бяха сега по-благоприятни. Конфликтът на министерството с Хитрово, станал известен на всички, бе предизвикал голямо ободрение в страната. От едно правителство, лишено от поддръжката на Русия, опозицията вече не се боеше. Промяната, която се извърши във Вътрешното министерство, насърчи още повече духовете. Начович нямаше нито тежката ръка на Ремлингена, нито престижа на неговата руска униформа. Под новия си началник администрацията почна да се разпуска. Едно обширно агитационно движение захвана тогава да се организира в княжеството. Първият митинг стана в Ловеч; Русчук последва и оттам брожението се простря по всичките либерални центрове.

Начович се опита да сломи опозицията с мерките, които бяха тъй добре успели при Ернрота и Ремлингена. Резултатът бе обаче тоя път обратен. Либералният подем, вместо да бъде парализиран, растеше. Митингите се умножаваха. Понеже правителството задържаше резолюциите в телеграфа, населението почна да праща депутации, които да ги поднасят лично на княза. Начович намисли тогава да обяви двореца в един вид карантина за либералите. Полицията пресрещаше депутациите вън от София и ги връщаше назад със сила. Но и тая мярка се оказа безсилна. Страхът бе минал у населението, щом като то узна, че борбата ще се води вече между българи.

Трима министри[1], някои от държавните съветници

[1] В новия кабинет освен Начовича бе влязъл и Д. Греков като министър на правосъдието.

тръгнаха по провинцията да успокояват духовете; но те бидоха посрещнати с пълно неуважение, на някои места с груба ирония. Положението в страната ставаше все по-бурно. Един нов опит за примирение на партиите, станал пак посредством екзарха, не бе по-сполучлив от първите. Между туй затруднението на Начовича се увеличаваше всеки ден. Либералите го гледаха без никаква боязън; разочароваха се в него и самите му приятели. Малкото престиж, който бе му останал, се изпаряваше в едно внезапно недоумение пред човека, който бе тъй страшен, когато действаше в кулисите, и който, излязъл начело на управлението, се показваше безпомощен и някак слисан. За да не се компрометира окончателно, той трябваше непременно да извърши нещо поразяващо, да вземе някоя силна мярка, някой жест, който да даде на страната едно впечатление на решителност и на енергия; в началото на февруари той интернира Цанкова във Враца.

Цанков, учител в основното училище „Денкоглу", бе станал в София центъра на политическата агитация в страната. Къщата му, винаги отворена, бе свърталище на всичките опозиционери, един вид генерална квартира на либералната партия. Тук всеки ден пристигаха хора от провинцията и си заминаваха, носещи укрепителното слово на Цанкова и неговите инструкции. Какви бяха тия инструкции? Начович твърдеше, че те били бунтовнически: Цанков съветвал населението да се готви за революция. Това бе обяснението, което правителството даде на дипломатическите агенти, когато интернира стария деец.

Интернирането стана при особени условия на жестокост.[1] Цанков биде изтръгнат от леглото си (6 февр.) в тъмно, на часа 4 сутринта. Времето бе много студено, всичко бе замръзнало навън; а Цанков лежеше болен от простуда. Въпреки неговите протести той биде качен на една отворена кола, без калпак, без кожух, с леките дрехи, които той носеше в София, и с обущата, които бе обул набърже вкъщи. По пътя един стар стражар, един русин, се съжали над него и му даде своя калпак. Треперещ от студ, Цанков биде доведен във Враца като разбойник.

[1] Цанков го описа в едно отворено писмо до княза, обнародвано във вестниците.

Враца бе тогава чорбаджийски град. Тъкмо затова тя бе избрана като място за изгнание. Само голямата част от интелигенцията и тук, както навсякъде, бе либерална. Когато обаче на 7 февруари се чу, че пристига Цанков, цялото население без изключение се развълнува. Има в участта на ония, които страдаят за своите идеи, нещо отразимо. Да бе дошел във Враца като министър-председател, Цанков щеше да срещне люти врагове; но докаран между стражари, старият народен деец обезоръжи всички. Врачани му направиха трогателно посрещане.[1]

Интернирането на Цанкова намери голям отклик в цялата страна. Най-силно бе, разбира се, впечатлението в София. Тук и децата се развълнуваха. Учениците от основните училища се събраха един неделен ден и придружени от една голяма тълпа, тръгнаха към двореца да искат от княза да им върне учителя. От друга страна, 200 души чиновници от разните министерства подадоха до Държавния съвет едно прошение, с което те искаха възвръщането на незаконно за-

[1] Щом пристигна, Цанков отиде да посети окръжния управител. Докато той стоеше в управлението, голяма маса народ се бе стекла и с напрегнати погледи чакаше. Когато беловласият изгнаник се показа на вратата, от улицата се дигна една дълга акламация: „Да живее Цанков!" Многолюдието го окръжи след това и с песни го заведе в дома на Д. Бошнакова. Тук се държаха на неволния гостенин приветствени речи. Н. В. Станев му поднесе букет. Цанков каза няколко развълнувани думи. През цялото време публиката, която бе напълнила близките улици, пееше патриотически песни отпреди Освобождението.

точения народен труженик. До Държавния съвет се отнесе и г-жа Цанкова. За новото това учреждение, което самите му създатели представляваха като страж на законността, тия постъпки бяха една проба. На първо време съветът показа известно намерение да изпълни своята длъжност. В заседанието си от 12 февруари той се занима с двете прошения и реши да отправи едно запитване до министъра на вътрешните работи.

В отговор на това запитване Начович обнародва в Държавния вестник доклада си до княза по повод взетата мярка. Докладът гласеше:

> Тук, в София, домът на г. Др. Цанкова, както е известно на Ваше височество, беше станал център, в който се събираха всички чиновници в столицата и се насърчаваха към непокорност на властта и към противозаконни дела с цел открито да се възбужда безпорядък и безпокойствие както между населението в столицата, тъй и помежду населението от провинцията.
>
> Гореизложеното като стана известно на Ваше височество, Вий благоволихте да заповядате, щото г. Др. Цанков да се интернира в гр. Враца за преживяване, което точно се изпълни.[1]

Докладът бе много лукаво написан: той стоварваше на княза цялата отговорност за интернирането на Цанкова. Пред страната обаче Начович ставаше виновникът на това безумно посегателство върху един народен деец – и върху един стар човек. Популярността на Цанкова между туй растеше по фантастичен начин. Екзалтирани либерали отиваха на групи във Враца на поклонение. Масата почна да нарича Цанкова „светец". Нещастната мярка на Начовича, тоя припадък на фалшива енергия у един слаб човек, усложни крайно положението на страната. Митингите ставаха по-многобройни, по-внушителни. Депутации продължаваха да пристигат в София. По съветите на Начовича князът отказваше да ги приема; тогава, изпъдени от двореца, те отиваха при Хитрово. Руският агент ги посрещаше любезно и не се стесняваше да осъжда пред тях това, което ставаше в България. У събеседниците си той оставяше впечатлението, че Русия се разкайва, загдето е поддържала консерваторите и е дала на княза пълномощията. Депутациите излазяха силно окуражени от тия думи и носеха по провинцията благата вест, че руският цар е против преврата: оръжието, с което си бяха послужили консерваторите – чуждото влияние, – се обръщаше сега срещу тях.

[1] По заповед на княза се отпущаше със същия указ на Цанкова една пенсия от 3600 л. Цанков се отказа от пенсията с едно отворено писмо до Начовича.

В своята агитация срещу правителството Хитрово не пазеше вече никаква резерва. Озлобен също и спрямо княза, той не смееше да се обяви открито срещу него, но в частни разговори се произнасяше за него с най-люти думи. Особено се стараеше той да го компрометира в славянофилските кръгове в Русия, представлявайки го за агент на немското влияние в България. Херцеговинското въстание бе за Хитрово един щастлив случай, за да даде на своите доноси известна вероподобност.

Въстанието на херцеговинците предизвика, както е известно, силно вълнение в Русия. Пламенната реч на Скобелева против немската раса, статиите на Аксаков в Русь, агитацията на военните, участвали в Руско-турската война и които считаха Берлинския договор за едно дело на малодушие и позор, всичко това бе създало в славянофилските кръгове една такава атмосфера на възбуждение, че по едно време Европа почна сериозно да се безпокои за мира. Опасността бе толкова по-голяма, че Александър III, голям враг на немците, мечтаеше да подигне един ден срещу тях цялото славянство. Гирс бе противен на цялата тази сантиментална и безплодна агитация. Той си припомнуваше, че Русия бе отстъпила Босна и Херцеговина още с Райхщадската кон-

венция. Какво можеше да се прави сега с тоя празен шум срещу Австрия? За Гирса не бе тайна също, че Русия не бе готова за война и че едно сблъскване с австро-германския съюз би било за нея катастрофално. Той нямаше обаче енергията да се противи на захванатата агитация. Напротив, под натиска на славянофилското течение той се принуди да направи известни отстъпки. Той се съгласи, щото на херцеговинците да се окаже съдействие, но тайно, по косвени пътища, без да се ангажира отговорността на руското правителство. Хитрово, който бе в тесни връзки със славянофилските кръгове и водеше редовна кореспонденция с Каткова, бе предложил още в началото да организира в България доброволческите отряди, предназначени за въстаналата славянска област. Предложението му биде прието. През есента почнаха да пристигат в княжеството доброволци, изпращани от Славянското благотворително общество в Одеса. Някои от тях дебаркираха във Варна въоръжени; на другите се даваха пушки и револвери из българските оръжейни складове в Русчук и София. Доброволците заминаха с паспорти, издавани в България. По заповед на Хитрово руските консули направиха преброяване на черногорците, живеещи в княжеството, и на руските запасни войници; от тях се образуваха също чети и се изпращаха в Херцеговина.

Тая странна за един дипломат деятелност не можеше да избегне от вниманието на австрийския агент в София. Впрочем Хитрово не желаеше очевидно да запази никаква тайна върху това, което вършеше: той изпитваше, напротив, едно злорадствено удоволствие да постави княз Александра в конфликт с Австрия. Положението на княза бе извънредно деликатно. Очевидно той не желаеше да попречи на едно движение, покровителствано от двама негови приятели: Скобелев и Аксаков; но и тази демонстративна организация на чети срещу една държава, с която бе в най-добри отношения, му се виждаше недопустима. Той не пропускаше случай да осъжда тенденциозната ревност на Хитрово; а същевременно нямаше достатъчна смелост да се възпротиви на неговите компрометиращи разпоредби. Между туй руският агент почваше вече да превишава всяка мярка: той отиде дотам, че в офицерския клуб откри публична подписка в полза на въстаниците в Херцеговина и покани княза да поднесе и той своята лепта. Князът, разбира се, отказа; той забрани и на своите адютанти да вземат участие в тази подписка. Това негово поведение бе съвсем естествено за един държавен глава; щеше, напротив, да бъде един международен скандал, ако князът да бе направил пожертвания за полза на въстаналите срещу една империя, с която той поддържаше дипломатически отношения. Хитрово даде обаче на поведението на княза съвсем друго тълкуване. Пред славянофилските кръгове в Петербург и Москва той представи постъпката на княза като един акт на вражда към славянството, едно вопиющо доказателство, че тоя немец, когото Русия бе поставила на трона на една освободена от нея земя, служеше за оръдие на Австрия, за неин шпионин пред русите.

Друг един инцидент, станал във Военния клуб, дойде след това да внесе още по-голямо раздразнение в отношенията на княза с Хитрово. Инцидентът е описан подробно в книгата на Головина.

В Софийския военен клуб, разказва Головин[1], офицерите даваха прощален обед на другаря си, командиря на Източния отдел, полковника Боборикина. Когато обедът се свърши и участниците се разотидоха из разни стаи, към двама офицери от лейбгвардейски егерски полк се доближи в разкопчан мундир товарища на военния министър полковник Павел Попов и като се намеси в техния разговор, почна да прави забележки, оскърбителни за честта на техния полк. Един от егерите, подполковник Станицки, стана и се обърна към полковник Попова със следующите думи: „Оставете нашия егерски полк и идете по-добре в столовата да продължавате да пиете шам-

[1] Головин, стр. 220.

панско с предприемачите на войската." Полковник Попов се обиди и като се ползваше от това сгодно положение, че генерал Крилов отсъстваше, а той изпълняваше длъжността на военен министър, свика на другия ден съд на офицерското общество и поиска от него да накаже подполковник Станицки за нанесеното нему оскърбление.

Офицерският съд произнесе оправдателна присъда: на Попова не оставаше, освен да си даде оставката. Хитрово, личен приятел на Попова, не искаше обаче да го жертва. Той свика в агентството командирите на отделните части и след като им обясни, че присъствието на Попова било необходимо за руската политика в България, предложи им се да се солидаризират със своя другар, като заявят на княза, че ако той приеме оставката на Попова, те вкупом ще напуснат българската армия. Командирите отхвърлиха категорически тоя съвет. Един от тях, майор Гурски, заяви от тяхно име, че като военни те не желаят да се занимават с политика и считат, че една демонстрация против техния шеф – княза – би внесла деморализация във войската.

Инцидентът с Попова даде повод на офицерите да се оплачат въобще против честото даване на обеди в чест на началниците. Съпровождани по обичая с поднасяне на скъпи подаръци, за които отиваше понякога цялата заплата на младите офицери, тия обеди съставляваха едно много неприятно задължение. Когато след тоя инцидент командирите на шефските части се явиха на рапорт при княза, те го молиха от името на офицерството да забрани обедите, освен в случаите, за които ще има специално княжеско разрешение. Князът се съгласи. Щом се завърна Крилов от обиколката си, той поиска от него да издаде в тази смисъл една заповед по военното ведомство. За голямо негово удивление Крилов отказа. „Не мога да изпълня заповедта на Ваше височество, каза той, догдето не се съветвам с представителя на императора." И той излезе от двореца, за да иде при Хитрово. След два часа генерал Крилов се яви в двореца и заяви на княза, че той по съвета на Хитрово не може да издаде подобен приказ. Князът побледня от дръзкия отговор. „Генерале, каза той на Крилова, вие ще разберете, че аз не мога да ви отстъпя. Ако не желаете да изпълните моята заповед, не остава нищо друго освен един от нас да си върви."[1] Крилов отвърна, че си дава оставката. Князът я прие веднага. За пръв път той извършваше един акт на независимост спрямо Русия.

След тая сцена разривът между княза и Хитрово бе вече окончателен; Хитрово държеше сега за него публично оскърбителен език. На либералите той даваше демонстративни насърчения. Раздухвана от руското агентство, опозицията се ширеше по цялата страна. Рахово, Плевен, Русе, Разград, Ески Джумая, Тутракан, Орхание, Габрово, Севлиево едно по друго издигнаха гласа си. На 28 април заговори и Търново. Един грамаден митинг, в който взеха участие освен градът всички села от окръга, се състоя под председателството на Стамболова, чиято реч имаше почти революционни акценти.

Пред враждата на Хитрово, пред тоя смел подем на либералните сили правителството се бе забъркало съвсем. Още един опит за помирение с либералите пак не сполучи.[2] За консерваторите след тоя последен неуспех вече стана явно, че само със своите сили те не ще могат да задържат положението. У княза се яви тогава идеята да повери вътрешното управление на един руски генерал, който да може

[1] Головин, стр. 221.

[2] И тоя опит бе направен пак чрез екзарха. Консерваторите искаха да се запазят пълномощията; либералите искаха цялото възстановление на конституцията и произвеждането на нови избори от едно смесено министерство. От страна на либералите водеха преговорите П. Стойчев и М. К. Сарафов, и двамата без никакъв авторитет в партията, особено последният. Цанков отхвърли предложенията на консерваторите. Колкото за дядо Славейкова и Каравелова, те бяха по принцип против всяко помирение с вдъхновителите на преврата.

да се бори не само с либералната опозиция, но и с интригите на Хитрово. Консерваторите не се възпротивиха на тази идея. Навикнали да се крият ту зад името на княза, ту зад престижа на Русия, уплашени сега от първото си прямо сблъскване с опозицията, те сами искаха повикването на един руски генерал, стига той да не бъде зле настроен спрямо тях. За самия Начович щеше да бъде едно облекчение да се оттегли от своя труден пост.[1] Управлението на Вътрешното министерство не се бе оказало подходящо нито за неговия темперамент, нито за неговия вкус към тайнствена деятелност. Неговата мечта бе да бъде вдъхновител на едно силно, смело, предприемчиво управление, на което други да носят отговорността. Още при извършването на преврата Начович търсеше тая твърда ръка, тоя homme a poigne, който трябваше да умиротвори България, за да стане способна да възприеме консерваторските реформи. Ернрот отговаряше идеално на тия условия, но той не се съгласи да остане; Ремлинген, макар много лекомислен, бе успял също да обузде

[1] Г-н Начович, запитан от нас по тоя повод, отказа, че е одобрявал повикването на генералите. Той ни даде следния отговор, който ние цитираме от едно негово писмо:

„Не зная кой може да е дал на княза Александра мисълта да повика руски генерал за вътрешното министерство – нима князете не могат без soufleurs? Помня обаче следното: князът тръгна от София за Дармщат и министрите останаха много учудени, когато след 48 часа телеграфът извести, че той минал руската граница, отивайки за Петербург. Втората изненада на министрите беше въпросът на княза – след десетина дена – дали ген. Домонтович им харесва за министър на вътрешните работи. Греков и аз отговорихме, че сме против назначението на русин за вътрешен министър. И понеже знаехме, че Домонтович бе служил в Туркестан и че генерал Крилов трябваше да се замести с други генерал във военното министерство, ние добавихме в депешата си, че трябва да се избягват русите, които са живели в азиатските части на Русия.“ Д-р Цачев разправя от своя страна, че князът се решил да търси генерали в Русия, след като Начович отказал да състави едно, чисто консерваторско министерство.

либералите, но той пък искаше да действа на своя глава. Сега един нов и може би последен опит щеше да се направи: щеше ли да бъде той сполучлив?

Головин претендира, че той бил натоварен от княза с мисията да търси в Русия един министър на Вътрешните работи. Преди да замине, той имал една аудиенция, в която му били дадени последните инструкции. Князът желаеше да му се намери някой човек с извънредни качества, същевременно администратор, законодател и дипломат, нещо като Киселева или Капо д'Истрия. Идеята бе наивна и добра: но как да се намери такова рядко лице. „Мен ми се чини, казваше князът на Головина,[1] че славянофилите са изучили Изток, познават делата и даже лицата му и че техните услуги могат да бъдат най-полезни за България при сегашното ѝ положение; затова идете най-напред в Москва и питайте г. г. Каткова и Аксакова – не могат ли те да ми препоръчат потребното и подходящо лице?“

Катков и Аксаков останаха много поласкани от посланието, което им донесе Головин. Аксаков препоръча княз Шаховской, тогава Черниговски губернатор; Катков намери избора за много сполучлив. Головин се готвеше да съобщи тоя бързо постигнат резултат в София, когато получи телеграма, че княз Александър бил на път в Петербург. Князът бе казал в София, че заминава за Дармщат, но във Виена той измени намерението си и взе трена за Петербург. В руската столица той пристигна инкогнито и се установи в хотел „Демут“; но на другия ден по желанието на императора той се пренесе в Зимния дворец. Александър III го покани след това в своята лятна резиденция в Гатчино. Тук на гарата той биде посрещнат от императрицата Мария Феодоровна, която в своята кола го заведе в палата. Приемът на императора според разказа на самия княз бил много сърдечен. Дачният живот, който Александър III водеше в Гатчино, спо-

[1] Головин, стр. 224.

собствате за дългите интимни беседи; князът се възползва от тях, за да обясни своето поведение и да разбие интригите на Хитрово срещу него. Върху избора на бъдещия министър обаче царят не желаеше да се произнесе.[1]

Кандидатурата на княз Шаховской пропадна след една среща на княз Александра със Скобелева. „Белият генерал“ се произнесе неблагоприятно за Шаховской, с когото бе имал недоразумения в Ахал-теке. Кандидатури се явиха много, но те не задоволяваха княза. В такива безплодни търсения се минаха няколко седмици. А известията от София бяха много тревожни.

В отсъствието на княза политическите страсти в България се бяха възбудили още по-яростно. Една неделя сутрин софийските граждани видяха залепени по улиците сатири, в които княз Александър се заплашваше със смърт, ако не възвърне конституцията. Авторът на сатирите бе постъпил много наивно; той не бе се опитал даже да скрие почерка си. Още същия ден полицията откри, че виновникът е Д. Петков, опълченец и доскоро младши подначалник в Министерството на вътрешните работи. В дома му се намери неопровержимо доказателство – хектографът, на който бяха отпечатани сатирите: в хектографа материята не бе още претопена.

Еднорькият момък, който трябваше да се издигне покъсно до големи съдбини, бе тогава малко познат в страната, но имаше известна популярност в София. Съвременни-

[1] Императорът бе имал преди княз Александра идеята да се изпратят в княжеството руски министри. През октомври на Гирса, който бе му докладвал за работите в България, императорът бе казал: „Пора нам ко болгарским делам относиться серьезно, не повторять прежных ошибок. Назначайте там русских министров. Если не всех, то по крайней мере в большинстве.“ Когато Ремлинген стана невъзможен и князът съобщи в Петербург намерението си да го замести с Начовича, от царя дойде следният характеристичен отговор: „Позволявам Ви да направите последен опит с един български министър.“

ците си го припомнуват с голяма италианска шапка, дебел бастун, мека риза без вратовръзка, говорещ високо по улиците, винаги придружаван от една тайфа приятели. Те се събираха всяка вечер в хотел „Искър“, който за случая се преобръщаше в политически клуб. Тук Петков развиваше в един самоуверен и живописен език, изпъстрен с енергични попръжни, своите непримирими идеи върху управлението и народите. В празниците тази бохемска дружина тръгваше вкупом на гуляй в Курубаглар. Тя съставляваше по улиците една любопитна процесия. Петков вървеше начело, нарамил огромния си бастун, на края на който бе вързана една червена кърпа, обикновено пълна с грозде и сирене. Дърветата в Курубаглар ставаха тогава свидетели на наивни и яростни спорове, които напомнуваха хъшовските събрания в историческата кръчма на Странджата.

Хъш по начина на живеенето си, Петков нямаше нищо от непобедимия мързел на хъшовете. Той бе, напротив, крайно трудолюбив и редовен в службата си. Той не бе ходил никак на училище; азбуката бе научил от народните хора, с които дружеше преди Освобождението. Непрекъснатото му усилие да се самообразова е един от трогателните примери на българската енергия. Във време на окупацият"[1] по цели нощи той преписвал от край до край в. М а р и ц а, за да се научи да пише правилно. След това учел наизуст уводните статии, повтарял си постоянно фразите, които бяха му направили впечатление, и сетне сам се опитвал да съчинява.

Амбицията на младия самоук не се задоволяваше с това: той поиска да изучи и френски език. Учителят му бе Светослав Миларов. Те живееха[2] в една стая, и бяха сключили една конвенция, която бе залепена на стената над умивалника. Конвенцията съдържаше много задължения: едното от тях бе, че Миларов ще говори на своя контрагент през из-

[1] По разказите на покойния Петков.
[2] По разказите на г. Т. Василев.

вестни часове на деня само на френски. Миларов бе също една твърде любопитна личност: даровит поет, автор на една трагедия върху превземането на Цариград от турците, той бе и публицист с голям талант. Инак – безподобен бохем: той носеше широки панталони като артистите в Запад, пиеше ракия в тенекиени огромни чаши и повтаряше постоянно фаталистическата турска фраза: „Даа нелер вар!" Както се вижда, влиянието на Миларова е било голямо върху Петкова. Той възбуди у него интереса към литературата, към руските критици, към задграничните революционни издания. Той го водеше пред първенците на либералната партия, особено у Цанкова, пред когото младият опълченец благоговееше. Посещенията у Цанкова станаха впрочем причина Петков да изгуби службата си. Начович бе го подозрял, че той предава на либералния водител канцеларските тайни, и бе натоварил главния секретар Д. Д. Агура да произведе една анкета. Анкетата не откри нищо, но Петков биде при все това отчислен. В едно писмо до вестниците[1] той обясни, че е пострадал само загдето е посещавал Цанкова. Той не скърбеше за това, а забелязваше, напротив, с гордост: „В дома на г-на Др. Цанкова не ходят други освен хора патриоти, честни и интелигентни, следователно няма защо да се крия, да се страхувам и да се срамувам. Напротив, считам го за чест да имам един добър прием от такъв един патриот като г. Др. Цанкова." След интернирането на Цанкова Петков още по-фанатично се привърза към него. Хектографираните сатири се явиха именно като едно отмъщение за насилието, извършено върху „врачанския светец".

Знаеха ли либералните водители за приготовлението на Петковите позиви към тероризъм? Едва ли. Тия позиви отговаряха във всеки случай на едно голямо възбуждение у либералните кръгове против личността на княз Александра. В това време Независимост[2] пишеше:

[1] Братство, 13 март 1832.
[2] Независимост, 28 април 1882.

Може ли да има доверие народът към оногоз, който окова свободата му, който потъпка правдините му, който присвои и пръсна държавните му доходи, който продаде на чужденците най-скъпите интереси на страната?

Кой може да обича един тиранин?

Кой може да не чувства презрение и отвращение към един вероломник и клетвопрестъпник?

Това ожесточение против него караше именно княз Александра да бърза с търсенето на руския генерал, който трябваше да спаси положението на България. В Петербург изборът не можа да стане. Тогава князът се реши да замине за Москва, за да се съветва лично със славянофилите. Макар да бе много рано (трenът пристигаше в Москва на часа 6 сутринта), при все че валеше силен дъжд, князът биде посрещнат от една много отбрана публика. Сам Катков бе отишел на гарата. Приятелството между княза и славянофилите бе в най-сърдечната си фаза. „Москва, пишеше Аксаков в една лирическа и хвалебна статия в Русь, Москва има най-сетне утешението да поздрави в стените на своя исторически Кремъл Господаря на България."[1] А Катков наричаше княз Александра „славният венценосец", „Божият помазаник", „мъдрият вожд на братята българи". Цялата Москва направи на княза възторжен прием. В апартаментите, които той заемаше в Кремля, постоянно се явяваха посетители от висшето общество и депутации, които му поднасяха хляб и сол. Един търговец му подари даже камбана.[2] Княз Александър обичаше популярността и тази любов, която идеше към него тъй чиста, гореща и непосредствена, го вълнуваше радостно: отдавна той не бе виждал в България непринудени прояви на народните симпатии! В такова настроение той избра по препоръката на славянофил-

[1] Аксаков, пълните му съчинения, стр. 447.
[2] Головин, стр. 228.

ите двама генерали за министри на България: Каулбарс – на Войната; Соболев – на Вътрешните работи. Князът не познаваше нито единия, нито другия. За Каулбарса знаеше, че жена му била съученичка на г-жа Грим[1]; за Соболева казаха му, че бил другар на Каулбарса в Туркестан. Генерал Скобелев, който бе служил с Каулбарса в Ташкент, бе се произнесъл също добре за неговите способности. Впрочем енервиран от дългите безплодни преговори, водени по тоя въпрос, князът желаеше да свърши по-скоро всичко, за да замине за Дармщат. Преди това обаче той се отби в Петербург, за да вземе сбогом от императорската фамилия и да потърси съгласието на царя за минаването на двамата генерали на българска служба. Александър III одобри избора. Императорът и княз Александър имаха след това един нов разговор върху положението в България. Императорът продължаваше да бъде благосклонен. Вследствие оплакванията на княза Хитрово биде отзован и на 7 май напусна София. Князът се оплака от поведението на някои руски офицери: императорът го удовлетвори и в това отношение. Той упълномощи княза да издаде от негово име един приказ по българската войска, в който да заяви, че царят счита всяко дело на руските офицери в България, насочено против княз Александра, като насочено срещу него, императора, лично. Князът написа този приказ в самия кабинет на императора, който го одобри напълно.[2] За да бъде още по-осезателно удовлетворението, дадено на княз Александра, императорът награди с един висок орден генерал Лесовой, който бе станал мимо волята на Хитрово временно управляющи Военното министерство след оставката на генерал Крилова. Княз Александър замина след това при родителите си в Дармщат, ободрен от горещата поддръжка, която бе намерил в Русия.

[1] Г-жа Грим, интимна приятелка на княз Александра, бе съпруга на лекаря Грим, директор на военно-санитарното дело в България.

[2] Головин, стр. 222.

В България между туй работите се влошаваха постоянно. От Пловдив Славейков и Каравелов отправяха към народа в княжеството пламенни позиви за бунт. Българите са се борили, за да извоюват своята свобода, пишеше Н е з а в и с и м о с т и продължаваше:

> Ако тази свобода им се отнима, ако те под княз, избиран от тях, се намират в политически условия, по-тежки и от тези във времето на турците, на тях не остава, освен да поискат да се отърват от подобен княз. Никой не е мислил, никой не е желал, щото България още в началото на политическото си съществувание да търси свободата си и спасението си с пъдение на княза си, но ако тя се принуди на това, вината не ще бъде у народа, но у оногози, който не иска да зачита народа за нищо и който си въобразява, че Русия проля кръвта си само за него, че Берлинският конгрес създаде България, за да даде корона и княжество на Батенберга. Пътят, който българският княз по злощастие е избрал, няма друг изход.

По-примирителен в своите писма, пращани по вестниците, Цанков водеше също от Враца една скрита ожесточена борба против княза. В няколко месеца той бе успял да преобърне чорбаджийския град в огнище на либерализма. Оттук неговото влияние зареше над цялата провинция. Враца бе станала Мека на либерализма. В хана, гдето старият изгнаник живееше с бабата си, се нижеше цял ден една непрекъсната върволица от посетители, жадни за словото на народния мъченик. От тоя затънтен край Цанков бе несравнено по-опасен за правителството, нежели от София. Найумното щеше да бъде той да се остави свободен. Заслепен от своята вражда – и от своя страх най-вече, Начович заповяда, напротив, да го арестуват, под предлог че устроявал революция.[1] Като не счете това за достатъчно, Начович има

[1] През м. февруари в с. Кнежа, Раховско, станаха смутове; донесенията на полицията гласяха, че те били подбудени от

невероятната идея да обяви Цанкова за умопобъркан и да го затвори в лудницата. Тук историята се обръща в роман фейлетон. Намери се един съдебен следовател, който да държи едно постановление за мнимата лудост на Цанкова. Ето тоя любопитен документ:

ПРОТОКОЛ № 4

В 1882 г. юни 16. Подписаният А. Н. Парушев, съдебен следовател в първия съдебен участък при Врачанския окръжен съд, че зададените въпроси от мен на обвиняемия ги призна за действителни. И като имам предвид постановлението ми под № 1, относително в което намирам, че Др. Цанков не е в здравия си ум и за да се уверя още по-добре в това, то на основание временните съдебни правила постанових:

Да свикам вещи люде, които познават твърде добре Др. Цанкова, но като и вещите люде потвърдиха, че др. Цанков действително няма здрав ум, то на основание на тяхното показание и съгласно със същата статия да свикам окръжни лекари, за да се узнае дали действително обвиняемият Д. Цанков няма здрав разум, а обвиняемият Д. Цанков да се вдигне от дома на Д. Бошнакова и да се постави в казармата при Врачанския окръжен съд под полицейска стража съгласно ст. 628, пункт 6 от временните съдебни правила.

(Подп.) съдебния следовател А. Н. Парушев

Под това обвинение на лудост Цанков стоя цял месец. На 12 юли окръжните лекари от Враца, Рахово и Берковица бидоха повикани като експерти и съставиха медицински акт,

Цанкова. Върху Цанкова падна също подозрението, че чрез Стефанаки Савов, председател на Врачанския комитет на народното опълчение, готвел обща революция.

Вследствие на тия донесения на 17 юни Министерският съвет постанови да се отчислят всички окръжни комитети на опълчението и длъжностите им да се поверят на войнските началници.

че Др. Цанков се намира в нормално душевно състояние. На другия ден той биде освободен под частно поръчителство, но оставаше пак под полицейски надзор във Враца. След пускането му от затвора на Цанкова биде направено според Н е з а в и с и м о с т предложението да се откаже от всяка политическа деятелност и да се оттегли в Русия, гдето обещаваха да му плащат във вид на пенсия 10 000 лева. Цанков отхвърли тия унизителни условия и остана докрай твърд в своето изгнание. Твърдостта на стария деец бе толкоз похвална, че след идването на руските генерали положението на правителството изглеждаше вече съвсем затвърдено и за успеха на либералите шансовете се явяваха нищожни.

IV

УПРАВЛЕНИЕТО НА ГЕНЕРАЛИТЕ

Соболев и Каулбарс в София. – Връзки на Соболева с Гинсбурга. – Хиперболически монархизъм на „триумвирата". – Екстернирането на Каравелова през Балкана. – Русофилството на Стамболова. – Цанков във Виена. – Опит за удавяне на Цанкова в Дунава. – Камарата против генералите. – Борба по повод „драгунския корпус". – Заточението на Мелетия. – Бурна сцена между Григорий Доростолочервенски и Соболева. – Оставката на Начовича, Стоилова и Грекова.

Княз Александър се върна в София на 8 юни, а на 23-ти се състави новото министерство. В него влизаха: Соболев – министър-председател и на Вътрешните работи; Каулбарс – на Войната; Д. Греков – на Правосъдието; Начович – на Финансите; Теохаров – на Народното просвещение; д-р Вълкович – на Външните работи. На д-р Вълковича се повери и временното управление на новото, създадено с указ Министерство на обществените сгради, търговията и земеделието.

Генералите бидоха посрещнати в София с големи почести. Князът се разпореди да им се приготви в помещението на Държавния съвет една временна квартира, за която той изпрати от двореца мобили, килими и пр. Съкровището също се показа щедро спрямо тях. За пътни разноски от Петербург до София им се платиха 3000 рубли; определи им се заплата, двойна от тая, която получаваха българските министри; наемът на зданията, в които те щяха да живеят, бе

тоже за сметка на държавата; с една реч, извърши се всичко, за да бъде благоприятно тяхното първо впечатление от България. Консерваторските министри от своя страна бяха много предупредителни спрямо руските си колеги. Новият режим се начеваше при добри знамения. Начович и Греков приготвиха една декларация за политиката на правителството, която Соболев прочете в Министерския съвет в присъствието на княза. Сетне той поиска от другарите си честно слово, че ще изпълняват току-що прочетената програма добросъвестно и неуклонно. Министрите се заклеха. Церемонията се свърши с взаимни благопожелания за бъдещето.

Тази хармония не можеше да бъде дълготрайна. Генералите не отговаряха на въжделенията на Начовича. Преди всичко те идеха с изрични инструкции от императора да съдействат за помирението на българските партии и да щадят либералите. От друга страна, Соболев не бе избягнал от изкушенията на Гинсбург. Преди да замине от Петербург, той бе му обещал да разреши железнопътния въпрос. На почвата на тази конкуренция един конфликт между него и приятелите на Хаджиенова бе неизбежен. Със своя характер Соболев не можеше, освен да изостря тоя конфликт. Той бе надут, с увлечения на гимназист. „Понякога бързината на съжденията му граничеше с лекомислие“, пише Карцов[1]. Към тия недостатъци на Соболева се прибавяше твърдото му убеждение, че той е предопределен да играе в България една провиденциална роля. Военният министър Каулбарс – бе по-малко претенциозен. Той бе настоящи general de cavalerie, т. е. тип на офицер буен, веселяк и малко блъснат. Неговата голяма мечта бе да стане популярен във войската. Той обичаше декоративната страна на своя занаят: правеше чести прегледи, държеше патриотически речи пред фронта, а

[1] Ю. Карцов, op. cit., 145.

la Скобелев, и караше войниците да му викат ура! Политическите грижи той оставяше на Соболева, който по положението си, както и по своя амбициозен дух го владееше всецяло.

След като прие властта, Соболев трябваше да замине за Русия, за да доведе семейството си. На път той се отби в Сандрово[1], гдето бе го поканил княз Александър. Генералът биде посрещнат във Варна с извънредни почести. Една великолепна кола, впрегната а la Daumont, го откара в Сандрово; един взвод от княжеския ескадрон го конвоираше по пътя; в двореца му бяха отредени апартаменти редом с княжеските. Очевидно князът полагаше големи старания, за да привърже към себе си Соболева. Както и други пъти обаче, и сега той превиши мярката. Непобедимото му желание да се нрави, тази инстинктивна ласкавост, която той дължеше на своето полуполско произхождение (майка му бе полякиня), го увличаха в излишности, неблагоразумни за всеки случай и особено опасни по отношение на русите, раса, очарователна у дома си, но безкрайно арогантна в Изток.* Вместо да оцени любезността на княза като проявление на благосклонността на владетеля, Соболев я претълкува като една дан, дължима на неговото особено положение в България. Той се помисли сериозно един вид вицекрал на България и почна да гледа на княз Александра като на фикция, поставена между Европа и руското господство в България.

В Сандрово пребиването на Соболева мина тоя път без никаква дисхармонична нота. Соболев, словоохотлив и самоуверен, изразяваше своите идеи върху управлението; князът одобряваше. Разходките и гощаванията им отнимаха впрочем повечето време. Единствената положителна работа, извършена тук, бе окончателната редакция на новия избирателен закон.

[1] Днешният Евксиноград.

Проектът бе изработен от един французин и представен на Начовича. Той съдържаше следните важни преобразувания: 1) въвеждането на двойната система на гласоподаване чрез гласни; 2) установяването на имуществен и образователен ценз; 3) лишението на чиновниците от право на избираемост; 4) намаление числото на депутатите. Князът си запазваше според тоя проект правото да назначава председателя и подпредседателя на Народното събрание. Тая избирателна система е единствената важна реформа на консерваторите през режима на пълномощията. Тя имаше за цел да пренесе политическото могъщество в България от широката маса, чиято поддръжка консерваторите не можеха никога да спечелят, във владеющите класи. По тоя начин се изменяваше от основа политическият строй на княжеството и се създаваше в него едно изкуствено равновесие на обществените сили.

Соболев имаше върху конституционните въпроси понятията на един руски генерал, който е служил в Туркестан, т. е. на първо време не разбираше от тях нищо. Той одобри с някои незначителни поправки проекта на Начовича и го върна в София с препоръка да бъде внесен немедлено в Държавния съвет. След това той замина за Русия. Князът го изпрати до парахода.

Тази голяма интимност на княза със Соболева не се понрави никак на консерваторите. Преди да замине от София, генералът бе изказал с особена енергия намерението си да се занимае с железопътния въпрос. Това предвестие бе им подействало много обезпокоително. Те се бояха сега да не би сантименталният княз да е взел в порива на някой сърдечен разговор със Соболева някакво задължение в полза на Гинсбурга. За всеки случай те решиха да проявят още по-демонстративно своята преданост към престола. Български глас почна да обнародва ред статии, в които монархическият принцип бе изразен с лиризма на илоти. „Трябва да признаем веднаж за всякога, пишеше тоя вестник, че началото на всичко у нас е държавният глава и че без тоя държавен глава нито либерали, нито консерватори могат да свършат нещо."[1] Друг път той казваше: „Народът не знае нито либерали, нито консерватори, той знае само княза... Той доверява на ония, на които доверява и князът. Ето силата на консерваторите."[2]

Силата на консерваторите се състоеше в действителност във факта, че либералната партия бе поставена вън от законите. Нейните водители бяха или интернирани, или изгнани, или под полицейски надзор. На 13 февруари Начович издаде срещу дядо Славейкова следното окръжно:

> На известния Петка Р. Славейков е забранено да преживява в княжеството. Вследствие на това заповядваме ви, г-не управителю, да направите потребните разпореждания да се не пропуща в пределите на княжеството.
>
> Министър: Г. Д. Начович.
> Гл. секретар: Д. Д. Агура.

През лятото същата мярка биде взета по отношение на Каравелова.

На 1 юли след свършването на изпитите Каравелов и г-жата му тръгнаха от Пловдив за Русе през Балкана; с тях пътуваше Живков с жена си, които отиваха за Търново. Като се научиха, че Каравелов тръгнал от Пловдив, веднага се дадоха заповеди, за да не се допусне той в княжеството. Габровският околийски началник прати стражари да захванат проходите в Балкана; пратени бяха със същата цел и стражари от Севлиево. По една любопитна причина всичките тия мерки останаха безуспешни.

Жандармите, четем в Независимост[3], които бяха поставени да вардят на главния път, не можаха да познаят г. Кара-

[1] Български глас, 24 юли 1882.
[2] Ibit, 14 август.
[3] Независимост, бр. 7, юли 1882.

велова. Тям бе казано, че Каравелов бил човек страшен, с голяма брада, с дълга рошава коса и други подобни ужасяващи черти. Вместо такъв те видяха человек млад и скромен, който носеше на ръце едногодишната си любава дъщеря. Чертите на г. Каравелова, като не отговаряха на даденото за него описание на жандармите, г. Каравелов мина свободно оттатък Балкана и слезе в Габрово, петък към пладне. Властите, като узнават това, начаса става разпореждание и г. Каравелов бе арестуван в стаята си в хотела, в който се бе отбил. Жандарми бидоха поставени в хотела и пред вратата на стаята, за да не пропущат никого.

Арестуването на Каравелова произведе голямо вълнение в Габрово. Една депутация от граждани поиска неговото освобождение от околийския началник. Сам Каравелов телеграфира до министерството да пита по кои причини му се забранява влизането в княжеството. Под натиска на населението началникът освободи Каравелова. Сега той тръгна да прави визити по града, посрещан от всички с жива симпатия. В неделя сутринта г-жа Каравелова замина през Търново за Русчук; към пладне същия ден околийският началник съобщи на Каравелова, че има заповед да го изпрати под конвой зад границата. Новината се пръсна веднага по града и скоро около хотела се натрупа голямо възбудено множество. Либералите искаха да правят демонстрации против правителството, но Каравелов ги отклони от това намерение. Подир това, обиколен от стражари, той потегли назад към Балкана; многолюдието го придружаваше, мълчаливо и трептуще. Когато шествието се приближи до гимназията, учителите и учителките излязоха да поднесат на Каравелова венци. Младежта запя модната тогава в Габрово патриотическа песен:

Не преклаңяй глава,
народе мил, драг!
Не преставай за свобода
да гониш своя враг.

С песни и викове „Да живее Каравелов!" народът изпроводи изгнаника чак до Червен бряг. Тук се държаха пламенни речи, които предизвикаха умиление в тълпата: някои плачеха с глас, други прегръщаха Каравелова. Десетина екзалтирани момчета не рачиха да се отделят от него и го придружиха чак до Балкана.

Тоя с нищо неоправдан остракизъм не можеше, освен да увеличи ожесточението на двамата либерални водители. Тонът на Независимост спрямо княза и Русия стана сега много по-жесток. Особен акцент на озлобление носеха статиите срещу Русия. П. Р. Славейков бе стар русофоб. През време на Църковния въпрос, когато партията на д-р Чомакова се бореше срещу Игнатиева, Славейков бе писал в своя вестник Македония тия смели редове: „Русия може да пази своето человеколюбие за своите полудиви народи, а нас да остави на нашата участ. Панславизмът не може днес без Русия, а това е, което ние не щем. Да припознайме първенството на Русия, ще каже да наведем глава под нейната желязна власт."[1] Освободителната война, разбира се, угаси това негово недоверие към Русия. В упоението от великия подвиг Славейков взе лирата си, за да изпее една ода за руския цар. След преврата обаче едновремешната идейна омраза се събуди пак, по-ядовита сега, защото бе постоянно раздразнявана и защото към нея се прибавяха и лични мотиви.

Любопитното е, че докато Независимост от Пловдив бичуваше произвола на русите в България[2], Соболев правеше първите опити за сближение с либералите в княжеството.

Към края на септември крал Милан върна в Русчук по-

---

[1] Македония, бр. 7, декември 1871, Цариград.

[2] Срещу княз Александра Независимост обнародва във фейлетон една алегорическа повест на Захари Стоянов под наслов „Искендер бег." Захари Стоянов, Ив. Стоянович и др. бяха дошли в Румелия след преврата.

сещението, което князът му бе направил преди една година. Всичките министри присъстваха на посрещането. На връщане Соболев се отби в Търново, за да уреди един спор между тоя град и Горна Оряховица за пазара на добитъка. Стамболов устрои на генерала необикновено посрещане. При влизането му в града го очакваше една грандиозна овация.

В овацията взеха участие, разказва сам Соболев[1], повече от 5000 души. Мен ме покриха с цветя. Произнесоха се речи. Свири музиката. Аз се увлякох. Аз живо помнех Търново от 1877 г.; срещнах маса познати на Марно поле, на същото това място, гдето ми беше палатката във време на войната; развих своите мисли за бъдещето на България. „Да живее Санстефанска България!" „Да живее свободният, самостоятелният български народ!" „Да живее князът – олицетворение на тая свобода!" „Да живее законният ред, за който велика Русия е положила толкова жертви!" Това последно възклицание предизвика цяла буря и тълпата наново викаше: „Да живее нашата конституция, Търновската конституция!"

В това време Стамболов бе ярък русофил. След като бе видял в две нещастни въстания безсилието на българския народ сам да се освободи, минаването на Дунава от победоносните руски войски завладя възторжената му млада душа с едно обаяние, което ще ослабне по-късно под удара на други събития, но никога няма да угасне съвсем. Разбира се, русофилството на Стамболова нямаше нищо от грубия фетишизъм, който някои се опитаха да развият в България. То се съпровождаше винаги с политически разчет. Като посрещаше Соболева с тия демонстрации на уважение, Стамболов искаше да даде на тщеславния генерал впечатлението, че той е много популярен в България, и да раздуха чрез тая илюзия претенциите му спрямо княза и правителството. Младият агитатор се надяваше, че по тоя начин ще ускори

[1] Русская старина, 1886, септември, стр. 741.

Петко Каравелов

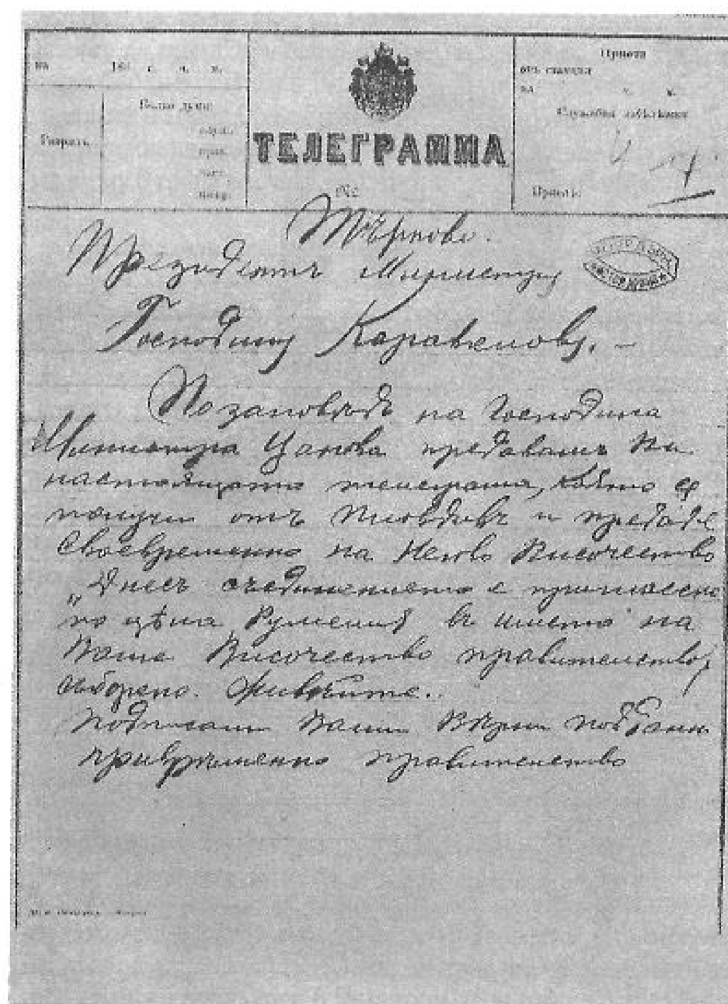
ТЕЛЕГРАММА

Търново.
Президенту Министеръ
Господину Каравелову.—
По заповедь на Господина
Министра Цанова предаваме Ви
настоящата телеграма, която се
получи отъ Пловдивъ и предайте
своевременно на Негово Височество.
„Днесъ съединението с Източна
Румелия въ името на
Ваше Височество правителство
обявено. Живейте.
Подписали Ваши вѣрни поданни
привременно правителство

Телеграма от временното правителство на Източна Румелия до председателя на Министерския съвет на Княжество България Петко Каравелов за обявяването на Съединението, Пловдив, 6 септември 1885 г.

конфликта между генералите и консервативния кръжок и ще помогне на либералната партия да излезе от нейното безправно положение. Планът бе разумен и той успя. От Търново Соболев се върна с убеждението, че страната е с него и че в една борба с Начовича и Грекова той лесно ще бъде победителят. Неговите знаменателни думи за „законния ред" бяха една стъпка, извършена по тоя път.

Цанков бе имал в същото време същата идея за сближение с генералите. Още докато Соболев бе в Русе, той му телеграфира, за да иска разрешение да заведе дъщеря си във Виена, гдето щеше да я настани в един пансион. Соболев доложи за тая молба на княза и с негово съгласие отговори на Цанкова: „Мога да ви позволя да заминете за Виена, ако ми дадете честна дума, че ще се върнете в България, щом го поиска съдът по вашата работа, и ако във време на пътуването няма да възбудите безпокойство в населението и да смущавате реда в страната."[1] Цанков отговори с голямо достойнство, че не е в неговите нрави да бяга от закона, че желанието му е да остави костите си в своето отечество и че никога не е искал да нарушава реда в своята страна. Соболев му разреши; после обаче той има причини да се разкае. Във Виена Цанков биде поканен в редакцията на Die Presse, гдето в една интимна беседа се произнесе твърде остро върху руската политика в България. На другия ден Die Presse обнародва тоя разговор във вид на интервю. Препечатано в много европейски вестници, то произведе голям шум. Цанков бе казал: „Очистете отечеството ми от русите, и у нас ще се прекратят всички смущения и ще се установи ред." Тия изявления раздразниха крайно Соболева. Сам Цанков не закъсня да изпита последствията от своето неблагоразумие.

На връщане от Виена Цанков мина през Русчук. Тук либералите се готвеха да му направят един триумфален прием. Но полицията, действующа по личните заповеди на На-

[1] Марица, 19 октомври 1882.

човича, който по това време се намираше също в Русчук, се опита да осуети манифестацията.

Окръжният управител, разказва д-р Вачев, бе се разпоредил да не се допуска никакво посрещане; но ние събрахме едно голямо множество и като изтласкахме полицията, завзехме перона на пристанището. Пристигането на малкото параходче, което носеше Цанкова, биде поздравено със заглушителни викове ура! Приставът заповяда тогава на капитана да не се спира, а да продължи пътя си нагоре по Дунава. Ние обаче настоявахме да излязат пътниците, хвърлихме едно въже и дръпнахме парахода, който се доближи. Щом Цанков излезе на брега, множеството го дигна на ръце и тръгна да го носи към файтона. Полицията се опита да го грабне, стана голяма схватка; в боричканията Мантов улови пристава за рамената и го хвърли в Дунава. Минаването на Цанков по улиците бе царско; целият град бе излязъл да го види. Той влезна в къщата, гдето живеехме аз и Стефан Михов Киселов. През нощта полицията искаше да грабне Цанкова, но ние заявихме, че ако тя влезе със сила в къщата ни, ще стреляме. Цяла нощ стояхме с револверите в ръце. На другия ден се научихме, че в тъмнината консерваторите мислели да удавят дядо Цанкова в Дунава. Ние подир по това направихме една анкета и се убедихме, че мълвата бе истинска. Лодкарят, който бе нает за тази цел, сам призна пред нас, че се готвело подобно престъпление. Тогава ние отдавахме тази ужасна идея на Начовича.

Както и да е, на другия ден, рано още сутринта, Цанков биде арестуван и през Рахово изпратен под конвой във Враца. Заповедта бе дадена лично от Начовича. Соболев, министърът на Вътрешните работи, биде предупреден за нея тъкмо 24 часа след като тя бе изпълнена. Срещу насилственото възвръщане на Цанкова във Враца генералът не възставаше: един човек, който бе държал във Виена неприличен език против Русия, не заслужаваше никакво покровителство! Обаче той биде обиден, загдето една такава важна мярка като арестуването на един бивш министър-председател бе взе-

та, без от него, респективния министър, да е било искано никакво разрешение. Окръжният управител Анев отговаряше, че той е пратил една телеграма в Министерството на вътрешните работи, но тя била предадена с голямо закъснение. Соболев не се задоволи с тия обяснения. Той наказа Анева, като го премести от Русчук в Свищов. Взимайки повод от нередовността на станцията, Соболев, от друга страна, отне от д-р Вълковича временното управление на Министерството на общите сгради и съобщения, под ведомството на когото бяха телеграфите. Като санкция за грешката на един телеграфист мярката бе съвсем несъразмерна, но Соболев чакаше отдавна сгоден момент, за да вземе Общите сгради от д-р Вълковича, известен по неговата опозиция срещу проектите на Гинсбурга и с-ие.

Въпреки тая чрезмерна строгост на Соболева неговите отношения с консерваторите оставаха наглед коректни. И двете страни не бяха изгубили още надеждата за един компромис. С Хаджиенова генералът бе даже в приятелски отношения. Те се виждаха често, канеха се на гости и беседите им се въртяха все около железнопътния въпрос. През ноември Соболев в качеството си на министър-председател обнародва един вид рескрипт до Хаджиенова, за да възхвали плодотворната му деятелност по устройството на столицата. Като се знае голямата непопулярност на Хаджиенова в това време, обвиненията, които опозицията хвърляше[1] против него по отчужденията в София и по участието му в разни сделки с хазната, тоя израз на публично благоволение бе от страна на генерала много знаменателен. Очевидно той имаше известна вяра, че едно споразумение с консерваторите е още възможно, и не искаше да дойде с тях до разрив.

С такива илюзии той произведе към края на ноември

[1] На 15 ноември в една частна къща М. Балабанов и д-р Помянов свикаха митинг срещу Хаджиенова и отидоха да манифестират против него пред къщата на Соболева.

законодателните избори. Насилията не бяха вече брутални, както при Ремлингена, но намесата на администрацията бе явна и тъй демонстративна, че масата бе обезсърчена предварително. Малко след това Соболев се разкайваше, че е употребил силното влияние на властта в полза на консерваторите[1]; но тогава бе вече късно. Консерваторите дойдоха в камарата с грамадно болшинство: от 56 души (такова бе числото на депутатите според новия избирателен закон) те имаха на своя страна 49. От видните либерали М. Балабанов и Н. Сукнаров бяха избрани в София. Но вследствие на големите безредици, които консерваторските шайки бяха произвели в столицата при мястото на гласоподаването, изборът се счете за несъществуващ.

Народното събрание се свика на 8 декември под председателството на Варненския митрополит Симеон. Съставът на камарата не бе лош: в нея фигурираха хора с известно социално положение, тия именно представители на буржоазията, за които бе мечтал Начович. Те бяха обаче в голямата си част без престиж в страната и никой от тях не бе политически човек. По своята законодателна работа това Събрание не се отличи. Впрочем Държавният съвет не бе успял да приготви важни законопроекти, а от себе си министрите не показаха голяма инициатива. Най-плодовит се оказа пак Начович. Той имаше за съветник в Министерството на финансите един френски специалист, Кейе, който му даваше голямо съдействие. Кейе приготви проектите за заменяването на десятъка с поземлен данък, за отчетността по бюджета и за бирниците. Начович представи също и един законопроект за преустройството на банката върху акционерни начала – опасна идея, към която той остана привързан дори до 1899 г. и която, ако да бе се осъществила, щеше да постави кредита в България в чужди ръце.

[1] Вж. цитираната статия в Русская старина.

Безплодна в законодателно отношение, тази сесия се отличи с опозицията, която прави на руските генерали.[1] Враждебностите се откриха с една интерполация на габровския представител Манафов върху злоупотребленията, приписвани на Копиткина. Тоя млад руски инженер бе още от 1879 г. директор на железниците и бе показал покрай една чрезмерна ревност в полза на Гинсбурга, Полякова и с-ие голям произвол в харченето на държавните средства. Едно от първите дела на д-р Вълковича, когато пое управлението на Обществените сгради, бе да уволни – Копиткина. Генерал Каулбарс обаче го задържа в своето министерство като директор на военните постройки. Консерваторите счетоха, че това назначение е насочено срещу тях, и подбудиха Държавния съвет да се занимае със сметките на Копиткина и да докладва за тях на княза. Бе се пръснала даже мълвата, че докладът искал даването под съд на подозрения чиновник. Това бе привидният предлог за интерпелацията; но в действителност главният мотив бе железопътният въпрос.

Подбудени от своите министри, депутатите почнаха вече една систематическа борба срещу генералите. Интерпелации ставаха сега почти във всяко заседание. Ораторите бяха все едни и същи: д-р Цачев, Геров, Шивачев, Анев. Анев, преместен подир историята с Цанкова в Русчук и понижен, си бе дал оставката, за да се кандидатира в изборите. Лично озлобен срещу Соболева, той не пропущаше случай да го бичува в камарата.

Генералът отначало отговаряше охотно. Той изпитваше известно удоволствие да се поставя в ролята на парла-

[1] Соболев бе направил всичко възможно, за да привърже депутатите към себе си. Той бе устроил за тях безплатна квартира в един хотел, хранеше ги на държавна сметка, даже раздаваше им бонбони, които те намираха на столовете си в заседателната зала. Депутатите обаче не се съблазниха. Те слушаха своите водители българи и по тяхно вдъхновение създаваха постоянни неприятности на генералите.

ментарен министър и мислейки се за оратор, вземаше пози на гръмовержец. Но времената бяха минали, когато депутатите не смееха да погледнат в очите един руски генерал. Депутатите не бяха сега селяни. Те бяха хора с пълна независимост, навикнали сами да командват. Стоящи твърдо срещу генералите, те не се поддаваха на никакво повелително внушение. Тяхната опозиция толкова повече енервираше Соболева, че тя не изпадаше в крайности на словото, а бе, напротив, почтителна наглед и много тактична. Срещу буйността на нервозния русин тя изпречваше турската хитрост на нашите чорбаджии.

Това положение на скрита война не можеше да се продължава. След първите схватки дойде и моментът за едно сражение. То се даде по повод „драгунския корпус", една военна жандармерия, създадена подир преврата по руски образец и твърде омразна на населението. Още в отговора на тронното слово камарата бе поместила един пасаж, с който молеше княза да се постави жандармерията под ведомството на гражданските административни власти. Но Соболев и Каулбарс не даваха да се посегне върху драгуните, тъй като, командвани от руски офицери, те им бяха сляпо подчинени; князът бе по тоя въпрос напълно солидарен с тях, ценейки драгуните като добра строева кавалерия. Въпреки това на 5 януари Шивачев подигна в камарата въпроса за унищожението на драгунската жандармерия. Всички консервативни оратори го подкрепиха; министрите българи мълчеха. Генералите отначало се опитваха да действат върху депутатите с аргументи; сетне пред неприязненото единодушие на камарата Соболев заяви грубо, че волята на княза е да се запази тая военна стража. Обидени от тоя повелителен език, депутатите се оплакаха на княза, който забеляза на Соболева, че е отишел много далече в своята намеса. „Vous avez froisse la chambre", каза той на генерала.[1] След като тоя су-

[1] Русская старина, ibit, стр. 712.

ров тон не успя, пред депутатите се правиха нови постъпки, без заповедничество вече, но те останаха без резултат. Камарата се закри, без да се предвиди в бюджета кредит за драгуните. Князът заяви тогава, че няма да утвърди бюджета.

Имаше едно средство за изход: Държавният съвет. Но и държавните съветници бяха консерватори в болшинството си. На свой ред те отхвърлиха кредита. Князът се принуди да направи една голяма отстъпка: съгласи се, щото пешите жандарми да се извадят от драгунския корпус. Но консерваторите и на това не склониха. Те искаха да покажат, че чрез двете най-високи учреждения в страната те държат положението. Странно може да се види упорството на консерваторските водители спрямо княза, комуто те постоянно правеха изявления за безгранична преданост. По всяка вероятност, знаейки колко той бе впечатлителен, те искаха да го стреснат малко, за да не попадне всецяло под влиянието на генералите. Впрочем тяхното упорство не трая докрай. С един рескрипт до Соболева князът заповяда на Министерския съвет да състави немедлено указ, чрез който да се асигнува сумата, необходима за поддържането на драгуните. Соболев веднага свика министрите на съвет, за да им съобщи волята на княза. „След прочитането на рескрипта, разказва Соболев, Начович със злоба заяви: „Аз си подавам оставката." Греков стоеше на стола и съвършено бледен, със свойствената си дързост каза: „Тогава и аз излизам в оставка; нека работят без нас." Стоилов мълчеше.[1] Соболев би желал да приеме оставката им, но кого щеше да тури на тяхното място? Да се поверят вакантните портфейли на някои от „умерените либерали", князът нямаше да се съгласи. А едва ли и те биха приели при наличността на пълномощията.

[1] Русская старина, ibit, стр. 715. – Стоилов бе заместил като министър на Външните работи д-р Вълковича, който биде назначен председател на Държавния съвет след оставката на Т. Икономова.

Оставаше друго едно средство, то вече съвсем радикално: да се повикат руси за всичките министерства. Но установяването на една руска диктатура в България нямаше ли да бъде съпроводено с още по-големи трудности? Соболев помоли поради това консерваторите да не настояват на оставката си. Той ги убеди без мъка, защото и те всъщност не бяха наклонни да напускат министерството, боейки се да не се възобновят срещу тях репресиите, с които бе се отличил Ремлинген. След като видяха, че тяхното противене би докарало една опасна криза, те подписаха указа. На другия ден Соболев и Каулбарс занесоха предложението за кредит в Държавния съвет и поискаха да се гласува веднага, в тяхно присъствие. Съветът се подчини, давайки още веднъж доказателство за своето нравствено безсилие.

Въпросът за драгуните подигна много шум, но това бе в борбата между генералите и „триумвирата" само един инцидент: основният мотив на тази борба оставаха железниците. Соболев постоянно главоболеше княза със своите ходатайства, бидейки нетърпелив да обезпечи интересите на Гинсбурга. Колебанието на княза ставаше се по-мъчително, комично в известна смисъл. Поставен между растящото давление на Соболева и заплашванията на консерваторите, че ще го напуснат, той изпадаше в отчаяние, оплаквайки се от всички, чувствайки се съвсем уединен и безпомощен пред тази конкуренция на интереси, която се водеше върху неговата глава. При това положение въпросът биде внесен в Събранието. Соболев бе приготвил един законопроект твърде сложен, твърде тъмен, скроен според желанията на Гинсбурга; Министерският съвет го отхвърли. Начович, който бе успял между туй да вземе временното управление на Министерството на обществените сгради, изработи друг един проект, съобразен с идеите на консерваторите, и – трябва да се добави – с интересите на България. Проектът с малки изменения биде приет от Събранието. То гласува и един кредит от 350 000 лв. за изучването на една линия, която да свързва София с Дунава, от една страна, и с македонската граница, от друга. Един член от законопроекта гласеше: „Правителството се задължава да направи свои изучвания: никакви чужди изучвания няма право да приема или купува." Ударът бе прямо насочен срещу Соболева. С тоя проект се ликвидираха всичките права, които Струве считаше за придобити. Камарата се показа при разискванията на тоя проект много грижлива за интересите на съкровището. Тя предвидя всичките необходими гаранции за публичността на условията и за сериозността на търга. Накрай тя реши, че поемните условия трябва да бъдат обнародвани в един определен срок, преди депутатите да се свикат на сесия за одобрението на търга.

С гласуването на тоя закон разривът между консерваторите и генералите бе вече пълен; оставаше още да се яви някой удобен момент, за да може той да избухне. Тоя повод бе интернирането на Мелетий.

В 1877 г. Мелетий, Софийски митрополит, се бе провинил тежко спрямо църковната дисциплина. Докато другите владици стояха в епархиите си, за да ободряват паството си, уплашено от яростта на бягащите турски войски, той без разрешение от екзарха бе избягал от Цариград в Русия, отгдето се бе присъединил към похода. Присъствието на един български митрополит в руския стан можеше да изложи в опасност Екзархията и без туй силно подозирана от Портата: времената не бяха още много далеко, когато един гръцки патриарх бе обесен на самите врата на Патриаршията. Мелетий не бе помислил за всичко това. Той бе увлечен от своя буен характер; в действителност той бе – както много български калугери – хайдук по душа и искаше да види отблизо войната. Обладан и от тайната амбиция да стане екзарх, той се надяваше, че русите ще си спомнят за него и за неговата преданост, когато низвергнат Йосиф I, чиято съдба изглеждаше тогава решена.

Още в 1877 год. съветът при Екзархията наказа Мелетия за неговата постъпка; но в радостта на Освобождението присъдата биде забравена. В 1878 г., когато Учредително-

то събрание заседаваше в Търново, владиците се занимаваха с положението на Мелетия, но залисани в други борби, те не дойдоха до никакво разрешение. Между туй Мелетий зае безпрепятствено своя пост в София. Тук станаха с него ред неприятности. Веселяк, той обичаше виното, гуляите и други светски удоволствия. Поведението му, с една реч, бе причина на голяма съблазън за народа. Еднаж едно възбудено множество начело с Боботанова, хаджи Манова и други софийски либерали взе трона от „Св. Крал", изнесе го навън и го счупи, за да протестира срещу недостойния владика, комуто заяви, че ако смее да се яви още веднъж на богослужението, ще бъде измъкнат от олтара и влачен по плочите на църквата. Забележително е, че докато Мелетий въодушевяваше селските тълпи в полза на преврата и водеше хорото пред двореца, консерваторите прощаваха неговите ексцентричности, но когато той, краен русофил, бе взел страната на Соболева, те решиха да му отмъстят. Заедно с Доростолочервенския митрополит Григорий, който мечтаеше да земе Софийската епархия, консерваторите устроиха изгонването на Мелетий. Присъдата от 1877 г. биде извадена от архивата и чрез своя представител в София Григорий екзархът поиска от Министерството на външните работи и вероизповеданията нейното изпълнение. Решението на Екзархията бе да се изпрати Мелетий във Враца, класическия вече град на изгнанията, но Мелетий помоли да му се даде като местожителство Рилският манастир, в околностите на който той имаше чифлик. Министерството се съгласи.[1] Стоилов предупреди ли Соболева, че ще изпълни екзархийската присъда? Той твърдеше, че не само отишъл лично да му изложи въпроса, но се разговорил със Соболева и върху мерките, които трябваше да се вземат, за да стане интернирането на вла-

[1] Министерството на външните дела направи голяма грешка, че върху екзархийската присъда изтри думата „Враца", като я замести с „Рила"; оттам и обвинението на Соболева, че присъдата била фалшифицирана.

диката безшумно. Градоначалникът Карнович бил получил от Соболева заповед да изпрати стражари, за да конвоират Мелетий. Както и да е, на 25 февр. Мелетий биде вдигнат от митрополията. От конвой не стана нужда. Двама чиновници на министерството, Харитон Генадиев и Добри Ганчев, убедиха Мелетий, че ще бъде по-добре за него и по-достолепно да не се противи на властта. Мелетий заповяда тогава да впрегнат неговия собствен файтон и тръгна за местоназначението си доброволно. Соболев без никакво основание претендира, че всичко това станало скришом от него; инак той не щял да допусне това поругание с владишкия сан. Наистина същия ден той изпрати своя секретар Щеглова и прокурора – русин – Осетрова да докарат назад заточеника. Мелетий обаче отказа да се върне. Той се боеше да не предизвика срещу себе си още по-големи строгости от страна на църквата. Като се научи за опита на Соболева да попречи на изпълнението на едно синодално решение, Григорий отиде да протестира пред него. Свиждането бе много бурно.

Григорий[1], не скривайки своята злоба, влезе в кабинета на генерала, без да продума нищо. Соболев го покани да седне и му предложи цигара.

– Какво ще заповядате, Ваше високопреосвещенство? – го попита генералът.

– Чух, че Ваше превъзходителство сте се разпоредили да върнат в София митрополита Мелетия – каза той.

– Да, разпоредих се; пратих телеграма.

– Но това е противозаконно; той е заточен вследствие една присъда на Синода!

– Аз зная това – каза генералът.

– Тая присъда е безапелационна; апел може да се прави само пред Бога – изрече тържествено Григорий.

– Аз мисля, че това не е тъй.

[1] Сцената е разказана от самия Соболев в споменатия брой на Русская старина, отдето я вземаме.

– Прочетете законите.

– Чел съм ги; по законите на Негово високопреосвещенство Мелетий трябваше да му се даде възможност да се оправдае.

Григорий кипеше от яд – това се виждаше по малката му фигура. Скулите му, много подобни на еврейски, трепереха на главата му.

– Ний, както се вижда, не се разбираме един друг, Ваше високопреосвещенство – забележи Соболев. – Аз съвсем не съм разположен да се намесвам в същността на делото; на това аз нямам права. Аз разреших на митрополита Мелетий да се върне за няколко дни, за да си нареди работите.

– Аз ви моля да не се бъркате в църковните работи – изрече с авторитет Григорий. – Като наместник на екзарха аз не мога да допусна това.

– Своите разпореждания не мога да отменя – каза хладно генералът.

– Направете това заради мене – каза меко Григорий.

– Не мога, защото с Мелетий се постъпи жестоко.

– С него се постъпи справедливо!

– Извинете – забележи Соболев, – но аз не зная държави, гдето митрополитите да се пращат на заточение с жандарми!

– А аз зная такава държава – възкликна Григорий, като подскочи и сякаш се възрадва.

– Аз не зная.

– Това е Русия – извика почти Григорий.

Инцидентът не се свърши в полза на Соболева. Екзархът, чийто авторитет бе уронен, се оплака от намесата на генерала пред руския посланик в Цариград. В кръговете на посолството поведението на Соболева бе произвело и без това лошо впечатление. „По мнението на всички, пише Карцов, той бе постъпил твърде самовластно, забравяйки, че България не е Средна Азия, нито е Полша."[1] Помолен от Соболева

[1] Ю. Карцов, стр. 125.

да служи за посредник между него и екзарха, Нелидов отказа. „Аз не съм тук, каза той, за да върша черната работа на Соболева. Нека той сам да се разправя." Конфликтът биде най-сетне изгладен от А. Щеглова, шурей на Соболева и негов секретар, който ходи специално в Цариград, за да поднесе на екзарха един вид извинения. По тоя начин църквата доби своето удовлетворение.

С това обаче не се свършиха трудностите за Соболева. Подир инцидента с Мелетия Стоилов си подаде оставката (28 февруари). Неговият пример биде последван веднага от Начовича и Грекова. Кризата избухваше в твърде неблагоприятен момент за Соболева; тя го завари с ослабнал престиж, без никакъв план, стреснат от самата своя победа. Първата му мисъл бе да задържи за известно време Начовича и Грекова, докато да им намери наследници. Те обаче не искаха да стоят нито един ден повече в Соболевия кабинет. Тогава се начена едно от най-комичните зрелища в новейшата ни история: излагането на министерските портфейли на малонаддаване.

V

ГЕНЕРАЛИТЕ ПРОТИВ КНЯЗА

Министерството на „управляющите". – Доноси на Соколова против княза. – П. Р. Славейков в София. – Тайният рапорт на консерваторите до княза. – Либералният конгрес в Русчук. – Съглашението между софийските либерали. – Коронацията на Александра. – Българските депутации до царя. – Свиждането на княз Александра и принц Фердинанда в Москва. – Проекти на руската дипломация и детронирането на княз Александра.

Соболев тръгна по София да дири министри едва ли не с обявление по улиците. От видните политически деятели той не можа да склони никого. Никой не вярваше вече в залезващата звезда на генерала. Отказваха да влязат в неговия кабинет дори второстепенните хора: В. Д. Стоянов например. Кризата трая няколко дена. Най-сетне, не можейки да намери министри, Соболев назначи в министерствата управляющи. Тоя своеобразен кабинет от военни и от чиновници имаше следния състав: Соболев – министър-председател и на Вътрешните работи; Каулбарс – на Войната; Теохаров – на Правосъдието; Д. Д. Агура – на Просвещението; Кирияк Цанков – на Външните работи; княз Хилков – на Обществените сгради, търговията и земеделието. Малко по-късно Т. Бурмов взе Министерството на финансите.

„Управляващите" влезнаха в министерствата си не като политически лица, а като секретари. Те не се явяваха на

доклад у княза, а се сношаваха с него чрез Соболев, който заставаше вече в мечтаната от него поза на канцлер. Цялата държавна власт в княжеството минаваше сега в руски ръце, а княз Александър се превръщаше в едно печално подобие на тия rois faineants, за които ни говори историята на франките. Каква жалка развязка на политическия роман на неговата младост – „пълномощията"!

Мъчно може да се помисли наистина едно положение, по-неприятно от онова, в което бе изпаднал княз Александър. Той бе се подчинил съвършено на генералите и при все това тяхната злоба спрямо него не бе обезоръжена. Те не можеха да му простят, загдето камарата бе ликвидирала железопътния въпрос в техен ущърб. Сега те продължаваха против него старите интриги на Хитрово. В Петербург Соболев пишеше, че „Батенбергският принц" бил предан всецяло на австрийските интереси, че насърчавал католическата пропаганда (!) и че имал намерение да вземе подкуп от Хирша по постройката на линията Цариброд–София–Вакарел. На какво можеше да се осланя князът срещу тая безсъвестна и тиранична опека на генералите? Консерваторите бяха малобройни в страната, без влияние и освен това той бе ги пожертвал. Либералите? Те бяха срещу него поожесточени, отколкото когато и да било. Дошел в София със специално разрешение – само за няколко дена, – П. Р. Славейков, стар познат на Соболева от време на войната, му казваше за княза:

С оцет и жлъчка напои той тоз народ, който го избра, затова го и всички днес мразят, едни по внушение на сърцето си, а други по внушение на съществующия у тях разсъдък. Та какво не направи той, за да отстрани и отчужди народа от себе си! От злопожелателство и от презрение към тия, които са го избирали, той е турил намерение, решил е да ги съсипе: с разточителността си той е довел страната до разорение; с гордостта си, с жестокостта си докарал е народа до пропаст; той удуши свободата му, посегна на правдините му, стана клетвопрестъпник, стана хищник, стана деспот, стана тиранин, стана грабител на народа си.

– Ай, ай, ай!... Не ща да слушам, не мога да слушам такива думи!"[1] – го пресичаше Соболев.

Соболев протестираше срещу Славейковите думи само за форма. В действителност тази омраза на либералите към княза не можеше, освен да го радва. Пред софийските либерали впрочем той не криеше своите истински чувства. В разговорите си с д-р Моллова и др. той откровено разискваше хипотезата на едно детрониране на княза с одобрението на Русия.

На княз Александра тази агитация на Соболева не бе неизвестна, но той я понасяше безмълвно. Той бе сега тъй явно убит, тъй мрачен, че неговото отчаяние разтревожи страшно консерваторите. Веднаж със свойствената си буйна откровеност Греков му каза: „Ако Ваше височество отпада тъй бърже духом и тъй леко жертва приятелите си, мисли ли, че в бъдеще някой българин ще има вяра в своя княз и желание да се жертва за него?" Князът отговаряше: „Какво да правя? Моето положение е ужасно. За да се отърва от генералите, трябва да подготвя почвата в Петербург. А Соболев има там големи връзки." И той повтаряше с плачущ тон: „Какво да правя?" На 22 март Греков, Начович и Стоилов му предложиха в отговор на това безнадеждно повтаряно запитване един обширен рапорт. Князът прочете рапорта, уплаши се от него и го предаде на Соболева. Защо той извърши тази странна постъпка – за да не кажем истинската дума – тази измяна? От желание да докаже на Соболева своята искреност? За да се оправдае пред Русия? Енигмата е много тъмна. Но тя хвърля във всеки случай сянка върху характера на младия княз.

[1] П. Р. Славейков. „Последното ми ходение в София", 1883, Пловдив, стр. 25.

Рапортът бе чудесно съставен. За политиката на консерваторите той е един паметник на егоизъм, на далновидност и на безсилие. В начина, по който те бидоха принудени да излязат от кабинета, те сочеха решението на генералите да изпъдят от управлението всички българи, предани на княза.

На основание на тоя факт, пишеха те в своя рапорт, хората, които гледат по-спокойно на работите, предполагат, че генералите искат да въведат в страната едно управление по руски образец, с чиновници, възпитани в руските традиции, че те имат намерение да пристъпят към постройката на проектираните железници, без да искат разрешение от камарата и като употребят за това запасния фонд, който се намира сега в държавното съкровище; а песимистите отиват дотам, че почват да твърдят, какво генералите искат да обърнат България в руска провинция или поне мислили да свалят Ваше височество от българския престол.

Рапортът говореше пространно за сношенията между Соболева и либералната партия, която той имал намерение да покровителства в предстоящите избори за общински съвети. Планът на генералите бил да поставят княза между руската диктатура и една антидинастическа опозиция, изкуствено усилена. Победеният „триумвират" оплакваше и своята безрадостна участ. Неуспеха си той отдаваше не на своето безсилие срещу демократическите традиции на народа, а на едно „необяснимо стечение на обстоятелствата", на някоя фаталност, която разрушавала всичко, създадено от консерваторите. На два пъти те били паднали в самото навечерие на сполука. И сега едно страшно бъдеще се тъмнеело пред тях.

Наистина, казваха авторите на рапорта, повечето хора, които бяха действали заедно с нас, могат да ни напуснат, като са изгубили вяра в своите шефове, които са ги водили от поражение на поражение; тогава на нашите противници ще бъде лесно да привлекат на своя страна почти всички наши привърженици, показвайки им неуспеха на тая политика, о която ний сме се придържали.

Положението на консервативната партия е затруднително и в друго отношение; осъществлението на програмата на Ваше височество, при помощта, дадена Вам от пълномощията, можеше да послужи не само за оправданието, но и за славата на консервативната партия; а ако системата на пълномощията претърпи фиаско благодарение на тоя начин на действие на руските генерали, как ще бъдем ний в състояние да оправдаем собствената – наша политика?

Начович, Греков и Стоилов не свършваха рапорта с тоя вик на уплашен егоизъм. Накрая те посочваха на княза и една рецепта. Те пишеха:

Най-целесъобразното средство, за да се разреши настоящата криза без особени вълнения, би било да се свика Народното събрание под някакъв предлог, който да няма нищо общо със сегашното положение, или отивайки право към целта, да се заяви, че Събранието се свиква, за да се узнае мнението на представителите на народа по повод настоящата криза.

За нас било би желателно, щото Ваше височество да се решите именно на последната мярка, тъй като тя би увеличила популярността на В. височество както в България, тъй и в чужбина.

С немедленото свикване на Народното събрание Ваше височество ще се поставите начело на националното движение и излизайки по тоя начин от едно съвсем затруднително и крайно неприятно за самия Вас положение, Вий ще предупредите в същото време желанието на българския народ, който, както и да е, силно се безпокои за своето бъдеще.

Ако генералите не би били съгласни за свикването на Народното събрание, то би било за тях съвсем удобен предлог, за да си подадат оставката, а Ваше височество да я приемете. Като постъпите по тоя начин, Ваше височество, ще удовлетворите всичките българи и в същото време ще бъдете прав пред императора и пред общественото мнение в Русия.

Планът бе много съблазнителен, но за неговото изпълнение бе нужен кураж, какъвто у княз Александра нямаше. Да изпъди двама генерали, пратени от императора, представляющи Русия! При самата мисъл той настръхваше. От последната криза князът живееше наистина под терора на генералите. За Соболева той знаеше, че има връзки с антуража на императора и че неговите рапорти упражняват в Петербург силно въздействие. Инцидентът с Аресениева още повече затвърди в него тия чувства на страх.

След отзоваването на Хитрово Аресениев, дотогава секретар, стана управляющ агентството. Той бе племенник на адмирала Аресениев, бившия възпитател на великия княз Сергей, който бе добре разположен към княз Александра. Може би на това се дължеше, че рапортите от София до Азиатския департамент бяха съвсем благоприятни за княза. Предупреден от Петербург, че агентството противодейства на неговите интриги, Соболев поиска отзоваването на Аресениева. Не се мина седмица, и младият дипломат получи телеграфическа заповед да напусне София незабавно в 24 часа. Понеже жена му бе родила преди един ден и лежеше болна, Аресениев поиска разрешение да отложи пътуването си поне за няколко дена; но вместо отговор той получи една брутална телеграма да потегли начаса или да си даде оставката. Това драматическо проявление на власт, инсценирано тъй добре от Соболева, подейства върху княза потресающе. Сега и сетната помисъл за противостоение се потаи у него.

Борбата срещу генералите не бе възможна наистина освен чрез едно сближение между княза и народа, т. е. либералната партия. Но то изглеждаше сега немислимо. Пропастта между княза и либералите бе станала много дълбока. Съвзети вече от първото си поражение, либералите мислеха за близък реванш. Един таен конгрес на партията, станал в началото на 1883 г., бе разисквал почти революционни мерки.

Конгресът, разправя г. д-р Радославов, стана в Русе по поръка на Цанкова. Цанков прати Стефанаки Савова да обиколи една част от България, а мене – друга. Видях се през пътуването си с повечето видни партизани: в Плевен с Ячо Бръшлянова, в Ловеч с Ал. Узунова, в Севлиево с Власва, в Търново със Стамболова, в Горна Оряховица с Панайот Славкова и с Грънчарова. Зимата бе люта, пътувах посред голям студ. Пътищата бяха натрупани със сняг. Делегати в Русчук дойдоха много, но заседавахме тайно. Цанков чрез Савова предложи, щото либералната партия да отправи един ултиматум до княза: да възстанови той конституцията или в противен случай народът няма да плаща данъците. Ако властта почне да насилва населението, тогава то да се брани. Предложението на Цанкова не се прие. Реши се да почнат наново големи митинги по градовете. Станаха в поинтимни заседания и разисквания върху едно революционно движение, но всички намерихме, че за тях не е дошло още време. По принцип обаче не ги отхвърлихме.

Радославов искаше да остане в Русчук, за да издава там в. Виделина, за която бе получил разрешение, но от София либералите му телеграфираха, че са влезли в споразумение със Соболева и че вестникът ще се издава в столицата. Тогава той се върна и завзе мястото си като началник на отделение в Министерството на правосъдието.

Между Соболева и някои второстепенни лица в либералната партия в София, като д-р Моллова, д-р Миркова, Гюзелева, Киркова и пр., се бе постигнало действително пълно споразумение. Сега Соболев почна явно да покровителства либералите, назначаваше ги на служби, помагаше на агитациите им. От провинцията идеха многобройни депутации, които поднасяха адреси на правителството. Соболев имаше в тоя момент впечатлението на едно пълно всемогъщество. Либералите бяха зяпнали в него; консерваторите, смазани и презрени от масата; князът, подчинен – картината бе свършена. Никаква сянка в нея, никакъв облак. Откъм официална Русия нямаше опасност: императорът бе сърдит на княза. Само в общественото мнение в Русия се издигаха пред-

пазливо някои враждебни гласове. В Новости г-жа Головина, жена на един чиновник в двореца, пишеше под псевдонима Юзя в полза на консерваторите; в Петербургские ведомости, тогава органът на Комарова, се явяваха също дописки от София, насочени срещу генералското управление.

Соболев имаше на разположението си Молчанова, който в отровни и талантливи кореспонденции в Новое время я представляваше Стоилова, Начовича, Грекова, Хаджиенова, д-р Вълковича, консерваторската камара като една хищническа банда от гешефтари и авантюристи, подкупени от барон Хирша и от Австрия. Соболев не се задоволяваше обаче с тази борба на Молчанова. Нужно бе русофилската агитация да се пренесе в княжеството, на български език, от самите българи. С тази скрита цел той основа в. Балкан.

Вестникът, поддържан от държавното съкровище, бе ръководен от Молчанова и от А. Щеглова, шурей на Соболева и негов секретар; но те не излизаха много налице; като официален редактор фигурираше Илия Георгов. Поканени бяха да участват в него много либерали, между които споменатите вече приятели на Соболева. От Битоля Д. Ризов пращаше дълги дописки, в които бичуваше понякога с голямо пристрастие управлението на Екзархията. Балкан, издаван от държавни суми, които впрочем останаха неоправдани, плащаше добре на сътрудниците си, нещо твърде рядко в това време. Но повече от възнаграждението либералите съблазняваше идеята за едно сближение с Русия посредством Соболева. Впрочем отначало вестникът се постави на едно възвишено становище, вземайки за девиза славянската солидарност. Апостол на тази идея бе Илия Георгов, току-що свършил науките си в Чехия, отгдето бе донесъл заедно с една оскъдна наука утопическите мечти и лирическите видения на Ян Колар. В своята славянофилска екзалтация Георгов отиваше до най-противонародни припадъци. Той осъждаше например княжеството, че се старяло да развива научна българска литература, намираше въобще стремежа към национална култура за престъпен. „Единствената помощ, пишеше той, за да запазим своята висша славянска народност, идеал, към който трябва да се стреми всеки славянски патриот, било чех, било поляк, сърбин или българин, е да приемем руския език за литературен и учебен в специалните ни училища." Порусяването на българската интелигенция като единственото средство за закрепването на руското господство в княжеството, това бе далечният план на Соболева. Той не забравяше обаче да постави тия славянофилски теории в свръзка с неговата постоянна и непосредствена грижа: железниците. В същата статия Илия Георгов, който твърде наивно бе станал ратник за предприятията на Гинсбурга, пишеше:

> Нашата търговия с Австрия постепенно може да се замести от руската, стига само да привилегироваме руските произведения и руските промишленици и да обърнем внимание, щото направлението на нашите бъдещи железници да бъде към Дунава и Черното море. Постройката следователно на възложената нам от Берлинския трактат железница би препятствала на нашата търговия с Русия.

От тия косвени намеци Балкан мина подир някое време към явна защита на железопътния план на генералите. В ред статии той развиваше известния проект на Соболева за постройката на линията София-Русчук. Вестникът предлагаше да се даде концесията на едно руско-българско дружество от предприемачи.[1] Тази нова комбинация има една много любопитна история.

> Като видяха руските финансисти, разказва г. Хаджиенов, че те не могат да вземат концесията без търг, а единственият конкурент бях аз, те се отнесоха до мене с предложение да сключим един

[1] Балкан, 6 април 1883.

компромис. Един техен пратеник дойде да ме търси във Франция, в един провинциален град, гдето прекарвах пролетта, и ми съобщи, че Гинсбург ще ме чака във Франкфурт. Тук стана действително нашата среща и биде подписан протоколът на съглашението, от което един екземпляр е у мене.

След като обезвредиха Хаджиенова, за успеха на генералите имаше само една пречка: консерваторската камара, на одобрението на която трябваше да се представят резултатите от търга. Соболев не губеше надеждата да състави в тая камара едно свое болшинство. През лятото трябваше да се произведат допълнителните избори; това щеше да му даде възможност да вкара в Събранието неколцина от тъй наречените умерени либерали, с които той бе в съюз. Той предполагаше също, че една част от консерваторските депутати ще се отцепят от старите си водители, за да се присъединят към него. За да обезсърчи привържениците на консерваторския кръжок, Соболев ги уволняваше във всичките администрации, гдето ги забелязваше. Преследването бе жестоко и не щадеше никого. Князът не смееше да защити дори хората, за които знаеше, че му са лично предани. Едвам той можа да спаси Головина. При това Головин не бе държавен служител, а чиновник в двореца; но понеже жена му пишеше в С. Петербургские ведомости против управлението на генералите и опровергаваше кореспонденциите на Молчанова, Соболев поиска и неговото отстранение. Князът не можеше да пожертва своя най-верен човек: той му даде отпуск и го изпрати в Русия, за да обясни на славянофилите трудното положение, което генералите бяха създали в България. Соболев от своя страна командирова в Петербург Щеглова, комуто даде инструкции да компрометира Головина пред високите руски кръгове.

В Русия щеше да се изиграе сега най-решителният епизод в руско-българските отношения. За месец юни бе определена да стане в Москва коронацията на Александра III. Българският княз биде поканен да участва лично на тържествата. Но преди да тръгне за Русия, князът направи едно дълго пътешествие в Изток. Първото му посещение бе на султана, който го прие (9 април) с големи почести. Подир това князът посети Ерусалим[1], Атина и Цетина. Посрещането, което му устрои княз Никита, бе много оригинално. Вечерта големи огньове бяха запалени по планинските върхове и черногорците акламираха френетически княз Александра, гърмейки с револверите си. След тази обиколка за коронацията бе още много рано; князът отиде да прекара няколко дена при родителите си в Дармщат. В Москва той пристигна на 9 май.

Славянофилите посрещнаха княза добре, макар и не тъй радушно, както първия път. През април Катков бе казал на Головина: „Генерали в Русия има много, а България е само една. Русия не може и не трябва да изгуби България заради кариерата на този или онзи генерал. Предайте всичко това на княза и кажете му да побърза, инак може би ще бъде късно." Катков бе тогава на мнение, че князът трябва да уволни генералите просто като хора, които са изгубили доверието му. Но нерешителността на княза бе голяма. Вместо да прибегне до тая смела мярка, той има странната слабост да разреши на Соболева да дойде и той в Русия. Соболев замина направо за Петербург и побърза да се представи на императора, преди той да се е видял с княз Александра. В дългата аудиенция, която му даде императорът, Соболев приповтори против княза всичките интриги, които бе пръснал порано чрез Хитрово, чрез Дондукова-Корсакова, чрез генерал Обручева и др. Александър III възприе всичките тия лъжливи донесения и в неговата доверчива душа почна да се образува спрямо княз Александра една сурова присъда, която стана малко по-сетне неумолима. „Государь слышать не хотел о князе Александре", пише Карцов, винаги добре осведомен.

[1] В Ерусалим князът прекара Великден и доби титлата „хаджия". След това в двореца и в интимната му среда го наричаха „нашия хаджия".

Консерваторите предугадиха в София играта, която княз Александър не можеше да види от Москва; за да парализират интригите на Соболева, те изпратиха от името на Народното събрание една депутация, която да приветства царя по случай коронацията му. Начело на депутацията бе председателят на Събранието митрополит Симеон, известен като русофил, при това внушаващ уважение със своя архиерейски сан. Това не попречи на Молчанова да обнародва в Новое время една кореспонденция, в която обвиняваше Симеона, че при обявяването на Руско-турската война той пръснал из епархията си едно пастирско послание, насочено срещу Русия.[1] Това, което трябваше да види депутацията в Петербург, бе още по-странно. Тя бе заминала със знанието на Соболева, който бе направил нужните постъпки за пътуването на преосвещений Симеона, тъй като владиците не могат да влизат в Русия без специално разрешение. Но генералът се боеше да не би тя да се възползва от пребиваването си в Петербург, за да осветли царя и правителството върху истинското положение в България. Като не можеше да попречи на нейното заминаване, той намисли да я обезвреди по друг начин – чрез своето присъствие. Той не остави депутацията ни минута свободна. Когато отиваше да посети Гирса, тя намери на стълбите на министерството Соболева, който се присъедини безцеремонно към нея. На 7 май, отивайки в Гатчино, за да се представи на императора, тя срещна в трена пак Соболева, който успя да се яви заедно с нея на аудиенцията. И двете свиждания, станали при тия условия, останаха без резултат: депутацията не смееше да говори.

Гирс, разказва преосвещений Симеон, ни прие студено. Виждаше се, че той бе предупреден срещу камарата. От името на депутацията аз му изказах чувствата на българския народ, неговата вечна признателност. Той отговори сухо: „И животните дори са признателни. Това е едно естествено чувство. Но в политиката това не стига." Приемът в Гатчино бе по-благосклонен. На аудиенцията присъстваше и царицата с престолонаследника, сегашния цар Николай II, тогава младо момче в моряшки дрехи. И тук аз говорих за неизменната преданост на българите към Русия. Императорът забележи: „Надо это на деле доказать." После той ме пита дали ще присъствам на празненството в Москва. Аз отговорих, че не ще имам това щастие, тъй като въпросът за схизмата би ме поставил в трудно положение. Наистина, да взема участие в служението, руското духовенство нямаше да се съгласи; да стоя в черквата заедно с всички, бе недопустимо за мене. Аз се завърнах в България, без да спра никъде.

На коронацията в Москва присъства и друга една българска депутация. Тя бе изпратена по желанието на Каулбарса от страна на софийския градски съвет, който на 26 април бе минал в ръцете на либералите. Депутацията се състоеше от кмета Н. Сукнарова, д-р Моллова и от Кесякова, приятели на генералите или поне приятни тям. Соболев взе тази депутация под свое покровителство и я представяше навсякъде, където нейното ласкаво мнение за него можеше да му бъде полезно.

Ний пристигнахме, разказва д-р Моллов, в самия ден на коронацията. Поискахме да се представим най-напред на княз Александра, но той отказа да ни приеме. Чрез Соболева той ни заповяда даже да си заминем тутакси обратно за София, в противен случай ще ни екстернира от Русия. Ний, разбира се, не се подчинихме. Соболев ни заведе при Гирса и при Зиновиева, началник на Азиатския департамент. Помолихме ги да ни издействат аудиенция от императора. Те обещаха. На другия ден един полицейски дойде да ни съобщи, че князът ще ни приеме на аудиенция, Сукнаров и мене, без Кесякова. Отидохме. Князът бе много възбуден: „Вий знаете ли, каза той, че там, където е държавният глава на една страна, никой друг не може да

[1] Вж. писмото на Симеона в пловдивския вестник Съединение, 18 юни 1883. Молчанов обвиняваше Симеона за един грях на Григория Русчушки.

представлява тази страна. Знаете ли това?" Сукнаров мълчеше. Аз отговорих: „Ваше височество, ний не знаем какви са Вашите отношения с министерството. Ний дойдохме тук по заповед на генерал Каулбарса, за да изразим чувствата на българския народ. Знаехме, че Ваше височество ще бъдете тук, но никой от нас не мислеше, че ако една капка се прибави към една чаша, тя ще се разлее." Князът се успокои след това. Каза ни, че на другия ден ще се представим на императора заедно с него. Императорът ни прие в Кремъл, на часа 11. Аудиенцията трая цял час. Княз Александър бе довел освен свитата си неколцина опълченци, по един офицер от всяка дружина, управляющия военното министерство, Кирияк Цанкова и д-р Вълковича. Русите не искаха да видят Вълковича. От Петербург бяха даже предупредили княза да не го води със себе си на коронацията; но князът отговори, че свитата му е вече съставена и че Вълкович влиза в нея. Вълкович бе облечен на аудиенцията като камерхер, с една блестяща униформа, покрита със злато и декорации. Русите го гледаха с удивление. Царят говори с всички нас, но не каза нищо забележително в политическо отношение. За политика говорихме с Гирса. Той ни каза: „Беда с вашим князем!" После прибави: „И этих генералов уберем." – По-открито говори с нас Зиновиев. Ний му казахме, че бе една голяма грешка, гдето Русия одобри пълномощията, които послужиха не за доброто на българския народ, а за интересите на консерваторската клика. Той бе съгласен с нас. „Княз Батенберг, каза той, пакости много на интересите на България. Той се е продал всецяло на Австрия и на барон Хирша." После той добави, че с тоя немец България няма да види добри дни.

Соболев, както се вижда от тия думи на Зиновиева, бе успял да убеди и Азиатския департамент, че княз Александър е вече всецяло в ръцете на Австрия и барон Хирша. Защо пък и на барон Хирша? Защото Хирш бе главният акционер на компанията на източните железници, чиято доходност щеше да се увеличи, ако се построи линията Цариброд–София–Вакарел. През своето пребиваване в Петербург и Москва генералът затвърди абсурдната легенда у най-важните политически хора в Русия, на първо място у славянофилите.

Докато Соболев маневрираше тъй сръчно, знаейки добре терена, на който се даваше сражението, княз Александър правеше постоянно нови грешки. Императорът, според руските обичаи, се бе оттеглил за три дена в един от манастирите до Москва, за да пости и се моли: тъкмо в това време княз Александър има нещастната идея да даде на чуждестранните принцове, представляющи дворовете на коронацията, един обяд, който крайно скандализира руското православие. Когато на княза направиха бележка за тази ненавременна гощавка, тъй оскърбителна за руските религиозни чувства, той възрази: „Да бе ми дадена една империя със 100 милиона жители, аз щях да постя не три дни, а три години." Такива нещастни думи той имаше често. Донасяни усърдно и с преувеличения, отравяни от доносчиците чрез разни коментарии, те възбуждаха силно елементарната и кипяща натура на Александра. Той и без това никога не бе имал големи симпатии към своя братовчед. Говореше се даже, че той му завиждал за предпочитанието, което Александър II ползвал към него. Но сега тази антипатия се ожесточаваше от неблагоразумието на княза. Княз Александър от своя страна протестираше високо, че не му били оказани почести, съобразени с неговото положение. Разказват, че той се оплаквал най-много на младия Сакс-Кобургски принц Фердинанд, който по-късно трябваше да го наследи на българския престол. Една вечер на едно представление-гала в операта, ядосан, че му дали лоша ложа, княз Александър казвал на Фердинанда: „Да не ви даде Бог да имате някога работа с русите!"

Головин пише, че интимното свиждане на княз Александра с императора било при все това много сърдечно и че смеейки се, Александър III казал на царицата Мария Феодоровна: „Нашият Сандо мисли, че аз искам да го изпъдя от България!" Това ни се вижда много съмнително. Наистина княз Александър получи орден „Св. Владимир" – I степен, но само подир големи ходатайства. Фактът, че той замина направо от Москва за Дармщат, без да се отбие в Петербург, показва колко незадоволителен е бил неговият последен раз-

говор с императора. Той бе предупреден действително, че в Петербург ще се устрои за него от Министерския съвет един вид политически съд, в който Соболев ще вземе ролята на прокурор. Князът почувства голямо негодуване, когато се научи за тази недостолепна комедия. Васал на султана, той бе обърнат от русите в нещо като вицегубернатор и сега ето че искаха да го изправят пред един дисциплинарен съд! Без да се обади, той напусна Русия, силно обезпокоен за бъдещето и твърде вероятно, решен да се освободи по какъвто и да е начин от руската опека. За повикването назад на генералите той не отвори вече дума; очевидно бе, че императорът нямаше да се съгласи. От тях той мислеше да се отърве по друг начин. Как? И сам още не знаеше.

Заминавайки от Русия, князът направи още една голяма грешка: вместо да заповяда на Соболева да се върне в София, той му разреши да остане за известно време в Петербург, под предлог да уреди някои висящи въпроси между България и Русия.

Между тия въпроси на първо място стоеше окупационният дълг спрямо Русия. Княз Александър претендираше, че покойният цар Освободител бе му обещал, че ще опрости тоя дълг на младото княжество, но не се намери в руските архиви никакъв документ, който да отбелязва това намерение на императора. Докато царят бе жив, наистина никакво напомнуване не биде направено в София от страна на руското правителство, но може би то чакаше, щото българските министри да се сетят сами. На 19 ноември 1881 г. руският дипломатически агент подаде за пръв път на българското правителство една нота, с която го канеше да се занимае с въпроса за обезщетението, за което една комисия в Петербург бе вече приготвила документите. Тази нота остана без отговор. Два месеца по-късно, на 14 януари, Хитрово поднови своите постъпки; тоя път българското правителство му отговори, че само камарата е компетентна да се занимава с въпроси от финансов характер. Камарата се свика и записана в други работи, не помисли за дълга спрямо Русия. През

време на своето пребиваване в Русия Соболев реши сега да свърши тоя въпрос, както той го разбираше. Управляющият Министерството на външните работи Кирияк Цанков, нарочно повикан в Петербург, подписа конвенцията. Соболев излага в Русская старина употреблението, което той искаше за сумите от окупационния фонд.

Ако бъде сключена конвенция, съгласно с моето предложение, разсъждаваше той, Русия, в течение на 12 $^1/_2$ год. ще получава от България по 2 милиона лева годишно. То ще бъде една сила в ръцете на руското правителство. То ще бъде един материален възел, който ще съединява до известна степен взаимните интереси на Русия и България. Сетне ще дойде редът на Източна Румелия. Когато Румелия се слее с България, руското правителство ще предяви ново искане от 25 милиона, тъй щото всъщност това правителство те разполага ежегодно в течение на 25 години с два милиона лева. Това ще бъде материална сила в неговите ръце. Тая сила може да се употреби, за да се закрепят връзките на България с Русия. Ще бъде възможно да се учредят в София добри висши училища за момчета и девойки и да се подготви цяло поколение в руски или, по-вярно, в общославянски дух. Ще може да се развие руското и българското параходство по Дунава и да се ослаби германизацията па бреговете на тази река. Може най-сетне за тия нужди да се похарчат всичко 15 милиона, а останалите 35 милиона да се употребят за флота в Черно море – с една дума, за създаването на могъществото ни близо до Босфора.[1]

Руският историк Татищев[2] говори с възхищение за тоя план на Соболева. Идеята бе наистина много умна от руско гледище. „Има основание да се мисли, пише Татищев, че генералът имаше предвид и други гаранции от чисто полити-

---

[1] Русская старина, 1886, стр. 738.
[2] С. С. Татищев, „Из прошлого русской дипломатии, стр. 382.

ческо естество, осъществението на които би послужило за надеждна гаранция за това, че България в никакъв случай няма да се отклони занапред от пътя, посочван ней, колкото от признателността към Русия, толкова и от истинското ѝ разбиране на собствените ѝ нужди и ползи. При съществуването на означените гаранции самият въпрос за личните предпочитания на княза щеше да стане въпрос второстепенен и не би могъл да влияе на характера на взаимните отношения между Русия и България." В какво се състояха тия гаранции, Татищев не казва. Но от неговите заключения се вижда, че те щяха да поставят княза под един организиран руски контрол, нещо като протекторат.

Както по-рано в София, тъй и сега в Петербург, покрай големите планове за славянска солидарност и за руското действие в България Соболев не забравяше и въпроса за железниците. В княжеството съществаше резервен фонд, образуван още във времето на окупацията и който бе пораснал на 15 милиона. Тая сума Соболев мислеше да я постави в някоя руска банка като гаранция за лихвите на един заем, сключен за постройката на линията София–Русчук. Парите щяха да бъдат вложени в Banque de Saint-Peterbourg, а заемът щеше да се сключи с къщата Гинсбург и с-ие. Тоя странен план доби даже едно начало на изпълнение. Министърът на финансите Бурмов прибра фонда и тръгна да го носи за Петербург. Застигнат от депеша на княза, когото консерваторите бяха успели да предупредят, Бурмов биде принуден да се върне заедно с фонда.

Малко след това се върна в София и княз Александър, силно разтревожен от сведенията, които бе получил за плановете на руската дипломация спрямо него. Тук идваме до един тъмен пункт в новата българска история: какви бяха собствено тия планове на Русия? Генералите очевидно искаха да свалят княз Александра от престола: в тая смисъл те се изказваха без стеснение пред много съвременници. Но действаха ли те по изрична заповед от царя, или по свое лично усмотрение?

Ако се вярва на тайните документи, издадени от Якобсона – и които са в пълна хармония със самите събития, съдбата на княз Александра била решена от самото руско правителство. Още преди коронацията, през месец април, вицедиректорът на Азиатския департамент разглеждаше в едно конфиденциално писмо[1] хипотезата на едно отстранение на „Батенбергския принц" от България.

У нас (в Петербург), пишеше той, мненията се различават в случай на отречение на княза. Военните мислят да се приготви войската в случай на отречение, за да се установи временна военна диктатура и да се провъзгласи немедлено протекторство.[2] Други мислят, че самото отречение и предполагаемите наши действия могат да изострят нашите отношения с Австро-Унгария, която, вероятно за обезпечение на своите граници, ще завземе сръбската територия и ще присъедини окончателно към своите владения Босна и Херцеговина. Във всеки случай въпросът за възстановлението на конституцията в княжеството и за унищожението на дадените на княза пълномощия е окончателно решен.

Сега у нас се появи нов въпрос – за обединяването на България, т. е. за присъединяването на Източна Румелия към княжеството. Тоя въпрос намира съвсем деятелна поддръжка в Славянското благотворително общество и в лицето на Михаила Никифоровича (Каткова). Иван Алексеевич (Зиновиев) настоява да не се подигат сега никакви подобни въпроси.[3] Преди всичко, мисли той, трябва да се възстанови в княжеството конституцията и да се отнемат от княза пълномощията. Подир това, доколкото е възможно, да се подготви населението в княжеството и в Румелия за съединението. Мнението на Николая Карловича (Гирса) е приблизително същото. След възстановлението на конституцията в България статссекретарят мисли да застави княза да се отрече от престола; едновременно с това да

[1] Документи и пр., стр. 96.
[2] Т. е. да се обяви България за руски протекторат.
[3] Зиновиев бе тогава директор на Азиатския департамент.

се приготви населението на Източна Румелия за съединението и след извършването акта на отречението да се обяви княжеството под върховното управление на Негово величество (императора). Във всеки случай после коронацията всичките въпроси ще бъдат окончателно разрешени и проектът на разрешението ще бъде предоставен на височайше одобрение.

След коронацията тоя план на действие стана още по-определен. В аудиенцията си в Москва либералната депутация нема възможност, както се бе надявала, да моли царя за възстановлението на конституцията, но тя му представи своето ходатайство чрез Гирса. В същия дух се изпратиха до царя многобройни депеши от княжеството, съчинени от либералите по поръка на Каулбарса, който в отсъствието на Соболева управляваше България. Целта на тия манифестации бе да се повлияе на Александър III, който неохотно слушаше отначало да му се говори за възстановлението на конституцията.

Въпросът за възстановлението на конституцията в княжеството и за унищожението на пълномощията е по принцип решен, пишеше на 20 май вицедиректорът на Азиатския департамент до руския консул в Русчук. Действителният статски съветник Йонин е назначен извънреден пълномощен дипломатически агент в България. След пристигането му в София, г. Йонин ще предложи на княза от името на Негово величество да възстанови немедлено конституцията.

Ходатайството на българския народ, изразено в многочислени телеграми, писмени молби и в изпращането на една депутация при императора за унищожението на княжеските пълномощия, биде съобщено на правителствата на чуждестранните държави. Доколкото може да се съди по отзивите на нашите посланици, в Берлин и във Виена се гледа на възстановлението на конституцията като на вътрешна работа на княжеството и следователно може да се разчита на пълната индиферентност в това отношение от страна на европейските държави.

Обстоятелствата могат да се усложнят само ако принц Батенбергски се противи да изпълни височайшата воля. В такъв случай ние разчитаме на поддръжката на либералната партия и на силата на войската.

Съпротивлението на принца Батенбергски да сложи пълномощията ще повлече неминуемо след себе си неговото отречение от българския престол. Тогава може да се очаква намесата на европейските държави по въпроса за избирането на българския княз и утвърждението му от султана. Като запазим в страната належащия порядък и като се опираме на народното желание, ще бъде лесно за нас чрез дипломатически преговори да успеем в избирането на кандидата, означен от нас, който предварително ще изяви съгласието си да бъде под върховното управление на Негово величество. До окончателното съглашение с европейските държави по повод избирането на княза княжеството ще се управлява или от един назначен императорски комисар, или от оставения от принца Батенбергски регент в лицето на генерал майор Соболев.

По отношение на обединението на княжеството у нас се мисли подир възстановлението на конституцията да се приготви населението за провъзгласяването на съединението на Източна Румелия с княжеството. Едновременно с пристигането на г. Йонина в София ще бъдат изпратени на нашия генерален консул в Пловдив надлежните инструкции за начина на ръководенето на работите по присъединението на Източна Румелия към княжеството.

Ако при обявяването на височайшата воля (на императора) г. Йонин не срещне съпротивление от страна на княза и конституцията бъде възстановена, тогава при все това ще трябва да се действа върху ума на българската интелигенция за необходимостта да се отстрани князът, който се явява главната пречка за обединението на България с Румелия, и да се заяви на водителите на народната партия[1], че дотогава, догдето в България царства принц Батенбергски, идеята за обединението на България не може да бъде осъществена.

---

[1] Либералната партия се наричаше още и народна.

В третия ден от заседанията на г. г. министрите стана дума между друго и за българския въпрос. Нищо определено не се реши там, а само мисли се размениха. Различни възгледи се изказаха за работите в княжеството. Подир всичките разсъждения дошло се до следното заключение: вътрешното управление на княжеството може да бъде до известно време оставено в тая форма, в каквато то бе създадено от нас. Всяко посегателство на свободата и на независимостта на България не съответства на нашите интереси. Ний трябва да затвърдим нашето влияние в страната и да устроим княжеството на същите тия начала, на които се образува великото княжество Финляндия.

Как можеше княжеството да запази своята независимост, като стане една нова Финляндия? Мистерия на руската политика, която никога не се е бояла от противоречията.

VI

ВЪЗСТАНОВЛЕНИЕТО НА КОНСТИТУЦИЯТА

Посрещането на княза в София. – Докладът на Държавния съвет против генералите. – Мисията на Стоилова в Петербург. – Връщането на Цанкова от Враца. – Съглашението между Цанкова и Начовича. – Първите разногласия в либералната партия. – Заговорът на генералите срещу княза. – Ултиматумът на руския агент до княза. – Българските офицери против руските. – Свикване на Събранието. – Манифестът за възстановлението на конституцията. – Оставката на Соболева.

Намеренията на руската дипломация за детронирането на княз Александра не останаха в тайна. Те бяха разисквани явно от европейския печат, който ги приписваше на личната ненавист на Александра III към неговия братовчед, както и на желанието на царицата Мария Феодоровна да види на българския престол своя брат, датския принц Валдемара. На връщане от Москва князът посети Бисмарка в Берлин и австрийския император в Ишъл. Вероятно в тия свои свиждания той узна по-големи подробности върху плановете, които се крояха срещу него. Не е чудно, щото в Ишъл да му е било внушено да се отърве по какъвто и да е начин от руските генерали. Под тия впечатления князът прибърза да се върне в развълнуваната си държава.

Князът пристигна в София на 12 юли, посрещнат, за голямо негово учудване, с извънреден блясък. Дюкяните бяха украсени със зеленина и по улиците „Ломска" и „Булевардна",

отгдето той щеше да мине, се развяваха националните флагове. На Шарения мост бе издигната една триумфална арка. Тук князът биде причакан от духовенството, градския съвет и еснафите, които бяха дошли със своите знамена. По улиците освен войската наредено бе и народното опълчение. Голямо множество пъплеше още от зори към Шарения мост. Князът пристигна на часа 7 сутринта. Кметът Сукнаров и управляющият епархията Кирил му държаха приветствени речи. Когато князът тръгна за града, военните музики, разпределени на няколко пункта по пътя, екнаха отеднаж и от тълпата се дигна едно безбройно ура, което го съпроводи несмолкаемо дори до двореца, гдето го чакаха министрите и високите чиновници. Князът, който бе пристигнал със смутено лице, се разведри при тоя ненадеен ентусиазъм, кънтящ около него. Радостно развълнуван, той не можа да се стърпи в двореца; подир пладне той излезе да се разходи на кон из града и където го срещнаха, столичани го приветстваха с въодушевени викове. Вечерта София бе илюминирана. Населението отиде да прави на княза овация. Той слезе в двора, за да благодари лично, и замесен с тълпата, стоя до късно през нощта, гледайки хората, които по негово желание се захванаха на площада.

Тоя ентусиазъм не бе изкуствен. Князът в действителност не бе бил никога непопулярен в масата. След излизането на консерваторите от кабинета, смекчила се бе значително спрямо него и ненавистта на интелигенцията. В устрояването на овациите обаче имаше и политика. Умерените либерали, в ръцете на които бе градският съвет, искаха да покажат на княза, че народната любов се бе събудила тъй възторжена както преди преврата, щом Начович, Греков и Стоилов изчезнаха от сцената.

Много двусмислено бе поведението на софийските либерали в тоя момент. Докато, от една страна, те величаеха Соболева и Каулбарса в своя в. Съзнание, списван от Н. Сукнарова, В. Радославова и др., от друга страна, те водеха масата да акламира по улиците Александра, против когото генералите явно агитираха. „Нашата тактика беше, разказва д-р Радославов, да унищожим чрез генералите консерваторската клика и сетне задружно с княза да отървем България от русите." Такъв ход взеха наистина събитията, но не че това стана по някакъв план на софийските либерали, това е много невероятно. Планът в първите свои начъртания е по-скоро дело консерваторско. Начович и Греков бяха, които взеха отначало инициативите, които се развиха по-късно със съдействието на Цанкова в един формален заговор срещу генералите.

След завръщането си в София княз Александър видя, че положението му е даже по-опасно; отколкото той си го бе въобразил. В отсъствието на Соболева Каулбарс бе изгубил всякаква резерва: той бе агитирал против княза едва ли не по площадите. От агитацията той бе минал към дело; между руските офицери той бе почнал да устроява заговор за една насилствена детронация чрез войската. В своето смущение князът се обърна за съвет до Начовича и Грекова. Тям не бе трудно сега да го убедят, че планът, препоръчан от тях с рапорта им от месец март, оставаше пак единственото спасение: да се изпъдят генералите чрез камарата. Свикването на камарата обаче представляваше сега една нова трудност; възможно бе, щото Соболев да откаже да подпише надлежния указ. По-безопасно бе да се действа в началото чрез Държавния съвет. Начович и Греков внушиха на княза да поиска от съвета един доклад върху закононарушенията, извършени в негово отсъствие от министерството на Соболева. Понеже председателят на Държавния съвет д-р Вълкович бе с мисия в странство, князът повика при себе си подпредседателя Никола Михайловски и му обясни по конфиденциален начин как да постъпят съветниците. Сетне той му връчи една листа от 25 закононарушения. На другия ден Михайловски свика съвета на заседание и му представи листата, като заяви, смутено някак, че това е желанието на

княза.[1] Съветът се подчини и подир няколко дена биде обнародван и самият доклад. Той бе доста обширен и съдържаше критики от неравна важност. Неговото значение се заключаваше в политическите пасажи, които прямо или по косвен начин бяха насочени против генералите.

Първата атака бе отправена срещу Каулбарса за недостойното му държане спрямо княза. „Населението, казваше съветът, се деморализира, като по времето на свещената коронация на техни императорски величества беше му вдъхнато да изпраща поздравленията си не чрез Ваше височество съгласно чл. 17-и от конституцията, а чрез генерал Соболева, нещо невиждано в никоя държава.“ Не бе пощаден Каулбарс и за политиката му като военен министър. Известно бе, че той държеше систематически офицерите българи на субалтерни длъжности, отлагайки несправедливо тяхното повишение в по-горен чин, докато, от друга страна, армията се наводняваше безразборно от руски офицери, между които имаше в голям размер бездарни хора и авантюристи, невъзможни вече в руските полкове.[2] Националното самолюбие на младите български военни бе силно накърнено от тоя монопол, който ги поставяше да избират между своята народност и кариерата си, тъй като Каулбарс им бе заявил, че който от тях бъде повишен, ще трябва да отиде да служи в Русия, уж за да възприеме традициите и военния дух на руската армия; в действителност, за да се претопи в огромната маса на руското офицерство. Консерваторите, показвайки се поне еднаж добри психолози, засягваха твърде умело оскърбената амбиция на младите българи в армията. В доклада си Държавният съвет ходатайстваше „да не се приемат и да не се държат иностранци на държавна служба, за която вече има подготвени поданици на Ваше височество както по гражданското, тъй и по военното ведомство“. За да не остане никакво съмнение върху „иностранните“, до които се отнасяше това пожелание, съветът добавяше, че е нужно „прекращението на безпрестанното прииждане и назначение на руски офицери в българската войска по усмотрението само на военния министър и без оказана нужда“. Продължавайки порицанието по отношение на Соболева, докладът констатирваше лошото впечатление, което произвело отиването на Кирияк Цанкова и Бурмова в Петербург, без да са искали разрешение от княза, и осъждаше идеята за пренасянето в Русия на резервния фонд. Той свършваше – in cauda venenum – със следното предложение: „Държавният съвет е на мнение, че за благоустройството на държавата крайно необходимо е да се постави на управлението министерство, отговорно и съставено от поданици на Ваше височество.“ Тоя пасаж откриваше батериите на консерваторския кръжок и начеваше явно войната срещу генералите.

Всичко това бе много добре комбинирано, но куражът на една част от съветниците ослабна в последния момент. Тяхното благоразумие ги отклоняваше неотразимо от една борба, в която те не можеха да си въобразят княза като победител. Г. Тишев, В. Д. Стоянов, Йосиф Ковачев, Юр. Тодоров останаха на особено мнение почти по всички пунктове, насочени срещу генералите. Юр. Тодоров, предчувствайки, че се готви нещо лошо, си даде даже оставката и замина за Елена под предлог, че баща му бил болен.

Ходих след това в двореца, за да взема сбогом, разказва той; князът ме задържа на вечеря и ме пита: Защо съм бил за генералите? Той ми говори много остро против тях и казваше, че искали да образуват държава в държава. Аз го предупредих, че ако изгъди генералите по скандалиозен начин, те ще водят агитация против него в Русия и това може да разклати престола. Той повтаряше, че тяхно-

[1] По разказа на Юр. Тодоров, тогава държавен съветник.

[2] Карцов дава неволно такава лоша характеристика за някои руски офицери в София. За командира на кавалерийския полк Розенкампф той казва, че слабото му здраве и забърканите му работи го принудили да постъпи на българска служба; за полковник Бехтерева бележи, че някаква тъмна история го принудила да напусне полка си в Русия и да търси убежище в България.

то стоене в България било опасно. През останалото време той постоянно ме разпитваше как гърците изпъдили Отона.

Страхът, че русите ще го детронират, прозираше във всички разговори, които князът имаше в това време с по-близките си хора. Заговорът, който генералите приготовляваха във войската и за който той бе уведомяван от някои предани нему руски офицери, го хвърляше в постоянна тревога. Да се противи на русите със сила, да подигне войската си срещу шепата чужденци, които я командваха, без съмнение тази мисъл му идваше, но той я считаше химерическа. Единствената му надежда бе пак в Александра III. Той го познаваше добре: колеблив въпреки своя изглед на решителност, честен в своята душа, макар и слаб – и вярваше, че на него би могло да се повлияе, като му се обясни добре положението в България. Но как да му се открие истината? В царския двор враговете на княза бяха много силни. С Гирса той не бе в добри отношения. Няколко пъти бе поискал да открие дипломатическо агентство в Петербург, но Русия не се съгласяваше. Тоя път, след завръщането си от коронацията, князът назначи д-р Стоилова агент в Петербург, без да иска никакво разрешение. Д-р Стоилов замина за своя пост в началото на август. Във Виена той биде предупреден да не си дава труда да отива в Петербург, тъй като никой няма да му признае там узурпираното от него качество. Но Стоилов продължи пътя си, решен да осветли високите руски кръгове, като остане за известно време в Петербург ако не като дипломатически агент, то поне като публицист, турист или под каквато и да е форма. Предупреждението се сбъдна напълно. Никой не се съгласи да приеме Стоилова. На Гирса той не успя да се представи; въпреки многократните си опитвания той не можа да види даже директора на Азиатския департамент Зиновиева. За да го обезсърчи съвсем и да го постави пред дипломатическия свят в непоносимо положение, Министерството на външните работи заяви чрез своя официозен орган Journal de Saint-Peterbourg, че тоя своеобразен пратеник на българския княз няма да бъде приет никъде. Д-р Стоилов се опита тогава да изпълни мисията си по косвен път. Той изпрати до Зиновиева, до Каткова и до генерал Домонтовича, който минаваше за голям авторитет по българските работи, един мемоар, в който излагаше грешките на генералите в София и посочваше едно разрешение за създадената от тях политическа криза. От името на княза той предлагаше, щото Русия да вземе в ръцете си Външното министерство и Военното, като се откаже от всяка намеса във вътрешното управление на княжеството. Тия предложения не се удостоиха с никакъв отговор. Руското правителство бе ангажирано в друг план в България и неговите амбиции в тоя момент бяха много по-големи.

Отблъснат по тоя жесток начин, князът нямаше друго средство, освен да се сплоти с народа си, да повика срещу гнета на Русия хората, които той бе преследвал с руска помощ – либералите. Такъв бе съветът, който му даваха Начович и Греков. Тежко бе за неговата гордост да направи тази изповед на безсилие пред партията, която преди три години бе пропъдил позорно под предлог, че с монаршеската си власт той сам възроди България; но той бе поставен пред алтернативата или да се помири със своите собствени подданици, или да очаква със скръстени ръце последния акт на военно-политическата драма, която приготовляваха генералите. Пред перспективата да види тържеството на Соболева и Каулбарса князът предпочиташе да се съюзи с дявола: това обяснява, че той се съгласи да повикат Цанкова от Враца.

Към любопитните неща от тая интересна епоха трябва да прибавим и факта, че Каулбарс не направи никакво възражение за възвръщането на Цанкова, считайки го за свой естествен съюзник срещу княза. Наивният генерал даже не подозираше, че между Начовича и Цанкова бе станала посредством Т. Икономова една размяна на мисли върху положението и че помирението на партиите срещу руската диктатура бе въпрос на дни.

Цанков се върна в София като триумфатор. Голямо мно-

жество отиде пеша, на коне, с файтони, брички, кола, омнибуси да го чака на Искрецкия мост. Когато доближи заточеникът, „грамаден вик ура! заглуши пределът", както се изразява един въодушевен очевидец.

И начаса допадна навалица върху файтона на г. Цанкова, когото грабнаха като дете и с прегръщания и целувки, с китки и големи венци обкитиха и понесоха на ръце!... Всички ликуваха, всички се просълзиха, ах, всички се просълзихме – блажени сълзи ... Всички се напредваряха и чиновници, и еснафи, и граждани, и селяни, и старци, и момчета (от бившите му ученици), и мъже, и жени – кой да се ръкува, кой да го прегърне, кой да се докосне до него...[1]

На 30 юли Цанков има аудиенция при княза. Нито единият, нито другият отвориха дума за миналото. Целият им разговор се водеше около въпроса за помирението на партиите и опасността, която представляваше за бъдещето на България една руска диктатура, към каквато се стремяха Соболев и Каулбарс. Цанков посъветва княза да възстанови конституцията, с помощта на която ще бъде лесно да се отърве страната от генералите. „Дайте тимяна, каза той, да изпъдим дявола!" Без да даде окончателен отговор, князът се показа наклонен да възприеме тази идея. Трябваше обаче преди всичко Цанков да се споразумее с консерваторските водители.

След аудиенцията при Цанкова отидоха П. Горбанов и Шивачев, пратени от техните шефове, да узнаят разположението му; той им заяви, че е готов да преговаря, но само с Начовича. На другия ден Цанков има среща с Т. Икономова и с Грекова, на които връчи четири точки. Преговорите вървяха бърже; от двете страни имаше много добра воля и еднакъв страх от генералите. На 8 август преди обед Начович

[1] Съзнание, 2 август 1883. – Статията е от д-р В. Радославов.

отиде в дома на Цанкова и двамата довчерашни врагове, забравяйки своите минали разпри, подписаха следното съглашение:

Двете партии се съглашават с цел да положат всеобщи законни усилия за възстановлението на конституционния режим в княжеството.

Средства

1. Пристанването на Негово височество към това съглашение и обещание пред една депутация от лица от двете партии, че точките на туй съглашение ще се изпълнят във възможно кратко време.

2. Свикване на Великото народно събрание колкото се може поскоро, за да прегледа конституцията.

3. Преглеждането става по един проект, предложен от правителството.

4. Проектът се приготвя или от една смесена комисия, или от едно смесено министерство, ако последното се види по-удобно и попрактично на Негово височество.

Комисията, или пък смесеното министерство, до окончанието мисията на Великото народно събрание ще се състои от равно число лица от двете партии.

5. Изборите за Великото народно събрание стават свободно, сир. без всяко вмешателство от страна на правителството, на основание на един от двата съществуващи избирателни закона, който Негово височество предпочете.

Съгласен: Д. Цанков,
Г. Д. Начович

Постигнатото съглашение не се понрави на младите софийски либерали, групирани около в. Съзнание, Н. Сукнаров, Радославов и др.; те видяха в него едно отклонение от конституционните принципи, на които бе стояла партията в борбата си срещу пълномощията. Напразно Цанков

им обясняваше, че той е направил известни отстъпки не защото те са съгласни с неговите възрения, ами защото се е боял да не би князът да се уплаши от непримиримостта на либералите и да се хвърли в някоя опасна крайност. Младата идеалистическа група посрещаше тоя опортюнизъм с голямо възмущение. В нейните очи позорна бе самата идея да се влязя в сношение с консерваторите, вдъхновители на преврата и гробари на конституцията. Вместо съглашение с един компрометиран човек като Начовича, Сукнаров и другарите му предлагаха на Цанкова да се солидаризира със Соболева, който бе обещал да състави чисто либерално министерство. Между туй, повикан набързо от Цанкова, Стамболов пристигна в София. Той донесе една помирителна формула: съществуващето министерство начело със Соболева да остане начело на управлението, а князът да издаде указ за немедленото свикване на Великото народно събрание, което да прегледа конституцията въз основа на един проект, изработен от една комисия, състояща се от по равно число членове от двете партии. Като необходимо условие Стамболов поставяше, щото изборите за Велико народно събрание да станат според закона, гласуван от либералната камара в 1880 г.

За Цанкова бе ясно, че князът по никой начин няма да приеме Стамболовия проект, защото то би значило да повери всецяло своята съдба на либералната партия, лоялизмът на която бе съмнителен, и на генералите, върху намеренията на които не можеше да има вече никакво съмнение. Стамболов обаче не желаеше да отстъпи, боейки се, че цялата тази история за помирение на партиите е изобретена от Начовича, за да отдалечи либералите от Соболева.

На 9 август в дома на Цанкова стана едно голямо партийно събрание, на което присъстваха около 30 души, между които и делегати, изпратени от провинцията. Пренията, много разпалени, траяха от подир пладне до 9 часа вечерта. Събранието отхвърли идеята за едно окончателно примирение с консерваторите, а само се съгласи на едно временно задружно действие с тях за възстановлението на конституцията. Под влиянието на Стамболова присъствующите настояха, щото в предстоящото смесено министерство Соболев да остане непременно като министър-президент без портфейл и Каулбарс като военен министър. Освен това реши се да се не върши нищо без знанието на руските генерали.[1] Във време на пренията стана дума и за отсъствующите водители на либералната партия и Цанков се задължи да действа, за да им се отворят вратите на България.

Предупреден за новите интриги, които бяха се завързали в София, Соболев побърза да се върне в първите числа на август, посрещнат и той – както бе модата тогава – с венци и овации. След неговото връщане забелязва се в опозицията на софийските либерали против компромиса на Цанкова един особен акцент на нервозност. „Какво искат консерваторите? – пишеше Съзнание. – Повръщане на конституционния режим? Върху това иска ли се формално примирение, искат ли се аудиенции, мистериозни кроежи, планове, известни само на някои личности, които мислят, че са взели началата под аренда и които искат своеволно да си играят с тези работи?"

Това бе един намек за самовластната роля на Цанкова, едно предупреждение да спре опасната игра с една политика, насочена срещу Русия. Вестникът отбулваше и плана на Начовича да изпъди генералите и с патетически език порицаваше това светотатство:

Ние се радваме, обръщаше се той към консерваторите, радваме се, че отивате в пропастта си, че посягате към най-драгоценното нещо, което българинът, истинският българин, има на тоя свят! Вий искате да го смразите с избавителя му, искате да осквернитe

[1] Съзнание, 10 август (извънредна притурка).

народното чувство, като го мамите да посегне на подобно престъпление. Така ли мислите да поправите работите у нас? Така ли се надявате да сполучите в своите черни планове? Отворен ви е пътят! Опитайте се и вижте ще можете ли да изпъдите ония, които избавиха и тоя път народа от вашите нокте и които му указаха пътя, съгласно волята; на всерусийский император Александър III, истинския път към напредъка, гарантиран чрез конституционния режим, единствената воля на целия български народ. Oui vivra verra.

Тая люта опозиция стресна доста Цанкова, или пък той се престори на уплашен, за да приспи недоверието на Соболева. На 20 август с едно писмо до С ъ з н а н и е той съобщи на съмишлениците си, че условията, положени от либералното събрание, не били приети от консерваторите. „Преговорите между двете страни са прекъснати, пишеше той, откато решението на въпроса за бъдещето управление на нашето отечество се пренесе в ръцете на представителя на нашата избавителка и покровителка Русия."

На 11 август пристигна наистина новият руски дипломатически агент, който носеше от Петербург инструкции за възстановлението на конституцията.

Князът бе молил в Петербург да му изпратят един дипломатически агент, на когото да може да се осланя, някой човек с твърд и лоялен характер, който да не се увлича в политическите борби на страната и да упражнява руското влияние в примирителен дух. Като такъв той бе посочил Ернрота. Вместо него изпращаха му Йонина, един стар господин, нервозен, мизантроп и брутален, нещастен съпруг на една млада черногорка, с която се бе оженил в Цетина по един доста водевилен начин. Едва пристигнал в София, Йонин захвана да порицава поведението на княза и да говори за него със заплашителен тон. Всичко това предвещаваше едно близко стълкновение между него и княза. То избухна още на 21 август, когато Йонин представи акредитивните си писма. Аудиенцията бе бурна и малко оставаше да се свърши с един дипломатически скандал. Ето как князът описваше сцената на пастор Коха:[1]

Йонин ми връчи, казваше той, едно саморъчно писмо от царя, в което бе казано, че той имал мисията да ме осветли върху положението и да употреби, ако стане нужда, старанието си, за да изглади мъчнотиите, и в което аз бях умоляван да му покажа съдействието си при изпълнението на тая колкото трудна, толкова и деликатна задача. То не бе обаче всичко. Йонин ми заяви, че има вън от това да ми прави устни съобщения от името на царя. Аз отговорих веднага: „Съм на ваше разположение", и го поканих в кабинета си. Тук той почна със заповеднически, оскърбителен тон да ме предупреждава, че царят не бил доволен от поведението ми след моето връщане от Москва и че той считал свикването на камарата за 11 септември като един акт на явно неприятелство спрямо Русия и едно прямо оскърбление на неговата особа; защото той, царят, знаял добре, че камарата щяла да бъде свикана само за да предизвика един скандал против Русия. Заради това царят искал от мене и ми заповядвал да разтуря камарата, да задържа генералите поне за още две години, да се отделя от „кликата" (консерваторската), с която съм бил тероризирал страната, и да сложа пълномощията си. „Защото – тъй се изрази Йонин буквално – царят ви даде пълномощията и сега ви ги взема обратно, защото вий зле си послужихте с тях." На всичките мои възражения Йонин отговаряше грубо и дръзко. Най-сетне аз му казах: „Да не бяхте пратен при мен от царя, аз щях да повикам един лакей и да му заповядам да ви изхвърли от дома ми. От уважение към императора, който, както аз съм убеден, не е виновен за вашето недостойно поведение, аз ви моля самичък да си отидете. Как можете вие да си позволите такова нечуто нахално държане спрямо мене?" Тогава той ми заяви: „Като господин Йонин аз ви моля да ме извините за израженията, които употребих, но като пратеник на Негово величество принуден съм да ви повторя, че съм получил заповед от царя да държа такъв език."

[1] A. Koch, Furst Alexander.

Княз Александър бе едно голямо дете с женски нерви. След куража, който показа спрямо Йонина в тоя драматичен разговор, настъпи у него пълно униние. Големите му меланхолически очи се намокриха.

Ето, казваше той на пастор Коха, ето наградата ми, загдето съм бил тъй послушен на Русия през изминалите четири години! При всеки случай аз защитавах и покровителствах с безконечна преданост интересите на Русия, при хиляди случаи аз не се колебаех на себе си да повредя само за да бъда приятен на Русия. По-нататък не мога да понасям вече. С царя борба да предприема не мога; ще се откажа от престола. Моля ви се, идете в Дармщат, разкажете всичко станало на родителите ми, разисквайте с тях върху положението и съобщете им моето решение.

Решението на княза да абдикира – неизменен припев на неговите отчаяния – се изпари, разбира се, на другия ден, но страхът от русите, негодуванието срещу тях, припадъците на енергия, сподиряни от безнадеждност, всичко това поддържаше в неговия дух едно почти болезнено състояние. Йонин между туй почна да се поставя в София като върховен разпоредител на съдбините на България. На една депутация, която начело с д-р Асен Шишманов отиде да му изрази признателността на столичното население, той заяви, че „на днях" ще издейства един указ за въдворението на конституцията. Това тържествено обещание намери громки отклици в страната. Либералната партия, която князът бе поискал да приближи към себе си, ставаше, напротив, сè по-привързана към Русия. Допълнителните избори, които станаха на 21 август и в които Соболев упражни влиянието си в полза на либералите, още повече затвърдиха тази солидарност. Победата на либералите бе съкрушителна. В София бяха избрани: Др. Цанков, Хаджи Мано Стоянов, Н. Сукнаров, М. Балабанов, д-р Помянов, Я. Геров, д-р Ас. Шишманов, Илия Вълчев. Тодор Иванчев бе избран в Кюстендил, Списаревски – във Варна. Избраните турски депутати, и те бяха либерали. Тоя неочакван успех възбуди у либералната партия всичката ѝ стара самонадеяност; тя не искаше вече да чуе за никакво съглашение с Начовича. Всяка отстъпка, направена на консерваторите, ѝ се виждаше като една кражба от естественото нейно надмощие. Озлобена от изпитанията, през които бе минала, тя чакаше, напротив, с нетърпение да удари часът на отплатата.

Цанков обаче има достатъчно твърдост на духа да се противопостави на това течение. Пострадал най-много от преследванията на Начовича, той имаше най-вече основания да отмъщава; но ако той мразеше Начовича, още по-голяма бе омразата му към диктатурата, която руските генерали искаха да установят в България. Затова мимо своите съпартизани той продължаваше да бъде в тайни сношения с консерваторите, поддържайки съглашението, което бе подписал.

Цанков и Начович бяха определили, щото събранието да се свика на 11 септември. Но принуден да ускори развязката, князът издаде указ за 3 септември, осем дена по-рано. Русите от своя страна вземаха решителни мерки. С едно тайно окръжно до подведомствените си консули в България Йонин ги канеше да съобщят негласно на видните либерали в своя район, че желанието на царя е да се възстанови конституцията и да устроят заедно с тях демонстрации против княжеските пълномощия. „Тъй щото, добавяше той, в случай на нужда, да можем да се позоваваме на народната воля, изразена повсеместно и публично." Йонин не беше съвсем сигурен, че князът ще се съгласи да се откаже от пълномощията. „По съвета на нашите министри в България, генералите Соболев и Каулбарс – казваше той в окръжното, – реших да заявя на княза, че ако той на именния ден на негово величество не възстанови конституцията в България, то той, принцът Батенбергски, ще трябва да остави страната под регентството на министър-президента."

Разчитайки на отказа на княза, генералите вземаха мерки за неговото насилствено низвержение. Към последни-

те числа на август Каулбарс събра руските офицери на Лагера и им откри, че свалянето на княз Александра е решено, тъй като той бил враг на Русия и изменник на славянството. Той прибави, че разчита безусловно на тяхната поддръжка. Офицерите посрещнаха това съобщение мълчаливо. Макар мнозина от тях да знаяха от по-рано намерението на генералите, тържествеността на обстановката сега ги смути дълбоко. Посред мъчителното напрежение, което бе настъпило, стана бригадният командир полковник Логинов, голям привърженик на княза, и заяви, че предложението, което Каулбарс прави на офицерите, е позорно за руската униформа. Той не можа да довърши своите думи, тъй като генералът му заповядва да излезе и го изпрати в арест.

Опитът за низвержението трябваше да стане още същата вечер. Генералите мислеха да дигнат княза от двореца, по изненада, и с усилен маршрут да го изкарат вън от пределите на България. Логинов обаче успя чрез жена си да предупреди княза, който взе нужните мерки за отбрана. Без да подозират, че заговорът им е открит, Соболев и Каулбарс пристигнаха в двореца със затворени кола и поискаха да видят княза. Беше вече полунощ; дежурният офицер Винаров им отговори, че Негово височество е легнал да спи.

– Събудете го тогава – заповяда Соболев.

– Не мога да си позволя.

– Но работата е важна, спешна...

– Макар...

– Ние носим телеграма от Негово величество императора.

– Ще чакате до утре.

– А знаете ли вие, че аз мога ей сега да ви арестувам? – изкрещя Каулбарс.

В това време, може би по някакъв знак на Винарова, в двора изскочиха няколко взвода, командвани от българи. Соболев и Каулбарс узнаха, че намеренията им са предугадени, и се оттеглиха.

На другия ден князът повика Соболева и му поиска оставката. „Като изрази с дързост и ирония своето съжаление, задето не можал да заслужи доверието на Негово височество, генерал Соболев заяви, че той не може да напусне своята длъжност, преди да поиска за това разрешение от своя император."

„В такъв случай ще бъдете министър на когото искате, но само не мой, отговори му князът и след това прекъсна аудиенцията."[1]

Решителността на княз Александра, която никога не бе дълготрайна, сякаш се изчерпа с тази дума. Впрочем знаейки добре неговата впечатлителност, и русите побързаха да действат. Малко след излизането на Соболева Йонин поиска аудиенция и от името на своето правителство представи на княза в най-категорическа форма следните искания:

1) Обявяване с манифест, който трябваше да се яви в „Държавен вестник", че князът се отказва от пълномощията.

2) Назначаване на особна комисия за преглеждане конституцията.

3) Задържане на генералите Соболева и Каулбарса на техните министерски длъжности, докато се разгледат и утвърдят от Великото народно събрание предстоящите изменения на Търновската конституция.

4) Преименоване на предстоящото Народно събрание в извънредно, т. е. да няма право да разглежда никакви други въпроси освен двете международни конвенции: а) международното съглашение по железопътния въпрос, изработен от Виенската конференция а quatre, и б) договора с Русия за изплащане окупационния дълг.

Забравяйки, че камарата е господарка на дневния си ред, Йонин настояваше на последното условие, за да отнеме

[1] Головин, стр; 284 – Головин поставя тоя разговор на 30-и подир обед. Ние мислим, че той стана на 29-и.

от депутатите всеки повод да изкажат недоверие спрямо Соболева. Той искаше по всеки начин да предотврати една преждевременна криза, която рискуваше да осуети окончателно идеите за низвержението. Князът отказа да изпълни руския ултиматум, но и за оставката на Соболева вече не настоя. Той избра един среден път: на 30 август сутринта по софийските улици биде залепен един манифест, с който князът заявяваше, че една назначена от него комисия ще изработи проект за конституция, който ще бъде внесен за разглеждане в едно Велико народно събрание. Манифестът отбелязваше, че министрите ще задържат портфейлите си и до прогласяването на новата конституция ще вършат текущите работи, като пазят най-строга неутралност във вътрешната политика.

В същия ден, когато излезе манифестът, имаше по случай именния ден на княза голям парад на войските в Лагера. Князът биде предупреден, че руските офицери мислели да го арестуват след парада и да го обявят за низвергнат от престола. „Българските офицери, разказва г. Начович[1], проводиха при мен двама свои другари – които не познавах – да ми кажат да известя на княза за опасността, която виси над главата му. Аз на тая минута не повярвах на думите им и ги посъветвах да употребят една маневра, която да покаже на генералите, че не трябва да разчитат на предателството на българските войници." Маневрата се изпълни блестящо: подир парада българските офицери и войниците заобиколиха княза, дигнаха го на ръце, поставиха го във файтона му и чак до двореца го водиха с песни и с викове „Ура! Да живее България! Да живее нашият любим княз!" Генералите стояха настрана и безмълвно гледаха как пропада техният план.

---

[1] В едно частно писмо до автора.

Г-н Лука Моравенов разказва, че генералите били напечатили даже прокламациите за низвержението, които били донесени сетне в двореца.

Либералите в София не останаха много доволни от княжеския манифест, защото те не виждаха очакваното нормално отречение от пълномощията. С ъ з н а н и е пишеше: „Какво разочарование, каква надсмивка над народната воля, какво ужасно подиграване над Търновската конституция!" В провинцията настроението бе различно. От Горня Оряховица Славков телеграфира патетически на Цанкова: „Рибата излезе рак. О, голи надежди!" От Габрово една телеграма гласеше: „Запъртък!" Но имаше и много ликуващи отзиви. Хората не знаяха още какво ще излезе от новото обещание на княза. Между туй предвидената комисия биде назначена. В нея влизаха: митрополитите Григорий, Симеон, епископ Климент, Начович, Греков, Стоилов, Михайловски, Юр. Тодоров, Др. Цанков, Балабанов, Стамболов, Стаматов, Йосиф Ковачев и д-р Моллов. Тая комисия нема време да се събере нито един път: събитията се стекоха бърже и я изпревариха.

На 4 септември се откри извънредната сесия на камарата. Заседанията ставаха в салона на мъжката гимназия. Първото заседание бе на 5 септември. Публиката любопитстваше да види дали новоизбраните либерални депутати ще се закълнат в пълномощията според старата, неотменена още формула. Те се закълнаха всички, с изключение на Илия Вълчева и Н. Сукнарова. Във второто си заседание, на 6-и, камарата гласува единодушно един адрес до княза, с който го молеше да възстанови Търновската конституция и да преобърне извънредната сесия в обикновена законодателна. Народните представители in corpore отидоха при княза да му поднесат тоя адрес. Князът ги прие много сърдечно и им заяви, че ще изпълни народната воля. Новината се пръсна веднага по града и възбуди голямо впечатление. „Но и тоя път характеристическата черта – скептицизмът на българина – бе на първо място, пише С ъ з н а н и е. – Мнозина мислеха, че това е някаква си игра; и с нетърпение очакваха 7 септември, ден, който имаше да обясни всяка съмнителност и да разгони мъглата, която се тъмнееше пред общия

поглед!"[1] На 7-и нямаше заседание, но в 5 часа подир обед народните представители бидоха повикани в двореца, гдето им се обяви следният манифест:

НИЙ АЛЕКСАНДЪР I
С Божия милост и народна воля
княз на България

Обнявяваме на всичките наши верноподанни, че в постоянното ни желание за доброто на нашето отечество и предвид, че заседаващето в този час III обикновено Народно събрание в отговора си на Престолното наше слово ни поднесе едногласно верноподаническата си молба, ние възстановяваме приетата от Търновското учредително народно събрание конституция, като приканваме настоящето събрание, на което извънредната сесия обръщаме в извънредна законодателна, да се произнесе върху измененията, които трябва да претърпят глава XIII и глава XIV, дял 1, на тая конституция относително народното представителство.

Единодушието, с което народните представители ми заявиха молбата за изкарването на отечеството от днескашното трудно положение, ми дава пълна вяра, че всичките наши верноподанни ще последват доблестния пример на патриотизъм, който показаха народните представители, и като забравят всичките досегашни недоразумения и ненависти, ще ми дадат своето политическо съдействие за трайното организуване на страната.

След този coup de theatre, инсцениран тъй майсторски от Цанкова и Начовича, които през цялата криза действаха задружно, по-нататъшното стоене на генералите в България ставаше вече съвсем невъзможно. За тях не оставаше освен едно средство; да направят една военна революция, едно пронунциаменто, като прогласят от името на руския цар княз Александра за низвержен. Но на 30 август те видяха, че войската не е в техните ръце, че тя бе, напротив, въсторжено предана на своя княз. Соболев разбра най-сетне, че е изигран от Начовича и Цанкова и че е безцелно да продължава борбата. Щом манифестът биде оповестен, цялото министерство си подаде оставката, мотивирана в следующата форма:

Господарю,

Ваше височество изволихте във вчерашния си манифест – да възстановите приетата от Търновското учредително събрание конституция.

Като разделяме счувствието и радостта на всичката (цялата?) страна по повод на този велик акт, ний считаме обаче за наш дълг да обърнем вниманието на Ваше височество върху съществено то противоречие, което се заключава в това, че в манифеста сегашното Народно събрание, което е избрано в разногласие с Търновската конституция, е припознато като правилно и законно и в истото време, като е възстановена конституцията.

Ако Министерският съвет беше призован да даде на Ваше височество своето мнение при съставянето на манифеста, то той, разумява се, щеше да представи съображението, че след като се възстановява Търновската конституция, необходимо е настоящото събрание да се разпусне и да се свика на 15 октомври 1883 г. обикновеното Народно събрание по избирателния закон от 17 декември 1880 г.

Понеже това не стана, ние считаме за свой дълг да подадем на Ваше височество нашите оставки в избежение на отговорност пред Ваше височество и пред страната.

Оставката на Соболева бе за него една жестока необходимост: но той бе пожелал да направи от нея чрез фалшивите мотиви, с които бе я придружил, едно популярно дело. Либералите, които споделяха върху невалидността на една камара, избрана при действието на пълномощията, същите

[1] Съзнание, 10 септември, статията е от г. Радославова.

възгледи, поздравиха действително неговото оттегляне с големи демонстрации на симпатия. Общинският съвет обяви двамата генерали за почетни граждани на София и на 12 септември в кафенето „Радак" либералите им дадоха един голям банкет, на който – върховна ирония – присъстваше и Др. Цанков. На 15 септември те тръгнаха от София. По пътя им до Лом-паланка либералите им устройваха въодушевени овации. Каулбарс, биейки се в гърдите, им държеше речи. Соболев се усмихваше злобно. Тъй – като неволни герои на конституционализма – напуснаха те една страна, в която мечтаеха да останат като диктатори...

КНИГА ЧЕТВЪРТА

Второто властване на либералите

I

МИНИСТЕРСТВОТО ЦАНКОВ–НАЧОВИЧ

Разкалът в либералната партия. – Каравелов шеф на крайните либерали. – Защо международната линия не минала през София–Скопие. – Отзоваване на Ползикова и Лесовоя. – Княз Александър отчислява Редигера. – Военна конвенция с Русия. – Либералното събрание в Русчук за детронирането на княза. – Законът за изменението на конституцията. – Разцеплението на либералната партия.

Новото министерство, съставено от Цанков[1] същия ден, в който Соболев поднесе оставката си, се намери пред едно твърде парадоксално положение: конституцията биде възстановена, без да падне едновременно с това мандатът на събранието, избрано въз основа на пълномощията. Противоречието стана съвсем осезателно, когато депутатите, които дължаха властта си на едно нарушение на конституцията, бидоха поканени да се закълнат в нея.

Макар повече формално, нежели съществено, това противоречие изпречваше срещу Цанкова всичките неудобства

[1] То се състоеше от следните лица: Др. Цанков – министър-председател на Вътрешните работи; М. Балабанов – на Външните работи; д-р Моллов – на Народното просвещение; Начович – на Финансите; д-р Стоилов – на Правосъдието; Т. Икономов – на Търговията, Земеделието и Обществените сгради. Д. Греков ставаше председател на камарата вместо митрополит Симеона, който си даде оставката.

на една политика с двусмислен изглед и даваше силно оръжие на мнителността на противниците му. Групата на крайните либерали в София, която не му прощаваше нито изпъждането на генералите, нито съюза с Начовича, го обвиняваше сега явно, че е изменник на своето минало. Най-много бе ожесточен срещу него Н. Сукнаров, един екзалтиран и наивен шишко, който знаеше за политиката това, което в битността си на студент в Белград бе почерпил от селския радикализъм на Пашича. Той пълнеше броевете на Съзнание – с гороломни упреци против своя довчерашен шеф. На Цанкова се отказваха всякакви заслуги в станалата промяна в княжеството: впрочем отричаше се самият факт, че има някаква промяна. Тр. Китанчев, току-що дошел от Македония, питаше с ред статии в Съзнание: „Възстановена ли е конституцията?", и отговаряше енергически: „Не!"

Органът на Цанкова Светлина защитаваше създаденото положение, без да го идеализира; той твърдеше само, че друго средство за възстановление на конституцията нямаше. Същото обясняваше и Цанков в частните си разговори със своите съмишленици. „И аз зная, казваше той, че има нещо неестествено в съществуването на тая камара. Но за да възвърнем страната в нормалното ѝ състояние, ний трябваше да сключим компромис, т. е. да направим отстъпки. И после знаете ли какво има още? Ако да бях се водил по ума на тия, които казват: „или всичко, или нищо!" – нямаше да остане помен ни от конституцията, ни от независимостта на България; само това мога да ви кажа." Тия загадочни думи, мистерията, която Цанков поддържаше около своята рол, тоя тъмен намек за една незнайна опасност, вместо да успокоят духовете, откриваха нов простор за техните подозрения и внасяха в препирните нещо алармистическо и раздраняюще.

На 14 септември пристигна от Пловдив Каравелов, посрещнат от крайните либерали като техен естествен водител. Китанчев пишеше в Съзнание: „Надяваме се, че г. Петко Каравелов не ще се откаже от длъжността (при тези способности и начитаност) да бъде учител и възпитател на младото ни поколение в политическите въпроси, както е станал възпитател на сегашното наше младо поколение брат му Любен Каравелов в литературно и белетристическо отношение."[1] Каравелов идеше наистина с един странно нараснал престиж. Неговото бягство от Свищов бе вече забравено. Отсъствието му от България, вместо да му повреди, бе опазило, напротив, неговото влияние от ония неминуеми удари, които активната политика нанася на политическите хора. От изгнанието името му изглеждаше в княжеството по-громко и по-внушително. Деятелността, развита от него в Пловдив[2], безспорното господство, което бе добил над интелигенцията в Румелия, бяха още веднъж извадили наяве неговото предопределение да бъде навсякъде първият. Смелостта на Цанкова да не се даже допита до такъв един провиденциален човек, когато сключваше съглашението си с консерваторите, изглеждаше на младите либерали нещо повече от престъпление, един факт, вън от логическите възможности.

Г-н Петко Каравелов, пишеше Китанчев, беше и още е един от водителите на народната либерална партия; той е единственият човек, който може теоретически и научно да изкаже и да защити началата на тази партия; той е взел може би най-голямо участие в изработването на тази конституция, която разни лица и от разни лагери са взели днес ножиците в ръце и са се наготвили да я прекрояват напосоки, без да имат в ума си някой друг по-добър и по-ясен план. Той е имал, има и ще има привърженици в цяла България, кой каквото иска нека казва, ако не на неговата личност, то на идеите, които той преследва и на които засега осмислено олицетворение у нас е той.

Срещата между Цанкова и Каравелова бе много студе-

[1] Съзнание, 21 септември 1883.
[2] Каравелов организира опозиция против гешовците в Румелия и се избра за кмет на Пловдив.

на. Неизмеримото самолюбие на Каравелова бе наранено, загдето министерството се бе образувало, без да се иска негово мнение; Цанков се боеше да не би върналият се изгнаник да размъти още повече ума на младите либерали и да завладее чрез тях партията. Между тях стана един къс диалог. „Защо си се повлякъл подир Начовича?" „Тук има една тайна." „Каква е тя?" „Когато ще дойде времето, ще я узнаеш." Тоя чудноват отговор още повече уязви Каравелова. Чрез тайнствеността на Цанкова той се виждаше изключен произволно от ръководящето си положение, приравнен с обикновените партизани, пред които е само позволено да се спуска завесата на високата политика.

Изгнанието трябва да бе увеличило самообладанието на Каравелова, тъй като, възбуден срещу Цанкова с всичката фурия на своята амбициозна натура, той не се обяви веднага срещу него. Преди да разюздае един разкол в партията, той сондираше почвата, вслушваше се в шумовете, които идеха от провинцията, още привързана към Цанкова. Засега той групираше около себе си крайните либерали в София: Н. Сукнаров, Т. Иванчев, Радославов, Илия Вълчев и др. Някои от тях бяха избрани депутати в допълнителните избори; без да застрашават съществуването на министерството, те можеха да енервират неговото действие и да хабят престижа му пред страната.

Извънредната сесия трая малко – докато да се одобрят двете конвенции, заради които бе свикана: конвенцията за изплащането на окупационния дълг, сключена от Соболева в Петербург, и конвенцията а quatre, подписана наскоро във Виена. Първата биде одобрена без никакво възражение; втората възбуди, напротив, много живи прения.

От създаването на княжеството железопътните истории играеха такава една съдбоносна и тайнствена роля; около тях се бяха борили, зад пердетата на политическия живот, толкова разнообразни интереси, щото всеки въпрос за железница будеше у депутатите мъчителни и безпокойни чувства. Самата конвенция, чието гласуване предстоеше,

имаше дълги перипетии, тясно преплетени с политическите кризи в България.

Всичките български правителства бяха гледали да бавят по какъвто и да е начин изпълнението на чл. Х от Берлинския договор, който задължаваше княжеството да построи припадающата се нему част от международната линия Виена-Цариград. Замедлявана ту от България, ту от Портата, конференцията а quatre дойде най-сетне, през пролетта на 1883 г., до едно окончателно споразумение. Генерал Соболев, имайки предвид интересите на Гинсбурга, би желал да подигне от името на България нови мъчнотии; но руската дипломация бе обещала на австрийското правителство да не му създава никакви препятствия. Руският посланик във Виена съветваше българските делегати д-р Стоилова и Н. Стойчева да бъдат отстъпчиви. „Княз Лобанов мисли, пишеха те в своя рапорт[1], че нашите политически интереси изискват по-скорошното свършване на тази линия (международната), защото тя ще улесни съединението ни с Румелия и тогава тя ще бъде за нас безценна." На 27 април те получиха разрешение да подпишат конвенцията.

Сключената конвенция бе във финансово отношение износна за България, толкоз повече че тя биде последвана от една декларация на барон Хирша, че без никакво обезщетение той се отказва от правата, които договорът му с Портата от 1872 г. му даваше върху бъдещите линии във вилаетите, съставляющи сега княжеството. Но тя биде посрещната зле от либералите, защото прокарваше линията не през София–Кюстендил–Скопие, както бяха настоявали Цанков и Каравелов в спора си с Кевенхюлера, а през София–Цариброд–Ниш. Княжеството значи оставаше откъснато от Македония, пропускайки един психологически момент, който още веднъж не се е вече повторил.

[1] Архива на Външното министерство, книжата по конференцията а quatre, дело 4. № 13, 1888 г.

Най-силно се опълчи срещу конвенцията Каравелов. На едно събрание, свикано в митрополията, той описа грамадната национална и културна важност на една линия, която да свързва столицата на България със Скопие, и предложи да се действа пред депутатите, за да отхвърлят лекомислено подписания договор.[1] Между либералите нямаше по тоя въпрос две мнения, но някои считаха извършеното зло за непоправимо. На това мнение бе и Цанков. „Когато трябваше да внасяме конвенцията в Народното събрание, разказва г. д-р Моллов, аз забелязах в Министерския съвет, че прекарването на линията през Цариброд ще бъде една голяма грешка, но Цанков възрази: „Грешка има, но тя е безвъзвратна: щом като Стойчев и Стоилов са подписали конвенцията от името на България, на нас не остава, освен да я гласуваме."

Тя биде гласувана, но не без трудности. Един от крайните либерали, Илия Вълчев, депутат от София, предложи на камарата да заяви, че ако Високата порта не даде формално обещание, че бъдещата линия София–Кюстендил ще се свърже със Скопие, България по никакъв начин няма да пристъпи към строенето на железницата Цариброд–Вакарел. Идеята бе толкова повече уместна, че и самото турско правителство бе изказало във Виена изрично желание, щото международната линия да мине през Скопие–София: правителството обаче гледаше да ликвидира колкото се може по-скоро този трънлив въпрос и не даде надлежната цена на това Вълчево внушение. Министърът на Външните работи Балабанов отговори:

> Въпросът за железната линия от София до Кюстендил и понататък за Македония е един въпрос, който може да се положи на сериозно разискване както в правителството, така и в народното представителство, но аз не гледам той да има някоя връзка с приемането на конвенцията, която е на дневен ред.

[1] Каравелов обясни, че в последния разговор, който имал с княза няколко дена преди преврата, той му заявил, че няма да строи никаква линия, ако тя не минава през Скопие. Вж. Търновска конституция, 21 май 1888.

Мъдростта на Балабанова грешеше тук: връзка имаше и тя бе очебиюща, но понеже правителството настояваше, конвенцията биде гласувана без добавка. След това сесията се свърши.

Закриването на камарата донесе голямо облекчение на министрите, но те не се радваха дълго време на него. Скоро след това избухна един инцидент с Русия, който ги хвърли в голяма тревога.

Соболев и Каулбарс напуснаха България крайно ожесточени срещу ония руски офицери, които бяха подозрени, че са съобщили на княза заговора за неговото сваляне. Щом стигнаха в Петербург, една от първите им грижи бе да издействат примерното наказание на тия изменници на руската идея. Наистина, двама от подозрените лица, генерал Лесовой и поручик Ползиков, флигеладютант на княз Александра, бидоха телеграфически отзовани в Русия. Ползиков, оженен преди няколко месеца, бе довел в София младата си невеста, почти дете; Лесовой току-що бе склонил майка си, една старуха, да дойде при него от Русия. Въпреки това те бидоха принудени да заминат набърже, оставяйки дома си пълен с отчаяние.

Когато пристигна заповедта от Петербург, князът бе на лов по Искрецкото дефиле; в двореца никой не знаеше точно где се намира той. Поради това смущението бе още по-голямо в министерството. По поръка на Стоилова адютантът капитан Увалиев замина да дири княза; той го намери чак на другия ден в Елисейна.

Финансовият съветник Кейе, който има аудиенция при княза веднага след завръщането му, го завари в голяма екзалтация.

„Е, добре, тоя път те целиха добре, казваше той. Аз съм наранен като княз и като човек. Ползиков бе за мене повече, отколкото един адютант: той ми бе почти брат. Аз

бях го обикнал още през време на войната, в която участвахме заедно: един храбър, интелигентен, честен момък, който ми бе предан. Редки са такива хора..."

Цялата висока фигура на младия княз трепереше от гняв. Кейе го попита какъв бе привидният мотив за отзоваването на Ползикова и Лесовоя.

„Едно отзоваване без фрази, отговори князът, немотивирано, изходящо от Военното министерство по заповед на императора. Ще повярвате ли, че аз не бях осведомен за нищо, че никакво предупреждение не ми бе направено, че не съм видял даже Йонина? Отишъл бях завчера, жаден за чист въздух, да спя в един монастир в Искрецкото дефиле. Там ми донесоха новината. Вий си представлявате колко бе болезнено за мене, когато на въпроса на Ползикова, какво да прави, трябваше да му отговоря: „Подчинете се!" Да страдая аз, викаше князът, обладан от буйно вълнение, това е моята съдба тук; аз съм навикнал вече, това не ме безпокои. Но да виждам други да страдат за мене, без да мога да попреча на това, туй е вече една непоносима болка. Нека ме мъчат в моята личност, но да посягат поради мене на ония, които ме обичат и само защото ме обичат, това ми раздира сърцето. Ах, Русийо, где те водят?"

Вълнението на княза растеше, раздухвано от самите му думи: „Аз разбирам, казваше той, защо русите стават нихилисти!" Спомняйки си за императора, който бе дал заповедта за отзоваването, той се провикваше: „Ето един владетел, който се е отдал на всички интриги, който изпълнява капризите на една сбирщина амбициозни хора, които разполагат с живота на честните граждани и чиито жертви нямат поне възможност да апелират към правосъдието. Това руско правителство, което сее нещастието по четиритях краища на света, не зачита дадената си честна дума. Поискаха да запазя statu-quo-to във Военното министерство след заминаването на Каулбарса, запазих го, доколкото ми бе възможно. Поискаха да задържа Редигера като управляващ, съгласих се. Сега ми отнемат Лесовоя, защото се боят, че го

пазя, за да заместя с него Редигера, една креатура на генералите."[1]

В такова възбуждение князът повика Редигера и му заповяда да си даде веднага оставката. Но Редигер му възрази, че без заповед от императора не може да напусне своя пост.

– Тогава аз ще дам заповед да ви арестуват – извика князът вън от себе.

Веднага след това той повика Цанкова и му заяви, че иска немедленото уволнение на Редигера. На другия ден в Държавен вестник излезе указът за отчислението на Редигера от българската войска. Със същия указ полковник Котелников се назначаваше управляющ Военното министерство. Два приказа, издадени в същия ден, гласяха:

Приказ № 1. Предвид повикването без Мое съгласие и даже без Мое знание в Русия генерал-адютанта Лесивоя и флигеладютанта Ползикова, Аз изключвам из свитата си рускоподанните офицери, а именно: полковник Логвенова, ротмистра Мосолова и лейбмедика Грима.

Приказ № 4. Предписвам, щото с получаване настоящето да се повикат телеграфически в София изходящите се в прикомандироване към руските войски 36 български офицери.

Александър

Котелников се боеше отначало да вземе отговорността за последния приказ; той го подписа само след като Министерският съвет държа за тая цел едно формално постановление. Жестът бе наистина много смел: за първи път България отговаряше предизвикателно на едно руско предизвикателство. Това бе тъй ненадейно, тъй вън от обикновените неща, че русите не можаха да го повярват на първо

[1] M. Queillé, Mes entretiens avec le Prince de Batenberg. Le Correspondant, броеве от 25 дек. 1908 и 5 януари 1909.

време. Сам Редигер не вземаше за сериозно едно уволнение, станало, без да се пита императорът, и не искаше да напусне Военното министерство. „Предидущия ден, разказваше сетне князът на финансовия съветник Кейе, бях му дал 24 часа да напусне мястото си, значи до обяд на другия ден. До 11 $^1/_2$ часа той не бе напуснал министерството. Обаче моят адютант, придружаван от двама войници, съобщи му, че ако до обяд не се подчини, хората ми ще го арестуват, ще го качат на един файтон и без да му позволят да се отбие в дома си, ще го отведат в Лом-паланка. Навярно той е разчитал на моята слабост, защото смущението му е било доста голямо. Силно протестирал какво той никога нямал намерение да не се подчинява, че трябвало да завърши класификацията на някои книжа и т. н. Най-после по обяд мястото бе изпразнено."[1]

В продължение на няколко дена князът изглеждаше решен да противостои докрай на русите. „Те ме доведоха до крайност и аз прибягнах до подобни (резки) мерки, казваше той, от съзнание на моето право и от грижи за моята чест. Най-после твърде е възможно този начин на действие да е най-добрият при разправата с тия хора. Русина трябва да го напердашиш или той ще те напердаши." Тази решителност не бе и тоя път дълготрайна. Нищо не бе дълготрайно в сантименталната натура на княза Александра. Но освен слабостта на неговия характер, в който буйните пориви отпадаха бърже, имаше и друга причина, за да угасва неговото настроение: той не вярваше, че българският народ, при това му политическо развитие, ще го поддържа в една борба срещу Русия. В предаността на консерваторите той бе наистина убеден напълно, но тяхното безсилие му бе известно. На лоялизма на либералите той не можеше още да разчита: той ги подозираше толкова, колкото те се съмняваха в него.

[1] Queillé.

Миналото още господстваше над техните отношения. Оставаше в полза на княза масата, която го обичаше безсъмнено, но която още повече обичаше руския цар. При тия неблагоприятни условия само един крайно смел човек, малко авантюрист, можеше да се хвърли в една борба срещу Русия с риск да бъде смазан от нея. Княз Александър нямаше тази сила на духа, нито тази самоувереност. След като мина бурята, той почна пак да мисли за средствата да подобри отношенията си с императора: Александър III също се показа наглед примирителен. Вместо да отговори с някакви репресалии на нервозните мерки на княза, той изпрати в София своя военен аташе във Виена флигеладютанта Н. Каулбарс с мисия да уреди положението на руските офицери в княжеството.

Каулбарс дойде в София с един проект за конвенция, който поставяше практически командването на българската войска в ръцете на руския представител в България. Както князът, тъй и министрите заявиха още щом прочетоха тоя странен проект, че той е неприемлив, тъй като преди всичко е в пълно противоречие с конституцията. Каулбарс каза тогава, че ще приеме всички изменения, които му се виждат необходими от гледището на българския конституционен ред. Внесен в Министерския съвет по желанието на княза, проектът биде разискван в присъствието на самия руски пратеник. Главното старание на министрите, особено на Цанкова и на Стоилова, беше да внесат в конвенцията клаузи, които да затвърдят властта на княза над руските офицери и да намалят вмешателството на Русия във войската. Каулбарс от своя страна се показа много отстъпчив. Той бе лично много добре разположен спрямо княз Александра и искаше да свърши своята мисия с успех.[1] След тридневно разискване конвенцията биде подписана. Първият член в нея

[1] Протоколите на Министерския съвет по тия разисквания са обнародвани в М а р и ц а, 1883 г.

гласеше: „Военният министър се назначава от княза със съизволението на императора." Другите членове постановяваха, че колкото се отнася до отговорността му пред Народното събрание и до контрола на финансовата част, Военното министерство се поставя наравно с другите министерства; че руските офицери не могат да бъдат употребявани в административни и полицейски служби; че дорде са на българска служба, те се подчиняват на българските военни закони и по изпълнението им отговарят пред княза и българското правителство и пр.

Конвенцията бе едно разумно и полезно дело. Тя туряше край на едно анархическо и деморализиращо положение, при което нито князът се чувстваше господар на своята войска, нито руските офицери знаеха кому да се подчиняват. След като тази аномалия биде отстранена, Каулбарс поиска да тури край и на ненормалните отношения, в които Йонин се бе поставил спрямо княза след ултиматума му по възстановяването на конституцията. Мисията му и в това отношение излезе успешна. Йонин отиде в двореца и биде посрещнат учтиво. Княз Александър лесно прощаваше: той не се показа злопаметен и спрямо Йонина.

Едно писмо на Йонина до руския консул в Русчук[1] открива и по-дълбоките причини на това помиряване. След като бе скроила да свали княза чрез войската, руската дипломация считаше сега, че времената не са благоприятни за едно насилствено низвержение. Появила се бе наистина опасност от чужда намеса. От Цариград Нелидов съобщаваше, че ако Русия направи опит да вземе княжеството чрез революция, турската войска ще навлезе в Източна Румелия. Без съмнение една политика на завоевание от страна на русите щеше да срещне сериозен отпор и от великите сили. В Петербург решиха поради това да изменят инструкциите, дадени по-рано. Вместо да подготвя един революционен удар в България, Йонин трябваше да постигне свалянето на княз Александра по мирен и законен начин, без да излиза наяве руското участие. Тази елегантна в дипломатическо отношение развязка не можеше обаче да се осъществи освен чрез съдействието на либералната партия. Трябваше, значи, да се образува едно министерство, състоящо се само от доверени либерали, което да докара в бъдеще във Великото народно събрание едно фанатизирано болшинство, способно да гласува низвержението на княз Александра като клетвопрестъпник. Първата стъпка за изпълнението на тоя план бе самият княз, който не изглеждаше още наклонен да повери властта изключително на либералите. Но и самата либерална партия, бидейки раздирана от вътрешен разкол, изглеждаше неспособна да предприеме едно опасно дело, за което се искаше преди всичко пълен сговор и тайнственост. Между двете либерални групи отношенията се изостряха наистина всеки ден повече. Между *Съзнание*, орган на тъй наречените „недоволни", и *Светлина*, която защитаваше политиката на Цанкова, се водеше ядовита полемика. Към идейните различия тя прибавяше злопаметността на разменените обиди и подготвяше по тоя начин един окончателен разрив.

[1] *Документи и пр.*, стр. 105.

Чужда на амбициите, които се разиграваха в София, провинцията гледаше с голяма тъга на появилите се раздори. Към края на октомври – подбудени може би от руския консул – либералите в Русчук пратиха покани до бюрата „в района на Русчушкия апелативен съд"[1] за един конгрес, който да се занимае с въдворението на единството в партията. Конгресът се откри на 2 октомври под председателството на Яков Герова, доверено лице на Цанкова. Най-напред (не се знае дали под руско влияние или по собствена инициатива) в едно тайно заседание по-видните делегати разискваха въпроса за свалянето на княз Александра. Мнозина от

[1] По разказа на г. д-р Вачев.

тях, още неусмирени от миналите борби, заявяваха, че страната не може вече да се доверява на един човек, който бе изменил на клетвата си и бе потъпкал правата народни. Но явиха се и горещи защитници на княз Александра, особено севлиевският депутат А. Узунов, който с едно почти пророческо чувство посочваше на ужасните беди, които династическият въпрос можеше да причини на България.

В явните заседания разискванията се водеха главно около въпроса: дали трябва да се поддържа министерството на Цанкова. Защитник на Цанкова се яви д-р Ст. Данев, който току-що се бе завърнал от странство и който, макар и неупълномощен отникъде, биде допуснат в конгреса по голямото негово настояване. През 1881 г., след преврата, д-р Ст. Данев бе писал във в. Марица една дълга статия, в която препоръчваше известни изменения на конституцията в консервативна смисъл. В същия дух говори той и в конгреса, но без никакъв успех. Грамадното болшинство от делегатите искаха да се запази „Търновската светиня" непокътната. Те не бяха враждебно настроени спрямо Цанкова, но искаха от него да заяви предварително, че редовната сесия, която трябваше скоро да се свика, ще бъде разпусната, след като гласува бюджета и без да разисква върху законопроекта за изменение на конституцията. В такава смисъл се гласува една резолюция, представена от д-р Д. Вачев.

Либералното събрание в Русчук бе само подготвително. Истинският конгрес на партията трябваше да стане в столицата. Той се откри на 18 ноември. Делегатите от провинцията дойдоха, загрижени главно за партийното единство. Те почнаха най-напред с молби пред Цанкова, за да изтръгнат от него едно обещание, че няма да допусне никакво изменение на конституцията. Но той бе неотстъпчив. „Аз съм крайно решен, казваше им той[1], да ви дам такава конституция, която да е по духа на нашия народ. Измененията на конституцията не ще бъдат съществени, те не ще стесняват никак свободата на народа; такава конституция ще може да се установи само чрез сегашното Народно събрание... Впрочем аз не мога да се откажа от това, което съм обещал, и от моя път не би могъл да ме отвърне и баща ми даже, ако би възкръснал из мъртвите."

[1] Съзнание, 19 ноември 1883.

Пред тия категорични заявления, голямо изкушение се яви в делегатите да се обявят против Цанкова, но Стамболов ги спря. Той им обясни грамадната отговорност, която ще падне върху тях, ако при това неустановено положение, в което се намираше княжеството, те разцепят партията, единствено способна да защити народните права от посегателства. Под силното впечатление на тия думи можа да се постигне един временен компромис. Цанков обеща, че ще ликвидира всичкото антиконституционно наследство от епохата на пълномощията и че ще произведе изборите за Велико народно събрание, ако то бъде свикано въз основа на демократическия закон от 1880. Конгресът от своя страна разреши на Цанкова, Моллова и Балабанова да представят в събранието законопроекта за изменението на конституцията съгласно задължението, взето от тях спрямо държавния глава. В духа на това съглашение конгресът гласува един адрес до княза, който му биде представен от П. Р. Славейкова, Стамболова и свещеник Т. Мишакова, ловченски делегат. Князът поздрави депутацията, че е успяла да се споразумее напълно с Цанкова; после, както бе уговорено по-рано, направи и следната декларация:

> Дал съм, господа, на министерството си заповед да приведе всичките съществащи закони и учреждения в пълна хармония с конституцията, защото, повтарям тържествено и на всеуслишание, че догдето се произнесе Великото народно събрание, Търновската конституция – като основен закон на княжеството – ще да се пази и следва цяла и ненарушима.

Категоричните думи на княза удовлетвориха напълно депутацията. Кризата в либералната партия изглеждаше отстранена, когато след две недели по повод законопроекта за изменението на конституцията тя избухна по-буйна – и вече безвъзвратна.

На 15 ноември Министерският съвет се занима с измененията, които трябваше да бъдат внесени съобразно със спогодбата между Начовича и Цанкова в конституцията. Съставянето на проекта биде възложено на Грекова и Стоилова. От разискванията, станали по тоя повод[1], се вижда, че Цанков твърде неохотно пристъпваше към изпълнението на взетото от него задължение. Той забеляза изрично, че измененията трябва да се отнасят само до устройството на властта – той приемаше напр., втората камара, – но да не се накърняват гражданските свободи: свободата на печата, на събранията и пр. Мислеше ли Цанков, както твърди сега, да осуети узаконяването на тия изменения чрез В. н. събрание? Във всеки случай той направи в Министерския съвет следното твърде характеристично предложение: след като бъде гласуван законопроектът за изменението на конституцията, камарата да изрази желание, щото Великото народно събрание да не се свиква преди един срок от три години, през който князът ще може да направи един последен опит с Търновската конституция. Върху всичките тия пунктове се постигна пълно единодушие. Министрите и от двата лагера имаха искрено желание да се покажат едни спрямо други лоялни. Насърчени от тая своя солидарност, те решиха да разтурят камарата, ако тя отхвърли измененията, и да предприемат смела борба с „недоволните“ либерални елементи.

Стоилов и Греков приготвиха бърже своя проект. Той въвеждаше имуществения ценз за избирателите и създаваше един нов, несъществуващ никъде институт: една втора камара, която бе натоварена същевременно с административни и законодателни функции. Тая камара трябваше да се състои от всички чиновници, назначени от княза, от по двама избрани представители от всеки окръг и от трима архиереи, определени от Св. синод. Двете камари, съединени наедно, съставляваха (както във Франция) Великото народно събрание и можеха да преглеждат конституцията.

Когато тоя законопроект биде обнародван, между либералните депутати настъпи голямо смущение; те не допущаха, че Цанков ще да се съгласи на такава коренна промяна на конституцията, за непокътнатостта на която той бе страдал. На 3 декември вечерта те се събраха на съвещание в хотел „България“, гдето дойдоха на часа 10 и министрите. Разпрата бе много остра. Напразно Цанков заплаши присъствующите с една нова криза, може би по-страшна от първата: напразно Балабанов употреби сладкодумието си на богослов-казуист: либералите решиха да гласуват против измененията. Узна се на другия ден, че и някои консерватори заявили, че са против проекта. Положението ставаше критическо, тъй като, за да мине проектът, трябваше да гласуват за него 2/3 от представителите. Необходимо стана да се намеси сам князът. В понеделник сутринта той повика в двореца опозиционните депутати и се постара да ги убеди, че без втора камара е немислимо добро управление в България. Неговите увещания обаче не подействаха.

Когато на 2 $^{1}/_{4}$ ч. подиробед се откри заседанието, влизането на Цанкова биде посрещнато от публиката с ропот и с викове срещу неговото „вероломство“. Понеже владееше голямо възбуждение в духовете, за да не се влияят депутатите отвън, правителството предложи, щото заседанието да стане тайно. Пропъдена, публиката се пръсна по коридорите на класическата гимназия – тук заседаваше камарата – и почна да бръмчи като рояк пред вратите.

При затворени врата всичко тръгна добре: пренията

---

[1] Архива на Министерския съвет, протокол № 85, 1883 г., 15 ноември.

се водеха гладко; гласуването ставаше почти единодушно; непримиримите опозиционери отсъстваха. Те не подозираха наистина, че тоя ден камарата ще заседава; предупредени най-сетне за играта, която им бе устроена, на часа $3\,^{1}/_{2}$ те се втурнаха в залата, запъхтели и възбудени. Илия Вълчев се упъти направо към трибуната. Тогава се разигра една бурна сцена, която отнесе и последните шансове за либералното единство. Стенографическите протоколи дават за нея една приблизителна идея:

В ъ л ч е в: Г-да депутати! Аз заварих тук да се разисква един въпрос... (Гласове: на предмета!) Разбира се, без да зная предварително. Аз дойдох, тъй да кажа, след като се известих случайно, че днес ще има заседание. По-напред, както знаете, в предишното заседание не сме решили да има днес заседание. Според правилника днешното заседание трябваше да стане утре. Аз като чух, че днес ще има заседание, през ума ми преминаха разни мисли и мога да кажа още сега, че тези мисли наистина са били мисли, които трябваше да ме разтревожат на минутата, и какво заварих тук? (Докл. Греков: Заклали ли са някого?) Заварих, че се разисква един въпрос, без да е турен на дневен ред; разисква се един въпрос, без да имат известие депутатите, че днес ще се разисква такъв важен въпрос. Изведнъж скришно и тайно се пристъпя към разглеждането на такъв въпрос, който интересува нашата страна. Аз не мога да разбера какво е това Народно събрание, аз не мога да разбера как могат си позволи ония, които ръководят тия заседания, да полагат на дневен ред такъв важен въпрос без знанието на депутатите, без знанието на ония, които трябва да присъстват (гласове: знаят!), без знанието на тия, които трябва да знаят.

(Г л а с о в е: Знаем! Знаем! На предмета!) Не можете да ме прекъсвате.

Г-да представители! Извършеното тук днес, в тази камара, бъдете уверени, че то ще скара както нас, така и всичките онези, които са извършили това, за да ни смажат с това. Това не е малка работа.

(П р е д с е д а т е л я т звъни: На предмета! Този въпрос се реши.) Нямате право да ме прекъсвате. (Голям шум.)

С у к н а р о в: Това е срамота за правителството и за самите тези, които са тука.

(Греков завзема председателското място.)

П р е д с е д а т е л я т: На предмета! Вземам ви думата.

И. В ъ л ч е в: Нямате право! Дайте ми право да говоря.

П р е д с е д а т е л я т: Де са квесторите?

А н е в: За скандал искате да говорите.

П р е д с е д а т е л я т: Квесторите! Квесторите!

М-р Ц а н к о в: Жално ми е, г-да...

К в е с т о р – М а н а ф о в (принуждава г. Вълчева да седне): Обявявам ви това, което ми заповядва председателят. Да седнете! Вие трябва да се подчините на заповедта на председателя.

И. В ъ л ч е в: Нямате право... Имам думата.

П р е д с е д а т е л я т (звъни): Нямате думата. Вземам ви думата. Скандал искате да подигнете.

М-р Ц а н к о в: Моля ви се, с викане не се сполучва вишегласие на едно Нар. събрание.

Н. С у к н а р о в: Това е срамота, г. Цанков, за тебе.

М-р Ц а н к о в: Тук се решава с вишегласие. Викане може да става само на пътя.

И. В ъ л ч е в: Аз благодаря на г. Цанков, че ще решава с вишегласие...

П р е д с е д а т е л я т: Г-н Вълчев не е искал думата, а става и говори в събранието. Това не може да се търпи.

В ъ л ч е в: Искам думата.

П р е д с е д а т е л я т: Не ви давам думата, защото говорите вън от въпроса.

В ъ л ч е в: Де се намираме? (Глас: в Китай!)

А н е в: В Народното събрание.

П р е д с е д а т е л я т. Понеже г. Вълчев трябва да се подчинява на правилника, а не се подчинява, не му давам думата.

С у к н а р о в: Не беше това на дневен ред. Срамота е тук да седите.

Вълчев: В Китай ли се намираме?
Сукнаров: В Зули и Тетивай.

Захванати в тоя тон, разискванията не можеха да се продължат. Председателят Греков повика квесторите и им каза да изхвърлят Вълчева. „Часа около 4, пише кореспондентът на Марица[1], излезе от заседанието софийският представител г. Вълчев и разярено викаше. Той разказа на публиката всичко, а и това, че той бил изпъден от председателя... След 10 минути още по-разярен излезе г. Сукнаров, който псуваше събранието, а особено Цанкова; и най-сетне излезе и Л. Дуков, който хладнокръвно говореше на публиката, че работата била курдисана отнапред.“ След изпъждането на буйните либерали камарата привърши гласуването на законопроекта по свойски, почти без разискване. Както бе решено от Министерския съвет, тя накрай изказа пожелание, щото Великото народно събрание да не се свиква преди три години.

Скандалът с Вълчева и Сукнарова нанесе голям удар на репутацията на Цанкова. Особено в провинцията, гдето слуховете и въображенията преувеличават всяко произшествие, ефектът бе много силен. Габровското либерално бюро телеграфира на Цанкова, че го „зачислява в лика на предателите“. В Севлиево, в Търново, крепостите на партията, станаха големи митинги на протест. На 20 декември издигна своя глас и столицата. В девическата гимназия се свика едно събрание, в което старият Славейков говори със своя обикновен хумор, малко озлобен от събитията. Тук присъстваше и Каравелов, пристигнал преди няколко дена от Пловдив. Той вече се бе обявил открито против Цанков и водеше срещу него една ожесточена идейна борба. По негово предложение митингът взе една резолюция, с която обявяваше състава

[1] Марица, 13 декември, 1833.

на камарата незаконен и приетия от нея законопроект незадължителен. Пред тоя лют поход, поведен срещу него от собствената му партия, под упреците на хора, които се криеха, когато той се бе борил, Цанков изгуби всяко хладнокръвие. Понеже в митинга бе взел участие и Сукнаров, софийски кмет, той на другия ден го уволни с мотивиран доклад. По същата причина бидоха уволнени и помощниците на кмета: Михаил Боботанов и Бобе Петров. С тия мерки идейният разкол между либералите доби вече незаличимата санкция на преследванията.

II

РАЗЦЕПЛЕНИЕТО НА ЛИБЕРАЛНАТА ПАРТИЯ

Агитация на крайните либерали срещу Цанкова. – Новото Цанково министерство. – Покорството на княза спрямо Цанкова. – Борбата на „Търновска конституция" и „Свирка". – Каравелов на аудиенция при княза. – Бреговският въпрос и сръбските емигранти в княжеството. – Ултиматумът на Милана. – Цанков за война. – Покупката на Русе-варненската линия. – Поражението на Цанкова в изборите. – Усилията на Стамболова да запази либералното единство. – Каравеловият кабинет.

Докато крайните либерали чрез печата, чрез митинги, чрез една ожесточена агитация, шумяща по цялата страна, обвиняваха Цанкова, че е пожертвал конституцията, той бързаше, напротив, да я въдвори в цялото управление, рушейки безпощадно всичките остатъци от ефимерното пълномощинско реформаторство. Едно по друго в твърде кратък срок той унищожи драгунския корпус, закри Държавния съвет, прекрати юрисдикцията на военнополевите съдилища, отмени закона на Начовича върху публичните събрания – с една реч, не остави нищо от това, което бе предприето от хората на преврат"[1]. Противниците на Цанкова не дър-

[1] Между мерките на Цанкова паметно остана едно окръжно, с което той заповядваше да се събират данъците „чрез убеждение"!

жеха обаче никаква сметка за тия доказателства на истински конституционализъм; те продължаваха да тръбят неговата измяна, скрития заговор, който той бил сключил с Начовича, задължението, взето уж от него, да поведе либералната партия към фалимент и самоубийство. Името на Начовича, окръжено с мрачна тайнственост, явяющо се в хорските въображения като символ на някакъв политически сатанизъм, даваше на тоя вик срещу Цанковия компромис нещо вероподобно, което смущаваше съвестта на провинциалните либерали.

Срещу тоя яростен поход Цанков, гъвкав отначало, станал сега много нервозен, прибягна до средства, които бе най-много осъждал у предшествениците си. Като Ремлингена, като Начовича и той издаде едно окръжно, с което забраняваше на чиновниците да вземат участие в политическите манифестации, насочени срещу правителството. Понеже крайните либерали пращаха резолюциите на своите митинги направо до княза, Цанков заповяда телеграфически на окръжните управители, че протестите на опозицията могат да се отправят само до отговорния министър. „Защото Господарят, обясняваше той, нищо не може да направи без и мимо своите министри." След тия мерки Цанков мина вече в очите на крайните либерали за реакционер и течението срещу него доби още един приток.

Вълнението, което се бе почнало в страната, се отрази и върху Събранието. Последните негови заседания станаха в една много възбудена атмосфера. Краят на сесията не мина и без скандали. Един депутат, недоволен от Начовича, го нападна в коридорите на камарата. Същия час Начович си подаде оставката. Всичките министри се солидаризираха с него, готови и те да се оттеглят. Тогава една депутация от събранието дойде да им поднесе извинения и кризата биде избягната. В тоя случай, както и през всичкото време на своето задружно действие министрите на тоя пръв коалиционен кабинет в България показаха едни спрямо други пълна лоялност.

Въпреки досегашното си единомислие тоя кабинет не можеше обаче да бъде дълготраен. Създаден в едно ненормално време, сам той се явяваше сега ненормален, бидейки във въпиющо несъответствие с настроението на духовете. Сам Цанков, загрижен за бъдещето на партията си, считаше, че единственото средство да се запази нейното единство, бе да образува едно чисто либерално правителство.

От министрите пръв подигна дума за оставка Т. Икономов. Още на 9 декември той заяви на колегите си, че иска да се оттегли, защото неговото участие в кабинета, което било временно, нямало вече смисъл, след като се даде едно разрешение на конституционния въпрос.[1] Обобщавайки подир това разискванията, Цанков запита: дали министерството след закриването на камарата трябва да остане коалиционно, или да се преобърне в еднородно. Икономов забеляза, че положението на страната изисква едно либерално министерство. При тия думи М. Балабанов се намуси. Той се боеше да не би в едно чисто либерално министерство неговата личност да бъде пожертвана. Наистина, с Цанкова той бе много близък, защото го ласкаеше – след като в 1881 г. го нарисува в Daily News с най-черни краски, в 1882 той му пишеше лирически: „Ти си мъченик, ти си пример, ти си светец, ти си герой!" – но либералната партия бе зле настроена срещу него, помнейки печалната му роля в преврата. Затова, като призна, че наистина либералното течение преобладава в страната, Балабанов добави: „Но друг е въпросът за границите на тоя либерализъм." С тая резерва той изключваше от бъдещите комбинации Каравелова, Славейкова и буйната млада група, която се образуваше около тях. Протоколът на това заседание ни е запазил думите, изказани в това заседание от всички почти министри. Подемайки мнението на Балабанова, д-р Стоилов произнесе присъда и върху крайните консерватори. Не би ли било добре, питаше той,

---

[1] Архива на Министерския съвет, протокол № 84, 1883.

„да се образува една трета партия, която да събере всичките сериозни елементи на страната, които да образуват гаранция за едно здраво и патриотическо правителство, и тъй да се въведе доверие в страната?" Това внушение не намери никакъв отзив у либералните министри. Начович, чувствуващ суетността на всеки опит да се създаде една нова партия, каза, че консерваторите трябва чисто и просто да се оттеглят. Цанков не му възрази; очевидно той чакаше това предложение. Съветът обаче не дойде тоя ден до никакво заключение. Размениха се само благи думи между министрите за нуждата от лоялна борба в бъдеще и те се разделиха с решението да не предприемат нищо, догдето не се закрие сесията.

На 25 декември камарата се разотиде. Няколко дена подир това кабинетът си подаде оставката. Върху нужното разрешение на кризата не можеше да има съмнение. Начович и Греков сами посъветваха княза да повери властта на Цанкова.

Княз Александър не бе победил своята стара антипатия спрямо Цанкова. Цанков от своя страна не бе изменил спрямо него своя нрав. Напротив, след ролята на спасител, която игра през месец август, той бе станал към държавния глава още по-твърд. В това отношение протоколите на Министерския съвет[1] ни рисуват между него и княза една твърде любопитна сцена.

Касаеше се за определянето на военния бюджет за 1884; Цанков искаше да намали войската с 2000 души и да понижи разходите за нея до 10 $^1/_2$ милиона. Княз Александър го разубеждаваше с всевъзможни аргументи: нуждата да се чака новият военен министър, който трябваше да дойде скоро от Русия; мнението на барон Каулбарс, който бе казал, че не трябва да се изменя нищо във военната организация; авторитета на императора, който бе се произнесъл пред Бала-

[1] Архива на Министерския съвет, протокол № 83, 1883.

банова[1] против всяко намаление на българската войска. Цанков противостоя на всички тия увещания. Дигайки ръцете си, той посочваше на княза десеттях си пръсти и казваше: „Толкова!" Едва накрая той се съгласи по принцип на 11 милиона. Тая постъпка бе знак на случайно благоволение. Обикновено Цанков оставаше неумолим. Усмирен от жестоката поука на пълномощията, княз Александър нито мислеше да протестира. С пълна покорност спрямо неминуемото той натовари Цанкова със съставянето на кабинета.

Цанков не покани тоя път нито Каравелова, нито Славейкова. Понеже те бяха още на служба в Източна Румелия, той ги третираше вече като турски поданици. В новия кабинет влязоха двама нови министри: д-р Помянов – на Правосъдието; М. К. Сарафов – на Финансите, и двамата непопулярни в либералната партия: д-р Помянов, като редактор на С в е т л и н а, бе навлякъл върху си всичкото онова озлобление, което пораждат вестникарските полемики; а Сарафов бе служил на пълномощията като чиновник. При тоя нещастен състав за помирение на либералните течения не можеше да има никакви шансове.

Каравелов и Славейков почувстваха дълбоко пренебрежението, с което за втори път Цанков се бе отнесъл спрямо тях при решаването на кризата. Тяхната опозиция се озлоби още повече. От Пловдив те изпратиха до либералите в княжеството следната окръжна телеграма:

> Събранието закрито без указ, с едно еластично, неясно, неопределено и от никого неприподписано слово. Продължавайте деятелността си в полза на неизменението на конституцията. Съобразявайте се с чл. чл. 134 и 137; инак нейното съхранение е проблематично. Подробности – с циркуляр.

[1] Балабанов бе отишъл в Петербург да занесе за подписване сключената с Русия конвенция.

Циркулярът не закъсня да се появи и подробностите му бяха жестоки. Централното бюро на либералната партия бе написало срещу Цанкова цял обвинителен акт. Между подписавшите бе д-р Радославов, член в Софийския апелативен съд: правителството го уволни. Всичко това правеше пропастта между двете течения по-дълбока. Търновска конституция, основана от Ив. П. Славейков в началото на 1884 г., рисуваше с обширна научна аргументация, доставена от Каравелова – конституционната аномалия, в която Цанков бе хвърлил страната, като бе разтурил камарата, без да определи датата на новите избори. В своята Свирка Д. Петков, титулирующ себе си Свирчо I, издаваше фантастични укази срещу правителствените хора и бичуваше истинските и въображаемите врагове на конституцията с един оригинален комизъм, разпасан, дебел понякога и винаги жесток. Към края на януари се върна окончателно от Пловдив и Каравелов, който си бе дал оставката от кметството. Почвата в княжеството бе благодарна сега за него, за неговата репутация на човек с неуклонни принципи, за неговата наука на конституционалист. Под неговото прямо ръководство Търновска конституция стана едно ужасно сечиво на разрушителна идейна критика, срещу която напразно се напъваха студентческите познания на д-р Ст. Данева в Светлина.

В провинцията между туй надеждата за едно помирение на всички либерали още не бе изгубена. В началото на февруари в София се събраха делегати от всички либерални бюра. Станаха няколко заседания, на които присъства и Цанков. „Недоволните" – тъй се наричаха противниците му – настояваха да се произведат колкото се може по-скоро изборите за нова камара; Цанков се съгласи поначало; но на въпроса кога ще издаде указа за свикването на избирателите? – той не отговори нищо. Това му поведение още повече усили течението срещу него. На 12 февруари конгресът подписа един протокол, в който, отбелязвайки неопределените изявления на Цанкова, хвърляше върху него отговорността, загдето споразумението не могло да се постигне.

Първенствующето положение на Каравелова окончателно се затвърди след тая несполука на опитите за помирение. Почваше да става вече очевидно, че при изборите страната ще се произнесе почти единодушно в негова полза. Но лошите отношения, в които той се бе поставил спрямо княза вследствие на нападките, които Независимост отправяше от Пловдив срещу „клетвопрестъпника", се виждаха като една голяма пречка за неговата пълна победа. По настаянията на приятелите си Каравелов реши да се помири с княза и поиска от него аудиенция.

В това време Цанков обикаляше провинцията и се намираше къде Лом. Князът, следвайки принципите на английския парламентаризъм, с който тъй много го бяха тероризирали либералите, пита телеграфически Цанкова дали да приеме Каравелова. Отговорът бе: „Можете да го приемете, но като румелийски поданик." Уговорката бе много симптоматична, тъй като Цанков се готвеше да не допусне кандидатирането на Каравелова за изборите под предлог, че няма политически права в княжеството.[1] Князът не можеше да се постави на тая чудата почва; той поиска от правителството едно мотивирано мнение. Свикан под председателството на Балабанов, Министерският съвет реши, „че остава на Н. височество да постъпи, както намира за най-добре". Но князът не желаеше да се задоволи с тоя неопределен отговор; той повика при себе си Балабанова: от страх голям Балабанов заяви, че е болен и че не може да излезе от стаята си. Князът прати да викат тогава М. К. Сарафова, който каза, че правителството не намира никакво възражение срещу приемането на Каравелова. Аудиенцията след това биде дадена.

[1] По тая причина Цанков унищожи избора на П. Р. Славейкова и Каравелова за членове на Софийския окръжен съвет.

Каравелов се яви в двореца на 28 февруари на часа 10 без 10 минути. Той не бе видял княза от навечерието на преврата и идеята, че ще се срещне наново с него, след три години, му даваше известно нервозно безпокойство. Свиждането между двамата довчерашни противници бе много коректно. Разговорът се начена с едно изявление на Каравелова, че за българите династически въпрос не съществува. „Само под скиптъра на Ваше височество, казал той, ще може да се развива и да напредва самостоятелна България.“ Князът отговори, че „той няма предпочитание нито към лица, нито към политически партии, а ще избира съветниците си измежду оная партия, която е в болшинство, но не може да се деморализира народът чрез безчестни средства при партизанските агитации“. Каравелов обеща от своя страна, че той няма да прави безогледна опозиция. Разговорът се докосна и до руската политика в България. Каравелов сподели негодуванието на княза срещу поведението на генералите и на Йонина. „България, заключи Каравелов, трябва да търси благоволението и приятелството на повечето държави, но да не се позволява на никоя да се бърка във вътрешните работи на княжеството.“[1]

Каравелов излезе от аудиенцията напълно удовлетворен. Накрая князът бе показал спрямо него извънредна любезност. Той искаше да обезоръжи по всякакъв начин страшния демагог, когото предстоящите избори щяха сигурно да му наложат. Не бе чужда на тази любезност на княза и мисълта да огорчи малко Цанкова, който в последно време ужасно го терзаеше.

Цанков бе обърнал наистина княза на едно невзрачно и безволно същество, на една фикция в буквалната смисъл на думата. Той не само не му позволяваше да се меси в управлението, но бе изявил претенцията да се разпорежда и в двореца. На 7 февруари, без да обади никому, без да пита поне за форма, той закри тъй наречения „политически кабинет“ на княза и остави на негово място само една проста канцелария. Намесата на Цанкова в работите на княза отиваше по-далече: той намали наполовина заплатите на дворцовите чиновници и поиска, щото те да бъдат назначавани с негово одобрение. „Княз Александър, разказва г. Лука Моравенов, не смееше да противостои на г. Цанкова. Той ни повика сам да ни каже да не се безпокоим от намалението на заплатите ни, защото той ще допълни от своята собствена каса това, което ни бе отнето по бюджета.“ Цанков мотивираше своето поведение спрямо двореца с английските парламентарни традиции. „В Англия, заявяваше той, и назначението на почетните дами на кралицата става по предложение на министерството.“

[1] Марица, 6 март 1884.

Скоро обаче за правителството на Цанков се откриха по-важни въпроси, отколкото приложението на английските принципи върху българския дворец. Един конфликт се появи между княжеството и Сърбия, тъй остър и бърз, че почна да се говори за война. Конфликтът бе предизвикан от тъй наречения „Бреговски въпрос“. Българските постове бяха заели един пункт при Брегово, който по трасето на едновремешната турска граница принадлежал на Сърбия. Завзетото място бе нищожно; но то се състоеше от ливади, които влизали в бащиното наследство на Обреновичите. Милан не искаше по никакъв начин да отстъпи тия ливади, готов в краен случай в замяна на тях да даде на България на друг пункт по границата едно съответствующо на тяхната повърхност място. Българското правителство, насърчавано от руската дипломация, тъй враждебна тогава на Милана, не отстъпваше. Към тоя спор дойде да се прибави и въпросът за сръбските емигранти в княжеството. След Зайчарския бунт, подигнат от радикалната партия срещу Милана, много видни нейни членове избягаха в България. Тук те бидоха посрещнати с голяма сърдечност. Едни от тях останаха в Шумен,

други се настаниха във Видин.[1] Продължаваха ли те оттук да правят заговори срещу сръбската династия? Във всеки случай те вдъхваха голямо безпокойство на Милана. Сръбското правителство прави постъпки пред Цанкова, за да вземе срещу тях мерки. Сетне, недоволно от получените отговори, то подаде на България един ултиматум, в който, повтаряйки всичките свои оплаквания, то искаше да се вдигне българската стража от завзетия Бреговски пункт, да се отстрани избягалият белградски митрополит от София, а на другите сръбски емигранти да се забрани да живеят в близосъседните със Сърбия окръзи. Сръбският дипломатически агент бе добавил, че ако в продължение на три дена не получи удовлетворителен отговор, ще напусне София. Цанков и Балабанов се допитаха до руския агент, който им заяви, че българската територия е извоювана с руска кръв и правителството няма право да жертва от нея нито педя земя. Те се съгласиха с него и занесоха отговора на княза. Лично княз Александър бе наклонен към отстъпки. Преди всичко той вярваше дълбоко в приятелството на Милана; той като монарх не можеше да симпатизира на революционерите; освен това доброто съседство със Сърбия имаше голяма цена за него, особено откато отношенията му с Русия бяха станали обтегнати. Той обаче не смееше да изкаже пред министрите си истинските свои чувства от страх да не го издадат те пред руския агент. Когато на 26 май Министерският съвет се свика под негово председателство, за да разисква върху ултиматума на Сърбия, той побърза да заяви: „Господа, аз оставям пълна свобода на действие на Министерския съвет, тъй като министерството е отговорно."[2]

Правителството бе твърде зле настроено спрямо Сър-

[1] Цанков заповяда да се обезоръжат емигрантите и да се изпратят в Шумен. По тяхна молба той разреши на Н. Пашича, Аца Станоевича и Миленовича да останат във Видин.

[2] Архива на Министерския съвет, протокол № 70, 1884.

бия. По Бреговския въпрос след дълги колебания то реши найсетне да предложи една помирителна формула: но колкото се отнасяше до емигрантите, то не искаше по никой начин да ограничи прибежището, което България им бе дала като свободна страна. Въпросът, поставен сега на разискване, бе тоя: „Как ще се постъпи, ако Сърбия не приеме новите предложения и настои за изгонването на емигрантите?" – Князът се боеше, че ще има намеса от страна на Силите. Но Балабанов забеляза, като човек на науката, че „международното право не допускало намеса и правителството нямало да я приеме". Всичко това не съставляваше обаче едно разрешение на въпроса: какво да се прави? Цанков отсече найсетне: „В краен случай ще си опитаме силите против Сърбия." Князът се смути от тоя отговор. Той попита: „Имаме ли това право?" Тогава Цанков възрази, че ако стане нужда, правителството ще свика камарата.

Крал Милан действително не се задоволи от новите български предложения. Посредничеството на Русия, Австрия и Германия не можа също да изравни конфликта. Сръбският дипломатически агент си замина, като остави един чиновник на име Боди да пази архивите. Отношенията между двата съседни народа се прекъснаха.

Друга една мъчнотия, с която бе погълнато в това време правителството на Цанкова, бе за откупуването на Русе-варненската линия. Въпросът датираше още от създаването на княжеството, но и досега не бе направил никаква стъпка напред, бидейки отлаган от българските правителства с едно ориенталско изкуство, на което би могла да завиди Високата порта. Тая игра трая[1] чак до м. октомври 1883, когато лорд Гранвил телеграфира на Ласелса да заяви на Цанкова, че ако България не даде в най-къс срок ясен и задоволи-

[1] Историята на всичките преговори по тоя въпрос съставлява едно обширно дело в архивата на Министерския съвет.

телен отговор, Англия ще свика посланиците в Цариград на конференция, без да пита българското правителство, на което едно арбитражно решение върху въпроса ще бъде наложено от Силите. Това категорично заявление упражни своя ефект; след един обширен доклад на Т. Икономова правителството реши най-сетне да откупи линията. Двама делегати, Стойчев и Харовер, бидоха изпратени в Лондон с инструкции да преговарят на право с компанията. Цанков бе им заръчал „да се стараят да я изместят от почвата на Берлинския договор", вярвайки – малко наивно, – че след това тя не ще може да иска намесата на Европа. Делегатите бяха упълномощени да предложат 40 милиона лева. Правителството обаче пред претенциите на компанията постоянно увеличаваше цифрата; на 24 февруари то телеграфира на Стойчева да отиде до 50 милиона.

Подробностите на тия преговори не бяха, разбира се, известни на публиката; тя знаеше само, че правителството предложило крупната сума 48 милиона. Но това бе достатъчно, за да хвърлят опозиционните либерали най-тежки подозрения върху Цанкова. Търновска конституция[1] правеше изчисления, с които доказваше, че истинската стойност на линията била 18 милиона. Тя питаше след тая сметка: „Не е ли това разбойничество посред бял ден?" Д-р Данев възразяваше във в. Братство, че според неговите изчисления, напротив, най-долната реална цена на линията била 45 500 000 лева. В своето усърдие да защити Цанкова д-р Данев отиваше даже още по-далече: той признаваше на компанията права, които европейските юристи ѝ отричаха.

Известно е, че Турция се бе задължила да плаща на компанията на Русе-варненската линия една годишна сума от $3^1/_2$ милиона лева като гаранция за лихвите на вложения в предприятието капитал. В 1875 г., след фалимента ѝ, Тур-

[1] Търновска конституция, 14 януари 1884.

ция престана да плаща тая сума на компанията. Това положение трая до свикването на Берлинския конгрес. Според чл. X от Берлинския договор правата и задълженията на Турция по отношение на линията Русчук–Варна минаха върху българското княжество. „Уреждането на предишните сметки, казваше тоя член, ще стане чрез едно споразумение между Високата порта, княжеското правителство и администрацията на тази компания." Какво трябваше да се разбира под тия „предишни сметки"? Дали те значеха, че България ще трябва да плаща лихвите, които Портата не бе платила на компанията от 1875 г., дата на фалимента на Турция, до 1 юли 1878 г., деня, в който се подписа Берлинският договор? Изпратен в Париж, за да се съветва с френските юристи, Греков донесе консултации от много авторитетни адвокати, които доказваха, че княжеството не е никак длъжно да плаща суми, които Турция е трябвало да плати преди датата на Берлинския договор. Д-р Данев твърдеше, напротив, че България трябва да плати дължимото от Турция от 1875 до 1878.

В противното, пишеше той[1], не можеше да ни убеди нито брошурата на няколко френски юрисконсулти, към които г. Греков се бе обърнал за съвет преди година и половина. Предложението, о което се придържат те „за предишните сметки", не може да се отнася освен за 1875-1878, за които години дружеството не е получавало никаква лихва и за което конгресът счита донегде отговорна България, тъй като тя, респ. Русия, употребяваха отчасти речената линия. Върху тая точка протоколите на Берлинския договор мълчат и това мълчание ни кара да приемем най-простата и най-достъпната мисъл на фразата, а именно: задълженията на турското правителство, тъй както са били припознати от него, преминават без изменение на България.

[1] Братство, 19 февруари 1884.

Тая ревност на Данева в полза на една компания, с която България водеше преговори, още повече усили мнителността на либералите и даде простор за техните подозрения. Цанков почувства много тежко тия обвинения през обиколката, която предприе в провинцията предвид на изборите, за които най-сетне той се бе решил да издаде надлежния указ.

Изборите бяха определени на 27 май. Хубавото пролетно време помагаше за агитацията. Всички либерални водители се пръснаха из България: Каравелов тръгна с Д. Петкова; Цанков – с ревизора на Вътрешното министерство, А. Франгя. Консерваторите не показаха никакъв знак на живот; техните шефове бяха се оттеглили фактически от политиката: Начович отиде агент в Букурещ, Греков стана председател на кодификационната комисия, а д-р Стоилов се предаде почти всецяло на адвокатската си професия. Борбата се водеше едва ли не изключително между двете крила на либералната партия.

Изборите станаха без никакъв натиск на администрацията. Те минаха навсякъде твърде тихо. Само в София при избирането на бюрото станаха сблъсквания между двата лагера: Н. Стойчев, доктор Минчевич и Теньо Начев бидоха бити; на един селски учител циганите раздраха лицето. Цанков, който бе очевидец на тия буйства, се качи на едно високо място, за да проповядва мир: „но едвам бе захванал да говори, гласове „долу!" принудиха побелелия старец да престане да говори"[1].

Любопитно е, че след свършването на изборите не се знаеше още на чия страна е победата. Франгя бе телеграфирал прочутия триумфален бюлетин „Majorite ecrasante!" Противниците на Цанкова от своя страна видяха, че той не ще има със себе си повече от 20 души. Сам Цанков сякаш не е имал големи илюзии върху своята мнима победа, защото той

[1] Марица, 5 юни 1884.

побърза да си даде оставката, заявявайки, че мисията му е била привременна. Но князът не прие оставката му, като каза, че ще чака свикването на камарата, за да получи от нея нужното упътване. Положението продължаваше да бъде неопределено, когато депутатите се събираха в Търново. За по-голяма тържественост решено бе, щото камарата да заседава в старния престолен град. Заедно с княза тук бяха дошли и дипломатическите агенти.

Преди откриването на сесията, на 22 юни, стана едно предварително събрание, в което взеха участие около 100 депутати, принадлежащи на двата лагера. Цанков и Каравелов отсъстваха. Заседанието ръководеше Стамболов. Настроението бе примирително. Повечето от провинциалните депутати гледаха с недоумение на борбите и личните съревнования между водителите в София. Тяхното страстно желание бе да се запази преди всичко невредима тая либерална партия, която бе върнала на страната похитената конституция и оставаше и за в бъдеще единственият страж на народната свобода. Това тяхно желание бе толкова по-естествено, че в партията съществаше разкол, но органическо разцепление още нямаше. Какво делеше собствено либералите от двата лагера? Законът за измененията на конституцията. Но тоя закон Цанков бе го прокарал неохотно, само защото бе взел задължение спрямо княза. Личните партизани на Цанкова бяха го последвали от приятелска солидарност, от доверие към него като към шеф, но без ентусиазъм. В действителност между либералите нямаше нито един искрен партизанин за изменението на конституцията. При тия условия не трябваше да бъде мъчно да се намери между двете течения едно средство за помирение. Стамболов предложи да се състави една декларация, чрез която всички либерални депутати да заявят, че ще работят задружно за неприкосновеността на Търновската конституция. Идеята бе щастлива. На другия ден декларацията се подписа от около 140 души. Една комисия от 25 члена биде натоварена да предаде препис от тая декларация на Цанкова и Каравелова,

като им изкаже и горещото желание на цялата партия да ги види отново сдружени, както в миналото.

Каравелов се отзова на тая покана одобрително. Краен на думи, той бе в действителност отстъпчив и безвъзвратните решения му вдъхваха инстинктивен страх. Под натиска на партията той изяви пълна готовност за помирение, обещавайки да забрави своите недоразумения с Цанкова. Цанков обаче нищо не можеше да забрави и нищо не искаше да обещае. На депутацията той каза: „Единството на партията ми е скъпо, колкото и на вас, ще направя зарад него всичките възможни жертви, но с Каравелова не мога да работя." – „Защо да не можете?" – „Защото е луд бе! – извика Цанков. – Не го ли виждате?" Дългите молби на депутацията останаха суетни: – Цанков бе непреклонен. Всичката сила на характера му – тая гранитна упоритост, която бе го направила мъченик – се бе сгърчила сега в едно яростно чувство на ненавист спрямо Каравелова. „Ако узная след смъртта си, че Каравелов е в рая, казваше той, аз ще поискам да ме пратят в пъкъла."

На 25 заранта либералните депутати, събрани в читалището, бяха под впечатлението, че всяка надежда за споразумение е пропаднала. Групата, която чрез Съзнание бе наченала първа борбата срещу Цанкова, надъхана и сега с голяма вражда спрямо него, радваше се, че той е останал глух на позивите на партията; тя предлагаше сега да не се правят вече пред него никакви нови постъпки, считайки разцеплението за свършен факт. Събранието бе наклонно да вземе такава резолюция, „обаче Стамболов го въздържа"[1]. Стамболов отлагаше безвъзвратните факти, вярващ, че една партия, която имаше зад себе такова голямо минало, не може тъй лесно да се раздроби в деня на своята победа и че не ще

[1] Търновска конституция, 4 юли 1884 г., дописка от Д. Р. (Ризов), който бе в Търново като кореспондент на тоя вестник.

бъде невъзможно в последния момент да се намери едно средство за обединение, една формула на сговор.

Влиянието на Стамболова бе в тоя момент решаващо. Последните бурни години бяха го въздигнали много високо. „Той бе, разправя Цанков, любимецът на либералната партия, от всички посочван като бъдещи неин шеф. Аз предсказах, че той ще стане един ден Гладстон на Изток." Всички либерали наистина изпитваха пред Стамболова това особено предчувствие, което буди младостта на великите хора. Сам Стамболов обаче не считаше, че е ударил часът на неговата амбиция. Единствената негова грижа бе сега да предотврати грозящото разцепление в партията, действайки едновременно върху Каравелова и Цанкова; решен обаче да се отдели от последния, ако неговата упоритост направи разрива неминуем.

За да се направят нови опити за помирение, Стамболов предложи да се моли князът (той бе тогава в Преображенския манастир) да отложи откриването на сесията до 27 юни; князът се съгласи. Преговорите обаче не даваха никакъв резултат. Цанков, крайно раздразнен, не преставаше да ругае Каравелова, давайки за него живописни и хиперболични характеристики на лудост.

На 26 либералните депутати имаха ново събрание, но не вече за да търсят средства за помирение, а за да определят кандидат за председател на камарата. Министерството бе препоръчало за свой кандидат Стамболова. Цанков мислеше да изпречи по тоя начин срещу „демагогията" на Каравелова най-популярното лице в партията. Но Стамболов не се поддаде на тая игра. В частното събрание той заяви категорически, че под никакви условия не допуска полагането на неговата кандидатура, и препоръча за председател на камарата Каравелов.[1] Предложението се прие с акламация

[1] Търновска конституция, цитираната дописка на Ризова.

от 80 % от присъствуващите депутати. След това решение положението бе изяснено; но къде обед почнаха да се пръскат, сеейки смущение в духовете, други слухове.

Почна да се говори, пише Ризов, че руският агент г. Кояндер бил против г. Каравелов и щял да се обяви против всяко съставено от него правителство... Породи се силно вълнение. Надвечер се пръснаха нови слухове, че г. Стамболов успял да примири г. г. Цанкова и Каравелова под условие, щото г. Каравелов да стане министър на правосъдието, а г. Стамболов председател на камарата. Последният тоя слух разтревожи нашите (крайните) депутати. В един час те напуснаха кафенетата на Марно поле и се стекоха в Търново, за да търсят обяснение по това „калпаво примирение"; градът цял се разшава. Скоро депутатите се събраха на ново събрание и поканиха г. Стамболова да им даде сметка за станалото примирение. Г-н Стамболов почна да говори, но биде прекъсван от виковете: „Не може да бъде тъй! Ний искаме Каравелова за председател! Не може Каравелов да се съгласи на подобно позорно примирение." По тоя начин ожесточението дойде до върха си и г. Стамболов биде принуден да остави събранието и запъхтян да иде при г. Каравелова.[1]

Като извести на Каравелова за възбуждането на депутатите, Стамболов го покани да идат заедно у Цанкова. По пътя към тях се присъедини и габровският народен представител Ив. Златин. В това време стаята на Каравелова се напълни с депутати, възбудени от безплодните преговори. Не закъсня да се върне и сам Каравелов, чието свиждане с Цанкова трая малко. Той заяви, че никакво примирение не е правил и че е предложил на Цанкова три условия: 1-во, за председател на камарата да се избере той, Каравелов; 2-ро, ако князът след тоя избор покани Каравелова да състави

[1] Трябва може би от горното изложение да се шконтира хиперболичността, свойствена на романтическото перо на г. Ризова.

кабинет, той да посочи на Цанкова като на лице, което камарата счита най-подходящо за министър-председател; 3-то, при съставянето на новото министерство Цанков да пожертва д-р Помянова и Балабанова и вместо тях да вземе двама либерали от опозицията.

Цанков бе обещал да даде своя отговор на часа 6 сутринта. Това бе в събота. В неделя заран, придружен от Стамболова, той мина край Каравелова и го взе да отидат заедно в черква. След разпуска те се упътиха към Народното събрание. „Цанков и Каравелов влязоха в заседателната зала „подручка", разказва г. д-р Вачев. Това направи голяма сензация между депутатите; всички помислихме, че примирието е станало. Приятелите на Цанкова разгласяваха, че Каравелов ще вземе Правосъдието, а Стамболов ще стане председател на камарата. Ние отначало повярвахме; но като запитахме Каравелова, той ни каза, че, напротив, Цанков отхвърлил трите му предложения и че преговорите са безвъзвратно скъсани. Цанков бе направил една лъжлива маневра, за да увеличи шансовете на своя кандидат." Тая маневра не помогна. Каравелов биде избран с 99 гласа срещу 66 гласа за Стамболова. За Цанковия кандидат гласуваха освен тъй наречените „доволни", т. е. либералите от неговия лагер, консерваторите под шефството на д-р Стоилова и няколко турци. При избора за подпредседател Стамболов получи 131 гласа, почти цялата камара гласува за него. Някои от крайните либерали, Н. Сукнаров, д-р Вачев и др., не биха искали да се избере Стамболов, защото подозираха, че той бил в съюз с Цанкова. Но Каравелов им заяви: „Или ще гласувате за Стамболова, или няма да съставя никакъв кабинет. Без Стамболова не може да има никакво болшинство."[1]

След избора Цанков си даде веднага оставката. Той не чака даже да се прогласи резултатът: щом видя при четенето на бюлетините, че Каравелов има вече повече от нужно-

[1] По разказа на г. д-р Вачева.

то число гласове, той стана и придружен от всичките министри, напусна залата. Неговото излизане биде приветствано с иронически акламации от страна на болшинството и при виковете: „Да живее Каравелов!“

Не се мина много време, и един адютант дойде да повика Каравелова в Преображенския монастир, временно преобърнат в лятна резиденция на княза. Според обичаите на английския парламентаризъм, на мода тогава в България, князът трябваше да възложи мисията за съставянето на кабинета върху признатия шеф на болшинството, избран за председател на камарата; тъй и стана. Князът натовари Каравелова да му представи листата на своите сътрудници. Каравелов се върна малко озадачен: между своите съмишленици той не виждаше хора за министри. Най-голямо затруднение му даваше изборът за министри на Вътрешните работи и на Външните. Славейков имаше известна административна опитност, но той бе вече стар, парализиран малко и неспособен за една продължителна работа; но Каравелов, нямайки по-добър кандидат, се принуди да даде нему Вътрешните работи. За Външните работи след дълги колебания той се спря върху Илия Цанов, русчушки окръжен управител, който през режима на пълномощията бе се отнасял симпатично спрямо либералите. Изборът не бе лош: Цанов знаеше добре френския език, обладаваше известна ловкост на маниерите, добита в битността му на турски чиновник. Останалите портфейли се разделяха, както следва: Каравелов заедно с председателството взе Финансите; Каролев, неизвестен дотогава никому – Народното просвещение; д-р Радославов – Правосъдието.

В тъй съставеното министерство имаше може би много умове, но в него не можеше да има освен една воля – Каравеловата. Импулсивна и колеблива, властническа с припадъци на опортюнизъм, тя ще господства сега безпрекословно над България през две години на бурен и съдбоносен исторически живот.

III

КАРАВЕЛОВИЯТ РЕЖИМ

Новата партия на Цанкова. – Първите суфражетки в България. – Разказът на Цанкова как той и Каравелов решили при Коякдера да детронират княза. – Анкетата върху консерваторските министри. – Каравелов за държавния съд. – Обявлението на градоначалника, че имало правителствени шайки. – Избиването на Калмиковата чета. – Каравеловата политика за Македония. – Опозицията при княза. – Демонстрации на Кояндера против княза. – Как Д. Цанков стана русофил.

Образуването на новия кабинет направи разрива на двете либерални течения окончателен. Цанков се зае да организира съмишлениците си в една отделна партия, на която той особено подчертаваше умерения характер. В едно окръжно, издадено подир оставката му, той казваше: „Конституционният либерализъм, към който ние оставаме дълбоко привязани, не може да има нищо общо с радикализма, който напоследък възтържества в Търново под предводителството на г. Каравелова.“ Подемайки тая тема, в. Средец[1] представляваше Каравеловия мним радикализъм като страшна революционна доктрина, като някой бяс на демагогия и на

[1] Средец, орган на Цанкова, биде основан в 1884 г. след спирането на Светлина. Главният редактор на Средец бе д-р Данев.

социално разрушение. Търновска конституция отговаряше на тия нападки с голямо спокойствие и не без надменност. „Ако Каравелов, пишеше тя, представляваше онези разрушителни начала, които противните на него органи му приписват, като няма в що друго да го обвиняват, то практическият, позитивният и охранителен дух на българина най-малко щеше да се увлече подир него." Каравелов, обясняющ сам своето влияние с „охранителните" чувства на българския народ – зрелището не бе банално и за един иронист то би представлявало особена прелест. Обяснението бе впрочем вярно наполовина: Каравелов бе наистина консерватор, но обаянието му произтичаше в голяма степен от илюзията, която се бе създала за неговия краен либерализъм...

Трябва да се отбележи, че тия спорове не пристрастяваха никого. След възстановлението на конституцията интересът към политиката отслабна неимоверно. Допълнителните избори на 12 август станаха посред всеобща апатия. На някои места гласуваха само 10 или 12 % от избирателите. В Самоков в деня на изборите не се яви никой и властите не можаха даже да съставят бюро. Куриоз, достоен за отбелязване: в. Русе съобщи, че три жени се явили да гласуват в един избор, но бюрото не ги допуснало: България броеше първите свои суфражетки.

Вътрешното положение бе извънредно благоприятно за новия режим. Народът жадуваше за спокойствие; князът бе резигнован; опозицията едва що бе разбита – никакъв безпокоителен знак на политическия небосклон освен загадочното още разположение на Русия.

Каравелов имаше много лоша репутация в Петербург. Преди преврата той минаваше за нихилист; тонът на Независимост срещу руските офицери през време на пълномощията го представи сетне за отчаян русофоб. Руският консул в Пловдив Кребел , комуто той не бе направил визита, пращаше за него най-неблагоприятни отзиви. След връщането си в София Каравелов не направи нищо, за да разсее това недоверие. Напротив, когато някои вестници писаха за някакви негови посещения у Йонина, той заяви в Търновска конституция, че не иска помощта на никакви „чужди консули", които и да са те.[1] Подир една седмица либералният орган направи в тоя дух една по-енергична декларация:

> Останалите верни на партията днешни водители, г. г. Славейков и Каравелов, и сега проповядват и казват: „Ний нямаме и не желаем да имаме работа с никой чужд агент, с никое чуждо агентство. Нашата работа е с народа и с княза: нито народът без княза, нито князът без народа; ни князът без власт, нито народът без права – а това е девизата на либералната партия." Нямаме нищо против никого от чуждите агенти, а най-малко против нашите освободители. Външна политика не гоним, нито можем да гоним, предоставяме я на тези, които са ни дали политически живот; но за вътрешната ни управа нека ни прощава и самата наша освободителка, че сме ѝ казвали и ако ѝ пак кажем, че не би желали и не желаем да сме под ничие влияние, под ничие давление.

Тия откровени заявления, които признаваха на Русия само едно ограничено право на настойничество върху външните отношения на княжеството, когато тя имаше намерение да подчини под нейното прямо влияние цялата българска политика, не можеха да не предизвикат неудоволство в Петербург. Поради инструкциите си да действа помирително между двете либерални течения руският агент се отнасяше спрямо Каравелова без външна неприязън.

В началото на пролетта Йонин биде вдигнат от София, защото неговото грубо държане спрямо княза бе осъдено от всичките велики сили. В един разговор с граф Шувалова Бисмарк бе изказал изрично надеждата си, че Русия ще отзо-

[1] Търновска конституция, – 11 януари; ibid, 18 януари.

ве тоя странен свой представител. На мястото на Йонина биде назначен А. И. Коядер, който идеше от Пекин. Още от деня на пристигането си Коядер почна да заявява високо, че „руският цар не иска Батенберг да князува в България"[1]. Подобно на предшествениците си той мислеше да извърши детронацията чрез либералната партия. Ний го виждаме наистина много загрижен за нейното единство. В Търново той положи големи старания да примири Цанкова с Каравелова. Като се върна в София, той пак повтори своите опити в тая смисъл, не криейки впрочем пред тях истинските свои побуждения. Дядо Цанков разказва по тоя случай – със свойствената му откровеност, когато говори за миналото – следнята във висша степен интересна сцена:

Еднаж дойде при мене Коядер и ми каза, че иска да ме помири непременно с Каравелова. Аз му възразих, че Каравелов е луд и че не желая да имам никаква работа с него; но Коядер искаше бездруго да ни устрои поне една среща. „От тая среща няма нищо да излезе, казах аз, но нали настоявате, ще дойда." „Е, добре, отсече той, ще дойдете на обяд у мене в четвъртък." Отидох, дойде и Каравелов. После обеда влязохме в кабинета на Коядер, който ни държа горедоле следния език: „Отношенията между Русия и България са, както знаете, много лоши. Това положение не може да се протака. Или княз Александър трябва да се помири с императора, или той трябва да напусне България. Ако мислите, че едно помирение е желателно, аз съм готов да замина веднага за тая цел за Петербург; ако ли не, въпросът за детронацията трябва да се разреши, колкото се може по-скоро. Вие разисквайте сега и дайте ми един отговор." Останали сами с Каравелова, ние възприехме напълно идеята, че князът трябва да се изпъди; но върху средствата не можехме да се споразумеем. Аз не исках по никакъв начин да вляза в един кабинет с Каравелова, за да извършим превратата заедно. „Слушай, Каравелов, казах аз, да се свали князът, е революция опасна; аз не мога да взема отговорността, че съм пъдил държавен глава. То може да стане, но ако се образува един кабинет от всички партии: тогава цялата страна ще бъде съучастница в делото и ние ще имаме оправдание." Каравелов щеше да се побърка, като чу за коалиция с консерваторите. „С тия вагабонти, викаше той, аз в един кабинет не влизам." Тогава аз предложих друга комбинация. „Ти ще изпъдиш княза, казах аз, на своя глава, а аз се задължавам да не ти преча. За да бъдеш напълно сигурен, че ще бъдем с тебе, аз ще разтуря партията си при следните условия: аз ще отида дипломатически агент в Цариград, Балабанов ще назначиш в Касацията, Бурмова на друга някоя висока длъжност – въобще ще настаниш по-видните мои хора." Каравелов се съгласи. Звъннахме, влезе слугата; казахме му да повика своя господар. Аз разказах на Коядера сключеното съглашение и предложих да подпишем един протокол. „Протоколът, добавих аз, ще остане в ръцете на г. Коядера; ако някой от нас се отклони от задълженията си, да има един документ срещу него." Моето предложение енервира крайно Каравелова. Той поиска да му се даде тридневен срок, след който той сам щеше да донесе протокола, написан от него собственоръчно. След това станахме да си идем. Не знам дали още веднъж Каравелов поднови тоя разговор.

Не знаем това и ние. Във всеки случай от това оригинално съвещание Коядер изнесе впечатлението, че заговорът ще сполучи. Мълвата за тоя успех се пръсна в скоро време между всичките руски дипломати в Изток. Идящ за Видин, Карцов я научи в Белград. „В Белград, пише той, аз престоях два дена, за да чакам парахода. Тайната, която Коядер тъй ревниво пазеше – уви! – бе известна решително на всички. Сръбският политически мъж Симич , впоследствие пълномощен министър в Петербург, бе казал на Поджио[1]: „Каравелов обещал на Коядера да изгони княза; но той ще го излъже."[2]

[1] Р. Славейков, „Представителите на Русия в България", в годишника на Демократическата партия, 1906, стр. 128.

[1] Поджио бе секретар в руската легация в Петербург.
[2] Ю. Карцов, стр. 228.

Само княз Александър не подозираше нищо за тайнствената среща в руското агентство. Той кроеше също да сплоти двете либерални партии, но за борба срещу руските интриги.[1] На един бал в двореца той заведе Цанкова и Каравелова в своя кабинет и настоя пред тях да образуват двамата едно министерство, което да избави княжеството от чуждите вмешателства. Цанков и тук повтори своето предложение за едно коалиционно правителство от всичките партии; но Каравелов заяви, че с Начовича и Господ не може да го накара да се сдружи. Разговорът се продължи много, тъй като князът искаше непременно да дойде до един резултат. Г-жа Каравелова, която забеляза дългото отсъствие на мъжа си, почна да го дири. Един адютант ѝ каза, че той е в кабинета на княза. „Идете го повикайте, моля ви се“, каза тя на адютанта. „Не може, госпожо! Негово височество е заповядал никой да не влиза“, възрази той. „Тогава аз сама ще вляза“, заяви госпожа Каравелова и почука на вратата. „Когато влязох вътре, разказва тя, и тримата бяха крайно възбудени. Мъж ми беше бледен и правеше нервозни жестове. Поканих го да си излезем и той тръгна с мене. На слазяне по стълбите той още трепереше от яд. Той даже сочеше юмрук

[1] Последният опит за помирение биде направен от Стамболова. „Един ден, разказва Цанков, идва при мене Георги Живков и ми съобщава, че Стамболов свиквал в хотел „България“ едно събрание, на което трябвало да присъствам и аз. Отивам там и намирам в стаята само Стамболова, който ме захваща пак да се помиря с Каравелова. Аз му отговорих: „Стамболов, ти знаеш, че Каравелов е побъркан човек; с него аз на една кола се не качвам. Виж, друго би било, ако всички партии влязат в кабинета.“ Между туй пристигна Каравелов. Стамболов си излезе. Останахме сами с Петка и почнахме да приказваме. За това, що бяхме решили у Коякндера, ни дума. Аз пак поднових старото си предложение. Щом Каравелов го приеме, една депутация от камарата да иде в Петербург да моли за подобрение на отношенията с княза. Каравелов пак не се съгласи. Аз си излязох тогава и вече за примирение между него и мене не се нае никой.“

към княза, викайки за голям скандал на дворцовите лакеи: „Аз тебе ще те науча!“

В отношенията си спрямо държавния глава Каравелов бе останал същият: груб от нервозност и оскърбителен без зла умисъл. Князът, когото несполуките му бяха направили гъвкав, избягваше старателно всеки спор, прекланяйки глава при всяка по-остра дума на своя министър-председател, даже когато се мислеше прав. Интересен е в това отношение един министерски съвет, станал на 5 декември под председателството на княза.[1] Бреговският въпрос бе дошел до един мъртъв пункт: Сърбия нямаше намерение да воюва, нито искаше да отстъпи от своите искания. Предстоеше един арбитраж от представителите на Австрия, Германия и Русия, но нищо не бе още направено за тая цел. Княз Александър се бе научил от частни разговори с агентите, че решението на арбитрите няма да се различава от условията, които лично бе му съобщил Милан; затова той предлагаше да се постигне едно непосредствено съглашение със Сърбия, считайки, че тоя изход ще бъде по-полезен за бъдещите отношения между двете съседни държави, нежели една намеса на Силите. Но понеже подозираше, че министрите му ще бъдат противни на това негово предложение, князът бе намерил за нужно да ги предупреди предварително, че ще се подчини на тяхното решение като истински конституционен монарх, какъвто той се стараеше вече да бъде искрено след падането на пълномощията. „В случай че министерството не ще има същото мнение, както и аз, каза той, то по никакъв начин това не може да се гледа като недоразумение между мене и Министерския съвет и не може да има причина за министерска криза.“ Каравелов, едва дочакал да свърши князът, заяви, че е противен на всякакви прями преговори с Милана, понеже по-изгодно било за България да отстъпи на една

[1] Архива на Министерския съвет, протокол № 112, 1883 г.

арбитрална присъда на Силите. Князът се опита при все това да защити пак своето предложение, неговите доводи са много основателни и те показват у младия владетел един неподозиран у него политически ум. Той каза:

> Аз мисля, г-да, че трябва да се работи тъй, щото да се не оставя отвън да ни се налагат по международни въпроси; трябва ние сами да ги водим и изравняваме; с това ние се препоръчваме пред иностранните държави, че знаем сами да се управляваме. Като ви направих предложенията си, Аз съм имал предвид особено нашето външно положение; ние трябва да живеем добре със съседите си; трябва да отстъпваме в малките въпроси, за да печелим в големите. Вие знаете, господа, че имаме да правим търговски конвенции, имаме да работим за обединението на българския народ; а всичко това не може да се върши успешно без симпатиите на Великите сили.

На тези държавнически съображения Каравелов отговори с един твърде повърхностен афоризъм. „При решението на подобни въпроси, каза той, великите сили се ръководят от своите собствени интереси." Другите министри подкрепиха Каравелова, без да помислят, че неговото твърдение би довело логически до тази недопустима идея, че добрата или лошата репутация на една държава няма никакво значение в международните ѝ отношения. Княз Александър не възрази обаче нищо; той само повтори още веднъж, преди да закрие заседанието, че няма никакво недоразумение между него и министерството.

Щеше да бъде странно, ако самомнението на Каравелова в тия времена не бе се развило до най-крайни предели. Князът се свиваше безпомощно пред неговата воля, цялата либерална партия бе хипнотизирана от неговия ум. Младите хора, които го посещаваха вкъщи: Д. Петков, Ризов и други самоуци, бяха пред него от сутрин до вечер в екстаз. В техните очи Каравелов бе „свръхчовек". Те заучваха неговите фрази, дебнеха думите му като откровения. Като церберите бдяха и върху неговата лична безопасност.[1] Тъй екзалтиран от своя безподобен престиж, Каравелов се яви пред камарата.

Камарата се свика според определения от конституцията срок на 15 октомври. Сесията и тоя път се ознаменува с много закони. Както винаги, когато Каравелов е бил начело на управлението, финансовите законопроекти преобладаваха: законопроект за гербовия сбор, за патентите, за митниците, за отчетността по бюджета, за емляка, за иджара, за Народната банка и пр. Народната банка бе основана на 25 януари 1879 г. от княз Дондукова-Корсакова с два милиона лева капитал, принадлежащ на държавата. Опитите на Утина да я превърне в акционерна бяха пропаднали благодарение на противостоенето на първото либерално министерство. В 1883 г. Начович, който отдавна преследваше тази идея, успя да прокара принципа за акционерно устройство на банката; но указът, издаден от него (12 февруари), не се приложи. През есента на 1884 г. чужди финансисти, на които някой си Шлесингер, австриец, бе представител, употребиха големи усилия, за да убедят либералите, че по-предпочтително е за България да има една акционерна банка, която би привлякла в страната европейски капитали. Каравелов бе противен на тази реформа, но за да има повече ар-

[1] През ноември Ризов и Петков, влизайки една вечер при Каравелова, видели в двора някои подозрителни личности и заключили, че те са дошли да убият министър-председателя. Ризов и Петков се хвърлят върху тях и ги изтласкват навън. На другия ден полицията ннтернира тия подозрени лица. Разказвайки случката в Търновска конституция, Ризов и Петков пишеха: „Впрочем ние изпълняваме една свята длъжност, като предупреждаваме всички интересующи се с едно покушение върху живота на г. Каравелова, че то ще им коства много скъпо. Ние го говорим това, без да желаем да си играем с дебелите думи ..." Арнаутското чувство на Ризова даваше на тия редове една малко театрална храброст; но те изразяваха наистина една искрена привързаност. Търновска конституция, 10 ноември 1884.

гументи пред Събранието, той свика по-видните софийски търговци на съвещание. Някои от тях бяха се прелъстили от преимуществата, които чужденците бяха им показали; но болшинството бе на мнение, че главното кредитно учреждение в страната трябва да бъде безусловно в ръцете на държавата. С най-голяма енергия защити тоя възглед Ив. Грозев. В камарата законопроектът мина при пълно одобрение на болшинството, което сподели с Каравелова голяма историческа заслуга, че закрепи окончателно едно учреждение, съставляющо в ръцете на държавата чудесен инструмент на кредитна политика и на икономическо действие.

В разискванията по Народната банка Каравелов показа освен безспорната си наука на икономист и чудесно практическо чувство. Има в кратките речи, казани в защита на неговия законопроект, някои стегнати, лаконически фрази, които заслужава да бъдат запомнени като афоризми. Ето едно негово мнение, което и сега има своята цена: „Считам, че колегиално учреждение е лош администратор", казваше той; после прибавяше: „Отговорността на много души не е отговорност." Каравелов бе наистина съвършено свободен от демократическия предразсъдък за превъзходството на колективните мнения. За учебния съвет, който се предвиждаше при Министерството на народното просвещение, той забелязваше изрично, че неговите решения не трябва да бъдат задължителни за министъра, „защото той е единственото отговорно лице, а не чиновниците". Със същата безпощадност той разрушаваше и илюзиите на наивните либерали, които бяха обещавали намаление на данъците. „Бюджетът ще се внесе, господа, казваше той, и не трябва да плачем, когато трябва да се плаща. На сватба не трябва да се плаче, а на гробища да се смее... Не съм говорил и не желая да убеждавам Народното събрание, че ще намалявам данъците." Срещу провинциалните идеолози на либерализма, които искаха да намаляват заплатите на висшите чиновници, той се провикваше: „Тоя поне, който се интересува с народните правдини, не трябва да въоръжава против себе си бюрокрацията, която инак може да ни напакости." В речите и делата си от тая епоха Каравелов се явява, какъвто бе в действителност: човек на политическия емпиризъм и на практическите необходимости.

Умерен в своите понятия за управлението, Каравелов продължаваше обаче да бъде, както по-рано, невъздържан в думите. Ежедневна тема за неговите словесни излишества бяха сега предполагаемите кражби на консерваторите. Сочейки на едно чекмедже в кабинета си, той се провикваше: „Тук имам документи, с които всички ще ги изпратя в Черната джамия." Всички – това бяха: Стоилов, Начович, Греков, Вълкович, Хаджиенов и др., с една реч – идеолозите на преврата и неговите спекуланти, събрани накуп, безразборно. Заканите на Каравелова, разгласени навън, произвеждаха голяма сензация и алчущите за скандали чакаха необикновени разобличения.

Щом се откри сесията, още на 19 октомври д-р Стоилов отправи по повод тия слухове една интерпелация, надменна и предизвикателна. Той пита правителството какво е направило, за да открие кражбите, и какви мерки мисли да вземе министърът на правосъдието като главен прокурор за преследването на виновниците? Отговорът на Каравелова бе много ненадеен: „На основание чл. 153 от конституцията, каза той, министрите отговарят пред княза и Народното събрание, но за своите дела, а не за делата на други министерства пред тях. Ние сме турени да управляваме, а не да претърсваме архивите и да издирваме злоупотребленията на другите." Той прибави, че не е съдия, но че ако иска, камарата може да направи анкета и да даде бившите министри под съд. В заключението той изказа желание, щото анкетата да се простре върху всички минали режими. „Аз мога смело да кажа, че не се боя от сметки. Не за 50 000 лв., но за 50 стотинки не се боя."

Тоя ден въпреки настояванията на д-р Стоилова на предложението за анкета не се даде ход. Либералната партия обаче, осланяйки се на страшните документи, които

Каравелов държеше в своето „чекмедже“, искаше непременно да се накажат злоупотребителите: в тяхното лице тя искаше да изложи на позор цялата епоха на пълномощията.

На 7 ноември Илия Вълчев пак подигна въпрос за разследване на кражбите. По негово предложение избра се една анкетна комисия от 19 членове. Д-р Стоилов искаше да има в нея поне един опозиционер; но Стамболов му отговори, че депутатите ще изберат, когото желаят. Комисията се показа много експедитивна; на 7 януари тя представи доклада си по сметките на БН банка; на 26 – по Финансовото министерство; на 27 – по Общите сгради. Резултатите на това трескаво дирене бяха нищожни: откриха се някои нередовности, но истински злоупотребления не се оказаха. Работите по предприятията на Хаджиенова, за които тъй много се приказваше, останаха тъмни: много важни документи, отнасящи се до неговите сметки с държавата, бяха изчезнали. В действителност тази анкета, която трябваше окончателно да компрометира консерваторите, послужи за тяхното оправдание.

Макар и излъгани в своите очаквания, либералите пак настояваха за съд; но Каравелов не искаше да изложи своята политика на авантюри, сигурен, че присъдата ще бъде оправдателна и следователно ще увеличи престижа на противниците му. Но той не можеше да изкаже тия свои съображения пред болшинството, пред което тъй театрално бе говорил за кражбите на консерваторите. Той заяви сега на повидните депутати, че ако се учреди съд за виновните министри, ще пострада и честта на княза, който трябва да се щади. Друг път той повери на близките си приятели какво Коляндер настоявал да не се дава никакъв ход на анкетата, защото князът ще свали министерството. Тия мотиви разколебаха болшинството; после други въпроси завзеха неговото внимание и докладите на комисията бидоха забравени в архивата.

Важният въпрос, който занимава депутатите в тази сесия, бяха пак железниците. След като конвенцията a qua-

tre биде гласувана, дошло бе време да се строи линията Цариброд–Вакарел. Дипломатическите трудности за тая линия бяха вече отстранени; руските предприемачи – окончателно отчаяни. Оставаше да се реши въпросът: кой ще строи железницата и кой ще я експлоатира? Каравелов представи един законопроект, който гласеше, че железниците в княжеството трябва да бъдат държавна собственост и да се експлоатират от правителството. Специално за линията Цариброд- Вакарел той изработи особен законопроект, който постановяваше, че строенето ѝ трябва да бъде дадено на предприемач чрез публичен търг. Каравелов бе определил в законопроекта и най-малките финансови подробности на предприятието; линията трябваше да коства не повече от 17 милиона (по 150 000 на километър) и изплащането ѝ да става по следния начин: 5 милиона от резервния фонд, по 3 милиона да се впишат в бюджета за 1885 и 1886 г. и за останалата сума да се направи заем al pari с 5 % лихва. „Как може да се гарантира, попита д-р Стоилов, че заемът ще бъде сключен непременно al pari и с 5 %?“ „То е моя работа, отговори Каравелов. Отде ще го направя и как, то ще се представи на одобрение в Народното събрание.“

Законопроектът за железниците даде повод за много дълги принципиални прения. От опозицията д-р Стоилов и М. К. Сарафов твърдяха, че ако държавата сама строи линията, тя ще ѝ излезе много по-скъпа, отколкото ако биха я строили чужденци; колкото за експлоатирането ѝ от правителството, те заявяваха, че това е една утопия, понеже няма още българи, способни за такава специална служба. От либералите говори в защита на законопроекта главно Стамболов. Неговата реч е един образец на ясност, ирония и лиризъм. Тия, които считаха Стамболова само като един патетически и сантиментален оратор, един вид тенор на либерализма, откриваха сега в него един човек, способен да разисква с удивителна сръчност върху най-трудните проблеми на финансовата и икономическа политика. Самоук като повечето дейци от Възраждането, Стамболов имаше наистина не-

обикновена дарба да асимилира чуждите знания и чрез живостта на своя естествен ум да удвоява тяхната логическа сила.

Докато се ограничаваха само между първите хора на камарата, разискванията се водеха с умереност и с приличие. Но те траяха дълго, в няколко заседания, и атмосферата се разгорещи. Повечето депутати не бяха в състояние да следят аргументацията на ораторите, те виждаха само в опозицията желание да замедлява пренията и това ги ожесточаваше. Раздразнението не закъсня да избухне в един печален инцидент: побоя на Шивачева.

Шивачев, консерваторски депутат, бе един буен многоглаголив и малко ексцентричен човек. През лятото той бе гонил княза по обиколката му в Троян и едва ли не го биха. Без да говори обидни думи, той имаше привилегията да възбужда до болезненост нервите на своите слушатели. По законопроекта за железниците той говори дълго, със замотани скучни фрази, в които бяха забулени много инсинуации. Камарата, която всякога го слушаше с нетърпение, тоя път бе особено развълнувана. Докато Шивачев говореше, Каравелов даваше от министерската маса знакове на голямо енервиране. Най-сетне той скочи от стола си и напусна залата, викайки: „Такъв шпионин аз не искам да слушам."

Излазянето на Каравелова разюзда съвсем болшинството. Един едър селски депутат, Населевски, либерал от Трън, който стоеше до Шивачева, се изправи по едно време и стовари върху главата му юмрука си на шопски пехливанин. Настана след това ужасно смущение; председателят бе принуден да даде отдих. В това време Шивачев се затече право в двореца, викайки, че иска да види княза, за да му каже, че либералите убивали опозиционните депутати. Стражарите едвам можаха да го изтласкат от двора; екзалтираният човек крещеше сега по улиците. Между туй цялата опозиция реши да напусне Събранието. От името на 23-ма свои членове тя поиска аудиенция от княза, за да му поднесе един адрес. Князът не можеше да не приеме опозицията; но за да не се даде повод на никакви интриги, той предложи на Каравелова да присъства на аудиенцията. Каравелов, чувствайки, че ще му бъде неловко, каза, че ще бъде по-удобно, ако изпрати от страна на кабинета някого от министрите.[1]

Опозицията биде приета в двореца на 10 декември в понеделник. Когато Цанков видя до княза като представител на министерството д-р Радославова, той се обърна към него ядосано: „Ти какво търсиш тука бе? Да ме шпионираш ли?" Князът обясни, че той го е викал. „Аа, тъй ли? Добре тогава, усмири се Цанков. Затъ Радославов е добро момче. Против него аз нямам нищо." Той пристъпи сетне към Радославова, разговори се весело с него и му каза някои смехории. С тоя хумористичен инцидент Цанков смекчи това, което можеше да бъде много натегнато и тържествено в тая аудиенция. М. К. Сарафов прочете адреса. Тоя дълъг документ описваше случката с Шивачева, за която хвърляше вината всецяло върху Каравелова, и изразяваше решението на опозицията да не участва в заседанията, догдето трае тоя терор. „Молим верноподанически, Ваше височество, гласеше адресът, да вземете ония мерки, които намирате за най-справедливи и удобоприложими и които Ви се налагат като върховен пазител на конституцията."[2] Цанков, сетне Стоилов повториха това ходатайство.

Задачата на княза бе твърде благородна. Той каза, че без да знае кой е виновният за случилото се, съжалява дълбоко, че камарата е била театър на подобно осъдително произшествие. „Конституцията, която тъй свято трябва да пазим всички, не ми дава никаква власт да се намесвам в работите на Народното събрание. Ако министерството е лошо, убедете народните представители да го свалят." Князът им говори продължително в тоя дух, и не без една благодушна немска ирония. Той вкусваше всичкия комизъм на то-

[1] Според разказа на г. д-р Радославова.
[2] Средец, 12 декември 1884.

ва положение, което го караше него, автора на преврата, да държи уроци по конституционализма на човека, който бунтува България за конституцията. На края на аудиенцията, на прощаване, князът целуна Цанкова – целувка хумористическа на млад човек, който се забавлява.

Докато опозицията бе в двореца, правителствените либерали се събраха от своя страна, за „да изкажат своето презрение" към нея. Либералната резолюция биде също поднесена на княза от бюрото на митинга. На другия ден, на 11 декември, Стамболов направи на камарата следното съобщение:

Негово височество благоволил да приеме тази резолюция на митинга, лично нему предадена от бюрото, и да изкаже радостта си, загдето столичните жители толкоз много следят държавните работи. Негово височество благоволил още да прибави, че той е напълно доволен от това, че Народното събрание е приело законопроекта тъй, както е бил представен от неговото правителство. Най-сетне Негово височество изказал желание да се дадат уверения на софийските жители, че той има пълно доверие в народното представителство и в правителството си (живи ръкопляскания).

Такива съобщения не бяха рядкост в това време. Председателят на камарата служеше охотно за посредник между депутатите и княза. На 22 октомври напр. по повод някои слухове за оставка Стамболов заяви на Събранието, че князът имал пълно доверие в Каравелов и казал: „Каквото говори г. Каравелов от мое име, това е истина." Към това съобщение Стамболов добавяше: „Най-после Н. височество пожела всеки един четвъртък, часа от 10 до 1, всеки от г-да представителите, които обича, да иде при Н. височество да си разменят мислите, защото Н. височество желае да узнае нуждите на народа." (Викове: „Да живее Негово височество!")

При такава интимност между княза и народното представителство се закри редовната сесия. Преди това обаче в състава на министерството стана една промяна: вместо

П. Р. Славейкова биде назначен Н. Сукнаров.

Изборът бе опасен. Прекалено амбициозен и наивен прякомярката, готов да робува на всеки опозиционер, който поласкае неговата суета, Сукнаров бе съвсем неподходящ за един кабинет, над който господстваше един повелителен човек като Каравелова. Конфликтът между двамата се появи наистина едва ли не в първите дни. Историята на тоя конфликт е много любопитна. Въпреки Каравелова Сукнаров бе назначил градоначалник в София Хр. Иванов, тоже особен човек, който с поемането на длъжността си залепи по улиците едно обявление, в което разправяше, че в столицата съществували шайки, организирани от правителството. Опозицията, разбира се, направи от самопризнанието на Иванова голям шум. Разтреперан от яд, Каравелов поиска тутакси уволнението на градоначалника; Сукнаров отказа. Конфликтът, завързан по тоя повод, взе големи размери. Сукнаров писа против Каравелова едно писмо, което даде на вестниците за обнародване. На другия ден той получи следното неочаквано и наистина оригинално писмо.

Чест имам да ви съобщя с настоящето си, че по причина на вашето писмо, отпечатано в политическите вестници „Средец" и „Напред", присъствието ви в Министерския съвет става вече невъзможно. Затова днес с доклад до Негово височество вие сте представен за уволнение от длъжността министър на вътрешните дела.

18 март 1885 г.

Министър-председател и министър на финансите:

П. Каравелов

Тази съкратена процедура не се понрави на Сукнарова. „Вашето съобщение от 18 т. год., отговаряше той на Каравелова, не само е противозаконно, но и нелепо. Вие, г-не Каравелов, нямате право да представлявате доклад за моето уволнение, защото нашата конституция не ви го е предвидяла." И той заявяваше, че догдето князът не му изкаже своето недоверие или камарата не го бламира, той няма да

отстъпи от своя пост. Щеше ли да види светът един министър, изгонен от своето министерство със стражари? Каравелов бе способен да прибегне до тая мярка. Сукнаров обаче, виждайки комичността на своето положение, отказа се от всяко по-нататъшно съпротивление. Каравелов взе след това да управлява и Министерството на вътрешните работи.

Скандалът със Сукнарова бе един морален удар за правителството. Не се минаха няколко месеца, ново едно събитие, още по-громко и неприятно по своя изглед, дойде да донесе на опозицията едно още по-силно оръдие: това бе избиването на Калмиковата чета, вината за което биде хвърлена върху Каравелова.

От освобождението на България съдбата на македонците не бе престанала да интересува живо княжеството. В 1881 г., февруари, министърът на външните работи в либералния кабинет Н. Стойчев отправи по повод пристигането бежанци от Македония една нота до Силите, която е първата дипломатическа постъпка на България по македонския въпрос. В 1880 г. Никола Живков подигна в Народното събрание първата интерпелация върху несносното положение на българите в Македония. В пълномощенската камара тая традиция се продължи: Анев интерпелира правителството върху неизпълнението на екзархийския ферман. На 3 януари 1885 г. Н. Живков пита пак Илия Цанова: Какво мисли министерството да прави, за да помогне на нещастните български сънародници в Турско? Цанов отговори, че правителството не можело да направи нищо, освен да раздаде помощи на бежанците. Общественото мнение считаше обаче това покровителство за недостатъчно; то искаше по-енергична намеса в съдбата на Македония. С тая рол се наеха комитетите.

След като няколко комитети бяха вегетирали тъмно в Русчук и София, незабелязани почти от съвременниците, в 1884 г. македонското благотворително дружество почна да проявява по-жива енергия. Покрай македонците, живеещи в София, в него се записаха и български политически мъже, между които П. Каравелов. Дружеството се намираше главно под влиянието на Д. Петкова и Ризова, които мечтаеха тогава за едно голямо въстание в Македония.

Каравелов гледаше на комитетските планове с недоверие. В действителност той не ги вземаше на сериозно. Следните редове на Търновска конституция определят съвършено неговия възглед по въстанията в Македония.

По македонския въпрос ние сме вярвали и вярваме и не се боим да го изкажем, че Македония няма да се освободи с чети по 50 и 100 души. Ние сме настоявали, настояваме и ще настояваме за изпълнението на Берлинския трактат по отношение на Македония, защото там стоим на законна почва. Не че не искаме съединението било на Тракия, било на Македония; но не искаме пък и да скандалим себе си и да компрометираме бъдещето си с детински подвизи. За големите събития се изискват и големи жертви. Ако сме в състояние да съединим Тракия с други средства освен с митинги или да освободим Македония освен с хайдушки чети, то нека предприемем този подвиг сами; но ако не сме в състояние ние да направим нещо повече от това, благоразумието изисква да не рискуваме.[1]

Това недоверие на Каравелова към наивните и грандиозни планове на комитетите, това отвращение към театралната храброст и хайдушкия романтизъм на четите той запази до края на живота си; но в 1885 г. той бе особено противен на всяко движение в Македония и затова, защото считаше, че нито българската народност в Турско бе имала време да закрепне, нито княжеството можеше да разчита на чужда поддръжка. Едно политическо лице, знаеще добре Каравелова, казваше в едно писмо, обнародвано в М а р и ц а, следното[2]:

[1] Т ъ р н о в с к а к о н с т и т у ц и я, 9 юни 1885.
[2] М а р и ц а, 18 юни 1885.

Няма човек в княжеството, който по-категорически да се е произнесъл против едно македонско въстание, отколкото Каравелов. И тия заявления са, бъдете уверени, искрени. Г-н Каравелов не е човек, който да не цени положението на княжеството. Той знае, че ако даже българската народност е напълно осигурена в Македония, че ако даже предположим какво населението в тази страна е приготвено за въстание, пак би било глупаво да се изпратят чети, в случай че княжеското правителство не се приготви за една война и че няма обещана помощ от Русия.

Въпреки това Каравелов поддържаше тесни връзки с македонствуващите агитатори в София. „Има в София, казва същото това неизвестно политическо лице, има хора, които на четири страни говорят за въстание и вечер си пият кафето у г. Каравелова." Наистина Д. Петков и Ризов бяха вечните гости в къщата на Каравелова. Те идеха тук като либерали, като поклонници на Каравеловите конституционни теории, като приятели на семейството, но за хората, които не знаяха тия подробности, интимност между министър-председателя на България и страшните революционери, които заявяваха велегласно, че ще запалят голям пожар в Балканския полуостров, тази интимност, която изглеждаше на съзаклятничество, се виждаше странна. Даже някои от агентите изказаха недоумението си от това постоянно квартируване на комитетските водители у него; но Каравелов възразяваше, че те само вдигали празен шум, от който Европа не трябвало да се безпокои.

Комитетите обаче от шума почнаха да пристъпват и към дело. На 16 май биде ограбен в Кюстендил с помощта на прокурора Вл. Неделев складът на опълчението. Известието за тоя патриотически обир раздразни ужасно Каравелова, който даде най-строги заповеди за залавянето на виновниците. Виновниците обаче бяха минали границата под предводителството на казашкия офицер Калмиков.

След няколко дена се чу, че Калмиковата чета била разбита, предадена на турците от кюстендилския окръжен управител Славков. Мълвата не пощади и самия Каравелов. В органа на комитета *Македонски глас* Ризов обвини открито министър-председателя, че той дал заповед за предаването на четата. Цялата опозиционна преса поде тая версия и епитетът „предател" бе окачен на Каравелова с голямо злорадство. Какво имаше вярно в цялата тази история?

Обилирната полемика по тоя въпрос установи само един факт: срещата на окръжния управител Славков с турския каймакамин в Паланка. Тая среща стана със съгласието на Каравелова, който на 17 май, един ден след ограбването на склада, разреши на Славкова да влезе в турска територия. Какво бяха говорили българският управител и турският каймакамин, това никой не може да знае положително. Единственият документ с несъмнена доказателствена сила по тоя въпрос е обнародваното в *Синята книга* писмо на английския консул в Солун I. E. Blunt до английския посланик в Цариград Sir E. Thronton. В това писмо консулът докладва, че се е научил от достоверен източник, какво на 15 май дупнишкият комендант съобщил на турските власти на границата, че една чета се готвела да мине в Македония. Кой е този комендант (?) и дали се касае за същата чета? Неизвестно. Въпросът остава тъмен не относително Каравелова, но колкото до ролята на Славкова. Горолемните обвинения срещу Каравелова не заглъхнаха обаче за дълго и от цялата тази врява остана поне впечатлението, че той е бил „македонофоб". Тая (впрочем съвсем незаслужена) репутация се затвърди още повече, когато Каравелов даде заповед да се вдигнат от Кюстендил заедно със семействата им всичките македонски харамии. Мярката бе приложена сурово и на места с жестокост: покрай харамиите пострадаха и безобидни македонски семейства, които, без да имат време да си уредят домашните работи, бидоха препратени като арестанти във вътрешността на княжеството.

Тъкмо по това време се яви и друго едно движение против Каравелова, предизвикано от неговата фискална поли-

тика. Съобразно със своите навици една от първите бумаги, които Каравелов подписа като министър на финансите, бе едно окръжно за събиране на данъците, вследствие на което се повториха сцените от 1880 г. Още по-чувствително се показа населението спрямо новия закон за патентите, против който се подаваха протести, носещи многобройни подписи. Каравелов не се стресна от това брожение. В камарата той заяви еднаж:

> Аз мисля, че не трябва да обръщаме внимание на количеството на подписите. Трябва да забележим, че Народното събрание съществува по конституцията и заедно с княза това са върховните учреждения в страната. Никой няма право да протестира срещу решенията на Народното събрание. Много ли са, малко ли са, то не значи нищо. Има в конституцията, че каквото реши Народното събрание и князът го подпише, то става закон и на това трябва всеки да се подчинява.

Тия справедливи юридически доводи не можеха обаче да успокоят духовете, толкоз повече че опозицията явно ги насъскваше към неповиновение на властта. Цанковисти и консерватори – това, което бе останало от консерваторите, съединени в коалиция, лансираха един позив към народа, канейки го да устройва митинги и да не плаща данъците, гласувани в последната сесия, особено патентите, тъй непопулярни между еснафа. Каравелов издаде тогава (20 юли 1885) прочутото окръжно, за което тъй често е ставало по-сетне дума в партийните полемики. Той почваше с признаването на свободата на събранията, гарантирана от чл. 83 на конституцията, и после прибавяше:

> Но събранията, които стават с цел не да се обсъждат въпроси, а да се вземат резолюции против законните разпореждания на властта, против приспособлението на този или онзи закон, не само си присвояват права, каквито нямат и каквито никъде не се дават, но още такива събрания поемат на себе си качеството на правителството, като си вменяват в обязаност да противодействат и да правят всевъзможни препятствия на законната власт в изпълнението на възложените ней работи. Инициаторите на такива събрания и подписвачите на такива резолюции са нищо по-малко от революционери и само тия им действия са повече от достатъчни да бъдат зачислени в категорията на упорствующите против законните разпореждания на обществените власти и да бъдат приведени под наказания, които наказателният кодекс предвижда за такива лица.

Опозицията прогласи окръжното за антиконституционно и заяви, че няма да държи никаква сметка за него. Митингите продължиха. Буйността на движението се усили още повече след няколко безуспешни опита на окръжните управители да приложат Каравеловите инструкции. Във вестниците се явяваха сега против Каравелова нападки, които минаваха всяка граница на приличие.[1] С най-голямо озлобление се отличаваха статиите на Стоян Михайловски. В един многословен архаически и жесток език поетът представляваше България за някой чудовищен вертеп и рисуваше Каравелова като някой мистически звяр от Библията. В едно отворено писмо, отправено до Каравелова и обнародвано в С р е д е ц на 15 юни (преди окръжното), той пишеше:

> Това, което става днес в България, не се е виждало нигде и никога – нигде и никога държава не е изпадала в ръцете на една шепа содомисти и руфиянци.
>
> Вие сте началникът на политическите посредници и сводници... високоповелителят на обществените блудодейци.
>
> От вас никой не е очаквал да бъдете държавен мъж – друго е държавен мъж и друго е с ъ д ъ р ж а н мъж. Това, което целият

[1] Излюблената тема на С р е д е ц бе да сравнява Каравелова с един лъжепророк от силистренските села, който умря в лудницата, някой си хаджи Ангелуш. Каравелов даде под съд С р е д е ц и д-р Данев, редактор на тоя вестник, биде осъден за обида от Софийския окръжен съд.

български народ очаква от нас – то е да се строполите и сгромолясате час по-скоро въвн земя: народът ще има тогава удоволствието да храчи върху ви – и тези храчки ще ви служат за епитаф.

Продължавайки сѐ в тоя риторически и яростен тон, Михайловски цитираше познатите стихове на Некрасова:

Бывали хуже времена,
Но не было подлее.

и казваше:

Като говоря това, аз не ви обвинявам: аз съм просто свидетел на първовърховното съдилище на историята. Разказвам деянията на един тат!

Вий разграбихте хазната и пропиляхте народната пара, като я раздадохте на всичките си любимци и виночерпци, за да газят правдините народни.

Михайловски свършваше тъй своето злобно и несправедливо писмо:

И ако това ми писмо е една плесница върху лицето ви, не се опитвайте да се червите: помнете, че вие само с плесниците, които получавате отдясно и отляво, успявате да се държите в равновесие.

Водена с велеречие от сатирическия поет, в по-вулгарна литературна форма от обикновените политикани във в. С р е д е ц: д-р Данев, Помянов и др., тази агитация създаде в княжеството една сгъстена политическа атмосфера. Разбира се, опозиционното течение не се дължеше само на действието на няколко журналисти. Имаше в страната и по-сериозни причини на недоволство. Много хора се чувстваха нещастни във възродена България и един тъмен инстинкт ги въоръжаваше срещу властта. Страната почваше да преживява една чувствителна икономическа криза. Прямо и бързо съобщение със Западна Европа не бе още установено (едва що бе одобрила камарата в извънредната майска сесия търга за линията Цариброд–Вакарел, който остана върху Ив. Грозева), но България бе влязла вече в контакт с капиталистическата и индустриална цивилизация и чувстваше нейните удари. Вносът на фабрични стоки се усилваше, старата форма на производство – занаятчийството – почваше да страда от чуждата конкуренция; едно неясно и мъчително чувство на недоволство, твърде характеристично за психологията на дребната буржоазия, когато е засегната от ударите на икономическия напредък, вълнуваше еснафската маса, без тя сама да си дава сметка за нейните истински побуждения. Това чувство на неудовлетворение, на смътен социален бунт бе още по-силно у тъй наречения чиновнически пролетариат, наплоден от честите министерски промени: печален сбор от хора полуинтелигентни, които Освобождението бе изтръгнало от техните дюкяни и които бяха вече неспособни да се възвърнат към стария си живот. Тая маса от службогонци пълнеше кафенетата, политиканствующа и безделническа, настръхнала при всеки слух, превръщайки и най-дребната случка в триумф или в катастрофа. Политическите събития минаваха през ума на тия енервирани от трескаво очакване нещастни хора като през някоя призма, която преувеличава всичко до крайни размери и всичко обагрюва с ярки бои.

Девизата на всичките тия недоволства бе паническият вик: „Зле сме с Русия!“

Отношенията между княжеството и Русия продължаваха наистина да бъдат крайно натегнати. Русите се считаха измамени от либералното министерство, което не искаше да пъди княза. Един тъмен полски авантюрист, някой си Завадски, стоящ в руското агентство в София, без никой да знае неговата служба, биде изпратен от Кояндера да обясни в Азиатския департамент, че Каравелов изневерил на своите задължения. По повод на тази измяна Карцов, тогава в София, написа следните хумористически стихове:

Петър Станиславыч[1], наш любимый,
Нас всех отчаянно надул -
Из Херувима, Серафима,
Он стал шейтан и Вельзевул.
С ужасной хитростию, адской,
Собрал он сонмы темных сил.
(Пауза и фальцетом)
Викентий Викторыч Завадский
Глаза Зиновиеву открыл.

Въпреки голямото си разочарование в Каравелова – мнимия си съзаклетник, който никога не бе мислил сериозно да пъди княза – руската дипломация не се отказа от своя план, разчитайки на някоя ненадейна случайност или на една победа на Цанкова в изборите. Инструкциите на Кояндера до консулите бяха: „Дискредитирайте княза, доколкото можете."[2]

Едно ново русофобско чувство захващаше между туй да се появява сред младите българи, които обвиняваха деспотическа Русия, че искала да пороби княжеството. Най-смело бяха формулирани тия обвинения в Н а п р е д! – един малък лист, който под редакцията на Н. Йонкин-Владикин, словослагател и енциклопедист, даваше с една трогателна некомпетентност статии за теорията на Дарвина, за Френската революция, за Бокля, за Елизе Реклю, за спиритизма и за Демостена.

В други времена това мимолетно издание би минало незабелязано от широката публика, но понеже опозицията твърдеше, че то било вдъхновявано от Каравелова, около него се повдигна голяма тревога. За да прекрати тия коментарии, либералната партия свика под председателство на П. Р. Славейкова един митинг, чиято резолюция, напоена с най-горещa любов към Русия, биде поднесена на Кояндера. Но от руското агентство тълпата отиде пред двореца, за да направи овация на княза, което значеше, че русофилството на либералите бе платоническо.[1]

[1] Каравелов.
[2] Ю. Карцов, стр. 217.

Тия манифестации не донасяха никакво облекчение на положението, тъй като Русия не можеше да се задоволи само със словоизлияния по софийските площади. Както бе казал Александър III на митрополит Симеона, тя искаше от правителството „дела", т. е. на откровен език – детронирането на Батенберга. По всичко личеше даже, че тя иска да ускори развязката. Кояндер, доскоро предпазлив, бе станал много дързък, игнорирайки княза по най-демонстративен начин. На банкета, даден на 6 април по случай хилядогодишния юбилей на св. Кирил и Методий, отговаряйки на наздравицата за царя, той пи за успеха на България, без да спомене даже името на нейния държавен глава.[2] На 8 април, на обеда, даден от правителството, той пак се държа, като че ли князът не съществаше. Странните тия обноски на Кояндера даваха на всички драматичното впечатление, че присъдата на императора е безвъзвратна и че дните на княз Александра в България са преброени. Езикът на меродавните вестници в Русия подчертаваше тия манифестации и изваждаше от тях вопиющето политическо заключение. В Московские

[1] Същата предупредителност спрямо Русия показа Каравелов и по повод на С ъ в р е м е н н и я п о к а з а т е л, основан от Д. Благоева, който току-що се бе върнал от Русия (екстерниран поради социалистическа пропаганда между петербургските работници), и от Вела Живкова, учителка. Целта на списанието бе да разпространява началата на научния социализъм, но покрай Маркса и Енгелса мимоходом то се занимаваше и с личността на руския цар. Без да чака някакви постъпки от руското агентство, Каравелов уволни Вела Живкова и чрез Д ъ р ж а в е н в е с т н и к изказа „дълбоко съжаление" на правителството за това недостойно поведение на една държавна служителка.

[2] Илия Цанов, „Из бележките ми по Съединението", в Б ъ л г а р с к и п р е г л е д, 1899, април.

ведомости Катков канеше явно българите да изпъдят своя княз и да обявят република; с по-малко бруталност – с един вид меланхолическо разочарование даже – Аксаков сочеше на детронацията като на неизбежна развязка на руско-българските отношения.

Какво мислеше българското обществено мнение за тоя неформулиран официално, но от всички чувстван ултиматум на Русия? След възстановлението на конституцията княз Александър бе станал твърде популярен; страната очевидно не бе наклонна да го жертва. Но народът не можеше също да си въобрази, че България има някакви шансове да съществува без Русия. „Без Русия не можем!“ – бе лозунгът на цялото поколение, което бе видяло Освободителната война. Оттам и едно мъчително недоумение в духовете относително изхода на тази страшна криза.

Каравелов нямаше никакъв план или по-добре планът му бе чисто теоретически; той определяше какви отношения трябва да съществат между освободени и освободители: ни непризнателност от страна на българите, ни вътрешна намеса от страна на Русия. Но тая книжна идея не съставляваше никаква политика. Княз Александър стоеше също със скръстени ръце пред бъдещето. Според обичая си той минаваше през всекидневната му алтернатива на отчаяние и на мимолетна самонадеяност. Той казваше на Цанкова: „Ако вие, политическите мъже, да бяхте твърди, ако българският народ да можеше да ме поддържа само няколко години, вий ще видите, че русите сами ще търсят моето приятелство. Аз ги зная добре: те уважават само тия, които им противостоят смело. Те са източен народ.“ Но Цанков не можеше да си представи как могъщият руски цар ще има нужда от приятелството на княза на една васална държава, по-малка от една губерния. „За мене бе ясно, разказва дядо Цанков, че друг изход за България няма освен детронирането на княза.“ – Той прибавяше тогава, че с детронирането няма да се разреши кризата, че ще трябва и една руска окупация в княжеството.

Как бе могъл авторът на отвореното писмо до Хитрово, човека на „медът и жилото“ да се превърне в отчаян русофил, чакащ безропотно руска окупация? Скокът е наистина голям и на пръв поглед изумява. Дядо Цанков дава сам следното обяснение:

Докато трябваше да се разправяме с един руски агент, с един руски генерал, нашата задача имаше смисъл; но да се опълчим срещу руския император, бе едно явно безумие. Само един наивен човек като княз Александра можеше да си въобрази, че това е възможно. Еднаж аз му казах: „Гледай да се одобриш с руския цар, иначе никой от нас не може ти помогна. Виж какво става около нас. Румънският крал се бои най-много от Русия: между румъните освен един налудничав агитатор, Таки Йонеску, никой не смее да продума срещу русите. Същото е и в Гърция; гръцката династия е вковала погледите си към Петербург. И защо е всичко това? Защото в Изток православната маса е русофилска, не търпи хора против Русия. А какво да кажем за нашата маса, която е освен това и славянска, освободена, вчера се вика, от русите?“ При тия думи княз Александър клатеше глава и казваше: „Какво да ви правя, когато нямате кураж?“

Липсваше ли у Цанкова кураж? Това би било странно у един човек, който в една обществена кариера от 30 години бе се хвърлял в най-рискованите борби. По силата на събитията обаче – откъснат от своята естествена среда – Цанков се видя един ден начело на най-противни нему по темперамент и дух хора, на една група, лишена от вяра в гения на България и расла с надеждата за спасение отвън. Нямаше наистина нищо по-противоположно на Цанковата натура, отколкото неговият непосредствен антураж: Данев, Сарафов, Балабанов и пр. Само голямата му ненавист към Каравелова, тая непобедима упоритост на характера, по-твърда от гранита, по-дълбока от океана и която се зове инат, само тя би могла да постави Цанкова в такова страшно противоречие с цялото му минало и да го направи шеф на една духовна категория на човеци, които той през целия си

живот не бе считал за мъже. С Цанкова бяха останали наистина няколко борци от миналото: П. Станчев, Т. Кърджиев, Ст. Савов, но те се губеха посред сивата малодушна маса, която мечтаеше за руска войска в България.

Трябва да се забележи, че и в либералната партия владееше голямо смущение. Страшен бе за всички гневът на руския цар. Детронирането на княза, което либералите не желаеха, ги терзаеше при все това като нещо неизбежно. Как щеше да стане то? Чрез заповед на царя, чрез заговор, чрез дипломатически натиск? Това никой не знаеше, но всички чувстваха, че кризата не ще може да се протака, че за малко време в България ще стане някоя трагична промяна...

Такива тежки предчувствия летяха над България, когато ненадейно громко екна от Пловдив радостната вест за Съединението.

КНИГА ПЕТА

Съединението

I

ИЗТОЧНА РУМЕЛИЯ ДО СЪЕДИНЕНИЕТО

Руските планове за Румелия. – Русофобството на Алеко паша. – Гешовската олигархия в областта. – Партията на „казионните". – Влиянието на Каравелова върху румелийската интелигенция. – Поощренията на княз Александра за Съединението. – Голям съединистически митинг в София. – Двамата румелийски делегати в Лондон и Париж. – Сорокин и агитацията за Съединението. – Кръстевич наследва Алеко паша. – Съединистите против Съединението.

Преди Русия да представи своя кандидат за поста на генерал-губернатор в Източна Румелия, княз Лобанов-Ростовски отиде в Париж да сондира Алеко паша, комуто заяви, че императорът, ценящ високо извънредните му качества, е установил своя избор върху него. В разговора се намеси тогава г-жа Алеко паша, която каза на руския дипломат: „Ако Негово величество има такова добро мнение за способностите на моя мъж, защо не го препоръчва за княз на България?" Лобанов обясни, че постът на генерал-губернатор е по-важен, тъй като Македония ще бъде при първия удобен случай присъединена към областта, която ще стане по тоя начин ядката на бъдещата целокупна България.[1]

Може би тоя отговор на Лобанова да е бил само едно

[1] По разказа на г. Д. Тончев, на когото самият Алеко паша е съобщил тоя разговор.

остроумно средство, за да удовлетвори честолюбието на амбициозната жена; във всеки случай несъмнено е, че руситe държеха много, щото първият генерал-губернатор на Източна Румелия да бъде непременно някой добър българин, на патриотизма на който да може да се разчита, а между високите турски сановници от българско произхождение Алеко паша представляваше най-добрите гаранции, тъй като произхождаше от един голям род, известен по участието си в Църковния въпрос.

Изборът, добър за българските интереси, не бе сполучлив от руското гледище. Генерал-губернаторът дойде в Пловдив с една непобедима антипатия към русите. Син на прочутия Стефанаки бей – единствения християнин, който от превземането на Цариград насам бе имал славата да приеме в къщата си посещението на един султан, – сам той бивш посланик на Портата пред европейските дворове, Алеко паша не можеше да не гледа на Руската империя с очите на един настоящи османлия. Докато траеше обаче окупацията, той прикриваше старателно своите чувства.

Веднага след заминаването на войските Алеко паша поиска да влезе в своята рол на господар в областта. Тая неочаквана претенция се видя странна на русите и те поискаха да я сломят още в началото. Пловдивският консул княз Церетелев, необикновено даровит момък, но нервозен до болезненост[1], почна да отива при генерал-губернатора в черкезка униформа с ханджар на пояса и в тая оперетъчна премяна му диктуваше волята си. Спрямо един дипломат с голямо минало, какъвто бе Алеко паша, тия демонстрации на младия консул бяха не само съвсем неуместни, но и комични; те предизвикаха у гордия старец едно неукротимо раздразнение и озлобяваха още повече неговите русофобски чувства.

Тия недоразумения между пашата и руското консулст-

[1] Не се минаха няколко години, и Церетелев полудя. Той е, който в Рим бе поканил аристокрацията на един бал в Колизея.

во бяха единствената неприятна нота в положението на Румелия. Инак областта процъфтяваше.

Наместо турския вилает с привилегировано положение, който дипломацията бе кроила в Берлин, образувала се бе една фактически свободна държава с конституционен режим и с българска национална физиономия. Плодородието на почвата, естествената интелигентност на жителите, леките данъци предизвикаха един бърз подем на производството и на търговията. Органическият устав бе предвидил една отлична администрация, която се намираше в ръцете на образовани хора: повечето околийски началници бяха със средно образование – някои от тях знаеха даже по няколко чужди езика. От страна на меншествата – никакви сериозни трудности. Посредством една математическа формула, изобретена от Ив. Салабашева, гръцките депутати бидоха съвсем изключени от Постоянния комитет; колкото за намесата на султана, макар и предвидена за много случаи от Органическия устав, тя се упражняваше безвредно за политическото развитие на страната. Всичко способстваше за благоденствието на страната. Партийни ежби нямаше още. Политическият живот бе прост и идиличен. Пловдив господстваше над провинцията, а голямото Гешовско семейство господстваше над Пловдив.

Първите политически борби се почнаха едва към 1881. Тодор Кесяков, Яким Груев, Г. Бенев, Ив. Салабашев се обявиха в опозиция и образуваха една партия, която биде кръстена с хумористическото име „казионна“, т. е. въртяща се около властта. В действителност „казионните“ не бяха по-алчни за служби от Гешовците; тяхното властолюбие изглеждаше по-вопиюще само защото бе неудовлетворено. Гешовците бяха превърнали наистина държавата в семеен монопол. Никой не можеше в областта да достигне до високо положение, ако не е член от тази фамилия, или неин зет, или сват, или роднина до девети пояс. Това положение не се забелязваше в първите години след Освобождението, но по-сетне то почна да тежи на хората, толкоз повече че Гешовците показваха

спрямо населението безмерно високомерие и една доволно смешна претенция на аристократизъм. Партията на „казионните“ се образува на първо време именно от недоволници от това доморасло патрицианство.

Понеже Гешовците бяха под безусловното влияние на руския консул, Алеко паша взе страната на „казионните“. Към тях симпатизираха и болшинството от българските офицери от милицията, на които руските началници изкуствено спъваха кариерата.

Опозиционното течение вървеше отначало слабо. Влиянието на Гешовците бе още силно в масата. Освен името си, явната поддръжка на руското консулство те имаха и това важно преимущество, че бяха хора, по-добре приготвени за политическа деятелност. Те имаха също и обаянието на големите имена в страната. В техните редове бяха Иван Вазов, К. Величков. Те имаха на разположението си два хубаво списвани вестника: Марица, който се отличаваше с добър тон и със здраво политическо съждение; Народен глас, горещ по вдъхновение и пропит с поетически ентусиазъм. Двете литературни списания: Наука и сетне Зора, издавани в Пловдив, се редактираха от приятели на гешовската партия. Гешовците имаха значи всичко за себе си: престижа на своето социално положение, предаността на народа към Русия и влиянието на културните сили в страната. „Казионните“ не можеха да им противопоставят от своя страна нищо друго освен едно неорганизирано политическо недоволство, слабото още чувство на национална независимост спрямо Русия и влиянието на Алеко паша: това бе недостатъчно.

При такова разпределение на политическите сили в Източна Румелия пристигна Каравелов. Ние вече говорихме за симпатиите, с които той биде посрещнат като мъченик за народната свобода, и за поддръжката, която той намери всред българските офицери от милицията, както и в конака на Алеко паша. Гешовците още отначало се отнесоха спрямо него с известна резерва. Тоя вечно жестикулирующ, блед изгнаник ги безпокоеше със своето име на демагог и с всичко, което те бяха слушали за неговата сила на обаяние върху младата интелигенция. При все това обаче те не му показаха явна вражда. На неговото назначение за учител в гимназията те не се противиха. Но когато Каравелов почна чрез Независимост да напада руската политика, те се обявиха рязко срещу него.

Каравелов се оказа наистина опасен за Гешовците. Чрез Независимост той групира около себе си цялата опозиция в областта. Може да се каже, че той организира „казионните“ като партия. Той им даде ако не една програма, каквато те докрай не успяха да имат, то поне някои политически идеи. Главно, той ги възпита за борба. До неговото идване румелийските партии бяха много хрисими. Каравелов пръв пренесе от княжеството буйните похвати на действие, изобличителната популярна агитация, всичките тия люти политически нрави, които даваха на живота в България такъв страшен вид на суровост.

Със силния импулс, който даде на опозицията, Каравелов съвсем смути Гешовците, навикнали на безбурно господстване. Те се почувстваха внезапно обезсърчени пред чудодейната сила на тоя човек, който в толкова кратко време успя да завладее умовете в една страна, която го виждаше почти пръв път. Това необикновено обаяние лесно се обясняваше. Наистина, всичко у Каравелова бе ново и прелъстително за непорочната още румелийска интелигенция: неговата студентска фамилиарност, тъй силно контрастующа с фанариотското високомерие на Гешовците, неговата живост на темперамента, волнодумството му, тази нервозна и гореща реч, пред която гаснеха анемическите и напудрени фрази на Ив. Ев. Гешов. Младежта слушаше като оракул рошавия и възторжен агитатор и излизаше от къщата му фанатизирана.[1]

[1] Не е мястото тук да говорим за П. Каравелова като учи-

Въодушевена от Каравелова – одухотворена от него, ако можем да кажем, – опозицията взе такъв бърз полет, че в 1883 г. „казионните“ спечелиха изборите и взеха директорските места. Каравелов стана между туй кмет на Пловдив. Алеко паша искаше да го назначи директор на финансите, но султанът под натиска на руския посланик в Цариград отказа да даде своето съгласие.

Властването на „казионните“ не се отличи с никаква инициатива. То не извърши и лоши дела. Управлението, добре организирано, функционираше редовно. Но политическият живот в областта стана вече много по-бурен. Гешовците, паднали от власт, считаха се като ограбени от някое семейно наследство. Усвоявайки от своя страна прийомите на Каравелова, те почнаха една агитация, която по енергичност и по демагогическо майсторство едва ли не надмина първообразеца.

Тая промяна се дължеше главно на заминаването на Ив. Ев. Гешов, който, повикан от Цанковото министерство за директор на Народната банка, се пресели в София. Водителството на партията остана на неговия братовчед Ив. Ст. Гешов.* Нищо по-различно от тия двама братовчеди. Ив. Ев. Гешов бе тих, прикрит и боязлив човек; образован – от тоя род образовани хора, които имат доста идеи, но сè от втора ръка, вероятно способен още да противостои на някои изкушения, но съвсем лишен от политически темперамент. Това, което отличаваше Ив. Ст. Гешов, то бе именно силният темперамент. Той бе пъргав, смел и обичаше популярното действие. Елегантно облечен, с цилиндър на главата, с тънък бастун, гантиран, Ив. Ст. Гешов се качваше на масите, за да държи речи на тълпите и водеше по улиците бурни

тел. Заслужавало би някой от учениците му да напише своите спомени за него. Д-р Н. Генадиев, ученик тогава в Пловдив, казва, че Каравелов бил обожаван от гимназистите. Той будел у тях идейни интереси, давал им книги и ги възпитавал в научно мислене.

демонстрации. Под негово ръководство борбата се почна с буйност и крайно ожесточение. Каравелов бе опълчил срещу гешовската партия демократическите инстинкти на масата; Гешов намери сега срещу управлението на „казионните“ една по-популярна платформа: Съединението.

Идеята за Съединението – видяхме – датираше още от самото учредяване на автономията. След първите съзаклятия за нейното осъществление тя обаче малко заглъхна. Подир преврата по поощрението на княз Александра тя биде пак поставена на дневен ред, но само мимоходом. Времената не способстваха за едно голямо национално движение. Ив. Ст. Гешов разказва при какви обстоятелства княз Александър бе препоръчал да се поднови съединистическата агитация в България.

> През време на пълномощията, в самото начало на 1882 г., аз получих от д-р Вълкович, тогава министър на външните работи, едно писмо, в което ме питаше дали не е време да се подготвят духовете за едно съединение. Отговорих му, че Източна Румелия е наистина твърде малка и за идеалите на българския народ, и за амбицията на хората, които играят рол в нея. След това, през месец януари 1882 г., д-р Янкулов и аз получихме покана да отидем в София, за да присъстваме на бала, който княз Александър даваше по случай довършването на двореца. Приеха ни много добре, с големи внимания. Имахме аудиенция у княза, с когото говорихме за съединение, но в много общи черти. Съвсем открито разисквахме по тоя въпрос с Вълковича: той ни каза, че съединението трябва да стане в скоро време и че русите не са против. „Кога ще бъде психологическият момент за един преврат, ще видим, заяви Вълкович, но още сега трябва да се почне агитацията.“ На връщане в Пловдив ние лансирахме идеята във в. С ъ е д и н е н и е.

До 1883 г. обаче – догдето Гешовците бяха на власт – идеята за Съединението бе сантиментална и се разискваше

академически. Тя се превърна в политическо движение едва в началото на 1884 г.

Успехът бе изумителен. Достатъчни бяха няколко позиви, за да пламне цялата област. Насърчението на руската дипломация даде, от друга страна, голям полет на народните въжделения. Новият руски консул Сорокин, току-що бе пристигнал с инструкции от Азиатския департамент да подготовлява населението в Източна Румелия за едно съединение с България, което трябваше според известния руски план от 1883 г. да предшества детронирането на княз Александра Сорокин, ученик на Игнатиева, славянофил с припадъци на екзалтация, изпълни ревностно своите инструкции; той не само поощряваше водителите на съединистическото движение, но в няколко тържествени случаи заяви открито на тълпите, че Русия одобрява агитацията за обединението на българския народ.

Твърде неблагодарно бе положението на „казионните" пред тоя триумфален пристъп на опозицията. Новооснованият от тях орган Южна България обнародваше дълги софистически статии, в които величаеше идеала на Съединението и ругаеше „съединистите". Той представляваше тяхната агитация като едно долно партизанско средство за промяната на генерал-губернатора, чийто петгодишен мандат изтичаше. Вестникът питаше: кой може да заеме тоя пост с по-голямо достойнство от Алеко паша?

За да покажат пред света, че населението цени високо заслугите на пашата, „казионните" свикаха – на 1 април 1884 г. един митинг в Пловдив на мястото, където е сега градската градина. Случи се обаче нещо съвсем ново в политическите нрави на Румелия: Ив. Ст. Гешов, който си спомни за английската практика, превзе митинг"[1] и го обърна в грамадна съединистическа демонстрация, която той води пред

[1] След като Гешов превзе митинга, скочи на една маса Н. Генадиев, ученик в гимназията, който тоя ден дебютира в политиката с една патетическа реч за Съединението.

консулствата при виковете: „Да живее руският цар!"

След тая херои-комическа развязка на единствения техен митинг „казионните" не направиха вече никаква проба с народните чувства. Между туй агитацията за Съединението се шireше из страната, екзалтираше надеждите, поддържайки в цялата област едно кипящо нетърпение. От Румелия, националното въодушевление, макар и не тъй тресkаво, мина и в България. Почти във всички градове на княжеството станаха манифестации. На 19 март един голям митинг от 5000 души, държан в София, отправи „братско съчувствие" към румелийските патриоти. Подир два дена бюрото на митинга се представи на аудиенция при княза, за да му поднесе резолюцията. „Българския народ, каза Ив. Грозев на княза, от Ваше височество чака своето обединение под Вашето господаруване." Княз Александър отговори: „Като българин не мога, освен да съчувствам на патриотическите заявления на българския народ, изказани в поднесената ми резолюция, но като княз на България, поставен тук вследствие на Берлинския договор, ви заявявам, че сега още не е дошъл моментът да стане желаното от всички ни съединение."[1]

Общото мнение в България бе наистина, че въпросът за съединение още не е узрял; но агитацията се насърчаваше, за да свикне Европа с мисълта, че отделното съществуване на Източна Румелия няма да бъде дълготрайно. Впрочем и самите „съединисти" не вярваха в едно близко осъществление на тяхната програма. Каузата бе обаче популярна и те я усвоиха като средство, за да завладеят обществените симпатии.

Към края на април народната партия – тъй наричаха себе си Гешовците – свика в Пловдив един конгрес, който реши да даде още по-силен тласък на начената агитация. Конгресът определи двама делегати, Ив. Ст. Гешов и извест-

[1] Марица, 1884, 27 март.

ния казанлъшки търговец Христо Христов, за да поднесат на европейските кабинети всеобщото желание на румелийци за присъединението им към княжеството. Интересното е, че идеята за тази обиколка по дворовете идеше от английския консул Джонс*, един много далновиден дипломат, малко ексцентричен и пияница. Той бе срещнал еднаж Ив. Ст. Гешова и бе му казал: „Защо не отивате да пледирате вашата кауза пред Европа?" „Няма никой да ни приеме!" „Ça ne fait rien – възрази консулът. – Дайте да се разбере, че не считате Берлинския конгрес за нещо неприкосновено." Когато се свика конгресът, Гешов си спомни за тоя съвет.

Преди депутацията да замине за Европа, Ив. Ст. Гешов има свиждане в София с министър-председателя Цанков. Цанков одобри идеята и отпусна пътни пари на делегатите. Тяхната мисия обаче претърпя пълно фиаско. В Лондон, гдето отидоха направо, никое официално лице не ги прие. Те се видяха с някои членове на либералната партия: Джон Морлей, Форстер и др., които изказаха обилно своето съчувствие, но не им дадоха никакви надежди. Старият лорд Дерби им каза: „Търпение! Съединението ще стане един ден, но сега е много рано да се мисли за него." Те напуснаха Лондон много разочаровани, след като оставиха във Foreign Office мемоара, който бяха приготвили да го поднесат лично на министъра.

В Париж приемът не бе по-насърчителен. Френският министър-председател побърза да съобщи на делегатите, че няма по никой начин да ги приеме. Те успяха да пропагандират идеята за Съединението само в салона на известната политическа писателка госпожа Жулиета Адам, до която бе ги препоръчала от Лондон Олга Новикова[1]. На връщане за България те се спряха във Виена, за да питат руския посланик

[1] Олга Новикова, родена Киреева, бе гореща славянофилка и играеше в Лондон голяма политическа роля. Тя бе лична приятелка на Гладстона, който по нейно побуждение написа прочутия свой памфлет за българските кланета.

дали да идат в Петербург. Княз Лобанов ги отклони от това намерение. „Вие няма нужда да осветлявате руската дипломация върху желанията на българския народ. Тия желания ние ги знаем добре и ги споделяме. Санстефанска България ние сме ви я завещали. Но сега не е моментът за едно нарушение на Берлинския договор. Имайте това предвид и бъдете благоразумни, каза им той."

В Русчук двамата делегати бидоха приети от княза, комуто разказаха нещастния изход на тяхната мисия. Тоя неуспех не изненада княз Александра. И той знаеше, че международните условия не бяха благоприятни за едно променение на Берлинския договор или за един насилствен преврат в Пловдив. Самата Русия, която бе проектирала Съединението като една прелюдия на нейните широки планове на Балканския полуостров, се бе вече отказала временно от тази идея, откато посланиците бяха докладвали на Гирса върху опасните усложнения, които една революция в Пловдив щеше неминуемо да предизвика в Европа.

Докато румелийските делегати обикаляха Европа, мандатът на Алеко паша изтичаше. Назначението на неговия наследник, което трябваше да стане според договора с одобрението на великите сили, щеше да зависи фактически от Петербург, тъй като никоя друга от европейските държави нямаше голям интерес към румелийските работи. Не съществуваше никакво формално препятствие, за да бъде оставен Алеко паша за един нов срок от пет години, но враждебните отношения, в които той се бе поставил спрямо Русия, изключваха съвсем тази възможност.

Алеко паша бе успял наистина да се скара последователно с всичките руски консули в Пловдив. Зле с Церетелева, той бе още по-зле с неговия наследник Кребеля, един грамаден немец от балтийските провинции, „ограничен и самодоволен"[1]. Кребел дойде в Пловдив с намерение да командва на

[1] Ю. Карцов, стр. 107.

цялата област и се яви при генерал-губернатора с голям апломб. Жена му, една интересна полякиня, която обичаше много обществото на мъжете – и на която самият Гирс, както твърди злоезичният Карцов, дължел голяма признателност, искаше да дава от своя страна тон на високото общество в Пловдив, в което дотогава царуваше княгиня Богороди. Светското съперничество между тия две дами взе твърде скоро политически характер. Еднаж във време на църковната служба княгинята отиваше да целуне кръста, когато г-жа Кребел мина демонстративно пред нея и завзе насила първенството. Оттам се започнаха между тях хомерически борби. „Скарването достигна до тая степен, щото Алеко паша проводи на г. Кребеля нота, в която му заяви, че прекъсва всякакви лични сношения с руския представител и го моли в случай на нужда да праща за служебни обяснения с него едного от своите секретари."[1] Г-н Кребел се оплака от Алеко паша в Петербург и Цариград, но тук той представи историята в друг вид. Той обясняваше конфликта с опозицията, която Алеко паша правел срещу построяването на един руски храм в Шипка и срещу плана на Русия за превъоръжението на румелийската милиция. Нелидов изпрати в Пловдив Карцова, секретар в посолството в Цариград, като му даде едно писмо за Алеко паша:

Богориди взе писмото на Нелидова, разказва Карцов[2], отвори го и с едно гневно движение го хвърли на масата. „Вие действате буквално като да сте тук хазаи – каза той с раздразнение. – Но освен Русия има и Германия. В София княз Александър седи здраво, опирайки се на руските щикове... А аз съм длъжен да държа сметка и за чуждите консули, и за общественото мнение у българите. Vous voulez faire de moi votre instrument. Но аз нямам намерение да бъда послушно оръдие на вашите цели" – и пр.

---

[1] Головин, стр. 336.
[2] Ю. Карцов, стр. 111.

Алеко паша бе запазил от своите големи естествени качества необикновена проницателност на ума и вкуса към широките политически концепции; но годините го бяха направили крайно нервозен. Всяко негово свиждане с русите се израждаше в неприятни сцени. Същевременно той продължаваше с голяма страст да подравя руското влияние в областта. Когато изтече контрактът на руските офицери в милицията, той отказа да го поднови. Неговото намерение бе да ги замести постепенно с българи. Напук на руското началство в милицията, той явно фаворизираше българските офицери, четирма от които произведе в майори със султански ферман.

Наследникът на Кребеля А. Г. Сорокин се постара в първите дни след пристигането си да се споразумее с Алеко паша. Той му съобщи, че ако подпише за нов срок контракта на руските офицери, Русия няма да се възпротиви на неговото повторно назначение за генерал-губернатор[1], но пашата отказа. Той замина за Цариград и оттам вече не се върна.

На мястото на Алеко паша биде назначен неговият главен секретар Гаврил Кръстевич , стар деятел по Църковния въпрос, автор на една *История на българите* и доверено лице на руското посолство в Цариград още от времето на Игнатиева. При Алеко паша Кръстевич бе служил като главен секретар, т. е. един вид министър на вътрешните работи.[2]

Новият генерал-губернатор бе добре подготвен за своя пост. Без да има блестящите естествени дарби на своя предшественик, Кръстевич обладаваше голяма опитност и практически похват. Той бе добър администратор. Подробностите на управлението го интересуваха и той се предаваше

---

[1] По разказа на г. Д. Тончев.
[2] Кръстевич бе възпитаник на Стефан Богориди (както и Раковски) и бе служил като негов заместник в о. Самос. В последно време, преди войната, той бе юрисконсулт при Портата.

на канцеларската си работа със страст. Малко формалист може би, но добросъвестен, трудолюбив и отличен юрист.

Почти едновременно с назначението на Гаврил паша дедоха на власт и съединистите. Те спечелиха изборите с грамадно болшинство и се настаниха на директорските места: д-р Хаканов взе Общите сгради; Бобчев – Правосъдието; М. Маджаров – Финансите: К. Величков – Просвещението. Н. А. Начов бе назначен главен секретар на областното управление. Ив. Ст. Гешов биде избран председател на Постоянния комитет.

Победата на съединистите бе твърде голяма, за да не ги хвърли в крайно затруднение. Те нямаха никакъв предлог, за да оправдават неизпълнението на своята програма, а за нейното изпълнение те вече не мислеха. След като завзеха властта, носени от вълната на Съединението, те трябваше да се обърнат сега срещу нея и на тия, които им напомнюваха вчерашните обещания, да отговарят: „Не му е сега времето!“

Разочарована жестоко в хората, подир които бе тръгнала с такива възторжени надежди, масата изпитваше сега едно тягостно чувство на неудовлетвореност, нещо немирно, бунтующе се и ожидателно. С неизказана мъка вече тя понасяше румелийския режим, готова да се подигне при първия позив.

Тоя позив излезе от Захарий Стоянов и от неговата група.

II

ЗАГОВОРЪТ ЗА СЪЕДИНЕНИЕТО

Захарий Стоянов и неговата група. – Демонстрации против лъжесъединистическото правителство. – Основаването на в. Борба. – Програмата на тайния революционен комитет в Пловдив. – Обирането на оръжейния склад в Чирпан. – Паница и Ризов в Пловдив. – „Аферата с купоните“. – Участието на офицерите в заговора. – „ Чардафон Велики“. – Депутация от комитета при княз Александра. – Бунтът в Панагюрище. – Арестуването на пловдивския префект в Голямо Конаре. – Лъжесъединистите в руското консулство. – Планът за революцията.

Захарий Стоянов дойде в Румелия подир свищовския преврат. Привърженик на Каравелова в княжеството, той стана сътрудник на подновения в Пловдив в. Независимост, гдето обнародва Искендер бег, сатирическа повест против княз Александра и Русия. Захарий бе публицист с живо въображение и с оригинална литературна дарба, един голям хуморист, най-големият безспорно с Ботева и Алеко Константинова. Той не бе ходил на училище и бе се научил да чете в комитетите. Той четеше много, каквото му попаднеше, с жадност. В неговата глава вееха най-разнообразните влияния: хайдушкият национализъм, съзаклятническата романтика, якобинството на френските революционери, утопиите на руската нихилистическа мисъл, Ботевата омраза към калугерите и чорбаджиите – всичко това,

кипящо в най-невъобразимия безпорядък и господствало при все това от естествената сила на един интуитивен ум. Участник във въстанията, Захарий стана техен историограф и публикува в 1884 г. първия том на своите Записки, блестящ труд, който въпреки големите небрежности на езика и едно пълно отсъствие на композиция пленява с наивната простота на повествованията, с живостта на диалога и с една рядка дарба в характеризирането на действуващите лица. Записките дишат един пламенен ентусиазъм. Никога може би автор не е бил тъй завладяван от своя сюжет, както Захарий Стоянов в тия свои спомени. Чувства се на всяка страница, че епохата на революционното действие е живяла в него със своя свещен трепет. Книгата има невиждан дотогава успех. Тя се явяваше наистина в добър момент: героите на това време бяха доста близки, за да интересуват публиката, и вече доста далече, за да може тя да ги идеализира. Книгата бе полезна и в политическо отношение. С публикуването на своите Записки Захарий пръсна в Източна Румелия своя комитетски ентусиазъм, съживи революционната традиция и даде на идеята за Съединението един тласък към съзаклятия.

Помощник на Захарий в това направление бе Иван Стоянович, дошел и той подир свищовския преврат, поклонник на Каравелова и сътрудник на Независимост. Човек на действието, бърз, жив, нервозен, смел – чудноват силует с персийския си калпак и с ботуши, които му достигаха над колената, – Стоянович със своята съобщителност и с безбройните си познанства чудесно допълняваше Захария. Около двамата тях се въртяха Тодор Гатев, младият опълченец Илия Куртев, П. Зографски, Мильо Милев, Христо Векилов, Иг. Андонов, Спиро Костов Керпията, чиято странна одисея Захарий описва по-късно в „Чардафон Велики", Йордан Бошков и др. – пъстра смес от полуинтелигенция и хъшове. Към групата на Захарий принадлежаха и някои млади македонци, ученици в гимназията: Н. Генадиев, Андрей Лятчев, Пере Тошев и др.

Захарий и другарите му подеха идеята за Съединението без ясни намерения. Отначало това бе една девиза за борба срещу „лъжесъединистите", които бяха изменили на народния идеал; сетне всичко това се съчетаваше в техния ум със смътни планове за едно въстание в Македония и с наивен нихилизъм. Кръжокът на Захарий бе наистина пълно подобие на неговия душевен мир: революционно-националистически, хуманитарен. Проектите за обединението на българския народ се редяха у него с мъгляви и буйни мечти за общечовешко щастие. Той поддържаше сношения с руските нихилисти в Женева и с македонствующите в София.

Борбата за съединението се почна през пролетта на 1885 г. с демонстрации по улицата. Първата демонстрация стана на 23 април, на Гергьовден, националния празник на Гърция. Гръцката колония в Пловдив правеше големи приготовления. От Станимака и околните села бе поканено да дойде гръцкото население, колкото се може на по-многобройни тълпи. Целта бе да се прояви жизнеността и националният ентусиазъм на гръцкия елемент в областта. Българските патриоти обаче не искаха да допуснат тоя парад на елинска грандомания и още отрано почнаха да късат гръцките знамена и да гонят гръцките групи. Полицията се намеси – полза на гърците, но тя биде на много места разпръсната. След няколко схватки българското множество остана господар на улиците, по които се носеха виковете: „Да живее Съединението! Долу Гърция!" Руският консул Сорокин, застанал пред вратите на гръцкото консулство, убеждаваше множеството да се разотиде и да остави на мира гърците. Тълпата го слушаше с очевидно нетърпение и когато той започна да заплашва, гимназистът Н. Генадиев му извика: „Вий да идете да заповядвате в Русия! Тук е свободна Румелия." Народът ръкоплещеше на тия дръзки думи, същият народ, който преди пет години изпращаше с френетически викове руските войски...

Изглежда, че планът на патриотите е бил да се изхаби „лъжесъединистическото" правителство чрез постоянни

стълкновения по улиците, да се компрометира съвсем чрез постоянни предизвиквания към полицейско насилие и към бруталности. Денят 19 май им даде удобен случай за тази тактика.

На 19 май бе празникът на Христо Ботев. Захарий Стоянов, голям почитател на поета войвода, лансира идеята да се отпразнува тоя ден с необичайна тържественост. На 19 май бе обаче и рожденият ден на Абдул Хамида. За да угодят на Портата, директорите решиха да забранят всяко шествие по улиците. Те даже съобщиха на духовенството да не отслужва панихида за починалия революционер.

Случаят помогна на правителството, за да оправдае и някои по-енергични мерки, които то бе решило да наеме за 19 май. Няколко дена преди Ботевия празник опълченецът Илия Куртев бе обнародвал в хвърчащи листове едно възвание, с което канеше румелийските граждани да образуват чети за едно въстание в Македония. Правителството се възползва от това съвпадение, за да арестува на 17 май вечерта автора на възванието Куртева и неговите предполагаеми сътрудници: Т. Гатев, Спиро Костов, Аргир Гаргов, Яко Дамянов и Спиро Стефанов – сè буйни хора, за които се мислеше, че на другия ден ще произведат схватки по улиците.

Арестите предизвикаха в Пловдив голяма сензация. Южна България издаде набърже една притурка, в която с големи преувеличения описваше буйствата на полицията. Подир вечеря в една къща в Мараша се събраха на съвет: Захарий Стоянов, д-р Странски, Г. Бенев, Ив. Стоянович, К. Калчов, Ив. Андонов и др. Те решиха да възбунтуват някои махали в града и със сила да освободят затворниците. Сутринта народът се натрупа в градината, гдето се държаха пламенни речи срещу директорите, и оттам тълпата се отправи към правителствения дом. Когато тя се доближи до решетката на двора, полицмейстерът майор Коростелев попита манифестантите: „Какво искате?“ „Да видим генерал-губернатора.“ „Но той не може да ви приеме“ – възразяваше полицмейстерът.“ „Тогава ще строшим вратите и ще влезем със сила“ – заяви множеството. Коростелев заплаши, че ще даде заповед на войската да стреля. Тълпата бе тъй възбудена, че щеше да стане голямо кръвопролитие, ако не бяха се намесили някои по-благоразумни хора измежду нейните водители. Една четиричленна комисия се представи на Кръстевича от страна на манифестантите и се върна с успокоителни обещания. Народът се пръсна след това по улиците и в градината, но до късно през нощта в града владееше едно гневно оживление, като в навечерието в някой революционен ден.

Правителството можеше да се задоволи с тая истинска победа, че манифестацията не можа да предизвика проектираните смущения. Но то пожела да стресне противниците си с една енергическа мярка: то уволни всички чиновници, които бяха посочени като подстрекатели на тълпата. Между тия чиновници бяха Захарий Стоянов, съдебен следовател, и Ив. Стоянович, секретар в дирекцията на правосъдието. Тях двамата правителството наказа съвсем неохотно. С. С. Бобчев повика Стояновича и му каза: „Захарий и ти сте идеалисти и ние ценим вашите побуждения. Жалното е, че „казионните“ експлоатират вашия патриотизъм за нечисти партизански цели. Правителството е принудено по неволя да вземе мерки срещу вас, но то само ще ви премести в провинцията, дорде настъпи едно уталожване на духовете. Сетне пак ще ви върне в Пловдив.“ Предложението бе много политично, но Захарий и Стоянович не искаха именно уталожване на духовете, а тяхното възбуждение до най-крайни предели. Стоянович отказа от свое име, както и от името на Захарий. Още същия ден бидоха уволнени и двамата.

Те можеха сега да се предадат по-свободно на своята агитация. Ив. Стоянович отвори едно писалище, над което окачи следната оригинална фирма: „Тук се пишат прошения и се продават руски революционни книги.“ А Захарий почна издаването на в. Борба, отговорник на която стана Т. Гатев.

Няма пример, щото един вестник да е имал в България

такъв бърз и триумфален успех като Б о р б а. Тя подейства гърмотевично. Захарий бе безподобен памфлетист: един хумор естествен, язвителен и весел; дарбата да рисува противниците си в карикатури, които странно приличаха на портрети; един слог лек, живописен, с неизчерпаема изобретателност в комичните изрази; една мисъл чевръста и бойка и свръх всичко – една неуморима сила на ентусиазъм и на лирическо чувство. Един абонат му пишеше:

> Бай Захарий! Ти си вече вестникар – бориш се за човешки права. Че си борец – борец си: силен и страшен; за това няма съмнение. Малко се е минало, откак загърмя честното ти патриотическо перо; но успехът ти, байно, е чуден. Ти изпълни хиляди сърца с въодушевление и огън; малките направи големи, слабите – силни, притеснените – бодри, честните – смели. Ти подпали силно загасналия огън у истинското българско сърце и възроди в неговата пустота жива надежда.[1]

В ред статии под общия наслов „Трябва ли да съществува Източна Румелия?" Захарий излагаше икономическите и националните вреди от съществуването на Автономната област, на която той признаваше иронически само едно преимущество: да доставлява високи заплати на тъй наречените „симпатични", име, под което опозицията разбираше Гешовците.

Агитацията на Б о р б а – не толкова със своите сериозни политически аргументи, колкото с неотразимата своя ирония и със силния акцент на вдъхновението си – създаде в провинцията една много възбудена атмосфера. Престижът на властта падна неимоверно. По улиците се издигаха всеки ден викове: „Долу Румелия!" Генерал-губернаторът Кръстевич бе осмиван публично. Името „Треперко паша", което тоя

[1] Архив на Възраждането, том II, стр. 119.

хумористически кръстник Захарий бе му дал,[1] се произнасяше с един съжалително-саркастичен тон, изражающ всичкото презрение на населението спрямо един режим, осъден да загине. Самите представители на властта бяха изгубили всяка вяра в себе си, слисани от силата на това растящо народно движение, което те не проумяваха, защото бе още тайно, което бе много разпиляно по страната и много стихийно, за да се вземат ефикасни мерки срещу него.

При все това след първите демонстрации правителството поиска да покаже известна енергия. Свикани на съвещание от Кръстевича, директорите решиха да изгонят от областта лицата, посочени като смутители на реда. Илия Куртев, авторът на бунтовническата прокламация, спрямо когото делото биде прекратено в съда, биде екстерниран в княжеството; същата мярка биде взета спрямо Хр. Векилова, един буен опълченец, от когото трепереше полицията, и спрямо македонеца Йордан Бошков, хъш пияница, който дигаше всяка вечер скандали по кръчмите, викайки: „Долу Треперко паша! Смърт на лъжесъединистите!" С тия няколко припадъци на строгост правителството още повече влоши положението си: преследваните лица бяха без значение за събитията, а мерките, взети спрямо тях, дадоха нови причини за вълнуването на духовете. Тактиката щеше да бъде може би по-успешна, ако да бе приложена спрямо ръководителите на движението, но тях властта не смееше да закачи.

Властта впрочем не подозираше истинските цели на движението, неговите форми на заговор. Полицията бе докладвала, че подозрителни лица се събирали нощно време и се съвещавали до късно, но началството не даваше на тия доклади голямо значение. Виждайки, че движението е широко разпространено и че се усилва постоянно, управляющите не предполагаха при все това, че то е организирано. „В Дермендере, гдето прекарвахме лятото, разказва г. Ив. Ст. Гешов,

[1] На Кръстевича трепереха ръцете от старост.

виждахме често да идват при Захарий Стоянов"[1] някои наши противници, но не ни минаваше през ум, че те правят някакво съзаклятие. Предполагахме, че това са приятелски срещи." Това бяха в действителност заседания на току-що основания таен революционен комитет. Програмата[2] на тоя комитет, който според известната революционна фразеология бе „всякъде и никъде", предвиждаше освобождението на всичките български земи и обединението на балканските народи в една конфедерация. Един член от тази програма причисляваше към враговете на комитета „българските изроди и чорбаджии", които пречели на народната цел. Тях комитетът обещаваше да преследва „всеки и всякога". Цялото това литературно произведение носеше отпечатъка на ума на Захарий Стоянов, завладян от тайнствеността и традициите на въстаническата епоха.

Непосредствената задача на комитета продължаваше да бъде в очите на Захарий и на другарите му освобождението на Македония, което трябваше да предшества опитите за осъществлението на целокупна България. За тая цел комитетът бе в органически връзки с македонското дружество в София, което бе пуснало разклонения навсякъде.

През пролетта на 1885 г., пише Д. Ризов[3], Паница бе съставил един таен комитет в Русе (гдето той бе тогаз военен прокурор) с цел да се направи въстание в Македония, като се изпратят из България чети. Освен Паница, който бе председател на тоя комитет, носещ името Искра, в него влизаха Филип Тотю (знаменитият войвода), Никола Живков (известният автор на „Шуми Марица") и няколко офицери от местния гарнизон. Паница бе успял да състави също такива комитети и във Варна (под председателството на покойния

[1] Захарий Стоянов след уволнението му от служба отиде да живее в Дермендере.
[2] Архив на Възраждането, том II, стр. 127.
[3] В едно частно писмо до автора на тази книга.

регент Г. Живков), в Пловдив (под председателството на Захарий Стоянов), в София (под мое председателство) и, доколкото си спомням, в Лом.

Калмиковата чета трябваше да даде сигнала на едно въстание в Македония; но тя бе разбита по един най-злочест начин. След това Паница почна да изпраща от Варна и Русе нови чети, които Ризов трябваше да проводи на границата, след като ги въоръжи. Ризов се отнесе за пушки до Захарий Стоянов. Тогава пловдивският комитет реши да ограби военния склад в Чирпан, подобно на онова, което бе станало в Кюстендил. Тая рискована операция биде извършена успешно от Ив. Стояновича и от Стою Пъдарина.

Откраднатите пушки бидоха отправени веднага през Балкана за София, но един жандармски конвой настигна кираджиите до Старозагорските лъджи и ги върна назад. Случката в Чирпан направи много шум в страната: чу се за нея и в Цариград. Румелийското правителство, за да предупреди представленията на Портата, побърза да възбуди углавно дело срещу виновните. Това поведение на директорите туркофили предизвика коренен обрат в пловдивския комитет. Като получи известие за нещастния изход на обира в Чирпан, Захарий заяви на приятелите си: „Ний вече трябва да работим за съединението на княжеството с Южна България. Румелийското правителство пречи на освобождението на Македония. То е проводило по границата милиция, за да гони и убива нашите чети. За това трябва да гледаме да го свалим и да направим Съединението, че тогава вече ще дойде редът за Македония."[1]

Тъкмо когато ставаше тоя обрат в деятелността на Захариевия комитет в Пловдив, пристигнаха двамата найвлиятелни водители на македонското движение в България – капитан Паница и Д. Ризов.

[1] Головин, стр. 323.

Паница, по служба военен прокурор, бе авантюрист по темперамент и хайдук по въображението си. Безмерно храбър, той се би блестящо за Сърбия под командата на генерал Черняев и получи Георгиевски кръст за участието си в Руско-турската война. Подир Освобождението той биде изпратен във военно-юридическата академия в Петербург, отдето се завърна преждевременно заедно с другите учещи се в Русия български офицери, отзовани след известния конфликт. Княз Александър, който обичаше красивата фигура и смелия войнишки дух на младия офицер, го взе под свое покровителство. Но Паница не бе роден, за да следва една спокойна и редовна кариера. Македония, класическата страна на хайдутството, му се виждаше естественият театър за неговото призвание. Къщата му бе свърталище на живописни, въоръжени до зъби харамии, с които той кроеше за освобождението на Македония планове за въстание, битки и обири. Харамиите го обожаваха. Те виждаха у него тайнствения знак на човек, създаден, за да командва, и му се подчиняваха. Харамийството бе тогава полунационално, полуразбойническо занятие. Паница не измени съвсем тая двойна тенденция: той я завладя във всичката ѝ ширина. Само че той я постави в служба на македонското дело и тъй я узакони.

Интимен сътрудник на капитан Паница бе в 1885 г. Д. Ризов. Твърде интересна е биографията на Ризова. Преди Освобождението той се учеше в пловдивската гимназия, която напусна от четвърти клас. Книжар в Битоля, после екзархийски инспектор, непризнат от своите подведомствени, той пълнеше Македония с шума на своите конфликти, с големите си претенции и с едно истинско призвание на обществен деец. От Турция той пишеше в М а р и ц а, сетне в Б а л к а н безконечни дописки, в които между много декламация и бомбастични фрази блещяха обещанията на една истинска публицистическа дарба. В 1884 г. той е вече в България и фигурира при Каравелова като доверено лице. Когато Каравелов напусна окончателно Пловдив, Ризов го придружаваше по пътя за София и оттогава му стана неизменен спътник.

Какво е ценил тогава Каравелов в Ризова? Това е малко неясно и чини ми се, че Каравелов е бил по-скоро въздържан към своя възторжен партизанин. Но възхищението на Ризова от Каравелова е съвършено понятно: недоученият млад човек обичаше страстно учените фрази, имената на големите авторитети на мисълта, заглавията на прочути съчинения и тоя афористически тон, който тъй хубаво изразява едно неустановено мнение в една категорична формула. При Каравелова Ризов мина една школа, която бързо го формира като политически агитатор. Той стана сътрудник на Търновска конституция и с щурм почна да си извоюва голямо място в либералната партия. Ризов бе тогава на около 25 години; но въпреки тая му млада възраст той упражняваше в своята среда силно влияние. Една неимоверна лесноta да се ентусиазира, вярата, че е предопределен за всички дела, ненарушимата му от нищо самонадеяност по въпроси, за които твърде смътно е чувал нещо, извънредният полемически талант, блестящото му дарование за повърхностната асимилация, всичко това му е давало в кръговете на полупросветените хора голям престиж. Под всецялото негово влияние бе например Д. Петков, с когото той ръководеше в София македонското дружество.

Ризов не стоя много дълго в антуража на Каравелова: през пролетта на 1885 г. отношенията между двамата бяха съвсем прекъснати. Той напусна Т ъ р н о в с к а к о н с т и т у ц и я, води с редактора на тоя вестник Д. Мишева една шумна полемика (той упрекваше Мишева, че от три служби заплата получава) и почна остро да критикува министерството. След избиването на Калмиковата чета Ризов, който издаваше тогава М а к е д о н с к и г л а с, обвини Каравелова в предателство. Оттогава Каравелов почна да гони своя недавнашен почитател. Той започна срещу него даже и едно ужасно преследване – по повод „аферата с купоните“.

„Аферата с купоните“ е доволно тъмна. През м. юни се пренесоха в България костите на великия народен деятел Раковски. Церемонията се извърши с голям блясък. Не се ми-

наха обаче десетина дена от това тържество, когато се пръсна мълвата, че името на Раковски бе послужило за една страшна мистификация. В ковчега, гдето бяха предполагаемите кости на чутовния революционер, имало скрити ценни книжа, откраднати от един чокой, когото убили агенти на македонското дружество, проведени от Паница. Ризов се обвиняваше, че подигнал въпроса за костите на Раковски само за да се пренесат покрай тях и ограбените ценни книжа.[1] Каравелов, който тогава преследваше македонските революционери, даде заповед да се заведе дело и против двамата. И двамата обаче се озоваха веднага в Румелия; Ризов, повикан от Головина,[2] който претендира, че искал да го тури в сношение с руския военен аташе в Пловдив Чичагова, а Паница по съветите на военния министър княз Кантакузин, който

[1] Ето какво пише г. Ризов по тоя повод на автора на тази книга:

„Мене бе възложено да препращам четите в Македония, но понеже аз не разполагах с никакви средства, тях трябваше да достави Паница. При идването на първата още чета аз получих от Паница писмо с купони около 250-300 лева. Паница ми пишеше, че тия купони били подарени на комитета в Русе от някой благотворител, който не желае да му се знае името“ ... н и ч е г о н е с у м н я ш а с я, аз отидох в банкерската кантора на Калъпов – Марков, взех сребро за тях, което и раздадох на четата, за да замине... Подир някое време дойде депеша, че във Виена били арестувани двама български офицери за някакви крадени акции, намерени у тях. Това ме стресна и аз разпитах Паница каква е тая работа. Кълна ми се, че купоните били подарени... При всичките тия клетви съмнението у мене остана... Отпосле Паница ми се призна: че акциите, уловени у двамата български офицери във Виена, и купоните, изпратени мене, са били откраднати (чрез разбиването на една желязна каса) в Букурещ от Филип Тотю войвода и от някой си артист касотрошител, румънин, Жоржеско, заедно с доста брилянти; а понеже румънската полиция била цяла на крак, то те се възползвали от пренасянето на костите на Раковски, за да пренесат в Русе всичко откраднато – в сандъка с костите на великана“...

[2] Головин, стр. 325.

искаше да се избегне скандалът на един процес, в който бе замесено името на един офицер с бъдеще.

Дошли в Пловдив в психологическия момент на движението, Паница и Ризов се присъединиха към него и добиха едва ли не преобладающо значение. Захарий особено изпадна съвсем под влиянието на Ризова, който бе в неговите очи нещо като един под – Каравелов, по-малко учен, но по-красноречив. Паница внесе също в комитета своя дух на инициатива и импулса на буйната си натура. Дружината, тъй попълнена, бе съвършена в революционно отношение; но Захарий считаше, че на нея липсва едно голямо име. „Ний сме всички голтаци и хъшове, казваше той, а за пред света трябва ни един човек, който да има високо положение, за да даде по-голяма сериозност на нашето дело.“ Той предложи да посветят в работата д-р Странски, бивш директор в Румелия и шеф на „казионните“. Странски не бе симпатичен на групата. Иван Стоянович и Гатев се противиха много на това предложение; но Захарий въпреки тях привлече д-р Странски в делото, без обаче да изпълни с него формалностите на устава: заклеването пред револвера и пр.

Идеята да се покани д-р Странски не бе лоша: чрез него съзаклятничеството на малката група добиваше вече широко съприкосновение с една организирана партия, която можеше да усили масовия характер на движението и веднага след преврата да завладее, чрез своите чиновнически кадри, цялото управление на областта. Оставаше сега да се посветят в начертаното дело и българските офицери от милицията. Комитетът разчиташе главно на двамина от тях, на майор Райчо Николов и на майор Данаил Николаев.

Майор Райчо Николов, или Дядо Райчо, както го наричаха в Пловдив, бе командир на жандармерията. Той бе войник по душа – с всичкия героизъм и с всичката наивна ярост на това призвание. Дете още, едва на 14-годишна възраст, през време на Кримската война той бе избягал от Силистра и бе преплувал Дунава, за да занесе на руската войска известието, че турците готвят нападение. Подвигът на това храбро

българче произведе трогателно впечатление между руските генерали; те докладваха за него в Петербург, отгдето дойде заповед да се настани малкият герой в някое военно училище. За Райчо биде изпратена от императора и една парична награда, но тя не стигна никога до своето предназначение.

Когато узна, че са му откраднали наградата на царя, Райчо почувства голяма болка в детското си сърце и не прости вече никога на своите грабители. От военното училище излезе руски офицер и русофоб. Даже и Освободителната война не смекчи у него тази ненавист. В Румелия тя, напротив, се усили още повече при постоянното съприкосновение с руските началници. Русофоб, Дядо Райчо мразеше, разбира се, гешовската партия и сипеше върху нея всичките псувни на своя войнишки речник. Особено той се ожесточи срещу нея, когато тя изневери на своите обещания по Съединението. Той наричаше лъжесъединистите „нерязани турци". „Между тях, пишеше той на Муткурова, твърде малко има, които ся примали участие в боя за освобождението ни, а другите са подлите присмикающи животни – разни шпиони и сволочи, – които ся са криели по дупките из цариградските кафенета и които ся носили с дилафа огън и в ръката ибрика на рязаните и – за чудо! – тази сволоч днес управлява Тракия! Преследва честните хора по-свирепо и от турците."[1] Човекът, който бе писал тия солдатско-патриотически редове, не можеше да не посрещне с възторг поканата на комитета. Само че той бе зле с Николаева и това безпокоеше Захария. Дядо Райчо обаче заяви веднага: „Господа, аз с Николаева съм в натегнати отношения и даже не си говорим, но за доброто на България, за съединението ѝ, аз си подавам ръката на Николаева. Предайте му тези мои думи."[2]

Майор Данаил Николаев, командир на втората пловдивска дружина, бе между българските офицери в Румелия безспорно най-видающата се личност. Родом бесарабец, той свърши военното училище в Русия и участва в Освободителната война като руски офицер. Неговата храброст в боевете на Българското опълчение е легендарна. При Шейново той пръв се изкачи на редута. В Пловдив Николаев имаше чести стълкновения с руските офицери, на които той не можеше да търпи презрителния тон спрямо българите и хазайничене то им в областта. С „лъжесъединистите" той има също една шумна история. Понеже Областното събрание бе разисквало върху намалението на някои права на военните, Николаев се втурна с няколко свои другари в залата, гдето заседаваха депутатите, и им забрани да изпълнят своите намерения. За тази обида директорите искаха поне преместването на Николаева, но Кръстевич не се съгласи.

Захарий не се съмняваше, че един патриот като Николаева ще одобри идеята за Съединението, но считаше, че не ще има достатъчно авторитет пред него, за да го привлече в заговора. С тая мисия комитетът натовари Паница, който бе баджанак на Николаева. Колкото за по-долните чинове, пред тях агитираше постоянно Ив. Стоянович, който дружеше много с военната младеж.

Комитетът твърде скоро завладя духовете и в провинцията. От Освобождението насам в нея бяха се основали разни явни и тайни дружества с патриотическа цел: гимнастически, опълченски, македонски и пр. Тия дружества не траяха много, но поддържаха един контингент от хора, всякога готови да се присъединят към едно народно дело. Между тях комитетът рекрутира сега своите най-възторжени партизани. Но една формална организация още нямаше.

Съединението се готвеше и никой не знаеше кога то ще се извърши. Самите негови водители нямаха още никакъв план. Захарий Стоянов, който живееше със спомена от въстанията, искаше, щото съобразно с националната традиция една въстаническа чета да развее знамето на съединена България в Панагюрище и оттам, както в турско време, да хване гората. Другарите му възразяваха, че тоя план на

[1] Архива на Възраждането, стр. 213.
[2] Головин, стр. 324.

действие е химеричен, че в една държава с българска милиция и с българско управление да се образуват чети по Балкана би било смешно. Но той настояваше на своята идея. До едно решение те обаче не дойдоха, считайки, че това би било още преждевременно. Засега те усилваха агитацията чрез вестниците и чрез манифестации.

Паметна е манифестацията, която на 17 юли стана на Бузлуджа, епическия връх, гдето е паднал Хаджи Димитър. Комитетът бе взел всички мерки, за да бъде празненството грандиозно; дал бе заповед до всички революционни центрове – Чирпан, Пазарджик, Сливен, Стара Загора и др. – да изпратят депутации. Пловдив бе представен от Захарий Стоянов, Ив. Стоянович, П. Зографски и Никола Генадиев. В своята позната книга „Чардафон Велики"[1] – една оригинална и духовита смес от фейлетон и история – Захарий описва с чудесен хумор пътуването от Пловдив до Бузлуджа: то е било една непрекъсната редица от смехове, песни и трагикомически сцени, устройвани от неуморимия шегобиец Чардафон.

Захарий Стоянов е посветил на Чардафона една цяла книга от 309 страници. Историята не може да му отдели същото място, но и тя ще види в него една извънредно любопитна фигура. Чардафон, това е класическият хъш на революционната емиграция, пренесен от румънските кръчми в Източна Румелия. Само че вместо да псува хаджи Иванча Пенчович, Мемиш'аа и Митхад паша, той псуваше сега „нерязаните турци": руския консул, лъжесъединистите и Гаврил Кръстевич. Наречен Ч а р д а от другарите си, в Габрово героят на Захарий прибавя към името си едно ф о н , според насмешливо подражание на директора на милицията Фон Дригалски. Чардафон бе доскоро сержант-майор в Голямо Конаре, т. е. нещо като фелдфебел с длъжност на воински началник. Уволнен за неблагонадеждност, той сега се скиташе постоянно по агитация, махайки дългите си крака с ботуши

[1] Захарий Стоянов, „Чардафон Велики", Русе, 1888.

въз един кон, купен нарочно за него от комитета. В комитетската група, в която хъшовските нрави бяха на голяма почит, Чардафон, смешник, пияница и патриот, бе много обичан. А той бе фанатично привързан към комитета, готов при един негов знак да изколи света със своите две ками, едната забодена в пояса, другата, скрита в ботушите му.

Изкачването на Бузлуджа бе много весело. От всички околни села – Янина, Хасът, Шипка и пр. – бяха се стекли селяни и селянки, които пъплеха на пъстри групи по хълмовете. Чардафон вървеше начело, носейки един грамаден биволски рог, пълен с ракия. Той догонваше селските дружини и правеше между тях агитация: разправяше им кой е бил Хаджи Димитър, какво значи „черна душа", т. е. лъжесъединист и враг на велика България. После извикваше „Долу Румелия" и хвърляше в горещото юлско небе един вистрел, подет от ека на планината.

На Бузлуджа се държаха много пламенни речи: от П. Пешева, софийски чиновник, случайно попаднал тук, от Д. Ризова, който положи венец от страна на македонското дружество, от П. Зографски и пр. Никола Генадиев декламира Ботевата балада „Жив е той, жив е", която по настояването на публиката той повтори два пъти. Присъствуващите на това празненство разказват и до днес за него с умиление. То било нещо грандиозно по численост и по патриотически възторг. Гайдите, хората, въодушевените възгласи: „Да живее Съединението", пукотът на пушките давали на това зрелище в гората вид на някаква завоевателна орда, хвърлила стан след голяма победа.

На Бузлуджа ентусиазмът за Съединението взе тъй висок полет, че за едно бавене на революцията не можеше вече да се мисли; иначе народът щеше да повярва, че за втори път е бил излъган, и можеше да изпадне в апатия. Всички чувстваха, че трябваше да се побърза с действието; но как да се пристъпи към него без една организация в страната, без парични средства, без що-годе сигурност, че войската ще

прегърне Съединението? План никакъв още не бе начертан. Захарий упорстваше в своята хайдушка стратегия. Паница кроеше да обсади Пловдив с една чета черногорци. Майор Любомски предлагаше от своя страна да задигне Кръстевича и да го отведе в Котленския балкан. До средата на август никакво практическо приготовление за революцията не бе направено. На 14 август комитетът, загрижен вече за положението и уплашен малко от своята бездеятелност, има заседание в къщата на Ставри хаджи Пенчев в Пловдив. Поручик Стефов, когото Ив. Стоянович бе посветил в заговора, присъства в това заседание, което той описва в своите мемоари.[1]

В това заседание, пише Стефов, участваха: Захарий Стоянов, капитан Паница, Ив. Стоянович, д-р Странски, аз; ако помня добре, беше и Бенев, Петър Зографски и още едно-две лица. Някои приятели даже натякваха на Захарий защо е довел Странски и други, защото не им се доверяваха, сърдиха се защо да не се подложат на клетва според устава, който беше вече изработен, и други още много дребнавости. Захарий Стоянов им отговори, че той ги е посветил в тайната, че те му са дали честна дума, че ще работят за делото и че ще помагат кой с каквото може, и че неподвергването им под клетва според устава се пропуснало, но то не важело за такива лица и пр. С това разногласията се изгладиха и се почнаха въпросите, които имаше да се разглеждат и решават. Най-напред Захарий разказа до каква степен делото е напреднало из Пловдивския окръг и че е желателно да се изпратят лица из провинцията, за да водят агитацията и да устрояват комитети навсякъде. Той предложи да изпратят мене да обиколя колкото места и градове успея – което се прие – и да ми се издаде пълномощно за тая цел. „Не стига това – каза той, – но средствата на комитета са ограничени, та трябва да се размисли и за тях." Реши се да се поискат от Ив. х. Петров от Бургас 100 лири зл., които да се употребят за нуждите на комитета. Доколкото помня, в това заседание се реши да се прати Ив. Стоянович в Стара Загора и Казанлък, за да посвети в делото офицерите от тамкашните дружини, особено кап. Маринов, който командваше действуващата рота от 5-а дружина.

Главната цел, с която ми се предложи да обиколя провинцията, бе да мога да ангажирам офицерите от разните дружини, които аз познавах добре.

Стефов тръгна най-напред за Хасково. Тук той се срещна на баните с Мильо Милев, помощник прокурор, и с В. Попов, допълнителен член в съда, другар на Ботева от Влашко. Съобразно с инструкциите, които му бе дал Захарий, Стефов устрои в Хасково един таен комитет. Той трябваше да види от офицерите поручик Велчева, но му казаха, че Велчев бил със своята рота на границата, в Кърджали. От разговорите с другите офицери от Хасковската дружина Стефов извлече впечатлението, че те ще прегърнат с ентусиазъм Съединението; затова той не счете за нужно да ги посветява по-подробно в заговора. От Хасково Стефов отиде в Ямбол, гдето подир малко пристигна и Захарий, който пътуваше също по агитация към Котел. В Ямбол комитетът биде основан от капитан Драндаревски и гражданите Влахов и Бакалов. Първото свое разочарование Стефов има в Айтос. Капитан Обрешков, комуто той загатна за Съединението, се произнесе, че то било несвоевременно. „Той бе много любезен като човек – пише Стефов за Обрешкова, – па и като офицер той не бе лош; тих и спокоен господин, който мислеше все, че е болен. Ето защо постоянно ходеше облечен с кожухче и водеше извънмерно редовен живот." Когато Стефов почна да му говори, че Съединението трябва да стане колкото се може по-скоро, той се уплаши.

[1] Мемоарите на Стефова, твърде ценни за историята на Съединението, не са още обнародвани. Ръкописът се намира у г. Ив. Стоянович, който има любезността да го остави на наше разположение.

Той не даваше да се издума, пише Стефов. – Ту го беше страх от турски гарнизони, от европейска война, най-главното: Русия, та Русия, каквото кажела тя, без нейното знание нищо не бивало да става. Той не можеше да разбере как тъй българите ще извършат подобно дело на своя глава. Приведох му за пример Църковния въпрос, който е извоюван от самите българи, после българските въстания, българските чети и най-после му казах и го питах: може ли да откаже, че за да се отвори Руско-турската война, не са главната причина българските комитети и въстанията? Притурих още да не забравя, че сега не само в България, но и в Румелия има горе-долу своя войска, която няма да си сгърне ръцете, и въобще, че сега положението е хилядо пъти по-благоприятно, отколкото е било във време на въстанията. Всичките доводи; които можех, му представих. Той, човекът, не се съгласи и все казваше, че без Русия нищо не можем направи.

Прекратявайки тоя академически спор по високата политика, Стефов попита: „Ако се прогласи Съединението, ще ли има някой офицер, който да се обяви против него и да предизвика гражданска война?“ „Не вярвам – отговори Обрешков, – но пак повтарям, че то не би било навременно и че нищо не трябва да се предприеме без съгласието на Русия.“

От Айтос Стефов отиде в Бургас, гдето заедно с Ив. хаджи Петров, Милковски и префекта П. Иванов образува един комитет. Събраха се и помощи за комитета. Ив. х. Петров даде 15 лири т., префектът – също 15; Милковски – 10, и Топракчиев – 9 $^{3}/_{4}$. Когато Стефов заминаваше от Бургас, Милковски се прекръсти и с двете си ръце и моли Бога по-скоро да се сбъдне народното желание. „Само кръв да се не пролива!“ – препоръчваше Ив. х. Петров, а Топракчиев клатеше глава одобрително: „Така, така – само без кръв!“

От Бургас Стефов замина за Сливен. Градът, в който бе станал тайният събор за Съединението в 1880 г., имаше отдавна свой комитет. Захарий се задоволи само да стегне редовете на организацията и да подигне боевия дух на ней-

ните членове; а Стефов тръгна за лагера, да разменява възгледи с офицерите. Поручик Галунски, предупреден от Драндаревски за мисията на пътуващия „апостол“, му съобщи, че цялата дружина щяла да подкрепи Съединението; само поручиците Илиев и Вълнаров били съмнителни, но те нямало да посмеят да се възпротивят. Захарий замина след това за Ямбол, а Стефов остана в Сливен. На другия ден те се срещнаха пак в малката станция Керменли и се върнаха заедно в Пловдив. „По железниците, особено по близките до Пловдив станции, пише Стефов, забелязахме, че полицията се е разшавала, но какво е подушила, не узнахме.“

До правителството бяха дошли наистина сведения, че се приготовлява нещо между военните, но нищо точно не можеше да се узнае. В конака бе станало едно интимно събрание, на което бяха повикани освен руския военен аташе подполковник Чичагов и някои офицери, свършили в Русия и предани на Кръстевича: Радко Димитриев, Тянков, Вълнаров. Тянков бе казал: „Само майор Николаев може да направи преврат.“ „Защо?“ – попитаха директорите. „Защото той има право да повика и второто опълчение за проверка и да образува по тоя начин цяла войска.“ Николаев бе наистина тая година началник на полковото окръжие, в което влизаха Рупчос, Станимака, Г. Конаре и пр. Освен това знаеше се, че той е смел и мрази лъжесъединистите.

Въпреки решението на комитета Паница не бързаше да открие заговора на Николаева. Чак към края на август той му направи формално предложение, но Николаев нямаше голяма вяра в своя баджанак. Той отказа категорически.

Питах го при все това, разказва генерал Николаев, какво мислят да правят. Той почна да ми описва един харамийски план: да се плени Кръстевич и пр. Аз му заявих, че тая работа не е сериозна. Подир няколко дена дойде при мене д-р Странски. Улови си бакенбардите и с важен тон захвана да ми разправя, че се готвел преврат. „Какъв ще бъде тоя преврат?“ „Ще убием Кръстевича и сетне ще се оттеглим в

Балкана. Ще прати Портата делегати да ни питат: какво искате?" Ние ще кажем, че искаме друго правителство!" Аз видях, че надеждите на д-р Странски са чисто партизански. Казах му тогава, че съм готов да работя за Съединението, но чрез народа, а не с разбойнически средства. „Как тъй?"- попита Странски. „Много просто: ще повикам второто опълчение и с него ще прогласа Съединението." Странски си отиде наглед възхитен от идеята. Формално задължение аз не взех обаче.

След това Николаев се върна пак в Хисарските бани, където прекарваше лятото със семейството си. Той повика сержант-майорите (воинските началници в Румелия) и ги попита какво е настроението между народа. Те отговориха единодушно, че всички искат Съединението да стане колкото е възможно по-скоро. Николаев им даде тогава инструкции да бъдат нащрек и да подготовляват населението за патриотическото дело.

В първите числа на септември милицията щеше да прави маневри. На 1 септември бе свикано първото опълчение в цялата Румелия. Николаев бе определен за началник на западния отряд: той трябваше да концентрира до 5 септември 4-те дружини от Пловдив, Хасковската дружина, Пещерската, Пазарджишката и Казанлъшката, всичко 8 дружини; 4-те останали дружини щяха да играят отбранителна роля. Маневрите трябваше да станат между Чирпан и Стара Загора; на тях щеше да присъства и Кръстевич. Случаят бе прекрасен, за да се арестува генерал-губернаторът и да се прогласи Съединението. Тоя план обаче представляваше една голяма пречка: в Пловдив оставаха директорите, които на основание Органическия устав можеха да поискат турска войска – и тогава вече една двойна война щеше да бъде неминуема: война междуособна, война с Турция. Това съображение бе важно, но, от друга страна, революцията трябваше да се извърши непременно, докато траят маневрите, т. е. докато милицията е мобилизирана, за да може страната да се защитава в случай на турско нашествие.

Между туй трябваше да се изяснят и други два въпроса: как ще се държи спрямо революцията руското правителство? И дали княжеството ще подкрепи делото на комитета?

Сорокин, откато русофилската партия бе дошла на власт, бе спрял старите си насърчения за съединението. Но военният аташе при консулството подполковник Чичагов проявяваше известно съчувствие към агитацията на Захарий и на другарите му. Д. Ризов, запознат с него чрез Головина, бе му говорил в общи фрази за осъществлението на българското единство и бе останал с впечатлението, че не ще бъде мъчно да се добие неговото съдействие. В едно заседание на комитета той предложи да сондира по-ясно Чичагова, обещавайки, че ще го убеди да излезне в парадна униформа в деня на революцията и да заяви на народа, че съединението е един идеал, завещан от Александра II. Ризов се срещна наистина повторно с Чичагова и докладва след това на другарите си, че е извършил успешно своята мисия.

За да се сондира княз Александър, Ризов пак предложи услугите си. Към него комитетът присъедини капитан Муткуров, който трябваше да представлява в тази мисия румелийското офицерство. Князът знаеше за намеренията на комитета от Головина и от жена му, които бяха тогава в Пловдив. Но той не предполагаше, че делото е толкова напреднало. Когато на 29 август Ризов и Муткуров се явиха при него на лагера в Шумен, където едва-що бяха се свършили маневрите, той остана изненадан от тяхното заявление, че те чакат категоричен отговор. Той не бе никак готов да се произнесе по един толкова съдбоносен въпрос. Първите му думи бяха, че той няма право да хвърля България в такова едно ужасно приключение. Не бе минало много време, откак – връщайки се от сватбата на брата си Хенрих с дъщерята на английската кралица – князът бе се срещнал с Гирса във Франценсбад и му бе дал уверение, че въпросът за Съединението не бил узрял и че във всеки случай той няма да го

поддържа. Да приеме сега предложението на комитета значеше да изневери на една дума, тържествено дадена на Русия, и да навлече върху си покрай политическите отговорности и личната ненавист на руския дипломат, който щеше да се счита за изигран умишлено. Князът не смееше да поеме тоя двоен риск. Ризов разказва в своите спомени[1], че той убедил княза да подкрепи движението. Той му казал, че само едно велико патриотическо дело, каквото бе Съединението, можело да спаси престола му от чуждите посегателства. При все това, изглежда, че князът не склони веднага; той обеща само да не разпуска запасните, свикани по случай маневрите. Вероятно, преди Муткуров да си замине, бе получил някакви по-положителни обещания, тъй като на връщане от Габрово той телеграфира до комитета в Пловдив (на условен език, разбира се), че има надежда за сполука. Ризов не се върна в Румелия; князът бе изказал желание да се види още веднаж с него във Варна.

В Шумен бе по повод на маневрите и Петко Каравелов. Ризов бележи, че срещата му с него била хладна; имаше защо: преди да дойде в княжеството, Ризов бе разпитван в Дермендере от съдебния следовател Руселиев върху аферата с купоните, за която Каравеловото министерство бе пратило в Румелия съдебна поръчка. Освен това Каравелов не обичаше въобще съзаклетниците и специално на комитета в Пловдив гледаше като на един сбор от фанфарони. Неговото мнение за Съединението бе известно: той го считаше за една престъпна авантюра. На 6 април, по повод юбилея на св. Кирил и Методий, д-р Странски бе го питал дали княжеството би подкрепило един преврат в Пловдив; Каравелов му отговори с най-рязък тон, че за подобни глупости няма охота да приказва. Някои либерали го питаха след това дали е вярно, че дошли делегати от Румелия да го сондират по Съединението.

[1] Д. Ризов, „Батенберг и Съединението", Мисъл, год. V, кн. I.

„Какво Съединение? – се развика Каравелов. – Какви делегати? С двама жандарми като ги уловя, на Ихтиман ще осъмнат." Всички съвременници твърдят единодушно, че Каравелов не одобрявал Съединението. На И. Цанова той казал: „Ние не можем да присъединим източнорумелийските борчове с финансите на България."[1]

Съобщи ли князът Каравелову за мисията на Ризова и Муткурова? Изглежда, че да. Преди тях идвал бе в Шуменския лагер един самозван делегат, Д. Куртев; за него князът говори на Каравелова; и двамата му държаха обезсърчителен език. Но за обещанията, дадени на пловдивския комитет, князът сигурно е мълчал пред своя министър-председател.

Ризов замина от Шумен за Сандрово (Евксиноград). Той твърди, че тук уговорил с княза подробностите по преврата. Между друго Ризов поискал от княза да му отпусне динамит, за да се вдигне на въздуха мостът при Арда. Князът се съгласил. На 2 септември адютантът Маринов тръгнал с тая цел заедно с Ризова от Варна за София, но събитията ги изпреварили по пътя и динамитът се оказал излишен.

Според намеренията на комитета превратът трябваше да се извърши към 15 септември, но някои непредвидени произшествия ускориха развязката. На 2 септември Панагюрище, без да има някакво споразумение с комитета, въстана против румелийската власт. Трима панагюрци: Събко Милков, Тодор Симеонов и Андон Орешков, развяха едно знаме и почнаха да гърмят, викайки: „Да живее княз Александър! Да живее Съединението!" Към тях се присъедини още една група, която дигна на крак цялото село. Манифестацията не бе сериозна; властта без никакво препятствие арестува инициаторите и конфискува знамето. Намесата на полицията възбуди обаче цялото село. Една тълпа от 2000 души обсади околийския началник и поиска от него освобождението на арестантите и възвръщането на знамето. След

[1] И. Цанов, в цитираните от него Спомени.

кратко противостоене началникът се съгласи и на едното, и на другото.

Като се получи известието за бунтовническата демонстрация в Панагюрище, комитетът[1] се събра на заседание на Сахаттепе, срещу Гюлбахче (3 септември). Тук присъстваше и Панайот Хитов. Всички признаха, че положението ставаше твърде сериозно: правителството можеше да вземе мерки срещу водителите на комитета и да обезглави движението. Освен това и самата страна губеше търпение; вечерта един куриер бе известил, че конарци не ще могат повече да чакат. Трябваше, значи, да се бърза, за да не се изроди делото в отделни малки смутове. Трябваше комитетът да определи програмата, датата на преврата. Паница предложи на Панайот Хитова като опитен войвода той да даде един план; но Хитов искаше да му се каже предварително с какви сили разполага организацията, къде ѝ са оръжията и други подробности, върху които Паница бе в пълно неведение. Тогава Паница почна да повтаря старите свои предложения: десетина верни хора да се скрият в печатницата „Напредък" и когато Кръстевич излезе да си прави разходката, да го убият; или един ден, когато градината на конака е отворена за публиката, съзаклетниците да нахлуят вътре и да забодат един ханджар в гърдите на пашата. Хитов критикуваше тия предложения, изтъкваше слабите им страни – „май хайдушко пада това", казваше той и свършваше с първото си желание: да му се каже точно с колко хора разполага комитетът, къде са те и пр. Най-сетне комитетът се установи върху следния план: въстаниците да тръгнат от провинцията по начин, щото в една и съща нощ да обсадят Пловдив. Взе се решение, щото Паница да замине за Чирпан; Захарий Стоянов с Любомски – за Ихтиман, гдето трябваше да действат със Сестримски; а Панайот Хитов да се върне

[1] Следующите сведения черпим от неиздадените мемоари на Стефова.

в Сливен, за да помага на поручик Галунски. Д-р Странски биде натоварен да изпрати А. Каблешкова при подполк. Чичагова, за да го предупреди за решенията на комитета и да го моли да не оставя руските офицери да препятстват на преврата. Преди да се свърши заседанието, Стефов забележи: „Всичко това е добре, но ако конушци, конарци, ихтиманци не са готови, а правителството арестува няколкото хора, които ще оставим в Пловдив, какво ще стане тогава?" „Тогава Арабито[1] нека свърши всичко с дружината си" – отговори Паница.

Докато комитетът вземаше тия решения, Николаев мислеше от своя страна кога ще бъде най-удобно да се пристъпи към действие. Първото опълчение бе вече под знамената; но кога щяха да почнат маневрите? Николаев бе получил един плик със съответствующето съдържание, но, разбира се, затворен. След дълги колебания Николаев го отвори: заповедта бе да тръгне на 7 септември. Значи, превратът трябваше да се извърти най-късно до 6-и. Веднага след това Николаев разпореди да се приготвят за три дена сухари; всеки войник да има по 50 патрона. На сержант-майорите той заповяда да мобилизират и второто опълчение; същевременно взе мерки, за да им се изпрати и кадър.

Управляющ комитета – след заминаването на по-първите водители – остана Стефов. Той трябваше да прати писма до революционните центрове, за да бъде провинцията предупредена. Писмата той приготви със Спиро Костова. Сетне те допълниха установения от комитета план: на 5-и срещу 6-и Стефов да дигне Мараша, като накара да бият камбаната на „Св. Георги", сетне да иде да посрещне конарци и оттам – на лагера при Николаева, който трябваше да вземе командата на всичките революционни сили. На 4-и Стефов бе цял ден на крак. Сутринта той предупреди Гатева да

[1] Николаева приятелите му го наричаха Араби паша. – Араби паша бе шефът на военното въстание в Египет в 1881 г.

бъде готов да се постави начело на марашлиите; те писаха заедно на Букова в Харманли да развалят железницата, щом се прогласи Съединението. Подир обед се среща с поп Ангел, който обеща да доведе 1500 души от Конушката околия. Срещата с поп Ангела стана в салона на Кесякова, скрито. Полицията вече дебнеше. Началникът на пощенската станция Тодоров водеше шпионската служба със зорко око. Неговите агенти бяха денонощно по дирите на комитетските хора.

Правителството обаче още не схващаше напълно размерите на опасността. На 3 септември вечерта Кръстевич свика частния съвет, който заседава от 10 $^1/_2$ ч. до полунощ. Взе се решение да се ускоряват делата по печата и да се арестуват главните агитатори. На другия ден се изпрати заповед до пазарджишкия префект да екстернира Захарий Стоянова в княжеството. В Панагюрище биде изпратен ротният командир Кънчев, адютант на генерал-губернатора, заедно с един съдебен следовател. Енергията на правителството бе обаче закъсняла: революционните манифестации щяха сега да обхванат цялата област. На 4-и се раздвижи Голямо Конаре, давайки сигнал за едно общо въстание.

Конаре още от по-рано вдъхваше безпокойствия на правителството, което бе изпратило началника на жандармерията дядо Райчо да произведе една анкета и да въдвори ред. Дядо Райчо свърши триумфално своята мисия, но не по вкуса на директорите: Чардафон му образува със своите хъшове почетен караул и го съпроводи с демонстрации, ехото на които прозвуча много съмнително в Пловдив. Скоро след това се дочуха слухове, че Чардафон подигнал някакъв смут. Директорите повикаха пловдивския префект П. Димитрова и му заповядаха да замине за Голямо Конаре, като вземе със себе си и войска, без да му обадят обаче в какво ще се състои неговата мисия и от що е тя предизвикана.

Преди да си излязa – разказва П. Димитров, – г. Бобчев ми прочете един член от Органическия устав, който казва, че в случай на бунт префектите могат да употребяват войската под тяхна отговорност. Угриженото лице на директорите, тоя член от Устава, прочетен без видим за мене повод, цялата тази мистерия, която чувствах и която не можех да проумея, ме смутиха. Аз реших да не вземам никаква войска и потеглих само с един стражар. Пътьом се отбих при Кръстевича и му съобщих своето решение. Той ми каза, че съм постъпил много умно.

В Конаре стигнах, без да подозирам ни най-малко важността на събитията, които се извършваха. Аз се мислех, че се касае за някое сблъскване между селяните по повод на някоя мера. На влизане обаче в селото останах учуден, когато видях по мегданите въоръжени хора, с патрондаши през рамо. Слезнах в една кръчма, гдето бе кметът. Попитах го:

– Какви са тия въоръжени хора?

– Дошли са за маневрите.

– Но – забелязах аз, – запасните не са още свикани на маневри.

Кметът се усмихна.

– Ех, селяни хора, нали знаете! – каза той. – Искат порано да си изслужат, за да бъдат свободни за гроздобер.

При тия думи на кмета селяните, насядали около мене, се усмихваха тоже. В тяхното държане имаше нещо същевременно почтително и ироническо. Но аз продължавах да не се сещам за техните намерения. По едно време порази ме, че между толкова резервисти не видях нито един офицер. Попитах пак кмета:

– Тук някой офицер няма ли?

– Няма – отговори той, – още не са дошли.

И пак тия енигматични усмивки около мене.

Един от селяните се обади:

– Има само един офицер, г-н Чардафон, ако го знаете.

Аз не знаех нищо за Чардафона, но казах да го повикат. Подир десетина минути дойде едно момче да каже, че Чардафон не може да дойде, защото го е втресло, и че кани г. префекта да иде у дома му, ако иска да го види.

Тоя отговор биде последван от един всеобщ шумен смях.

Тогава кметът се обърна към мен:

– Да ви кажа истината, господин префект, народът тук се подигна. Ей тъй, на̀, въстанахме, гдето се вика. Не щеме туй правителство, и това си е.

– Но какво имате против него? – попитах аз.

– Данъкът ни е тежък – отговори един селянин.

– Съсипа ни кадастрата – добави друг.

„Кадастрата", това бе поземленият налог, въведен наскоро в Румелия. Аз им обещах, че ще действам в Пловдив да им се направят някакви намаления, но виждах, че моите думи произвеждаха върху тях едно странно впечатление на веселост и на някаква ирония. Станах след това да се кача на файтона си, но селяните ми преградиха пътя.

– Вий сте наш гостенин!

Напразно им обяснявах, че жена ми ще ме чака.

– Няма да ви пуснем – викаха те, – тук ще пренощувате, на гости сте на селото ни.

Сетне ме заобиколиха. Нямаше какво, трябваше да се подчиня. Сега те тръгнаха да ме водят в къщата на дядо Марин, баща на генерал Маринов. Тук ми дадоха една малка стая, в която всичката мебел се състоеше от една черга и от един триножник.

Болестта на Чардафона бе мнима. Като се научи, че е дошел префектът от Пловдив, предполагайки, че той е придружен от войска, Чардафон повика набързо около 20 души другари, които се затекоха с оръжието си, и определи с тях следния план: от другарите му, „фараоните", както той ги наричаше, една част да легнат в хендеците около бабината Исакина къща, квартирата на Чардафона, а друга част да се скрият в стаите; сам Чардафон да се престори на болен и да чака в леглото си посещението на високата особа; щом префектът влезе в къщата, от хендеците и от стаите да наскачат скритите „фараони" и да го арестуват. Планът можа да бъде изпълнен само в първата му част, стратегическата; съзаклетниците взеха своите наблюдателни пози-

Д-р Георги Вълкович

Д-р Георги Странски

Михаил Маджаров

Стефан Бобчев

ции, а Чардафон, облечен в Хаджи-Димитровата униформа, запасал два револвера, тикнал в мартинката един патрон, легна под юргана, като подаваше само главата си. В това положение стоя Чардафон, догдето му обадиха, че префектът е заведен у дома на дядо Марин.

Нощта се мина в безпокойство, да не дойде войска да осуети целия план. Заповедта на комитета, съобщена в Конаре от Ан. Лятчева, бе да се дигне въстанието чак на другия ден, на 5-и. Сутринта Чардафон даде команда на момчетата си да заковат знамето, но при тая дума той се сети, че то не е осветено. Едно жестоко колебание го обзе. „Това е знаме – казваше той на момчетата, – пред него падат и черква, и манастири! Как ще да посмеем ний и да се докоснем до тая светиня! Това не е румелийският Органически устав или калпакът на Треперко паша!" В тоя момент влязоха в къщата на баба Исака учителят Средов и поп Иван, и двамата посветени в делото. Поп Иван, поставен в течение на душевната мъка на Чардафона, набързо прочете една молитва, целуна знамето и заяви: „Сега вече може." Баба Исака, която присъстваше на церемонията, се прекръсти, стори два поклона, целуна най-напред ръка на попа и сетне целуна и тя знамето. Чардафон скочи тогава, турна на главата калпака с бяло перо, извади сабята и изрева: „Напред, фараони!" Със 17 души дружина той тръгна да обяви префекта в плен и да прогласи пред него края на Румелия.

Сутринта – разказва г. Димитров – влязоха в двора на дядо Марин 10-15 души във въстанически дрехи.

Един силен глас извика:

– Господин префект, заповядвам ти да излезеш.

Излязох. Чардафон изкомандва арш-марш, въстаниците ме заобиколиха и насочиха щиковете към гърдите ми. Сетне той извика:

– Развейте знамето!

Развяха го – едно голямо знаме, което обагри над мене небето.

Чардафон се обърна сега към мене:

– Господин префект! В името на българския княз Александър I обявявам днес съединението на Източна Румелия с България. Да живее руският император! Да живее Русия! Да живее България! Да живее българският княз!

При тия думи дигна се наоколо ми един оглушителен вик: ура! Чардафон добави:

– От тая минута, г. префект, вий сте мой пленник.

Аз не отговорих нищо, но като подигнах очи, видях една незабравима сцена: моят стражар, който бил опълченец и имал кръст за храброст, бе грабнал пушката си и държейки сабята между зъбите, бе заел позиция в дъното на двора, срещу една стена.

Като забележи това, Чардафон извика:

– Заповядвам ви, г. префект, да кажете на стражаря да сложи оръжието си.

Аз отговорих:

– Нямам честта да ви познавам, господине, но вий току-що ме свалихте. Аз нямам значи право да давам заповеди на стражаря.

В това време щиковете се доближиха до гърдите ми. Аз казах на стражаря:

– Дай си оръжието.

– Аз на Шипка не съм го дал – отговори той.

Положението стана опасно. Чардафон викна:

– Тук кръв ще се лее.

За втори път аз заповядах на стражаря да предаде оръжието си. Той го даде, но от очите му капеха сълзи. Чардафон го арестува. Сетне даде една команда да ме заведат в стаята ми, пред която поставиха двама часови.[1]

[1] Захарий Стоянов дава за арестуването на г. Димитрова в Голямо Конаре една друга версия, която ни се вижда съвсем невероятна.

След като сваля в лицето на Димитрова Източна Румелия и Кръстевича, Чардафон се упъти към пазарището, где-то народът бе почнал да се събира, известен вече за голямото събитие. Камбаната биеше като на Великден, дружината стреляше от радост и викаше: „Да живее Съединението!" „Колкото свят имаше по полето, кой през глава, кой през крака – скоро се озоваха в селото."[1] След един час цялото Конаре бе се дигнало; и жените дори викаха „долу Румелия!" Чардафон с една реч, която Захарий нарича пламенна, но която е била по-скоро живописна, обяви се за временно правителство и прогласи един вид военно положение в селото. После той взе за всеки случай отбранителни мерки: пусна патрули по улиците и постави караули по пътищата към Пловдив и Татар Пазарджик. Но с това се само почваше неговата мисия: той трябваше да дигне цялата околия и да върви с оръдията си към Пловдив. Стефов бе му писал:

Чардафон! Въставайте, вземайте пушките и продължавайте за Пловдив. Реши се вече да се прогласи Съединението по тоя начин, чрез въстание, предвид на това, че правителството взема строги мерки. Това решение се взема днес и Паница замина да въстават чирпанци... Въставайте, без да чакате повече известие. Пловдив е готов и чака. Захарий иде от Ихтиман и Пазарджик. Бавене не ще. Сбогом.

Чардафон избра между дружината си най-големите юнаци, взе знамето и тръгна по селата да дига народа на въстание. Паница излезе по-малко щастлив в своята мисия. На 4 септември той направи в Чирпан един опит за въстание, обаче, обграден от полицията, той биде принуден да се предаде; сетне избяга и се скри в къщата на балдъза си Катинка хаджи Стамова, гдето се барикадира. Ив. Стоянович, който бе дошел в Чирпан от Стара Загора, успя да се изтръгне

[1] З. Стоянов, op. cit.

из ръцете на полицията и се върна тайно в Пловдив.

В Пловдив правителството продължаваше да не счита положението за много критическо.

> На 4 септември – разказва г. Ив. Ст. Гешов – аз в качеството си на председател на постоянния комитет свиках той комитет, както и директорите и питах последните какви сведения имат за смутовете в областта. Те отговориха, че тук-таме имало наистина вълнения, но не трябвало да се преувеличава тяхното значение. Те бяха много оптимисти. До вечерта обаче се получиха тревожни новини: Паница въстанал в Чирпан, в Конаре обявено Съединението... На другия ден сутринта аз пак свиках съвета. Тоя път директорите бяха изгубили много от своята самонадеяност. Съгласихме се всички, че положението е опасно и че ще бъде много трудно да се спре революционното движение. Тогава взе се решение една депутация да отиде в руското консулство и да пита дали Русия ще подкрепи Съединението; ако отговорът е насърчителен, то ние самите да го прогласим. Трима делегати: свещеник Тилев, Ив. Вазов и аз, отидохме в консулството и изложихме мисията си на Игелстрома, който заместваше временно Сорокина, заминал в отпуск. Игелстром ни отговори, че Русия осъжда агитацията – за съединението и че една революция в настоящите времена би била катастрофална за българския народ. Докато ставаше разговорът обаче, влезе Чичагов и почна да се мръщи, слушайки заявленията на Игелстрома. По едно време той почна да го дърпа за редингота, за да го подсети, че е отишъл много далече, но Игелстром не разбра това предупреждение и продължаваше да хули размирниците. За да покаже на всички, че Русия счита съединението за неблаговременно, Игелстром заяви, че той ще замине сам за Голямо Конаре.

На излизане от руското консулство Гешов отправи до видните партизани на правителството следната окръжна депеша:

> Знаете, че частни незначителни смущения се случиха в Чирпан и Голямо Конаре, произведени по партизански и долни мотиви. Средствата и следствията на туй движение не могат да не бъдат много вредни и опасни за народните интереси. Руското консулство не одобрява движението. Управляющият Игелстром замина в Конаре, за да убеди населението, че всяко движение в настоящето време би било безполезно. Съдействайте за съхранението на порядъка и тишината.

Това окръжно издава известно външно спокойствие, но в действителност управляющите хора бяха сега много смутени.[1] Правителството прибягна сега и до строги мерки. Директорът на милицията Дригалски паша телеграфира на дружинния командир в Стара Загора и до секционния командир в Станимака да употребят в случай на нужда оръжие срещу бунтовниците. Но тия заповеди трябваше да останат по силата на събитията неизпълнени.

Между туй Игелстром според обещанието си замина да увещава въстаниците. По пътя, в с. Цалапица, той събра селяните и им заяви, че Русия е против съединението. В Голямо Конаре той пристигна привечер. Преди да се рискува вътре, той изпрати своя гавазин да направи рекогносцировка. „Скоро гавазинът се върна, придружен от един патрул, въоръжен от главата до петите. Патрулът обяви на руския представител, че в селото няма вече никого, но че, ако той желае, молят го да приеме тяхното гостоприемство. Г-н Игелстром отиде в къщата, пазена от стражата, в която се държеше пловдивският префект Димитров, който му съ-

---

[1] Само директорът на финансите М. Маджаров, който бе отишел тъкмо тогава да се жени в Копривщица, и С. С. Бобчев, който го придружаваше за сватбата, телеграфираха в Пловдив, че изнесли от пътуването си прекрасни впечатления и че навсякъде населението искало строги мерки.

общи, че преди 4 часа резервистите под командата на Чардафона отишли в Пловдив и че имали намерение да нападнат Пловдив и да арестуват пашата. Като събра останалите в Конаре старци, г. Игелстром им повтори същото, което бе казал в Цалапица, и сетне бързо замина за Пловдив, за да предупреди опасността. Обаче беше вече късно – преди да влезе в Пловдив, той чу първите вистрели."[1]

[1] Головин, op. cit., стр. 348.

III

6 СЕПТЕМВРИ

Заповед за арестуването на Николаева. – Руските офицери се въздържат. – Чичагов при Кръстевича. – Лутания на Стефова в нощта. – Пристигането на Чардафона. – Николаев заклева войската в името на княз Александра и я повежда към града. – Обсаждането на конака. – Чичагов излиза от конака да говори на войниците. – Арестуването на Кръстевича. – Тостове в руското консулство за Съединението. – Чичагов дава мобилизационния план срещу Турция. – Убийството на дядо Райча. – Чардафон завежда Кръстевича в Голямо Конаре.

На 5-и сутринта Стефов слезе от лагера в Пловдив, за да види как вървят приготовленията. По пътя той срещна дядо Райчо, който му съобщи, че е получил заповед от правителството да замине за Голямо Конаре, за да пази руския консул. Преди обаче да замине, той искаше да се съветва със Захарий Стоянов, който преди няколко часа бе пристигнал и се криеше в къщата на Хр. Дюкмеджиева.[1] Тук стана едно

[1] Според заповедта от Пловдив Захарий биде арестуван в Пазарджишката околия. Секционният командир в Ихтиман подпоручик Попович заповядал да му ударят 24 пръчки, но старшият не изпълнил тая варварска заповед. Захарий биде докаран под конвой в Т. Пазарджик. Тук една тълпа, предводителствана от опълченците, принуди заместника на префекта Мишайков да го освободи. Захарий след това се върна тайно в Пловдив.

кратко съвещание. Дядо Райчо каза, че вместо да усмирява конарци, ще се присъедини към тях; сетне те излязоха със Стефова, а Захарий остана да пише прокламацията за утрешното събитие.

Подир обед Николаев и Стефов се върнаха пак в града. Стефов моли Николаева да не излиза от лагера, защото е възможно да го арестуват, но той не се съгласяваше. Предположението бе при това основателно. „Отивайки у дома – разказва Николаев, – срещнаха ме стражари, които ми казаха: „Г-н майор, има заповед за вашето арестуване." Вкъщи намерих Ал. Каблешкова, Муткурова и Бенева, които ми потвърдиха същото. Тогава аз се качих на кобилата си (тя е известна, защото бе принадлежала на Сюлейман паша) и по станимашкото шосе тръгнах за лагера. Минах с мъка Станимашката блатиста река; кобилата насмалко щеше да се удави. Пристигнах в лагера цял в кал: на белия ми кител не се познаваше вече боята."

През това време Стефов се трудеше да узнае от някой офицер паролата за през нощта. Началник на караулите бе кавалерийският поручик Никушев. От къщата на д-р Странски Стефов прати Михал Гешова да иска от Никушева тайнствената дума; подир малко пратеникът се върна и каза, че Никушев е готов да изпълни каквото иска от него комитетът, но като военен паролата не може да предаде. При тоя отговор Стефов кипна. „Кажи на Никушева – обърна се той към Михал Гешова, – че сега ще ида при него и ако ми откаже паролата, ще го застрелям." Ив. Хр. Гешов предложи тогава сам да иде при Никушева, който живееше наблизо. След няколко минути той дойде заедно с поручика, който съобщи, че паролата е „Дупница". Никушев пожела да говори насаме със Стефова. Доле до стълбите, в тъмното, той каза: „Натоварен съм да взема един жандармски взвод и един взвод кавалерия, за да пресрещам конарци: какво да правя? Да се присъединя към тях, да се предам или просто да отстъпя?" Стефов забележи, че най-добре би било да вземе тяхната страна. Никушев си помисли, сетне каза: „Ще отстъпя. Ако делото не сполучи, ще се оправдавам сетне, че въстаниците са били тъй многочислени, че не е било възможно да се стреля по тях."[1] Същия съвет даде на Никушева и Николаев, който му каза: „Помни, че преди всичко си българин, а сетне офицер!"

На часа 10 Стефов се върна в лагера, придружен от един от Паницовите черногорци, някой си Стефанович, който се бе облякъл в селски дрехи, за да не го познае полицията. На лагера бяха I и II дружина и учебният батальон. Офицерите бяха предупредени и се движеха трескаво в нощта. Стефов докладва на Николаева за положението. „Съобщих му – пише той в мемоарите си, – или по-добре излъгах го, че на помощ на марашчани ще са пристигнали вече от Перущица, Брезово и Мечкюр около 200 души въстаници." Стефов добави, че ако той не успее да се върне в лагера, Николаев да не го чака, а да върви срещу конака. Офицерите му пожелаха успех и Стефов тръгна обратно за града, придружен от своя вестовой и от Стефановича.

Какво правеше през това време правителството? То бе съвсем замаяно от бързото приближение на развязката. В провинцията властите бяха досущ деморализирани. „Администрацията, вяла и равнодушна; от нийде нямаше инструкции" – телеграфираше кап. Кънчев от Пазарджик. Той бе показал отначало голяма енергия, сетне се бе отчаял. „Боя се да не падна от изнурение на сили" – добавяше той в своята депеша. На часа 9 вечерта директорите се събраха на съвет в конака под председателството на Кръстевича. Заседанието се продължи до часа 11. Реши се да се пуснат конни патрули, които да пресекат всички съобщения на града с околността и да арестуват по улиците всички подозрителни лица. „В това заседание – пише един бивш чиновник в ру-

[1] Всичките тия подробности са заети из мемоарите на Стефова.

мелийската полиция, П. Иванов[1] – се взе решение да се изпрати едно телеграфическо съобщение до Портата, с което да се донесе, че в областта има силно вълнение против правителството и че местната власт (в случай на по-голямо усложнение) не щяла да бъде в състояние да запази реда и тишината. Според казването на един мой приятел, ординарец, чрез самия него то било изпратено в телеграфната станция (станцията се намираше в двора на конака, до самия караулен дом) и след пет минути генерал-губернаторът г. Кръстевич сам лично повикал ординареца веднага да отиде и да възвърне телеграмата, като казал: „Не трябва да се съобщава в Цариград. И аз съм българин: каквото стане, нека стане."

Същият Иванов дава любопитни сведения за настроението на руските офицери в тази паметна нощ.

Около часа 11 всичките руски офицери от Пловдивския гарнизон били събрани в помещението на централната полиция и се питали какво поведение да държат. Полицмейстерът майор Коростелев казал: „Аз нямам никакви инструкции и без заповед от висшето началство не мога да действам." Командирът на кавалерията капитан Дубовски заявил подир това: „Аз предадох ескадрона на вахмистра, нека той да прави каквото знае." По същия начин разрешил трудността и капитан Фрайберг, командир на артилерията. Съгласно с една неизменна руска традиция военните не знаеха какви са намеренията на дипломацията и в отсъствие на наставления действаха по своему. Някои от тях впрочем, като казака Дубовски, бяха посветени в съзаклятието и бяха обещали да стоят неутрални. Колкото за Чичагова, той се облече в парадна униформа, но не за да държи на населението една революционна реч против Румелия, както бе донесъл Ризов до комитета. В последния момент той се бе побоял да не би неговото демонстративно участие в преврата да постави Русия в голямо затруднение пред Силите и реши, без да се противопоставя на заговора, да даде на консулите впечатлението, че той е употребил всичкото си влияние, за да го осуети.

[1] П. Иванов, брошурата „Долу Румелия", София, 1906. Според нашите сведения от директорите само К. Величков отказал да подпише тази депеша.

Към часа 10 Чичагов отиде при Кръстевича и се бави дълго у него, докато старецът, комуто клепачите падаха от сън, му каза, че ще си ляга. Чичагов тогава му съобщи, че тази нощ ще бъде свален и че скоро конакът ще бъде обиколен от въстаници.

– Аз съм тук, за да бдя върху вашия живот – каза той тържествено.

Пашата се разтрепера като лист.

– Защо ми съобщавате това на мене – казваше той, – на мене, който 33 години съм служил вярно на султана. Аз не искам да ви слушам... Аз нищо не съм чул.

После той се обърна умолително към Чичагова:

– Дайте ми дума, че никому няма да кажете, че аз съм знаял по-рано. А сега идете си, за Бога, идете си скоро.

Говорейки тия думи, Кръстевич си събличаше дрехите, защото искаше, щото революцията да го завари в леглото му като човек, който нищо не е подозирал.[1]

Нощта бе неблагоприятна за едно съзаклятие: ведра, с високо и прозрачно небе. Патрулите можеха да наблюдават по цялото протяжение улиците, по които едва падаха от стрехите леки сенки. Градът изглеждаше спокоен: никакво външно предвестие за революция. Когато Стефов мина през Католическата улица, часът удари 11 и посетителите на цирка „Пизи" се разотиваха безшумно, а на вратата се издигаха бенгалски огньове. „Музиката – бележи Стефов – свиреше един чардаш." Дотук нищо съмнително: само един стра-

[1] Кръстевич разказвал тая сцена на г. П. Димитрова в 1892 г. в Цариград.

жар стоеше пред входа и гледаше благодушно как се пилее множеството по улиците.

Стефов мина през махалата, край Бунарджика, упъти се покрай гръцката църква в Мараша и влезе в двора на Гатевата къща. Според установения един ден по-рано план Гатев трябваше да го чака тук заедно с въстаниците от Марица. „От двора – пише Стефов – аз извиках: „Тодоре, Тодоре, Тодоре!“ Никой не се обади. Приближих се до прозорците, послушах – никакъв шум, нито движение. Заключих, че няма никого и че Гатев е из Русен-махала с въстаниците.“ Стефов тръгна към Русен-махала. Тъкмо на малкия площад при салаша (оттук един път води към Марица, а друг към Русен-махала), изскочиха 25-30 души стражари, обиколиха го с голи саби, викайки: „Стой!“ Стефов спря, а храбрият църногорец на Паница хукна да бяга, като изпусна на земята револвера си. „Кой си ти?“ – попитаха стражарите Стефова. Той си обади името. После им обясни, че те нямат право да вадят сабя срещу един офицер, нито да го спират по пътя и пр. Един човек в цивилни дрехи, подпрян на тояга, се показа тогава и каза: „Ние знаем кой си и къде отиваш. Това ни стига.“ „Ами ти кой си?“ – попита Стефов. „Той е таен агент“ – отговориха стражарите. „Мерзавец“ – извика Стефов и удари коня си в кариер. А патрулът се скри в шубарлака и взе позиция.

В Русен-махала Стефов не намери никого. При „Еди Кардаш“ похлопа на един дюкян, никой не се обади. Кучетата се събудиха, почнаха да лаят, навалиха върху Стефова. Той тръгна сега да удря от врата на врата; но никъде знак на живот: само сянката му вървеше плахо подир него. Най-сетне от един двор се чу глас. Стефов помоли незнайния човек да излезе да му покаже пътя. „Болен съм; не мога да стана“ – отговори гласът. „Няма ли друг човек вкъщи да ме насочи към Джумаята?“ – попита Стефов. „Няма, самичък съм.“ „Какво да правя? – пише Стефов, след като разказва тия перипетии. – Къде да се хлопа вече? А кучетата сѐ продължават да лаят. Приближавам се до един фенер, гледам часовника, часът

един. Времето бързо лети! Отивам на друга къща. Тропам, викам, пак никой не се обажда. Заключих, че правителството е взело мерки, заповядало е през нощта никой да не излиза. Отивам по-напред. Хлопам пак на друга порта. Този път бях чут. Но какво беше моето удивление, когато ми се отговори, че не може никой да излезе да ми покаже пътя. Казаха ми, че е страшно тази нощ и никой не смее и не трябва да излиза. Попитах тогава няма ли тук негде други хора, като исках да намекна за въстаниците. Един глас ми отговори, че не знае и може би, че има.“ Напразно Стефов моли невидимия свой събеседник да излезе на прага: той млъкна и всичко отново се спотаи в нощта.

Стефов продължи пътя без определена цел; излезе накрай града, стигна до една градина, търсейки с погледа си въстаниците. Той викаше: „Стефанович! Стефанович!“ Никой не се обаждаше. Престана и кучешкият лай.

Свиря с уста – разказва Стефов, – пея „Шуми Марица“, вслушвам се няма ли някой да се отзове негде – нищо. Мъртва тишина. Викам: „Гатев! Тодоре!“ – и пак се ослушвам – жива душа няма. Чувам по едно време, че часът бие 2. Възвивам от пътя по полето, дето на Св. Кирил и Методий ставаше народно хоро. В тъмнината нещо ми се мерна като човек. Изваждам револвера из джоба си и спускам коня към него.

– Стой там и кой си?

Отговаря ми някой уплашено и с детински глас:

– Аз съм човек, който ида от Дермендере.

– Стой и не мръдвай от мястото си или иначе ще стрелям в тебе.

– Ти ли си бе, Стефов? – ми се отговаря.

– Аз съм; а ти кой си?

– Нако бе, Нако, братът на Тодор Гатев.

– Какво правиш тук, дяволе? Казвай: где е Тодор? Где са въстаниците?

– В мечкюрските гробища – отговори той, но прибави:

– Пази се, защото тук в бахчите е пълно със стражари. Те тебе търсят, с някой офицер вървят, за да те арестуват, и ако не се предадеш, щели да те застрелят.

Нако обясни на Стефова защо никой не бе му се обадил от Гатевата къща. Гатев заедно с около 70-100 души въстаници побягнал в гробищата в Мечкюр, защото силни патрули, предводителствани от началника на пощенската станция Тодоров, кръстосвали улиците. В Гатевата къща останали само той, Нако, и Ив. Стоянович, който му казал: „Иди да намериш Стефова и да му кажеш да се пази, че махлата е пълна със стражари." Да иде в мечкюрските гробища, за да се срещне с Гатева, Стефов нямаше време, защото трябваше тамо да мине Марица, за да посреща четата на Чардафона. Той заръча на Нако: „Бягай оттук, припкай към гробищата и кажи на брата си да не ме чакат, ами да настъпват към града; гдето ще срещнат някой, който да им се противи, да стрелят; да завземат църквата „Св. Георги" и да бият камбаната, с една реч, да дадат тревоги и знак, че въстанието е почнало..." „Слушам" – каза Нако и скоро се изгуби в нощта. Но той не можа да стигне до гробищата: от бахчите скочиха стражари, заловиха го и го заведоха в участъка.[1]

Останал сам, Стефов се питаше къде да иде сега. След малко колебание той тръгна към Бунарджика. Слезе от коня, разведе го, извади сетне револвера и бавно даде един, два... пет вистрела – дано въстаниците, ако са дошли до Пловдив, да го чуят. Ослуша се той подир гърмежите; нищо не можеше да долови в далечината освен глухия ропот на кавалерийски патрули, които усилваха своя ход по улиците. Стефов напълни още веднъж револвера, за да стреля, но се спря, като се сети, че патроните ще му са потребни. „Сега за пръв път – пише той – ми мина през ума мисълта: ами ако

[1] В участъка Нако бе тъй ужасно бит, че брат му на другия ден трябваше да го налага с овчи кожи.

не сполучим? Тогава? Много, много, си мисля аз, един куршум в устата и – прощавай, Съединение и всичко."

Нощта бе вече станала тъмна. Стефов едвам виждаше пред себе си. Той вървеше по посока към града без път. „Конят захвана да пръхти – разказва той. – Огледвам се наоколо да видя от що се плаши, но не виждам нищо в тъмнината. Дърпам го един път (аз го водех за юздата) и си дигам крака да пристъпя, конят изпръхтя силно, дръпна се и аз полетях на възбог. Ставам и гледам отпреде си и що виждам? Една отвесна канара, която в мрака ми се видя, че е висока 30-40 метра!"[1] Стефов зави по друг път и слезе в Бунарджика, водейки коня си. Уплашеното животно трепереше като човек.

Близо до Бунарджика бе къщата на Дюкмеджиева. Стефов влезе да види дали тук не бяха се получили някакви известия. Той завари Захарий, че лежи на кревата изут. На миндеря от едната страна лежеше Дюкмеджиев, от другата Соколов, облечени двамата, но по чорапи. Стефов разказа своето безуспешно лутане по Русен-махала. Той пита Захарий Стоянова дали има някакво известие от конарци, от конуши или от Николаева. Нищо. Захарий, седнал по турски на леглото, скръстил ръце, тюхкаше. Тоя възторжен революционер бе страхлив човек. Той бе побледнял сега като восък. При все това той искаше да си даде кураж. „Аз вярвам – казваше той – в комитаджилъка на бай Иван Арабаджията и в кавалерската дума на Чардафона, сигурен съм, че те са вече край Пловдив, но как да влязат, когато градът е пълен със стражари?" Полицейската сила бе наистина много увеличена тая нощ в Пловдив. През деня бе докарана жандармерията от Пазарджик. Освен това бяха взети от лагера две роти от учебния батальон за патрули по улиците.

Захарий, замислен, продължаваше пак да стене.

– Още пет патрона имам – каза Стефов, – един ще

[1] Подир 6 септември Стефов отиде да види тая канара и намери, че височината ѝ не надминава 7-8 метра.

оставя за себе си и четирите ще гледам да пратя ако не другиму, то поне в търбуха на някой шпионин.

– Да, да – подемаше Захарий, – барем няма да берем срама.

Но пръстите му трепереха.

Стефов излезе из къщата на Дюкмеджиева заедно с поручик Соколова. С тях бе и едно момче на 15–16 години, племенник на Дюкмеджиева, което трябваше да съобщи на Търневи да бият камбаната на църквата в Каршияка. Двамата офицери минаха през еврейската махала, спряха се пред участъка, който бе до хамама при градската градина. Приставът им каза, че имало арестувани десетина души и че у едного у тях били намерени компрометирующи хвърчащи листове. Това бяха прокламациите на Захарий Стоянова, печатани в Южна България. Един словослагател, който ги бе скрил в пояса си, бе хванат от полицията, която ги намери у него при обиска. Стефов и Соколов минаха след това край конака: прозорците светеха още. Значи правителството бдеше. Когато те вървяха при шадравана за към Марица, от конака излезе Тодоров, началникът на пощенската станция, с 5-6 чиновници. Тодоров размени няколко думи със Соколова и изгледа подозрително Стефова, който бе се отдалечил. Сега вече по пътя за Каршияка имаше във всяко тъмно кьоше и патрул. Пред участъка Соколов пита пристава: не е ли чул 5–6 гърмежа? – Какви 5–6? – отговори приставът. – Петдесет, сто и повече!

Това бяха конарци, които приветстваха Пловдив.

Чардафон потегли от Голямо Конаре към часа 6 привечер. Със себе си той водеше 300–350 души. На тръгване четата бе сръбнала малко, предупредена, че по пътя никой няма да тури в устата си питие. „В Пловдив, заяви Чардафон, ще се почерпим, ако е рекъл Господ, от гръцкото вино на Треперко паша."

С Чардафона замина от Конаре и една героична мома, Делка Шилева, негова годеница. Дружината вървеше бърже и мълчаливо. Часа около 10 през нощта стана при село Царицово първата почивка. Тук войводата говори нещо като реч, в която препоръча за пример на момчетата Василя Левски, който, както е известно, в това село имаше квартира.

– Момчета! – каза той. – Тук, под тия брести, нашият мъченик дякон Левски е оплаквал България преди петнадесет години! Тогава той е бил сам в цял окръг, а днес ние сме 700 души, в Пловдив имаме 7000, а в княжеството милиони! От какво се боим? Напред, момчета! Поклонете се на земята, която е тъпкал този велик човек!

Дружината извика: „Бог да прости Левски!"[1] В Царицово отрядът на Чардафон се удвои. Към него се присъедини със своите хора Иван Арабаджията, известният стар деятел в комитетите от турско време. Оттук дисциплината стана още по-строга: Чардафон издаде заповед, щото до Пловдив никой да не говори, нито да пуши. Дружината цепеше мълчаливо росната трева на ливадите и оръжието ѝ блещеше под лунния блясък. Тя скоро доближи до Пловдив. Казал бе някой, че според един от условните знаци на полунощ ще се издигне пламък над града; но конарци не виждаха никакъв пламък; само тепетата блещукаха, както обикновено, с безбройните мънички светлинки на своите прозорци. Внезапно се чу глухо тънтене, което идеше по пътя откъм Пловдив. Чардафон изкомандва на хората си да легнат в тревата и да турят по един патрон в пушките си. Дружината обаче се смути; някои почнаха да изказват съжаления, че са тръгнали по такова опасно приключение. Тогава Делка Шилева скочи на крака и каза:

– Не ви е срам, стари мустакати мъже! Погледнете на мене, която съм слаба жена, най-млада помежду ви!

Никой не ѝ възрази. А тънтенето между туй растеше от минута на минута. Чардафон, пълзейки по ръцете си, обикаляше дружината и ѝ даваше инструкции. Ето че и непознатите приближават. Те са на коне и на гърбовете им

[1] Захарий Стоянов, ibid, стр. 245.

пушките лъщят в нощта. Дружината запрегна и тя своите пушки. Преди обаче Чардафон да изкомандва, авангардията, която той постави покрай пътя, изгърмя напосоки, без да мери; при тия вистрели идящата конница се спря за минута, сетне се обърна назад, удари на бягство. Скоро тя се изгуби, дигайки подире си дебели стълбове от прах. А дружината, възрадвана от тая лесна победа, даде още няколко залпове. Тя не подозираше, че бягството на тая конница се дължеше на съучастието на командващия отделението поручик Никушев.

До полунощ Николаев не знаеше какво става в града. Църногорецът Стефанович се яви по едно време при Николаева запъхтян и събщи, че Стефов е убит от един патрул, комуто не искал да се предаде. Стефанович бе преплувал Марица, за да стигне в лагера навреме. Той бе цял в кал и вода.

Николаев трябваше да чака уговорения сигнал, но той не се появи: камбаните мълчаха; никакви вистрели не се чуваха от града. Към часа 11 бе долетял ек от далечни гърмежи: това бяха залповете на Чардафоновата чета подир конницата на Никушева. Подир това нищо вече не се чуваше.

Николаев не искаше да чака повече. Той даде заповед да се бие тревога, дружините се построиха, въоръжени като за поход. Николаев заповяда да се изкара опълченското знаме, което бе се развявало на Шипка. Понеже милицията нямаше свое знаме, войниците го виждаха за пръв път.

– Войници! – извика Николаев, застанал пред фронта. – Ето вече 5–6 години как сме на служба в изкуствено създадената Източна Румелия, която е прямо подвластна на 500-годишния ни тиранин – султана, 5–6 години, казвам, сме на служба, но никой от нас не е заклеван в защита на отечеството ни. Тази нощ мен се падна честта да ви поведа против турското правителство. Аз ви заклевам в името на българския княз Александър I, в името на вашето знаме, че вие ще изпълните дълга си към отечеството и за потъпкването на турския полумесец. Да живее нашият вожд Александър I, да живее Съединена България!

„Заклеваме се!“ – викаха войниците. Те плачеха и целуваха знамето. Към 2 часа Николаев тръгна с дружините. По пътя той узна за пристигането на Чардафона от някои резервисти от Конаре, които бяха във втората дружина. Веднага подир това Филов получи записка от Никушева върху станалото. Николаев прати тогава няколко конници със заповед да пратят разезд и да кажат на Чардафона да настъпва.

Как щеше да стане влизането на Николаева в града? Щяха ли патрулите да му преградят пътя? Делото на Съединението щеше ли да вземе страшната форма на междуособна война? Тия въпроси терзаеха душата на офицерите. За щастие, преди да напусне лагера, Николаев получи заповед от Дригалски да вземе втората дружина и да влезе в града, за да пресрещне Чардафона и да разпръсне четата му. Николаев щеше да се яви значи в Пловдив като защитник на законността – и на Кръстевича. Дригалски не знаеше, че през деня правителството бе решило да арестува Николаева...

Към салханата Стефов срещна Николаева и му докладва за положението. Като го видяха, офицерите се провикнаха радостно: „Как! Ти не си убит?“ Стефанович се доближи до него без револвер, с мокри дрехи.

„Барабанщики и гарнисти, напред! – изкомандва Николаев. – Една юнашка песен, момчета!“ – обърна се той към войниците.

Под звуковете на музиката екна старата опълченска песен:

Напред, напред за слава
на бойното поле!

И дружините влезнаха в града.

Конакът имаше две големи железни врати: едната гледаше на юг, към Дановата печатница; другата на изток, към Марица и към Панаир хан. Николаев дойде откъм южната страна. Сетне конакът биде заобиколен отвсякъде. Ротата

на поручик Козловски зае пътя, който води за еврейската махала; другите роти се построиха откъм чаршията. Един взвод от ротата на поручик Зидаров биде изпратен да освободи моста на Марица, за да може да влезе Чардафон.

Часът бе 3. Вече почваше да се съмва. Въоръжени хора, някои от тях облечени като въстаници, изскочиха от къщите, тичаха по улиците, викайки: „Долу Румелия! Да живее княз Александър!"

Чу се по едно време: „Кръстевич избягал към Марица!" Николаев изкомандва на Никушевия полуескадрон: „Марш! Към Марица!" Конницата се спусна към реката с бяс: „Камъните пущаха искри под копитата на конете" – разказва Николаев. Подир малко Никушев докладва, че Кръстевич не е излизал от конака.

В двора на конака дружината на Якобсона (3 роти) бе наредена в разгърнат строй под командата на капитан Райчо Николов.

Майор Николаев извика: „Отворете тази врата или аз сам ще я отворя. Народът не иска вече да търпи турски паши." Яви се пред вратата зад желязната решетка полицмейстерът майор Коростелев.

– Майор Николаев – каза той, – здесь хранится жизнь генерал-губернатора.

Николаев отговори:

– Так, батенька, мы будем лучше хранит его чем вы.

После му добави да извести на Кръстевича, че е свален от народа, и да донесе ключовете.

Коростелев се върна в конака. Подир малко се яви Чичагов в парадна униформа. Като видя Николаева, той се обърна направо към него:

– Г-н майор, какво правите вий? Не знаете ли, че отивате против волята на императора?

После, като се отправи към войниците:

– Какво правите вий? За това ли руският цар ви даде пушки? За да стреляте срещу вашите братя?

Николаев пристъпи към Чичагова разтреперан от ярост и изкрещя:

– Как смеете вий да ми държите такъв език пред моите войници? Не забравяйте, че стоите пред една революционна войска. Аз зная своя дълг. А вам неугодно ли – убираться!

Николаев бе тъй разярен, тъй заплашително звучеше неговият глас, че Чичагов инстинктивно взе под козирог и промълви:

– Слушам!

След това наведе си главата и изчезна.

Коростелев се яви подир това и каза:

– Ключовете от голямата врата ги няма, г. майор!

– Дайте тогава ключовете от вратата, отгдето е влязъл Чичагов.

Коростелев не мръдваше. Очевидно бе, че той искаше да протака работата, дорде се съмне съвсем.

– Вий се надявате на ротите, които са вътре – попита Николаев. – Е, добре, чакайте да видиме.

Той се приближи до вратата и извика:

– Момци, слушайте! Да живее Негово височество княз Александър, ура!

– Ура! – отговориха войниците от Якобсоновата дружина.

Като констатира, че цялата войска е за преврата, Коростелев даде заповед да се отвори вратата. Един унтерофицер донесе ключовете. Посред гръмогласни викове Николаев влезе в конака заедно с войската и народа.

Малко преди това бе се показал на улицата Дригалски паша, придружен от Радко Димитриева и поручик Вълнарова. Минавайки край ротата на Козловски, той забеляза, че не му се отдаде чест. Учуден, той се упъти към Николаева и му се оплака. Николаев му разправи, че войската има сега друго началство. Докато Николаев даваше тия обяснения, Стефов, енервиран от силните вълнения на тази нощ, извади револвера и стреля в краката на Дригалски. „Pardon, pardon!" – извика пашата и изчезна. Той отиде в щаба на мили-

цията да пише рапорт против непокорните офицери.

Между туй Чардафон още не бе успял да влезе в Пловдив. На моста, по който той трябваше да мине, една полубатарея бе взела позиция под командата на поручик Хр. Иванов. Артилерийският взвод зареждаше оръдията, за да стреля срещу четата, която стоеше на другия бряг на реката с развято знаме, когато поручик Зидаров, изпратен от Николаева, се яви с една рота, за да освободи моста. Ротата пристигна с викове: „Да живее княз Александър!" Артилеристите им отговориха с ура! Войниците от двата рода оръжие почнаха да се прегръщат с думите: „Хайде, честито да е!" Чардафоновата дружина мина моста триумфално, пеейки популярната Вазова песен:

Тих бял Дунав се вълнува,
весело шуми...

и се отправи набързо към конака. Зидаров се отдели с един взвод от ротата и тръгна да завземе телеграфната станция, в която се настани веднага Ив. Стоянович.

Конарската дружина влезе в конака с голям салтанат. Въстаниците, с бели китки на калпаците, се построиха в двора и развяха високо знамето. Чардафон, с гола сабя в ръка, мъчеше коня си, за да се изправи на задните крака. Адютантите му го обикаляха почтително. Коростелев се показа отново в двора; Чардафон му извика:

– Какво прави още пашата, та не слиза? Кажете му да се не мае, че ей сега ще да кимна на момчетата да обърнат конака на прах и на пепел!

А момчетата, сякаш за да подкрепят тия думи, викаха: „Де си, Треперко, да излезеш, да ти целунем скутовете?"

Кръстевич бе още в своите покои и никой от въстаниците не бе се явил при него. „Аз не исках да вляза, разказва Николаев, за да не се даде на преврата военен характер. Не искахме да се каже в Европа, че сме извършили едно пронунциаменто. Затова се разпоредих да се бият камбаните по църквите, за да се събере народът; в същото време пратиха Стефова да доведе Захарийя Стоянов." Стефов пише в своите мемоари, че с мъка накарал Захарийя да се облече и да тръгне с него. Най-сетне Захарий се довлече и заедно с Ив. Андонова и със Стойчо Попова влезе при генерал-губернатора. Минаха се след това десет минути; от конака не се чуваше никакъв знак на живот. През това време тълпата, която постоянно се увеличаваше, викаше: „Долу Кръстевич!" Николаев изгуби търпение.

– Поручик Стефов – извика той, – иди да видиш вътре какво става. Генерал-губернаторът трябва по-скоро да се изведе.

Стефов слезе от коня и се качи бърже по стълбите на конака. В салона стояха тримата „пратеници на народа" и приказваха със зетя на Кръстевича, гърка Александридис. Когато Стефов влизаше, на вратата на неговите лични апартаменти се показа пашата. Той се ободри малко, когато видя Стефова, заключавайки от почтителното държане на офицера, че той е дошел да го защитава. Но Стефов му обясни, че народът е обявил Съединението под скиптъра на княз Александра и че милицията е прегърнала това патриотическо дело.

– Вий лично и вашите домашни са под нашето покровителство – прибави Стефов. – Николаев е взел всички нужни мерки. Но побързайте да излезете. Вашият собствен файтон е впрегнат и ви чака на вратата.

Докато Стефов даваше тия обяснения, Захарий потупваше стареца по рамото и му казваше:

– Така, така е, бай Кръстевич! Познавате ли ме кой съм? Аз съм Захарий Стоянов, редактор на Б о р б а. Ама, хайде, сега излазяйте!

– И аз съм българин – забележи Кръстевич. – Ако аз съм изгубил всичко, то поне народът спечели.

– Да, да, знам – прекъсна го Захарий, – и ний нямаме нищо против вас, а сме само против пашата.

Кръстевич бе приел странните свои гости по халат;

сега той почна да се облича, но ръцете му трепереха и той не можеше да тури дрехите си. В това време нетърпението се усилваше в двора и виковете „Долу!“ цепеха дрезгавото небе. Стефов помогна на стареца да се облече по-скоро. Последният обаче си науми за скъпоценната табакера, неотдавна подарена нему от султана, и почна да я търси. Табакерата бе успял да скрие зетът на Кръстевича Александридис; той я извади и я даде на пашата. Тогава, като си тури шапката на главата, губернаторът излезе вън.

Щом той се показа на вратата, екна от хиляди гърла едно гръмогласно, екзалтирано, диво „Долу!“ Едно „Долу!“, казва Захарий, каквото на сто години еднаж се чува. Сам Николаев бе свалил фуражката, махаше я във въздуха и викаше колкото му глас държи: „Долу!“ Мутkуров, флегматична фигура[1], дърпаше си единия мустак, казвайки: „Излишни са тия работи!“ Разтревожен от тая експлозия на народните чувства, Кръстевич трепереше с цялото си същество. Той едвам можа да слезе от стълбите. Тук, пред вратата, го чакаше файтонът. Когато той пристъпи да се качи на него, конете, уплашени от виковете, почнаха да се изправят на задните си крака. Най-сетне той успя да се намести. Веднага дружината на Чардафона обиколи колата с голи саби и образува жива стена около нея. Когато файтонджията се готвеше да тръгва, двама конарци разбутаха навалицата и отвориха път за Делка Шилева, която се качи в колата и седна надясно от пашата с извадена сабя в ръката. Тая сцена, устроена от дядо Райчо и от Чардафона, много се понрави на публиката, която викаше „Браво!“ Пашата обаче бе крайно огорчен, загдето туриха да го придружава една селянка, и се оплака от това унижение:

– Това вий ли го правите, Николаев? – обърна се той към майора.

[1] Захарий казваше за Мутkурова: „Догдето да отвори устата си, Узунчаршия се затваря.“

Но тълпата го пресече:

– Хората ти правят чест, като ти дават мома.

Посред шумен смях и викове колата потегли най-сетне, конвоирана от Чардафона.

От конака Николаев, Стефов, Захарий и другите автори на преврата отидоха в градския съвет, за да изберат привременно правителство. В едно заседание в Дермендере комитетът бе решил, че председател на привременното правителство ще бъде д-р Ст. Чомаков. И сега всички посочиха на него. Но той каза, че е много стар за такъв един активен пост, и препоръча като най-подходящо лице д-р Странски. Събранието посрещна това предложение хладно, без да го одобри или да го отхвърли. Когато се състави листата за временното правителство, Странски взе перото и срещу думата председател подписа името си. Д-р Чомаков се съгласи да остане като подпредседател. Членове бяха: майор Николаев, майор Филов, майор Райчо Николов, Я. Груев, К. Пеев, д-р Янкулов, З. Стоянов, Д. Юруков, Г. Данчев, А. Самоковец и Г. Бенев.

Новосъставеното правителство обяви своя състав с особена прокламация. Друга една прокламация, издадена от д-р Странски, канеше всички граждани на Южна България, на възраст от 18 до 40 години, да се явят в комендантското управление на своята дружина с въоръжението и облеклото си. За главнокомандующ на войската биде посочен единодушно от всички майор Николаев. Неговото назначение се обяви също с особена прокламация.

Народът ликуваше през това време. По улиците се раздаваха прокламациите на Захарий. От всички страни се издигаха в утринното небе викове: „Да живее княз Александър! Да живее Съединена България!“ Слънцето бе изгряло; денят бе чудесен – ден на победоносна революция и на народно щастие. Скоро гръмнаха и музиките.

На излизане от градския съвет военните биdоха поканени в руското консулство. Тук бяха събрани всички руски офицери. Една разкошна, трапеза със закуски бе сложена в

столоваята. Отвориха се бутилки шампанско; държаха се наздравици за Съединението. Българи и руси се приветстваха взаимно, при пълна сърдечност. Николаев написа тук една телеграма до княз Александра от името на офицерството. Руският гавазин я занесе на станцията.

В една съседна стая бе сложена картата на Румелия и Чичагов сочеше на българските офицери пунктовете, гдето трябва да стане съсредоточението срещу Турция. Николаев помоли Чичагова да разреши на руския капитан Вл. Петров, зет на д-р Чомакова, да дигне моста при Харманли. Чичагов се съгласи; Петров замина веднага със специален локомотив и свърши на другия ден мисията си.

Когато ний разисквахме върху военните приготовления – разказва генерал Николаев, – чух, че в антрето някой вика: „Ама това е подвеждане! Това е измама! Ний сме излъгани!" Отворих вратата, виждам, това бе Ив. Ст. Гешов. Той се обърна към мене: „И ний сме българи – каза той, – и ний не сме против." „Добре – отговорих аз. – Така трябва да бъде." „Като е тъй – продължи Гешов, – Съединението нека бъде обявено от Постоянния комитет." Аз му възразих, че Постоянният комитет вече не съществува и че те могат да подкрепят делото като частни хора. „Разбира се, разбира се" – отговори Гешов и отиде в трапезарията. Там бяха д-р Хаканов и другите членове на падналото правителство.

От консулството Николаев отиде на гарата. Началникът на гарата бе някой си Визер. Николаев му каза да приготви няколко трена, защото ще се праща войска в Харманли; но той отказа под предлог, че телеграфическото съобщение било пресечено между станциите. Тогава Николаев издигна по-високо гласа си и го заплаши. „Аз съм главнокомандующият – каза той – и ви напомням в какво време живеем." После той заповяда: „Ще турите под пара един локомотив, вий ще се качите и подир вас ще върви трен с една дружина. Формирайте по-скоро трена." Визер, стреснат от тоя тон, се подчини. Тъй се изпрати първата дружина на границата.

След това Николаев отиде в телеграфната станция и даде заповед да се съсредоточават войските в четири пункта: Харманли, Търново-Сеймен, Ямбол и Казъл-Агач.

Пловдив през това време бе в упоение. По улиците минаваха патриотически шествия. На някои площади се завиха хора. Импровизирани оратори държеха речи върху народния идеал. И всеки пет минути се издигаха викове „Да живее!" и „Долу!" Радостта бе голяма, че превратът се извърши без кръвопролития, и даже без никакви сериозни конфликти. За зла чест, подир обед се случи едно произшествие, което окървави спомена за тоя лъчезарен ден.

Към часа 2 Дядо Райчо отиде да завземе пощенската станция. Началникът на станцията Тодоров бе върл партизанин на правителството, единственият, който бе се опитал да осуети преврата. През цялата нощ той бе скитал като бесен по улиците, по тепетата, край Марица, дебнейки революционерите. Успехът на революцията бе го ожесточил сега до лудост.[1] Когато видя Дядо Райча в станцията, Тодоров се побоя да не го арестуват и тръти да бяга, гдето му видят очите. Дядо Райчо хукна подире му. Захвана се по пловдивските улици яростно гонение. Тичайки, те стигнаха до Джумаята. Тук Тодоров, на когото очите изскачаха от орбитите, се обърна срещу своя гонител и даде върху му няколко выстрела. Един куршум улучи Дядо Райча в главата и го повали мъртъв.

Выстрелите събраха много народ на площада. Тълпата, като видя трупа, облян в кръв, с разбито чело, от което мозъкът течеше, дойде в изстъпление. Тодоров бе се скрил в едно кафене. Измъкнат оттам, той биде разкъсан. Множеството се пръсна оттук по улиците, ревящо: „Смърт на пре-

[1] Тодоров толкоз повече се боеше от новия режим, защото бе извършил злоупотребления в касата на станцията.

дателите!" Но временното правителство взе мерки, за да не се упражнят никакви репресалии.

Някои читатели ще се попитат – както в романите, – какво правеше през това време Чардафон с Кръстевича? Конвоираше го за Голямо Конаре. Но макар да бе получил заповед да мине веднага моста при Каршияка и да напусне града, Чардафон устрои на своя глава едно недостолепно карнавалско шествие; той води разтреперания старец пред всички консулства, следван от една многобройна тълпа, която викаше: „Долу!" Като наближи шествието до руското консулство, виковете взеха по-буйна и по-застрашителна форма и колата вървеше по-бавно, „за да могат – казваше Чардафон – да видят по-добре от консулството плачевното състояние на своя верен човек". Най-сетне по намесата на Захарий Стоянова и на Муткурова, на които д-р Чомаков забеляза колко тия сцени са недостойни за извършеното велико дело, Чардафон се реши да напусне града не без да отправи някоя остра дума по адрес на „благоразумните".

По пътя за Конаре Чардафон караше, без да бърза. Наместо да върви за определеното място, той се отби в с. Царцово нарочно.

– Прочуто е това селце, дядо Кръстевич – говореше той на своята жертва. – Чисти българи живеят в него, ни една черна душа не се намира вътре! Как ще да речете, Ваше превъзходителство?

– Е, да! Има такива села – отговори превъзходителството и въздъхна.

– Сарпъ българи са! Не ща аз шега! Хее, видиш ли оная малка къщичка, без прозорци? Там живее дядо Иван Арабаджията, стар български комита. Фараон човек е той. Кола и рала е правил, за да вземе пет пари и да нахрани нашия светец и господ Васил Левски. Где такива българи! От едната страна натовари тях, а от другата Румелия, по-тежки ще да дойдат! Твоя милост трябва да го познаваш? – обърна се той въпросително към Кръстевича.

– Да... Чувал съм го – отговори пашата, като с кърпеден да излязоха тия четири думи из устата му.

– А с Васил Левски познаваш ли се, Ваше превъзходителство? – попита Чардафон от един път, като че от сън да се бе събудил. – Ах, где като него човек? Три града да бяха изгорели, само тоя да останеше жив! Тоя хаджи Иванчо, турска паница – гробът да му се провали! Той му изеде главата. Фараонията[1] много изгуби с тоя мъж; няма да се роди втор българин като него. Виждаш ли там хее, ония зелените брястове, които са до пътя? Там той е лежал на зелената трева по цял ден, додре се мръкне. Един път, малко останало да умре сиромахът от сърцебол, защото често страдаше от тая болест. Чувал си ти по всяка вероятност за тая българска звезда?

– Далеч ли е още Конаре? – попита пашата, вместо да отговори.

– Ама ти почиташ ли тоя човек, дядо Кръстевич? – запъва се и пита войводата.

– Разбира се – отговаря злочестият дядо Кръстевич.

– Да живееш, Ваше превъзходителство – допълни Чардафон.[2]

С такива разговори, в които Чардафон влагаше известна доза от ирония, но и много естествен възторг, конвоят с високия пленник пристигна в Конаре. На пашата биде определена квартира в една от най-сносните къщички в селото; наоколо бидоха поставени караули. След като даде разни разпоредби, Чардафон влезе при пашата и го пита дали има нужда от нещо.

– Дядо Кръстевич – каза той, – аз мисля, че вие като стари хора, за да не се сакълдисвате, ще му ударите едни табли? Аз ще ви намеря и табли, и човек, който да ги играе.

[1] Т. е. хъшовете патриоти.
[2] Захарий Стоянов, стр. 269-270.

Таблите бидоха скоро донесени и подир няколко часа от пристигането си жертвата на една революция, пашата, ограбен от своята власт, хвърляше с трескава ръка заровете, следящ с щастлив трепет техния каприз: той печелеше...

IV

СЪЕДИНЕНИЕТО И РУСИЯ

Постъпките на Кояндера пред княза и Цанова против Съединението. – Князът пристига в Пловдив, посрещнат от Игелстрома и Чичагова. – Князът в джамията в Пловдив. – Отзоваването на руските офицери. – Руското обществено мнение и Съединението. – Аксаков в полза на революцията. – Депутация от Съединена България при руския цар в Копенхаген. – Виговорът на Гирса. – Речта на Климента пред Александра III. – „О разъединений и речи быть не может." – Гирс забранява на депутацията да иде в Русия.

На 6 септември княз Александър бе в летния си дворец Сандрово, при Варна, когато получи от Пловдив следната депеша:

Днес Съединението прогласено по цяла Румелия в името на Ваше височество. Правителството съборено. Живейте! Ваши верни поданици.

Временното правителство

Князът не очакваше тъй скоро революцията, но той нема нито минута за колебание. Той бе млад и обичаше славата, а делото бе народно. Имаше ли надежда то да успее? Във всеки случай то бе единственият останал шанс за него да спаси престола си. В същия час той отговори, че тръгва за Търново, отгдето ще прати официален акт за Съединени-

ето, и че моли привременното правителство да запази реда и тишината в Румелия, докато той да пристигне в Пловдив. „Бог да е с нас!" – свършваше телеграмата. Едва-що бе изпратен отговорът в Пловдив, по телеграфа се обадиха от София министрите Цанов, Радославов и Кантакузин, събрани в станцията. Те питаха княза:

Известието за революцията се разпространи в страната. Каква линия на поведение ни предоставя Ваше височество? Можем да очакваме всяка минута да ни питат от Пловдив: какво ще бъде нашето поведение и ще можем ли да им помогнем? Г-н Каравелов се намира в Търново, на телеграфния апарат. Чакаме заповеди на телеграфната станция.

За министрите в княжеството революцията бе една голяма изненада. Без съмнение те знаеха, че в Румелия се води агитация за съединението; някои от тях навярно бяха слушали и за нейния комитет в Пловдив, тъй като Илия Куртев не бе могъл да не се похвали на либералите в София, с които постоянно дружеше, че се готвят големи събития; но никой не предполагаше, че тия събития ще се разразят тъй скоро.

Най-изненадан от всички бе Каравелов. Наистина, във Варна князът му бе съобщил за мисията на гостите, които тъй безцеремонно го бяха посетили в Шуменския лагер, но Каравелов бе възразил, че една революция в Пловдив би била в тоя момент едно безмерно нещастие за България. „Той помоли княза да се не ангажирва в нищо и да замине незабавно за Търново, за да помоли г. Стамболова да иде в Румелия, та да убеди деятелите да не правят нищо, защото страната би се изложила на опасност.[1] Пътувайки за Търново в един файтон със Ст. Заимова, тогава шуменски окръжен управител, Каравелов му разправял с много ядосан език, че агитаторите за Съединението били пройдохи и че самото им дело било вагабонтско. Между другите причини, които той давал за неблаговременността на една революция, било бюджетното състояние на България: „Трябва преди всичко да ми оставят време да поправя финансите" – заключавал той. Но пристигайки в Търново, той узнава, че Съединението е вече прогласено: дюкяните са затворени, камбаните бият: една хилядна тълпа го среща по пътя с виковете: „Да живее Съединението! Да живее Каравелов!" Каравелов се качва тогава в правителствения дом и държи оттам на многолюдието една импровизирана реч, която свършвала с думите: „Тая година в Тракия, догодина в Македония!"

Наистина, пред стихийния ентусиазъм, който люлееше стария престолен град и който не можеше да не е залюлял и цялата страна, Каравелов разбра мигновено, че всяко противостоение от негова страна би било не само безполезно, но и престъпно. „Негодуванието, което щеше да пламне от Варна до Цариброд и от Дунава до Балкана – пишеше той по-късно, – щеше да събори и княз, и министрите, и тогаз, при анархията в Румелия, щеше да настане анархия и в самата България."[1] Щом се свърши манифестацията, Каравелов се затече в телеграфната станция да пита в София какво е станало в Румелия. Цанов му разправи накратко главните моменти на революцията, като добави, че румелийската войска се мобилизира и ще се съсредоточи в Ямбол, Бургас и Търново-Сеймен. „Веднъж фактът станал – отговори Каравелов, – трябва да се вземат всички мерки, за да се спаси положението на братската страна." След това Каравелов почна да говори по телеграфа с княза. „Моето мнение е – заявяваше князът, – че не мога да не приема Съединението. Предлагам да дам немедлена заповед да се мобилизира войската, да тръгна с вас наедно за Пловдив и да се вземе в ръце управлението на страната." Следвайки една щастлива ми-

[1] Търновска конституция, 19 юли 1888.

[1] Търновска конституция, 23 юли 1888.

съл[1], която упражни върху отношенията с Турция много благотворно влияние, княз Александър поиска съгласието на Каравелова да отправи от Пловдив един циркуляр до Силите, за да им съобщи, че признава сюзеренните права на султана и че Съединението не съдържа никаква враждебна цел спрямо Турция. Каравелов одобри тоя план. Освен това двамата решиха да се мобилизира войската в княжеството и да се свика Народното събрание на извънредна сесия за 10 септември. Същия час князът тръгна за Търново през Русчук. Преди да напусне Варна, той изпрати една телеграма до руския цар, молейки го да даде на българския народ своята мощна подкрепа.

Какво поведение щеше да държи Русия? Това бе въпросът, който с голямо безпокойство си задаваха всички в България, от министрите до последния гражданин. Руският агент в София Коядер нямаше никакви инструкции. На основание на тоя принцип на дипломацията, според който всичко, което не е позволено изрично, е забранено, той се опита на своя отговорност да въздържи княза от всяка намеса в революцията, докато се получи някакво известие от Петерберг. Той посети[2] Цанова и му заяви, че преминаването в Румелия даже на един войник може да даде повод на турците да навлязат и те с войската си и да лишат Европа от възможността да действа в Цариград по примирителен начин. Съветите на Коядера не бидоха обаче последвани и военният министър получи заповед да почне мобилизацията.

Положението на Кантакузина бе още по-трудно от онова на Коядера. Като министър на княз Александра той трябваше да изпълнява неговите заповеди, но като руски генерал можеше ли той да вземе участие в едно революционно дело, насочено срещу договорите? При отсъствието на инструкции той реши да изпълнява своя дълг като военен министър на България. По искането на княза той предписа на втория конни полк от Шумен да тръгне веднага за Търново, а оттам с усилен ход да замине за Пловдив. Пет пехотни полка, един артилерийски полк, един кавалерийски полк получиха също заповед да минат границата. В кавалерийския полк имаше четирима руски офицери. Коядер, боейки се да не би тяхното присъствие да компрометира руската дипломация пред Портата и пред Европа, направи един последен опит да спре княжеските войски от едно навлизане в Румелия: с тая цел той отиде лично в телеграфната станция, където завари министрите, и в тяхно присъствие настоя пред княза да не бърза със своите решения. Князът отговори, че неговите решения са безвъзвратни, и Коядер напусна станцията, крайно раздразнен от своя неуспех.

[1] Телеграмите между княза и министрите са заети от архивата на Министерството на външните работи.
[2] Правительственый вестник, 5 октомври 1885, дописки от София.

Докато министрите се съвещаваха в телеграфната станция, прехвърляйки през ум разните трудности на положението, столицата ликуваше. Новината за Съединението биде разпространена от една притурка на Д. Петкова, която свършваше с тоя позив: „Княже! От тебе искаме ний сега да дадеш заповед на войската да тръгне за румелийските граници. Ти трябва да покажеш сега, че си достоен господар на нашето общо отечество. Честта и бъдещето на България викат към тебе днес.“ Скоро след това се пръсна една покана за митинг, подписана от П. Р. Славейков, Т. Иванчов, К. Кушлев, Авр. Горанов, Д. Ножаров и Д. Петков. Митингът стана на Александровския площад, пред двореца. Народът идеше с песни и знамена и се вълнуваше като море. На едно знаме от едната страна бе написано: „Да живее Съединението!“ А от другата страна – един разярен лъв, грубо изписан, тъпчеше с краката си един полумесец. Митингът се откри от дядо Славейков, бурно приветстван от многолюдието; сетне говориха и неколцина либерали: Т. Иванчов, Кушлев, Соколов, Саранов. В митинга взеха участие и консерваторите. От тяхно име Греков държа една реч, пълна с вълнение и с достойнство.

Българското правителство начело с Н. височество княза – каза той – благосклонно е приело извършеното от тях и им обещали братска поддръжка. (Гласове: Да живее князът!) Сега нам не остава нищо друго, освен да поддържим правителството в патриотическата му постъпка, която е решило да направи. По-стар от мене в народните работи человек (той сочи Славейкова) каза, че трябва да се забравят всичките страсти и че целият български народ трябва да стане като един човек. И аз повтарям, че в тази минута, каквато е мисълта на едного, такава трябва да бъде на другиго. Всички трябва да се последваме, без да гледаме кой на коя партия принадлежи и какъв е бил напред.[1]

От водителите на Цанковата партия никой не се вести на митинга. Разнесе се по града мълва, че те не одобрявали Съединението, защото то станало без съгласието на Русия. Тая им враждебност спрямо едно народно дело, мечтано от години, сбъднато сега като по чудо, предизвика у либералите голямо ожесточение. Когато на 7-и заранта д-р Данев и Франгя тръгнаха за Румелия, Ив. Славейков предизвести временното правителство да ги следи, а от Ихтиман Ризов телеграфира на З. Стоянова да даде заповед за тяхното арестуване.[2] Те бидоха действително арестувани и от Пазарджик върнати обратно в София.

В общата радост на страната тия дисхармонични ноти заглъхваха. Княжеството преживяваше наистина дни на несвестен възторг. Целият народ бе обхванат от тая странна екзалтация, която прилича на ярост и която е опиянението на суровите раси. От всичките градове се изпращаха до Захарий Стоянов в Пловдив и до временното правителство насърчителни телеграми. А към княз Александра се издигаше от цяла България един вик на национално обожаване. Князът тръгна от Варна на 6-и привечер. Едно голямо множество се бе стекло да го съпроводи. Гарата бе накичена със зеленина и илюминирана. Когато тренът потегли, князът излезе на един прозорец, свали фуражката си и почна да се кръсти. Той се кръсти мълчаливо и бавно, дордето тренът се отдалечи съвсем; тълпата, заразена от това религиозно тържествено настроение, пълнеше вечерния здрач с френетически викове.[1]

[1] Търновска конституция, 7 септември 1885.
[2] Архив на Възраждането, стр. 333.

Князът мина през Русчук и на 8-и стигна в Търново, гдето го чакаха Каравелов и Стамболов. Тук той прие К. Калчева и д-р Янкулова, пратени от временното правителство като депутация. В Търново Стамболов съчини княжеската прокламация към българския народ, главният пасаж на която бе:

> Като имам предвид благото на българския народ, неговото горещо желание да се слеят двете български държави в една и постигането историческата му задача, аз признавам съединението за станало и приемам отсега нататък да бъда и се именувам княз на Северна и Южна България.

Княз Александър стъпи в Румелия, придружен само от двама адютанти, от един стражар и от денщика си Димитри. В Калофер го чакаше конвоят му, който се присъедини към него. Стройните гвардейци будеха със своята гиздава униформа голямо и радостно любопитство у румелийското население. Но погледите бяха главно насочени към княз Александра, необикновено красив, с тая екзалтирана красота, която дава рискът.

Князът очакваше с голямо безпокойство да види какво ще бъде спрямо него поведението на русите в Румелия. В разрез с Кояндера, те се държаха крайно симпатично. Чичагов, който бе служил заедно с княза в отряда на Гурко и бе

[1] По разказа на г. П. Станчев.

направил заедно с него похода през Балкана, излезе да го чака на Карловските бани: те се целунаха братски и князът го взе в своя файтон. Игелстром също бе излязъл на 18 километра вън от града, за да поднесе на княза своите приветствия. Колкото за посрещането в Пловдив, един европейски журналист, който присъствал на него, кореспондентът на Independance Belge, разказва, че народният възторг надминавал всяко въображение.

С пристигането на княза в Пловдив временното правителство сложи своя мандат. Същия ден князът назначи д-р Странски за княжески комисар, като му даде за помощници двама популярни старци: П. Р. Славейков и Йоаким Груев. Всички чиновници в Румелия бидоха утвърдени в техните длъжности; всички областни учреждения останаха непокътнати; само митницата между Румелия и княжеството биде вдигната. Тъй преходът от старото положение към новия ред биде извършен без усложненията, неминуеми при едно преустройство. Само прогласяването на военното положение и учредяването на военни съдилища показваше, че управлението в областта е революционно.

Тежестта на военното положение впрочем не се чувстваше никак. Румелия бе прегърнала единодушно Съединението; за никакво давление върху населението нямаше нужда. В Копривщица бидоха арестувани на първо време бившите директори Бобчев и Маджаров, но Каравелов даде заповед за тяхното освобождение веднага щом те се оплакаха на него. Никакво препятствие за благополучния изход на революцията не можеше да има от страна на населението: опасността можеше да дойде само отвън и на първо място от Турция.

Когато комитетът кроеше своето начинание, той бе помислювал за тази опасност, но без да се спре сериозно на нея. „Никогаж – пишеше Гатев на 3 септември до един съзаклятник в Харманли, – никогаж разкапаната Турция не ще бъде оставена да прави второ опустошение на Балкана. Това

Захарий Стоянов

БОРБА

НЕДѢЛЕНЪ ВѢСТНИКЪ

В. „Борба“, орган на БТЦРК. Пловдив, 1885 г.

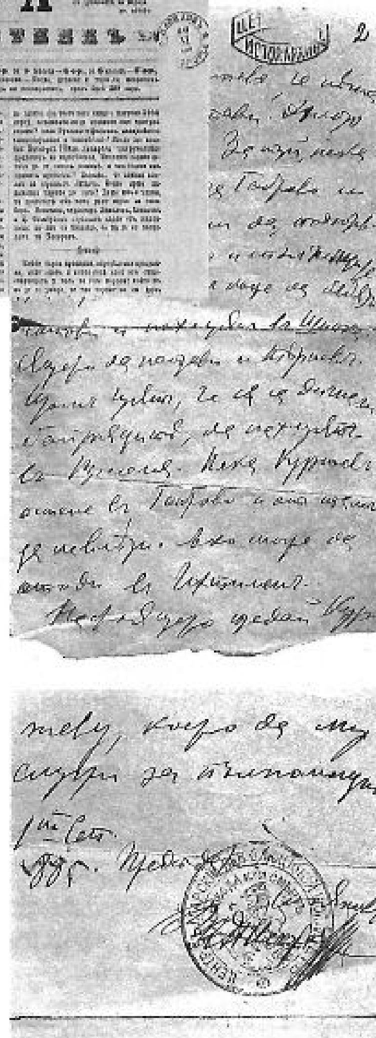

Писмо-пълномощно във връзка с подготовката на Съединението, подписано от Захарий Стоянов, 1 септември 1885 г.

не от себе си го казвам – то се знае от високото място – впрочем говорили сме достатъчно по тоя предмет.“[1] След свършването на революцията обаче перспективата на една турска намеса почна да смущава комитетските кръгове, толкова повече че княз Александър не можа в това отношение да им донесе никакво успокоение, бидейки сам в най-тревожна неизвестност.

Първата мисъл на временното правителство бе за отбраната на областта. Под ръководството на Чичагова, който съобщи мобилизационния план срещу Турция и до отзоваването си играеше ролята на истински главнокомандуващ, се взеха енергични мерки, както в първия период на всяка революция. Народният ентусиазъм помагаше впрочем за подобни героически средства. На прокламацията на д-р Странски, която викаше под знамената всички жители от 18- до 40-годишна възраст – един спомен от позивите на Конвента, – се откликна с готовност цялата страна. Съсредоточаването на по-важните стратегически пунктове откъм Турция почна веднага и по границата почнаха да се издигат укрепления като по чудо.

В княжеството владееше същият войнствен възторг. От всички градове пристигаха в София доброволци: кои въоръжени с мартинки, кои с берданки; едни с чизми, други с опинци; всички препасани с патрондаши, с торби на рамо, накривени и украсени с лев калпаци – весели и живописни групи, които маршируваха неуморно по столицата, пеейки „Шуми Марица“.[2]

Първият батальон от доброволци биде образуван от поручик Соколова, отличенец от Руско-турската война. В понеделник, на 9 септември, на часа 1 подир пладне, батальонът се построи на Александровския площад пред двореца. Начело

[1] Архив на Възраждането, т. II, стр. 283.

[2] Chrarles Roy. Souvenirs politiques et militaires de Bulgarie, 1887, стр. 28.

брой на Самозащита, почнат в Пловдив на 10 септември, Ризов пишеше, че ако от пловдивската революция остане само една печалба – заминаването на руските офицери, – и то ще бъде достатъчно. Тоя единствен брой биде конфискуван от полицията. В София полицията осуети също и една враждебна манифестация, която Д. Петков се опита да устрои пред руското консулство и пред дома на Кантакузина. Правителството, дълбоко смутено от заповедта на императора, боящо се от нови репресалии, потушаваше немилостиво всичко, което можеше да мине за предизвикателство спрямо Русия. Същото тревожно настроение владееше и между депутатите, които се събраха в София на извънредна сесия.

Събранието биде открито на 10 септември от Каравелова. То одобри взетите мерки, отпусна 10 милиона лева кредит за мобилизацията и гласува – за всеки случай – бюджета за 1886 г. Всичко това стана набърже, трескаво, единодушно: само Цанков дигна ръка, за да гласува против. „Аз не исках – каза той сега – да дам одобрението си на една политика, която беше насочена срещу Русия." Без да отива, както Цанкова и партията му до едно отречение от народното дело, цялата камара страдаше от разрива с Русия. За да омилостиви царя, тя реши да изпрати до него една телеграма, с която да го моли да остави руските офицери в България и да вземе Съединението под своя закрила.

Една депутация от 9 души, в която влизаха представители от всички партии, отиде при руския агент да му занесе депешата. Кояндер прие депутацията много грубо. След като им прочете извадки от получените от него телеграми, той заяви, че не се счита в правото „да представя на благоусмотрението на императора просби, идящи в разрез с получените от него височайши повеления". Стамболов възрази на Кояндера, „че той няма право да отказва приемането на просби към Н. величество, тъй като всерусийският император приемал всяко ходатайство, даже от частни лица, а камо ли от представителите на българския народ, на който

той се явява като естествен покровител". Кояндер отговори, че той знае своите обязаности и не позволява никому да му ги напомнюва. „Добре – каза тогава Стамболов, – но помнете добре, че ще дойде ден, когато вий сами ще търсите българските представители, но те ще бягат от вас." Излизайки от агентството, депутацията отиде в телеграфната агенция, отгдето отправи депешата направо до Копенхаген. Два дена след закриването на сесията Стамболов изпрати до Кояндера едно остро писмо, в което от името на народните представители порица неговите действия.[1]

Грубият прием на Кояндера произведе много неприятно впечатление върху депутатите, но те не се обезсърчиха. Твърде крепка още и упорита бе тогава вярата в Русия. Наистина, известно бе отдавна, че императорът бе зле разположен спрямо княз Александър, и вече се знаеше как революцията е била извършена в Пловдив, напук на запрещението на руския консул, но мисълта, че в такъв един съдбоносен за България момент царят може да се покаже безпощаден в своя гняв, не идваше на никого в София. „Ний си въобразявахме по традиция – разказва един съвременник,[2] – че като паднем на разкаяние и на молба, руският цар ще бъде обезоръжен и ще ни даде своето покровителство." С такива надежди камарата избра една депутация от двама души, митрополит Климент и Ив. Ев. Гешов, която да пледира пред императора каузата на Съединението. Към тях се присъединиха като пратеници на бившата Източна Румелия Ив. Герджиков, член на Сметната палата, Димитро Папазоглу от Казанлък и младият адвокат Д. Тончев, който се явяваше тогава на политическата сцена. Определени бяха от княжеския комисар и още други двама пратеници: Кочо Калчев и д-р Стоянович; но Игелстром заяви, че те по никой начин няма да бъдат приети от императора. – „Защо това?" – попита д-р Стран-

---

[1] Правителственный вестник, 5 октомври.
[2] Г-н Д. Тончев.

ски. „Защо ли – отговори консулът, крайно учуден, че му се задава такъв странен въпрос. – Защо ли? Вий забравили ли сте, че тия господа се изказаха в Областното събрание против кредитите за построяването на храма в Шипка?“ Странски не настоя. Пратениците от двете Българии се срещнаха в Лом и предвождани от Климента, заминаха през Виена за Копенхаген.

II

Може да се каже, че от всички велики сили най-много изненадана от Съединението бе Русия, която се считаше за най-добре осведомявана върху българските работи. Когато се получи в Москва известието за революцията, руският консул в Пловдив Сорокин обядваше у Каткова, който му показа депешата на Северната агенция. „Това е невъзможно! – се провикна Сорокин. – Вий недейте вярва това!“ Гирс, който бе получил уверенията на княз Александра във Франценсбад, не искаше тоже да вярва новината; също и Александър III, който при свиждането на тримата императори в Кремзир през лятото бе казал на Франц Йосифа и на Вилхелма I, че няма никаква причина да се безпокоят за statuquo-то в Румелия. Честолюбието на цяла официална Русия биде дълбоко засегнато от тоя сюрприз и тя не закъсня да го нарече вероломство. Тъй още в самото начало истинските руски интереси бидоха премрежени от един гневен сантиментализъм, който караше Гирса да дири отмъщение там, гдето той можеше да иска гаранции.

Руското общество, следвайки своя славянски инстинкт, в първите дни посрещна Съединението с голям възторг. Аксаков почваше уводната статия в Р у с ь с един триумфален вик: „Тресну̀л Берлинский тракт̀ат! Ломится!...“ „Целият славянски свят се радва и заедно с него – приятелите на човечеството“ – пишеше Н о в о е в р е м я. Органът на московските либерали и на професорите Р у с с к и е в е д о м о с т и – поздрави също с най-жива симпатия тази стъпка на българите към тяхното национално обединение. В цялата руска преса само Катков се обяви още на първия ден срещу Съединението. При заминаването на руските генерали от България Катков бе почувствал голямо възмущение за тая „обида на Русия“ и оттогава той не бе престанал да напада с ожесточение княз Александра и неговите министри. В яростта си спрямо княза той – мрачният теоретик на самодържавието, човекът на всичките реакции, заклетият враг на западноевропейските идеи – предлагаше на българите да провъзгласят в България република; колкото за Каравелова, най-меките названия, които той му даваше, бяха: „бесшабашный радикал“, „безмозъчен и тщеславен демагог“ и пр. Не е чудно, гдето при такова настроение спрямо управляющите хора в България той се разяри срещу Съединението. „Филипопольское pronunciamento – пишеше той, – стало быть сделано с разчетем на князь Александра и в его пользу. Не соединение Болгарии требовалось, а торжество для князя Александра.“[1] Катков не се произнасяше против единството на българския народ, но за Русия не било безразлично кой ще го осъществи, кога и в какъв вид. „Съединението – пишеше той – ще бъде желателно, когато Русия освободи България сега от хаоса, както по-рано я освободи от турците.“ Връщайки се за минута към своята любима тема, той обясняваше в що се състои тоя хаос:

Уви! Има Русия и Русия: каквото едната извърши, другата се старае да го развали. Когато Русия действа като велика народна сила, движима от духа на своята история, там всичко върви добре... но когато встъпи в действие тъй наречената интелигенция, лишена от почва и от ръководяще начало, тогава се начева хаос и във вътрешните, и в международните ни дела. Подир свършването на войната исто-

[1] М о с к о в с к и е в е д о м о с т и, 10 септември 1885.

рическата Русия отстъпи място на анти-Русия, която веднага даде на България най-нелепата от всички конституции, като ѝ постави начело един княз, неимеющ нищо общо със страната.

Вън от реакционерската му мания, която го караше да установява такива произволни връзки между националистическото движение в България и западноевропейския тип на нейното политическо устройство, Катков проявяваше голяма прозорливост на ума. Единствен почти между руските публицисти, той схвана тенденцията на новата английска политика в Изток. „Ето защо – пишеше той[1] – у англичаните пламна такава любов към българите: обединена и силна България да бъде оплот против Русия, тъй както Афганистан трябва да служи като оплот против настъпленията на русите към Индия." Успехът на тази политика се виждаше невероятен на Каткова, който не допускаше, че „българският народ може някога да се опълчи съзнателно срещу Русия". Той вярваше това, което малко по-късно пишеше княз Мещерски в Гражданин: че ако руските офицери да бяха застанали пред фронта и да бяха заявили на войниците, че Русия не одобрява революцията, нито една дружина нямаше да мине Балкана. Това убеждение бе впрочем споделяно и от русите, които се намираха по това време в България; Евгений Львов пише в своята книга за Румелийския преврат, че когато шествието, водено от Чардафона, минало пред руското консулство в Пловдив, ако Игелстром да бил излязъл на балкона да заяви волята на Русия, всички щели да се разбягат, като оставят Кръстевича свободен да се върне в своя конак. При такова фалшиво представление за дълбочината на националистическото течение в България понятно е, гдето Катков и въобще славянофилите отдаваха всичкото зло на княза и на неговите министри. Разисквайки академическ

[1] Московские ведомости, 19 септември.

ки възможността, щото Русия да признае Съединението, първото условие, което Катков полагаше, бе да се махне княз Александър от България и да се обезвредят „демагозите", с които той се бил окръжил.

Влиянието на Каткова в 1885 г. бе в своята апогея. Личен приятел на Александър III, вдъхновител на висшите военни кръгове, слушан с почитание в Азиатския департамент, единствен свободен писател в една преса, обуздана от цензурата, Катков даваше наистина не само върху управлението на Русия, но в известна мярка и върху своята епоха отпечатъка на своята фанатическа натура на велик инквизитор. Не бе трудно за него, в опозицията си срещу Съединението, да увлече подире си вестниците с консервативно направление и да наостри цензурата против всяка защита на това антируско дело. След първия радостен отзив, Новое время се обяви явно против Румелийската революция, предложи низвержението на княз Александра и отбеляза мълвата за руска окупация на България.[1] Кандидатурата на принц Валдемара за българския престол биде лансирана същевременно от славянофилския печат и опровергана от руското правителство.

Свободолюбивите руски вестници не можеха да не симпатизират на Съединението по много причини: то бе насочено срещу бездарната дипломация на царизма и се осланяше на принципа на националността и на народната воля, две идеи, драги на доктринерния либерализъм на „западниците" Защитата на тия вестници бе обаче боязлива, косвена: цензурата бдеше над тях.

Безпрепятствено можа да изкаже своите симпатии към Съединението единствен И. С. Аксаков – и то само на първо време, защото по-сетне и той получи едно строго предупреждение от Министерството на вътрешните работи.

Аксаков бе също зле настроен спрямо управляющите

[1] Новое время, 13 септември.

хора в България: той не бе простил на княз Александра за „коварния и безцеремонен начин", по който бе изгонил двама руски генерали, а в Каравелова виждаше един „взбалмошный агитатор", водителя на „червената интелигенция", човека, който от Пловдив бил „диво неистовствал против Русия". И той бе предположил, както Каткова, че в пловдивската революция може да има някаква английска интрига, стремлението на лондонския кабинет да пренесе центъра на тежестта на руската политика от Афганистан в Близкия изток, но това съображение, както и неговите лични антипатии, не можаха да го настроят срещу Съединението; И. С. Аксаков бе един поет, залутан в политиката; но тоя път именно неговата лирическа душа, неговото непосредствено чутие, трептущият негов възторг за славянска взаимност му посочиха истинския дълг на Русия. Чувствайки туй, което бе благородно за Русия[1], той определи същевременно онова, което щеше да бъде полезно за нея. Той писа: „Би било несъобразно с достойнството на Русия да се противи на съединението на Румелия с България само за това, защото то се е извършило не в тоя час и не по тоя начин, както би желала Русия. Съединението (към което Русия всякога се домогваше и което ние горещо и от все сърце приветстваме) трябва да бъде и признато, и поддържано от руското правителство – даже в случаи на въоръжено съпротивление от страна на Турция; при това личната съдба на княз Александър нам малко ни интересува."

[1] Възможно е, щото на Аксакова да е влияела в полза на Съединението жена му Анна Феодоровна, дъщеря на славянофилския поет Тютчев и бивша възпитателка на великата княгиня Мария Александровна. Мария Александровна, женена за принца Единбургски, се влияеше от своя страна от симпатиите на английския двор към княз Александра. В дома на Аксакова са действали също в полза на Съединението графиня Александра Андреевна Толстоя и графиня Олга Борисовна Перовская, приближени на Единбургската принцеса.

Горчиво удивен от шума, който известна част от руската преса, именно славянофилската, вдигаше срещу нарушението на Берлинския договор, Аксаков питаше:

> Не призовавахме ли ний деня и часа, когато тоя договор, тъй позорен за нас, ще бъде разкъсан, разнищен, ще мине в областта на преданията? Вчера още ний кипяхме, негодувахме, проклинахме – а сега – какво? Почувствахме внезапно благоговение към святостта на тоя международен договор! Берлинският договор ни стана любим, что же? И кога това? В самата тая минута, „когда ему чинится поруха" и междувпрочем в едно от тия постановления, които бидоха измислени именно напук на нас и възбудиха тогава великия и всеобщ наш гняв?! Ний предоставяме тия въпроси на съждението на някои наши вестници. Някои от тях отидоха дотам, че биха били готови да възстановят statuquo ante, т. е. да се възстанови над Румелия, а заедно с това и над България турското господство, за унищожението на което се проля не по-рано от преди 8 години – реки руска кръв. Един от тия вестници проповядва не само политически, но и полицейски съюз с... турците за усмирението на славяните и за тяхното обуздаване...

И защо, питаше той, Русия да направи обрат и да се поругае на светите свои традиции?

> За това ли, гдето г. Петко Каравелов благоволил да обиди Русия? Или защото някой си Райко или Ника Стамболов не уважавал достатъчно руската империя? Или че принц Батенберг от Дармщат не оправдал нашето доверие?[1]

Като вземаше с такава страст защитата на Съединението, Аксаков не забравяше и руските интереси, но той бе

[1] Р у с ь, 17 септември 1885.

убеден, какво чрез едно покровителско поведение те биха били по-обезпечени, нежели чрез една неприязън, недостойна от страна на Русия спрямо една малка славянска държава. Той пишеше:

Не да се гневим с гнева на велика държава срещу маленката България би приличало на нас, а да я покрием веднага със своя щит, като предоставим сетне на себе си да разгледаме с нея своите домашни сметки. Тук ние сме хазяи и никой друг. Това трябваше да заявим във всеуслишание на цяла Европа веднага след преврата. По-пристойно бе, щото не Русия да пита Европа, а Европа да пита преди всичко какво ще прави, как ще постъпи Русия?

Аксаков предлагаше, щото Русия да изпрати в София един пълномощен комисар, човек с авторитетно слово, който да ръководи княза и следи, щото крайните радикални елементи в България да не компрометират нейното политическо съществуване. Тук вече Аксаков е в пълна утопия. Но утопия ли беше неговият позив към царя да върви към Цариград и да завземе позициите, които командват на целия Балкански полуостров?

Бисмарк заявява в своите мемоари, че не би се противил на завладяването на Цариград от русите. Той бе убеден, че от това нямало да пострадат и австрийските интереси, тъй като, господарка на Босфора, Русия би влязла неминуемо в състезание с Англия, с Франция и даже с Италия и би почувствала поради това по-силна нужда от едно споразумение с Виена. „Ако да бях австрийски министър – пише Бисмарк[1], – не бих попречил на русите да идат в Цариград, но не бих търсил да се споразумея с тях, освен след като се свърши тяхното нападателно движение. Участието на Австрия в подялбата на турското наследство не би могло да се уреди освен в съгласие с Русия; делът на Австрия ще бъде толкова голям, колкото във Виена ще съумеят да чакат и да насърчат руската политика да отиде далече." Едно споразумение между Австрия и Русия бе обаче в 1885 г. невъзможно. Нито Австрия считаше, че след трудния опит с Босна и Херцеговина щеше да бъде благоразумно да се хвърли в нови завоевания, нито русите бяха наклонни да делят с Австрия земите на Балканския полуостров; Райхщадската конвенция бе оставила в управляющите славянофилски кръгове тягостен спомен и даже срам. Независимо от това Русия не бе готова и във военно отношение за едно предприятие, което щеше да изисква грамадни усилия: строението на черноморската флота не бе свършено, не бе свършена също и фабрикацията на новата пушка и на барута. Мисълта за един подход към Цариград не намери по тази причина никакво одобрение. Напротив, главното старание на Русия след румелийските събития бе насочено към локализирането на революцията, към предотвратяването на една по-обща криза, която би предизвикала не навреме ликвидацията на Турската империя. Готвейки се за своята историческа мисия в Изток или поне мислейки за нея, Русия чувстваше нуждата, додето дойде речният час, да завари целостта на Турция, една Турция доста недъгава, за да не може да се възроди, и доста силна при все това, за да поддържа горе-доле материалния ред в своите владения. Към руските антипатии спрямо княз Александра, към уязвеното честолюбие на официална Русия тоя нов политически мотив – защитата на турската цялост, – мотив, смътен още и който чак по-сетне трябваше да се развие в една систематическа политика, се прибавяше сега, за да затвърди още повече враждебното настроение спрямо Съединението.

При такова разположение на официална Русия българската депутация пристигна в Копенхаген. Тя бе много зле препоръчана от София. „Преосвещеният Климент и г. Гешов – пишеше Коядер – са останали може би единствените бъл-

[1] Bismark. Pensées et Souvenirs, t. II, стр. 311.

гари, имеющи почти неопятнена репутация, като при това всякога са се отнасяли съчувствено към Русия."[1]

Въпреки това Гирс прие добре българските делегати. Те му изложиха своята мисия, надеждата, че в тоя съдбоносен момент царят няма да откаже своето покровителство на един народ, освободен от покойния му баща.

В отговор, пишеше депутацията до Илия Цанова, той подкачи да ни съди с един доста остър тон, като нарече пловдивския преврат „лекомислен, необдуман", „вздор". Чувствата на императора към България, към делото, създадено от баща му, прибави г. Гирс, не могат да се изменят, но България към нас не е такава, каквато ний очаквахме. Правителството ѝ е враждебно нам, какво не направихме за вас, нищо не полза. Че някой си Соболев или Каулбарс, или Йонин казал някоя неприятна за вас дума, вие не трябваше за това да се съмнявате в чувствата на Русия. А вие се съмнявате – не народът ви, но политиката ви. Вы питаете к нам какоето недоверие, как будто бы мы хотим взять у вас что-то.

В събота на 21 септември депутацията се представя във Фреденсбург на императора. Той я прие много благосклонно: целуна ръката на Климента, който го целуна по челото, и се ръкува с Ив. Ев. Гешова; с другите само се поздрави. Климент почна да чете след това една реч, в която, с църковно-славянски лиризъм, в думи, съобразни с руските традиции на „челобитието", проси от императора покровителството му над българския народ.

Обстоятельства таковыя, Государь – каза той, – что мы предпочитаем погибнуть, если Европа и теперь пожелает наложить на нас разделение, как она сделала это в Берлине. В таком случае вся Южная Болгария превратится в прах и пепель и целое отечество наше подвергнется опять неописуемом ужасом.

„Только Ты один, Государь, можеш предотвратить – эти несчастья от освобожденной русской кровью Болгарий и мы к Тебя припадаем и коленопреклонно умоляем защитить и спасти нас. Сжалься Ты, Государь, сжалься над несчастным – болгарским народом и не оставляй его в эти тяжелые для его минути."

[1] Правительственный вестник, 25 октомври 1885.

Царят отговори със следните думи:

„В Моих чувствах к болгарскому народу вы сомневаться не можете; они неизменни, но Я не одобряю поступок, каторых вы сделали непредупредив нас, чем поставили Меня в очень затруднительное, а может быть и безызходное положение. О разъединении теперь и речи буть не может, но как и какой форме будет соединение, это вопрос, который нужно решить. Вашь необдуманый поступок поднял на ногу всех племен Балканского полуострова в особенности Сербов. Вы знали, что ваше желание о соединении было Нашим желанием, но Мы хотели устроить ето тихо и смирно, тем более, что румелийцам нечего было спешить, они не имели чего бояться, вся администрация била в руках Болгар."

Тия цитати, на които запазваме правописа, са направени от рапорта, изпратен от Копенхаген до Цанова и подписан от Климента и Гешова. Мемоарите на г. Тончева прибавят към отговора на императора един пасаж от голямо историческо значение, пропуснат в официалната версия, види се, за да не се създава тревога в България.

Царят – разправя г. Тончев – каза между другото следните подлинни думи:

„Съобщите болгарскому народу, что о разъединении и речи быть не может, но до тех пор, пока это правительство у вас, ничего и ничего от меня не ждите." (Съобщете на българския народ, че за разединение и дума не може да става, но

дотогава, докогато е у вас това правителство, нищо не очаквайте от мене.)

След аудиенцията при царя депутацията бе приета и от тогавашния руски канцлер г. Гирс. Той ни попита: „Какво ви каза Государ император?" Митрополит Климент му съобщи всичко, което Государ император благоволи да каже на депутацията, с изключение на горните думи. Аз, като най-млад член на депутацията, считах за добре да мълча; но като видях, че никой от старите колеги не му съобщава цитираните думи, които според мене бяха най-важното и най-същественото от царския отговор, сметох за своя длъжност да го съобщя. Г-н Гирс се показа поразен от тези думи и настоятелно моли депутацията да не ги съобщава никому и никога. Аз възразих, като казах, че с думите „сообщите болгарскому народу" Негово императорско величество ни заповядва да ги разгласим на българския народ, че нашата длъжност е да не крием нищо пред последния. За това ние желаем да знаем какво разбира Негово императорско величество с думите „правителство" – князът ли или министерството? Тогава г. Гирс каза: „Видите ли, Государ император има основание и причини да бъде недоволен от Негово височество княза, защото преди три месеца аз го срещнах в Берлин, питах го за положението и духовете в княжеството и в Румелия и той ме увери, че всичко било спокойно, че нямало нищо, което да смути мира, а сега той, царят, е изненадан от събитието на Съединението, което ни завари в расплох." От този отговор на г. Гирса се разбира, че под думата „правителство" царят е визирал княза[1].

Отговорът на императора, възпроизведен според тия два източника, изглежда сега неопределен, противоречив и обезсърчителен. Депутацията, напротив, напусна Фреденсборг ободрена; в първия момент най-силно впечатление бе ѝ направила царствената дума на Александра III, че за разединение не може и да се мисли. Тая формула, станала сетне популярна в България, съвсем противоречеше на руската политика. Докато императорът заявяваше, че делото на народната революция е безвъзвратно, Гирс правеше от своя страна енергични постъпки пред Силите за възвръщането в Румелия на прежното положение. Защо Александър III бе дал такова обещание на депутацията? Дали защото той се трогна от присъствието на българите, молящи за покровителство? Или бе помислил пак за стария руски план: да се признае Съединението, но подир това да се изпъди княз Александър? Каквото и да е било вдъхновението на императора в тоя час, руската дипломация не се съобрази с него. Тя направи даже всичко възможно, за да не се узнаят истинските царски думи. На депутацията Гирс препоръча настойчиво: „Вий ще заявявате навсякъде, че Русия няма да се дели по румелийския въпрос от другите велики сили." Понеже в София тайната не биде запазена, руското агентство оповести по официален начин един неверен текст на царския отговор, в който думите: „о разъединение и пр." липсваха, и пръсна тоя документ между населението в хектографични екземпляри.

От София правителството бе телеграфирало на Климента да мине на връщане заедно с депутацията през Русия. Боейки се вероятно да не би присъствието на българските делегати в Петербург и Москва да предизвика в полза на Съединението манифестации, които да стесняват неговата линия на поведение, Гирс прямо заповяда на Климента да се върне направо, без да стъпва в Русия. „Какво ще търсите там – казваше той. – Словото на царя стига. Освен това може в Русия да чуете някои думи, неприятни за княз Александра; това ще ви постави в неловко положение."

Гирс държеше главно, щото депутацията да не се върне в София с големи илюзии, които да насърчат българското правителство в упорството му спрямо Европа. Той пръв пре-

[1] Д. Тончев, „Преди 20 години", в. Вечерна поща, 15 август 1907.

Свещения съюз от 1815 г. На Берлинския конгрес граф Шувалов бе казал на Бисмарка: „Vous avez le cauchemar des coalitions." Коалицията се бе създала наистина, но от самия Бисмарк – и в полза на Германия.

Прелъстяването на Франция бе по-трудно, но и тук Бисмарк успя до крайните предели, до които успехът бе възможен за един гениален човек. Когато заседаваше конгресът в Берлин, той каза в един частен разговор на френския делегат Вадингтона: „Защо оставяте вие Тунизия в ръцете на варварите?" Това бе едно прямо насърчение, от което Франция не закъсня да се възползва. Две години след това наистина тя установяваше в Тунизия едно владичество, едва прикрито под формата на протекторат. Това бе началото на една политика, която трябваше да даде на Франция една великолепна колониална империя. Но за да завърши цикъла на своите далечни завоевания, републиката имаше нужда от благосклонността на Бисмарка в Европа, поради което тя почна да се приближава около Германия.[1]

Спрямо тая групировка на континенталните сили под високото настойничество на Бисмарка Англия се държеше уединено. Това уединение не бе обаче, както го нарекоха по-късно, великолепно, splendid.

Англия бе поради окупацията на Египет в хладни отношения с Франция и по въпросите на Централна Азия в постоянен конфликт с Русия. Либералното министерство бе направило големи усилия, за да подобри отношенията с Русия. В 1881 г. Гладстон даде заповед на английските войски да се оттеглят от Афганистан и разслаби малко своя надзор върху руските действия в Туркестан.[2] Възползвани от тая хлабавост на либералния кабинет, русите продължиха своите постепенни завоевателни нашествия. В 1884 г. наистина те

[1] Инициаторът на тази политика бе Жюл Фери, когото неприятелите му нарекоха Ferry le Prussien.

[2] A. Debidour, Histoire Diplomatique de l'Europe, t. II, стр. 589.

влязоха в Мерв; афганците, подбудени от английската дипломация, завзеха Пенджех, разположен в една територия, спорна между Афганистан и Русия. На 18 март 1885 г. генерал Комаров бомбардира Пенджех и изпъди оттам афганците. Това известие предизвика голямо вълнение в Англия. Войната биде избягната с голяма мъка, но рискът остана и между двете държави атмосферата бе сега неприязнена.

Отношенията на Англия и Германия бяха въпреки взаимната антипатия на Бисмарка и на Гладстона приятелски. Английското правителство се стараеше да ги уякчи още повече, за да има една опора в борбата си срещу Русия, и с тая цел бе заминал за Берлин лорд Розбъри, личен приятел на Бисмарковия син граф Херберта. Бисмарк обаче не бе насърчителен: той искаше да остане като арбитър над антагонизма на двете велики сили.

В такава международна обстановка избухна пловдивската революция. Дипломацията много трудно можа да се ориентира в това ненадейно събитие. Първата мисъл на агентите в София бе, че това е една руска интрига. Гръцкият агент Рангабе казваше Цанову на 6 септември: „Очевидно русите преследват двойна цел: или да се постави княз Александър вън от договорите, като приеме поканата на румелийското правителство, или да се компрометира пред българския народ, ако откаже."[1] Никой не подозираше още истинските мотиви на свършения факт. Осведомлението на Европа ставаше много бавно, защото превратът се извърши през мъртвия сезон на дипломацията. Повечето от посланиците отсъстваха от Цариград. Гирс бе в Меран, гдето не бе взел даже един секретар; други европейски министри на външните работи бяха на бани. Александър III бе в Копенхаген. Дорде да стане размяна на мисли между всичките тия фактори на европейската дипломация, трябваше да се минат няколко дена.

[1] Телеграма от Ил. Цанова до княза, на 6 септември.

Първият дипломатически отзив за революцията дойде от Лондон. Мислейки, че пловдивските събития са дело на руската дипломация, на 7-и лорд Солзбъри предложи във Виена и в Берлин да се направят строги постъпки пред българското правителство за запазването на Берлинския договор. Бисмарк, който гледаше преди всичко да запази европейския концерт, на който той бе капелмайсторът, отговори, че тия постъпки ще имат някакво значение само ако са извършени целокупно от всичките Сили, подписващи тоя договор. Той прибави в своя разговор с английския посланик в Берлин, че е влязъл вече в сношение с Петербург, Виена и Цариград, понеже правителствата в тия три столици били най-вече засегнати от румелийските събития. Граф Калноки забеляза също на сър А. Паджет във Виена, че представленията пред княз Александра трябва да бъдат общоевропейски. С тая формула се предотвратяваше всяка прибързана намеса на единични сили. Между туй истинската физиономия на станалото събитие не беше известна. Гирс уверяваше наистина, че той е бил изненадан, но при все това оставаха някои подозрения за участие на руските консули в революцията.

На 9 септември великите сили получиха от Пловдив следната телеграфическа нота на княз Александра:

Старата Източна Румелия престана да съществува и народът ме прогласи за свой княз. Жителите на Българското княжество поискаха от мене единодушно да приема това назначение; като взех предвид моя свещен дълг спрямо моя народ, аз приех чрез прокламация към българския народ. Стигнал в Пловдив и взел в ръцете си управлението, заявявам по най-тържествен начин, че съединението на двете Българии стана без всяка враждебна цел спрямо отоманското императорско правителство, на което признавам суверенните права. Поръчителствам за спокойствието на двете страни и за сигурността на жителите без разлика на раса и на вероизповедание. Отправям се (към респективните правителства на Силите) с молба да признаете това ново положение и моля да ходатайствате пред Негово величество султана да санкционира съединението за избягване на ненужни кръвопролития, защото народът е решен с кръвта си да защитава свършения факт.

Тази телеграма князът бе намислил още във Варна. Тя бе същевременно политична и заплашителна. Пасажът относително сюзеренната власт на султана отваряше пътя за едно разрешение, приемливо за турското честолюбие; а намекът за готовността на населението да се жертва за защита на извършеното национално дело посочваше още отначало невъзможността да се върне прежното състояние в Румелия без насилствени мерки. Силите не отговориха на тая нота, но тя не остана без значение; една от първите грижи на Европа бе сега да употреби голямо давление в Цариград, за да се предотврати една военна намеса от страна на Турция. Във всички столици наистина палящият въпрос бе: какво ще прави Турция?

Първото известие за пловдивската революция не произведе в Цариград голямо впечатление. Отначало Портата помисли, че се касае за някоя военнополитическа демонстрация, насочена срещу личността на генерал-губернатора. Чак през нощта на 6-и великият везир[1] узна истинското естество на движението и веднага прати да питат в посолствата какви са възгледите на великите сили върху създаденото в Румелия революционно положение. Посланиците отговориха единодушно, че го осъждат, но друго не можаха да добавят, тъй като и те бяха без инструкции. Султанът прати при управляющия английското посолство сър Уилям Уайт ад-

[1] Изглежда, че гръцкият консул в Пловдив Генадиос съобщил за предстоящия преврат на гръцкия министър в Цариград Кундуриоти, който от своя страна предупредил великия везир, но последният не отдал на това сведение никаква важност. Вж. Н о в о е в р е м я, една дописка от Цариград в броя от 12 декември 1885.

Първият дипломатически отзив за революцията дойде от Лондон. Мислейки, че пловдивските събития са дело на руската дипломация, на 7-и лорд Солзбъри предложи във Виена и в Берлин да се направят строги постъпки пред българското правителство за запазването на Берлинския договор. Бисмарк, който гледаше преди всичко да запази европейския концерт, на който той бе капелмайсторът, отговори, че тия постъпки ще имат някакво значение само ако са извършени целокупно от всичките Сили, подписващи тоя договор. Той прибави в своя разговор с английския посланик в Берлин, че е влязъл вече в сношение с Петербург, Виена и Цариград, понеже правителствата в тия три столици били най-вече засегнати от румелийските събития. Граф Калноки забеляза също на сър А. Паджет във Виена, че представленията пред княз Александра трябва да бъдат общоевропейски. С тая формула се предотвратяваше всяка прибързана намеса на единични сили. Между туй истинската физиономия на станалото събитие не беше известна. Гирс уверяваше наистина, че той е бил изненадан, но при все това оставаха някои подозрения за участие на руските консули в революцията.

На 9 септември великите сили получиха от Пловдив следнята телеграфическа нота на княз Александра:

Старата Източна Румелия престана да съществува и народът ме провъзгласи за свой княз. Жителите на Българското княжество поискаха от мене единодушно да приема това назначение; като взех предвид моя свещен дълг спрямо моя народ, аз приех чрез прокламация към българския народ. Стигнал в Пловдив и взел в ръцете си управлението, заявявам по най-тържествен начин, че съединението на двете Българии стана без всяка враждебна цел спрямо отоманското императорско правителство, на което признавам суверенните права. Поръчителствам за спокойствието на двете страни и за сигурността на жителите без разлика на раса и на вероизповедание. Отправям се (към респективните правителства на Силите) с молба да признаете това ново положение и моля да ходатайствате пред Негово величество султана да санкционира съединението за избягване на ненужни кръвопролития, защото народът е решен с кръвта си да защитава свършения факт.

Тази телеграма князът бе намислил още във Варна. Тя бе същевременно политична и заплашителна. Пасажът относително сюзеренната власт на султана отваряше пътя за едно разрешение, приемливо за турското честолюбие; а намекът за готовността на населението да се жертва за защита на извършеното национално дело посочваше още отначало невъзможността да се върне прежното състояние в Румелия без насилствени мерки. Силите не отговориха на тая нота, но тя не остана без значение; една от първите грижи на Европа бе сега да употреби голямо давление в Цариград, за да се предотврати една военна намеса от страна на Турция. Във всички столици наистина палящият въпрос бе: какво ще прави Турция?

Първото известие за пловдивската революция не произведе в Цариград голямо впечатление. Отначало Портата помисли, че се касае за някоя военнополитическа демонстрация, насочена срещу личността на генерал-губернатора. Чак през нощта на 6-и великият везир[1] узна истинското естество на движението и веднага прати да питат в посолствата какви са възгледите на великите сили върху създаденото в Румелия революционно положение. Посланиците отговориха единодушно, че го осъждат, но друго не можаха да добавят, тъй като и те бяха без инструкции. Султанът прати при управляющия английското посолство сър Уилям Уайт ад-

[1] Изглежда, че гръцкият консул в Пловдив Генадиос съобщил за предстоящия преврат на гръцкия министър в Цариград Кундуриоти, който от своя страна предупредил великия везир, но последният не отдал на това сведение никаква важност. Вж. Н о в о е в р е м я, една дописка от Цариград в броя от 12 декември 1885.

мирала Хобарт паша да го попита какво е неговото лично мнение; Уайт не пожела да се изкаже. Султанът изглеждаше повидимому обладан от голямо колебание: от една страна, той виждаше, че ако нахлуят турските войски в Румелия, българите могат да пренесат революционното движение и в Македония, отгдето то щеше да се простре може би и в другите европейски области; от друга страна, неговото бездействие можеше да урони пред очите на ислямския свят престижа му на халиф, който според шериата не трябва да отстъпва без бой ни педя земя.

На 7-и вечерта се свика в Илдъзкьошк извънреден съвет. Великият везир Кючук Саид паша, Гази Осман паша, героят на плевенската обсада и председателят на Държавния съвет Акиф паша били на мнение, щото турската войска в Одрин да нахлуе в Румелия;[1] но другите министри били се обявили против това предложение. От бившите министри, тъже свикани на тоя съвет, едни мълчали, други казвали, че трябва да се чака. Разказват[2], че след като изслушал войнствените съвети, Абдул Хамид най-сетне казал: „В 1876 г. с такива съображения ме заставиха да воювам, а що излезе? Не жънем ли и досега горчивите плодове на това необмислено решение? Но сега не съм вече дете (чоджук), както бях в 1876 г.“

Беше ли впрочем Турция способна да воюва с успех? Когато се прогласи Съединението, тя имаше на румелийската граница всичко 4000 души, а в Одрин гарнизонът не надминаваше 8–9 хиляди.[3] Фон дер Голц разказва, че той отишъл в Илдъза и предложил да му се дадат две дивизии от Цариградския гарнизон, за да въдвори statuquo-то в Румелия. Султанът уж отначало се съгласил и Фон дер Голц тръгнал за къ-

[1] Général Mahmoud Mouktar pacha, Evénements d'Orient, Paris, 1909, стр. 180.

[2] *Московские ведомости*, 1884, дописка от Цариград с дата 11 септември.

[3] Според сведенията на сър Уилям Уайт.

щата си в Кади-Кьой да се готви за поход, но подир няколко часа от палата му съобщили, че заповедта е отменена. В тоя обрат няма нищо чудно. Абдул Хамид, геният на който се състоеше от хитрости в пасивното съпротивление и от майсторство в дипломатическите комбинации, Абдул Хамид, който в 1878 г. бе чул от Долма-бахче руските топове да гърмят в Сан Стефано, бе решил в душата си да не воюва. Той изглеждаше, че се колебае само за да не го обвини турската маса в малодушие; в действителност той бавеше окончателното си решение, за да имат посланиците време да упражнят върху него един натиск, който да му послужи за оправдание пред ислямския свят.

Натискът последва наистина, енергичен и бърз, от страна на всички сили, най-напред от страна на Русия. Нелидов заяви на великия везир, че влизането даже на един турски войник в Румелия би имало катастрофални последствия за Портата. Под това заплашване Портата изпрати до великите сили една окръжна нота, в която идеята за военна намеса бе виртуално изоставена. След като напомнюваше правата, които ѝ дава Берлинският договор, да въдвори statuquo-то с военна сила, Турция заявяваше, че се въздържа засега, предвид на опасното положение, в което е хвърлена областта, и молеше великите сили да призоват княза към почитането на неговите обязаности. Нотата бе написана в много умерена форма и не съдържаше никакво порицание по адрес на княза. Това особено внимание на сюзерена към един васал, който бе му заграбил цяла област, се дължеше вероятно на хитрата и пълна с голяма почит телеграма, която княз Александър бе изпратил от Пловдив до султана. То показваше във всеки случай миролюбивото настроение на Абдул Хамида. Промяната, която стана във великото везирство, даде на това негово миролюбие още по-осезателен израз. На мястото на Кючук Саид паша, партизанин на войната, биде назначен Кямил паша, гъвкав и примирителен дипломат, предан на Англия.

Вижда се, че Силите разбраха веднага какво Турция ня-

ма да иска да си възвърне своите права с оръжие. Тяхното безпокойство идеше от едно възможно преливане на революционната вълна в Македония, защото бе известно на всички кабинети, че Австрия нямаше по никой начин да остане хладнокръвна пред едно посегателство на българите върху една провинция, която тя счита за своя изключителна сфера на влияние.[1]

Наистина, щом получи известието за революцията в Румелия, Калноки телеграфира на барон Каличе в Цариград да поиска от Портата да вземе веднага мерки за запазването на македонската граница.[2] Германският посланик, както и Нелидов обърнаха също сериозното внимание на Турция върху необходимостта да бди, за да не се появят смущения в европейските ѝ владения. Калноки предложи, щото и в Пловдив консулите на великите сили да заявят на княз Александра, че Европа няма да допусне едно българско нападение върху Македония.

Княз Александър нямаше нужда от предупреждение: сам той бе казал преди това на един агент, че ако се направи някакъв бунт в Македония, Австрия ще поиска да въдвори там порядъка и нейната намеса ще бъде фатална за независимостта на балканските народи.[3]

Такова не бе обаче мнението на крайните български патриоти. На 7 септември Д. Петков издаде една извънредна притурка на *Македонски глас*, с която канеше

[1] В първите дни след пловдивската революция кореспондентът на *Новое время* във Виена съобщи, че Калноки казал на българската депутация: „Не мислете никога за Македония. Ако вие отидете там, Македония ще стане гробница за вашата независимост." *Fremdenblatt*, в броя си от 12 октомври (н. с.), отговори, че Калноки нито даже се е срещал с българската депутация, което е вярно. Но легендата за тия думи остана и г. С. С. Бобчев я цитира преди няколко години в Народното събрание.

[2] Turkey, 1885, I, № 16.

[3] Ibid, № 267.

българите в Македония „да въстанат като един човек", а на емигрантите казваше: „Вървете вече към границите, кой където може. Оръжие се намира доста в княжеството." Позивът трябва да бе упражнил известно действие, тъй като на 11 септември Каравелов се видя принуден да телеграфира на Захарий Стоянова в Пловдив: „Македонски доброволци идат в Пловдив да вземат пушки и да заминат за Македония. Вземете най-строги мерки никой доброволец да не замине за Македония." Опасността от едно движение в Македония стана достъпна най-сетне и за ума на самите водители на революцията. На 15 септември Захарий и Ризов изпратиха до приятелите си в София, Кюстендил, Самоков и Дупница следната окръжна телеграма:

> Има сведения, че македонските чети на границата не мирували. Критичността на момента разбирате. Един наш вистрел може да опропасти цялото дело. Затуй братски ви молим, употребете всички усилия, да се избегне най-малкият скандал. За тая цел днес тръгва там един флигеладютант на княза.

Тия съображения бяха тъй очевидни, че убедиха и Петкова. Той отговори на Захарий:

> Никакви чети няма да минат в Македония. Всички македонски доброволци пристигнаха от Дупница и Кюстендил в София, скоро тръгват за Пловдив. Бъдете спокойни, не ставайте деца.

Антипатията на Абдул Хамида към една военна намеса; желанието на великите сили да локализират революцията; голямото благоразумие, което показаха българите спрямо Турция – всичките тия обстоятелства се съчетаваха, за да задържат румелийския въпрос на мирната почва на дипломатическите преговори. Тоя резултат, макар и несравнено ценен, бе обаче от отрицателно естество; конфликтът

между свършения факт и договорите оставаше все открит и мирът, заварден откъм Турция, можеше да бъде нарушен от други страни. В Гърция наистина почнаха да стават безпокоителни манифестации, а Сърбия бе вече мобилизирана. Трябваше значи да се направят от европейската дипломация по-скоро сериозни постъпки, които да затвърдят шансовете на една мирна развязка, като поставят балканските народи под впечатлението на международната законност.

Нуждата от бързи мерки, които да предотвратят една обща криза на Балкана, най-много се чувстваше в Русия, държавата, която имаше най-много интереси в Изток и която най-малко бе приготвена в тоя момент, за да ги защити успешно. На 12 септември руският посланик пита Бисмарка дали счита за целесъобразно да се съберат посланиците в Цариград – не на формална конференция, но на частно съвещание върху румелийските събития. Бисмарк, съгласен по принцип на всичко, което можеше да задържи единството на европейския концерт, пожела, преди да даде положителен отговор, да пита във Виена. Калноки одобри идеята. На другия ден, на 13 септември заместникът на Гирса, Влангали, съобщи руското предложение на всичките велики сили. Касаеше се да се споразумеят посланиците в Цариград върху една обща линия на поведение спрямо последствията на пловдивската революция.

Руското предложение съвпадаше по своя дух напълно с инициативата, която самият лорд Солзбъри бе взел още на 7 септември. Оттогава обаче един голям обрат бе станал в разположението на английската дипломация. Управляющият английското консулство в Пловдив бе телеграфирал по изричната молба на временното правителство, че революцията е станала без съгласието на Русия, без нейно знание; че тя била ускорена от руската вражда спрямо княз Александра и насочена срещу руското влияние. Отзоваването на руските офицери фиксираше окончателно антируската тенденция на българското национално движение.

От всички дипломации в света английската е, която има най-малко предразсъдъци и която с най-голяма бързина създава за новите положения нова тактика. Лорд Солзбъри, който в Берлинския конгрес бе дал идеята за учредяване на една автономна област на юг от Балкана, не показа след революцията никакво авторско честолюбие; той видя веднага в Съединението едно средство не само да се подбие руската хегемония в България, но – което бе много по-важно за него – да се ангажира Русия в една дълга криза на Изток, която да я отвлече от завоевателната ѝ политика в Централна Азия. Решението да се поддържа България, се одобри от целия кабинет и когато руският управляющи посолството се представи във Foreign Office със своето предложение, Солзбъри го посрещна с големи резерви. Той разреши наистина на Уайта да вземе участие в съвещанията на посланиците, но му даде следните инструкции:[1] 1) да се действа върху султана да не почва никаква военна намеса в Източна Румелия, поне докато не се извърши някакво насилие върху турското население на областта; 2) да се изменят постановленията на Берлинския договор в тая смисъл, че княз Александър да бъде пожизнен генерал-губернатор на Румелия. Инструкциите свършваха с една категорична заповед до Уайта да се противи на всяко предложение за детрониране на княз Александра. Роднинството на княз Александра с английския двор не бе чуждо без съмнение на тая енергия, с която Солзбъри взе защитата на Съединението; кралица Виктория хранеше към младия княз големи симпатии, а Солзбъри, както е установено от всичките последни исторически изследвания, всякога се вслушваше в желанията на своята господарка; не по-малко е вярно обаче, какво поведението на английската дипломация съответстваше напълно на положителните нейни интереси.

Резервите, които направи лорд Солзбъри, гонеха двояка цел: те не допускаха да се осъществи срещу България единс-

1 Turkey, 1886, т.I, № 72.

твото на европейския концерт, а, от друга страна, като продължаваха преговорите и хабеха по тоя начин първите впечатления от революцията, те разочароваха Турция в надеждите ѝ върху Силите, подготовлявайки я за едно прямо съглашение с княз Александра.

II

От Копенхаген Ив. Ев. Гешов отиде в Лондон като официозен представител на българското правителство. Той намери тук голяма загриженост относително войнствените намерения на Сърбия. Виенският кореспондент наTimes телеграфираше, че след две недели Сърбия ще навлезе или в България, или в Турция. Вероятността за едно нападение върху княжеството бе обаче несравнено по-голяма. Сръбският пълномощен министър Чедомил Миятович бе вече изказал явно намерението на крал Милана да иска териториална компенсация от страна на България, в случай че Съединението стане свършен факт. Той даже определяше точно размерите на компенсацията – околиите: Радомирска, Брезнишка и Трънска.

Английският печат бе взел единодушно защитата на България и водеше страстна полемика с виенските вестници, обвинявайки Австрия, че подстрекава сърбите към война. За да се избегне тая война – никой не допускаше тогава, че България може да бъде победителка – политическите кръгове в Лондон съветваха българското правителство да влезе, колкото се може по-скоро, в непосредствени преговори с Турция. С особена настойчивост говори в тая смисъл на Гешова сър Филип Къри, бъдещият посланик в Цариград, тогава секретар на лорд Солзбъри.

Българското правителство чувстваше само, че най-удобното решение на кризата би било една спогодба с Портата. На 21 септември княз Александър изпрати д-р Чомакова и Ив. Х. Петров в Цариград с мисия да действат пред великия везир за припознаването на Съединението. Портата обаче посрещна тия дипломатически делегати като представители на едно революционно правителство: първата вечер ги държа арестувани в конака на полицейския префект, а сетне ги постави под полицейски надзор. Големите връзки на д-р Чомакова с дипломатическото тяло при Портата избавиха княз Александра от неприятността да види своите пратеници още по-зле третирани; те бидоха по-сетне приети от великия везир, който им се извини за станалото. Но първият прием бе достатъчно доказателство за неприязненото още настроение в Турция. Англичаните при все това настояваха пред българското правителство да не се отчайва, а Уайт упражняваше в същата смисъл давление върху Кямил паша.

Преди да види лорд Солзбъри – аудиенцията бе определена за 4 октомври – Гешов поиска по сръбските претенции, както и по опитите за споразумение в Цариград инструкции от Цанова, който му прати следната депеша[1]:

Утре, като го видите, кажете му, че ний признателстваме, загдето тамо оцениха в правия му смисъл нашето поведение. Без княза Румелия днес щеше да бъде прах и пепел и най-голямата анархия щеше да овладее княжеството. Това обстоятелство несъмнено щеше да предизвика окупацията на тия страни и следователно откриването на Източния въпрос. Ний се надяваме, че Господството му ще употреби силното си влияние: за невръщане предишното положение и за спиране ония, които искат да завземат някои части от нашата територия. Ний докрай ще държим задължението си: да не позволяваме нарушението на мира и тишината в Македония дотогава, докогато не бъдем предизвикани. Ако Силите намират, че и други трябва да получат нещо, ний

[1] Тия депеши, както и последующите са взети от архивата на М-вото на външните работи.

няма да се противим, ако това не става в етнографическите предели на България. За Видин и окръга му и за чисто българските места в Македония България е готова да жертва последния гражданин и последния сантим. Ний сме готови да преговаряме със сюзеренния двор, за да се не наруши Берлинският договор. Ако това не стана до днес, причината е, че Портата не отговаря на направените ѝ предложения.

Аудиенцията на Гешова бе твърде кратка: Солзбъри бе извънредно занят през това време и посланиците на великите сили чакаха своя ред да бъдат приети. Гешов описа непрактичността на едно персонално съединение, за което настояваше английската дипломация, и изказа опасенията си да не би крал Милан да навлезе в княжеството. Колкото за едно прямо споразумение с Турция, той забеляза, че българското правителство е направило нужните постъпки, но че Портата ги е отблъснала.

„Да, отговори лорд Солзбъри – пише Гешов в своя рапорт до Цанова, – да, както се види, руското влияние е преодоляюще в Цариград и руското правителство не ще да се споразумейте направо с Портата. Аз не мога да скрия от вас, че изгледът на работите въобще за вас е много тъмен. Княз Александър може да е постъпил благоразумно, като се турил на глава (начело?) на движението, тъй като вие казвате, че другояче страната ви щеше да падне в пълна анархия; но румелийците не постъпиха благоразумно, като прибързаха с преврата: трябваше да чакат да узрее крушата. За нас ще бъде твърде печално да видим турците да навлязат в Румелия. Но работата е, че не от нас само зависи решението на този въпрос, а главно от трите северни сили. Знаете ли какво се реши в Кремзир?“ – някак ненадейно ме попита лорд Солзбъри.

Аз му отговорих, че подобни тайни не могат да бъдат известни мен, а по-вероятно е да бъдат познати нему.

„И мене са неизвестни, тъй като се държи скрито – поде лорд Солзбъри. – Сега въпросът е как да се избавите вие, тъй като аз пак няма да скрия от вас, работата е тъй дошла, щото вие можете нищо да не спечелите, когато другите спечелят. Аз пак ви съветвам да телеграфирате до вашето правителство, щото князът ви и то да бъдат колкото е възможно по-отстъпчиви. Съгласете се и с най-малкото, което ви се даде, като го употребите за стъпало за по-нататъшното ви развитие. Колкото за Сърбия, чието движение се дължи на несигурното положение на Милана, аз признавам всичкото зло, което нейното навлизане в България може да причини и на страната, и особено на княза ви. Ние употребяваме всичките старания, за да я задържим, но не сме ние, които имаме по-голямо влияние връз нея, а Австрия. Какво им е намерението, не знам. И пак повтарям, че за вас самото (единственото?) средство е да бъдете колкото е възможно по-отстъпчиви.“

В неотстъпчивост българското правителство не можеше да се упрекне: още на 27 септември официозният представител на България във Виена Начович бе съобщил на граф Калноки, че вследствие настояванията на английския дипломатически агент княз Александър приемал личното съединение с условие, че ще бъдат направени някои изменения в Органическия устав на областта. Персоналното съединение значеше: българският княз да стане валия и Източна Румелия да се запази със своето омразно вече име и с формалната страна на привилегирован турски вилает. След буйния ентусиазъм, разюздан от революцията, такава една развръзка не можеше да не събуди едно голямо разочарование; ако княз Александър я прие, то е защото не виждаше друго средство, за да спаси положението.

Тая голяма отстъпка впрочем не разрешаваше кризата. Тя можеше в краен случай да задоволи Портата, но оставаха сръбските претенции, от които произлизаше най-голямата опасност. А те поставяха България пред дилемата: или да се откаже от Съединението в каквато и да било

форма, или да отстъпи на Сърбия някои от западните си окръзи – дилема, станала по-повелителна след концентрацията в Ниш и неразрешима с мирните средства на дипломацията.

III

Пловдивската революция твърде косвено засягаше политическите интереси или честолюбието на великите сили; но тя нанасяше силен удар на младите балкански държави. Чрез присъединението на една голяма и богата област, която удвояваше неговата територия, княжеството завземаше вече в Балканския полуостров първенствующо положение и заставаше срещу агонизирующата – според тогавашните понятия – Турция като претендент за най-големия дял на наследство. При тая перспектива румелийският въпрос сам по себе си се губеше: касаеше се вече не за съдбата на една привилегирована област на султана или за постановленията на Органическия устав, а за разпределението на националните сили в Балкана, за борбата за политическо надмощие или според модната тогава фразеология – за запазването на равновесието.

От балканските държави само Румъния не се смути от румелийските събития. Румъните впрочем са твърдили всякога, не без известна доза от кокетство, че те не са балканска нация. Във всеки случай те заявиха, че съединението на България с Румелия не накърнява техните интереси. За да не се породи някакво съмнение в техните миролюбиви намерения, те отмениха заповедта, дадена преди 6 септември за големите есенни маневри. Тоя знак на лоялност бе от страна на Румъния толкова по-знаменателен, че отношенията между нея и княжеството бяха станали неприятни. През лятото на 1885 г. спорът за Арабтабия бе се изострил дотам, щото Кантакузин почна да взема мерки за война. Гдето румъните не се показаха злопаметни сега, когато България имаше вече нужда от тяхното благосклонно съседство, това показва големия политически разум на техните ръководящи мъже. Както Карол I, тъй и първият министър Йоан Братияну виждаха ясно, че една слаба, разчленена и обезсърчена в своите национални пориви България ще се хвърли под безусловното руско влияние, т. е. ще стане за Румъния несигурен съсед, готов да послужи срещу нея като оръдие на чужди планове. Румъния имаше значи съществен интерес, щото в борбата си срещу Русия княз Александър да не бъде победен. Личното приятелство между княз Александра и Карол I, както и старите симпатии на Братияну към българите имаха безсъмнено своето значение, но то не трябва да се преувеличава. Основният мотив на румънската политика бе: България да запази своята независимост спрямо Петербург. „Както кралят, тъй и сегашните министри – пишеше Начович в своя рапорт от 17 септември – обичат много българския княз и хвалят неговия патриотизъм и *стремлението му да заздрави България върху собствените ѝ крака*." (К. н.)

През всичкото време на румелийската криза, както и по-късно, през време на войната, Румъния се придържаше строго о тоя принцип на солидарност между двата народа, следейки с живи симпатии нашите усилия и помагайки на правителството ни с всички морални средства.

В Гърция пловдивската революция предизвика голямо негодувание. Гърците считаха Румелия преди Берлинския конгрес като своя област; досега още те си въобразяваха, че са в нея един многочислен елемент. Съединението им се представи поради това като едно поробване на елинизма и масата в Атина, във Воло и в други градове се предаде на буйни антибългарски манифестации. Понеже България бе много далече, за да я нападнат, гърците почнаха да искат от правителството да нахлуе в Македония. Под натиска на общественото мнение, силно възбудено от силогосите и от атинската преса, Делиянис биде принуден да вземе някои мерки за военни приготовления. „Еднаж ангажирано във военни приготовления, правителството, влечено от своите противници,

много мъчно ще може да се спре" – пишеше френският представител в Атина до своя министър.[1] „Общото мнение тук – бележеше той по-късно – е, че на гръцката раса се поставя един въпрос за живот или смърт." Засилени наистина от успеха на Съединението, българите щяха да заплашват вече големите позиции на елинизма в Македония. Преди това да бъде възможно, Гърция искаше да обезпечи своя дял. В гръцката грандомания никога не са липсвали ни патриотизъм, ни дързост, макар и в мимолетна форма: ето защо Европа гледаше с безпокойство на брожението на елинизма. Опасността обаче не бе оттам тъй належаща, както от страна на крал Милана.

Поведението на крал Милана няма да бъде съвсем ясно, ако не кажем няколко думи за трудното вътрешно положение, в което румелийската криза завари Сърбия.

Милан – ученик в лицея „Louis le Grand" в Париж, когато стана убийството на княз Михаила – се качи на сръбския престол невръстен; до пълнолетието му Сърбия се управляваше от едно регентство, в което господстваше Йован Ристич. Ристич бе от стария тип политически мъже; опортюнист в своята политика, инстинктивно враждебен към всяка идеология, но следващ няколко практически и традиционни принципа: той уважаваше династията, бюрокрацията и Русия. Под негово влияние Милан стоя чак до 1880 г. Причините, за да се отклони сетне от него, бяха главно две. Сансетфанският договор остави у сърбите впечатлението, че Русия ги е пожертвала. Което те спечелиха по-сетне в Берлин, дължеха го на Австрия. На самия Ристич, който пледираше пред него сръбската кауза, Горчаков бе казал: „Идете при Андраши!" Милан запомни тоя съвет. Не се мина много време, и той насочи погледите на Сърбия към Виена. Във вътрешната политика той почувства също нуждата да направи една голяма промяна. Либералната партия, с която управляваше Ристич, бе се изхабила от дълги години на властване. Тя бе оставила Сърбия много назад. Милан, който искаше да я модернизира, образува едно министерство от напредняци.

Напредняците току-що се бяха организирали като партия. Те бяха същевременно западняци и националисти. Западняците искаха да дадат на Сърбия политическото устройство на една европейска държава; националистите мечтаеха да постигнат обединението на сръбските земи. Те не разчитаха на славянската солидарност и с голямо недоверие се отнасяха към Русия. Техният шеф Пирочанац гледаше на руската империя като на една варварска държава и се боеше да не би един ден „копитото на казашкия кон да унищожи модерната цивилизация"[1]. Милан не се безпокоеше преку мярката за бъдещето на европейската култура, но в омразата към Русия той се схождаше с Пирочанац. Двамата те почнаха с Виена една политика на сближение, която се завърши в 1882 г. с една формална конвенция: Милан се задължаваше чрез тая конвенция да пречи с всички средства на агитацията за Босна и Херцеговина, а Австрия му гарантираше в замяна неговия престол.

Милановият престол не бе прямо застрашаван в 1882 г., но в страната се развиваше едно течение, което един ден можеше да го залюлее. Радикалната партия увличаше подир себе си почти цялото селско население и бързо революционизираше неговото съзнание.

Радикалната партия биде основана от Пера Тодорович и от Никола Пашич; първият, блестящ памфлетист, с голяма организаторска дарба, вторият, ограничен човек, с муден ум, но голям демагог, хитрец безподобен и майстор в парламентарните борби. Към радикалите се присъедини в скоро време по-голямата част от прогресивната интелигенция,

[1] Livre Jaune Affaires de Bulgarie, 1885, стр. 50.

[1] Слободан Йованович „Српско-бугарски рат", Белград, 1901, стр. 57.

която Светозар Маркович бе възпитал в един смътен и утопически социализъм. Но силата на тази партия се състоеше в интелигенцията, а не в селската маса. На селяните тя проповядваше омраза към чиновничеството и идеята, че те трябва да бъдат господари на държавата, защото тя само чрез тях живее. Практически радикалната програма се свеждаше към едно широко общинско самоуправление и към превръщането на скупщината в един вид конвент.

Милан се боеше не толкова от тая крайна програма, колкото от агитацията, с която тя се придружаваше. Той считаше радикалната партия за един анархистически елемент, който подравя от дъно основите на държавата и срещу който всички средства са позволени.[1] Откакто си обезпечи престола чрез конвенцията с Австрия, той чакаше един случай да се саморазправи с радикалите. Случаят му се представи в 1883 г.

В началото на 1883 година бе гласуван от Скупщината един нов закон за военното устройство; в свръзка с тоя закон трябваше да стане превъоръжение на войската; трябваше да се вземат от населението старите пушки и да му се дадат нови. Селяните обаче не искаха да дадат оръжието си, боейки се да не останат излъгани. През октомври те въстанаха в някои източни окръзи. Това бе тъй наречената Тимочка буна, известна у нас под името „Зайчарското въстание". Потушаването бе бързо и свирепо. Войската проля много кръв. В Белград Милан също не бездействаше: той затвори централното бюро на радикалите, арестува най-видните от тях и ги предаде на съд. Пера Тодорович биде осъден на вечен затвор; други, по-малко познати, споделиха неговата съдба. Колкото за Пашича, той побягна в България. Тук дойдоха и много главатари на въстанието. Българските власти ги посрещнаха добре и това много раздразни Милана. Ако Бреговският въпрос взе такава остра форма, това се дължеше главно на гостоприемството, което, както видяхме порано, Цанков даде на сръбските емигранти.

[1] Слободан Йовановић, „Политичке и правне разправе", прва свеска, Београд, 1908, стр. 54.

Милан обезглави радикалната партия, но не можа да я парализира. Той само успя да я превърне от политическа организация, каквато тя беше, с отговорни лица начело, в една мрежа от полусъзаклятнически групи, анонимно водени и безоглeдни. От едно ново въстание нямаше вече непосредствена опасност, но положението бе при все това извънредно критическо: връзките между династията и народа бяха съвсем скъсани; ферментите на омразата кипяха в селската маса; усиленият полицейски режим едва успяваше да поддържа материалния ред. Милан толкоз повече се безпокоеше от това вътрешно състояние на държавата, че радикалната партия бе предана на Русия. Изгоненият белградски митрополит Михаил се поддържаше от Азиатския департамент, емигриралите радикали бяха в тесни връзки със славянофилските общества. Нямаше ли един ден Русия да разюзда всичките тия антидинастически елементи срещу Милана, австрийски агент в една славянска държава? Милан можеше да разчита на войската, особено на офицерството, което му бе наистина много привързано. Но щеше ли да може той да се задържи само с една военна подкрепа на един залюлян престол, блъскан от всяка страна от народните вълни?

В такава тревога живееше Милан, когато получи известието за пловдивската революция. Тя го завари в Глайхенберг, в Австрия. Милан бе безсъмнено надарен с жив политически ум и според неговите историци – със забележително чувство за националните интереси на Сърбия. Нито една минута не се колеба той върху политиката, която трябваше да следва подир тоя завоевателен замах на България. „За мене стана ясно веднага – разправял той преди смъртта си на Владан Джорджевич[1], – ясно бе, че ако никой не попречи на

[1] Д-р Владан Джорджевић, „Историја српско-бугарског рата", 1908, т. II, XI.

България, в кратко време тя ще се нахвърли върху Стара Сърбия и Македония и тогава вече ще бъде свършено и с политическата независимост на Сърбия, и с нейната народна мисия и цялото бъдеще на каквото и да било сръбство." Лютата завист, която Милан почувства към популярността на княз Александра, го ухапа също в сърцето; тя смеси към националните съображения и наранената негова суета. Мисълта, че и той би могъл да извърши някой подвиг, който да възбуди ентусиазма на неговите поданици, да му даде и нему, както на Александра, някакъв престиж на герой, тая мисъл го завладя с всичката страст, която вземаха внезапните пориви в неговата импулсивна натура. Но къде да търси той лаврите, които българският княз събра в Румелия? Да навлезе в Стара Сърбия или в Македония той не смееше, бидейки вече два пъти бит от турците; впрочем неговата съюзница Австрия нямаше по никакъв начин да му позволи да се докосва до области, които спадаха в сферата на нейните прями претенции. Най-безопасно бе да се нападне България. Една война с княжеството се представляваше на Милана като една проста разходка. За българската войска той нямаше добро мнение; после той знаеше, че тя ще се съсредоточи в Румелия, оставяйки пуста границата откъм Сърбия.

Милан се реши бърже за тая война без рискове и тръгна за Виена. Тук той заяви на императора и на Калноки, че ще нападне незабавно България. Войските, които вече имаше на разположение, казал той, щели да бъдат достатъчни за първите удари; после той щял да ги попълни чрез мобилизирането на резервистите. Императорът и Калноки, които не знаеха още чие дело е Съединението и каква намеса има в него Русия, настояха пред Милана да не бърза. Той склони да чака само 5 дена, но с условие да мобилизира веднага. Франц Йосиф се съгласи за мобилизацията, без да пита Калноки, който даже искал по тоя повод да си даде оставката.[1]

[1] Рапорт на г. Начович до Цанов, 15 окт. 1885.

Калноки също чувстваше, че трябва да се даде някакво удовлетворение на Сърбия, защото инак рискуваше да пропадне в нея и Милан и заедно с него австрийското влияние, но в какво трябваше да се състои това удовлетворение: дали във възвръщането statuquo-то в Румелия, или в присъединяването на някои български окръзи към Сърбия? Той още не можеше да си определи една линия на действие, чакайки преди всичко да види по-напред какво ще бъде поведението на руската дипломация.

Между туй Милан още от Виена телеграфира до своето правителство да почне мобилизацията. На 8-и вечерта той се върна в Белград и на другия ден сутринта свика под свое председателство Министерския съвет. Милан съобщи на министрите си постъпките, които бе направил във Виена, впечатлението си, че великите сили още не знаяли какво да правят и че те желаели главно да се избягват усложненията. „Но нас не ни важат желанията на дипломатите – каза той. – Ние сме длъжни под формата на Берлинския договор да защитаваме нашите държавни и национални интереси, па каквото ще да става." Министерският съвет напълно сподели тоя възглед. Оставаше да се намерят пари, защото финансовият министър заяви, че в хазната няма повече от 50 000 долара. „Лесно – отвърна Милан, – ще направим заем." Подир това Вукашин Петрович замина с тая цел за Виена, гдето без мъка сключи с „Лендербанк" един заем от 24 милиона срещу бъдещия монопол на тютюна. Заемът бе с 60 1/2 % емисия и с 5 % лихва. Тия тежки условия обясняват защо операцията биде уговорена тъй бърже.

Милан бе заръчал на Вукашин Петровича да иде при Калноки и Калая и да ги убеди, че Сърбия не може да не нападне българите. В това отношение обаче мисията на Вукашина излезе съвсем безуспешна. Калноки се изказа решително против едно нападение върху България. Той съветваше да се мобилизира само една дивизия и да се съсредоточи тя в Ниш. „Когато това се свърши безшумно – каза той, – нека

сръбското правителство се обърне към великите сили и към нас, разбира се, като поиска от тях или да се въдвори statu-quo-то в Румелия, или да се даде на Сърбия една съответствующа компенсация, та да се не наруши равновесието между Сърбия и България.[1] Ако вашият крал ме послуша, кажете му, че се надявам, какво, в случай че България се задържи в Източна Румелия, Сърбия ще получи като компенсация най-малко трънския и брезничкия крайове заедно с Трън и Брезник. Ако ли не ме послуша и против моите приятелски съвети почне войната, няма да добие нищо, па ако ще би сръбската войска да излезе победителка." Калай говори в същия дух. Той даже предсказа на Вукашина, че Сърбия ще бъде бита. „Вий не познавате българите – каза Калай, – вий ги смятате за „бостанджии", но те са храбри хора и готови за война. Боя се, че една борба с тях няма да ви изведе на добър край, най-добре не се залавяйте с тях."

Съветите от Виена не подействаха на Милан. От тях той взе само идеята за териториална компенсация. На 16 септември Гарашанин заяви наистина на английския представител в Белград, че ако не се възвърне прежното положение в Румелия, Сърбия ще иска една съответствующа компенсация или иначе ще воюва. За чия сметка щеше да иска тя компенсация? Срещу кого в краен случай щеше да воюва? Гарашанин по тия въпроси избягна да се произнесе.[2] Милан искаше наистина, щото войната да се яви като изненада. Турция обаче помисли, че мобилизацията се върши срещу нея, и се оплака на Силите. От Белград ѝ даваха успокоителни уверения, но тя подновяваше постоянно своите постъпки, държейки европейските кабинети в течение на сръбската концентрация. За Силите бе обаче ясно, че Милан няма да се осмели да нападне Турция. Напротив, опасността от една

[1] Вл. Джорджевич, т. 1, стр. 51.
[2] Turkey. 1886, т. I, № 85.

сръбско-българска война растеше всеки ден пред очите им.

Трябва да се отбележи, че австрийската дипломация употреби поради своето надмощие в Белград най-големите усилия, за да отклони Милана от неговите намерения. Тя даже прибягна с тая цел и до авторитета на Бисмарка, който по молба от Виена прати германския посланик да заяви на Милана в Ниш, че никаква помощ не трябва да очаква от Европа, ако се впусне в някоя авантюра. Милан не считаше обаче една война с България за авантюра и от европейска помощ той нямаше на първо време нужда, сигурен, че като влезе с войските си в София, той ще диктува на Европа. Не оставаше срещу него освен едно средство: Австрия да го предупреди, че ако той не се подчини на волята на Силите, тя ще употреби срещу него военна сила. Солзбъри попита наистина австрийския посланик в Лондон: готово ли е неговото правителство да си послужи със сила, за да въздържи Сърбия от едно нападение? Посланикът отговори отрицателно. Той забеляза, че военната намеса на една велика сила би могла да даде повод за едно общоевропейско стълкновение. Ако войната се почне между малките балкански държави, Австрия ще се намеси, каза той, но в краен случай, само ако стане нужда да защити тя своите собствени интереси. Австрийският дипломат издаваше тук съкровените опасения на своето правителство: да не би, възползвана от балканската криза, Русия да окупира България. В такъв случай Австрия щеше да бъде принудена да вземе и тя своя дял от полуострова: да тръгне към Солун – задача, за която по много причини тя не се считаше още готова.

Без съмнение най-доброто разрешение за Австрия щеше да бъде: да се признае Съединението срещу една компенсация на Сърбия. Против княз Александра, оскърбен от царя, враг на руското влияние, принуден рано или късно да обърне погледите си към Виена, Калноки не можеше да има нищо. Той явяваше даже на английското правителство, че княз Александър представлявал в Балканския полуостров най-доб-

рата гаранция за интересите на Австрия и на Европа.[1] Но трябваше да се даде и на Милана някакво удовлетворение; тая компенсация именно, за която пръв Калноки бе лансирал идеята пред Вукашина. Между Виена и Лондон се започнаха сега преговори на тази тема. Англия не бе противна по принцип на австрийския план. Лорд Солзбъри бе загатнал доста ясно на Гешова за нуждата, щото България да се покаже отстъпчива. В София обаче никой не можеше да допусне даже за миг мисълта да се откъсне педя земя от българската територия. Цанов телеграфира до Гешова, че княжеството не би направило никакво възражение срещу една компенсация в полза на сърбите, стига тя да не бъде в ущърб на Македония. Тъй, докато сърбите се готвеха да откъснат от княжеството неговите собствени окръзи, българското правителство прогласяваше от своя страна неприкосновеността даже на населената от българи турска територия.

Сега отношенията между княжеството и Сърбия постоянно се влошаваха. Една прокламация за въстание биде пръсната в Сърбия от Пашича; Гарашанин побърза да съобщи на Силите, че тя е била печатана в България, където наистина се намираше радикалният водител. Прокламацията не бе печатана в България; тя въобще не бе печатана, а хектографирана.[2] Но сръбското оплакване срещна известна вяра в европейските кабинети поради една грешка на българското правителство. На 18 септември Начович бе писал на Цанова: „Защо да не се хвърлят в Сърбия емигрантите, в минутата, когато сръбското правителство покаже явно своето неприятелство и вземе активно да ни противодейства или угрожава? Една революция в Сърбия в тия обстоятелства може да улесни нашата задача." Цанов има неблагоразумието да каже пред френския представител, че България има

[1] Turkey, т. I, стр. 156.

[2] Има един екземпляр от нея в архивата на нашето Министерство на външните работи.

средства да създаде на Милана големи вътрешни затруднения. Може би той да бе повторил тия думи и пред другите агенти, у които остана впечатлението, че България е във връзки със сръбските революционери. Трябваше сега да се правят големи усилия, да се разубедят Силите. Най-целесъобразната мярка бе да се арестуват сръбските емигранти. На Каравелова обаче това преследване спрямо политически изгнаници бе много антипатично. Още от по-рано княз Александър по съветите на Ласелса бе поискал да се арестуват водителите на сръбските емигранти; но Каравелов обеща и не изпълни обещанието си. Когато след това Сърбия се оплака пред Силите за прокламацията, князът изпрати на своя пръв министър една много нервозна депеша. „Как е възможно – телеграфира той, – че Пашич и Пеко Павлович, които по вашите думи аз знаях за арестувани, са дали една прокламация против сръбския крал? Ако те се намират на наша територия, трябва незабавно да се арестуват. Опасността е твърде голяма. Ний не можем да се бием изведнъж срещу Турция и Сърбия. Вие знаете, че опитването за сполука с Турция е немислимо." В друга една депеша от същия ден князът казваше: „Аз мисля, че трябва да телеграфирате на Гарашанина, за да отговорите, че тези прокламации не са били печатани в България и че Пашич и Павлович ще бъдат немедлено арестувани и че ний това не одобряваме. Аз ще телеграфирам също на краля."[1] Тоя път Каравелов се подчини. Той телеграфира в Русчук: „Арестувайте незабавно Пашича." А Пека Павлович биде арестуван в Търново.

Когато се разменяваше тая кореспонденция между него и Каравелова, княз Александър инспектираше границата откъм Сърбия и току-що се бе върнал в Радомир. Той се бе научил за бързите военни приготовления на Сърбия и за съсредоточаването в Ниш и се намираше под впечатлението, че войната е належаща. За да я предотврати, той намисли

[1] Архива на Министерството на външните работи.

да изпрати при Милана д-р Стоилова с предложение за една спогодба. Каравелов не одобри тази идея и заяви, че няма да подпише писмото до Милана. Князът се принуди тогава да изпрати писмото само със своя подпис.

Идеята за преговори с княжеството се посрещна наглед симпатично от Гарашанина. Когато английският представител му съобщи за предстоящата постъпка на Александра, той му благодари най-горещо за тази новина.[1] Щом получи обаче писмото, Милан побърза да отговори със следната брутална и лаконическа депеша, изпратена до княза en clair: „Съжалявам, че съм принуден да отклоня мисията на г. Грекова, бивш министър на Ваше височество." На европейските представители, които изказаха своето неприятно учудване от тоя тон, Гарашанин отговори, че кралят не можеше да влиза в преговори, за които очевидно отговорното българско министерство не е дало своето съгласие, тъй като то не е приподписало княжеското писмо, а на Портата Милан съобщи, че не искал да приеме пратеника на княз Александра, защото бил предизвестен, че се касаело за едно споразумение върху дележа на Турция. Интригата бе много плитка, тъй като, преди да прати писмо до Милана, княз Александър бе дал копие от него до турския комисар в София Нихад паша. Впрочем Цанов обнародва чрез агенцията H a v a s самото писмо, което не съдържаше нищо друго освен общи уверения в приятелство. Вероятно Милан бе очаквал предложения за компенсация; тъй се обяснява готовността, която Гарашанин бе показал да третира. Княз Александър предлагаше само своите симпатии: това бе малко за Милана и не бе нищо за Сърбия.

Милановият отговор (6 октомври) застигна княза на пътя за Кюстендил. „Един конен стражар – разказва г. Рачо Петров – ни застигна в кариер и ни предаде депешата на Милана. Князът ми каза, че войната със Сърбия е неминуема и че трябва да се върнем в София. В Радомир бе Плевенският полк: заповядахме да замине той веднага за Сливница." Тревогата си князът предаде и на министрите. Той телеграфира Каравелову: „Това оскърбление ми показва, че обявяването на войната е въпрос от няколко часа. Трябва ли да се върна назад в София?" Каравелов отговори – да се върне. В цяла България сега новината за предстоящото сръбско нападение се разпространи с голяма бързина. На 8-и от Търново Стамболов питаше телеграфически Цанова: „Минаха ли сърбите границата?" Впечатлението от Милановия груб отказ бе толкова по-силно, че то съвпадаше с най-недоусмислени движения на сръбските войски по границата. На 23 септември в Трънско бе настанала голяма тревога поради мълвата, че сърбите идат да завземат Дъсчени кладенци и Трън. В Трън населението излезе из къщите, камбаните захванаха да бият, народното опълчение се въоръжи и завзе околностите на града.[1] Оказа се, че мълвата била невярна. Но оттогава не се въдвори вече спокойствие в тия места. Подозираше се, че сърбите мислеха да нахлуят внезапно, като изненадат България съвсем неподготвена. За да се оправдава сетне пред света, сръбското правителство бе пръснало между пограничното българско население агенти, които му поднасяха прошения за сръбска окупация. Тия агенти между друго обещаваха на селата, че ако се присъединят към Сърбия, няма да плащат данъци в продължение на пет години. Някои кметове бяха привличани под разни предлози на сръбска територия, гдето им се обещаваха големи суми, ако започнат агитация за едно отцепване от княжеството.

Тия систематически подстрекателства, инцидентите, които вече постоянно се повтаряха по границата, накараха българското правителство да поиска обяснения от Сърбия. В Софийската станция се събраха: гръцкият дипломатичес-

[1] Turkey, т. I, № 276.

[1] Българската Зелена книга, вж. рапорта на Т. Василев.

ки агент Рангабе, който бе натоварен и със сръбските интереси, Цанов и Каравелов, и повикаха по телеграфа Гарашанина, пребивающ тогава в Ниш. Разговорът се продължи много; макар твърде надменно и с един крайно нервозен тон, Гарашанин даде миролюбиви уверения. Впечатлението, което той остави у българските министри, бе обаче съвсем песимистично. На Радославова, който бе в Пловдив, Цанов телеграфира:

> Сърбите следват да се приближават до границата. Агентите нямат никакви инструкции, след. и нищо не отговарят. Усеща се, че има споразумение между Австрия и Русия. На Сърбия е казано да стои мирно; не вярвам обаче да послуша. На границата към Видин има вече войска, т. е. тя е на самата граница и се състои засега от един батальон. Има и по-много войска; тя стои обаче по-надалеч. Около Цариброд селата изпразнени и къщята служат за жилища на сръбските солдати. Мен ми се чини, че сърбите ще заемат Видин, ако сполучат, Трън, Цариброд и Брезник, и ще спрат.

При все това българското правителство продължаваше да мисли, че най-сериозната опасност е откъм Портата, и да държи силите си съсредоточени по турската граница; но след войнствените демонстрации на Милана то почна да се грижи вече и за отбраната от едно сръбско нападение. На 23 септември военният министър Никифоров заповяда да се въоръжи Видинската крепост. От своя страна началникът на Генералния щаб Рачо Петров даваше разпоредби по укрепването на сръбската граница.

> В първите числа на октомври, разказва г. Рачо Петров, когато сведенията, които имахме за сръбските приготовления, станаха много обезпокоителни, аз изпратих Хесапчиева да прегледа хълмовете на Сливница. Дадох му указания: да избере позицията и да изучи фланговете ѝ откъм Брезник. Карта ние тогава нямахме: само няколко екземпляра от руската карта, и то до границата на Сърбия. Телеграфирахме на Паница да ни изпрати от Виена картата на австрийския Генерален щаб. Че нашият главен отпор ще бъде на Сливница, това ставаше очевидно от един поглед върху територията ни откъм Сливница, но аз мислех, че позицията трябва да се избере зад Сливница, на Козяк, защото такова ми бе впечатлението от картата; Хесапчиев обаче, като отиде на самото място, намери, че по-добре ще бъде да се избере позицията не зад Сливница, а пред селото. Тогава аз заповядах да почнат да правят укрепленията. Князът и аз ходихме нарочно в Сливница, за да дадем лично инструкции какво да се строи и къде. На първо време ние смятахме, че пътят от Брезник към Сливница е недостъпен, но после се оказа, че по него може да мине даже артилерия, и се взеха съответствующите мерки.[1]

Докато опасността откъм Сърбия растеше, вътрешното положение в България постоянно се усложняваше. Всред управляющите кръгове се бяха появили големи ежби. Раздразнителността на Каравелова, деспотизмът на неговите нерви предизвикваха всеки ден неприятни сцени. Сам той се хвърляше от една крайност в друга: когато новините бяха добри, самомнението му се екзалтираше и разхождайки се напред-назад по стаята си, той мечтаеше с висок глас как ще превземе Македония, как ще построи пристанището в Солун и пр.; щом пристигнеше някоя неблагоприятна телеграма, той се обезсърчаваше веднага и, побледнял, жестикулирующ, ругаеше авторите на революцията, сочейки юмрук към тях и крещейки: „Аз ще ви обеся! Аз няма да дам на вагабонти и фанфарони да погубят България! Аз... аз съм отговорно лице!“

[1] Че пътят от Брезник далеч не е непристъпен, това съобщи на военните д-р Моллов, който като ловец знаеше тия места.

Постояннни разправии имаше Каравелов и с военните. В продължение на два месеца почти румелийските офицери не бяха получили заплата и мобилизираната войска се хранеше от реквизиция. Когато искаха пари от Каравелова, той отговаряше: „Румелия не е още наша земя; аз не мога да отпускам суми, които не мога да оправдая по закона за отчетността по бюджета." Трябваше най-сетне да се намеси сам князът, за да тури край на това парадоксално положение: каквито пари имаше в Народната банка, се събраха в София и с керван се изпратиха в Пловдив.[1]

Недоволствата, които Каравелов бе подигнал между членовете на комитета и в средата на военните, принудиха княза да изпрати в Пловдив като помирител д-р Радославова. Радославов успя наистина да успокои веднага духовете: революционер с революционерите, войнствен с военните – разтворил широко душата си за патриотическите вдъхновения, – той се сроди с всички ония, които Каравелов бе възбудил срещу себе си със своя срихав характер и с нерешителността си. За членовете на комитета, към който Каравелов никога – даже в дните на голям оптимизъм – не бе се отнасял като към сериозни хора, Радославов се яви като мечтания водител; защото той бе отзивчив към техните пориви и слушаше големите им планове с благосклонна усмивка.

Стълкновенията, които Радославов изглади в Пловдив, се породиха сега между него и Каравелова. Радославов искаше една по-смела политика по въпроса за Съединението и преди всичко немедленното сливане на румелийската администрация с оная на България, за да се постави европейската дип-

[1] По тоя повод г. Рачо Петров разказва: „Войската не пострада много от отсъствието на пари, тъй като населението даваше реквизиция с голяма готовност. Толкова голям бе ентусиазмът, че селяните не искаха да приемат пари срещу храните, които предаваха, а разписки, за изплащането на които никой не се надяваше. Но всеки желаеше да има разписките като свидетелство за патриотизъм."

ломация пред едни неразривни вече връзки между двете страни, а българският народ да види осезателно успеха на своето дело. Радославов, който знаеше колебанията на Каравелова и неговото инстинктивно противостоение срещу всяка смела инициатива, поиска намесата на княза, комуто телеграфираше:

> Без да се гледат комбинациите на чуждите, в български интерес е да довършим захванатото дело и да не продължаваме по временний път. Предвид на горното, от една страна, и на вълнението на духовете в Южна България, от друга, че княжеското правителство продължава да работи отделно, направих следното предложение пред Министерския съвет: Да се разгледа и реши не е ли време вече да стане сливането на управлението на двете Българии, тъй като всяко медление ще бъде гибелно за делото, и не трябва ли да се унищожи комисарството.[1] Аз мисля, че и Ваше височество ще благоволите да признаете, че решението на конференцията, каквото и да бъде, трябва да ни завари готови и че сме извършили всичко онова, което е зависяло от нас. Подобно действие ще бъде по-полезно за Вас и за България на всеки случай.

Внесено в Министерския съвет, Радославовото предложение не биде възприето от правителството.[2] Каравелов се боеше да не би административното сливане на Източна Румелия с княжеството да предизвика възбуждение в Цариград и да усили влиянието на ония посланици, които съветваха Портата да окупира размиренaта област. Наистина Турция бе останала досега глуха към тия внушения, но никаква гаранция за трайността на нейното миролюбие нямаше:

[1] Д-р Странски продължаваше да стои начело на румелийското управление като княжески комисар.
[2] Длъжността на княжески комисар се закри чак на 3 октомври.

всички опити за непосредствено споразумение с нея оставаха, напротив, безуспешни. Международната обстановка продължаваше също да бъде неблагоприятна за България. От великите сили само Англия бе се произнесла симпатично за Съединението. Присъствието на нейния агент в Пловдив – Солзбъри му разреши да придружава княза в Румелия въпреки протестите от Петербург – ободри отначало духовете, но мина време, без да се направи нещо за узаконението на революцията, и разочарованието почна да расте в народа. Фактът, че Русия се противи на Съединението, действаше съкрушително. Руските консули от своя страна не се стесняваха да заявяват велегласно, че България е изгубена, ако на българския престол остане княз Александър. Агитацията за свалянето на княза се водеше вече явно, предизвикателно, поставяйки ножа на гърлото на българския народ.

По едно време в Пловдив се чу, че Русия се проникнала от по-добри чувства. Радославов телеграфираше на Цанова:

Господин Странски е имал свиждане с жеранта на руското консулство. Забелязал от разговора желание за подобрение отношенията с Русия, която не би била ни против съединението, нито против княза. Като средство за изравнение недоразуменията мислило се да стане свиждане между двамата господари. Това с цел да се даде възможност царят да промени направлението на политиката. Имате ли подобни сведения от руския агент и как гледате на това желание?

Цанков отговори:

Подобно нещо няма. Князът никога не е отказвал. Русия е, която не иска да приеме княза. Няма съмнение, че ако би се казало подобно нещо, князът немедленно би се отправил в Русия.

Въпреки скептицизма, с който бидоха посрещнати неговите мнения от страна на правителството, д-р Странски, който обичаше да се занимава с висока политика и бе почнал да се плаши от революцията, продължаваше да преговаря с Игелстрома. От Пловдив Радославов пишеше на Каравелова:

Господин Странски каза, че управляющият тукашното руско консулство изявявал желание, щото да му се представела депутация воглаве Странски, да му дадяла адрес от тукашното население до руския цар, който да се молел за помощ. Същият мисли, че това се прави по заповед от Русия, уж да се променяло досегашното поведение по българските работи. Аз мисля, че това е или само измислица, или же една уловка с цел да се скомпрометира както князът, така и правителството. Да ходи оттука депутация заедно със Странски, значело би, че Южна България работи сама, без да гледа политиката на княжеството. Освен това предполагам, че това се прави със задня мисъл, като си запазват инициаторите правото пред казаното консулство за всеки случай. Може би те се страхуват, че Съединението ще се осуети. Пак повтарям, желанието е да се почне сливането на двете управления, без да се прогласява официално.

Правителството възприе възгледа на Радославова относително задкулисните мотиви на руското консулство и идеята за депутация пропадна. Тогава Игелстром внуши на бившите лъжесъединисти в Румелия да изпращат заявления до Александра III, за да искат руска протекция. Понеже по заповед на Каравелова полицията забраняваше подписването на тия петиции, Игелстром заяви на княза, че ако той не дава възможност на българския народ да изкаже своите желания, то ще му бъде невъзможно да не го счита за враг на Русия. Князът възрази, че щом някои българи искат да отправят молби до Русия, то нека те да направят това чрез посредничеството на техния държавен глава. Игелстром счете тоя отговор за лукав и го представи в Петербург като едно ново предизвикателство от страна на България.

Всички руски консули рисуваха сега княза като дързък враг на Русия и се надпреварваха да му приписват фантастични деяния. На основание на тия романи Татищев пишеше[1], „че в своите речи, отправени към войската и към народа, князът не удържал вече думите на злоба спрямо Русия". Коядер докладваше от своя страна, че „князът заявил громко пред фронта, какво денят, в който му било дадено да види най-сетне националната войска под командата изключително на български офицери, той го считал за най-щастливия ден в своя живот". Рапортът добавяше, че князът се бил произнесъл презрително за руските офицери, като казал, че те напуснали своите постове в минута на опасност.[2] Вследствие на тия клеветнически донесения императорът с приказ по военното ведомство отчисли княз Александра из списъка на руската армия и го лиши от званието шеф на 13-и стрелкови полк (22 октомври).

С тоя нечуван приказ Русия заявяваше вече громко, че стоенето на княза Александра на българския престол е отсега немислимо. Такова бе впечатлението в странство и още повече в България. Сам князът заяви на своите близки, че е готов да напусне България. Каравелов обаче не даваше дума да се продума за абдикация. При първата мълва за намеренията на княз Александра той каза на кореспондента на Kölnische Zeitung Фон Хун: „Народът и князът са едно: както съединена България принадлежи на княз Александра, тъй и княз Александър принадлежи на съединена България." „А ако князът въпреки всички молби поиска да си отиде?" – попита Фон Хун. „Тогава аз ще го задържа със сила – възрази Каравелов. – Впрочем от това не би имало нужда, защото, ако князът би поискал да ни остави, народът ще му отпрегне конете от колата и ще го върне в двореца, носейки го на триумф.

[1] Татищев, стр. 422.
[2] Правительственный вестник, 27 октомври 1885.

Би било низко и безчестно, ако българите постъпеха иначе."[1] Крайните патриоти Захарий Стоянов, Ризов, Стоянович отиваха още по-далече: те добавяха, че ако Европа допусне детронирането на Александра, българският народ ще се обяви в република и ще прогласи бившия си княз за председател на тая революционна република на Балканите.

Срещу тази екзалтация на духа на национална независимост се изпречваше – злокобен – фанатизмът на русофилите. След приказа на руския император те считаха вече княз Александра за морално детрониран. Но в техните очи това още не бе едно достатъчно разрешение. Пълен триумф на своите въжделения те виждаха само в едно окупиране на България от страна на руските войски. Един кореспондент на Новое время описваше разговора, който имал по тоя повод с Цанкова. Заварил го дома му, философствуващ, с лулата в ръка. Наоколо него Людсканов, Данев и др. го слушали благоговейно.

– Как гледате на преврата? – го попитал кореспондентът.

– Даже той да не бе се случил – отговорил Цанков, – все пак рано или късно, ако съдим по вървежа на работите и по заведените тук безобразия, които доведоха до бедствие цялата страна, все равно, рано или късно, без окупация не щеше да може.

– Каква окупация?

– Разбира се, руска; само тя може да ни спаси, без нея България ще пропадне.

– Но Русия повидимому не мисли да окупира България и може би няма да иска да прибегне до тази мярка.

– Ако не иска, Европа ще я застави.[2]

[1] A. von Huhn, „Der Kampf der Bulgaren", Leipzig, 1886 год., стр. 72.
[2] Новое время, 29 октомври 1885.

Забележително е, че докато Цанков, Данев и др. злорадстваха пред трудностите на положението и зовяха руска окупация, една голяма част от сръбските политически мъже сърадваха българския народ за неговата национална политика. Водителят на радикалната партия Никола Пашич писа на Захарий Стоянов:

Драги брате,[1]

Дело, което извършихте за спасение на българския народ, славно е и хисторическо е. Пътят, по който треба да иде българската история, показали сте и на потомците, и на Европа. Единодушие, слога и енергия, нека ви бъде помощница, да делото учвърстите и докарате до славни и щастливи край.

Аз, у името на сръбский народ честитам ви и желаеме да делото помогнеме на нашиий край. В часа, когато четете това писмо, Сърбия ще бъдат востания в неколко окръга. Ако бъдеме щастливи и вия ни изпратите некоя хиляда пушки с патрони, то ви можеме да увериме да щели благополучно да свършимо народното дело в Сърбия.

Нека е слава на дейците български, които си животът заложише за слободата на българский народ.

Поздрав братски и дружески от вашия

Н и к. П. П а ш и ч а

Старият Ристич се произнасяше пред кореспондента на Н о в о е в р е м я също така в одобрителна смисъл. Той признаваше, че след присъединението на Румелия ще трябва да се увеличи и сръбското кралство, но в никакъв случай не в ущърб на България. „Всяко наше посегателство върху българската територия – казваше той – би било в настоящата минута крупна политическа грешка: българите би се проникнали спрямо нас с остра дълголетна ненавист, а ний требва да се стараем да завържем с тех приятелски отношения, за да подготвим почва за балканска конфедерация или въобще за некакъв съюз на балканските народи. Освен това аз мисля, че Русия не би допуснала едно наше усилване за сметка на България.“ „Тогава?“ – попитал кореспондентът. „Тогава остава да се устремим към Турция“ – отговорил Ристич.

Руският публицист привежда разговора си с един сръбски селянин, който гледал с възторг как отива войската към Ниш.

– С кого ще се биете? – попитал кореспондентът.

– С турчина. Ще вземем Косово поле.

– Турчинът е силен, няма да го даде.

– Нашите юнаци ще бият турчина, а Русия ще помага.

– Но Австрия няма да ви остави да вземете Косово поле.

– А нея Русия ще бие. Русия има два милиона войска, Австрия един.

С такива надежди гледаше на мобилизацията грамадната част от сръбския народ. Когато Милан заминаваше за Ниш, на белградската гара многолюдието викаше: „Дай, Боже, да се върнеш като сръбски цар!“ Всички мислеха, че той отива за Косово поле.

Управляющите кръгове в Сърбия бяха обаче съвсем чужди на тази родствена симпатия на масата. Те поддържаха с леко сърце умозаключението на Милана, който бе казал на Пирочанац: „Ако България се съедини с Румелия, нашето положение става толкова трудно, щото един от господарите (българският или сръбският) трябва да се откаже от престола си, или пък един от вас, Пирочанац, Ристич или Св. Николаевич трябва да се затече във Виена, да моли Австрия да прибере Сърбия.[1]“

[1] А р х и в а н а В ъ з р а ж д а н е т о, т. II, стр. 325.

[1] П. Милюков. „Сръбско-български отношения по македонския въпрос“, в. Б ъ л г а р с к и п р е г л е д, 1899, май-юни.

Дилемата бе въображаема, както го доказаха по-сетне и самите събития, но тя не можеше да не порази духа на напредняците. Доктринери на национализма, хипнотизирани от примера на Пиемонт и на Прусия, те мечтаеха за своето отечество ролята на тия две държави. Очевидно бе сега, че тая роля ставаше невъзможна при съществуването на едно българско княжество, двойно по-голямо от Сърбия, устремено към Македония с всичкия полет, който можеше да му даде успехът на една смела революция. Тоя успех трябваше според тях да се унищожи и чрез силата на сръбското оръжие България да се възвърне в нейните прежни граници. Че едно нападение върху един славянски народ, стремящ се към своето обединение, можеше да се счете като братоубийствен подвиг и като безчовечност, това не бе от естество да спъне напредняците: те се отнасяха с голяма ирония към славянофилския сантиментализъм на своите противници и величаеха себе си за големи реалисти. В това отношение техните книжни идеи съвпадаха напълно с булевардния аморализъм на крал Милана.

Милан мислеше да нападне България още в началото на октомври. Заповедта да се почне движението на войските бе дадена, когато австрийският представител се яви с една телеграма от Калноки[1], която правеше един последен позив към благоразумие. Всичко, което Милан обеща, то бе да чака, додето се види какъв ще бъде резултатът от преговорите, които се водеха между великите сили.

Преговорите вървяха много бавно, изкуствено замедлявани от Англия, която ту оставяше своя посланик в Цариград без инструкции, ту излазяше с нови уговорки. С голяма мъка посланиците успяха най-сетне да съчинят една идентична декларация, която в общи фрази канеше България, Сърбия и Турция да уважават договорите. Съобщен в София, Белград и Атина, тоя мъгляв риторически документ не произведе, както бе лесно да се предвиди, никакво впечатление. А положението ставаше все по-сериозно. Милан заявяваше в Ниш на турския представител Кемал бей, че ако един сръбски войник или даже „половина войник" биде наранен от българите, неговата лична чест щяла да бъде тъй накърнена, че той щял да настъпи веднага с войските си. Турският дипломат утешаваше Милана по един любопитен начин: той го съветваше да вземе пример от мъдростта на султана, който, ограбен с една цяла провинция, не губел своето хладнокръвие. Съветът бе добър, но за да го последва Милан, трябваше да има фаталистическата резигнация на един ориенталец. А той имаше нервите на един клиент на парижките нощни гостилници.

От болезнената впечатлителност на тоя неврастеник щеше сега да зависи балканският мир, а може би и европейският. Належащо бе значи да се вземат енергични мерки. На 3 октомври Русия, Германия и Австрия се съгласиха върху свикването в Цариград на една формална конференция, за която по техен съвет Портата изпрати покани до Силите. Целта на конференцията трябваше да бъде от името на Европа да поиска от княз Александра да оттегли войските си от Румелия и ако той не се подчини, да му се заяви, че Силите няма да възпрат Турция от упражнението на нейните права в Румелия. Всички кабинети приеха поканата благосклонно, само Солзбъри отговори, че Англия не може да се присъедини към една политика, която би имала за резултат – в случай че княз Александър не последва дадените му съвети – да даде санкцията на Европа на едно турско нашествие в Румелия.

Отстранението на една турска военна намеса бе сега главната грижа на английската дипломация. Виждаме, английският министър заявява на турския посланик в Лондон Мусурус паша, че ако султанът поиска да прибегне до военни

[1] Сръбските историци установяват сега напълно, че Калноки бил против войната; само някои неотговорни лица от Виена насърчавали Милана. На 1893 г. Калноки казвал на д-р Миловановича: „За тия лица, които са давали тия съвети, аз съобщих на крал Милана, че не ги допусках в чакалнята на своето министерство." – Д-р Милованович, Д е л о, 1902, стр. 16.

мерки, той ще стане оръдие на тия, които желаят унищожението на Отоманската империя.[1] Това строго предупреждение не закъсня да упражни своя ефект върху Портата: малко подир това наистина Кямил паша съобщи на Уайта, че турската войска няма по никакъв начин да влезе в Румелия.

Положението на Калноки ставаше при тия условия извънредно трудно. Турска намеса в Румелия той не желаеше в действителност, защото се боеше, че тя може да предизвика една руска окупация в княжеството; но да признае Съединението, без да е извоювал за Сърбия оная териториална компенсация, за която сам той бе дал първата идея на Малана, щеше да рече да нанесе на австрийското влияние в съседното кралство един смъртен удар. Единственият изход бе за него да склони Англия да се присъедини и тя към общоевропейската покана спрямо княз Александра. Той уверяваше английския посланик във Виена, че не ще стане нужда да се намесва турска войска, че силното морално давление на Европа щяло да бъде достатъчно, тъй като румелийското население било обезсърчено и много отпаднало духом.[2] Лорд Солзбъри, който имаше всичките основания, за да не вярва в ефикасността на един чисто дипломатически натиск върху България, прие най-сетне да участва в конференцията, но с изричната резерва, че Англия запазва своята пълна свобода на действие, в случай че се направи предложение за употребление на принудителни мерки.

IV

Конференцията се откри на 23 октомври. Тя почна своята мисия с много малко шансове за сговор. Две от най-заинтересуваните сили, Англия и Русия, стояха на съвсем про-

[1] Turkey. кн. I, № 260.
[2] Turkey, кн. I, № 402.

тивоположни гледища. Англия бе взела вече открито защитата на княз Александра. „Не сме ние, заявяваше лорд Солзбъри в парламента, не сме ние, които сме се изменили, а събитията. Нашата цел е същата: да спрем нашествието на русите към Цариград. Колкото ни се бе видяла опасна една България, привързана от признателност към Русия, толкова една съединена България под един княз, послушен към европейското влияние, и вярна съюзница на султана, представлява една солидна гаранция срещу едно руско господство.“ От своя страна, не с по-малка енергия Гирс казваше на английския посланик, че „Русия силно ще се противи на всеки план, имеющ за предмет създаването на една велика България, която би била отчуждена от всяко руско влияние“.

Тъй двете велики сили, антагонизмът на които изпълва историята на Източния въпрос, заставаха още веднъж една срещу друга, разменявайки взаимно позициите, на които бяха стояли на 1878 г.

Членовете на конференцията бяха инак забележителни хора и между тях имаше поне двама, които бяха безсъмнено едри дипломатически фигури: управляющият английското посолство сър Уилям Уайт, който олицетворяваше големите английски традиции на инициатива и на упорство; австрийският посланик барон Каличе, извънредно гъвкав и тънък дипломат, ученик на Андраши, който бе го изпратил в Цариград като „благонадежден враг“ на Русия на мястото на граф Зичи, известен като приятел на Игнатиева. Германският посланик барон Радовиц бе от школата на Бисмарка, т. е. считаше, че Германия няма специални интереси в Изток и че нейната задача е да бъде посредница между Русия и Австрия, за да не докара до война антагонизмът между тия две държави. Такава също примирителна рол искаше да играе Франция, но с известни симпатии към Съединението.

Без да вземете сами инициатива – пишеше Фресине, министър на външните работи, до маркиз Де Ноай, посланик в Цариград, – инициатива, която не би се оправдавала с

някакъв интерес на Франция в тоя въпрос, вие ще се присъедините към болшинството на нашите колеги, ако това болшинство поиска да признае свършения факт. Тогава вие ще придружите вашето одобрение с формалната резерва, че новият режим ще бъде ограден с всичките необходими гаранции за сигурността на Отоманската империя. В случай че въпреки моето очакване болшинството от колегите ви се произнесе още отначало против принципа на съединението на Румелия с България, ще се отнесете до мене за инструкции, преди да дадете окончателно мнение.[1]

Италианският посланик бе граф Корти, дипломат от старата школа, формалист, тържествен, словоохотлив, винаги а cheval върху договорите, които той знаеше всички наизуст. Граф Корти бе заседавал в Берлинския конгрес и се чувстваше особено призван за защитата на старото положение в Румелия. Но той бе стеснен в свободата на своето поведение. Неговото правителство, естествено, привързано към принципа на националистите, министърът на външните работи граф Де Робилянт, ветеран на борбите за италианското обединение, клоняха по-скоро към английската политика; а, от друга страна, Тройният съюз задължаваше морално Италия да върви с Австрия и Германия. Докато трая румелийският въпрос, италианската политика остана да се колебае между тия две тенденции, уверявайки Англия, че е съгласна с нея по принцип, и гласувайки при все това със съюзните империи.

Най-трудна роля в конференциите се падаше на Русия. Създателката на Санстефанска България трябваше да действа сега за разединението на две български земи; защитницата на православието – за въдворението на султановата власт върху един християнски народ; победената в Берлин – за запазването на Берлинския договор. Лично Нелидов бе подписвал Санстефанския мир: с какво сърце щеше сега той да иска разрушението на едно дело, завещано от тоя мир? Нелидов изпълни тази тягостна задача с голяма страст. Понеже не бе предвидял Съединението, той го считаше за дело на авантюристи и интриганти. В едно от първите заседания на конференцията той заяви:

[1] Affaire de Roumelie et de Grèce (Eivre, Jaune), 1895.

Националното чувство (в Румелия) бе само едно средство на действие за агитаторите. Те си играеха с това чувство. При първия генерал-губернатор (Алеко паша) властвуващата партия (казионните) насърчаваше тази тенденция (съединистическата); при втория генерал-губернатор (Кръстевич) опозицията се залови за тая тенденция и направи от нея една спънка против правителството. Един военен заговор, стоящ във връзка с радикалната партия, властвующа в княжеството, приготви революцията. Князът, васал на султана, стана неин изпълнител. Населенията бидоха излъгани; казано им бе, че Силите ще ги поддържат. Сега малко по малко те се разуверяват. Едно дело, извършено при тия условия, не можеше да бъде одобрено от султана, от Европа.

Н. величество императорът, продължаваше той, високо порица това движение; неговото правителство се дегажира от всякаква солидарност с него, взе енергични мерки, щото помощи да не дойдат отвън, отзова руските офицери, което немалко спомогна да се обезсърчат българите. Найсетне то ми заповяда да участвам в тази конференция, чиито разисквания не могат според мене да имат други основи освен запазването на Берлинския договор, уважението към правото на Н. и. величество султана и формалното възвръщане на statuquo ante в Румелия.[1]

Върху принципа на statuquo-то се показаха единодушни още от началото всички посланици. Само сър Уилям Уайт

[1] Протоколите на конференцията, № 2.

прибави, че за да се даде една по-трайна и по-здрава основа на султановите права в Румелия, най-уместно би било да се изучат оплакванията на румелийското население и да се подобри неговата участ. Това положение мина, без някой да го оспори, и заседанието се свърши с едно обещание на турския делегат Кюрд Саид паша , че ще представи идущия път мерките, които Турция предлага за разрешението на кризата. Подир два дена наистина Саид паша донесе предложенията на Портата, които бяха: 1-во, да се прости на княз Александра с условие, че ще оттегли войските си от Румелия; 2-ро, да се назначи според установния обичай нов генерал-губернатор на областта; 3-то, да се намерят средства за постигането на гореозначената цел, т. е. да се убеди княз Александър да се върне в границите на своите длъжности. Тия предложения бяха отлични по теория, само че оставяха неразрешен съществения въпрос: какви средства да се употребят спрямо княз Александра? Всички знаеха, че няма друго средство освен военното принуждение, и никой не смееше да го препоръча. Посланиците се задоволяваха да настояват пред Саид паша, щото той да предложи нещо по-конкретно, а пашата възразяваше, че конференцията е свикана, за да се изнамерят целокупно от Силите мерките, които изисква положението. Фаталната дума замръзваше на устата на всички. Положението ставаше тягостно. Само Уайт вървеше методически към своята цел: осуетяването на идеята за общоевропейски постъпки. Когато разискванията върху трите турски точки започваха вече да се губят в академически разговори, той направи формално предложение, щото делата на конференцията да бъдат предшествани от „една сериозна анкета върху положението на Източна Румелия".

Подир три дена, на 28 октомври, ново заседание. Саид паша донесе вече по-конкретни предложения: 1-во, да се изпрати един специален делегат, който от името на Турция и на великите сили да покани писмено княз Александра да се оттегли с войските си; 2-ро, същият тоя делегат да обнародва едно възвание към населението, за да се подчини то на волята на султана и на Европа; 3-то, до назначението на нов генерал-губернатор един извънреден пратеник да въдвори реда в провинцията и да я управлява временно според Органическия устав; 4-то, тоя комисар да поеме управлението, щом се оттегли княз Александър, и 5-о, щом се възвърне спокойствието в Румелия, една смесена комисия, назначена от султана, да се занимае с нужните изменения в Органическия устав. Разискванията, които последваха подир това съобщение на Саид паша, бяха много страстни; нервозността им се прозира даже в студения текст на протоколите. Срещу съветите на руския посланик, който настояваше за енергично действие от страна на Портата, Уайт издигаше громкия си глас на исполин, за да предупреди турския делегат да мисли за бъдещето. „Негово превъзходителство Нелидов – казваше той – говори за резултатите от последната война, която той имал честта да приключи със своя подпис. В интереса на Отоманската империя е да разреши трудностите в тая конференция и да не ги оставя без ефикасен цер, за да не дочака деня на една голяма катастрофа, както това се случи с участта на българските населения, която биде уредена тъкмо тогава, когато големи бедствия сполетяха империята, от която те съставляват една част." Инсинуацията против Русия бе много ясна в тия думи. Нелидов протестира срещу тях, като заяви, че представителите на Европа са се събрали не за да полемизират помежду си, а да постигнат едно дело на миротворство. От своя страна барон Каличе, подкрепен от посланиците на Германия и на Италия, настояваше силно предвид на критическото положение, в което се намираше Балканският полуостров, да се вземат спешно решенията, за които конференцията бе свикана. Маркиз де Ноай – женен за една романтична полякиня, която бе във възторг от княз Александра и влиеше силно на своя мъж в полза на България – представи тогава една помирителна формула, именно: анкетата, предложена от сър Уилям, да почне едновременно с изпращането на специалния делегат в Пловдив. Но формулата биде отхвърлена и посла-

прибави, че за да се даде една по-трайна и по-здрава основа на султановите права в Румелия, най-уместно би било да се изучат оплакванията на румелийското население и да се подобри неговата участ. Това положение мина, без някой да го оспори, и заседанието се свърши с едно обещание на турския делегат Кюрд Саид паша , че ще представи идущия път мерките, които Турция предлага за разрешението на кризата. Подир два дена наистина Саид паша донесе предложенията на Портата, които бяха: 1-во, да се прости на княз Александра с условие, че ще оттегли войските си от Румелия; 2-ро, да се назначи според установния обичай нов генерал-губернатор на областта; 3-то, да се намерят средства за постигането на гореозначената цел, т. е. да се убеди княз Александър да се върне в границите на своите длъжности. Тия предложения бяха отлични по теория, само че оставяха неразрешен съществения въпрос: какви средства да се употребят спрямо княз Александра? Всички знаеха, че няма друго средство освен военното принуждение, и никой не смееше да го препоръча. Посланиците се задоволяваха да настояват пред Саид паша, щото той да предложи нещо по-конкретно; а пашата възразяваше, че конференцията е свикана, за да се изнамерят целокупно от Силите мерките, които изисква положението. Фаталната дума замръзваше на устата на всички. Положението ставаше тягостно. Само Уайт вървеше методически към своята цел: осуетяването на идеята за общоевропейски постъпки. Когато разискванията върху трите турски точки започваха вече да се губят в академически разговори, той направи формално предложение, щото делата на конференцията да бъдат предшествани от „една сериозна анкета върху положението на Източна Румелия“.

Подир три дена, на 28 октомври, ново заседание. Саид паша донесе вече по-конкретни предложения: 1-во, да се изпрати един специален делегат, който от името на Турция и на великите сили да покани писмено княз Александра да се оттегли с войските си; 2-ро, същият тоя делегат да обнародва едно възвание към населението, за да се подчини то на волята на султана и на Европа; 3-то, до назначението на нов генерал-губернатор един извънреден пратеник да въдвори реда в провинцията и да я управлява временно според Органическия устав; 4-то, тоя комисар да поеме управлението, щом се оттегли княз Александър, и 5-о, щом се възвърне спокойствието в Румелия, една смесена комисия, назначена от султана, да се занимае с нужните изменения в Органическия устав. Разискванията, които последваха подир това съобщение на Саид паша, бяха много страстни; нервозността им се прозира даже в студения текст на протоколите. Срещу съветите на руския посланик, който настояваше за енергично действие от страна на Портата, Уайт издигаше громкия си глас на исполин, за да предупреди турския делегат да мисли за бъдещето. „Негово превъзходителство Нелидов – казваше той – говори за резултатите от последната война, която той имал честта да приключи със своя подпис. В интереса на Отоманската империя е да разреши трудностите в тая конференция и да не ги оставя без ефикасен цер, за да не дочака деня на една голяма катастрофа, както това се случи с участта на българските население, която биде уредена тъкмо тогава, когато големи бедствия сполетяха империята, от която те съставляват една част.“ Инсинуацията против Русия бе много ясна в тия думи. Нелидов протестира срещу тях, като заяви, че представителите на Европа са се събрали не за да полемизират помежду си, а да постигнат едно дело на миротворство. От своя страна барон Каличе, подкрепен от посланиците на Германия и на Италия, настояваше силно предвид на критическото положение, в което се намираше Балканският полуостров, да се вземат спешно решенията, за които конференцията бе свикана. Маркиз де Ноай – женен за една романтична полякиня, която бе във възторг от княз Александра и влияеше силно на своя мъж в полза на България – представи тогава една помирителна формула, именно: анкетата, предложена от сър Уилям, да почне едновременно с изпращането на специалния делегат в Пловдив. Но формулата биде отхвърлена и посла-

ниците и тоя път се разделиха, без да дойдат до някой резултат. Между туй нервозността на Милана растеше неимоверно.

Милан бе обещал да чака решенията на конференцията, но от сведенията, които идеха от Цариград, ясно ставаше за него, че самите посланици се намират поради опозицията на Англия в едно безизходно положение. Калноки напразно настояваше в Лондон за ускорението на общоевропейските представления пред княз Александра, заявявайки, че Милан ще изгуби търпението, че никой не ще бъде в състояние вече да го възпира и че в няколко дена той ще бъде в София. Солзбъри обаче постоянстваше упорито в своята линия на поведение. Тогава Калноки обърна заплашванията си към Милана; той му съобщи, че ако предприеме войната, това ще бъде на негов риск, че никой няма да му помогне, ако бъде победен, и нищо няма да сполучи, ако излезе победител; но Милан беше вече сит на австрийските съвети. Щом като Австрия не можа нито да възвърне statuquo-то в Източна Румелия, нито да накара Силите да възприемат принципа на една териториална компенсация, нейното мнение бе вече за него без цена. Пък даже да бе искал да я послуша, Милан не можеше вече без бой и без резултат да върне назад войските, събрани в Ниш. За него не оставаше друг възможен изход освен войната; отишъл твърде далеч в своите декларации, всяко отстъпване сега би било едно политическо самоубийство. Впрочем мелодраматическият темперамент на Милана го тласкаше естествено към крайните мерки. Фаталист, както всички страстни картоиграчи, той се хвърли в голямата авантюра на войната с онова трескаво хладнокръвие, с което около някоя маса за бакара би извикал: Va banque!

КНИГА ШЕСТА

Войната и мирът

I

НАСТЪПЛЕНИЕТО НА СЪРБИТЕ

Потеглюването на княза за бойното поле. – Първите схватки. – Боевете при Трън и Врабча. – Съсредоточението в Сливница. – Първи ден на Сливница. – Втори ден на Сливница. – 7 ноември. – Съдбата на Кисовия отряд. – Тревога в София. – Връщането на княза от Сливница. – Събранието в митрополията. Победата. – Впечатлението от българския успех в Европа, Русия и Турция. – Цариградската конференция и войната. – Войната и славянският свет. – Въодушевлението в България.

На 1 срещу 2 ноември, на часа 12 и 5 минути, дежурният телеграфист по апарата София–Сърбия чу, че го викат от Пирот. На въпроса: „Какво има?", лентата отговори: „Вас зове Ниш." След обикновените справки между двамата телеграфисти от Ниш почнаха да предават следната телеграма, писана en clair и адресирана до гръцкия дипломатически агент в София:

Командирът на I дивизия и пограничните власти ми известяват едновременно, че българските войски атакували днес на часа 7 $^1/_2$ сутринта позициите, които заема един батальон от първия пехотински полк на сръбска територия, в околностите на Власина. Кралевското правителство счита това безпричинно нападение като обявяване на война. Моля ви, г. агенте, да съобщите от мое име на г. Цанова,

министър на външните работи, че като приема последствията от тая война, Сърбия се счита във воюще положение с княжество България, начиная от събота, 6 часа сутринта, 2 ноември.

Гарашанин.

Смутен от съдържанието на тая страшна депеша, дежурният събуди старшия телеграфист и го попита какво да прави. След като се съвещаваха няколко минути, през които техният патриотизъм се бори с понятието им за договорите, те решиха да изпратят до министрите и до Военното ведомство преписи от съобщението на Гарашанина, а самата телеграма да задържат, догдето получат наставления. След половина час дойде заповед от Илия Цанова депешата да се предаде по принадлежност.[1]

Известието за войната твърде скоро се разпространи между управляющите кръгове. На часа един всички министри, останали в София, се събраха на станцията. Тук дойдоха и висшите военни: Бендерев, Паприков , Бонев, Антикаров и др. „Всички пристигающи в станцията – бележи в спомените си дежурният телеграфист – се прегръщаха, целуваха и поздравляваха.“[2] Посред това интензивно вълнение военните дадоха първите разпореждания за движението на войските, а Цанов препрати получената телеграма на княза, който бе в Пловдив заедно с Каравелова и началника на генералния щаб капитан Рачо Петрова.

[1] Сутринта Цанов чака до часа 10 официалното съобщение за войната, сетне той изпрати главния секретар на министерството Чернева да иде при гръцкия агент да пита дали има някакво съобщение, оказа се, че Рангабе не бил разпечатал още телеграмата.

[2] Спомен от Сръбско-българската война, във в. „Югозападна България“; издаван в Кюстендил, броя от 12 ноември 1909 г.

Телеграмата на Цанова, разказва г. Рачо Петров, се получи към часа два. Събудих първо Каравелова, сетне княза. И двамата изглеждаха спокойни.

Впрочем от няколко дена ний считахме вече войната за неминуема, тъй като многобройните инциденти, предизвикани от сърбите по границата, ясно показваха тяхното решение да ни нападнат. Много пъти са ме питали: какво бе нашето първо впечатление, когато узнахме, че войната е обявена? Нашето впечатление бе ... че ще се бием; в тоя момент нямахме време да се вдълбочаваме повече. Бяхме млади и имахме голяма самонадеяност, това обяснява всичко.

Със същата бодрост биде посрещната войната по цялата страна. Живи бяха още всичките добродетели на Възраждането: любовта към рисковете, доверието в гения на масата, тоя юношески авантюризъм, чрез който възкръсващите народи побеждават историята; и вместо да буди уплаха, опасността породи сега у българите един неудържим и бесен устрем...

За чувствата, с които биде посрещната войната в България, имаме едно любопитно свидетелство от А. фон Хун, кореспондент на Kölnische Zeitung. Той присъствал, когато капитан Христо Попов прочел на една дружина от първия пеши полк приказа за обявяването на войната.[1] „Никога – пише той – няма да забравя това, което видях тогава: с ликующи, нескончаеми ура бидоха посрещнати неговите думи, пушките се размахаха, калпаците почнаха да хвърчат

[1] Ето тоя приказ:

„Офицери, унтерофицери и солдати! Сръбският крал ни обяви война. Той заповядал на сръбската войска да нахълта в нашата земя. Вместо да ни помагат, нашите братя сърби искат да разрушат нашето отечество. Войници! Покажете вашата храброст, защитете вашите майки и огнища, смажете врага, който подло и дебнешком напада върху ни, и не се отчайвайте, докато не го унищожите. Напред, братя! Бог да ни помага и да ни подари победа.“

във въздуха и от лицата грееше една дива, бих могъл да кажа, варварска радост.[1] Подир двайсет минути войниците бяха готови за поход. Калпаците и пушките им бяха украсени с цветя и зеленина. Те пееха.

Дружината тръгна за гарата, а князът със свитата си се упъти към съборната църква, гдето се отслужи молебен. Тук пред едно голямо множество князът прочете прокламацията за обявяването на войната.

Публиката бе обладана от неудържимо вълнение. Мнозина от присъствуващите плачеха. Когато князът през Джумаята потегли за гарата, народът спираше на всяка стъпка колата му, защото всеки искаше да го види и да му пожелае слава. Той бе бледен и на благопожеланията отговаряше: „Бог е с нас, братя! Или ще победим, или ще умрем славно като истински българи!"

Князът потегли посред възторжена овация. Със същия трен пътуваше и първата дружина. Понеже нямаше достатъчно места, войници бяха накачени дори над покрива на княжеския вагон. В Татар Пазарджик князът се качи на файтон и мина посред едно екзалтирано множество. Старците сваляха калпаци, кръстеха се и го благославяха. Когато той се изправи да благодари, конете, уплашени от виковете, се изплъзнаха из ръцете на файтонджията, но князът скочи, улови юздите и задържа колата; сетне, спокойно, продължи речта си. Суеверната тълпа остана поразена от тоя жест на сила и го претълкува като щастливо знамение. Князът нощува в Ихтиман.

Подир вечеря – разказва г. Рачо Петров – аз отидох в телеграфната станция, за да говоря с Паприкова, който бе началник на щаба на западния отряд. Паприков ми докладва за движението на сърбите, за мерките, които бе взел от София, и поиска инструкции между друго къде да се отправи Преславският полк, който пристигаше. Поради трудностите в предаването по телеграфа разговорът ни трая много дълго. Когато се върнах в стаята си, часът бе три. Заварих Каравелова, че не спи. „Е, какво има?" – попита ме той и дъхът му сякаш се спря. Разказах му какво бе ми съобщил Паприков. Но той нямаше търпение да слуша: „Ти ми кажи, опасно ли е положението?" – „Ба, не е" – успокоих го аз. Тогава с всичката наивност на един цивилен човек той ми отвърна: „Да не беше тъй опасно, ти нямаше да стоиш тъй дълго." Сетне, като мълча известно време, мята се ту на една, ту на друга страна в леглото си и извика: „Ама ти ми кажи, где намерихте пък тоя Гуджев?" Цялата нощ Каравелов не мигна.

На 3 ноември на часа 10 преди обяд князът пристигна в София. По цариградското шосе една грамадна маса бе излязла да го посрещне, но тук вече нямаше голямо въодушевление. Новините от бойното поле бяха безотрадни. Масата си ги представляваше още по-лоши, отколкото те бяха в действителност. В уплашените въображения войната се явяваше като един започнал вече погром, който скоро трябваше да намери своята развязка в София. Русофилските елементи, които в поражението на България виждаха преди всичко една катастрофа за княз Александра, бяха станали ревностни проводници на тая морална капитулация. У дома си пред една пъстра публика от интимни хора и от непознати посетители, която постоянно пълнеше стаята му, Цанков – подобен на някой библейски пророк, който би пушил лула – викаше, че гибелта е на вратата на България и че никой няма да я върне назад. „Политиката на един луд човек, заключаваше той, не може да доведе освен разорение."[1] Кой бе лудият: князът или Каравелов? В очите на Цанкова – и двамата. Към

[1] A. von Huhn, Der Kampf der Bulgaren um ihre Nationaleinheit, 1886, стр. 100.

[1] Charles Roy, стр. 81.

Каравелова обаче омразата на упоритися старец бе по-голяма: не можейки да намери в българския език думи, достатъчно жестоки за него, той търсеше в турските пословици характеристика за умопобъркани и фатални хора.

От дома на Цанкова прокобите за поражение се пръскаха по столицата, разнасяни от неговия антураж, и сееха в духовете отровни семена на народното самоотречение.

След пристигането князът се упъти със свитата си в „Св. Крал", където присъства на молебена. Той бе почернял от слънцето и изглеждаше много угрижен. Всички бяха с клюмнали глави. При ектениите за победата на българското войнство присъствуващите паднаха на колене. „Впечатлението бе сюблимно", пише Charles Roy[1], който бе свидетел на тази прощална сцена. Когато молящите се изправиха, Климент държа една църковно-патриотическа реч, в която каза, че Бог е на страната на българите, тъй като тяхното дело е право. Накрая на службата архиереят благослови княза, който го прегърна. По улиците сега се чуваха тук-таме акламации, но без радост. Чиновнически град, град без национални традиции, незасегнат почти от вълната на Възраждането, столица на българското управление, но не на българския дух, изложена впрочем най-много, София здрефи. От всички нейни здания вееше грозна меланхолия. Никъде почти бодър звук или жест на надежда. През целия ден сега на многобройни групи публиката се трупаше пред двореца и пред Военното министерство и коментираше тъпоумно печалните известия.

Положението бе в действителност много критическо. Борбата, която се захващаше, бе очевидно неравна. От два месеца сърбите бяха се приготовлявали за един поход срещу България. На 9 септември излезе указът за тяхната мобилизация, на 15-и заповедта за съсредоточението, на 30-и войските им бяха вече концентрирани в двата главни центъра – Ниш и Зайчар. Организирането на интендантството и на

[1] C. Roy, стр. 65.

обоза се извършваше с голяма енергия. На 17 октомври, според капитан Нешич, сръбската армия бе готова да почне войната. Чакайки решението на Цариградската конференция, Сърбия продължаваше безспирно приготовленията, приближавайки войските до границата съобразно с определения план за настъплението.

През това време България се бе готвила също, но против Турция. Общата мобилизация, обявена още на 6 септември, се извърши много бърже. В Южна България още на 8 септември ротите, развити в дружини, на брой 21, бяха готови да тръгнат. Княжеството показа сравнително по-голяма бавност, но и там пешите полкове в 4-дружинен състав заминаха за турската граница още на 13 септември. Артилерийските полкове поради липсата на коне тръгнаха един-два дена по-късно, и то с батареи от по 4 оръдия запрегнати. От всичката действующа армия се образуваха два корпуса: източен – на тракийската граница, и западен – на македонската.

Загадъчните поведения на Гарашанина пред Силите, демонстрациите на Милана, съсредоточаването на войските в Ниш принудиха българското правителство да помисли сетне и за отбраната на сръбската граница. След въоръжението на Видинската крепост, капитан Узунов биде назначен началник на всички войски на северозападната част на княжеството (Видинско), а войските на югозападната граница, на юг от Берковския балкан, се подчиниха на началника на западния корпус майор Гуджева. На запасните и доброволческите дружини, които тогава се обмундироваха и не бяха тръгнали за турската граница, се даде заповед да заминат за сръбската. Пограничното опълчение се въоръжи; захвана се укрепяването на стратегическите пунктове на границата. Тогава се построиха и позициите при Сливница, за избора на които няколко военни си оспорват заслугата. На 18 октомври всичките български войски, предназначени за сръбската граница, бяха на местата си. След това Военното министерство разслаби малко енергията си. От 18 октомв-

ри до обявяването на войната то премести само една пионерна рота на Сливница (25 октомври) и изпрати един транспорт по Дунава от Русчук за Видин (28 октомври).

За България се поставяше наистина една много мъчителна дилема. Застрашавана и от Турция, и от Сърбия, тя не можеше да се защитава едновременно и от двете. Къде трябваше да съсредоточи тя своето главно усилие?

Моето мнение бе, разказва г. Рачо Петров, да се готвим за защита и от двете страни, тъй щото неприятелят да не може да вземе без бой нито педя българска земя. По отношение на Сърбия аз поддържах да се пратят отряди напред, които да разкрият откъде ще настъпват главните неприятелски сили, и да държим отбранително положение. Каравелов настояваше да дръпнем войските от турската граница. Два деня преди войната имах с него в присъствието на Радославова и Бендерева една много буйна сцена. „Ние ще бъдем бити от турците?" „Възможно", отговорих аз. Той се развика: „Защо държиш тогава войската на границата? Защо не я оттегляш на Балкана, на Шипка например?" „Такова предателство аз не върша, възразих аз. Ще ни бият, нека; но да запазим честта на България." При тия думи той скочи: „Ти на кого говориш за предателство? Ти знаеш ли кому приказваш? Аз съм български министър-председател!" „А аз съм български гражданин, отговорих аз." Каравелов тръшна шумно вратата и си излезе.

Генерал Паприков разказва, че сам той много настоявал да се избере едно от двете: или срещу Турция да се защитаваме, или срещу Сърбия, но въпросът остана докрай неразрешен. Войната завари сега българската войска разхвърляна по две дълги граници, от Рила чак до Черно море, докато петте сръбски дивизии, добре организирани, стояха на постовете, отгдето трябваше да почнат настъплението.

Това не бе единственото преимущество на сърбите. Техните дивизии се състояха от органически свързани полкове. Всяка дивизия имаше всичките си служби и по един обозен полк. Българската войска бе съвсем далеч от тази еднородност на състава. Трите нейни корпуса бяха формирани от отряди от разно произхождение и от разна величина: дружини, роти, опълченски и доброволчески чети, ескадрони, батареи и пр., всички разхвърляни на грамадни разстояния и без органически връзки помежду си. Спомагателни служби почти нямаше. За снабдяване с всички припаси и материали бяха се напрегнали всичките граждански власти, депутатите, масата, най-често с щастливи вдъхновения, но всякога почти без система.

За превъзходството у командата има ли нужда да се говори? Всички предполагаха, че то принадлежи на сърбите, които имаха стари военачалници, калени в две войни, докато българската армия бе в ръцете на млади офицери, грамадното мнозинство от които за пръв път отиваше срещу огън.

С такива тежки мисли следобед се събра в двореца голям военен съвет.

Бяхме много безпокойни, разказва г. Паприков. Изчислихме разстоянията и видяхме, че ще бъде мъчно да се съсредоточим навреме на Сливница. Съсредоточението на войските бе главният предмет на разискванията ни. Питахме се: трябва ли да извикаме българските полкове от Румелия с риск да оставим областта без закрила спрямо Турция? Уместно ли ще бъде да извикаме на бойното поле и дружините от румелийската милиция? Въпросът не бе само военен, но и политически: ний се бояхме да не раздразним в такова опасно време Турция, разположенията на която не ни бяха добре известни.

Портата държеше наистина загадъчно поведение. След обявяването на войната княз Александър телеграфира едновременно на султана и на великия везир, за да иска като

васал защита на Турция срещу сръбското настъпление; но отговор не получи нито от единия, нито от другия.

Между туй населението на Южна България с многобройни депеши до княза го молеше да поведе на бойното поле и румелийските дружини, обещавайки, че ако Турция се опита да нападне, то само ще се защитава. Друг шанс за спасение впрочем нямаше: в тоя съдбоносен момент трябваше без оглед към възможните дипломатически усложнения всичките боеви сили на свободния български народ да се опълчат срещу неприятеля. До това заключение дойде и военният съвет. Началникът на щаба на армията капитан Петров телеграфира на майор Николаева в Пловдив, че заповедта на княза е да вървят всички дружини за Сливница. В същата телеграма Рачо Петров добавяше, че конференцията в Цариград ще реши възстановлението на statuquo-то, и заповядва щото нито една пушка да не гръмва, ако турците минат границата. Изглежда, че под впечатлението на войната правителството бе изгубило надежда за закрепването на Съединението. Това се вижда не само от телеграмата на Рачо Петрова, но и от нотата на Цанова до дипломатическите агенти, на които той заявяваше, че България „се предава на чувствата на справедливост на великите сили, за да вземат те едно решение, тъй като последната дума трябва да принадлежи на Европа".

На 3-ти вечерта князът пресна в София. Той чакаше да види къде сърбите ще устремят своето главно усилие, за да отиде на застрашеното място. През нощта на българските войски се даде заповед да се съсредоточат в Сливница, за където князът замина на 4-ти подир обед. С него тръгваха и първите подкрепления, пристигнали от Южна България.

Положението на бойното поле не бе в действителност тъй отчаяно, както си го въображаваха в София. През първите три дена на войната сърбите много бавно напредваха и никъде нямаха решителен успех. Планът, с който Милан бе почнал войната, не бе добил никакво сериозно начало на изпълнение.

Сръбският план бе по-скоро политически, нежели военен. Четири дивизии: моравската, дунавската, шумадийската и дринската, трябваше да навлязат по два пътя – по царибродското шосе и чрез Трън–Брезник–Владая – в София, където Милан се надяваше да диктува условията за мир; а на тимочката дивизия бе възложено да окупира Видин и Белоградчик, които трябваше да съставляват част от териториалното обезщетение на Сърбия.

2 НОЕМВРИ

На 2 ноември четирите дивизии на нишавската армия почнаха едновременно настъплението към София. Моравската дивизия премина границата със задачата да завладее Трън, като поддържа по пътя Трън – Пирот връзка с шумадийската дивизия; последната трябваше да завземе върха Кукли и ползвайки се от мрака, да достигне до Бел камен. На дунавската дивизия бе предписано да превземе Цариброд, да дойде през нощта до линията Вишан–Калотина и да залови изхода на Драгомановско дефиле, като поддържа връзка с шумадийската дивизия вдясно и конната бригада вляво. На конната бригада пък бе възложено заедно с XIX гвардейски батальон и една батарея да мине границата при Одоровци и до вечерта да заеме линията Станянци–Извор. Дринската дивизия бе оставена в резерва до Суковския мост.

С твърде малки сили българите успяха да осуетят изпълнението на тази диспозиция.

Нишавската армия потегли с 3-4 часа закъснение. Когато моравската дивизия мина границата при Дъсчен кладенец, тя се натъкна на една шепа опълченци, всичко 60 души на брой, които я задържаха цели два часа. Сетне падна гъста мъгла, която попречи на настъплението, тъй че сръбската дивизия замръкна по склоновете на Руй, без даже да достигне до нашата главна позиция. Шумадийската дивизия, авангардът на която биде пресрещнат от малкия отряд на капитан Букурещлиев, биде заварена от нощта на

пътя между Планиница и Бански дол и там се спря. Колкото за дунавската дивизия след кратко съпротивление на един малък български отряд тя превзе Цариброд към 4 $^{1}/_{2}$ привечер, но до линията Калотина–Вишан не можа да стигне; само дясната ѝ колона се спусна до с. Луковица, дето се спря да нощува. Конната бригада не излезе много по-сръчна. След като чака доста дълго да ѝ се изпрати един гвардейски полк и една батарея, тя тръгна едва към 2 часа подир пладне, стигна на смръкване при с. Смиловци, дето я чакаше в лоши укрепления отрядът на Бахчеванова (1 дружина, 1 ескадрон и 4 витфордови топа). Бригадата се спеши и поведе бой, но без никакъв резултат. През нощта българите, съображавайки се с движението на царибродския отряд, отстъпиха на Станянци.

Тъй се свърши първият ден на войната без големи загуби за българите и без значителен успех за сърбите, които едва можаха да навлязат 5 километра навътре от границата.

3 НОЕМВРИ

На 3 ноември сърбите продължаваха да действат съгласно вчерашната десопозиция.

Сутринта на часа 6 Гайнович почна да атакува Цветков гроб, позиция, укрепена и заета от дружината на капитан Филипов. Обиколени скоро от три страни, българите се държеха твърдо. Но след голямото числено превъзходство на неприятеля те бидоха принудени да отстъпят с големи загуби на Трекляно. Доволни от тоя малък успех, сърбите не преследваха.

По-сериозен и по-важен по последствията си бе боят около Трън и Врабча.Тук западният корпус бе съсредоточил по-голямата част от разхвърляните по границата войски.

Главните сили: 13 роти, една полска батарея, един ескадрон, чакаха окопани при Трън срещу моравската дивизия. Пет роти, една морска батарея и 100 опълченци заемаха

Врабча. Между тези две позиции се намираха и изтъкнати два малки отряди при Ловинци и Петаченци. Общ резерв на всички съставляваше една дружина при Секировския мост.

Според заповедта на сръбската главна квартира моравската дивизия трябваше да настъпи към Трън, а шумадийската – към Врабча. На 6 часа сутринта моравската дивизия тръгна с авангарда си в две колони: лявата през Руй, дясната – по долината на Ерма. Паднала бе през нощта гъста мъгла, която се разпръсна едва на часа 9. Настъплението, мудно дотогава, се усили. На часа 4 следобед пристигнаха главните сили на дивизията, разгънаха се в боен ред и по заповед на полковник Топалович почнаха обща атака. Заведе се ожесточено сражение. Привечер сърбите отидоха – за пръв път във войната – на нож; но българите ги посрещнаха с тази особена фурия, която дава на нашата раса схватката с хладно оръжие, и сръбския ляв фланг биде отблъснат чак до Големи Руй. Това бе първият успех на българите.

Във Врабча боят се свърши нещастно за нашата войска. Авангардът на шумадийската дивизия стигна пред позицията на часа 10 преди пладне и макар да бе добил заповед да чака главните сили, той почна атаката по цялата линия. Постепенно пристигаха свежи полкове на дивизията и силни батареи, срещу които българите противопоставиха 6 стари трифунтови оръдия. При все това до часа 2 след пладне позицията се държеше. Чак когато сърбите успяха да обхванат десния фланг, дето беше опълчението, тя почна вече да ослабва. Първи се разбягаха опълченците. За нещастие ротният командир на фланговата рота, контузен, изпусна из ръцете си командването. Тогава една полурота от първата линия по заповед на фелдфебеля прекрати стрелбата и се предаде на сърбите, които бяха стигнали на 100-200 крачки.

Сега капитан Маринов заповяда на всички да се оттеглят на 2-ра укрепена линия: това движение назад насърчи сърбите да настъпят по-смело. Отстъплението на българите се превърна в бягство: част от тях хукнаха към Неделище, част – към Брезник. Към 3 часа сърбите заеха позиция-

та и изпратиха кавалерията с 2 роти пехота да преследва неприятеля, но те бидоха спрени при Бон връх от пресни български сили: това беше общият резерв при Секиричкия мост. Подкреплението идеше тъй късно поради една грешка на майор Гуджева.

На сутринта, едва към пладне, Гуджев се реши да изпрати трите роти от резерва при Врабча, но вместо да ги проводи по най-краткия и най-удобния път (въображавайки си, че резервът е общ за врабчанския и трънски отряд), той им заповяда да вървят по диагонала между двата отряда, т. е. през селото Банкя, на десния фланг на шумадийската дивизия. По този начин ротите се забутаха в една труднопроходима местност и едва в 2 $^{1}/_{2}$ часа стигнаха в с. Банкя, гдето забележиха сърбите, които преследваха бегълците от Врабча. Ротите се повърнаха, заеха позицията на Бон връх и спряха сърбите. Един сръбски ескадрон обаче бе успял да се промъкне и да развали телеграфа при Секиричкия мост.

Войските около Трън, от Врабча до Ерма, бяха подчинени на капитан Генов, но началникът на Западния корпус, майор Гуджев, който още преди обявяването на войната обикаляше границата, се намери там и се наложи на капитан Генева. След като ослаби общия резерв с изпращане малки отряди, след като ги изпрати късно и в невярна посока, сега, когато бегълци от Врабча, преследвани от сърбите, стигнаха чак на трънското шосе, той побърза да отстъпи сам за Брезник, без да съобщи за станалото на капитан Генева в Трън. От Брезник Гуджев донесе в щаба на армията за съдбата на Врабча и в отговор получи заповед да упъти веднага в с. Сливница всичките войски от Трън и онези, които пристигнаха от турската граница.

Едва към полунощ бе възстановен телеграфът между Брезник и Трън. Оказа се, че защитниците на Трън не знаели нищо за Врабча и за опасността, която грозеше тила им; поразени от новината за падането на Врабча, те получиха сега заповедта от Гуджева да отстъпят веднага през Брезник за Сливница. Злото порасна, когато Гуджев, не знаейки нищо за сражението на Бон връх, не смееше да им препоръча да отстъпят по шосето през Секиричкия мост.[1]

Бързайки да отстъпи в тъмнината, капитан Генев, без да провери действително ли е заето брезнишкото шосе от сърбите, се реши да отстъпи по лишената от добър път долина на Глаговица. Бързането да се отстъпи се превърна в бъркотия: забравен бе отрядът при Петаченци, бяха забравени и други части в нощта, не бяха събрани всички хора и като връх на всичко поради лошия път капитан Златарски, уплашен да не падне в плен, хвърли без бой едничката си полска батарея.[2]

На следующия ден (4-ти) към обед войските от Трън и Врабча се събраха в Брезник.

На 3-ти сърбите можаха да постигнат някои незначителни успехи и на останалата част от линията на настъплението. На крайния северен фланг майор Милошевич дойде до Комщица, без да срещне никакво съпротивление, тъй като поручик Зафиров бе се оттеглил със своя отряд към Гинци. Между Комщичката долина и Царибродската настъпваше конната бригада. Капитан Бахчеванов с една дружина, един ескадрон и една батарея дочака сърбите на укрепена-

[1] Описваме военните операции според „Историята на Сръбско-българската война" на майор Йордан Венедикова, която по сериозността на изследванията и по вещината на изложението ще остане заслужено една класическа книга.

[2] Най-печална остана съдбата на забравения при Петаченци отряд (две роти и един взвод): на следующия ден (4-ти), заклещени между двете сръбски дивизии, неподозирайки опасността, те бидоха заобиколени и след отчаяна борба част изгина заедно с един ротен командир, подпоручик Ангелов, друга част заедно с другия ротен командир бяха разсеяни по бойното поле; останали без офицери, остатъкът невинно понесе позора на плена. Само 45 души заедно с фелдфебеля Белчев успяха като из вълчи уста да се отърват и през урви и долини да се присъединят към частите си.

та позиция при Станянци. Понеже боят се водеше пеши, а – при равни сили – по-голямата част от отряда му се състоеше от пехота, Бахчеванов можеше да премине в настъпление, но той се задоволи да защитава позицията, от която сърбите го изместиха без кръвопролитие, само чрез маневри. Бахчеванов отстъпваше полека, задържайки сърбите на всяка крачка. На линията Връдловци–Чепирлинци той завари дружината, която му бе изпратена в помощ от Сливница, и с нея се опита да настъпи; но беше вече късно: конната бригада също бе получила в подкрепление между друго многоочаквания и винаги закъсняващ XIX гвардейски батальон. Българите пак се принудиха да отстъпят. Нощта тури край на странното това безкръвно сражение, в което от двете страни нема ни един убит или ранен. Сърбите стигнаха на линията Разбоище–Ропот, а българите се оттеглиха в тъмнината на Мало Малово, на десния фланг на сливнишката позиция.

От останалите части от нишавската армия Дринската дивизия нема тоя ден никакво сражение. Тя получи заповед да запълни голямото незаето пространство, което шумадийската дивизия, увлечена към Трън и Врабча, бе оставила на естествения път между Софийското поле и Пиротско-луковишката долина.

Дунавската дивизия през 3 ноември продължи своя поход към София. Тя настъпваше в две колони: дясната колона под личната команда на дивизионния началник настъпваше по гребена на Нишава и Луковица, лявата колона – по драгоманското шосе. Настъплението обаче не сполучи. Нощта прекрати боя, без сърбите да са успели да заемат дефилето, и обладан от първите лоши предчувствия за изхода на войната, Милан се върна с щаба си в Цариброд. Българите и тоя ден се защитаваха упорито, но без умение, тъй като, разделени на много отряди, те бяха се пръснали от Драгоман до Невля без никаква взаимна поддръжка, без общ началник и при това зле разположени. Денят биде спечелен от храбростта на българския войник.

Вечерта на 3 ноември от главните щабове на две воюващи армии излязоха две еднакви заповеди. Едната от пристигналия вече в София капитан Петров, който заповядваше на майор Гуджева да отстъпи и заведе войските от Трън и от македонската граница веднага през Брезник за Сливница. Другата – от полковник Петрович от Цариброд до началника на шумадийската дивизия Бинички, комуто така също се заповядваше да замине за Драгоман. Българите при Трън трябваше да изминат два пъти по-голям път от шумадийците, за да стигнат заедно с тях на бойното поле. Но Гуджев получи заповедта телеграфически още същата вечер (3-ти) и след като успя да възстанови разрушения от сърбите телеграф при Секиричкия мост (под носа на сърбите), предаде в Трън заповедта и тя се приведе веднага в изпълнение. Между това Бинички получи заповедта, макар изпратена с гвардейски офицер, едва на другия ден в 9 часа сутринта и тръгна чак на часа 1 после пладне, когато българите пристигаха вече в Брезник.

4 НОЕМВРИ

4 ноември бе ден на безкръвни стратегически движения. Моравската дивизия тръгна сутринта да атакува трънската позиция, на която нямаше никой, и на часа 10 стигна в Трън, който бе вече изпразнен. След една дълга почивка Топалович раздели дивизията на две колони: едната по долината на Глаговица стигна и преспа в Ездимирци, а другата, вървейки по шосето за Брезник, пристигна вечерта във Филиповци, гдето остана да нощува.

Шумадийската дивизия, както казахме, получи заповед да замине за Драгоман. След една кратка престрелка между XII полк и един малък български отряд, който отстъпваше, дивизията тръгна на часа 10 $^{1}/_{2}$. Вечерта тя стигна с главата на колоната в с. Неделище, а със средата си остана на един преход от бойното поле.

Да минем сега на противоположния стратегически

фланг. Милошевич, който зае Разбоище и Комщица, остана там да пази пътищата, които водеха към Пирот. Конната бригада на Прапорчетович стигна на часа 6 след пладне в Голямо Малово, отдето влезе в свръзка с дунавската дивизия, която вече бе заела Три уши. Лявата колона от дунавската дивизия от своя страна зае Драгоман без бой, тъй като българите бяха отстъпили, спусна се по полето, но като забележи сливнишката позиция, заета от 8–9 хиляди българи, спря се и разстави предните постове по Три уши и встрани от тях. Тъкмо в това време пристигаше откъм Драгоил и дясната дунавска колона, която се разположи на бивак зад Три уши.

Дринската дивизия през тоя ден извърши един малък преход от Вишан и Невля и замръкна в Драготинци, гдето зае позиция за отбрана.

Сърбите мислеха да почнат на 5 ноември една обща атака срещу Сливница. В една кръчма на селото Габер крал Милан, началникът на щаба полковник Петрович и началникът на оперативното отделение Атанацкович определиха плана на атаката и издадоха съответствующите заповеди до войсковите части. В това време Бинички пристигна в Неделище с авангарда на шумадийската дивизия. Кралят прати да го викат, за да му предаде устно заповедта за утрешната атака. Но Бинички се обяви рязко срещу идеята за атака. Той забележи, че войниците му са изморени от мъчния поход и се нуждаят от почивка. Бинички се възползва от тоя случай, за да се похвали, че е заробил два български полка във Врабча, където, пътьом казано, българите имаха всичко на всичко 5 роти. Началникът на щаба произнесе тогава следните незабравими думи: „България има толкова малко полкове, че два полка, като са сложили вчера оръжието си, ние можем да дадем един ден почивка не само на шумадийската дивизия, но и на всичките войски." Така и стана. Кралят и целият щаб възседнаха конете си и тръгнаха за Цариброд, а на конната бригада бе изпратено предупреждение, че общата атака се отлага за 6 ноември.

Докато Милан и щабът му отиваха да почиват в Цариброд, пропускайки лекомислено един от най-важните психологически моменти на войната, от българска страна се развиваше трескава деятелност. Щабът на войската бе вече определил окончателно плана на действие. Главните сили на Западния корпус се съсредоточаваха бърже в Сливница. Тук неприятелят трябваше да се спре по всякакъв начин, додето да пристигнат войските от южнобългарската граница. В Радомир се формира под командата на капитан Кисов един отряд, който да задържи моравската дивизия, като не ѝ даде възможност да пристигне в решителния момент на сливнишкото бойно поле. Под началството на Паница се образува един летящ отряд, който трябваше да настъпи откъм Бучино и Гинци. На конницата бе възложено да запълни и наблюдава интервала между тия отряди.

При изпълнението на тоя план българите показаха всичката жилава енергия на своята раса. Издръжливостта им в маршовете възхищава и до днес военните историци. От Брезник за Сливница, от Трекляно за Радомир, от София за Бучино, от турската граница за сръбската българските войници вървяха ден и нощ, без сън, без почивка, посред тъмнина и виелица, едва хранени, едва обути, викайки по пътя ура, за да замамят своята умора и своя глад. Само в първите дни на Френската революция могат да се намерят примери на подобен ентусиазъм. Може да се каже, че в тия походи българите надвиха на природата. Конниците слизаха от конете си, за да не паднат, заспали, от седлата; пехотинците вървяха като екзалтирани фантоми. За дисциплина не можеше да става ни дума: патриотизмът стигаше. Гопчевич пише:

„Всеки вървеше, както си искаше; войници, мунционни колони, обоз и пр. се срещаха смесени в пъстри групи, някои вървяха съвършено отделно. Но вечерта при свършване на прехода, колкото и да беше голям, и при пристигането на пункта за нощуване присъстваха всички до един. Никой не липсваше!"

В същото време в Сливница кипеше трескава деятелност: народът и войската работеха неуморно на укрепленията. Офицерите циркулираха между войниците и подигаха техния дух, казвайки им, че от Южна България пристигат силни подкрепления. Появяването на княза предизвика един голям полет във войската. Щом пристигна, той се показа по укрепленията, посрещнат с френетически викове. Войник сам, княз Александър подкупваше сърцата на войниците. Неговото присъствие във военния стан бе един могъщ морален елемент на победа.

Князът установи своята квартира в един хан в селото. Самата кръчма служеше едновременно за салон, за столова и за спалня на свитата. В една мъничка стая, в която князът не можеше да се издигне с всичкия си ръст, бе поставено за него едно походно легло. Всичката мобилировка се състоеше от два ковчега, покрити със селски килими, и от няколко триножни столове. Тук се събираха всяка вечер големите военачалници.

На 4-ти вечерта в българската главна квартира владееше голяма угриженост.

От Гуджева, разказва г. Паприков, не можахме да узнаем какво е станало с Трънския отряд; бояхме се да не е паднал той в плен. Пред нас, доколкото можехме да я видим, сръбската армия ни се виждаше твърде многочислена, а нашите сили бяха малки. Опасявахме се да не би сърбите да разбият десния ни фланг. Бендерев предложи: „Дайте ми един батальон и тази нощ през блатото ще атакувам Мека Црев." Пратихме да търсят проводници, но догде да ги намерим, се съмна. Окуражихме се донейде, когато се научихме, че капитан Маринов иде с 5 дружини. Взеха се мерки, щото частите, които ще пристигнат, да се поставят на височините на селото, за да прикриват отстъплението ни, в случай че то ни се наложи.

5 НОЕМВРИ

Решението на военачалниците бе да се държи строго отбранително поведение. Въпреки това боят се наложи на другия ден. Случайно, от престрелка между малките части се започна на 5 ноември голямата драма при Сливница, която трая три денонощия и разнесе по целия свят славата на младото българско оръжие.

Сливница, както въобще всичките позиции, гдето българите предполагаха да срещнат сръбското настъпление, бе добре укрепена. По центъра и левия фланг, лесно достъпни и лишени от естествени закрития, укрепленията бяха направени с най-голяма грижа. На левия фланг, при с. Братушково, бе издигнат Разградският редут, а при Алдомировци – Преславският редут и Знаменният люнет. В центъра така също бяха издигнати два редута, от които единият остана недовършен. Пред редутите и между тях бяха изкопани батареи и стрелкови окопи: последните на места бяха в два и даже в три реда в шахматен порядък, така че позволяваха двуетажна стрелба. Десният фланг, гдето бе възможна само активна отбрана, бе укрепен само с батареи и малки стрелкови окопи. Крайният леви фланг (височините на юг от Братушково) не бе укрепен, понеже силите на отряда първоначално се използваха, за да се простре флангът до тях; в течение на боя те бидоха усилени с батареи и окопи.

Разположението на българите на 5-и сутринта бе следующото:

На крайния десен фланг, на височината, бе капитан Бахчеванов с една дружина и един ескадрон. По на юг, на седловината между Леща и центъра, бяха две дружини, една запасна рота, 200 опълченци и една горска батарея, всичко около 2500 человека с 4 топа под командата на ротмистър Бендерев. На центъра, на юг от шосето, под началството на капитан Блъсков бяха три дружини, доброволците на поручик Шиварова, опълченците на поручик Матеев и две и половина полски батареи. На левия фланг под началството на капитан

Савов, бе 7-и полк: една дружина бе разположена на север от Алдомировци; една в Преславския редут и Знаменния люнет; пред тях една дружина в Разградския редут, най-после една дружина зад средата на фланга, с резерв. Два топа бяха разположени на север от Алдомировци, други два топа в Преславския редут и витфордовата батарея (4 оръдия) в Разградския редут. Най-после на левия фланг имаше два ескадрона. Една дружина и една полска батарея бяха оставени в резерва зад центъра. Всичко на Сливница имаше 11 регулярни дружини, 4 полски и 2 горски батареи, една запасна рота, Брезнишката и Царибродската опълченска дружина.

Но още рано сутринта захванаха да пристигат от Брезник ешелоните на Трънския отряд. Към 11 часа преди пладне всички бяха пристигнали и постепенно се въвеждаха в боя на двата фланга. По този начин защитниците на Сливница се увеличиха с 8 регулярни дружини, от които три силно разстроени в сражението при Трън, и една доброволческа дружина.

Сръбските войски имаха следното разположение:

Конната бригада бе при Голямо Малово. Дунавската дивизия: IX полк в аванпости, един батальон на Мека Црев; един на север от Мека Црев, неизвестно где, а трети батальон с една батарея – в резерв на предните постове на Три уши. Останалите дунавски части стояха на бивак зад Три уши. Дринската дивизия бе между Баалин и Драготница. Шумадийската дивизия – на път за Повалиръж. Моравската – на път за Брезник.

Призори в българския стан владееше голямо оживление. Пехотата връзваше своите раници, артилеристите наместваха оръдията. Забелязваше се една необикновена бодрост у войниците, сякаш предчувствието на някакъв триумф. А времето бе ужасно. Гъста мъгла бе паднала през нощта и бе забулила дори и върховете. Тънък сняг валеше, бърз и мразовит. Духаше студен пронизителен вятър. Земята бе кална и се лепеше по краката на войниците. Рано още князът излезе да заобикаля позициите. На д-р Роа той каза, че отива на дясното крило. Предвид на едно възможно отстъпление той заръча на амбулаторите на Червения кръст да бъдат готови за път. Княжеският файтон чакаше на един километър зад боевата линия.

Боят почна на северните флангове. Техните сгъстени части стояха на 2–3 километра далече един от друг: едно стълкновение мъчно можеше да се избегне. Наистина, при едно подозрително движение на конната бригада отрядът на Бахчеванова откри от Леща огън върху сръбските предни постове. Три ескадрона от бригадата се спешиха тогава и се пръснаха във верига. Бендерев, когото сърбите заплашваха от Мека Црев, настоя пред щаба на Западния корпус да се помогне на Бахчеванова, но разрешение да премине в атака не получаваше. На часа 11 дойде на десния фланг самият Гуджев, който заповяда на Бендерева да не атакува, догде не пристигнат подкрепленията от Брезник. Но едва що бе заминал Гуджев, и Бендерев настъпи по две направления. Пет роти, една батарея и една чета опълченци под командата на ротмистър Кърджиев бидоха насочени към Леща, но по пътя ги пресрещна силен пушечен и артилерийски огън. Уплашени, опълченците удариха на бяг. Тогава Олимпий Панов, който се случи там, извади сабята си и ги принуди да се върнат в бойния ред. Българите залегнаха и откриха огън. Първата дружина от 5-и полк, водена от самия Бендерев, настъпи към Мека Црев и подгони един сръбски ескадрон. Но когато се изкачваше на гребена между Мека Црев и Леща, той забележи в мъглата, на 300-400 крачки пред себе си, един сръбски батальон, който от походен ред се мъчеше да се развие в боен. Дружината откри веднага огън. Тя стоя тук до 1 часа след пладне. Бендерев виждаше вече, че сбърка, дето не послуша заповедта на Гуджева. Поради мъглата той не виждаше, че сърбите отстъпват в безредие, и продължаваше стрелбата, чакайки подкрепления.

Подкрепленията почнаха сега да пристигат: най-напред една полубатарея, която откри огън срещу конната бри-

гада, сетне третата дружина от Бдинския полк, водена от защитника на Врабча капитан Маринов. Щом тая дружина пристигна на бойната линия, вляво на Кутинчева, Бендерев заповяда да се върви „на нож". Сърбите след кратко противостоение почнаха да бягат, преследвани от нашите войници с викове ура. При преследването на сърбите Бендерев срещна 3-ия батальон от 8-ия полк, който, настъпвайки към Дърма, откри огън срещу българите. Бендерев се спря: Леща оставаше в тила му и преди да отиде по-далече, той трябваше да свърши с нея. Бендерев остави три роти на Мека Црев и с останалите пет се повърна към Леща, във фланг на конната бригада. В това време пристигнаха и други подкрепления: една полубатарея и две дружини, които бяха изпратени така също към Леща. Така че против конната бригада българите съсредоточиха 21 роти, 2 батареи, един ескадрон и 200 опълченци. Конната бригада се защитаваше храбро и напрягаше последните си усилия, но положението ѝ ставаше постоянно по-критическо.

В това време щабът на дунавската дивизия поради върховете не виждаше какво става пред него; частите стояха по Три уши, не знаейки какво да правят. След това се разигра цял кадрил от батальони, изпращани на умерки насамнатантък. Артилерията така също не можеше да излезе на позиция нанапред по острите чуки на Три уши, нито вляво, гдето се простираше Драгоманското блато; от друга страна, не достигаше кураж, за да се изкарат батареи на северния склон на Дърма, гдето една батарея отдавна стреляше. От равнината на юг от Три уши не можеше пък да се помогне на левия фланг, понеже тя се биеше добре от българския център.

Крал Милан следеше боя от Забел. Мъглата бе се малко дигнала към обед и той виждаше бъркотията, която владееше в дунавската дивизия след падането на Мека Црев. Той бе крайно енервиран и хвърляше по адрес на генерал Иванович най-острите думи на своя булеварден речник. Капитан Нешич го разтревожи още повече, като му посочи опасността да не би българите да завземат през Малово Драгоманския проход.

По съветите на началник-щаба Милан заповяда тогава на дринската дивизия да премине в настъпление против центъра и левия български фланг с цел да отвлече вниманието на българите от левия сръбски фланг и да помогне по този начин на дунавската дивизия.

Скоро след това тежестта на боя се пренесе от северното крило на южното. Двете батареи на дунавския артилерийски полк под командата на полковник Хорстиг откриха огън срещу нашия център. Не закъсня да настъпи с всичките си сили и дринската дивизия. Благодарение на мъглата тя можеше да се движи отначало безнаказано. Конницата, изпратена от началника на левия фланг капитан Савова, следеше движението ѝ отдалече, отстъпвайки пред нея. Когато дивизията се приближи, тя представляваше по покритото със сняг поле една дълга тъмна линия от стрелци, зад които следваха слаби резерви с големи интервали помежду им.

Макар да не съсредоточи силите си в един пункт, а ги разпределя равномерно пред левия български фланг и пред част от центъра, дунавската дивизия имаше числено превъзходство. Българите ѝ противопоставиха около 1 $^1/_2$ дружина, една батарея от центъра и целия леви фланг, усилен с две току-що пристигнали от Брезник дружини.

Сърбите настъпваха смело и отначало с голям успех. IV дрински полк, който атакуваше лявото крило на центъра, се приближи на 400–500 крачки до българските стрелкови окопи. На юг настъпваха едновременно VI дрински полк с две батареи против Преславския редут (до Алдомировци) и V дрински полк с една батарея срещу Разградския редут, до Братушково. Под силния артилерийски огън българите се принудиха да напуснат предните окопи и да отстъпят чак на линията на редутите. По едно време сърбите се приближиха на 400–500 крачки до Преславския редут и го обхванаха от три страни. Редутът бе буквално обсипан с гранати и кур-

шуми. Капитан Данаджиев, командир на батареята, поручик Папанчев, командир на ротата, които бяха на редута, паднаха убити. Едно оръдие също биде подбито. Войниците почнаха да чувстват тогава специалния ужас, който вдъхва силният артилерийски огън, но не отстъпиха. Докрай те се сражаваха с чудесна храброст.

Положението на крайния леви фланг бе още по-лошо. След като се доближи на 400 крачки до Разградския редут, V дунавски полк го атакува във фланг. Фланговата българска рота отстъпи в безредие; сърбите като заеха височините на изток от Братушково, обстрелваха сега флангово българската позиция и редута.

Моментът бе критически: още едно напрежение, и сърбите бяха господари на Сливница; но на дринската дивизия липсваше съсредоточеност, решителност и енергична заповед да отиде докрай; при това и началникът на левия български фланг, капитан Савов, въпреки отчаяното положение, остана непоколебим. Привечер дринската дивизия биде отхвърлена по цялата линия.

Българите не преследваха. Гъста мъгла падна отново и тури край на боя. Престрелката между предните постове трая обаче до тъмно.

Атаката на дринската дивизия не постигна целта си: българите не усилиха левия фланг за сметка на десния нито с един войник, следователно положението на левия сръбски фланг не се облекчи. От друга страна, тя откри преждевременно намерението на сърбите да струпат главните си сили против левия български фланг.

На северния фланг боят се развиваше също неблагоприятно за сърбите. До часа 4 следобед конната бригада успя да се задържи срещу 5-те роти, които Бендерев водеше към Малово, но по това време капитан Бахчеванов успя да я обхване откъм левия ѝ фланг, между Мало и Голямо Малово. Бригадата, чиито муниции почваха да се свършват, почна да отстъпва в добър ред, защитавайки се на всяка крачка. От изток дружината на Бахчеванова продължаваше между туй да настъпва. Под огъня на сръбската артилерия от Три уши тя почна да се катери по Чепан. Тогава нощта прекрати боя, но Голямо Малово и най-високата точка на Чепан, Петровски кръст, останаха в български ръце.

Тъй се свърши първият ден на Сливница. Сражението бе кръвопролитно. Сърбите имаха според Вл. Джорджевича 629 души ранени и 100 убити. От наша страна бяха ранени и убити всичко около 500 души, между които 5 офицери.

За българите материалният резултат от това сражение бе, че спечелиха един ден и можеха да чакат подкрепленията от Южна България. Моралният резултат бе много по-значителен. Българската войска направи първата сериозна проба във войната и от тая проба излезе с голяма самонадеяност. Офицерите се оказаха способни да водят големи маси. Под огъня те се държеха спокойно, като стари ветерани. Издигна се още по-високо и духът на войниците, които бяха видели вече неприятеля да бяга.

Вечерта в кръчмата, която служеше за квартира на княза, началниците се събраха на съвет.

Съветът биде предизвикан според генерал Паприков от доклада на Бендерева, който се явил на позицията много възбуден и съобщил, че сърбите продължавали да заемат Мека црев и Три уши, че частите на отряда му били разпръснати и разнебитени и че той нямал вече нито един взвод. „Дайте ми свежи сили, казал Бендерев, за да нападна утре неприятеля.“ Паприков му възразил, че на готов отряд всеки се бие и че той трябва сам да си събере дружините. Разменили се между двамата по тоя повод и някои нервозни думи.

Вследствие на неверните сведения на Бендерева положението се явяваше безпокоително.[1] Боязливият Гуджев

---

[1] За да се спечели време, князът бе намислил една военна хитрост: да иска от Милана еднодневно примирие, за да съберат войските своите ранени, но идеята биде сетне изоставена.

повдигна сега въпроса за отстъпление, считайки, че ще бъде невъзможно да се удържи на другия ден позицията на Сливница. Княз Александър клонеше лично към мнението на Гуджева, но той остави най-напред да се изкажат военачалниците: те бяха за една крайна защита. Тогава се взе решение да се държи на десния фланг строго отбранително положение. На излизане от кръчмата, говорейки на своите другари, Бендерев каза високо: „Тоя немец разбира от стратегия, колкото...“ Тук един груб простонароден израз илюстрова мисълта му. От своя прозорец князът чу тези думи. За Бендерева по-рано още, в Пловдив, той бе добил лоши впечатления. Бендерев се бе държал всякога спрямо него съвсем разпасано и дръзко. Циничните думи, които князът долови сега, още по-дълбоко го уязвиха; но той удуши своя гняв и се престори, че нищо не е забелязал.

Когато военачалниците си отидоха, с княза останал Гуджев, който пак подновил своите доводи за едно отстъпление. „Аз моля, Ваше височество, казвал той, да не следвате решението на тия млади хора; повечето от тях не са били друг път в бой, не знаят що е война; те считат личната си храброст за стратегия.“ Княз Александър много лесно се влияеше: той послуша Гуджева и телеграфира до Каравелова, че възможно е да отстъпи, и заповяда хазната да се изпрати на сигурно място в провинцията, а архивата на двореца – в германското дипломатическо агентство.

Телеграмата на княза, разказва г. Рачо Петров, се получи в София подир полунощ. На часа 4 сутринта Каравелов свика Министерския съвет, на който присъствах и аз. Тук бяха и Стамболов, Д. Петков, Тодор Иванчов. Аз обясних на цивилните, че по никой начин не трябва да се отстъпва от Сливница, тъй като отстъплението пред един неприятел, който настъпва подире ви, е бягство, което лесно го превръща в разгром. Илия Цанов попита: „Ако се отстъпи, къде ще трябва да вървим?“ „На Ихтиман“, отговорих аз. „Ами Ихтиман е в Румелия, значи на турска територия, се провикна той. Това не позволяват договорите.“ „А когато влязохме в Пловдив, това позволяваха ли договорите?“ – попитах аз. Разговорът сетне пак се повърна към депешата на княза. Всички останахме на мнение, че Сливница трябва да се защитава докрай. Министерският съвет упълномощи Стамболова да занесе лично на княза това решение. Стамболов замина за Сливница още призори, придружен от Д. Петкова.[1]

Сутринта, на часа 3 и 35 м., софийската станция предаде следната историческа телеграма:

Сливница. До Негово височество.

Подир получаването депешата на Ваше височество, събра се Министерският съвет, който, като взе предвид, че народът е напълно въодушевен и решен да положи всичко в жертва за запазване честта и свободата си, че в няколко дни в София ща се стече опълчение от всички окръзи на държавата, то реши, щото войските при Сливница да не отстъпват никак, догдето не пристигне всичката наша сила, която се отправя към София за позициите в Сливница. Освен това изказва желание, щото когато става нужда за съобщения от категорията на депешата на Ваше височество, или да се предава с шифър, или да се изпраща с особен човек, тъй като подобни известия не могат да не бъдат известни на мнози-

---

[1] Покойният Петков разправяше по тоя повод следния анекдот, характеристичен за психологията на Стамболова, който бе суеверен, както всичките големи хора на историята: „Стамболов живееше в хотел „България“, гдето на излизане от съвета отидохме да се готвим за път. В стаята му догаряше една малка свещ. Стамболов ми каза: „Слушай, Петков: ако догдето си обуя ботушите, свещта угасне, сърбите ще ни бият; ако гори още, ний сме победители.“ Тия думи тъй силно ни подействаха в нощта, че гледахме с трепет свещта; тя не угасна. Ний въздъхнахме радостно.“

на, а пък това туря в нежелателно вълнение населението.

Даде се заповед Николаеву в Пловдив да тръгне с пощата немедленно за София.

Министър Радославов

Разправят, че като получил тази депеша, князът се провикнал: „Ами министрите решиха ли да ми изпратят и една стохилядна войска?"

На тоя въпрос отговаряше предварително Рачо Петров с една депеша до Гуджева.

От София на позицията, подадена 6/XI.1885 г. в 8 часа 50 м. сутринта майору Гуджеву. – Аз в никой случай не съм съгласен да се отстъпи. Слава богу, ние още не сме победени. Подкрепления идат. Изпратих ви Дупнишката опълченска дружина и 4-та Пловдивска и ви изпращам добре организираната Хасковска опълченска дружина. Ето вече три часа, откак батареята на капитан Тантилов е тръгнала с форсирован марш и скоро ще пристигне в Сливница. Днес ще пристигнат тук Пещерската и Хасковската дружина и батареята на капитан Бояров. Кисов настъпва против десния неприятелски фланг, той има повече от три дружини.

Първите южнобългарски подкрепления – 4 дружини и 3 ескадрона – пристигнаха на Сливница на 6-и вечерта. Конницата бе изминала разстоянието между Сарамбей и Сливница (135 км) за два дни, а пехотата – за три: поход, какъвто в модерната военна история са извършили веднъж само Наполеоновите войски!

Княз Александър има щастливата идея да посрещне с музика уморените от дълъг път дружини. На нашата позиция не знаеха нищо за това. Престрелката продължаваше още по предните постове, когато един голям, многоброен вик се издигна в мрачното ноемврийско небе: за един миг българите помислиха, че сърбите са извършили някакво скрито обходно движение и настъпват към позицията в тил. Но скоро екнаха звуците на „Шуми Марица", чуха се възторжени у р р а!, пуснати от хиляди гърла, и офицерите, твърде развълнувани, казаха на войниците си: „Пристигнаха вашите братя от Южна България!"

6 НОЕМВРИ

На 6 ноември времето бе също така лошо, както през миналия ден. Небето бе ниско и мрачно. Валеше дребен дъжд, духаше силен вятър. По полето се белееше току-що паднал сняг.

Ранените бяха прекарали ужасна нощ. Амбулаторната служба бе зле организирана, нямаше нито достатъчно лекарства, нито превързочни материали. Самите лекари показваха малко ревност, стоейки твърде далеч от линията на сражението. Князът посещаваше ранените, казваше им за ободряване тия благи и сърдечни думи, на които той имаше тайната. Ранените впрочем показваха чудесен стоицизъм.[1] Никой от тях не се оплака. Българите проявиха въобще в продължение на цялата война една физическа издръжливост, която и до днес е за чужденците предмет на безкрайно удивление. Войниците спяха в калта и се събуждаха сутринта смръзнати. При първата команда обаче те скачаха пъргави и бодри. През деня те палеха малки огньове и от време на време, поред, простираха над слабия пламък закоравелите си ледени ръце.

На 9 часа сутринта крал Милан и щабът му разгледаха

[1] „Никога няма да забравя, пише д-р Роа, един ранен войник, който бе отнел една сръбска пушка; ние искахме да го качим на кола, той отказваше, искаше да ходи пеша. Натоварен с две пушки, неговата и сръбската, той слизаше тягостно към селото. Той се бореше да не му отнемат оръжието, което бе завладял с такава храброст. Той бил ранен и един сърбин се затекъл да го обезоръжи; тогава той става, замерва го, простира го мъртъв, взема му пушката и макар преследван, успява да избяга." Charles Roy, стр. 110.

в Цариброд картата на Сливница и разменяваха безрадостни мисли. Милан се сърдеше, че шумадийската и моравската дивизия още не са пристигнали на бойното поле. Ролята на тия дивизии бе наистина печална. Моравската дивизия се бави дълго в Брезник, гдето полковник Топалович се забавляваше да организира общинските и административните власти, и замръкна, без да е получил заповедта да замине за Сливница. Колкото за шумадийската дивизия, заблъскана по един стръмен каменист път между Чеканец и Брусник, тя пристигна на части едва привечер и не можа да вземе участие в боя през 5-и. От депеши от странство, които описваха движението на българските войски, Милан съдеше, че в Сливница трябва да са пристигнали подкрепления от Южна България, и това го безпокоеше вече върху изхода на войната. Той казваше, че Сливница може да се обърне на Плевен и че трябва да се доведат от Сърбия всички останали войски, като се съберат и неповиканите запасни от 1-ви и 2-ри позив. В заключение той заяви: „Докато не се появят всичките наши дивизии на Сливница, мисля да не ходя на бойното поле." Тогава се реши, щото всичките дивизии да се преместят наляво към дунавската и малко по-назад, да се укрепят там и после, осланяйки се на тая позиция, да нападнат на Сливница. В тая смисъл се издаде подробна заповед до началника на оперативното отделение в Драгоман. Но едвам заповедта бе запечатана, и ето че пристигна артилерийският капитан Симонович, запъхтян, бледен, опръскан с кал до уши. Той донесе на краля страшната вест, че българите настъпват по Калотинската река в обход. Във върховната команда настана голямо смущение. Милан каза, че ще бяга в Пирот. Напразно капитан Нешич го успокояваше, стараейки се да го склони да замине на бойното поле. Кралят, който си бе въобразил, че в българския отряд има и сръбски емигранти, отговори ядосано: „Не мога да остана тук. Не ща Пашич и другарите му да ме видят вързан в София." Пликът биде скъсан, за да се добави новото решение, и кралят с щаба си замина за Пирот.

Един твърде малък инцидент бе предизвикал цялата тази паника. На 3 часа сутринта поручик Зафиров нападна при Ропот сърбите, които се разбягаха в тъмнината, като оставиха 32-ма убити и 42-ма пленници. След това Зафиров тръгна за Комщица и тук пак разби сърбите, които едва се спасиха с бягство: 63-ма от тях сложиха оръжието. В това време пристигна и капитан Паница с македонските хармии и с една запасна рота. Паница караше хората си да викат ура, колкото могат, за да помисли неприятелят, че са многобройни. Техният рев бил наистина страшен в нощта. Като ги дочул, един конник, неизвестно кой, хукнал да бяга по Калотинската река. Едва стигнал с изморен кон до царибродското шосе, той срещнал капитан Симоновича и му дал тая страшна идея за българското настъпление.

Впрочем и преди това сърбите се бояха за своя леви фланг, подозирайки, че оттам Бендерев ще се опита да направи едно обходно движение. Страхът им в действителност бе неоснователен. Наистина, по заповед на крайно благоразумния Гуджев, който се безпокоеше от неудобствата на един много дълъг фланг, Мека Црев бе вече напусната от българите, а Бендерев бе отстъпил от Малово, като изпрати част от войските си в общия резерв. Когато четири сръбски батальона, качвайки се мудно по стръмния Чепански хълм, достигнаха до върха, за голямо тяхно удивление те не срещнаха никакъв противник. Те стояха там през една ужасна виелица до часа 3 след пладне. След това остана там един батальон, а другите слязоха в Драгоман.

Докато тия движения ставаха на сръбския ляв фланг, на Сливница се водеше бой по цялата линия.

Дринската дивизия, която бе пренощувала от двете страни на Бреложница, се бе окопала в тъмнината. Още призори нейните изтъкнати части откриха огън срещу батареята и българските окопи на север от Алдомировци. Престрелката трая до часа 7 сутринта, когато началникът на центъра, капитан Петров, който заместваше ранения капитан Блъсков, прати 3-та дружина от Плевенския полк да

настъпи на нож. Дружината се спусна, без да стреля, и като наближи 300 крачки, хвърли се с ура! Сърбите оставиха незабавно позицията си и се оттеглиха към главните си сили.

Началниците на шумадийската и дринската дивизия в това време се споразумяваха върху плана на атаката съобразно със заповедта, получена снощи. Атаката трябваше да се почне, щом пристигне моравската дивизия. Дотогава сърбите се ограничаваха с топовна и пушечна стрелба.

Пристигането на моравската дивизия щеше да донесе на сърбите голямо числено превъзходство; тя можеше да реши боя. Затова, щом предугади, че тя ще върви към Сливница, началникът на щаба Рачо Петров даде заповед на Радомирския отряд, под командата на Кисова, да направи всичко възможно, за да я задържи далече от главния театър на войната. Положението на левия фланг се считаше рисковано впрочем и без да е пристигнала моравската дивизия. Затова Гуджев бе заповядал на капитан Савова още вечерта да напусне своите много изложени позиции и да брани хребета между Алдомировци и центъра. Савов обаче не изпълни заповедта. Предвиждайки, че шумадийската дивизия ще настъпва между Радуловци и Ракита, той взе мерки да усили частите на юг от Братушково. Още през нощта една доброволческа дружина се бе окопала на височината Градище и остана там въпреки ужасно лошото време. Сутринта, по настояването на Савова, пристигна от десния фланг една батарея, която бе изпратена тоже на юг от Братушково, гдето бяха преместени и две оръдия от Преславския редут. Пристигна и ескадронът на поручик Марков, тъй че се събраха тук три ескадрона. Една рота бе изпратена за прикритие на артилерията. По-късно бидоха изпроводени и други няколко роти в подкрепление.

Между това съсредоточената сръбска артилерия на Забел (36 топа) обстрелваше българската позиция, особено левия фланг. Дринската дивизия, разгъната, демонстрираше по фронта, очаквайки фланговата атака на шумадийската и моравската дивизия, и понеже и от двете страни липсваше тласък отгоре, произлязоха по инициативата на низшите офицери и даже на войниците епизоди, които не се поддават на описание. Към пладне левофланговият полк (IV) на Дринската дивизия по заповед на един от батальонните командири ненадейно премина в настъпление против българския център и съживи боя. Веригата стрелци настъпваше смело и безспирно, една батарея се помъчи да ги придружи, но обсипана с гранати от центъра, тя не можа да се задържи на позиция и отстъпи. Самата верига, поразявана от българската артилерия и пехота, се спря и скоро обърна гръб. Подир нея се спуснаха по инстинктивно влечение българите от центъра, но в това време началникът на центъра подаде сигнала за отстъпление и дружините се повърнаха. Сърбите и българите се оттеглиха на предишните си позиции.

Северните флангове стояха отначало мирно; само от време на време се разменяше по някой вистрел между предните постове. Слушайки трясъка, който идеше от юг, Бендерев помисли, че срещу центъра и левия фланг се води сериозна атака от главните сръбски сили, и за да отвлече част от тях към себе си, поиска разрешение да атакува. Но без да дочака отговор, към часа 11 пред пладне, като взе мнението на дружинните командири, той тръгна в атака с 4 дружини и една батарея. Едва дружините бяха изминали половината разстояние от Мека Црев, дойдоха от Гуджева три заповеди една след друга – да не се настъпва. Бендерев отстъпи, като изпрати донесение, че десният фланг се заплашва от Мека Црев и че трябва да се заеме тоя връх, догдето сърбите не са изкарали на него артилерия. Едва на часа 3, когато боят на центъра и на левия фланг ослабна, Бендерев получи заповед да атакува. Дружините почнаха сега настъплението с бърза крачка и като дойдоха на прав изстрел, дадоха няколко залпа и веднага се впуснаха по височината на нож. Сърбите, без да дочакат схватката, избягаха. Българите се изкачиха на върха и упоени от победата, офицери и войници запяха дружно „Шуми Марица". На Мека Црев останаха 5 роти и

една батарея; останалата част от войската се завърна на предишните си позиции.

С такива бегли действия премина вторият ден на Сливница. Шумадийската и дринската дивизия, макар да не бяха получили Милановата заповед, с която се отлагаше решителното действие за утре, не настъпиха енергически, очаквайки моравската дивизия, която не успя да пристигне.

Чак на часа 8 $^1/_2$ преди пладне, 6 ноември, моравската дивизия получи заповед да замине за Сливница, като остави един батальон и една батарея в Брезник. Но едва що бе тръгнал Топалович с главните сили по селския път през с. Ордан, дойдоха да му съобщят, че българска войска настъпва по радомирския друм и че е стигнала вече на 3-4 километра от Брезник. Това бе отрядът на Кисова, който идеше да изпълни своята непосилна мисия. Кисов водеше една разнородна по състав войска: двете разбити при Власина дружини, 5 роти бдищи от турската граница, 400 опълченци, 120 доброволци и 24 конници. Артилерия нямаше. Отрядът бе тръгнал на 5-ти от Радомир и бе преспал в с. Сопица.

Кисов бе взел със себе си и един телеграфист, който, пътувайки заедно с отряда, свързваше апарата с телеграфните жици и влизаше в съобщение с началника на щаба, който денонощно бдеше в софийската станция. Инструкциите на Кисова бяха да настъпва предпазливо, да чака заповед, за да атакува решително, и в случай на отстъпление, да се оттегли през Владая в София. Малко след като бе потеглил, отрядът получи следната телеграма от Рачо Петрова: „Борбата се е почнала, настъпвайте енергически." Подир малко втора телеграма от началника на щаба:

> Заемете Брезник и удържайте неприятеля во что би то не стало. Ако неприятелят е заминал за Сливница, нападайте го в тила с цел да го задържите. Употребете всичките си сили и средства. От вашите удържания зависи съдбата на сливнишката позиция и армията ни. Можем да изгубим един отряд, но да спасим армията и отечеството.

С 1949 души и без нито един топ Кисов трябваше да се бие срещу силите на цяла една дивизия, тъй като след първите престрелки Топалович бе заповядал на всичките части да се повърнат назад.

Отначало боят се завърза около върха Св. Никола. И от двете страни ожесточението бе крайно. Под тежестта на численото превъзходство и на артилерийския огън българите най-сетне изнемогнаха. Като видя, че е немислимо да превземе Брезник, Кисов реши да отстъпи по начин, щото да завлече подире си моравската дивизия и да я отклони от пътя към Сливница.

Отстъплението под прикритието на една дружина се почна правилно, като на учение, но скоро се превърна в безпорядъчно бягство, защото сърбите се въодушевиха и захванаха дръзко да настъпват. Първи побягнаха опълченците, а след тях и отстъпающите войници. Поражението бе пълно.

Когато отрядът излезе от сферата на сръбския огън, той се помъчи да отстъпи за Владая–София, но сръбската конница бе стигнала в Расник и откри огън; вследствие на това отрядът повърна на юг.

Отрядът изгуби около 360 убити и ранени, 50 пленени. Около 300–400 души заедно с Кисова стигнаха в Бела вода, други 20 души се домъкнаха чак във Владая. Останалите се пръснаха по всички направления из цялата област; отделни войници се озоваха даже в столицата и търсейки своите части, разнасяха навсякъде ужас и паника.

От Бела вода, вместо да се оттегли в Радомир, гдето можеше да събере пръснатите си войници, за да предприеме на 8-и една нова атака, Кисов отстъпи чак на Самоков, като извади из строя 1600 българи за цяла неделя – успех, с който не можеше да се похвали цялата сръбска армия.

Въпреки нещастния краен изход на Кисовата атака тя постигна до известна степен своята цел. Макар отстъплението на българите да почна към часа 3 след пладне, Топалович не можа да събере частите си, за да тръгне към Сливница. Две заповеди получи той, за да бърза; но не се реши да

пътува през нощта. Тъй се осуети единствената щастлива комбинация, която бяха имали сърбите за атаката на Сливница.

7 НОЕМВРИ

След един уморителен и пълен с вълнение ден, прекаран на позициите, гдето със своето присъствие и с личната си храброст въодушевляваше войниците, князът бе легнал да почива, когато на полунощ адютантът му го събуди, за да му предаде една бърза телеграма от София. Телеграмата гласеше: „Разбягали се войници от 2-ра Струмска дружина са пристигнали в Самоков. От Брезник и Перник сърбите настъпват към София. В София няма никакви войски; също и Владая не е защитена." Съобщението се видя невероподобно на княза. Запитан телеграфически, самоковският околийски началник отговори: „Тук няма никакви разбягали се отделения".[1] Между туй българската конница донесе – погрешно – известието, че сръбски разезди достигнали до с. Златуша и до Вердикал.

Князът почна да се бои, че сърбите вървят вече към София. София, паднала в сръбски ръце, това щеше да бъде един разгром; страната обладана от отчаяние: Европа под впечатлението на един сръбски триумф, а може би и една бърза и енергична намеса на Силите за спирането на войната при най-лоши условия за България. Загрижен за честта на армията си, князът мислеше и за своя престол. От София не преставаха да му идат тревожни известия. Докато той бе на бойното поле, живеещ като прост войник, винаги на най-опасните позиции, русофилите в София продължаваха срещу него своята отровна агитация, стоваряйки върху му всичките отговорности за една война, която те считаха

[1] Тия телеграми заемаме из книгата на полковник Hans Kläber, Fürst Alexander von Bulgarien, стр. 213.

за предварително изгубена. От руското агентство бе излязъл един mot d'ordre, че руският цар ще спаси отново България, ако „омразният немец" се махне от престола. Вече в тая смисъл се чуваха много гласове в София. Князът знаеше всичко това и за него не бе тайна, че след едно влизане на сръбските войски в София клиентелата на руското агентство ще побърза да го обяви за низвержен. Докато князът прехвърляше в главата си тия горчиви предположения, от Самоков се получи нова депеша, която гласеше вече: „Сега пристигна Кисов с разбягалите се войници от Струмския полк." Подир малко още едно съобщение от Каравелова: „Пристигна в тоя час един селянин от Владая и разправя, че сръбски конни патрули са пристигнали там. Сърбите са в Радомир."

Всичко, което се случи през тази нощ – неверни сведения или непроумени случайности, бе сякаш нарочно насочено, за да смути духа на княза. Към часа 4 съобщиха от станцията, че от София не отговарят. „Помислихме, разказва г. Паприков, че кавалерията на шумадийската дивизия се е спуснала през Златуша и е скъсала телеграфа." Побоя ли се князът да не падне в плен, или помисли, че София, бидейки застрашавана, неговият дълг е да бъде там, дето опасността е най-голяма, сутринта той повика Гуджева и като му повери върховното началство над войската, каза му: „Центърът на тежестта е сега по линията София–Брезник. Колкото и да ми е тежко, аз трябва да замина за там." На часа 7 князът потегли за София.

Начеваше се чуден ден. Мъглите се бяха разпръснали, снегът се бе дигнал и в ясното небе грееше пролетно слънце. Князът не бе извървял няколко километра, когато се чуха първите топовни гърмежи: сражението почваше. Какъв болезнен отзвук трябва да е огласил тогава душата на младия юначен княз! Той продължи пътя си. Гърмежите ставаха се по-чести. По едно чудо на акустиката колкото князът се отдалечаваше от Сливница, толкова тътнежът бе по-ясен и по-силен. На 10 часа князът пристигна в София.

Тук владееше настояща паника. Улиците бяха пълни с

хора, които безпокойно се питаха за новини. Повечето дюкяни бяха затворени. Мнозина събираха скъпата си покъщнина, за да я скрият на сигурно място. На всеки момент се очакваше да се появят сръбски войски, върху движението на които се носеха фантастични сведения. Връщайки се тоя ден с княза, Фон Хун срещна един познат, който му каза: „Знаете ли, че сърбите са вече в Костинброд? Скоро те ще пристигнат в Княжево. Довечера са тука. Началото на края!"[1] Около тая тема „Началото на края!" се въртяха сега всички разговори.

Уплашени бяха и повечето от министрите. Те бяха пратили в Орхане хазната, конвоирана от д-р Данев, М. К. Сарафов и др. Министерският съвет бе решил да избяга към Ихтиман, при Николаевия отряд, но никой от министрите не се решаваше да замине пръв. Каравелов, обул големи ботуши, отпаднал духом, блед, ходеше нервозно в стаята си. Спирайки се сегиз-тогиз, той питаше сопнато: „Ами Владая? Укрепена ли е Владая?" Пред вратата му го чакаше за всеки случай един файтон с четири впрегатни коне.[2]

Появяването на княза в такъв един момент не можеше да не произведе в столицата деморализиращо впечатление. Населението помисли, че щом като главнокомандуващият е напуснал Сливница, значи всичко е изгубено. Мълвата, че в двореца се събира багажът на княза, усили до последни предели паниката. Ако князът бе наистина мислил, че със своето присъствие ще повдигне духа на населението, той можеше да види сега, че се бе коренно излъгал.

Сам той искаше да се покаже отначало бодър. В Министерския съвет всички негови предложения бяха за отчаяно противостоение. Легендата, според която в една бурна сцена Каравелов заповядал на княза да си върви в Сливница, е досущ фалшива и се опровергава категорически от живите

[1] A. von Huhn, стр. 150.
[2] Според разказа на г. д-р В. Радославов.

свидетели. В тоя момент всички министри бяха тъй загрижени за съдбата на София, че са считали присъствието на княза много полезно.

От Военното министерство, гдето се състоя съветът, князът отиде в двореца, за да прибере някои интимни писма. По пътя го заобиколи тълпа, между която много деца, които викаха ура! Князът се изправи на ъгъла при кафене „България", опрян на сабята си, необикновено красив и бледен. Той каза, че не е прилично да го акламират сега, когато нашите братя мрат на бойното поле. Гласът му бе тих, задушевен, с болезнено меланхолични ноти, които леко трепереха. Бавно, автоматически, вървейки сякаш в някой трагичен сън, той продължи своя път, а тълпата нажалена, както пред някое тежко болно дете, следеше с мокри очи неговия висок и строен силует.

Между туй безпокойството растеше в София всяка минута. Възбуденото население се трупаше сега около двореца, коментирайки положението. Ясно се чуваха топовните гърмежи от Сливница: когато те преставаха малко, изказваха се мнения, че сърбите са бити; сетне канонадата ставаше по-бясна и всички трепваха от ужас. Хун разказва, че той заварил същата паника и в „Union-Club". Там той узнал, че дипломатическите агенти приготовлявали една нота, с която съветвали княза, уж в интереса на населението, да предаде столицата без бой. Докато европейските дипломати обмисляха тоя странен документ на хуманитарност за чужда сметка, Коялдер водеше активно една опасна интрига, насочена срещу престола на княз Александра.

Трябва да се отбележи, че от обявяването на войната руското агентство бе източникът на всичките тревожни новини. Разгромът на българската войска не съставляваше за Кояндера и за чиновниците му никакъв предмет на съмнение. Сутринта на 6-и бившият военен министър Кантакузин срещна д-р Радославов до Славянската беседа и му каза: „Всичко е свършено: довечера сърбите са тука." Д-р Радославов, чийто патриотизъм се обиди от това предсказване, му

отговори: „Да имаш даземаш." Криейки в душата си мъката на съмнението, националистите като д-р Радославова не допускаха на чужденците да стават пророци на едно поражение.

У русофилската публика обаче агитацията на агентството произвеждаше голям ефект, който не закъсня да се прояви в тъй наречения „комплот в митрополията". Върху тоя комплот много се е писало от разните лагери. Каравелов, в Т ъ р н о в с к а к о н с т и т у ц и я обвиняваше Цанкова и партизаните му, че решавали да посрещнат Милана с хляб и сол. Сам Цанков дава друга версия.

Във време на войната, разказва той, аз посещавах често руското агентство, за да уча новините. На 6-и сутринта, към часа 10, тръгнах да ида при Кояндера, когато на пътя ме срещна един македонец, наричан Папашата, който ми каза, че положението е вече безнадеждно. „Кисов е разбит. Сърбите са довечера в София", свърши той и се разплака. Аз ускорих стъпките си към агентството. Тук Кояндер ми повтори същото: „Довечера, най-късно до утре сутринта София е в сръбски ръце." „Ами тогава?" – попитах аз. „Има само едно средство – отговори той. – Знаете ли какво направи Милан в 1876 г., когато го разбиха турците?" „Не." „Той телеграфира на царя за спасение. Направете същото и вие. Съберете се и от името на българския народ молете руския цар да спаси България!"

Известно е сега, че ако подобна молба да бе пратена до императора, той щеше да отговори, че докато Батенбергският принц е на българския престол, Русия не може да помогне на българите.

Попитах, продължава дядо Цанков, как може да стане тая работа. Кояндер ми отговори, че преди мене бил в агентството Климент, с когото било уговорено да се свика събрание в митрополията. Наистина, към обед получих покана-

та от Климента и на часа 2 бях вече в митрополията. В двора имаше около 50 души: аз, М. Балабанов, Бурмов и др. Всички бяхме разтревожени и приказвахме върху положението. Подир половин час влезе засмян Никола Стойчев, който ни извика, че Попов разбил сърбите на Гургулята. Събранието ни нямаше вече никакъв повод и ние се разотидохме.

* * *

Сърбите бяха решили да не вземат на 7-и никаква инициатива за нападение, а да поправят погрешно направения стратегически развой на тяхната армия, като групират дивизиите си на юг от Драгоман, между Чепан и Поваляръж, и отделят една дивизия в резерв при Габер и Чорул. От своя страна и българският военен съвет бе решил да държи строго отбранително положение. При все това боят се захвана още призори.

На северния фланг, на Мека Црев и Три уши, неприятелските войски бяха тъй близо едни до други, че избягването на едно сблъскновение бе немислимо. Окуражени от успеха на миналите дни, българите освен това бяха нетърпеливи да почне действието. 5-а видинска рота, като забеляза, че на срещуположните два върха сърбите се укрепляват на разстояние от 300 крачки, пусна един залп по тяхно направление. Сърбите откриха огън по цялата линия; българите отговориха; почна се оживлена престрелка; намеси се и артилерията; с една реч, захвана се истинско сражение.

Когато се чуха първите изстрели, Бендерев бе, както пише сам в книгата си, при главните сили на десния фланг, което опровергава напълно легендата, че той дал заповедта за атака, напук на решението на военния съвет.

В началото на боя българите бяха в незавидно положение. От двата източни върха на Три уши сърбите обстрелваха Мека Црев по всичката ѝ ширина. Двете сръбски батареи от бойната линия бълваха огън срещу единичката българска горска батарея на Мека Црев. Наистина, българите вка-

раха в действие една батарея от центъра близо до шосето и една полубатарея при Хаджи Мановата кория, но те бяха на юг от Мека Црев, когато сръбските бяха на север.

И двете страни така продължаваха боя, стреляйки само и търпейки огромни загуби, до 9 часа пред пладне, когато пристигна на Мека Црев капитан Маринов и веднага заповяда да се готвят за атака. Но скоро смелият тоя офицер бе смъртно ранен. Неговият заместник, ротмистър Кърджиев, заповяда на началника на предните постове, капитан Тошева, да премине в атака. Тошев взе от резерва 8-а рота Бдинци, поведе я напред и с нея увлече и веригата. Слезли в дола, ротите видяха срещу си един скалист склон от 460 крачки, по който бе невъзможно да се върви право. Сърбите тъкмо тогава получиха един батальон от Чепан, но не посмяха да контраатакуват.

Забелязвайки критическото положение на Тошева в дола, Бендерев взе четири роти от резервата и тръгна през Маловската долина да удари северния фланг на сърбите. Между туй слезлите в дола роти, увлечени от личния пример на офицерите си, почнаха под град от куршуми да се катерят по стръмния склон. Останалите роти от Мека Црев, като забелязаха дръзкия полет на своите другари, хвърлиха се също в дола. Една дружина от общия резерв, току-що пристигнала на Мека Црев, се спусна скоро надолу, водена от ротмистър Кърджиев. Тогава 1-ва рота Бдинци, която се бе доближила на 50 крачки във фланг на сърбите от юг, се хвърли на нож. Виковете ѝ бяха подети от цялата линия, която с бесен порив настъпи по цялото си протяжение. Музика засвири „Шуми Марица“. Обладани от ужас пред тая почти варварска ярост на атаката, сърбите се разбягаха, без да дочакат схватката. На часа 11 преди пладне източните височини на Три уши бяха в български ръце.

Успехът коства скъпо на българите: те изгубиха една четвърт от офицерите и войниците си. В трите левофлангови роти и подофицери взеха командата. Ротмистър Кърджиев, ранен, излезе от строя. Настана безначалие. Бендерев

бе още в Маловската долина. Ротите от разните линии, увлечени от боя, бяха се размесили. Дружинните командири разделиха, както можаха, частите от позицията и продължиха боя до часа $1\,^1/_2$ след пладне.

Разтревожени от енергичното настъпление на десния български фланг, сърбите изпратиха срещу него големи части от дринската и шумадийската дивизия. Гуджев от своя страна заповяда да се подкрепи с три дружини излезлият много напред десен фланг. Двете от тия дружини не само достигнаха успешно до Три уши, настъпвайки между блатото и Мека Црев, но се опитаха и да обхванат дунавската дивизия във фланг; обаче тука ги спря V дрински полк.

Предстоеше сега люта и голяма борба. Около западния връх на Три уши сърбите бяха съсредоточили цели 12 батальона. Българите нападаха с 28 роти и 8 оръдия. И сега сърбите бяха по-многобройни.

След превземането на източните върхове на Три уши задачата на водената от Бендерева дружина през Маловската долина остана без предмет. Няколко залпа, дадени по тая дружина от Чепан (Петровски кръст), привлякоха вниманието на Бендерова в тая посока и той заповяда едно нападение на върха. Една рота остана на Драгоманския път, а останалите три почнаха да се катерят по стръмния каменист хълм. Ползвайки се от местността, те безнаказано достигнаха до гребена и оттам откриха огън. Деснофланговата рота трябваше да възвие наляво, за да излезе на една линия с другите. Бендерев, който заедно с брата на княза Йосиф Батенберг бе останал в долината, даде сигнал за атака, който се взе от всичките войски на десния фланг като сигнал за общо настъпление. Сърбите се разбягаха от Чепанския връх и българите можаха вече оттам да заплашват тила на дунавската дивизия.

Въпреки тия успехи положението на българския десен фланг ставаше критическо. Цялата дринска дивизия се разгъна против Три уши, с по-голямата си част почти перпендикулярно на българската позиция.

Настана моментът, който решаваше войната.

Освен войските в центъра българите нямаха други, които да се противопоставят на дринската дивизия. У Гуджева и в щаба се яви двоумение: да напусне ли капитан Петров укрепленията на центъра, който бе ключът на позицията, и да атакува дринската дивизия, или да се оставят българите на Три уши на риска да бъдат разбити. Нерешителният Гуджев поиска инструкции от щаба на армията в София. Но и тук владееше колебание. Военният министър Никифоров бе на мнение, че центърът трябва да стои на позициите си. Към същото мнение сякаш клонеше и Рачо Петров. Запитан, от своя страна князът каза, че най-умно би било да се остави инициативата на самия Гуджев, който е на бойното поле. В такава смисъл Рачо Петров изпрати една телеграма в Сливница. Повлиян от някои песимисти от своя щаб, уплашен от отговорността, която му предоставяха от София, Гуджев изпадна сега в още по-голямо съмнение. Тогава началникът на артилерията Олимпий Панов поведе батареите и увлече в атака целия център.[1]

Центърът броеше в тоя момент всичко 3 дружини с 16 оръдия. Дружините настъпиха в интервал от 500 крачки. Сърбите бяха се окопали по двата бряга на Сливнишката река и заемаха тъпата височина между Забел и Душина глава. Дошли на 1200 крачки от противника, дружините залегнаха и откриха залпов огън. Сетне, с прибягване, те доближиха на 600–800 крачки. Биейки се на открито, търпейки големи загуби, войските от центъра прекараха в това положение два часа. Тяхната цел бе обаче постигната. Дринската дивизия, принудена да промени фронта на изток, се биеше вече за собственото си спасение.

Сърбите на западния връх на Три уши изгубиха сега всякаква надежда за помощ. Те устояха обаче срещу една втора атака на българите от източните върхове и задържаха позициите си до часа 3 след пладне. В това време българите от центъра и от десния фланг преминаха отново в атака. Войските от центъра в течение на двата часа, през които водеха борба с дринската дивизия, дотолкова бяха се увлекли в стрелбата, че тя се изплъзна от ръцете на началниците; последните, като видяха, че е невъзможно да се тури ред в огъня и че патроните се свършваха, решиха да преминат на нож. Около часа 3, макар разстоянието до неприятеля да беше 600–700 крачки, дружините се хвърлиха на нож с вик ура! Сръбската верига, като чу вика на българите и видя тяхното стремително нападение, напусна окопите и отстъпи; две роти обаче бидоха настигнати в дола на Сливнишката река и една част хвърли оръжието си и се предаде; останалите се разбягаха. След това българите излязоха на западния бряг на реката и откриха по Забел огън, отначало със сръбски патрони, които бяха оставени в изобилие, и после, когато се докараха муниции с коне и даже с волски кола – с български. Пристигна и артилерията, която се разположи на източния склон на рекичката.

С тая атака VI дрински полк бе отхвърлен чак на Ярловския връх; останалите части на дринската дивизия едва задържаха Забел и тука, на фронта Забел–Ярловци, боят се води до тъмно.

Под ожесточения устрем на българите от Три уши отстъпи, разбита съвсем, и дунавската дивизия. Дружините завзеха западния връх. Едва сега пристигна на Три уши Бендерев. Под предлог, че войниците са уморени, той даде заповед да се спре преследването, мярка, която не съответства на неговия предприемчив дух и която се критикува от военните историци. Войските от центъра продължиха да гонят сърбите. Те окупираха и последното възвишение на запад от Три уши, като се приближиха на около 800 крачки до новата позиция на дринската дивизия. Тук ги спря нощта. Едно нападение на част от шумадийската дивизия срещу лявото крило на центъра при Алдомировци биде отблъснато успешно. Центърът бе победоносен по всички свои линии.

[1] Charles Roy, стр. 151.

Не по-малко щастлив бе тоя ден за българите и на крайния южен фланг.

Моравската дивизия, като остави в Брезник два батальона и една батарея, потегли с главните си сили за Сливница. Българите следяха движението ѝ с голямо напрежение. От София началникът на щаба пращаше в Сливница каквито сведения идеха до него. Трите ескадрона на левия фланг наблюдаваха отблизо нейното настъпление. На Вишая и Градище бяха разположени доброволческата дружина на Кавалова и две роти от Преславския полк. Тук се спряха и ескадроните на Маркова, Славейкова и Попова. Към часа 8 тръгна и отрядът на капитан Христо Попов, състоящ се от две дружини, 4 топа и един ескадрон.

На часа 9 $^1/_2$ авангардът на моравската дивизия настъпи по пътя от Криви Колник за Жежница и се опита да заеме височините на Гургулята. Трите български ескадрона спешиха усилено и подпомагани от защитниците на Вишая, принудиха моравската дивизия да разгъне в боен ред и главните си сили. Като влезе в свръзка с два шумадийски батальона, които под закрилата на две батареи водеха бой от Ракита и Радуловци, моравската дивизия се разви във форма на полукръг от Радуловци дори до Кърнул.

Отрядът на Попова вървеше за Златуша под прикритието на един малък авангард. Сам Попов излезе по-напред. Към часа 10 той бе вече на Вишая, гдето поручик Марков му донесе подробно за силите и движенията на моравската дивизия.

Пред неговите очи захвана да се разгръща сега моравската дивизия. Попов видя, че е закъснял. На авангарда той заповяда да заеме Ковачевата могила, а сам се опита да изведе напред артилерията си, но пътят бе задръстен от пехотата. Между туй сръбските батареи бълваха опустошителен огън. Едва на часа 10 $^1/_2$ главните сили на отряда стигнаха в Гълъбовци, отдето Попов ги разви в боен ред. Ротите на бойната линия застанаха твърдо на своите места, които метеше безспирният огън на сръбската артилерия. Но трябваше сега да се изкачат оръдията по стръмния Вишай; тогава стана нещо възхитително: с викове ура резервата изнесе батареята на ръце. Борбата се водеше от двата противника с еднаква ярост и постоянно се разширяваше. На часа 1 след пладне почна се бой и на юг от Гургулята. И двете страни въвеждаха постепенно резервите си в бойната линия. Попов обаче получаваше подкрепления от цялата позиция на Сливница. Едни бяха изпратени от щаба на корпуса, други от Савова, който тоя ден бе оставен на мира; имаше части, които тичаха на Гургулята без заповед, тласкани от един неудържим порив. Към часа 3 силите на двата противника бяха в крайно напрежение. Настъпил бе психологическият момент, който щеше да реши победата. В това време една депеша бе връчена Попову от княза, който му телеграфираше от София: „Противостоете до крайност. Пресечете пътя на сърбите за София и Сливница през Банкя и Владая.“ Попов съобщи на фронта тая телеграма. С няколко пламенни думи той въодушеви още повече войниците, сетне подаде сигнал за атака, който се повтори от всичките тръбачи. Българите тръгнаха напред, нетърпеливи да отидат на нож. Ентусиазмът бе неописуем; дори и селяните от Гургулята се въоръжиха с остри сечива и се втурнаха заедно с войската. Сърбите бяха също решени да бранят с последни сили позицията си. У тях санитарните от превързочния пункт напуснаха ранените и откриха огън, въоръжени с карабини. Когато наближиха българите, забиха барабаните и тогава един ужасен вик урраа! – подобен на издишката на някоя стихия – огласи вишините. Настана една бясна схватка, но тя трая малко. Сръбските батальони отстъпиха от позицията си, като завлякоха със своето бягство цялата бойна линия, дори и шумадийския батальон, който действаше откъм Ракита. Една част от беглеците бидоха пленени, другите намериха прибежище в нощта.

Тържеството на левия фланг бе пълно. Любопитното е, че Попов не знаеше дали е бил главните сили на моравската дивизия или само нейния флангард. През нощта той изпра-

ти конница да види дали между Брезник и София се движи сръбска войска. Сутринта конницата му съобщи, че не срещнала нищо по пътя. На южния стратегически фланг денят бе минал наистина съвсем мирно. Кисов се окопитваше в Самоков. Отрядът на капитан Агура, сформируван набързо от Рачо Петрова в часовете на тревога за съдбата на София, бе заел позиция на Владая, дето чака напразно моравската дивизия. Колкото за капитан Златарски, неговите части пристигнаха в Гълъбовци едва през нощта. Сръбският отряд при Брезник почиваше пък на своите лаври. Незабравимият Гайнович със своя полк и с една батарея пристигна едва в с. Кошарево, гдето се разположи за нощуване.

Княз Александър пристигна в Сливница привечер, когато сражението бе свършено по всичките линии. В падающия мрак продължаваха да се чуват само кратки престрелки по предните постове. Князът се упъти веднага към позициите на Гуджева, когото разпита върху резултатите на боя. „Ваше височество – извика Гуджев, като взе театрално под козирог, – днес ний доказахме, че в нашите жили тече кръвта на Симеона и Асеня.“ „Къде са отстъпили сърбите?“ – попита князът. „Сърбите? Сърбите... избягаха, Ваше височество“ – отсече Гуджев. Князът видя, че Гуджев не ще може да му даде никакво осветление. Тогава се приближи до капитан Паприков, който с една чудесна ясност в изложението и с голяма точност в подробностите докладва на княза за перипетиите на боя. От него князът се научи, че Бендерев почнал по своя инициатива боя на десния фланг. Князът се произнесе твърде остро за това самопроизволно действие. Той каза, че за такава постъпка Бендерев заслужава да бъде застрелян. Но на връщане за Сливница той съвладя своето негодуване и каза пред своята свита: „Победителите не се съдят!“[1] През цялата вечер князът бе в лошо настроение. Очевидно, той се сърдеше на себе си, че в деня на една блес-

[1] По разказа на полк. Танев, тогава ординарец при княза.

тяща победа той отсъства от Сливница. Нараняването на капитан Маринова, любимия негов адютант, чието положение беше безнадеждно, бе му причинило дълбока скръб. Денят бе бил много кръвопролитен[1], а санитарната служба безпомощна. Д-р Роа му докладва, че ранените са оставени по улицата, покрити със слама, за да не замръзнат: нямаше ни легла, ни лекарства, ни провизии. По пътищата се чуваха отчаяни стенания. Най-страждущите трябваше да се приспиват с морфин, но и морфин нямаше. Чувствителното сърце на княза се раздираше при зрелището на толкова мъчения и у него една нервозна ярост се появи срещу причинителя на всички тия злини, срещу коварния и бездушен Милан. „Желал бих, викаше той, да заловя тая каналия Милана в един кръг от желязо и огън!“[2]

В това време Милан се чувстваше в Пирот съвършено окаян. Нещастният изход на сражението бе счупил у него и последната пружина: едно унило чувство на безнадеждност бе го обхванало, мрачният фатализъм на комарджията, който вижда вече, че картите му са противни. Нервите му бяха окончателно разстроени: той не можеше нито да спи, нито да бди. От главния военен лекар д-р Владан Джорджиевич, когото бе повикал при себе си за утеха, той търсеше съвет.

– Къде да отида? Какво да правя?

– Господарю – отговори д-р Владан, – ако е дотам дошло, че трябва да се пропада, да отидем при войската, та с нея заедно да умрем.

– Къде? При разбитите и деморализирани войски на дунавската дивизия?

– При която и да е! – отговори д-р Владан.

[1] 7 ноември е най-кръвопролитното сражение в цялата война. Сърбите изгубиха около 2200 души (49 офицери), от тях пленени около 300. Българите изгубиха около 1800 убити, ранени и пленени. Числото на излезлите от строя български офицери е неизвестно, но то е много голямо, особено на десния фланг.

[2] Charles Roy, стр. 161.

– Ама, докторе, знаете ли вие, че моят щаб вече двадесет и четири часа не знае къде му са другите три дивизии?

Тогава Владан Джорджиевич му предписа бромкалий и Милан заспа тежък сън.

II

Европейският свят научи за победата на Сливница най-напред от една депеша на д-р Роа до белгийския вестник Independance Belge. Впечатлението бе грамадно. Наистина, още на 5 ноември някои военни писатели, съдейки от резултатите на първите битки, бяха предсказали вече упоритата защита на българите, но никой не предполагаше, че преди пристигането на Николаевия отряд от Ихтиман българската войска ще бъде в състояние да нанесе на сърбите такова пълно поражение. Особено изненадана остана широката публика, която бе чела толкова много предсказания за неминуемия и даже лесен успех на сърбите. Не трябва да се забравя, че повечето вестници представляваха българската войска за един вид милиция, слабо обучена, слабо въоръжена и след заминаването на руските офицери, останала почти без команда. И ето че тая милиция, водена от млади капитани, бе разбила с по-малочислени сили четирите дивизии на една армия, стара вече от един век и изпитана в две войни. Подвигът бе наистина велик и той порази силно въображението на народите. Сливница стана за европейската публика символ на храбростта, епопея на патриотизма, Давид стъпил над шията на Голиата, доброто победило злото – защото, откакто българите защитиха с оръжие правото си, никой не се съмняваше вече в него. Най-възторжени бяха английските вестници[1], които в Сливница виждаха успеха на една

[1] Английското правителство бе решително в полза на България. Лорд Солзбъри посрещна много зле Миятовича, когато той отиде в министерството да му съобщи за обявяването на войната. Италианският министър на външните работи

защитавана от тях политика, и италианските, които приветстваха вече в княжеството Пиемонта на Балканския полуостров...

Победата на Сливница се посрещна с искрена радост и в целия славянски свят, който не можеше да прости на Милана великото престъпление на тази братоубийствена война.[1] В това отношение въпреки политическата обстановка Русия не съставляваше изключение. Обявяването на войната биде посрещнато от руското общество с голямо негодувание. Генерал Черняев повърна на Милана ордена „Таково" – I степен, който той бе му дал в 1876 г. Отвред против Милана се чуваха проклятия. „Каин да би станал от гроба,

граф Робилант постъпи още по-демонстративно – той отказа да приеме на 2 ноември сръбския пълномощен министър и го изпрати при главния секретар Малвино, който от своя страна отказа да приеме от сръбския дипломат нотата за обявяването на войната. Turkey, I, 1886, № 226.

[1] В деня на обявяването на войната сръбската Застава, издавана в Нови Сад, пишеше: „И тъй, война, война между най-близките братя! Сърцето се свива при мисълта за нея. Перото да би ни се счупило, за да не пишем за това нещастно събитие. Първият сръбски куршум ще разруши всичките мечти за осъществлението на идеята за съюза на балканските народи." Slovenski Narod (Любляна) се провикваше: „Милан, който по лоши качества превъзхожда даже Цезара Борджия... води една политика, пагубна за своя народ..." Най-възбудени срещу Милана бяха хърватите. „Тая война на братя против братя, пишеше загребският Pozor, е без съмнение най-безобразното дело в просветения XX век, а прокламацията (Милановата), с която е обявена войната, със своята комична надутост и фразьорство отнима на това позорно дело и печалната възвишеност на трагедията." Загребската Sloboda наричаше войната „измяна, варварство, зверство". В Чехия всичките симпатии бяха на страната на българите. В Прага народът направи възторжени овации на българските студенти, които тръгваха като доброволци. Съчувствени бяха към България и повечето полски вестници. Само някои от тях, считайки българите за оръдия на Русия, приветстваха в Милана един „носител на цивилизацията".

не би могъл да намисли нещо по-позорно", пишеше Новое время[1]. В тоя унисон бе цялата руска преса. Само Катков сурово мълчеше, задоволявайки се да хроникира събитията. Вярваха ли в Русия, че сърбите ще ни бият? Мненията бяха разделени.

Московские ведомости считаше, че влизането на Милана в София е неминуемо. Руските военни обаче в болшинството си се надяваха на нашата победа. Тия от тях, които бяха видели българите на Шипка и Стара Загора, бяха запазили спомена за един юначен народ, който няма току-тъй да допусне едно нашествие в земята си. Офицерите, които се бяха върнали от княжеството, вярваха също в успеха на българската армия.[2] Цяла Русия – като не говорим за нейната дипломация[3] – желаеше горещо тоя успех. Когато пристигна новината за сливнишката победа, тя биде посрещната с един взрив на възторжена радост. По петербургските улици владееше крайно оживление. Българофи-

[1] Новое время, 4 ноември.

[2] В първите дни след Съединението, на 9 септември, бригадните, полковите и дружинните командири, свикани в руското консулство в Русчук, за да обсъдят въпроса; дали българската войска след отзоваването на руските офицери би могла да води успешна война, отговориха: 1-во, българите нямат свои офицери, достойни за висша команда; 2-ро, нямат също способни артилерийски офицери; 3-то, срещу турците българската войска не може противостоя, но в случай на война с Румъния или Сърбия твърде възможно е българите да бъдат победители, като се има предвид възбуденото им патриотическо чувство. „Секретните руски документи", стр. 132.

[3] Руската дипломация разчиташе на едно поражение на българите, вследствие на което те да бъдат принудени да се оттеглят от Източна Румелия. „Една победа над сърбите, пише Карцоз, руски консул в България, би оправдала главоломната политика на княз Александра и би закрепила неговото положение в страната. Напротив, един неуспех би доказал на българите справедливостта на доброжелателните съвети на Русия и би ги подбудила да се сближат отново с нея." Ю Карцев. „Семь лет на Ближнем Востоке", 1906, стр. 267.

лите се прегръщаха в салоните. В клуба Армий и Флота се ля обилно шампанското и се държаха тостове до призори. Русия се гордееше с храбрите „братушки", освободени от нея, и с прославилата се войска, която руските офицери подготвиха за победи. В общото доволство почнаха да прощават и на княз Александра. „Колкото и да е бил дързък, неразумен и даже нелеп превратът, устроен от българския княз в Пловдив, пишеше Новое время[1], в тая дързост нямаше нищо безчестно, нищо, което можеше да лепне черно петно на историята на южното славянство."

За забелязване е, че сливнишката победа предизвика силно възхищение и в турците в Цариград, особено у простата маса, която идеализираше княз Александра като голям юнак и герой. В кафенетата в Стамбул и по параходите, които сновяха по Босфора и Златния рог, беседата се въртеше се около страшния бой. Турците бяха чули, че и техни едноверци са взели участие в сражението, и не се скъпяха, разбира се, да приписват на тях голяма част от победата. Но искрени похвали отиваха и към българите: те казваха „бизъмъ булгарларъ", т. е. „нашите българи".

Между Портата и княз Александра се разменяваха между туй сладко-кисели телеграми. На просбата, която князът му отправи от Пловдив, тръгвайки за бойното поле, великият везир отговори чак на 4-ти вечерта с една суха депеша, в която казваше, че наистина начинът на обявяването на войната бил противен на договорите, но самата война била плод на едно течение, предизвикано в Сърбия от румелийския преврат. В заключение Кямил паша настояваше пред княза да изпразни Източна Румелия и обещаваше след възстановяване на statuquo-то да вземе най-целесъобразни мерки за отклонението на сръбското нашествие. От войната Портата не се тревожеше, откато турският посланик в Белград, Зия бей, бе добил от Гарашанина уверение, че Сърбия няма да

[1] Новое время, 8 ноември, 1885.

нанесе никаква щета на турските интереси. Успокоени откъм сръбската граница на Македония, Портата гледаше сега да използва войната, за да въдвори стария ред в Румелия. С тая цел Саид паша изпрати чрез турските посланици една нота до Силите, с която ги молеше да ускорят своето споразумение в конференцията.

Нападението на Милана не спря суетната работа на конференцията: на 4-ти тя пак бе свикана на заседание. За войната посланиците не направиха никаква алюзия, макар тя да занимаваше изключително ума им. Денят се мина в академически разисквания. Уайт заяви, че още не е получил инструкции от своето правителство. Колегите му размениха разсеяно вяли мисли върху един проект за резолюция, като определиха идущото заседание за 7-и. Тоя ден посланиците говориха и за войната. Турските пълномощници съобщиха на конференцията една депеша от княз Александра, пристигнала през нощта и датирана малко театрално: „От сливнишкия стан, пред неприятеля." Депешата носеше отпечатъка на унинието, в което князът бе изпаднал на 5-и. Той заявяваше на великия везир, че сам той е тръгнал от Пловдив на 2-ри, че на 4-ти войските от Румелия получили заповед да заминат и били на път за княжеството. „Моля, Ваше височество, казваше телеграмата, да констатирате, че моето заминаване и онова на войските ми е станало преди получаване на депешата на Ваше височество. Следователно моля Ваше височество да поднесете това, което предшества, на Н. и. в. султана и на Високата порта и да благоволите да ми съобщите мерките, които императорското правителство мисли да вземе, за да отблъсне сръбското нападение и да запази непокътнатостта на империята." След тази телеграма един от пунктовете, върху които конференцията наймного си бе хабила своето дипломатическо изкуство, именно: как да се склони княз Александър да се оттегли с войските си от размирената област – се намираше вече разрешен от събитията. Истината е, че като бе дръпнал войските си от Южна България, князът бе оставил там две дружини, уж за да пазят реда, а в действителност, за да символизират Съединението, но конференцията в тия подробности не влезе.

Въпреки това благоприятно известие и тоя ден тя не се реши на нищо окончателно. Френският посланик биде натоварен да представи в идущето заседание един проект за резолюция. Две заседания се състояха след това, за да се постигне едно споразумение върху резолюцията, но за тях протокол не се държа, защото те минаха в повторение на старите разногласия. Само посланиците на Русия, Германия, Австрия и Италия одобриха един проект на турските пълномощници, според който Портата трябваше да назначи един извънреден комисар на Източна Румелия и да изпрати там една комисия, която да даде съвети на местното население.

Победата при Сливница обаче разбърка всичките тия планове. Силите, които преследваха възвръщането на statu-quo-то, почувстваха, че не могат вече да разчитат на отстъпчивостта, която прозираше в княжовите депеши от първите дни на войната. Битките, които последваха Сливница, бяха сѐ нови победи. Българската войска вървеше триумфално към границата; още няколко успехи, и самонадеяността на българите щеше да стане несломима. Трябваше значи да се спрат те в своя победоносен поход. Ето защо трите континентални сили: Русия, Германия и Австрия, които гледаха без никакъв знак на неодобрение нападението на Милана срещу един много по-малоброен противник, настояха сега в Цариград Портата да вземе инициативата за едно примирие. На 9 ноември Кямил паша съобщи на княза желанието на Турция да посредничи за едно прекратяване на военните действия. Но тоя път князът отговори като победител. Тонът на депешата му е категоричен, пълен с достойнство и с енергия. „Заявявам, телеграфира той на великия везир, заявявам, че свещеният мой дълг спрямо падналите на бойното поле и моята военна чест ме задължават да не предлагам и

да не приемам никакво примирие преди съвършеното оттегляне на сръбските войски от България и да не се съглася на мир, освен като се намеря в земята на неприятеля." Понеже в същата телеграма на великия везир се съдържаше едно съобщение за желанието му да изпрати извънредния императорски комисар, за който бе разисквала конференцията, без обаче да е взела окончателно решение, князът възрази, че не отговаря за реда в Източна Румелия, ако Портата приложи тая мярка преди сключването на мира със Сърбия. Депешата на княза, твърде енергична, свършваше заплашително, удряйки на болното място на Абдул Хамида, който бе решен да избегне на всяка цена една бъркотия от естество да даде повод на руска намеса. След смелия отказ на княза Портата почна да се колебае дали да изпрати комисар в Пловдив, или да чака. Чужди влияния тласкаха Турция към една военна експедиция в Румелия, останала без защита. Султанът обаче противостоеше на тия давления.[1] Сведенията, които пристигнаха от Източна Румелия, говореха, от друга страна, единодушно за големия ентусиазъм на населението и за решението му да противостои с последна енергия срещу всякакъв опит за разрушение на едно дело, което бе добило кървавата санкция на бойното поле.

Един бурен възторг бе обладал наистина цялата страна след поражението на сърбите при Сливница. Тая гърмотевична победа върху един многочислен противник, числеността на който всички си преувеличиха, тая внезапна радост подир най-ужасните съмнения, това громко откровение на една сила, която българите до вчера не подозираха в себе си, всичко това екзалтираше сега душата на тоя народ, у когото Съединението бе събудило от по-рано още свещения трепет на правите каузи. Походът на войските, пренасянето на материалите, събирането на реквизицията се извършваше с неописуемо въодушевление. Както през първите години на Френската революция – и тук това сравнение се налага – целият народ участваше във войната не само чрез своите синове, умиращи на бойното поле, но и с всичкото съдействие, което една неподготвена войска, без обоз и без интендантство, можеше да намери по пътя на своя бърз поход. Ентусиазмът бе тъй общ, че и учениците от гимназиите се записваха в доброволчески дружини, голобради кандидати на славата, които отиваха на война като на някой празник, с леките си есенни дрехи. Студентите от странство, с малки изключения, бяха напуснали също университетите и тръгваха за България, акламирани по пътя. Българският народ напрягаше в едно усилие, трагично отначало и сега радостно, всичките свои мъжествени сили.

Само един факт на малодушие помрачава тази героическа епопея: бягството на неколцина съдии от Русчук, които дезертираха от опълчението още в първите дни на войната. Ето документа, с който чрез „Държавен вестник" това позорно дело биде оповестено на българския народ:

От Военното министерство

ОБЯВЛЕНИЕ
№ 8210

При сформируванието на Русенската опълченска дружина и при приготовлението ѝ набора за в поход, подлежащите на набора опълченци: Васил Вичов, прокурор на Русенския окръжен съд, Губиделников, председател на същия съд, Тодор Тодоров и Тодор Х. Иванов, членове на Русенския апелативен съд, се отклонили и избягали тайно в Румъния.

Военното министерство, като обявява този предосъдителен и непатриотически постъпък на горните лица за всеобщо знание, моли всичките военни и гражданско-административни власти на Северна и Южна България да следят най-строго за тия избегнали личности и щом се явят на територията на княжеството или Южна България, него-

[1] Turkey, 1886, № 505, рапорт на Уайта до лорд Солзбъри.

да не приемам никакво примирие преди съвършеното оттегляне на сръбските войски от България и да не се съглася на мир, освен като се намеря в земята на неприятеля." Понеже в същата телеграма на великия везир се съдържаше едно съобщение за желанието му да изпрати извънредния императорски комисар, за който бе разисквала конференцията, без обаче да е взела окончателно решение, князът възрази, че не отговаря за реда в Източна Румелия, ако Портата приложи тая мярка преди сключването на мира със Сърбия. Депешата на княза, твърде енергична, съвършваше заплашително, удряйки на болното място на Абдул Хамида, който бе решен да избегне на всяка цена една бъркотия от естество да даде повод на руска намеса. След смелия отказ на княза Портата почна да се колебае дали да изпрати комисар в Пловдив, или да чака. Чужди влияния тласкаха Турция към една военна експедиция в Румелия, останала без защита. Султанът обаче противостоеше на тия давления.[1] Сведенията, които пристигнаха от Източна Румелия, говореха, от друга страна, единодушно за големия ентусиазъм на населението и за решението му да противостои с последна енергия срещу всякакъв опит за разрушение на едно дело, което бе добило кървавата санкция на бойното поле.

Един бурен възторг бе обладал наистина цялата страна след поражението на сърбите при Сливница. Тая гърмотевична победа върху един многочислен противник, числеността на който всички си преувеличиха, тая внезапна радост подир най-ужасните съмнения, това громко откровение на една сила, която българите до вчера не подозираха в себе си, всичко това екзалтираше сега душата на тоя народ, у когото Съединението бе събудило от по-рано още свещения трепет на правите каузи. Походът на войските, пренасянето на материалите, събирането на реквизицията се извършваше с неописуемо въодушевление. Както през първите години на Френската революция – и тук това сравнение се налага – целият народ участваше във войната не само чрез своите синове, умиращи на бойното поле, но и с всичкото съдействие, което една неподготвена войска, без обоз и без интендантство, можеше да намери по пътя на своя бърз поход. Ентусиазмът бе тъй общ, че и учениците от гимназиите се записваха в доброволчески дружини, голобради кандидати на славата, които отиваха на война като на някой празник, с леките си есенни дрехи. Студентите от странство, с малки изключения, бяха напуснали също университетите и тръгваха за България, акламирани по пътя. Българският народ напрягаше в едно усилие, трагично отначало и сега радостно, всичките свои мъжествени сили.

[1] Turkey, 1886, № 505, рапорт на Уайта до лорд Солзбъри.

Само един факт на малодушие помрачава тази героическа епопея: бягството на неколцина съдии от Русчук, които дезертираха от опълчението още в първите дни на войната. Ето документа, с който чрез „Държавен вестник" това позорно дело биде оповестено на българския народ:

От Военното министерство

ОБЯВЛЕНИЕ
№ 8210

При сформируването на Русенската опълченска дружина и при приготовлението й набора за в поход, подлежащите на набора опълченци: Васил Вичов, прокурор на Русенския окръжен съд, Губиделников, председател на същия съд, Тодор Тодоров и Тодор Х. Иванов, членове на Русенския апелативен съд, се отклонили и избягали тайно в Румъния.

Военното министерство, като обявява този предосъдителен и непатриотически постъпък на горните лица за всеобщо знание, моли всичките военни и гражданско-административни власти на Северна и Южна България да следят най-строго за тия избегнали личности и щом се явят на територията на княжеството или Южна България, неза-

бавно да ги арестуват и препратят в София до главния военен прокурор, гдето ще се постъпи с тях като с дезертьори.

София, 20 ноември 1885 г.

В тържеството на победата обаче никой не обърна внимание на тоя срамен подвиг...

В Сърбия през това време владееше пълна безнадеждност. Войната бе почната против народните чувства и само една серия от блестящи успехи можеха да я направят популярна. Но вместо мечтаната победа дойде едно безславно поражение. Тогава негодуването порасна в страната, войската се деморализира и командата падна духом. Най-смазан бе Милан, двойно разстроен от физическите ощущения на войната, непосилни за неговите болни нерви, и от перспективата, че ще изгуби безвъзвратно вече разклатения си трон. Видяхме, че на 7-и вечерта той взе бромкалий, за да заспи. Но едва бе се успокоил той, и един адютант се втурна в стаята му да го събуди, съобщавайки му с треперещ от страх глас, че българите настъпват към Пирот. Милан се облече набързо и излезе, апатичен наглед, с широко отворени и угаснали очи. В главната квартира владееше голяма тревога. Адютанти тичаха полудели, вестови седлаяха коне, обози се товареха и над всичко това къси нервозни заповеди, шум и трескава залисия. Без да се двоуми, кралят реши да избяга в Ниш. Напразно капитан Нешич се опита да го окуражи, съветвайки го да иде на бойното поле; нищо не бе в състояние да одухотвори тая грохнала човешка маса, която само чрез физическия страх вече идваше до съзнание на себе си. Зората се пукваше, когато Милан с част от върховната команда препускаше към Ниш, в това време барабанът биеше в Пирот, викайки народа на оръжие.

И тоя път тревогата бе безпричинна. Никакви български войски не настъпваха към Пирот, а само Паница бе направил със своя отряд една razzia зад сръбската граница, настъпвайки откъм Ръжана. Македонските харамии на Паница дигаха обаче такъв шум със своите викове, че успяваха да дават наистина впечатлението на една многочислена войска. Те нападнаха сърбите от всички страни, стреляйки бързо, ревейки с бяс, и ги принудиха да се разбягат в тъмнината, като оставят 35 пленници и 300 пушки. Паница не ги преследва. Той събра печатите на няколко селски общини, изпрати ги в българската Главна квартира, за да докаже, че е минал границата, и се върна назад не без да даде възможност, щото професионалните инстинкти на неговите доброволци да се упражнят мимоходом върху сръбските къщи.

Набегът на Паница не само принуди Милана да избяга за втор път, но внесе вече голямо смущение и в цялата сръбска армия. След като бяха получили през нощта пет противоречиви разпореждания, сръбските дивизии едва сутринта узнаха окончателната диспозиция на върховната команда, която заповядваше: една дивизия да отстъпи в Трън, а трите останали – оттатък сръбската граница. Тая заповед бе дадена под впечатлението, че българите обхождат северния сръбски фланг. Но скоро след това Милан получи успокоителни новини. Майор Милошевич докладва, че заел отново Ръжана и че българите се върнали обратно зад границата. Дивизионните командири даваха върху своето положение оптимистически сведения. Докато кралят прелистваше тия известия, в станцията[1] влезе Гарашанин. Двамата автори на войната бяха сега лице срещу лице: Милан нервно потрепера, а Гарашанин стоеше до вратата, вцепенен. Няколко секунди се минаха в трагично мълчание. Пръв заговори Гарашанин, като попита краля за здравето му. Сетне минаха върху положението. Милан твърдеше, че войната е изгубена, тъй като войските на Източна Румелия са вече пристигнали на Сливница. Гарашанин, който бе романтик и вярваше в театралните превратни на съдбата, настояваше за едно от-

[1] Милан бе стигнал до Бяла паланка, на пътя между Пирот и Ниш.

чаяно съпротивление, забелязвайки, че една изгубена битка не може да предреши изхода на войната. Най-сетне той напомни на своя крал, че вътрешни политически причини изискват поне един успех. Колкото Гарашанин бе фразьор, толкова и Милан бе човек на ефектите. И двамата те се успокоиха от думите си и решиха да тръгнат за бойното поле. Същата минута на дивизиите, които бяха почнали да отстъпват, се прати чрез ординарци заповед да се спрат и да бъдат готови да отблъснат българското настъпление. Заповедта съдържаше подробно коя дивизия къде да замине.

На 7-и вечерта българите не се възползваха от победата си, за да настъпят подир разбитите сръбски дивизии. Войската се оттегли в укрепленията на Сливница, за да се преустрои под тяхната защита и да си отпочине. Тя чакаше също да достигне и по-голямата част от дружините на Южна България.

При все това цялата войска не остана в бездействие. На 8-и сутринта капитан Попов, мислейки, че моравската дивизия може да настъпи към София, тръгна да я преследва със своя отряд, принуждавайки я да отстъпва бърже и по лош път. На часа 5 $^1/_2$ след пладне Попов завзе Брезник, изпразнен от сърбите в такова разтревожено състояние, че те оставиха голямо количество хляб, фураж и патрони. Населението посрещна отряда с радостни викове.

На 8-и вечерта, на десния фланг, Бендерев получи заповед да разузнае силите и разположението на неприятеля към Цариброд. Бендерев въпреки една изрична заповед на щаба на Западния корпус не се ограничи с едно просто наблюдение, а извърши и една демонстрация, която впрочем бе без важност. На 9-и ротмистър Людсканов бе изпратен да произведе рекогносцировка по направление към Трън, но след като има една кратка престрелка с авангарда на моравската дивизия, той се върна на другия ден, без да донесе повече нещо от това, което се знаеше от рапорта на Попова. С тия няколко заповеди се изчерпва всичката офанзивна деятелност на щаба на Западния корпус през 8 и 9 ноември.

Между туй в София продължаваха да мислят, че положението е още опасно. „Ние считахме сърбите за много по-многочислени", разказва Рачо Петров.[1] „Дръжте се", телеграфираше той в Сливница, като съобщаваше, че праща нови подкрепления. Войските от Южна България пристигнаха наистина с усилени маршове, които сега се виждат невероятни и съставляват един рядък военен подвиг. На 10-и вечерта бяха пристигнали всичко 16 дружини, 2 $^1/_2$ батареи и 5 ескадрона, което ще рече, че Западният корпус бе усилен с 20 000 пресни, невлезли в бой сили.

На 8 ноември, 7 часа сутринта, пристигна целият Търновски полк на Николаева. С неговото явяване на бойното поле наложи се и една промяна в щаба на Западния корпус. Като по-старши по чин и като пълководец с голяма военна репутация, Николаев биде назначен за командир на Западния корпус на мястото на Гуджева. Николаев произведе със своя внушителен солдашки вид отлично впечатление. Неговата физиономия, малко сурова, дишаше наистина твърдост и голям физически кураж. Името му освен това бе окръжено с ореола на Шипка и Шейново. Но щеше ли той да може да води сложните операции на една многобройна армия? Въпросът, откакто българите трябваше да преминат в настъпление, се поставяше за всички наши офицери, на които бяха дадени големи команди. Досега те се приспособяваха към една обстановка, създадена от неприятеля, и здравият разум им стигаше; но сега инициативата минаваше в техни ръце и от тях се искаше вече военна наука и стратегически талант. Една нова фаза от войната се начеваше и върху нея летяха съмнения.

[1] Генерал Р. Петров разправя, че и до края на войната българите останали в пълно неведение относително числото на сръбските войски.

II

БЪЛГАРСКОТО НАСТЪПЛЕНИЕ

Боят при Драгоман. – Сръбските военачалници решават да искат мир. – Съпротивлението на Гарашанина. – Знаменателна телеграма на Милана до Наталия. Европейската намеса за прекратяването на войната. – Цанов бави отговора. – Българите минават границата на Сърбия. – Сражението при Пирот. – Първият ден. – Вторият ден. – Превземането на Пирот. – Военните операции на северния театър. – Обсадата на Видин. – Отблъскването на сръбската атака срещу крепостта.

10 НОЕМВРИ

На 10-и сутринта, след разни маршове и контрамаршове сърбите заемаха следните позиции:

Моравската дивизия бе при Врабча; конната бригада – при Пирот; дунавската дивизия – в главен резерв около Калотина; Дринската дивизия – на запад от Драгоманския проход, от Драгоил до Несла; шумадийската дивизия – на изток от Драгоманския проход.

Западният корпус, който не очакваше вече важни подкрепления, можеше днес да нападне с всички сили и още при първа среща да убие у сърбите всяка мисъл за сериозно съпротивление. Но българите не показаха в първите дни след Сливница смела инициатива в настъплението. Днес те пратиха под началството на майор Стоянова един значителен

авангард, който да произведе усилена рекогносцировка, от резултатите на която трябваше да зависят по-нататъшните действия. Около артилерията на дринската дивизия се откри огънят от височините на Чорул, към часа 11 се почна и пушечната престрелка. Българският авангард се разгъна в боен ред и почна да настъпва по две направления: 3-та и 1-ва търновска дружина към Остра чука, другата към височината над Драгоман. От сръбска страна водеха боя големи части от дринската и шумадийската дивизия. Милан и Гарашанин наблюдаваха действията от един връх над Драгоил и следяха напредването на българите, което ясно се очертаваше от дима. Българите наистина стигаха вече на 400 крачки от Остра чука; 4-та търновска дружина обхвана чуката на изток и се приближи на 200 крачки от сръбските окопи. Тогава капитан Паков подаде сигнал „атака" и полковата музика засвири „Шуми Марица". Дружините се хвърлиха на нож. След слабо съпротивление сърбите отстъпиха, като оставиха Остра чука в български ръце.

Едновременно с това се развиваше боят около Драгоман. И той бе неблагоприятен за сърбите. Под натиска на три дружини, които атакуваха на север към Драгоман, и на една демонстрация, която Бендерев извърши от противоположната страна към Беренде и Прекръсте, сърбите отстъпиха от Чепан. Със свито сърце, мълчаливи, Милан и Гарашанин следяха кървавата драма, която се разиграваше в подножието им. Малодушието, на което те бяха свидетели, ги измъчваше с ярост, която сетне се обърна в отчаяние. Съкрушени, без никаква илюзия вече върху една армия, която се разбягваше при първите викове ура на настъпващите българи, те се спуснаха към шосето и меланхолически тръгнаха към Цариброд и Пирот. Между туй боят продължаваше. Сръбските офицери правеха бесни усилия, за да ободрят войниците си. Някои от тях вадеха револверите си, за да повърнат беглеците към позицията. Суетни жестове! Тръгнала на война, без да знае защо ще се бие, разбита, без да подозира причините на поражението си, сръбската армия се намираше

сега под едно паническо впечатление, срещу което безсилни бяха думите на командующите и техният смел порив към смъртта. От своя страна, като бяха отгадали инстинктивно психологията на противника си, българите лудо настъпваха. Войниците бяха разбрали, че сърбите се боят главно от хладното оръжие, и чакаха с нетърпение заповедта: „Щиком!" Тогава, с гръмогласни викове под звуците на музиката, те настъпваха яростни и сияющи. Боят бе станал за тях една яростна екзалтация на жизнените им сили и на патриотическия дух.

Борбата трая до замръкване. Сърбите отстъпиха и от Чепан, и от Драгоман и се задържаха на височините на север от Драгоман, гдето се разположиха да бивакират при огньове. Но българите и тук не ги оставиха на мира. През нощта, към часа 10, капитан Паков ги нападна в тъмнината. Изненадани от биенето на барабаните, от виковете, от звука на музиката – неминуемият вече церемониал на българските атаки, – сърбите хукнаха по долината, обхванати сякаш от някой свръхестествен ужас. Додето можаха да ги виждат, нашите войници ги мушкаха с щиковете си като стадо. Сърбите имаха в тия къси схватки 28 души убити, 39 ранени, 70 пленени, в това число и един оберофицер. Те оставиха 250 пушки и 10 сандъка с патрони. Паков имаше само двама леко ранени войници.

На стратегическите флангове тоя ден мина мирно. В Брезник Попов получи заповед да не предприема никакво нападение, като се задоволи да наблюдава движението на моравската дивизия. На север Паница ангажира с отряда на майор Милошевич един упорит бой, в който македонските доброволци извършиха чудеса от хайдутска храброст. Те преследваха сърбите чак до Ръжана.

Всички тия неблагоприятни сведения увеличиха отчаянието в сръбската Главна квартира. На военния съвет, който на 11-и сутринта стана в Цариброд, под председателството на краля, висшите офицери съветваха да се спре войната, преди българите да са минали на сръбска земя; но Га-

рашанин не искаше да чуе за мир. Пред него се изпречваха страшните отговорности, които той бе поел върху си, като бе насърчавал войнствените намерения на Милана, и залавяйки се за въображаеми шансове, жаден за самоизмама, той настояваше за върховно съпротивление, па макар и да отиде то до едно колективно самоубийство на армията. На военачалниците той напомняше, че 2-рият позив е мобилизиран, че доброволчески команди се образуват, че ентусиазмът на страната тепърва ще пламне – думи на литератор, а не на държавник, които впрочем не можаха да дадат никаква илюзия на военните, защото те знаеха добре, че духът на войската не може вече да се подигне. Самите началници бяха силно деморализирани, обвинявайки се взаимно в лъжливи донесения, в пагубни самохвалства, в малодушие. Трябваше кралят да ги помирява. Мина се дълго време в тия страшни саморазправи. Най-сетне взе се решение: цялата нишавска дивизия да отстъпи и да се приготви за крайна отбрана на границата.[1] Надеждата бе обаче слаба, както се вижда от следните телеграми, разменени с кралица Наталия, която от Белград настояваше ежедневно пред краля и Гарашанина да настъпват отчаяно.

След военния съвет Гарашанин ѝ докладваше театрално:

„Всичките коменданти без изключение съветват мир. Претендират, че войската не иска да се бие, и решиха отстъпление за отбрана. Сърцето ми се цепи. Исках от краля да ме уволни от моите функции и да ми повери, макар и найлошия полк, та да докажа, че войската иска да се бие."

По-нервозен и по-откровен, Милан ѝ телеграфираше:

„Ти не искаш да разбереш, че не само всяка акция е невъзможна, но и самата отбрана, защото пехотата е повече от страхлива. Ни един офицер не мисли другояче."

В друга една депеша от същия ден той добавяше, се пobрутален в откровеността си:

„Положението е още по-лошо. Военният съвет реши отстъпление на границата. Според състоянието, в което е войската, съмнително е дали тя ще може да се задържи дълго, в случай че българите предприемат сериозни офанзиви; Дринската дивизия вчера бега. Направи постъпки пред Кевенхюлера да не бърка на интервенцията. Смазан съм. Пехотата не струва нищо."

Интервенцията, за която говори Милан, бе оная, за която се бяха заели Русия и Австрия, като се опитаха да накарат Портата да бъде посредница между воюващите страни. Но както видяхме, тя остана безплодна вследствие отказа на княз Александра, който искаше да диктува мира в Ниш.

11 НОЕМВРИ

Още към полунощ дунавската и шумадийската дивизия почнаха отстъплението към Суково, дето трябваше да се съсредоточи нишавската армия. Топалович не знаеше къде се намира дринската дивизия, за да ѝ съобщи решението на военния съвет. По едно време при него се яви командирът на дринския артилерийски полк, който му доложи, че не е известно къде е началникът на дивизията, но че разбитите нейни части се групират около Ново село. Топалович възложи тогава върху него да изпълни заповедта за отстъплението на дивизията. Командирът събра всичките дрински войски, които бяха на десния бряг на потока Велева, и ги поведе на Суково. Началникът на дивизията, полковник Мешкович, остана сам с един батальон от V полк и с целия VI полк на позицията си при Драгоман, без да подозира даже за отстъплението на останалите войски. Моравската дивизия бе стигнала през нощта на Несла, гдето получи заповедта за отстъпление.

[1] Собствено, чак сега се образува от четирите дивизии и от конната бригада една нишавска армия, начело на която се постави Топалович.

Българите тръгнаха сутринта в три колони: лявата колона под командата на капитан Димитриев настъпваше по пътя Чорул–Владиславци–Ново село; централната, водена от капитан Никифоров – по пътя от Драгоил за Градина; дясната от майор Стоянов – по царибродското шосе. Българите не знаеха нищо за пристигането на моравската дивизия в Несла, но за всеки случай те изпратиха 5 ескадрона по Луковитската долина, за да се обезпечава левият фланг.

Мешкович с малките свои сили посрещна пръв напора на настъпающите български колони. Когато забеляза, че от десния бряг на Велева останалите части от дивизията му са отстъпили, той, без да изгуби присъствие на духа, даде заповед на VI полк да отстъпва по царибродския път, а на един батальон – да се отбранява, докато ариергардът на VI полк не дойде на една височина с него на шосето. Към часа 1 след пладне Мешкович пристигна, борейки се с лявата българска колона, до Лукавишкия мост; когато последният пехотинец го мина, сърбите го запалиха. Българската кавалерия пристигна обаче навреме и го угаси. Едва на часа 2 Мешкович получи заповедта за отстъплението.

Вечерта българите атакуваха дунавската дивизия, която по една грешка на сръбската команда се намери на първата линия вместо шумадийската, както бе разпоредено, и влязоха в Цариброд. В щаба на Западния корпус, както и в българската Главна квартира мислеха, че имат работа само със сръбския ариергард. Като видяха сега, че пред тях стои цялата нишавска армия, те побързаха да повикат останалите войски от Сливница и Брезник. В Цариброд, гдето бе князът и щабът на Западния корпус, се взе решение да не се настъпва, догдето не пристигне от Сливница колоната на подполковник Филов. Но малко преди това боят се почна вследствие разместването на българите по позицията, което неприятелят взе като подготвителна маневра за атака. Стрелбата трая до часа 4 след пладне, когато, неизвестно по чия заповед, българите преминаха в общо настъпление. Известно усилие се забеляза тоя път от страна на сърбите да се противопоставят по-енергически.[1]

Напорът на българите се устреми към Нишков връх, гдето сърбите бяха укрепили позициите си с каменни гърдобрани. Въпреки ужасната стрелба, с която бяха посрещнати, българите се втурнаха нагоре и сетне с обичайните вече викове почнаха да се катерят по височините. Ротата на поручик Георгиев се изкачи най-напред, като се доближи на 60-70 крачки до върха. Един цял батальон тръгна обаче срещу нея и тя бе принудена да отстъпи. В това време Паков, който се бе изкачил по урвите откъм дясно, удари сръбския батальон в тил. Георгиев тогава се повърна да настъпва отново. Сега се почна една бясна схватка, най-ужасната през тази война. За пръв път сърби и българи се срещаха гърди с гърди. Те се биеха с щикове, револвери, ножове. Когато оръжието им падаше от ръцете, те се пускаха с юмруци един срещу друг и се улавяха гуша за гуша. Настъпи страшен момент. В падающата нощ не се чуваха никакви вистрели, а само глухи викове, бързи и веднага задушавани. Това не бе война, а нещо като саморазправа на лични врагове, жадни за кръв и възмездие.

Борбата накрай се съсредоточи около знамето на XI сръбски полк. На няколко пъти то мина от ръце на ръце. Сам дружинният командир, капитан Катанич, падна, пронизан от револверния куршум на поручика Матрова и промушен на няколко места с щикове. Но той спаси знамето: сръбските войници го оградиха с телата си и хвърляно от ръце на ръце, то биде отнесено от отстъпающите части, които, преследвани в тъмнината, минаха в безредие границата, река Нишава и се спряха едва на шосето за Пирот.

[1] Вечерта Милан бе издал една прокламация, в която канеше войската да защитава застрашената сръбска земя. Той бе заповядал също да се раздаде на войниците двойна доза ракия.

Европейските кореспонденти описват с ужас арената на тая памятна борба. На малката полянка на върха (нещо около 150–200 кв. м), цяла изпръскана с кръв, лежели 300 души убити и ранени само от сръбска страна. Повечето от тях били ударени с щикове; главите на някои били разбити от удари с прикладите на пушките. Имало и удушени, на които очите били изскочили от орбитите с незабравимо изражение на животински ужас.

Забележително е, че докато българите се трупаха от всички страни против петте батальона, които бранеха Нишков връх, нито един сърбин не се помръдна, за да помогне на своите сънародници. Дунавската, дринската, моравската дивизия наблюдаваха спокойно трагичната тази борба и без да мръднат, чакаха нейния изход.

Отстъплението на Нишков връх подейства силно върху Милана. „Изглежда ми, бележеше капитан Нешич през нощта на 12-и срещу 13-и, след получаването на лошите известия, изглежда ми, че душевното състояние на краля става все по-лошо." Романтичната идея на Гарашанина за едно отчаяно съпротивление на границата бе се завършила с едно ново, ненужно поражение. И Милан се сърдеше сега, че е послушал тоя стратег в пантуфли, който бе го магьосал със своите големи фрази. Сърдеше се той най-вече на кралица Наталия, която от Белград продължаваше да го бомбардира с депеши в лапидарен стил, ту канейки го да умре начело на своите войски, ту заплашвайки го, че ще се озове сама на бойното поле.

Наталия трябва да е правила същевременно и някои политически опити пред руския представител в Белград, тъй като Милан ѝ телеграфираше:

„Яд ме е на тебе, че телеграфираш право на министрите и че правиш руски работи с явно мнение, което народът не разбира. Батальоните от вътрешността и от Белград не могат да бъдат повикани тук, защото новобранците от цялата страна са повикани във всяка рота, за да образуват батальон. Освен това не могат да се оставят столицата и Саша[1] без войска. Аз не мога да приема тази безумна отговорност, като отхвърлим и отговорността за всичко, което се прави и което е предизвикано от страна на министрите, на тебе, на Кевенхюлер, защото след поражението на Сливница едничкото умно нещо, което можеше да направим, то беше да заемем една стратегическа позиция зад Пирот, а не да се опитваме да браним всяко село. При сегашното положение, като имаме равнината зад гърба си, ако ни нападнат българите, ще имаме не една изгубена битка, но пълно разбиване и пътят за Ниш отворен. Вие отдалеч не можете да разберете състоянието на пехотата, по-лоша от милиция, защото тая пехота за една неделя е изгърмяла десет милиона патрони и с това компрометира положението, което е невъзможно да се поправи, както бе невъзможно да се предварди, работейки с подлеци. За това трябва да се побърза с дипломатическата акция, за да се попречи на неприятелското навлизане, а не да вярвате, че е възможна отбрана с войска, каквато имаме сега; после вече ще се мъча да направя лично онова, което мога. Аз така мога даже да умра за честта на армията и за тази страна на страшливци (ce pays de laches) и това в компания на няколко офицери, от които половината ще излязат от строя."

От тази депеша се вижда, че Милан, който нямаше ни кураж, ни политически добродетели, не бе лишен от здрав разум: той най-ясно съзнаваше безцелността на едно съпротивление пред границата, което при моралния упадък не можеше да не се свърши с бягство. Сега той разчиташе смътно на свежи сили, които щяха да дойдат от страната – 2-рия позив, бидейки повикан под оръжие. Но за това необходимо бе да се спре временно българското настъпление. Само европейската намеса, за която Наталия бе хлопала в Белград и за която постоянно от няколко деня наблягаше Милан в телеграмите си, можеше да даде възможност на сръбска-

[1] Наследникът.

та армия да чака обещаните подкрепления.

Най-нетърпелива бе за спирането на войната Австрия. Но едно предложение от нейна страна нямаше да произведе върху българите нужното впечатление. Калноки намери за по-добре инициативата да излезе от Русия. В Петербург се съгласиха охотно. Дадоха веднага своето одобрение и другите велики сили. Посредничеството стана по тоя начин международно. На 12 ноември представителите на европейските сили, енергично подкрепени от Портата, подадоха в Белград една колективна нота, с която канеха сръбското правителство в името на човешкия дълг да спре кръвопролитията на тази братоубийствена война. На другия ден рано, на 13-и, Гарашанин отговори от Ниш, че крал Милан, желаейки да покаже своето почитание към Европа, дал заповед за прекращение на военните действия и че се разпоредил да се съобщи това му решение на началниците на близкостоящите български военни власти.

Наистина Милан изпрати един парламентьор, майор Цинцар-Марковича, да занесе това съобщение в българската Главна квартира. Но подполковник Николаев му отговори писмено, че няма никаква заповед от своя господар за някакво прекратяване на военните действия.

В действителност депешата на Гирса, която известяваше на руското агентство в София за хуманната инициатива на царя, бе пристигнала още на 12-и, точно на часа 1 и 18 минути подир пладне. Понеже тя не бе шифрована, началникът на станцията Обретенов я съобщи веднага на Илия Цанова, който я предаде на княза в Цариброд. Князът под впечатлението на първия момент отговори, че е готов да приеме предложението на Силите, но ако Сърбия заплати едно военно обезщетение от 30 милиона. Съветът да се иска обезщетение бе дошъл от лорд Солзбъри; но Цанов намери, че е рано да се излиза още сега с тази претенция. Ученик на турската дипломация, той бе на мнение да се бави отговорът, додето българската войска навлезе в Сърбия. На дипломатическите агенти в София той казваше, че князът е на

Константин Иречек

Тодор Икономов

Марко Балабанов

Димитър Греков

позициите и че е мъчно поради това да се съвещава с него върху линията на поведение на България. А в това време българското настъпление продължаваше.

На 13-и вечерта в българската Главна квартира в Цариброд владееше голямо въодушевление. Войниците бяха отморени и непрекъснатите победи бяха окрилили духа им. Офицерите сияеха от юношеската гордост, че са разбили една по-стара армия. Княз Александър, от лицето на когото меланхолията бе се дигнала, обикаляше между войниците, пръскайки между тях лъчите на своята млада слава. Перспективата за предстоящото нахлуване в Сърбия, предложението на Милана за примирие екзалтираха ентусиазма на победоносната войска. Българският стан ехтеше от музики и песни. Крал Милан бе предмет на шегобийската фантазия на войници и офицери: разказват, че доморасли поети съчинили върху него сатирически стихове, веднага компонирани и на другия ден популярни. При такава атмосфера на смехории и възторг командирът на корпуса, подполковник Николаев, приготви с началника на своя щаб диспозицията за утрешния бой. Диспозицията е дълга, точна и подробна. Настъплението трябваше да почне още сутринта. Българските войски (41 дружини, 3 ескадрона и 10 батареи) заемаха един фронт от 15 километра, от Бански дол до Петерлаж. Партизанският отряд на Паница трябваше да настъпва от Изатовци към Ръжана; а колоната на капитан Попова, като стигнеше на пункта на съединението по шосето Врабча за Пирот, трябваше да влезе в състава на левия фланг. Заповедите обаче бидоха изпратени късно, тъй щото Паница можа да се яви в Пирот чак на 15-и, и то в центъра вместо на фланга; а Попов, оставен без известия, настъпи по своя инициатива, щом узна, че ще има общо нападение на Пирот.

Българите трябваше да настъпват по следните пътища: левият фланг под командата на капитан Никифоров – по височините, стоящи успоредно с шосето Цариброд–Пирот; десният фланг под командата на подполковник Муткуров – между Милковци и Петерлаж, колоната на Гуджева с отряда

на Бендерева – от Петерлаж през горите, по пътя, който се съединява с шосето за Крупец.

На разсъмване пръв почна боя капитан Попов, който бе успял да пристигне на Бански дол. Той започна със сърбите от Св. Никола една престрелка, която трая два часа. В това време колоната на майор Стоянова почваше вече да настъпва.

Сърбите бяха разделили нишавската армия на две части: една част от 7000 души без артилерия бе оставена на границата; другите сили бяха заели позиция около Пирот.

Съпротивлението им на границата бе слабо. Попов разби, каквито сили се представиха пред него, и стигна преди майор Стоянова на Суковския мост; едва тук той получи диспозицията за боя. Колоната на Стоянова стигна след малко и Попов ѝ даде път да замине преди него.

В часа 9 се разгъна в резервен ред центърът и предшестван от гъста патрулна верига, настъпи. Нападнати по-рано от дясната колона на Муткурова, която бе открила срещу тях артилерийски огън от височините на изток от Милайковци, сърбите отстъпиха набърже. Никифоровата колона премина в походен ред и продължи пътя. На центъра и на дясната колона сърбите се опитаха сега да се опрат на Градешница, гдето бяха заели позиция с X полк, с два планински топа и с една рота от XI полк.

Гуджевата колона тръгна с 1 час закъснение. Срещайки неочаквано съпротивление от отряда на майор Попович, който от Тепош бранеше шосето и петерлажкия път, тя трябваше да се развръща по едно скалисто землище от походен в боен ред и обратно, вследствие на което закъсня с още един час. Тя обаче успя да разбие Поповича, който с големи загуби отстъпи на Крупец. Преследван и там, разбягалият се сръбски отряд стигна на тълпи в Бершовци, отдето хукна към Нишор.

Между това войските, които бяха оставени в Цариброд в резерв и които в даден момент трябваше да настъпят по шосето (под командата на подполковник Филов), горяха от

жажда да минат границата. Нетърпението бе тъй голямо, че те тръгнаха преждевременно. Те тръгнаха като на сватба и с песни и музики, с бърза крачка се източиха в походна колона по шосето. Князът, отличен ездач, галопираше, като лъкатушеше между частите. На границата той се спря и пропусна частите в церемониален марш. Към това време бе съзната грешката, гдето оставиха конницата назад; тя бе извикана напред и в галоп премина границата. Участниците във войната твърдят, че този момент, когато пехота, конница и артилерия с викове от възторг минаваха границата, съставлявал бил най-очарователната гледка в цялата война. Но този празничен възторг рискуваше да стане фатален. Конницата, която се яви късно, се разгъна и без малко щеше да се хвърли в атака против ескадроните от отряда на Попова. Освен това резервът крачеше по шосето, без да смята, че предните войски, борейки се, настъпваха разгънати по мъчно проходимите хълмове; резервът настигна лявата колона, а когато центърът се спусна в Сукова махала, Стоянов се озова зад резерва.

Българите стигнаха пред Пирот едва подир обед. В тоя момент сръбските войски имаха следното разположение:

На крайния северен фланг стоеха I и II резервен полк при Добридол. На юг от тях на хребета, източно от Градешница, бе заел позиция уморeният от отстъплението X полк, една рота от XI полк и два планински топа; 3-ият батальон от X полк заемаше Черни връх. Зад тези части на хребета Провадия (Шумье) бяха останалите части на шумадийската дивизия с моравския, но без шумадийския артилерийски полк. На юг от шумадийската дивизия, на Сарлъка (западно от Пирот), бе дунавската дивизия. Още по̀ на юг, на височината Бощурата и по северния ѝ склон, бе дринската дивизия; зад нея, при Баричифлик, бе в резерв моравската дивизия с шумадийския артилерийски полк и част от тимошкия артилерийски полк.

Лявата колона, която първа мина Суковския мост, първа се натъкна на сръбската позиция. Около часа 2 $^{1}/_{2}$ Стоя-

нов разгъна колоната в боен ред, изпрати две дружини в бойната линия и сетне, без да чака артилерия, тръгна слепешката през лозята между с. Дръжана и шосето. Двете дружини бяха стигнали на 500–600 крачки до позицията на дринската дивизия, когато срещу тях се откри от височините на Бощурата силен пехотен и артилерийски огън. Обсипани с куршуми и гранати, те отстъпиха без ред чак до Войнеговци и там увеличиха смущението, което владееше вследствие разбърквалото на резервните колони с предните войски.

Откриването огън от сърбите бе изненада за българите. Сам княз Александър следеше разгъването на войските си от една могила, негде между Смърдан и шосето, когато при първите сръбски изстрели няколко гранати паднаха около него. Князът се оттегли тогава към шосето, където Николаев му забележи, че неговото място не е на бойната линия.

Тъмни и отривисти са сведенията за боя около Дръжана, но едно е положително: то е, че колоната на майор Стоянова се разформирова като боева единица.

Като узна за несполуката на майор Стоянова, Хр. Попов настъпи със своя отряд и след една кратка престрелка зае хълмовете Девана и Требешница, гдето го завари нощта. Важните височини: Забел, Черни връх и Бощурата, оставаха в сръбски ръце.

Вечерта при Попова дойдоха командирите на Айтоската и Харманлийската дружина от колоната на майор Стоянова с молба за заповеди, защото не знаеха къде е техният началник. Попов ги посъветва да се присъединят към отряда му. Същото стана с витфордовата батарея, която още по-рано бе се снела на позиция при Пещерската дружина.

Колоните на Муткурова и Гуджева към часа $3\,{}^{1}/_{2}$–4 след пладне настъпваха с пълно безгрижие по двата бряга на Нишава, когато неочаквано видоха обсипани с гранати от сръбските батареи на запад от Пирот. Те се натъкнаха наистина на позицията на шумадийската и дунавската дивизия. Българите се спряха, смутени малко, и отговориха със залпов огън, докато три батареи от резервата им дойдоха на помощ. Сърбите почнаха да отслабват. Първа отстъпи една батарея, която даде за предлог, че си изгърмяла снарядите. Сетне я последваха и други части. Тогава по заповед на началник-щаба на шумадийската дивизия от Провадия се домъкнаха една батарея и един батальон, които заеха позиция пред града, в един върбалак на брега на Нишава, и откриха огън против настъпающите сили на Муткурова. Ако българите от Крупец бяха настъпили в тоя момент, положението на Муткурова щеше да се подобри значително и изходът можеше да бъде друг. Но Гуджев, боязлив, както всякога, отложи боя за другия ден, като каза, че войниците били уморени и че местността била непозната.

Някои български части, увлечени от своя яростен устрем, влезнаха обаче още същата вечер в Пирот: това бяха дружини от Приморския полк заедно с някои роти от Казанлъшката дружина, която бе от състава на резерва. Но в тоя ден голям безпорядък владееше в българските войски и частите се бяха страшно разбъркали.

Навлизането на българите в Пирот произведе потресающо впечатление. Почна се едно паническо бягство по тъмните улици на града, с виковете: „Ето българите!“ Сръбските офицери полагаха отчаяни усилия, за да спрат беглеците: молеха ги, заплашваха ги, стреляха върху някои от тях – напразно; уплахът от българите бе непобедим. Само една героична група от храбри сръбски солдати се опитваше да се съпротивлява, биейки се на нож в мрака. Когато ядрото на тая група бе стигнало до кафенето „Код Српског Краља“, чу се внезапно един оглушителен шум и небето пламна в адски огън: неизвестно по чия заповед сърбите бяха подпалили барутния си склад. Впечатлението от експлозията бе неописуемо: сражението престана мигновено и по цялото бойно поле полетя свръхестествен ужас. Много сърби паднаха убити, най-смелите от тях, тия, които не бяха избягали. Колкото за българите, които с такава безразсъдна дързост се бяха втурнали в Пирот, без да мислят, че височините, които командваха на града, бяха в ръцете на неприятеля – тяхно-

то положение можеше да стане опасно: с голяма мъка началниците им можаха да ги измъкнат на полето.

През нощта българите не бездействаха. На северния фланг една рота от Преславския полк, водена от местни хора, след един мълчалив поход от 2–3 часа през урви и камънаци достигна незабелязано до Черни връх и ненадейно с викове ура! се хвърли на нож. Сърбите, изненадани, се разбягаха без никакво съпротивление. По тоя начин тая важна позиция мина без бой в български ръце.

На южния фронт сърбите заемаха една още по-важна височина, която също носи името Черни връх. Нея превзе капитан Попов. И тук българите тръгнаха мълчешката. Сърбите обаче ги усетиха и почнаха да гърмят. Дружинните роти налягаха и се спотаиха в мрачината. Само въздишките на тежко ранените и шумът, който правеха убитите, търкаляйки се по стръмнината, издаваха тяхното местонахождение. Между туй ротите почнаха да губят своята връзка, понеже нощта бе много мрачна. С шепот войниците се предупреждаваха да се държат един до друг. Когато сръбският огън понамаля, те тръгнаха отново напред, но едва бяха изминали 40-50 крачки по стръмнината, и сръбският огън ги принуди пак да залегнат. Но тук вече не можеше много да се стои; след десетина минути почивка, която коства много жертви, българите на групи около офицерите и подофицерите тръгнаха на нож с вик ура! към самия връх от три страни. Поради ужасната стръмнина само 100–150 души стигнаха на върха. Сега вече не бе възможно да се запрети на войниците да не стрелят по сърбите, които бягаха на няколко крачки пред тях, и те стреляха наистина непрекъснато.

Станали господари на върха, българите се построиха и предвид на една контраатака подслониха се под заварените тук окопи. Сърбите наистина, щом се поокопитиха малко, поведоха на няколко пъти контраатака, но, постоянно отблъсвани, те най-сетне се отчаяха и отстъпиха. И тоя Черен връх остана в български ръце.

Завземането на тия две височини бе главният успех на нашите войски през тоя ден.

Боейки се, че намесата на Силите ще тури скоро край на войната, българите бързаха да превземат Пирот, за да се намери Сърбия пред един свършен факт. На колоните се даде заповед да настъпват с крайна енергия. Още на 4 часа, в тъмно, по заповед на Муткурова сутринта Приморският полк зае Пирот; 1-ва дружина се разположи на края на града, срещу Сарлъка; 2-ра дружина – на западния край срещу нишкото шосе, където се окопа; в самия град останаха като резерва 4-та дружина и Казанлъшката.

На разсъмване командирът на 1-ва дружина, като видя, че сърбите слабо заемат Сарлъка (сам той бе получил една дружина в подкрепление), премина в настъпление и зае разрушената цитадела. Сръбският батальон, който бранеше височината, се разбяга; част от него прибягна към българите. Но когато се съмна добре, българите на Сарлъка се видяха не без смущение като клин, врязан на няколко километра в сръбската армия. Ако главните сили на шумадийската дивизия, които бяха на втора линия, по хребета на Провалия, да бяха се в тоя момент обърнали срещу тях, положението на Сарлъка щеше да стане критично. За щастие сърбите изпратиха само 3 роти, които се ограничиха с огън отдалеко. В това време Гуджев, закъснял и тоя път, се суетеше да обхване левия фланг на сърбите откъм Черни връх. Българите на Сарлъка се държаха упорито, докато сърбите настъпиха с по-големи сили. Тогава те напуснаха височината и отстъпиха на западния край на града, където показаха отчаяно съпротивление. На Сарлъка се разгънаха всичките четири батареи на дринската дивизия. Бита във фланг от цитаделата, отстъпи и 2-ра Приморска дружина. Към часа 8–9 Мутков изпрати Казанлъшката дружина, която бе в резерв, на помощ на Приморския полк. Минаването на тази дружина през града е описано с наивни и потресаващи думи от един войник, на име Ст. Попов. Тя крачела в дълбока кал. По улиците лежали убити сърби. Градът имал опустошен

вид: дюкяните били затворени, повечето от тях разбити и опленени. А сръбската артилерия бълвала убийствен огън. Гранатите се пукали в улиците, сеейки ужас. Стреляли и граждани, скрити зад прозорците. Войниците се уплашили, не искали да вървят напред. „Всички разбрахме, пише Ст. Попов, че сме в една салхана." В това време Мутkуров заповяда, щото всички дружини да изпразнят града. Заповедта обаче не можеше да се предаде на всички. Стана сега ужасна бъркотия: едни настъпваха, други отстъпваха. Улицата се заглуши от куршумите, гранатите и виковете на началниците: „Напред!" „Назад!" Офицерите от Казанлъшката дружина искаха да продължат настъплението, не знаейки втората заповед на Мутkурова; войниците им обаче почнаха да бягат. Те се постараха да ги спрат, но напусто. „Един офицер се бе спрял – пише безхитростният Ст. Попов, който бягаше, както другите – и ни увещаваше да вървим напред, като ни застрашаваше с револвера и сабята си да ни убие, ако се не върнем." Капитан Бошулков гръмна върху двама войници, които отстъпваха, но не можа да ги сполучи. „Те се обърнаха с щикове към него и той ги остави да си вървят." Обладани от паника, войниците бягаха по дългата улица, която сега им се виждаше безконечна. „Всички, без изключение, се юрнахме назад", изповядва войникът летописец. Те се спряха чак на $1\,^1/_2$ километър вън от града, зад българската артилерия.

Между туй Кутинчев бе заел височината Пърчевец, но сърбите бяха още господари на Пирот. В български ръце бяха само източните изходи на града.

Сърбите не можаха да се задържат дълго в Пирот. Две български батареи ги обсипваха сега с гранати в града и на Сарлъка.[1] От Пърчевец бе дирижиран също силен артилерийски огън. Четирите батареи на дунавската дивизия показваха слаб и неефикасен отпор. Тук се прояви най-осезателно превъзходството на българската артилерия. Към пладне две дружини от Струмския полк заеха източния край на града и се престрелваха със сърбите, които заемаха къщята. Престрелката не трая дълго, тъй като сърбите изпразниха отново Пирот. Отстъпи цялата дунавска дивизия. Българите, на часа два, заеха отново града, но не преследваха сърбите по-нататък: те чакаха да видят изхода на боя по двата фланга.

[1] Стрелбата на българската артилерия бе в тоя ден удивителна по своята точност. Особени качества на хладнокръвие и на умела команда показа капитан Тантилов.

На фланговете боят бе в пълния си разгар.

Сутринта отрядът на капитан Попов настъпваше на юг към Костур и Блато, а пред него дринската дивизия постоянно отстъпваше. Когато обаче сърбите завзеха отново Пирот, окуражена от това известие, дринската дивизия се спря и зае позиция между Расница и Бари чифлик. 5-ият полк с две батареи зае позиция около Келгаш, а на юг от него бяха два батальона и една батарея.

Между това, докато десният участък на Попов бе се спрял и чакаше, а заедно с него чакаха и други части, пристигнали тук, неочаквано върху Келташ се сгромоляса главният резерв на българската войска.

Резервът се състоеше от целия Струмски полк, няколко румелийски дружини и две батареи. Сутринта няколко румелийски дружини бидоха извикани напред. Към часа 9 преди обед командирът на Струмския полк получи заповед да се съобразява с бойната линия. Резервът бе прекарал нощта при Суковската река, преместил се бе сетне на север от Войнеговци и когато Дринската дивизия бе почнала да отстъпва, вървеше подир нея. Към часа 11 още три дружини бидоха извикани напред по пиротското шосе.

Струмският полк, който на 7 ноември бе се разбягал пред моравската дивизия, кипеше сега от чувството на отмъщение и бе нетърпелив да влезе в боя. Въпреки заповедите най-сетне Кисов излезе на бойната линия и даже задмина батареите на Стоянова и Тантилова. Преди него капитан

Нишков с 2-ра Струмска дружина и Фон Мах с Пазарджишката бяха почнали да настъпват към Келташ. Почна се срещу Келташ обща атака. Батареята на Тантилова, която обстрелваше височините, спря огъня, за да не поражава своите; батареята на капитан Гергинов, която бе свършила зарядите си, стреляше нахалост само за да насърчава пехотата.

Българите почнаха да се катерят по стръмнината с голям полет, но първата им атака биде отбита. Пристигна в подкрепление и 3-та дружина; атаката биде подновена сега с по-страшно остървение. „По цялата линия, и от двете страни, разказва един очевидец[1], се възцари някаква тържествена тишина, сякаш че смъртта, видима за всички, летеше над бойното поле: и сърби, и българи, спрели престрелката по цялата линия, впиха погледите си върху малкия хълм, по който една героична шъпа хора се катереха, решени да мрат." В това време отрядът на Попов се пускаше във фланг на сърбите към Церова ливада. Вследствие на това началникът на дринската дивизия не дочака втората атака на Струмци и заповяда на дивизията да отстъпи при селата Костур и Блато. На часа $3\,^1/_2$ българите заеха изпразнената позиция на Келташ.

След тоя успех на българите дунавската дивизия се почувства усамотена на Сарлъка и почна да отстъпва към Суходол под прикритието на една батарея, снета на позиция при с. Гилян. Гранатите на тази батарея падаха в камънаците на Келташ и нанасяха големи загуби на българите. При все това дунавската дивизия отстъпи в безредие – част през височините, част през равнината. По нишкото шосе в това време отстъпваше пехота, артилерия, обози, върволица от граждани бежанци, с кола или пеши; 15 000 българи от левия фланг гледаха това зрелище, но не смееха да настъпят. Заповедта бе: „Ни крачка напред."

[1] Д-р Н. Генадиев, който като ученик от седмия клас бе се записал в доброволчески отряд на Паница.

Българската конница имаше прекрасен случай да подгони неприятеля по нишкото шосе, но нейният началник, барон Корвин, се задоволи да го наблюдава отдалече, догдето се мръкна.

Със същия блестящ успех се свърши 15 ноември и за северния фланг. Видяхме, че когато дунавската дивизия напредваше в града, българите заеха Пърчевец, отгдето с една батарея почнаха да обстрелват Пирот. Но пред Гуджевата колона се изпречи сега цялата шумадийска дивизия, усилена с един батальон от VII полк и два полка от 2-рия позив. На нейната позиция, която отиваше по хребета на Провадия, от Пирот дори до Нишор, бяха разположени 15 баталиона.

Дълбоката и стръмна долина на Градешница, на места широка до един километър, разделяше сърби и българи. Гуджев, като видя, че ще се дадат големи жертви, ако се атакуват от фронта скритите в окопа сърби, реши да атакува фланга им. Той заповяда на две дружини от Конарския полк да останат на Пърчевец срещу XI сръбски полк; другите дружини от същия полк остави в общ резерв, а всичко останало упъти под командата на командира на 7-и полк, капитан Дикова, против Нишорските височини.

Към пладне, когато отрядът на капитан Диков се съсредоточаваше на десния фланг, Гуджев получи заповед от щаба на Западния корпус, с която му съобщаваха за неуспехите около Пирот и му предлагаха да направи всичките усилия, за да помогне на колоната на подполковник Муткурова. Вследствие на тази вест, боейки се за пътя на отстъплението си, частите от отряда на капитан Дикова бидоха спрени около Градешница, а сам Гуджев отиде в колоната на Муткурова да види какво става там. Като узна, че пред Пирот българите не ги грози никаква опасност, защото дунавската дивизия бе напуснала града, той изпрати заповед на капитан Дикова да продължи атаката. Но Диков имаше подръка само $2\,^1/_2$ дружини и горската батарея; останалите, спрени при съсредоточението, пристигнаха късно. Той откри огън и настъпи с двете и половин дружини бавно, надявайки се да прис-

тигнат и останалите. Но боят въпреки това е бил сериозен, защото една от дружините (оная на капитан Кръстева) изгуби повече от 80 убити и ранени. И сърбите бяха силно разстроени, особено батальоните от 2-рия позив. Към 4 ч. след пладне целият отряд на капитан Дикова се събра и премина енергически в настъпление. Настана криза в шумадийската дивизия. Полковник Бинички поиска разрешение да отстъпи. Той съобщаваше, че 2-рият позив бягал, без да иска да се бие. Този позив се състоеше наистина от селяни от Нишавско, българи по произхождение. Те се предаваха охотно на нашите офицери, които, виждайки в тях свои сънародници, ги обезоръжаваха и ги пускаха на свобода. Впрочем разбяга се и цялата шумадийска дивизия, отстъпвайки в безредие зад р. Темска и гонена със залпове от българите, които достигнаха до височините над с. Сопот.

* * *

ВОЕННИТЕ ОПЕРАЦИИ НА СЕВЕРНИЯ ТЕАТЪР

Успоредно с описаните досега действия по пътищата за София водеше се война в по-малък мащаб и на север от Балкана, където Милан бе отправил тъй наречената тимочка армия.

Задачата на тимошката армия[1] под началството на Лешанина бе да завладее крепостите Видин и Белоградчик и да окупира областта между Лом, Дунава и Балкана. За едно възможно събиране на тимошката армия с нишавската сърбите не говорят.

[1] Тимошката армия се състоеше от 8000 души от действуващата сръбска армия (I призив) и от около 8000 души от мобилизирания запас (II призив). Българите имаха всичко на всичко 247 души крепостни артилеристи и пионери, 5800 от запаса и около 8500 от опълчението.

Българите, естествено, предполагаха, че след завладяването на Видин Лешанин ще тръгне през Петрохан да се съедини с нишавската армия в Софийското поле, и затова обърнаха на нея повече внимание, отколкото заслужаваше. Но те не отделиха срещу нея почти нищо от действуващата армия – употребиха само запасни части, числото на които съставляваше около 1/10 част от войската, която взе участие във войната.

За отбрана на Видинската област[1] българите бяха разделили войските по цялата граница на север от Балкана на 4 участъка; а зад тях, във втора линия, бяха: гарнизонът на Видин, летящият отряд и главният резерв. Сръбската войска имаше следното разположение.

Главните сили около Зайчар. Тимошкият отряд около Неготин и отрядът на полковник Путник срещу Белоградчик.

Деня 2 ноември сръбската тимошка армия употреби в разместване близо до границата.

На 3 ноември главните сръбски сили от Зайчар преминаха границата и атакуваха Кула.

Българският кулски участък имаше една запасна рота, 800 опълченци и 300 доброволци. При първите гърмежи част от опълченците се разбягваха по селата си; доброволците бяха в засада при Бойница и взеха участие само в края на боя. В Кула оставаха следователно останалата част от опълченците и запасната рота, които заеха позиция на укрепеното още от турците Кулско плато. Лишена от подвоз на патрони, и останалата част от опълченците не закъсня да

[1] Крепостта Видин бе обявена в обсадно положение през нощта на 1 срещу 2 ноември. Капитан Узунов запрети веднага износа на храна от крепостта; забрани на всички, в това число и представителите на чуждите държави, да изпращат шифровани или с тъмно съдържание телеграми и писма; изведи вън от крепостта всички жители, които нямат приготвена храна за един месец, и най-после подчини на себе си гражданската власт.

напусне бойното поле. Остана срещу големите сръбски сили само запасната рота, която, атакувана от фронта и застрашена да бъде заобиколена, напусна позицията около часа 3 подир пладне. Какво упорно съпротивление е показала тя, се вижда от това, че сърбите са мислили, че имат насреща си 3000-4000 строеви войници.

На северния стратегически фланг сръбският отряд при Неготин, който трябваше да построи мост на Тимок при Брегово, за да премине границата, днес не предприе нищо; вероятно имал е инструкции да чака изхода на боя при Кула.

Между това Узунов бе получил вече заповед да премине в настъпление, когато получи известие за поражението при Кула. Той бе дал заповед на летящия отряд и главния резерв да настъпят към Кула и Зайчар, а на частите от бреговския участък – да навлизат в Сърбия.

Докато на южния театър началникът на щаба съсредоточаваше войските на едно място: на Сливница, капитан Узунов разсея още повече своите и без това пръснати войски.

Още същия ден началникът на летящия отряд, капитан Тодоров, и началникът на резерва, капитан Георгиев, поведоха частите си към Кула. Вечерта те скроиха плана на нападението: Тодоров трябваше да атакува сърбите във фронт; Георгиев – да ги подбере в тил откъм пътя Зайчар – Кула. Сутринта рано, скривайки движението си, двамата военачалници заеха незабелязано определените места – Тодоров на циганска ливада, Георгиев на полетковските лозя. Батареята, която бе запрегната с реквизиционни коне, закъсня и пристигна едва към 11 часа. С пристигането ѝ Тодоров изпрати верига да заеме западния край на платото и заповяда на батареята да открие огън.

В 11 ч. преди пладне, когато сърбите при Кула тръгнаха за Видин, една българска граната падна в средата на резерва на предните постове и засвидетелства за присъствието на българите. Втората българска граната падна в обоза на предните постове; тия артилерийски вистрели бяха

сигнал за останалите български отряди: доброволците, изпратени от Узунов от Видин (около 300 души), настъпиха от север, залегнаха срещу сръбските аванпостове и откриха огън; капитан Георгиев поведе своите дружини през полетковските лозя в тил на сърбите. „Впечатлението, което тая изненада предизвика, е трудно да се опише. В което лице да погледнеш, сѐ е жълто-зелено", пише анонимният сръбски офицер, участник в сражението. Обозите, санитарни и мунционни кола се разстроиха и в безредие потеглиха по Тополовичката долина. Настана голямо смущение във войската; сърбите не можаха да схванат отгде настъпват главните български сили.

Артилерията поддържаше борбата. Постепенно българите откриваха огън по целия техен фронт; от тяхната огнена линия и от куршумите, които кръстосваха Кулското плато, сърбите видяха, че те са заобиколени от юг, изток и север – от Полетковския дол дори до Тополовичката река.

Между това капитан Георгиев настъпи през полетковските лозя в тил на сърбите; преди всичко той изпрати поручик Куцарова с една рота против обоза на сърбите в Тополовичката долина, на запад от Кула. Сам Георгиев към 1 ч. след пладне тръгна в атака против главния редут (№ 1) с двете запасни роти, като остави опълчението в резерв. Настъплението бе енергично, българите достигнаха на 400 крачки от главния редут; сръбският десен фланг отстъпи на североизток, а Куцаров достигна до моста на запад от града, хвана и унищожи част от сръбските обози.

Сега сърбите разбраха отгде иде главният удар. Те се уплашиха да не би българите да ги заобикалят в Кула и да ги принудят към предаване, и затова обърнаха главните си сили върху отряда на Георгиева.

Това движение на сърбите накара опълчението в резерва да избяга заедно с началника си. Капитан Георгиев се съпротивлява отчаяно, но когато падна тежко ранен (около 3 ч. сл. пл.) и ротите останаха без офицер, те почнаха да отстъпват. Част от тях обаче останаха докрай около своя хра-

бър ранен началник и продължиха да се съпротивляват, докато не бяха заобиколени и пленени.

На останалата част на бойното поле не се предприе нищо особено. Капитан Тодоров тъкмо що бе усилил веригата и се готвеше да премине в настъпление, когато забележи, че отрядът на капитан Георгиев отстъпва в безредие. Тогава батареята обърна огъня си против преследващите сърби; тя мереше необикновено точно, но поради голямото разстояние (3000-6000 метра) и лошо действие на запалките нямаше успех.

Като видя съдбата на отряда на капитан Георгиев, Тодоров заповяда отстъпление, а в същото време тимошката дивизия настъпи по целия фронт.

Капитан Тодоров отстъпи с отряда си на с. Грамада, оттам на Вулчак и после, за да заблуди противника, промени посоката към Жиглица, гдето преспа; на следующия ден отиде в Акчар, гдето се зае да устрои отряда си. При отстъплението бяха оставени в ръцете на сърбите 3 зарядни ракли, които слабите реквизиционни коне не можеха да мъкнат.

Какво ставаше в това време на стратегическите флангове на северния театър?

Пред Белоградчик главните сили на отряда на полковник Путник стигнаха пред крепостта Белоградчик, заеха източните склонове на Ведерник и захванаха да обстрелват крепостта. За съединение с батальона, който мина границата при Св. Никола, полковник Путник изпрати една рота в чифлика Ключин.

На северния стратегически фланг капитан Узунов бе сформирувал от частите на бреговския участък, подкрепени с една рота, 600 опълченци и два топа, нов летящ отряд, на който заповяда да нападне на сърбите при Неготин с цел да отвлече вниманието им към тази страна и да заплаши Зайчар.

Сърбите имаха на границата, от устието на Тимок до височините на Блувановец, два полка от 2-ри позив. Още през нощта на 3-ти срещу 4-ти българите минаха Тимок, изненадаха сръбските предни части и плениха 120 сърби. Но сърбите струпаха срещу тях двата полка и ги принудиха на следующата нощ да се върнат обратно.

Настъпвайки едновременно в две посоки, далечни една от друга – вместо да струпат всичките войски под Кула и да дадат силен отпор на неприятеля, българите днес не успяха. При все това техните смели нападения имаха този добър резултат, че внушиха страх на сърбите и забавиха извънредно много обсаждането на Видин.

Днешното поражение произведе във Видин потресающо впечатление. Първите вестители на лошата новина бяха разбитите при Кула войници, които един по един пристигаха в крепостта. За да не продължават да сеят паника в населението, Узунов заповяда да ги спират на вратите на града; за тая цел той изпрати разезди по пътя за Кула. Това не спря обаче деморализацията между част от гражданите. За да стресне духовете, капитан Узунов помоли министерството да му се дадат права да наказва със смърт, с телесни наказания, конфискуване на имуществото и изгонване във вътрешността на България предателите и виновните в шпионство. Тази му молба бе удовлетворена с телеграма на министър-председателя от 9.XI, № 145, до ломския окръжен управител.

Поражението при Кула има и добри последствия. Преди всичко Узунов напусна ненадеждната идея да разбие сърбите на открито поле; той съсредоточи вниманието си изключително върху крепостите. Като се досети, че Белоградчик е слабо гарниран, той на 5-и натовари на един австрийски параход една рота от Видин със заповед да слезе в Лом и оттам по шосето да отиде в Белоградчик. След това извика войските от Брегово и от Бойница и се зае най-енергично да поправи и усили укрепленията на Видин, на които не бе давал досега голяма цена.

6 НОЕМВРИ

Зашеметени от вчерашните дръзки нападения, сърбите, макар и победители, не предприеха на 5 ноември никакво действие. Оттеглиха се в крепостта Видин останалите части от бреговския участък и от Бойница частите, разбити под Кула на 3 ноември.

Тимошкият отряд построи мост на Тимок, премина реката, достигна Гънзово и зае височините на изток от Иново.

От Кладово тръгна за границата 3-та рота с 6 отпред пълнещи се и 4 отзад пълнещи се 12-сантиметрови обсадни топове.

При Кула сърбите се разделиха на два почти равни отряда. Единият, под личната команда на коменданта на тимошката армия генерал Лешанин, тръгна по пътя, по който отстъпи капитан Тодоров. Другият остана под Кула под командата на началника на тимошката дивизия, полковник Дукнич.

Полковник Путник вследствие гъстата мъгла се ограничаваше само със слаб огън. Но към 11 часа сутринта защитникът на Белоградчик, поручик Чолаков, премина в настъпление откъм юг на пътя на съединението на сърбите с батальона, който бе дошел от Св. Никола. Докато Чолаков атакуваше фронта и десния фланг на сърбите, поручик Дворянов с ученическата доброволческа чета се показа в техния тил. Сърбите не издържаха натиска и отстъпиха в най-голямо безредие дори на прохода Кадибоаз, преследвани на цели 8 километра: сам полковник Путник в това бягство бе принуден да остави коня си, който падна заслужена плячка в ръцете на поручик Дворянова.

Идущите няколко дни бяха етапи към пълната обсада на Видин. На 9 ноември трите сръбски отряда при Гънзово, Бела Рада и Витбол влязоха в свръзка помежду си и по този начин изолираха Видин по сухо.

Българският военен параход Голубчик, който в мирно време служеше за яхта на княза, закара този ден във Видин две баржи, пълни с припаси. Като минаваше покрай Витбол, той бе забелязан от сърбите, които дадоха по него два ялови вистрела. На първия вистрел българите издигнаха бял, а на втория – австрийски флаг.

На 10 ноември сърбите стесниха съвсем обръча около Видин.

Привечер началникът на тимошкия отряд, подполковник Димич, изпрати от Смърдан по двама сръбски войници и двама селски кметове писмо до капитан Узунова, с което му предлагаше до 9 часа сутринта да предаде крепостта, защото иначе ще я направи на пух и прах. В отговор на това капитан Узунов арестува парламентьорите и узна от тях силата и разположението на тимошкия отряд.

ОБСАДАТА НА ВИДИН

Естествената защита на Видин се образува от Дунава и блатистите места, които го заобикалят откъм сухо на няколко километра. Дунавът, бидейки граница между България и Румъния, пречеше на сърбите да обикалят крепостта от всички страни. Изкуството още в най-стари времена е направило от тази естествена крепост непристъпно място. Крепостта има две огради: вътрешна и външна. Вътрешната е каменна с кремалиерно начертание и на много места е разрушена. Понеже градът се е разпространил вън от нея, тя е лишена от обстрел и е изгубила назначението си – цитадел на крепостта.

Външната ограда се състои от землен насип с бастион, който във вид на полукръг заобикаля града и се спира в Дунав с два каменни форта – Баба Вида на север и Белоградчишкият на юг. Височината на насипа е около $1\,^1/_2$ м, а дебелината – около 4 м. По всичката си дължина насипът е заобиколен с широк и дълбок ров, който още в началото на войната бе напълнен с вода, докарана с язове от реката Тополовица.

До войната вънкашната крепостна ограда е била на много места разрушена, а по някъде е представлявала развалини. Поправката и привеждането ѝ в отбранително положение се започна с пристигането на капитан Узунов.

Артилерийското въоръжение на крепостта се състоеше от 2 дълги и 2 къси 24-фунтови оръдия, една 6-дюймова мортира, 26 полски оръдия от разни системи и калибри и 5 скорострелки.

В крепостта бе приготвена по реквизиционен начин от видинската постоянна комисия храна за 15 000 души за един месец.

Гарнизонът на крепостта на 11-и, като не се смята ротата, изпратена този ден в Лом, броеше около 2200 запасни войници, 800 доброволци и 2100 опълченци, всичко 5100 долни чинове.

На 12-и сутринта българите заемаха вън от крепостта с една дружина Новоселския и Татарджишкия люнет, с една чета доброволци – окопите от двете страни на кулското шосе и най-после при Алибегово стояха две оръдия и част от Страшимировата сотня.

Командирът на III полк, като забеляза присъствието на българите в Новоселци и Татарджик, поиска разрешение да ги прогони. На часа 11 той настъпи с един батальон към Новоселци, остави две роти да задържат българите по фронта, а с останалите тръгна на юг към селото Татарджик. Обикаляйки огромното блато, той искаше да обхване левия фланг на българите. В същото време XIII активен сръбски полк настъпваше право срещу Новоселци, поддържан от една полска батарея, която стреляше от един влашки окоп на последната тераса над с. Татарджик. По на север сборният полк, който заемаше Гайновата воденица, откри огън против чифлика Алибегово. Към часа 1 след пладне Новоселци, Алибегово и Татарджик паднаха в ръцете на неприятеля. Съпротивлението на малките български отделения ще да е било голямо, защото сърбите пишат, че ги взели на байонет.

Принудени да отстъпят, българите се оттеглиха под прикритието на крепостната артилерия в Новоселския и Татарджишкия люнет.

Когато, продължавайки настъплението, сърбите излязоха от Новоселци и Татарджик, те се натъкнаха на главната българска позиция извън крепостта и видяха, че са прибързали със заемането на селата. Сърбите бяха на разстояние на сигурен артилерийски изстрел от крепостта, а пък предната българска позиция им пречеше да се наближат, за да могат да отговорят с пушечен огън. Трябваше да вървят или напред, или назад; те тръгнаха напред.

От люнетите българите ги посрещнаха с безреден огън и с колебание; очевидно, те бяха смутени. Смущението им се увеличи още повече, когато сърбите почнаха да заплашват и фланговете. Трябва да е било ужасно и положението на Узунова. От една страна, той съзнаваше важността на люнетите, които прикриваха най-слабите по положение бастиони, от друга, застрашаван по целия фронт, той не можеше да отдели потребното число войници и да подкрепи ротата и четите, които еднички противостояха на сърбите. Всичко, което можа да изпрати на помощ, бе една полурота. Артилерията от крепостта през целия ден поддържаше българите от предната позиция и действаше успешно, но тя бе принудена да разхвърля огъня си, защото сърбите безпокояха целия фронт. Сръбската обсадна артилерия така също поддържаше настъплението на пехотата; тя съсредоточаваше огъня си предимно по крепостната ограда, около кулските врати, или бомбардираше града. Снарядите обаче рядко достигаха до къщите; обикновено те падаха между крепостната ограда и града и се заравяха в градините, без да се пръскат.

Сърбите настъпваха бавно и не енергично против люнетите. Но въпреки това към 4 часа, когато те атакуваха по фронта и фланга и когато ротният командир падна ранен, ротата отстъпи; след нея отстъпиха и доброволците,

четният командир на които така също бе ранен.

III и XIII активен сръбски полк, при съдействието на сборния полк заеха люнетите, тръгнаха сетне да преследват българите и достигнаха на 100 крачки от крепостната ограда. Настъпилата нощ, разстройството на атакуващите, липсата на резерви и главно убийственият огън, с който ги посрещнаха от крепостта, спря напредването на сърбите.

По останалите части на северния театър днес не стана нищо особено.

13 НОЕМВРИ

През нощта срещу 13-и сърбите се укрепиха на 400–600–800 крачки от крепостната ограда, инженерните войски и пехотата работеха цяла нощ и укрепиха цялото пространство от р. Тополовица до Тиха бара. На сърбите бяха пристигнали още две 15 см дълги оръдия. Цялата нощ тяхната обсадна полска артилерия бомбардира града.

Сутринта на 13-и гъста мъгла покриваше Видинското поле. Без да бъдат забелязани, българските доброволци излязоха от Видин през Кулските врати и нападнаха на сборния сръбски полк, който бе най-близко до крепостта. Те достигнаха мълком на 200 крачки от сърбите и насочиха атаката си срещу центъра. Настъпи у сърбите голяма уплаха; трябваше сам генерал Лешанин да се затече на атакувания пункт и лично да вземе участие в борбата, за да ободри разтревожените войници. След двачасова кървава борба с огън и нож доброволците отстъпиха пред многочислеността на сърбите и като оставиха на бойното поле около 70 души убити и ранени и 20 души пленници, влязоха в крепостта. Между това артилерийският огън бе усилен до най-голяма степен и около 8 часа сърбите преминаха в настъпление по цялата линия. Мъглата се бе вдигнала. Българската артилерия обстрелваше сега ту сръбската пехота, ту сръбските батареи, закритията на които не особено противостояха на българските снаряди.

Сърбите натрупаха своите резерви и почнаха да атакуват с открита сила издадената част от крепостната ограда, бастионите V и VI, които бяха най-слабите, защото нямаха флангова отбрана на рововете. Българите ги посрещнаха със силен огън и към часа $10\,^{1}/_{2}$ ги принудиха да отстъпят по цялата линия. В това време Лешанин, който получи заповед да прекрати неприятелските действия вследствие на намесата на великите сили, даде сигнал „отбой“. Българите прекратиха само пушечния огън; артилерията продължаваше да стреля по бягащите сърби, разсеяни по цялото бойно поле. След това сърбите издигнаха бели флагове. Българите прекратиха стрелбата и един сръбски парламентьор тръгна за града и предаде на Узунова едно писмо от Лешанина, който му съобщаваше за получените инструкции, питайки го дали и той има същите заповеди. Узунов изпрати в сръбския лагер поручик Драганова, който съобщи устно, че във Видин не е получавана подобна заповед и че командантът на крепостта под своя лична отговорност приема да прекрати военните действия за кратко време. След малко Узунов изпрати писмо на генерал Лешанин, в което излагаше и условията за примирието. Лешанин не прие условията, нито даже отговори на писмото. Между туй сърбите продължаваха да усилват своите предни войски.

На часа 3 по една обща команда българите откриха огън отвсякъде. Сърбите отговориха, като обсипаха с гранати слабите бастиони. След едночасова артилерийска стрелба Лешанин заповяда на XIII полк да атакува. Командирът на полка поведе 2-ри батальон, който настъпи бързо и енергически, под град от гранати и куршуми, зае гробищата пред VI бастион и достигна до главния ров. Минутата бе критическа; още десетина крачки, и сърбите биха достигнали контрескарпа. Българите от бастиона прекратиха стрелбата, понеже сърбите бяха достигнали в мъртвото простран-

ство пред бастиона. Но подпоручик Тодоров от съседния V бастион с шепа стрелци откри флангов огън по атакуващите, които се криели зад камъните на гробищата, и не им позволи да се вдигнат и нахвърлят на бастиона, макар и да бяха пет пъти усилвани за тази цел. На смръкване сърбите не можаха да се удържат в гробищата и отстъпиха в безредие, преследвани с огън и гръмогласно ура от крепостта. Батальонът, който атакува, изгуби около 50 души убити и ранени, а всичките загуби на сърбите възлизаха на 12 убити и 80 ранени. Загубите на българите бяха нищожни. На румънския бряг от Калафат бе излязло цялото население, което през целия ден следи боя, махайки с кърпи, викаше „ура!" за българската победа.

Вследствие неуспеха на днешните атаки сърбите се отказаха от намерението да превземат крепостта с открита сила и решиха да прибягнат до постепенна атака. На 14 ноември стрелбата продължаваше, но слабо, защото двамата противници чувстваха недостатък от снаряди. Денят мина в приготовления за идущото сражение. Лешанин усили своя център с артилерия. Летящият отряд на Тодорова, към който се присъедини от Лом ротмистър Дерманчев, атакува сърбите при Акчар и ги принуди да отстъпят в с. Гайтанци.

15 ноември. През нощта срещу 15-и капитан Узунов организира излаз с цел да унищожи първата сръбска паралел и една батарея, която силно безпокоеше крепостта. За тази цел бяха назначени две доброволчески чети, две роти пехота и команда от артилеристи и пионери, които бяха въоръжени с инструменти и динамитни патрони, за да развалят сръбските окопни работи и топове. Войските от крепостната ограда трябваше да викат във време на нападението ура, сигналистите да тръбят, а барабанчиците да бият атака. Онези участъци от сръбския фронт, които не бяха нападнати, трябваше да се обстрелват.

Излазъчният отряд под командата на храбрия подпоручик Тодоров излезе в 4 $^{1}/_{2}$ часа сутринта в колона по четирима през вратата „Страшен бряг" на бреговския път и се разви в строй поротно в две линии; във 2-ра линия бяха доброволците.

Сърбите бяха узнали от шпионите си за проектирания от българите излаз и затова бодърстваха и работиха на укрепленията цяла нощ.

При все това благодарение на мъглата сърбите бяха изненадани, защото според дадената заповед българите не стреляха, но се хвърлиха право на нож.

Сърбите не издържаха тоя бесен натиск: едни се предадоха, други побягнаха. В това време и доброволците захванаха да стрелят. Пламна огън по цялата бойна линия. За зла чест, началникът на смелия отряд, подпоручик Тодоров, падна убит; у българите се появи сега колебание; сърбите се опомниха, повърнаха се назад и принудиха българите да се оттеглят. Под прикритието на конницата те отстъпиха в добър ред.

Боят трая около 1 $^{1}/_{2}$ часа; той бе един от най-кръвопролитните под Видин. Българите според сръбски източници оставиха на бойното поле около 150 убити, 50 ранени и 30 пленени. Сърбите изгубиха 30 убити, 70 ранени и 70 в неизвестност, част от ранените бяха заведени в плен в крепостта.

След отстъпването на излазъчния отряд в крепостта сражението се превърна в оглушителна артилерийска канонада, която започна да утихва към часа 10 преди пладне. Между това в щаба на тимошката армия още на 14-и вечерта се получи известие за движението на българите откъм Лом и за техния успех при Акчар. При това най-лоши слухове се носеха за съдбата на двете сръбски роти, които заемаха Акчар. Генерал Лешанин изпрати подкрепление към Акчар още през нощта един батальон. Докато това подкрепление бързаше към Гайтанци, на помощ на отстъпилите от Акчар сърби, капитан Тодоров пристигна там. Произлезе сражение

и макар че българите взеха връх и даже плениха един топ, те отстъпиха, защото Тодоров мислеше, че пристигат и други сръбски войски.

Колкото и несполучливи да бяха действията на летящия отряд, а особено отстъплението му без нужда, те пак облекчиха значително крепостта, защото сърбите отделиха два батальона от обсадния корпус. Очаквайки известия за резултата на боя при Гайтанци, генерал Лешанин на 15-и не предприе нищо против крепостта. На 16-и той получи известието, че военните действия се преустановяват.

III

ПРИМИРИЕТО И МИРЪТ

Паника в Сърбия. – Милан иска да абдикира. – Граф Кевенхюлер в българския стан. – Спиране на военните действия. – Султански пратеници в Пловдив. – Игелстром заплашва с турска окупация. – Война или мир? – Международна военна комисия за примирието. – Маджид паша в Пирот. – Тайни преговори с Турция. – Преговорите за мир в Букурещ. – Въпросът за обезщетението. – Подписване на мира.

Настъпването на българите в сръбска територия хвърли Милана в голямо отчаяние. Както във всичките случаи, когато някаква сериозна опасност се изпречваше пред него, той пусна в циркулация слуха, че иска да се отрече от престола. На 13-и вечерта той поиска да замине за Белград, за да инсценира там своето драматическо решение; но Гарашанин, който в цялата тая криза не забрави нито за минута, че е шефът на правителството, което бе взело отговорностите за войната, го задържа почти насила в Ниш, едва ли не като залог. Милан телеграфира тогава на кралицата да тръгне за Ниш, като доведе със себе си престолонаследника, дете на едва 9 години. Министрите в Белград обаче се възпротивиха решително на заминаването на кралицата. Те се свикаха на 14-и сутринта на съвет, като поканиха за тоя извънреден случай и двама държавни мъже вън от кабинета: Пирочанец и Стоян Новакович. Предмет на съвещанието бе мълвата за абдикацията, за която се знаеше от австрийски

източник. Съветът намери, че една абдикация, когато неприятелят е в сръбска земя, би била един позор за династията и една катастрофа за Сърбия, която щеше да бъде хвърлена неминуемо в гражданска война. Всички отидоха след това при кралицата. Тя ги прие разрошавена, като горко плачеше.[1] Когато ѝ се каза, че тя трябва да попречи на лудата мисъл за абдикация и по никой начин да не отива в Ниш, тя възрази, че нейният дълг е да се подчинява преди всичко на своя мъж. Най-сетне тя склони да отложи пътуването си до следующия ден. Милан викаше в Ниш и министрите, останали в Белград, но те не го послушаха, а определиха двама членове на кабинета: Д. Райович и Вукашин Петрович, които „да обяснят устно причините за тази привидна непослушност". Те пристигнаха в Ниш към полунощ, на 14-и срещу 15-и, и до призори се съвещаваха с Гарашанина върху разговора, който им предстоеше с Милана. Сутринта, на часа $10\,^1/_2$, когато сръбската армия при Пирот преживяваше своя съдбоносен момент, тримата министри се представиха на краля. Кралят седеше на един стол, изнемощял, смутен, обръщайки към тях едно апатично лице с подпухнали очи. Разигра се тогава една трагикомическа сцена, от която Вукашин Петрович ни е дал в своите мемоари една чудесна снимка:

– И така – рече кралят с тих глас, – войската не ще да се бие! Моето правителство не ме слуша! Положението ми е много хубаво!

Райович взе думата и каза причините защо не са дошли всичките министри, а само те двамата.

След като ни изслуша мирно, кралят ни попита дали знаеме защо ни е повикал?

– Не знаеме положително, но се догаждаме – рекох аз.

– Какво се догаждате? – попита кралят.

– Вий сте наумили да абдикирате – отговорих аз.

[1] Стоян Новакович, в „Чупичевата годишница", спомените му за войната, стр. 39.

– Отгде знаете това?

– От телеграмите на Кореспондентното бюро.

– Да, аз съм се решил да се махна. Аз съм крив за всичко станало и не мога повече да остана в тази земя – рече кралят.

Сега взе думата Гарашанин.

– Вие сте крал и баща. Нито като крал, нито като баща бихте посмели да сторите това, що сте наумили. Като крал не смеете, защото може да се появи гражданска война; като баща не смеете, защото не бива да оставите на сина си такова нещастно положение. Вие трябва най-напред заедно с нас да разчистите положението, пък после ще видим какво трябва да правим. За вашата абдикация не може да става и дума.

Едва свърши Гарашанин, кралят стана и му подаде една хартия, сгъната на четири, и рече:

– Ето ви и писмено моята абдикация. Никой не може да ме отвърне от тая постъпка.

Гарашанин побледня като мъртвец. Грабна хартията от кралевата ръка и без да я отвори, хвърли я далеч от себе си. После с най-голямо възбуждение и треперящ глас рече:

– Каква абдикация, не ви ли е срам! Ние стреляме войниците пръсташи, а вие искате да бъдете династически пръсташ! Докато главата стои на раменете ми, от тази стая вие не можете да отидете никъде другаде освен право в Бела паланка, право при войската!

Гарашанин току-речи не можеше вече да диша, а камо ли да говори. Той се срути на един стол и дишаше, като че ли два часа е тичал без почивка най-бесен бяг.

Кралят гледаше с опулени очи и без да трепне, слушаше думите на своя пръв министър. Той взе от пода своята писмена абдикация, пристъпи към мене и ми я подаде.

Вукашин Петрович отказа да я приеме. Настанаха пререкания между двамата, които ние за краткост прескачаме.

Най-после кралят изложи като причина за абдикацията желанието му да предаде властта в ръцете на кралицата и наследника, а той да отиде при войската като неин командир.

Гарашанин каза, че и това не може да бъде, защото би било нещо като абдикация.

Район

Райович, който досега мълча, захвана да се кръсти и заговори:

– О, хора! Ако това не гледах с очите си и не слушах с ушите си, не бих вярвал, че би могло да се случи.

Къде отивате, за Бога, Ваше величество? Нима не виждате, че сто хиляди човешки глави са свързани с вас и вашия престол? И вие искате да хвърлите всичко това под нож? За какво? За този резултат от войната ли? А не говорих ли ви аз още когато се решаваше да загазим в тая война, че зло ще сполетим?

И сега, вместо да признаете, че сте сгрешили, и да се съветвате с приятелите как да се излезе от тази сплетня, вие искате да ни оставите, та да се колим като жълти мравки?!

Кралят, очевидно недоволен от думите на Райовича, отговори:

– Ами нима не видите, че съм пропаднал? Нима можете още да ме съветвате да остана на престола, когато държавата по моя вина е доведена до безизходно положение?

Аз му отговорих, че положението е наистина тежко, но ще се усложни още повече, ако би той абдикирал. С него, казах аз, все още е възможно да извлечем държавата от нещастието, но без него ще пропадне всичко, дори и престолът.

И при това свърших – защо да се бавиме с тоя въпрос? Той е свършен. Вие трябва да останете на престола. Подобре да се договориме за мерките, които трябва веднага да вземем, за да се подобри злото положение, в което сме!

Кралят рукна да плаче. Полетя към Гарашанин, прегърна го и го целуна по челото. След това се окачи на моя врат и хълцайки, обля ми лицето със сълзи. Най-после спусна се към Райовича, целуна го по лицето и му стисна ръката.

След като се поуспокои, той каза, че винаги е вярвал в нашето приятелство, но че сега се уверил, че сме му вернопредани.

Искрено ли бе намерението на Милана да абдикира, или бе това една изкуствена аларма, за да разтревожи Австрия, един блуф, за да ускори нейната намеса във войната? Ако това бе една игра, то трябва да се признае тя за много умела.[1] Австрия не можеше да остане равнодушна спрямо съдбата на един човек, който олицетворяваше нейното прикрито господство върху Сърбия. Още на 14-и на граф Кевенхюлер, австрийски пълномощен министър в Белград, се пратиха инструкции да отиде в българската главна квартира и да наложи на княз Александра едно примирие.[2]

От формална страна намесата на Кевенхюлера изглеждаше ненормална. Естественият ред бе, щото Австрия да прави съобщенията си до българския княз чрез своя дипломатически агент в София. Ако изборът се спря върху Кевенхюлера, то е, защото от времето на своята голяма интимност с княза той познаваше неговите слаби страни и щеше найдобре да го подчини.

Кевенхюлер се яви в българската главна квартира едва на 16-и сутринта, след като Пирот бе вече превзет. На княза той говори отначало в мека форма. С приятелските си обръщения той искаше да извини това, което мисията му имаше неприятно и брутално. Най-напред той му говори за ужасите на войната, за жертвите от хора и за други хуманитарни съображения, които странно звучеха в устата на

[1] Стоян Новакович не вярваше в сериозността на това Миланово намерение. На английския министър в Белград той каза на 14-и сутринта, че от опит знае, какво Милан заплашва с абдикация всякога когато се намира в затруднение.

[2] Turkey, I, 1886, № 526.

един човек, който бе величал всякога себе си за реалист и не бе може би лично чужд на Милановата авантюра. Князът отговори, че и той съжалява за нещастията на тая война, толкоз повече, че той не я е предизвикал, но българите трябва да влязат в Ниш, тъй като в тоя случай Европа по-лесно би склонила на Съединението. Сега Кевенхюлер промени тона, заплаши: „Тогава аз съм длъжен да заявя на Ваше височество, каза той, че по пътя за Ниш вие ще срещнете войските на Австро-Унгария." После той добави, че влизането на австрийска войска в Сърбия би било сигнал за една руска окупация в България. „А това ще ви коства най-малко вашия трон!" Какво е възразил князът, не е известно[1], но след като изпроводи Кевенхюлера, той съобщи на офицерите си, че военните действия се преустановяват. Това съобщение произведе в главната квартира неприятно впечатление. Без съм-

[1] Върху заявленията на Кевенхюлера в тоя паметен разговор много се е спирало. Ние ги предаваме, както сам Кевенхюлер ги е съобщил на английския министър в Белград, Turkey, I, 1886, № 560. Ето и текста на Кевенхюлеровите заявления, предаден по-късно официално на Цанова от австрийското агентство в София:

„Негово величество Господарят телеграфически ми заповяда да се отправя в Главната квартира на Ваше височество и да заявя на Ваше височество, че Сърбия, като склони под натиска на великите сили да спре неприятелските действия, да направи същото и Ваше височество още днес. А това Ваше височество може да направи много по-лесно, тъй като Вие вече се нахождате на сръбска земя, запазихте блестящо честта на оръжието си. Ваше височество устояхте като герой и българският народ се показа чрез своето юначество като народ, достоен за свободата си. Ако Ваше височество не изпълните това желание, аз съм упълномощен да заявя, че Негово величество императорът, който като владетел на 3 милиона сърби е принуден да бди за интересите на сръбското кралство, още днес ще даде заповед на своите войски да преминат р. Сава, с което войските на Ваше височество ще видят срещу си не вече сръбски, а императорско-австрийски войски."

Тоя текст, необнародван досега, се намира в архивата на Министерството на външните дела.

нение ефектът щеше да бъде лош и в София, толкоз повече, че поставен ненадейно пред един ултиматум без срок, князът не бе можал да се съветва с правителството си. Той не бе можал да вземе даже мнението на Цанова, който в тоя ден се намираше в Пирот, бидейки избягал от София, за да не отговаря на колективната постъпка на агентите за примирие. Настроението, с което Каравелов щеше да посрещне вестта за спирането на военните действия, много безпокоеше княза; затова той побърза да изпрати до него следната депеша:

Предвид колективната нота на представителите на великите сили и на декларацията на графа Кевенхюлера, който ни се представи от страна на Господаря си и заяви, че ако ний напреднеме още един километър, императорско-австрийските войски ще преминат в Сърбия и следователно вместо сръбските войски ще срещнем австрийските и, найпосле, като взех в съображение, че с победоносното ни влизане в Пирот нашата военна чест е спасена и репутацията на войската ни обезпечена, съгласих се да заповядам да се спрат неприятелствата (hostilttes) и после да се открият преговори за условията на примирието.

Впечатлението в София бе наистина крайно неблагоприятно. След получаването на телеграмата на княза свика се веднага Министерският съвет на заседание. Каравелов изказваше своето незадоволство със свойствените му драстични фрази, жестикулирайки; д-р Радославов, по-въздържан наглед, бе също силно ядосан от наглата австрийска намеса. След заседанието Радославов изпрати до Илия Цанова една дълга депеша. След като му съобщаваше, че съветът се е събрал и че не е взел никакво решение, Радославов казваше:

Като сравнихме положението на двете воюващи страни, нам се показва не твърде бляскава перспектива, тъй като неприятелят държи целия Видински окръг, без града, и че

това би послужило на посредниците за мярка на компенсация, взаимно изпразване – ние Пирот, те Видинско. Поради това съветът е на мнение да не губим от предвид всяка възможност за усилване Видинския отряд по времето на примирието, защото ако неприятелят отхвърли условията ни, то да може да се изпъди из Видинско. Негово Височество не е ли говорил с Кевенхюлер като как мисли за местата, които са окупирани от сърбите и при такова положение как може да се спира действието, толкоз повече когато българската войска е победител? Ние мислим, че за да можем да предлагаме условия, българската територия трябва да е очистена съвършено от неприятеля, инак едва ли ще може правителството да устои пред всеобщото желание и справедлива претенция на народа за териториално възнаграждение. Как мислите, ще има ли нужда г-н Каравелов да дохожда в Пирот? Според важността на работата, мислиме, той трябва да дойде и заедно да разгледате и решите въпроса. Според мен не трябва никога да се плашим от никаква интервенция.

По-добре осведомен върху международното положение, Цанов, напротив, се боеше много от една намеса. Най-много се безпокоеше той от енигматичното държане на Русия. „Ако Русия не е съгласна, телеграфираше той на Радославова, то няма съмнение, че тя ще иска сметка от Австрия; ако ли замълчи, тогава не зная какво може да се прави."* В заключение той съветваше крайно благоразумие.

В София обаче раздразнението продължаваше. Новината, че на 16-и вечерта, след като известието за примирието бе получено по всичките позиции на воюващите страни, Лешанин атакувал Видин през нощта чрез изненада и бомбардирал града, още повече възбуди духовете. Негодуванието бе насочено главно срещу Австрия, върху която падаше подозрение, че е устроила за сърбите тоя последен шанс да превземат Видин. Щом се получи телеграмата на капитан Узунова, която известяваше едновременно атаката на сърбите и нейната несполука, Каравелов изпрати д-р Радослава в австрийското агентство. Изглежда, че Бигелебен не е знаял нищо за неокачествимото поведение на Лешанина, но когато Радославов му заяви, че при едно ново нападение на Видин българите ще настъпят по цялата линия и ще вървят към Ниш, без да се спират тоя път пред никакви заплашвания, той написа веднага една телеграма до правителството си и до вечерта получи тържествено уверение от Калноки, че сърбите ще съблюдават примирието. Въпреки гаранцията на Австрия съдбата на Видин продължаваше обаче да занимава министрите в София. „Господин Каравелов мисли, телеграфираше Радославов Цанову, че за Видин трябва да се изпрати поне един полк и догдето е още своевременно." Той прибавяше своето лично мнение, че „ако на България не се признава правото да продължава своите приготовления през време на примирието, тя да не се подчинява на него, понеже то е пристрастно, т. е. изключително в полза на сърбите". Цанов отговори:

Съжденията ви относително Видин са основни. Кевенхюлер обаче отказал да говори по други въпроси и по същество, а само се ограничил да каже волята на Господаря си... За усилване Видинско ще говоря тая вечер и ще ви съобщя резултата. Наистина, че българската войска е победителка и ний нямаше где да се спреме, първо, ако да ни оставеха всесилните да работим самостоятелно и ако да бяхме по-добре приготвени било с храна, било с военни припаси. Позволете да премълча сега онова, което узнах днес по военното ни положение и по споразумението на Австрия с Русия. По дохождането на Каравелова ще говоря тая вечер на Негово височество и на Стамболова, който днес беше за навеждание глава пред силното заявление на Австрия... Казвате обаче, че не трябва да се плашим от интервенция; г-ну Каравелову обаче е известно от едно писмо на Вошбърна, че на Австрия е дадена напоследне carte blanche. Освен това познато е, че всичките велики сили гледат да угодяват на Австрия, за да не стане сблъскване между нея и Русия или да отстранят

пропастта, която се готви нам и на Сърбия от двете поменати сили, очите на които са обърнати непрестанно към Изток. Не трябва ни най-малко да се съмняваме, че Австрия прави това със съгласието на Русия.

Едно споразумение по телеграфа бе много мъчно. Имаше много важни работи, които можеха само устно да се кажат. Цанов настояваше поради това Каравелов и Радославов да заминат незабавно за Пирот. Вечерта на 17-и той телеграфира на Радославова:

Оттук се вземат мерки, за да се докаже на Европа, ако ще да ни слуша и ако веч не е решено Австрия да завземе Сърбия, а Русия – България, че правото е на наша страна... Ражда се въпрос: трябва ли и може ли да продължиме войната? Между другите причини, които само устно мога да ви кажа, има и тая, че нашите аванпостове, които са нахлули доволно далече в Балканите, стоят гладни. Днес се очакваше 30 000 оки хляб, а това е храна само за един ден. Повтарям да кажа: елате с Каравелова.

В същата телеграма, писана към полунощ, Цанов добавяше, че князът е болен от простуда и че спи: безпощадна болест, от която той никога вече няма да се изцери и която ще покоси тъй преждевременно един млад и кипящ от сили живот.

Сутринта Каравелов и Радославов потеглиха за Пирот. Тук ги очакваха нови грижи. Румелийският въпрос, затихнал през време на войната, излизаше отново на сцената. Поражението на българите щеше да донесе едно разрешение на тоя трънлив въпрос; тяхната победа сега страшно го усложняваше: как да се наложи волята на Европа върху един победоносен народ и върху един княз, упоен от своята слава? Силите, заинтересувани във въдворението на statuquo-то, направиха на 13-и едно последно усилие. Тоя ден за последен път конференцията се събра на заседание. Прословутата

Ний

АЛЕКСАНДРЪ I-и

СЪ БОЖИЯТА МИЛОСТЬ И НАРОДНАТА ВОЛЯ

Князъ на Северна и Южна България

АЛЕКСАНДРЪ

Манифест на княз Александър Батенберг за признаване на Съединението. Велико Търново, 8 септември 1885 г.

Константин Никифоров

Майор Данаил Николаев

резолюция, върху която се водиха толкова безплодни спорове и която Уайт тъй изкусно замедляваше, бе най-сетне готова: пет посланици бяха я одобрили предварително, само английският бе резервирал своето мнение. Когато тя се прочете в заседанието, Уайт заяви открито, че не може да я подпише. Резолюцията казваше между друго, че една смесена комисия от турски пратеници и от делегати на великите сили ще изучи нуждите на Румелия, като държи за тях сметка „в границите на Берлинския договор". Предложението за анкета бе направено от самия Уайт; но той въставаше против предварителното ограничение на нейните резултати в рамките на Берлинския договор. Наистина, нотата, с която Портата бе свикала конференцията, гласеше, че разрешението на румелийската криза трябва да има за основа essentiellement Берлинския договор, но английското правителство превело тая дума със substantially, което значело „съществено". Запитан върху смисълта, която Портата е давала на тази дума, Саид паша обясни, че тя разбирала, какво essentiellement значи intégralement, т. е. всецяло. Посланиците не подеха тая филологическа разпра, защото ясно видяха зад нея твърдото решение на английския кабинет да не се присъедини към европейското действие в Източна Румелия. Те се разделиха, без да вземат никакво решение, предчувствайки, че това им заседание е последно.

Под натиска на Австрия и на Русия обаче Портата реши да изпрати двама делегати в Румелия, без да чака съгласието на Англия. Уайт, предизвестен за това ѝ намерение, протестира енергически, но тоя път не биде чут. На 18 ноември вечерта двама високи сановници, Лебиб ефенди и Гадбан, потеглиха за Пловдив, придружени от Проданова, бербери на султана, българин, родом от Габрово, но преселен отдавна в Цариград. Каравелов телеграфира на пловдивския окръжен управител П. Димитрова да посрещне любезно пратениците на Портата, но да ги третира като частни лица. Едновременно с това управляющите руското и австрийско-

то консулство[1] и италианският консул се явиха при Димитрова в униформа, без да седнат, и като му съобщиха за решението на петте сили в конференцията, поканиха го да направи на турските делегати официален прием. Димитров отговори на консулите, че воденето на дипломатическите отношения е вън от неговата компетентност и че ако Силите или Турция имат да правят някакво съобщение, те могат да се отправят в София. Руският управляющ Игелстром забеляза тогава на Димитрова, че софийското правителство е революционно и че той като префект от румелийското време представлява в тоя момент в Пловдив законно установената власт. „Вий забравяте – каза Димитров, – че аз не съм вече никакъв румелийски префект, тъй като съм положил клетва за вярност на Негово височество княз Александър." Игелстром слушаше тия възражения с голямо нетърпение. Той бе побледнял и гласът му, издигайки се високо, трепереше. „А вий, г. Димитров – каза той, – да не забравяте, че 70 000 турски войници стоят на границата и чакат заповед да навлязат в Румелия. Вий искате съединение с княжеството, а ще имате съединение с Одринския вилает." При тая угроза излезе из търпение и Димитров, човек, крайно благоразумен по обикновеному. „Това трябваше да ни кажете по-рано – възрази той на Игелстрома, – но тогава руските консули бяха най-големите агитатори за Съединението." Това обвинение, хвърлено в такъв момент, в присъствието на консулите, бе много дръзко. Настъпи една минута на тягостно мълчание, която за всички се видя безконечна. След това Игелстром си излезе, без да отговори, сподирен от колегите си, онемели като него.

Новината за пристигането на турския делегат се пръсна в града още от сутринта и будеше силно вълнение. Вечерта се свика в митрополията голямо събрание от граждани, за да размислят върху положението. Дойде да присъства и Игелстром. Той и тук повтори заплашването си, че турците ще навлязат, но някои от присъстващите му отговориха рязко, че е по-добре една турска окупация, нежели възвръщане на statuquo-то. Само Найден Геров, бивш руски чиновник, сега руски пенсионер, поддържаше мнението на консула. Всички други заявяваха, че областта няма да се съгласи на едно разединение, па даже и да я потопят в кръв.

Другите народности в Пловдив се държаха коректно, с изключение на гърците, които не криеха своята радост пред перспективата, че може да навлязат турски войски. Рано още те отидоха на гарата да посрещнат султановите пратеници. Всички гърци, даже елинските поданици, бяха си турили фесове по тоя случай. Бе изявил желание да отиде на гарата и гръцкият владика, но Димитров постави пред вратата му двама стражари със заповед да не го пускат да излезе.

Тренът идеше от Цариград на часа 4 ½ след пладне, но той не пристигна на определеното време. Минаха се час, два – нищо. Посрещачите чакаха напразно до часа 9 ½ през нощта, сетне един по един се разотидоха. Когато гарата опустя, тренът пристигна; той бе закъснял нарочно по разпореждане на Димитрова, който искаше да предотврати всякакви манифестации.

Един пристав посрещна делегатите, но като се преструвате, че се е намерил на гарата случайно; впрочем той се отнесе спрямо тях като към високопоставени чужденци, за чието официално качество няма никакво осведомление. Делегатите се установиха в хотел „Петербург", крайно изненадани от това съвършено игнориране на властите и смутени малко при мисълта, че се намират вече в една страна на революционно състояние. Безпокойствието им бе толкова поголямо, че безценният Чардафон, който пазеше с една рота турската граница, след като бе посрещнал с всевъзможни театрални почести и бе нагостил султановите хора (от побуждения на висока дипломация!), бе взел настрана Продано-

[1] Австрийското консулство в Пловдив защитаваше и германските интереси.

ва, който му се падаше малко братовчед, и бе му пошепнал: „Къде сте тръгнали вие по това опасно време? Не знаете ли, че може народът да ви пребие? Аз за тия турчуля не ща да зная, но за тебе ми е жал. Затова гледай да не се бавиш много-много в Пловдив, ами, щом ти се удаде, изфирясай!" Ни жив, ни мъртъв от тия Чардафонови предупреждения, Проданов ги съобщи на двамата си другари. Те си ги припомваха сега в студената и мрачна ноемврийска нощ и зли предчувствия ги наваляха.

Когато сутринта делегатите тръгнаха да правят визита на консулите, тяхната тревога още повече се увеличи. Градът представляваше наистина стан на някаква оперетъчно-свирепа войска: по улиците демонстрираха пъстри групи от доброволци, облечени във всевъзможни костюми с военно-опълченска претенция, препасани с патрондаши и въоръжени с оръжия от най-разнообразни системи. Някаква враждебна манифестация към делегатите те не направиха, но с виковете си те даваха да се разбере, че тук кръв ще се лее. Лебиб и Гадбан намериха консулите песимисти; само Игелстром ги насърчи, но и той не скри от тях сериозността на положението. Между туй и една депутация от граждани отиде да обиколи консулствата. Руският управляющи повтори пред нея своето заплашване с турска окупация.[1] Заплаши ги с неприятни последствия за страната и австрийският консул. Италианският консул посъветва гражданите да се срещнат с делегатите и да им изкажат народните желания, но прибави, че няма никакви наставления да твърди, че можели да навлязат в областта турски войски. Френският консул заяви също, че не е получил от своето правителство никакво известие за изпращането на турски делегати; той обаче даде съвет да се избягват всякакви стъл-

[1] Телеграфически рапорт от Димитрова до Каравелова от 21 ноември в Архив на Възраждането, т. II, стр. 266. Тук са поместени всичките депеши на Димитрова по мисията на турските делегати.

кновения с Турция. Най-насърчителен прием депутацията намери у английския консул. Мистер Джонс бе една крайно оригинална личност. Подиробед той бе редовно пиян, но до пладне имаше необикновена дълбочина в идеите и в тоя полуден на трезвеност той пишеше до правителството си рапорти, които са образци на ясност и на документация. Той бе схванал отведнъж, че румелийският преврат може да стане в ръцете на Англия едно силно оръжие срещу руските интереси в Изток, и може би неговите сведения да не бяха чужди на благосклонния обрат, който взе английската политика спрямо България. Участник в Кримската война, гдето е получил няколко рани (той бе произведен капитан пред Севастопол), Джонс мразеше Русия и преследваше нейното влияние с всичката си упоритост на своята раса. През всичкото време на румелийската криза той ободряваше националистите, повтаряйки им, че Русия е безсилна да им повреди и че Турция няма да предприеме никаква военна намеса. Когато Игелстром почна да говори за турска окупация, Джонс каза на Ив. Стояновича и на другарите му от комитета: „Не бойте се. Докато Кямил паша е садразамин, нито един войник няма да мръдне на границата."[1] На депутацията от гражданите той препоръча да не се тревожи от никакви угрози, да не влиза в разправии с делегатите, но да им се каже ясно какви са желанията на областта.

Подир обед Лебиб ефенди и Гадбан се представиха пред Димитрова. И те направиха съобщението за своята мисия по тържествен начин, прави. Димитров отклони всеки официален разговор с тях, като им повтори съображенията, които бе развил миналия ден пред консулите. Двамата делегати се погледнаха плахо, пошушнаха си нещо и излязоха в коридора. Подир няколко минути те се върнаха отново и попи-

[1] По разказа на Ив. Стоянович. От един рапорт, обнародван в Синята книга, личи, че Уайт бе добил изрично обещание, че Турция няма да употреби военна сила. Turkey, I, 1886, № 550.

таха Димитрова дали могат да се разговарят с него като частни лица, на което управителят се съгласи охотно. Колкото официалният спор бе студен, толкова частната беседа бе сега любезна. Лебиб ефенди[1], председател на касацията, бе от старите турци: чистосърдечен, добряк, естествено надарен с великодушния инстинкт на едно владетелско племе. Той си откри съвсем сърцето. „Преди да замина – каза той, – имах аудиенция от Н. величество султана и той ми каза, че обича българите като свои деца и че е готов на всички отстъпки за тяхното щастие, само кръв да не се пролива." Гадбан – дебела водевилна фигура, с изкуствен нос от мукава – бе лукав сириец, който минаваше за шпионин на Илдъза. Той още по-осезателно даде на Димитрова да разбере, че е възможно да се постигне едно споразумение със султана, който много обичал княз Александра. „Ако толкова много го обича – забеляза Димитров, – нека го назначи тогава генерал-губернатор на Румелия и да се реши въпросът." Делегатите се отнесоха симпатично към това внушение и обещаха да го предадат в Цариград. Но те настояваха пак да изпълнят мисията, за която бяха дошли: да разпръснат една прокламация до населението, която те бяха донесли в шест сандъка,[2] и да убедят населението да приеме поне за няколко месеца специалния комисар Джевдет паша, секретарите на когото бяха стигнали в Одрин. За прокламацията Димитров отговори, че не може да позволи нейното разпространение поради военното положение; колкото за Джевдет паша, той каза, че никога населението няма да го допусне в Румелия. „Вижте сами" – каза им той, като посочи към улицата, отдето се издигаше една ужасна врява от хора, дошли на големи тълпи да протестират против самото присъствие на делегатите при префекта. Димитров посъветва тогава своите гости да отидат в България, за да се споразумеят с княза и с министрите му. Лебиб и Гадбан още в същия ден поискаха разрешение от Портата да заминат за София.

[1] Лебиб ефенди не знаеше френски. Понеже в разговора с Димитрова Гадбан употребяваше френски фрази, Лебиб се провикна умолително: „Аллах, Ашкъна, франсъзше конушмани", което значи:. „Бога ради, недейте приказва на френски." Той се боеше да не го изиграе Гадбан.

[2] Прокламацията съветваше населението да се върне към старото положение, като обещаваше амнистия. Тя бе печатана на френски, български, турски и гръцки. Българският превод бе направен в руското посолство в Цариград.

Между туй манифестациите в града продължаваха. От цялата област пристигнаха депутации, които живописецът Антон Митов,* тогава телеграфист, водеше пред консулствата. Самите консули почнаха силно да се безпокоят за реда в областта. На 24 ноември турските управляющи, австрийският консул Погачер, италианският консул Карпани имаха съвещания с Лебиб ефенди и Гадбана върху поведението, което трябваше да държат последните. Една бърза размяна на мисли доведе всички до заключението, че би било опасно да се настоява пред населението за възвръщане към прежния ред. Тримата консули и делегатите съставиха тогава един протокол, в който казваха, че разпространението на прокламацията било неуместно, защото областта би могла да бъде хвърлена по тоя начин в пълна анархия. Същия ден Лебиб ефенди се върна в Цариград, за да докладва лично на султана, а Гадбан замина за София, за да заеме мястото на турския комисар Нихад паша, който бе току-що отзован.

Докато румелийският въпрос вземаше тоя благоприятен обрат, в Пирот работите се усложняваха. След спирането на военните действия двете воюващи страни трябваше да сключат примирие. Преговорите вървяха обаче твърде зле. Сърбите предлагаха: 1-во, войските да останат на позициите, респективно заемани от тях на 16 ноември; 2-ро, никакви части да не бъдат пренасяни от едно място на друго; 3-то, ако е възможно, войските да се оттеглят всеки в своя територия; 4-то, примирието да трае до 1 януари. Князът постави от своя страна следните условия: 1-во, сърбите да напуснат българската земя; 2-ро, българските войски

да останат на позициите, заемани от тях в деня, когато Кевенхюлер спря военните действия; 3-то, веднага след подписването на примирието двете правителства да назначат делегати по преговорите за мир. За мир сърбите сега не искаха обаче да приказват. Може би у тях бе останала една смътна надежда, че при едно подновяване на войната шансовете ще минат на тяхна страна. Повикването на ген. Хърватович, сръбски министър в Петербург, за главнокомандуващ на войските, сключването на един нов заем във Виена, големите военни поръчки, направени набързо, показваха, че хипотезата за едно ново сръбско нападение не бе изключена. Във всеки случай Гарашанин държеше много, щото това неопределено положение, което не бе вече война и не беше още мир, да се продължи, надявайки се, че в една Румелия, останала без войска, Силите по-лесно ще могат да възвърнат statuquo-то.

В това време наистина върху Портата продължаваше да се упражнява голям натиск, за да направи поне една военна демонстрация на румелийската граница. Най-усърдна бе в това отношение Австрия. На една официална вечеря в Ballplatz* (24 ноември) Калноки казваше на управляющия английското посолство Филипс: „Не забравяйте, че зад гърба на своите делегати (в Пловдив) турците имат 200 до 300 хиляди войници и че английската армия няма да иде да се бие за румелийската кауза."[1] Английското правителство имаше обаче основание да не се безпокои много от тия заплашвания. Силното влияние на Уайта пред султана и върху Портата осуетяваше всичките маневри на трите континентални империи.* Към политиката на английския кабинет не закъсняха да се присъединят сега Франция и Италия,* традициите на които не им позволяваха да участват в едно грубо насилие над съвестта на една народност.[2]

[1] Turkey, I, 1886, 590.
[2] Turkey, I, 1886, 584.

Княз Александър, редовно осведомяван от Ласелса върху борбата на влияния, която се водеше в Цариград, бе вече успокоен относително намеренията на Турция, но състоянието на войската бе мъчно; времето продължаваше да бъде мъгляво и мразовито. Отзивчивата и благородна душа на княза се терзаеше неизказано от страданията, на които бе подвергната войската; депешите, които изпращаше по тоя повод в София, носят дълбок и болезнен акцент.

Между туй преговорите между двете воюващи страни се прекратиха съвсем: на последните български предложения сърбите не дадоха никакъв отговор. Това мълчание увеличи подозренията, че Милан се ползва от наложеното от Кевенхюлера примирие, за да поднови войната с повече шансове. От Букурещ Начович, обикновено добре осведомен, телеграфираше, че Сърбия прави големи военни приготовления. От Виена идеха по частен път същите безпокоителни сведения. В българската Главна квартира в Пирот владееше поради всичко това голямо напрежение на духовете; от целия стан се издигаше буен повик, за да се тури край на това ненормално положение, което изтощаваше победителя, даваше възможност на победения да се окопити и унищожаваше постепенно моралните резултати на една война, спечелена с толкова героизъм. Трябваше в най-къс срок България да се реши на едно от двете: или да принуди сърбите да приемат нейните условия, или да продължи настъплението. На един голям военен съвет, свикан в Пирот, князът постави ребром следната дилема.

В тоя съвет, разказва д-р Радославов, бяха всичките военачалници; от цивилните присъствах само аз. От офицерите с голяма енергия се изказа в полза на едно продължение на войната кап. Рачо Петров, който твърдеше, че сърбите не са вече в състояние да окажат никакво съпротивление и че нашите войски, като влязат в Ниш и се настанят на удобни квартири, ще могат да чакат по-лесно дипломати-

ческата развязка на войната. Аз подкрепих горещо мнението на Рачо Петров. У другите висши военни обаче преобладаваше идеята, че трябва да се избегне по всеки начин едно възобновление на войната, тъй като ние сме нямали вече муниции, когато сърбите щяха да получат от Австрия и оръжие, и припаси, и пари. Когато военните станаха да си отиват, князът ми направи знак да остана. Насаме той ми каза, че главната причина, заради която той искал да ускори мира, произлизала от големите ежби, които се били появили между военачалниците. Гуджев бил много огорчен, задето командата над войската му била отнета, за да се даде на Николаева; около Гуджева били групирани някои амбициозни офицери, които се считали онеправдани; тъй щото началствующите на войската били разделени на два лагера – нещо, което можело да бъде фатално в случай на подновяване на военните операции.

Князът, както всякога, се мъкаше между двете течения: ту прекланяше глава пред политическите съображения, ту се предаваше на войнишкия си инстинкт. На 1 декември той телеграфира в София: „Отговорете ми веднага дали да вземем мерки, за да подновим утре, на пладне, военните действия."[1] Цанов прати тая депеша на Каравелова, питайки го: „Кажете, моля, какво да правя?" Не личи от съществуващите документи какво е отговорил Каравелов,[2] но през нощта, срещу 2-ри, на часа 11, Цанов телеграфира на княза, че писал на австрийския агент Бигелебена, какво „поради приготовленията на Сърбия, нейното недобросъвестно поведение и невъзможността повече да стои в неопределено положение" България ще поднови войната. Цанов настояваше пред Бигелебена да му отговори на другия ден до пладне. В дадения срок получи се наистина от Калноки успокоителен отговор, вследствие на който Бигелебен писа лично и конфиденциално на княза: „Ваше височество, може да се основавате на това, че Сърбия няма да продължава войната и че ще сключи мир, ако и да не можем да Ви съобщим това формално." В същото време и други сили действаха пред княза в миротворна смисъл. На 2 декември князът съобщаваше на Цанова: „Телеграфират ми: Свършвайте колкото се може по-скоро със Сърбия, за да имате свободни ръцете си в Румелия." По всяка вероятност тоя съвет е изхождал от английския двор, с който княз Александър бе през цялото време в съобщение.[1]

Между туй, виждайки, че оставени една срещу друга, двете воюващи страни не само няма да дойдат до никакво споразумение, но поради постоянното им взаимно възбуждение могат един ден да подновят войната, Европа счете за нужно пак да се намеси по-ефикасно. По предложение на Австрия назначи се една международна военна комисия[2], която замина за Пирот, за да определи условията на едно примирие. Сърбия се покори безропотно на тази общоевропейска инициатива; българското правителство обаче я прие с изрични резерви. В една отлично съставена окръжна нота – в която личи, както в цялата дипломатическа преписка на княжеството от тая епоха, вещата и гъвкава маниера на Верната – Цанов казваше: „Ний чакахме с пълно основание да видим великите сили да се произнесат върху въпроса, кои

[1] Тия депеши, както и другите, които следват, са взети из архивата на Министерството на външните работи.

[2] Г-н Рачо Петров разказва, че Каравелов бил за примирието. На кап. Р. Петров, като говорил за продължението на войната, той казал ядосано: „Като дойдат австрийците в София, тебе ли ще бесят, или мене?"

[1] На 19 ноември посред всичките си грижи князът телеграфира на Цанова да го пита дали тоя ден е рожденият празник на Галския принц, за да му честити.

[2] Комисията се състоеше от военните аташета на Силите във Виена. Австрия назначи като свой делегат един висш офицер, подполковник Орсини-Розенберг; Турция – генерал Шакир паша.

именно условия, сръбските или българските, отговарят на положението, придобито в тая война, респективно от воюющите; с други думи: дали на победоносна България се пада да се склони на сръбските условия, или на победена Сърбия да приеме българските?" В заключение Цанов предлагаше: 1) в международната военна комисия българският делегат да бъде приет на равна нога със сръбския; 2) каквото и да стане, Силите да не допуснат на Сърбия да поднови неприятелските действия и да я принудят да изпразни в най-къс срок територията на княжеството.

Нотата на Цанова бе от 3 декември. На другия ден Калноки отговори, че във военната комисия няма да има нито български делегат, нито сръбски; че в кръга на своята компетентност тая комисия ще вземе акт от победата и от поражението и че великите сили ще употребят всичките си усилия, за да не допуснат едно продължаване на войната.[1] Но и след тия уверения българското правителство остана твърдо на своите условия. Тогава великият везир телеграфира на княза да се покори на Силите, обещавайки, че българските победи ще бъдат взети под внимание. От друга страна, агентите на Австрия, Русия, Германия и Италия отправиха до Цанова една колективна нота, в която го питаха: „Българското правителство мисли ли да се подчини на решенията на международната военна комисия, натоварена да изработи условията за примирието – да или не?"

Докато се водеха без положителен резултат тия преговори с Цанова, военните делегати пристигнаха в Пирот и на 6-и почнаха заседанията си. На 7 декември те се представиха на княза, който им съобщи, че правителството му още не е решило да се подчини на техните решения. След тоя категорически отговор те си излязоха; с княза остана само германският делегат подполк. граф Ведел, който заяви сурово на княза: „Ний сме дошли тук да заповядваме, а не да

[1] Turkey, 1886, II, Inclesure in № 9.

преговаряме."[1] В това време в София агентите на четирите сили настояваха за отговор. Но и от дилемата на тяхната нота Цанов съумя да се изплъзне: той заяви, че България ще се преклони пред делото на комисията, но напомни същевременно обещанието на Австрия и на великия везир, че за победата ще се държи сметка, като изтълкува тия думи в смисъл на едно задължение на комисията да принуди сърбите да се оттеглят от Видинско и да остави нашите войски в Пирот като гаранция за дължимото военно обезщетение.

В пет кратки заседания комисията свърши успешно своята задача. Тя реши: 1) примирието да трае до 17 януари 1886 г. и да се продължи по право, в случай че дотогава не се сключи мир; а ако след тая дата една от воюващите страни наруши примирието, то да бъде длъжна да го денонсира десет дена по-рано; 2) войските да се оттеглят всяка в своята територия, най-напред сръбските, като победени, а сетне българските; 3) границата да служи като за демаркационна линия, като се образува една неутрална зона, обемаща по 3 километра навътре в територията на двете държави. Четвъртата клауза се отнася до размяната на пленниците, а петата постановяваше, щото безотлагателно да се назначат делегати за сключване на мир.

На 9 декември бидоха поканени да участват в заседанието и делегатите на воюващите страни: кап. Панов от българска страна, полк. Топалович от сръбска. Когато се четеше решението на комисията, един сръбски офицер донесе на Топаловича една депеша. След като се свърши прочитът, Топалович заяви, че депешата, която е получил, му заповядва да подпише примирието само ad referendum. Но председателят му забележи, че Сърбия се е задължила по-рано да приеме решението на комисията, и Топалович се видя принуден да подпише текста без уговорки.

[1] Телеграма от княза до Цанов, в архивата на Министерството на външните работи.

Кое бе предизвикало тази депеша в последния час? – пише сръбският историк Слободан Йованович. – Нашето правителство бе склонило на международната комисия преди българското, и то без никакви условия. Като узна подир това, че българското правителство поставило някакви условия, нашето правителство се разкая защо и то не е постъпило по същия начин; оттам и онази негова депеша до Топаловича. Когато стигна отговорът на Топаловича (че е подписал примирието, б. н.), граф Кевенхюлер се затече в двора (в Ниш). Той бе свидетел на страшния гняв на Милана и Гарашанина. И двамата бяха против примирието поради клаузата за сключване на мир. Те намираха, че комисията не трябвало да внася такава клауза в примирието, тъй като тя се отнасяла до един политически въпрос, а нейната компетентност се простирала само над военните въпроси. От 8 часа вечерта до 3 часа сутринта Кевенхюлер им доказвал, че комисията не е излязла от своята компетентност. Когато доводите не помагаха вече, той им заяви категорически, че ако те не се съгласят за сключването на мира, Австрия ще затвори границата си и няма да допусне нито една граната за Сърбия. Тогава Милан пита телеграфически кралица Наталия какво мисли тя по тази работа. Кралицата мислеше, както кралят. Най-сетне Кевенхюлер предложи да се вика генерал Хърватович и щом старият воин каза, че трябва да се приеме решението на комисията, крал Милан и Гарашанин се съгласиха да не се противят на него.[1]

Българският делегат не подигна против решението на комисията никакво възражение. Предварително княз Александър бе поискал телеграфически от Каравелова да му разреши да даде на Панова инструкции за подписването на установения от комисията текст. Тази телеграма, която се

[1] Слободан Йованович, Српско-бугарски рат, стр. 148.

намира в архивата на Министерството на външните работи, обезсилва съвсем упреците, които политическите приятели на Каравелова хвърлиха по-късно върху княза, обвинявайки го, че той се подчинил своеволно на едно неизгодно за България решение на Силите.

II

Преговорите за мир, които трябваше да последват непосредствено след решението на военната комисия, бяха замедлени от някои формални препятствия – преди всичко от един спор между княжеството и Турция по въпроса за тяхната респективна компетентност.

Няколко дена след като намесата на Кевенхюлера спря военните действия, великият везир телеграфира на княза, че само Турция като сюзеренна държава имала право да води преговори със Сърбия, и поиска от него да му съобщи „найподходящите условия за окончателното въдворение на мира“. Княз Александър отклони доста рязко тази намеса на Портата. Подир пет дена Кямил паша му изпрати втора телеграма, с която му известяваше, че му изпраща Маджид паша, висш чиновник от Министерството на външните работи, за да се споразумее с него върху основите за един мир. Тоя път князът отговори, че няма нужда от никакъв делегат на Портата, тъй като условията, които той мисли да предложи на Сърбия, не нарушават в нищо постановленията на Берлинския договор. На края на депешата си князът забелязваше, че посредничеството на Турция е толкова повече излишно, че тя не счете за нужно да вземе като сюзеренна държава някакво участие във войната.

Въпреки тоя отказ Маджид паша потегли за София. Князът, който не искаше да дразни султана, с когото беше посредством Гадбан ефенди в преговори по румелийския въпрос, даде инструкции на Цанова да посрещнат пашата с извънредни почести. Лично той го покани в Пирот, но не като делегат, а за да се разговори с него за положението. Маджид бе

добър и наивен турчин; великолепният прием, който намери в София, депешата, с която князът му предлагаше половината от квартирата си в Пирот, всичко това затрогва у него струните на източното тщеславие. Той пишеше на Цанова: „Благородството на сърцето у вашия славен княз няма нищо друго равно на себе си освен неговия героизъм." Маджид бе приготвил една реч, пълна с ласкателства в турски вкус, и искаше непременно да я прочете на княза; Цанов се стараеше да го отвърне от това намерение, казвайки му, че в Пирот няма условия, за да му се даде тържествена аудиенция. Маджид се помири най-сетне от тази необходимост, но не без меланхолия. В Пирот той още повече се привърза към княза, който на 12 декември телеграфираше Цанову, че Маджид „arrangera l'Union"[1].

На 13 декември князът издаде до войската една къса прокламация в наполеоновски стил, написана от Стамболова, и на 14-и се върна в София начело на полковете, които се бяха били най-юнашки във войната. Какво е било посрещането на младия княз в столицата му, сега мъчно можем да си въобразим: свещеният възторг на народите, които чествят своите победоносни войски, не се поддава на описание. Като мина през триумфални арки и изслуша многобройни речи, князът се отправи към църквата „Св. Крал", гдето се служи благодарствен молебен, направи сетне преглед на върналите се полкове, построени на Александровския площад, и подир това се оттегли в двореца, за да приеме дипломатическото тяло. През цялото време, бележи Ласелс в своя рапорт, радостният вик на множеството не утихнал.

Бодрият вид на войската, разказва д-р Радославов, поразяваше чуждите дипломати. Понеже много офицери и войници бяха си направили гугли от овча кожа и бяха брадясали, те имаха изглед на някаква варварска ордия. Нещо страшно вееше от тях, някаква разрушителна ярост като у старите българи, които описват гръцките историци. Маджид паша, който бе до мене, когато двата полка дефилираха, ми пошепна: „Добре, че тия юнаци не се отправиха към Цариград, защото не вярвам да можеше някой да ги спре."

[1] Ще уреди въпроса за Съединението.

Признаването на Маджид паша беше сега безопасно, тъй като всяка възможност за едно турско-българско стълкновение бе изключена; напротив, начеваше се между двете държави една ера на приятелство, която за дълги години остана ненарушима. От Цариград Гадбан ефенди се бе върнал с едно конфиденциално съобщение от султана до княз Александра и с едно писмо от великия везир – и двете предвещаващи едно близко разрешение на румелийския въпрос.

Между туй преговорите за мира още не бяха започнати. Атмосферата в Изток продължаваше да бъде силно наелектризирана. Войнствените манифестации продължаваха в Атина; сърбите открито говореха за близък реванш; в България владееше голямо възбуждение срещу Европа, която нито бе признала Съединението, нито бе дала санкция на победата. От своя страна Турция бе успяла вече да дигне на крак своите пълчища. Оставаше да се яви някакъв повод – някоя от тия случайности, които изобилстват в историята на Източния въпрос, – и една общобалканска война можеше да избухне ненадейно. За да предотврати всяка изненада, която би поставила на дневен ред палящите въпроси за турското наследство, Гирс лансира пред Силите идеята за една колективна постъпка в София, Белград и Атина, имеюща за цел демобилизацията на трите тия държави. Представленията нямаха никакъв успех. Гърция отхвърли категорически европейската намеса. В една нота, в която има твърде много литература и за една победена държава – едно странно високомерие, Гарашанин заявяваше, че Сърбия не може да послуша съвета на Силите, когато положението е още забъркано и никакви преговори за мир още не са започнали. Само България прие да разпусне запаса, но с условие, че Сърбия

ще бъде задължена също да демобилизира и че Силите ще гарантират, какво княжеството няма да бъде отново нападнато. Практически и българският отговор се свеждаше към един положителен отказ. Тогава с една обща нота до Гърция, Сърбия и България Силите заявиха, че ако избухне нова война на Балканския полуостров, те ще вземат страната на нападнатата държава, която и да е тя, и че няма по никой начин да допуснат никакво териториално изменение на воющите (19 януари). Гарашанин отговори просто, че взема акт от това заявление; същевременно Сърбия продължаваше своите военни приготовления, купувайки оръжия, натрупвайки сено за кавалерията, храна за войската, давайки въобще вид, че е решена отново да изпита своите сили.

Сега е известно, че всичко това бе един обикновен блуф на Милана, но в тоя момент впечатлението бе много безпокоително, толкоз повече че към сключването на мир не бе още направена никаква стъпка. До средата на януари между европейските кабинети се води преписка върху мястото, где-то ще се съберат делегатите. Българите, като победители, настояваха за София; Турция, като сюзеренна държава – за Цариград; Сърбия не искаше нито на едното, нито на другото. По предложение на Бисмарка изборът се спря най-сетне върху Букурещ.

Преговорите се почнаха на 23 януари. Делегатът на Сърбия бе Чедомил Миятович , известен дипломат и писател; княжеството бе представено от Маджид паша, като пълномощник на сюзеренния двор, и от Ив. Ев. Гешов, директор на Народната банка.

Още от първите заседания се забеляза – по настроението на делегатите, че сключването на мира ще бъде предшествано от упорита дипломатическа война. За да отстранят мотивите за нови конфликти между воюващите страни, европейските кабинети ги предупредиха, по предложение на Русия, че преговорите в Букурещ не трябва да засягат политическите въпроси, отнасящи се до Берлинския договор и зависящи от Европа. Но явиха се и без това други мъчнотии. Каравелов бе дал на Маджид паша и на Гешова инструкции да искат едно военно обезщетение от 20 милиона; той определяше даже начина, по който тази сума трябваше да бъде изплатена, и гаранцията, която щеше да иска от Сърбия: окупацията на Пиротския окръг или поръчителството на някоя от великите сили. Миятович пък настояваше да се помести в договора един член, чрез който България да се задължи да сключи веднага след мира търговска спогодба със Сърбия, условие, доволно чудновато от страна на една победена държава. Европа посрещна зле претенциите и на двете страни. Представителите на великите сили в Букурещ се споразумяха да телеграфират на своите правителства идентично мнение, за да се действа в София и Белград.[1] На княз Александра се каза да се откаже от всяко обезщетение, за да спечели благоволението на Силите по румелийския въпрос[2]; а в Белград Милан биде предупреден сурово от Австрия да не създава изкуствени препятствия за възстановяването на мира: от страна на държавата, която бе спасила Сърбия от пълен разгром, предупреждението бе уместно – и то бе чуто.

С това не се свършиха трудностите. Тщеславието на Гарашанина търсеше да добие на всяка цена някакъв привиден успех, някоя илюзорна победа от думи. За да удовлетвори тази риторическа амбиция, Чедомил Миятович представи като проект за договор следния единствен член: „Мирът, прекъснат на 2 ноември 1885 г. между Кралство Сърбия и Княжество България, се възстановява от деня на размяната на ратификациите на настоящия договор, която ще стане в

---

[1] Каравелов телеграфира на Гешова на 24 януари да не настоява за обезщетение, ако Силите признаят, че „със Съединението България се удовлетворява за направените от нея жертви във войната". – Вж. З е л е н а т а к н и г а, издадена от Цанова, 1886, т. II.

[2] Livre Jaune (Affaires de Roumelie), № 437.

Букурещ на...“ Маджид паша предложи от своя страна един проект за единствен член, който почваше с думите: „Мирът и приятелството между Кралство Сърбия и Княжество България се възстановяват и пр.“ Тази дума „приятелство“, която можеше да означава най-много възобновлението на дипломатическите отношения между двете страни, Гарашанин не искаше да я приеме, отхвърляше я с една нервозност, с една злоба, с едно язвително високомерие, които поражението не обяснява достатъчно и които се дължеха на някакво болезнено честолюбие на актьор, освиркан на голямата историческа сцена на войната: в своята наранена суета не бе ли намислил той да иска, щото в увода на договора за мир да се отбележи непременно положението на България като васална държава?

Страстното упорство на Гарашанина против употреблението на една дума, която значеше само това, че двете държави ще уважават взаимно границите си, предизвика в София голямо раздразнение. Княз Александър заяви на Ласелса, че поведението на Гарашанина съставлява обида, която при обикновени обстоятелства би оправдала едно обявяване на война. Сръбският историк на войната Слободан Йованович пита по тоя повод: защо тогава княз Александър, който се считаше за победител, понесе тая обида?[1] Въпросът е оригинален; неужели България трябваше да поднови войната, за да отговори достойно на литературното предизвикателство на Гарашанина? Въпросът на почтения сръбски професор става съвсем странен, като се напомни заплашването на Кевенхюлера, че българите ще срещнат по пътя за Белград австрийски войски...

Моментът бе впрочем твърде много сериозен, за да може княз Александър да се изкуси от желанието да се разправи с многоглаголивия фантазьор, който ръководеше сръбската външна политика. Вътрешното положение на България

[1] Српско-бугарски рат, стр. 157.

бе много забъркано. Начинът, по който стана примирието, безплодността на преговорите в Букурещ, неизвестността, в която се намираше страната върху съдбата на Съединението, поддържаха в духовете растяще безпокойство. Вследствие на военното положение не се издаваха вестници и публична борба не се водеше; затова пък устната агитация се ширеше, ядовита, недобросъвестна, алармистическа. Русофилите преувеличаваха систематически опасностите на положението и за всичко държаха отговорен княза. На един кореспондент на Новое время, който се подписваше „Русский странник“, Цанков заявяваше: „Догдето тук князува Батенберг, България ще бъде във вечен смут.“ Някогашният твърд националист, озлобен сега от събитията, добавяше: „Аз съм убеден, че без да се гледа на нашите успехи, или Русия ще трябва да застави Турция да влезе в Румелия и сама тя да влезе в България, или, което ще бъде по-популярно, Русия ще влезе сама, със своите войски, в двете страни.“[1]

Положението на княза се усложняваше и поради раздорите, които владееха в самата управляюща партия. Отношенията между Каравелова и авторите на румелийската революция се бяха изострили до крайна степен: бившите членове на комитета искаха да се слуша и тяхното мнение по държавните въпроси, а Каравелов ги пренебрегваше по най-демонстративен начин. От Пловдив идеха до Стамболова и Радославова постоянни оплаквания срещу Каравеловото поведение. Една телеграма, отправена до Радославова[2], гласеше:

Положението тук е много сериозно. Негодуванието против сключеното примирие и против хладнокръвието на софийското правителство към тукашното население взема силни размери. От друга страна, незаплащането поне част

[1] Новое время, 30 декември 1885 г., дописка от София.
[2] Телеграмата е у г. Радославова.

от тукашната реквизиция и държането на военна нога 60 000 души румелийци правят положението толкова заплашително, щото възможна е една силна реакция. Събранието[1] непременно трябва да се свика. Между тем г. Каравелов игнорира съвършено тукашното положение. Днес дойдохме и желаем чрез вас да кажем на г. Каравелова, може би и за последен път, че ако той не отговори на вчерашните запитвания[2] на централния комитет и не склони да се свика общо Народно събрание, ние и приятелите ни, върху чиито глави ще паднат резултатите на една реакция, ще бъдем принудени сами да вземем инициатива и мерки, които могат да предизвикат една нежелателна борба с правителството, която ще има твърде гибелни последствия за общото отечество. Поведението на г. Каравелова е крайно осъдително. Молим, напомнете му, че хората, които рискуват със своите глави, са решени да вървят до крайност в това направление, нещо, което го изискват не само интересите на отечеството, но даже и чувствата на самосъхранение... Кажете дядо Славейкову, Стамболову, Петкову и на останалите приятели, че те ще бъдат отговорни пред историята, в случай че нашето дело претърпи някое поражение...

Телеграмата бе подписана от Захарий Стоянова, Ив. Стояновича и Д. Ризова. По театралността на някои фрази личи, че тя е плод на Ризовото перо. Каравелов, когото този род словесност безкрайно дразнеше, не взе предвид заплашванията, нито отговори на зададените му въпроси. Трябваше сам князът да отиде в Пловдив – с изричното съгласие на Кямил паша, за да усмирява възбудените румелийски офицери: конфликтът обаче продължаваше негласно, раздразняван постоянно от нервозните похвати на Каравелова.

[1] Народното събрание.
[2] Отнасящи се до преговорите с Турция, до примирието и пр.

Към тия трудности на вътрешното положение трябва да се прибави и натискът на Силите, за да се ускори сключването на мира, а тъй също и необходимостта да се постави на дневен ред пред европейските кабинети въпросът за Съединението; тия мотиви заставиха княза да се съгласи на един договор, който съобразно с амбицията на Гарашанина се състоеше само от един член и не говореше за приятелство.

Мирът бе подписан на 19 февруари – датата на Санстефанския договор.

IV

ТУРСКО-БЪЛГАРСКО СЪГЛАШЕНИЕ ЗА РУМЕЛИЯ

Мисията на Гадбан пред султана. – Проектът му за съглашението с Турция за Румелия. – Контрапроектът на българското правителство. – Цанов в Цариград. – Отцепването на Кърджали и Тъмръш. – Възраженията на Русия. – Последният опит за помирение между княза и Александра III. – Цанов приема руското предложение мимо княза. – Една грешка на Каравелов. – Предложението на Робилант. – Русия налага волята си. – Князът отстъпва пред европейския натиск.

Едновременно с преговорите за мир между Турция и България се правеха опити за едно непосредствено споразумение върху румелийския въпрос. Интригантският и амбициозен ум на Гадбан ефенди бе схванал още в първата минута печалбите, които можеше да извлече за себе си един посредник между султана и княз Александра. Още когато бе в Пловдив, гъвкавият сириец начена тая шумна и същевременно енигматична роля, която в продължение на повече от година време той игра в турско-българските отношения. Назначен за турски комисар в София, Гадбан обеща да уреди направо чрез султана въпроса за Съединението и упълномощен тайно от княза, той захвана по неизповедаемите свои пътища първите си постъпки в Илдъза.

Към края на декември Гадбан представи следния проект за съглашение:

1) Н. височество княз Александър да носи титлата: княз на България и наместник губернатор на Н. и. в. султана в Румелия.

2) Българската войска да съставлява неразделна част от армията на Отоманската империя.

3) Н. и. в. султанът да е върховен комендант на българската войска в лицето на Н. в. княза.

4) Една почетна гвардия от българската войска да се намира постоянно в Цариград на служба у Н. и. в. султана.

5) Българската армия да защитава границите на княжеството и областта (И. Р.) от чуждо навлизане с помощта, ако това бъде потребно, на отоманските войски.

6) Българската армия да вземе участие в защитата на цялата европейска граница на империята в случай на нападение от чужденци.

7) Законодателството и администрацията на Източна Румелия да се повери на Н. в. княза.

8) Във време на война или българската войска, или част от нея да се мобилизира съобразно с мобилизацията на Отоманската империя.

9) В мирно време една дивизия от българската войска да се намира на разположението на Н. и. в. султана за служение във вътрешността на империята.

10) България да плаща годишно 200 000 лири турски за Източна Румелия.

11) Мюсюлманските села от Кърджалийската околия и селата, лежащи в Родопите, жителите на които не са били присъединени към Източна Румелия, да се отцепят от областта и присъединят към империята.

Към тия условия Гадбан прибави и желанието на султана да му се отстъпи Бургас.

Министерският съвет, в който княз Александър внесе на разглеждане Гадбановия проект, прие по принцип първия член, а чл. чл. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 и 10 измени, както следва:

Н. височество княз Александър в качеството на представител и делегат на Н. и. в. султана е върховен началник на българската армия; военните задължения на Източна Румелия се простират върху цялата българска армия, която в случай на нападение ще защитава както своите граници, тъй и ония на империята в Европа; дългът на Румелия спрямо Отоманската банка ще се изплаща в натура. Членовете 7 и 11 се приеха, а предложението за отстъпване Бургас се отхвърли категорически.[1]

Досега се бяха разменявали мисли официозно; на 3 януари князът писа официално до султана, молейки го да му повери управлението на Източна Румелия при условията, които неговата августейша мъдрост намери за най-благоугодни. Отговорът бе благоприятен и на 10 януари Гадбан се върна обратно в Цариград, придружен тоя път от Илия Цанова, комуто българското правителство даде неограничени пълномощия.

В Цариград преговорите тръгнаха много бърже, благоприятствани от самите обстоятелства, както и от повечето велики сили: войнствените демонстрации на Гърция по турската граница караха Портата да ликвидира по-скоро румелийския въпрос, а европейските кабинети бяха готови по принцип да поддържат всяка формула, която бе от естество да затвърди шансовете за мир. В най-голяма степен обаче успехът на преговорите се дължеше лично на Абдул Хамида, който виждаше в една силна България, вярна нему и враждебна спрямо Русия, здрав оплот на своята империя срещу посегателствата на вековния ѝ враг.

На 18 януари с една окръжна нота до турските посланици Саид паша съобщи на Силите текста на съглашението с България и поиска от тях да дадат нужните наставления на делегатите им в конференцията за одобрение на тоя акт.[2]

---

[1] Търновска конституция, 20 март 1886 г.
[2] Livre Jaune, № 339.

Съглашението бе уговорено въз основа на контрапроекта, представен от българското правителство: княз Александър се назначаваше от султана за генерал-губернатор на Източна Румелия за един срок от пет години, след изтичането на който мандатът щеше да се подновява с императорски ферман без намеса на Силите; за Тъмръш и Кърджали бе казано, че ще се управляват непосредствено от Турция, докато управлението на княжеството и на Източна Румелия се намира в същите ръце. Военната клауза бе добила следната редакция:

В случай на едно чуждо нападение на Княжеството България или Източна Румелия, съставляющи част от целостта на империята, ще се изпроводи там нужното число турски войски, които ще се намират под главната команда на княза и ще действат с българските и румелийските войски за защита на тия страни; ако такова нападение стане срещу другите императорски войски на Европейска Турция, князът ще тури на разположение на Н. величество султана нужното число български войски, които ще действат с императорските войски и ще се намират под главната команда на турските генерали. Подробностите, отнасящи се до тия мерки, ще се наредят чрез един императорски ферман, след като стане в туй отношение едно споразумение между Високата порта и Н. височество.

Една турско-българска комисия трябваше да внесе в Органическия устав необходимите изменения; дотогава управлението на областта се поверяваше на „мъдростта и на верността на княза".

Европейските посланици се отнесоха към турско-българското съглашение съвсем одобрително; само Нелидов отказваше да се произнесе. Подир няколко дена от Петербург дойде известие до всичките сили, че Русия подигнала сериозни възражения, които повръщали румелийския въпрос към критическата му фаза.

Отношенията между княза и Русия, които бяха почнали в известен момент да се подобряват, сега пак тръгваха към разрив.

Първите впечатления след Сливница бяха и в Русия, както всякъде, много благоприятни за княз Александра. Английският посланик в Петербург пишеше до своето правителство, че „цялото положение било изменено вследствие героическото отблъскване на сърбите."[1] Н о в о е в р е м я, винаги отзивчив към общественото настроение, се провикваше:

Той (князът) не е вече немски принц, а герой, победителят при Сливница и Пирот. Той свърза своето име с историята на България, той спаси страната в минутата на страшна опасност.[2]

Поведението на Каулбарса в Пирот даде на тоя обрат в чувствата на Русия още по-осезателен релеф. Каулбарс бе, който направи във военната комисия предложението, щото сръбските войски да се оттеглят най-напред, за да се даде нужната почит на българската победа. През няколкото дена, които прекара в Пирот, Каулбарс има с княза дълги съвещания върху средствата за едно подобрение на руско-българските отношения. Действайки по инструкциите на княз Лобанова, той изрази идеята, че императорът би бил много чувствителен спрямо една похвала, изказана от княз Александра към руските инструктори, които създадоха българската войска и я подготвиха за победата. Стамболов, който се намираше тогава в българската Главна квартира, подкрепи внушението на Каулбарса, което най-сетне се възприе и от княза. На 10 декември излезе един приказ до войската, в който с най-горещи думи князът приписваше на попечението на царя и на деятелността на руските офицери в Бълга-

[1] Turkey, 1886, I, № 586, ноември.
[2] Н о в о е в р е м я, 22 декември.

рия заслугата за успехите, постигнати от българското оръжие.

Тонът на тоя приказ, самата идея, която прозираше в него, произведоха съвсем безпокоително впечатление в националистическите кръгове в София.

Д-р Радославов телеграфира на Стамболова:

Бае Стамболов,

Днес подир обед четох у г. Цанова приказа на княза до войските, в който между другото се говори твърде ласкателно за царя и инструкторите и според мен най-непредпазливо и против политиката на правителството и Събранието. Този акт е развълнувал всички. Постоянно питат за причините на този политически акт, който се е извършил без знанието на правителството. Какво знаеш по този приказ и ако не е възможно телеграфически да откриеш целта му, то не ще ли бъде по-добре да се завърнеш по-скоро в София?

Същия ден Стамболов му отговори:

Приказът се издаде с цел да се направи една стъпка напред за помиряването на княза с руския цар. Вчера, когато капитан Петров ми го даде да го прегледам и поправя, аз изказах желание, че преди да се издаде тоя акт политически, трябва да се съобщи на правителството, за да си даде и то мнението върху него, обаче Негово височество възрази, че време не оставало, защото трябвало да се покаже Каулбарсу да го прочете, тъй като той е говорил за тоя начин подаване повод за примирие.

На връщане в София князът поднови русофилските си манифестации: когато влазяха войските в столицата, над Военното министерство се развяваха руски флагове, а при пренасянето на полковите знамена в двореца музиката свиреше по заповед на княза „Боже царя храни"[1].

От своя страна Каулбарс замина за Петербург. Той носеше едно саморъчно писмо от княза до императора.

Мисията на Каулбарса се посрещна симпатично от всичките правителствени кръгове в Петербург и от членовете на царския дом. Братът на императора, великият княз Владимир Александрович, повика при себе си Соболева и му каза да се срещне с Каулбарса.

Като намери Каулбарса, разказва Карцов,[2] Соболев пристъпи към него.

– Великият княз Владимир Александрович ми заповядва да поговоря с вас по повод вашето отиване в България.

Каулбарс го прекъсна нетърпеливо:

– Извинете, аз няма да разговарям. Само едно мога да ви кажа; на страната на княза е българският народ и целият августейши дом.

– Ами Господарят?- попита Соболев.

– За Господаря нищо не знам. Още не съм го видял. Предполагам обаче, какво и той няма да закъснее да се присъедини към общото мнение.

На генерал Обручева бе твърде болно да се прости с мечтата относително използването на България за руските военни цели. Заради това той се улови за помирението като давящия се за сламката. В чест на барон Н. В. Каулбарс той даде вечеря. Когато подаваха шампанското, той стана с чаша в ръка и пожела на своя гостенин успех в помирителната му мисия.

Гирс, който предвид на общата политика се боеше да не би преследването на царя против княз Александра да отиде твърде далече, каза Каулбарсу: „Желая, полковник, що-

[1] Московские ведомости, 24 декември 1885 г.
[2] Карцов, стр. 276.

то вам да се удаде да склоните Господаря да превърне гнева си в милост."

И тъй, сподирян от всеобщо съчувствие, Каулбарс се яви пред самия цар.

– Ваше Императорско величество – докладвал Каулбарс, – княз Александър осъществи заветната мисъл на българския народ: извърши Съединението, после покри българското оръжие със слава, като разби Сърбия. След две години той ще бъде крал.

Но Господарят охлади неговия жар.

– А аз мисля – каза той, – че няма да минат шест месеца, и него ще го изгонят.

Туряйки край на аудиенцията, императорът заявил, че не желае да има никакви сношения с княз Александра. След тази тежка присъда всички симпатии към победителя при Сливница се спотаиха. Като разбра, че решението на царя е безвъзвратно, Гирс насочи пак действието на руската дипломация към старите ѝ планове за детронация.

За едно разединение след щастливия изход на войната наистина не можеше вече да става дума; но вместо да бъде една санкция на личния успех на княз Александра, Съединението можеше да се обърне срещу него, да се постави като една бомба под неговия престол. От такива мотиви се водеше Гирс, когато направи своите възражения против турско-българското съглашение. Възраженията бяха три: Русия искаше: 1-во – да се отхвърли съвсем военната клауза*; 2-ро – да се повери управлението на Източна Румелия не поименно на княза Александра, а въобще на българския княз; 3-то – назначението на княза за румелийски генерал-губернатор да става не само със султански ферман, а със съгласието на Силите, на които да се подложат също за одобрение и измененията в Органическия устав. С една дума, Русия отваряше широко вратите за една европейска намеса при всеки срок от пет години; тъкмо това, което България и султанът искаха да отстранят. Отблъсвайки, от друга страна, поименното означаване на княз Александра, тя отвързваше оная солидарност, която събитията бяха установили между него и Съединението, и разчистваше почвата за едно низвержение.

Великите сили бяха наклонни по-скоро да стабилизират завинаги факта на Съединението, нежели да го подвергват на периодически сътресения; но пред енергичното съпротивление на Русия трябваше да отстъпят. Сега те се заеха да убедят Портата да удовлетвори руските искания; най-енергично действаше в тая смисъл Англия, гдето след едно избирателно поражение на консерваторите властта мина в ръцете на либералната партия, известна по мекушавата си политика и по желанието си да бъде в добри отношения с Петербург. Под давлението на европейските кабинети Абдул Хамид склони да се откаже от военната клауза; но по другите два пункта той не искаше никак да отстъпи. Когато Русия формулира официално своите възражения, нейното предложение за генерал-губернаторството се оказа алтернативно: или княз Александър да се назначи за пет години съобразно с Берлинския договор, т. е. с одобрението на Силите, или пък управлението на Източна Румелия да се повери за всякога на царствующия княз в България, т. е. без лично наименование и без срок. За последната алтернатива султанът по никой начин не се съгласяваше, тъй като пък тя изключаваше съвършено неговата намеса в Източна Румелия и бе фактически равнозначеща с едно реално съединение.

Историята на преговорите става след това много забъркана: официалните преписки, обнародвани от Силите, тук-таме си противоречат. От разни кабинети излязоха помирителни инициативи: Калноки предлагаше, щото княз Александър да бъде назначен пожизнен генерал-губернатор на Румелия; германският посланик в Цариград, фон Радовиц, препоръчваше формулата: „Управлението на Източна Румелия се поверява на княз Александра" – но всичко това бе тъй смътно, тъмно, щото Силите престанаха по едно време да се разбират. Тогава Илия Цанов, който бе попаднал всецяло

под влиянието на Нелидова[1] и който, считайки вече княза за загубен, нямаше друго предвид, освен как да спечели благоволението на Русия – Цанов, за голяма изненада на европейските посланици, направи от името на българското правителство едно предложение, което се схождаше напълно с формулата на Гирса и което му бе диктувано от руското посолство. „Захванаха се, пише Цанов в своите мемоари, нови преговори, вследствие на които Високата порта и аз, след даденото ми разрешение, приехме следующето, върху което се бе спрял н. в. превъзходителство руският посланик: „Главното управление на Източна Румелия се поверява съгласно чл. 17 от Берлинския договор на българския княз."

Това значеше: всеки пет години султанът да търси одобрението на великите сили, за да подновява мандата на княз Александра като румелийски генерал-губернатор; следователно въпросът на Съединението да се туря всеки пет години на дневен ред. Това значеше също: Съединението, даже в тази несъвършена форма, да бъде поставяно периодически в зависимост от руската политика, тъй като бе достатъчно Русия да откаже своето съгласие, за да не може княз Александър да бъде назначен отново; тогава в юридическо отношение разединението на двете страни щеше да стане само по себе си.

Как бе могъл Цанов да предложи една формула, идяща в разрез с най-очевидните български интереси и прямо насочена срещу неговия княз? Цанов твърдеше по-късно, че направил своето предложение, след като го съобщил на правителството си и получил от него нужното разрешение. Каравелов му телеграфирал: „Съобщавам ви, че Негово височество

[1] Г-н Йосиф Стоянов, драгоманин на агентството, който придружаваше Илия Цанова в свижданията му с посланиците, е разправял на автора на тази книга, че Цанов нищо не предприемал без знанието и одобрението на Нелидова, който всяка вечер го посрещал с думите: „Е, какво ви казаха днес посланиците?"

няма нищо против предполагаемото изменение." Когато обаче Силите одобриха постигнатото съглашение и се готвеха да му дадат тържествена санкция, княз Александър заяви, ненадейно за всички, че не може да приеме освен едно назначение без срок. Отметването на княза произведе между посланиците в Цариград твърде лошо впечатление; те помолиха своите правителства да изразят в София строгата воля на Европа да не се връща назад; и наистина, агентите се явиха в двореца с енергически предупреждения. Но князът изглеждаше безвъзвратно решен да противостои на европейския натиск; когато му забелязаха, че комбинацията, която той отхвърля, е била предварително одобрена, предложена даже от неговия пълномощник, князът отговаряше, че то станало без неговото знание. „П. Каравелов, на когото г. Цанов поискал разрешение, за да приеме тази нова формула, пише френският агент Флеш, зле дешифрирал депешата и побързал да отговори одобрително, без да се допита до Негово височество."[1] Това обяснение се видя странно на Силите, но това, което те считаха за политически роман, бе самата истина: Каравелов, твърде разсеян, неспособен поради нервозността си да съсредоточи вниманието си върху един документ, бе отговорил действително Цанову, без да си дава точна сметка за важността на своето съгласие. Когато узна сега истинското съдържание на съглашението, той побърза да телеграфира на Цанова.

Австрийският агент показал на княза циркуляра на Гирса, в който се казва, че вий сте съгласни на петгодишен срок, ако и да се изхвърля името на княза. Телеграфирайте, истина ли е? По нашето мнение, щом се изхвърля името на княза, трябва да се изхвърли и срокът, на което са съгласни и другите сили освен Русия, та на всеки пет години да не прави главоболия.

[1] Livre Jaune, 1886, № 516.

От своя страна князът се обърна направо до великия везир със следната депеша:

Моля немедленно Ваше височество да настои пред посланиците, щото периодът от пет години да падне и да се замени с „без срок“, защото иначе той отваря вратите за всякакви интриги, а както състоянието на българския народ, тъй също и отношенията приятелски, толкова нужни на сюзеренния двор, могат да се компрометират от добрата и лошата воля на един тъмен консул.

Кямил паша бе в голямо затруднение: англофил, протеже на Уайта, убеден сам, че всичко, което затвърдява мъчното положение на княз Александър, е полезно за турското влияние в България, той бе наклонен да отстъпи; но Александър III бе повикал наскоро при себе си в Зимния дворец турския посланик Шакир паша и бе му държал крайно остър език, който бе стреснал много султана. Страшните думи на руския цар подчиниха Портата. Великият везир каза на Цанова: „Помолете Негово височество да не дава повод за бавност, от която ще се ползват само неприятелите му, които не могат да се начудят на Портата, че се завзема за един княз, който с поведението си спрямо султана не заслужава никакво доверие.“ Князът обаче продължаваше да противостои на съветите на Портата, както и на увещанията на дипломатическите агенти: на заплашванията той отговаряше, заплашвайки от своя страна, че ще прогласи пълно сливане между княжеството и Източна Румелия, че ще издаде манифест до своя народ и пр. Приятелски разположените към България сили – всичките освен Русия – отговаряха, че те са съгласни да става назначението без срок, но трябва да се склони Русия, която настояваше на приетата вече веднъж от Силите формула. За едно смекчаване на руската опозиция нямаше никаква надежда; неприязненото разположение на царя към княз Александра ставаше все по-демонстративно: на рождения ден на княза (24 март) управляющият руското агентство Богданов нито присъства на молебена, нито издигна флаг над агентството. От всичко се виждаше, че Русия няма да отстъпи нито с йота от своята линия на поведение. Гирс изпрати до Силите една окръжна нота, с която в името на достойнството на Европа ги канеше да не държат никаква сметка за упорството на княза (de passer outre); а в Цариград Гирс заплашваше Кямил паша, че ако Портата приеме назначението без срок, Русия ще предложи пълното съединение на княжеството с областта.[1]

Тогава се яви предложението, известно под името la proposition Robilant. Ди Робилант, италиански министър на външните работи, бе стар борец от войните за обединението на Италия и бе изгубил, като Петкова, едната си ръка в бой за независимостта на своето отечество. Той следеше с голямо съчувствие, примесено с болка, усилията на българския народ за неговото самосъхранение и бе възторжен почитател на военния талант на княз Александра. Предложението на Робиланта бе, щото управлението на Източна Румелия да се повери чисто и просто на българския княз, т. е. без име и без срок.[2] Всички сили приеха това предложение, но Русия се противопостави на него рязко и то бе изоставено. Стана очевидно, че друг изход няма, освен да се одобри подписаното от Цанова съглашение.

Напоследък наистина руското влияние в Европа и особено в Цариград бе порасnало, докато наследникът на Солзбъри, лорд Розбери*, голям германофил, крайно внимателен към Русия, бе ослабил съвсем английското действие в Изток. От друга страна, на мястото на Уайта, който бе пратен в Букурещ, на цариградския пост се бе зърнал сър Е. Торнтон, стар човек, без енергия и без инициатива. Под натиска на Нелидова, срещу който нямаше сега кой да се изпречи, Портата свика посланиците на заседание в Топхането, където

[1] Turkey, т. II, 1880, № 375, 6 март.

[2] Documenti diplomatici (Италианската З е л е н а к н и г а), 1886, № 73.

От своя страна князът се обърна направо до великия везир със следната депеша:

Моля немедленно Ваше височество да настои пред посланиците, щото периодът от пет години да падне и да се замени с „без срок", защото иначе той отваря вратите за всякакви интриги, а както състоянието на българския народ, тъй също и отношенията приятелски, толкова нужни на сюзеренния двор, могат да се компрометират от добрата и лошата воля на един тъмен консул.

Кямил паша бе в голямо затруднение: англофил, протеже на Уайта, убеден сам, че всичко, което затвърдява мъчното положение на княз Александър, е полезно за турското влияние в България, той бе наклонен да отстъпи; но Александър III бе повикал наскоро при себе си в Зимния дворец турския посланик Шакир паша и бе му държал крайно остър език, който бе стреснал много султана. Страшните думи на руския цар подчиниха Портата. Великият везир каза на Цанова: „Помолете Негово височество да не дава повод за бавност, от която ще се ползват само неприятелите му, които не могат да се начудят на Портата, че се завзема за един княз, който с поведението си спрямо султана не заслужава никакво доверие." Князът обаче продължаваше да противостои на съветите на Портата, както и на увещанията на дипломатическите агенти: на заплашванията той отговаряше, заплашвайки от своя страна, че ще прогласи пълно сливане между княжеството и Източна Румелия, че ще издаде манифест до своя народ и пр. Приятелски разположените към България сили – всичките освен Русия – отговаряха, че те са съгласни да става назначението без срок, но трябва да се склони Русия, която настояваше на приетата вече веднъж от Силите формула. За едно смекчаване на руската опозиция нямаше никаква надежда; неприязненото разположение на царя към княз Александра ставаше все по-демонстративно: на рождения ден на княза (24 март) управляющият руското агентство Богданов нито присъства на молебена, нито издигна флаг над агентството. От всичко се виждаше, че Русия няма да отстъпи нито с йота от своята линия на поведение. Гирс изпрати до Силите една окръжна нота, с която в името на достойнството на Европа ги канеше да не държат никаква сметка за упорството на княза (de passer outre); а в Цариград Гирс заплашваше Кямил паша, че ако Портата приеме назначението без срок, Русия ще предложи пълното съединение на княжеството с областта.[1]

Тогава се яви предложението, известно под името la proposition Robilant. Ди Робилант, италиански министър на външните работи, бе стар борец от войните за обединението на Италия и бе изгубил, като Петкова, едната си ръка в бой за независимостта на своето отечество. Той следеше с голямо съчувствие, примесено с болка, усилията на българския народ за неговото самосъхранение и бе възторжен почитател на военния талант на княз Александра. Предложението на Робиланта бе, щото управлението на Източна Румелия да се повери чисто и просто на българския княз, т. е. без име и без срок.[2] Всички сили приеха това предложение, но Русия се противопостави на него рязко и то бе изоставено. Стана очевидно, че друг изход няма, освен да се одобри подписаното от Цанова съглашение.

Напоследък наистина руското влияние в Европа и особено в Цариград бе порасnало, докато наследникът на Солзбъри, лорд Розбери*, голям германофил, крайно внимателен към Русия, бе ослабил съвсем английското действие в Изток. От друга страна, на мястото на Уайта, който бе пратен в Букурещ, на цариградския пост се бе зърнал сър Е. Торнтон, стар човек, без енергия и без инициатива. Под натиска на Нелидова, срещу който нямаше сега кой да се изпречи, Портата свика посланиците на заседание в Топхането, гдето

[1] Turkey, т. II, 1880, № 375, 6 март.

[2] Documenti diplomatici (Италианската З е л е н а к н и г а), 1886, № 73.

на 24 март те дадоха официална санкция на сключеното съглашение. Френският посланик, който бе протестирал по-рано срещу неблагоразумната идея на Каравелова да постави веднага митнически кордон между Турция и Източна Румелия, подписа текста с това изрично условие, че френските стоки, внасяни в областта през Цариград, да не бъдат облагани; а английският направи следната резерва: „Правителството на Нейно британско величество си запазва правото да предложи след изтичането на петгодишния срок назначението на княз Александра при условията, които би били тогава подходящи за България и Източна Румелия."

На 29 март по инициативата на Портата дипломатическите агенти с една колективна нота съобщиха Цанову, че съглашението е одобрено от конференцията, и поискаха от българското правителство да се присъедини към единодушното решение на Европа. Княз Александър противостоя още няколко дена, но вече без надежда да отклони неминуемото: на 31 март той телеграфира на великия везир, че се прекланя пред волята на Силите.

В депешата си князът напомваше своите по-първи резерви, но това бе вече едно средство за самоутешение, а не един политически акт.*

КНИГА СЕДМА

Детронирането на княз Александра

I

БЪЛГАРИЯ В НАВЕЧЕРИЕТО НА 9 АВГУСТ

Мотивите на русофилската опозиция. – Князът и Каравелов по изборна агитация. – Комплотът на Набокова. – Оставката на д-р Радославов неприета. – Убийството на Сербезова и поп Ангела. – Речи на Величкова, Стамболова, Каравелова. – Раздори в либералната партия. – Откупване на Русе-варненската линия. – Буйството в Народното събрание. – Публиката изнасилва вратите на Народното събрание. – Стамболов вика войска. – Радославов в опозицията. – Каравелов и Стамболов при Богданова. – Борба на русофилите срещу княза. – Писмото на Величкова до Маджарова.

След победите на Сливница и Пирот месеците, които последваха примирието, бяха за България една непрекъсната редица от разочарования. Мирът биде сключен без никакво обезщетение, с една клауза, която оставяше отворена вратата на нови стълкновения със сърбите; актът на Топхането, наложен по волята на Силите, узаконяваше за всеки пет години една периодическа криза на румелийския въпрос. Никой не бе доволен от положението; князът считаше зачеркването на името му от текста на турско-българското съглашение като първа подготвителна мярка на Русия за низвержението му; националистите негодуваха против личната форма на Съединението, която правеше от държавния глава на България един турски валия; а русофилите бяха уязвени даже от тоя полууспех, който, без да осъществи народ-

ното обединение, бе осуетил пълната капитулация пред Петербург, на която те бяха разчитали.

Без съмнение военната слава – най-голямата гордост на народите – бе в първо време едно утешение за дипломатическите несполуки, но нейното обаяние не можеше да създаде за материалистичния български дух една трайна илюзия. Широката публика се намираше освен това под тежестта на едно лошо икономическо положение. Войната изтощи не само финансовите сили на държавата, но и всичките резерви на страната. Правителството не можеше да плати това, което в треската на мобилизацията бе взело от населението; едва на 24 март биде обнародван един правилник, който постановяваше, щото вземанията по реквизицията да се прихващат срещу данъците и недоборите, но тази операция на счетоводство не донасяше никакво непосредствено облекчение. Кризата се усложняваше още повече от факта, че предвид на войната Каравелов бе забранил износа на храните, пресушавайки по този начин един от главните източници на националния приход. В градовете положението не бе по-добро, отколкото в селата. Мораториумът, който правителството прогласи на 3 ноември, биде отменен на 20 март; почнаха тогава да се протестират полици, явиха се фалименти и в търговския живот настъпи една временна парализия.

Русофилите експлоатираха много майсторски това болезнено социално чувство, което поражда в малокултурните маси материалната мизерия. Старият лозунг „Без Русия не можем!" се повтаряше сега от хиляди уста, санкциониран от бедствията, през които България бе минала, и от тия, които безогледни агитатори ѝ предвещаваха. И както по-преди – но с по-голяма смелост вече, детронирането на княз Александра се проповядваше като единствено средство за удовлетворение на Русия – мярката, която можеше в дванайсетия час да спаси България. Че победата бе венчала княза с новото му отечество, че на Сливница и Пирот под куршумите на неприятеля България бе осиновила тоя немски

принц, русофилите не искаха и да знаят; те впрочем отричаха на княза всяка заслуга във войната, оспорваха даже неговата лична храброст. Връщането му на 7 ноември в София се представляваше от тях като бягство на един малодушен човек, който търсел преди всичко да спаси живота си.

От своя страна националистите виждаха в княз Александра героя на войната и символа на националната независимост. Някогашният автор на „Искендер бег" Захарий Стоянов пишеше сега:

> Когато князът беше руски губернатор, когато той с помощта на 250 руски офицери беше запретнал ръкави да прави от България чифлик или Задунайска губерния, когато той беше нещо като кукла, която се движеше от Петербург, когато пред него стояха на колене всичките му днешни неприятели, в това число и Балабанов, и кречеталото Кисимов – то наша скромност най-дръзко и най-горчиво осъди тоя руски губернатор и неговите кръстници.
>
> Но князът се сепна малко по малко; най-напред подписа паспортите на двамата руски генерали; сетне той удари на друга страна: опитаха се да го направят втори път руски губернатор, и прие; после, когато той махна пълномощията или му ги махнаха – сѐ едно, когато той стана конституционен господар, когато го видях пръв път на 9 септември при Карловските бани само с двама жандарми – то на това последното място, още на минутата аз изповядах пред много приятели, че му прощавам всичките стари грехове. После това неговото поведение към нашето народно дело, от една страна, враждата и гоненията, които е подигнала върху му официална Русия, куп други още обстоятелства, моето частно мнение и убеждение за княз Александра е такова: той трябва да бъде за всеки патриот българин не само прост княз на България, но и принцип още.[1]

---

[1] Независимост, 30 октомври 1886.

Статията свършваше със следните възторжени думи:

Прочее да живее княз Александър! Той е днес стражата в българската самостоятелност. „Аз съм републиканец, социалист, комунист, но по-напред турям Виктор Емануила" – бе казал славният Гарибалди за италианския цар. Нека кажем и ние, че сме радикали и сме против коронованите особи, но князът си пазим като очите си. Няма него – няма България!...

Докато траеше военното положение, политическите страсти се изчерпваха в една устна агитация, все така ограничена по самото свое естество; но на 29 март военното положение се вдигна и лютото печатно слово се разюзда в страната като някаква епидемия. В подновения пловдивски вестник *Съединение* бившите директори на Кръстевича пишеха, че положението в Румелия било по-лошо, отколкото в най-лошите времена на турското робство, и че насилията на Каравеловата администрация надминавали кърджалийските ужаси, а в. *Независимост*, издаван от Захарий Стоянова, Петкова и Ризова, прогласяваше русофилите вън от законите и зовеше народната мъст срещу „черните души". От всички тия полемики вееше един дъх на физическа ярост, сякаш някакъв запах на пожар и на разрушение.

В самата управляваща партия раздорите, вече дълбоки подир войната, сега още повече се ожесточаваха. Към личното недоволство на комитетските водители в Пловдив се прибави и бунтуването срещу несъвършената форма на Съединението. Румелийските националисти обвиняваха Каравелова, че без знанието на княза дал Цанову заповед да предложи редакцията, която сетне Силите наложиха на България. Редакторите на *Независимост*, които се назоваваха радикали и които се отличаваха действително с едно интензивно демократическо настроение, нападаха Каравелова

и за продължението на военното положение повече от месец подир сключването на мира, както и за общата му политика, много консервативна според тях. Идеалът на държавен мъж бе в техните очи д-р Радославов. Те величаеха в него смелия човек, който, без да се допита до Министерския съвет, бе въвел още на 23 декември съдебните закони на княжеството в Южна България и бе заявил по-късно, че ще игнорира Топханенския акт и личното съединение. Със своя патриотически инстинкт и с вкуса си към политическите рискове Радославов се явяваше на националистите като решителна резерва на независима България в случай на нови усложнения.

Ежбите в управляващата партия угнетяваха много княз Александра, който се боеше да не би те да повлияят зле върху изхода на законодателните избори в Южна България. На тези избори се придаваше голямо политическо значение: от тях Европа щеше да види дали румелийското население бе враждебно на княза, както твърдеше руската дипломация, или бе предано нему, както той заявяваше пред агентите в София. Известно бе, че руският консул в Пловдив Игелстром сам ръководеше опозиционната борба и според свидетелството на някои съвременници я поддържаше материално.[1] От страна на правителството, по настояването на княза, тръгна да агитира по Южна България д-р Радославов, най-популярният от министрите. През април сам князът предприе една дълга обиколка в областта, придружен от Каравелова.

Духовете в Южна България бяха, в навечерието на изборите, много възбудени. Националисти и русофили стояха едни срещу други, настръхнали от взаимна омраза. Русофилите злорадстваха от неуспехите на България и чакаха своя реванш от бъдещи сътресения на страната; националистите отговаряха на тия морални изстъпления с брутално на-

[1] *Тайните документи*, стр. 146.

силие. На връщане от Петербург, гдето бе имал аудиенция от императора, Бурмов биде нападнат от една шайка под предлог, че „продал България на русите"; достатъчно бе да се намери у него рубла, за да се прогласи той за руски шпионин. Наближаването на изборите, които бяха определени за 11 май, още повече изостри положението. Лъжесъединистическата партия издаде едно окръжно, в което клеймеше съглашението с Турция като едно антихристиянско дело и протестираше срещу едно авантюристическо съединение, извършено от хора като Чардафона. Кой реши участта на нашата област? – питаше окръжното. Голямо Конаре! Против това насилие румелийските русофили протестираха респективно. Те заявяваха в своя орган, че „съединение" няма, а има „присъединение", т. е. един акт на завоевание, извършен от княжеството върху една българска област, на която се налагаше по тоя начин една конституция, изработена без никакво нейно участие. В същото време по вдъхновение от руското консулство бившите директори на Кръстевича: Маджаров, Бобчев и др., даваха тайни инструкции до своите партизани да предизвикат в деня на изборите буйства и кръвопролития, които да компрометират пред европейския свят моралната страна на Съединението и да отворят път за намесата на Русия.

При това състояние на областта княз Александър се яви в Южна България не вече като държавен глава, стоящ над политическите борби, а като шеф на партия. Той водеше със себе си Каравелова като съюзник по-скоро, нежели като министър. Солидарността между двамата не бе била никога тъй тясна и тъй твърда. Князът се залавяше за Каравелова като за единствения човек, който можеше да му спаси престола. Той бе казал на Ив. Ст. Гешева: „Каравелов не е вече оня буйният и крайният Каравелов, когото вие познавате. Сега Каравелов е станал много умерен и много разумен политик. Аз бих желал да остане Каравелов поне 10 години на власт. От такова трайно правителство България ще се ползва много."[1] Същият език князът държеше навсякъде. „Има Каравелов, има България", казваше той на една депутация. На друго място той заявяваше пред множеството: „Който е против Каравелова, е против мене." Опозицията виждаше в тия резки думи едно предизвикателство и нейната злоба достигаше до крайните предели на ожесточението.

Между туй на 6 май в Бургас биде открит един заговор против княз Александра и неговия пръв министър. Заговорът бе скроен от някой си Набоков, руски фицер от румелийската милиция, останал тук уж по частни работи. Участниците му бяха двама черногорци, между които един поп и 5–6 местни граждани от русофилския лагер. Сведенията на окръжния управител гласяха, че идеята за заговора изхождала от руското консулство. Фактът, че Набоков ходеше всекидневно в консулството, че консулът се застъпи енергически за него, когато полицията, преди още да открие комплота, бе го предупредила, че ще го интернира, ако продължава да държи предизвикателно поведение, всичко потвърдява напълно мнението на бургаския управител. Гирс във всеки случай направи от освобождението на Набокова един въпрос на чест за руската дипломация.

Князът и Каравелов пристигнаха в Бургас тъкмо когато се водеха преговорите с руския консул. Консулът поддържаше, че според капитулациите в сила в Турция, от която Източна Румелия съставлявала част, Набоков като руски поданик можел да бъде съден само от консулските власти на своето отечество. Юридически тази теза можеше да се поддържа добре, тъй като международният акт на Топхането, като назначаваше българския княз генерал-губернатор на Източна Румелия, не изменяваше в нищо друго положението на областта. Във всеки случай да се захване дипломатически спор на тази тема бе опасно за българското правителство.

[1] Г-н Гешев печата тоя разговор в Съединение, 24 юли 1886.

Каравелов счете за по-целесъобразно да предаде Набокова на русите.

Предаването на Набокова в ръцете на руския консул стана без съгласието на Радославова като министър на правосъдието. Каравелов не бе счел за нужно даже да го пита за мнението му. Възнегодувал от това безцеремонно поведение на Каравелова, в. Независимост се опълчи срещу него, считайки го нарушител на конституционните принципи. Сам Радославов взе повод от това, за да подаде оставката си, като я мотивира и с отстъпчивата политика на Каравелова по Съединението. Каравелов отказа да докладва на княза за тая оставка и писа на Радославова, че за пръв път чува, какво той бил недоволен от поведението на кабинета по румелийския въпрос. Радославов отговори:

Иска ви се, г-не председателю, да твърдите, че уж за първи път чувате от мене за несъгласието ми по отстъпчивата политика по Съединението. Нито му е мястото тук, нито му е времето сега да ви доказвам до каква лека мярка сте прибягнали в тоя случай. Ще припомня само предложението ми от гр. Пловдив през октомври в Министерския съвет по сливанието управлението на Южна България с онова на княжеството, по конфликта ми с вас през декември м. г. по въвеждание съдебните закони в Южна България, както и настояването ми в Министерския съвет да не се дава на Турция Кърджалийската околия, настояванието ми в Министерския съвет в присъствието на Негово височество за повикване г-на Цанова от Цариград, за протестиране против мнението на конференцията. Ако продължавате да отричате всичко това, то ще се постарая да го докажа документално.

В заключение Радославов настояваше на оставката си.

Оттеглянето на Радославова щеше да бъде много силен удар за правителството. Князът го моли телеграфически да остане в министерството поне до откриването на сесията; от името на либералите в Източна Румелия Д. Тончев му телеграфира, че неговото излизане от кабинета ще даде голямо насърчение на русофилите, които готвят революция. Трябваше, щото Стамболов, който след изборите заминаваше на лечение в Европа, да се върне чак от Русе, за да убеди Радославова да си оттегли оставката.

Изборите се произведоха при голям натиск на администрацията и дадоха на Каравелова грамадно болшинство. Благодарение на извънредните военни мерки сблъсквания не станаха освен на две места: в Нова Загора, гдето поручик Сербезов биде убит при виковете „Долу князът! Да живее руският император!", и в Хаджи Елес. В Хаджи Елес падна пронизан от куршум един от дейците по Съединението, поп Ангел Чолаков. Неговото погребение стана с голяма тържественост. То даде повод за една антируска манифестация, която се изроди в най-ужасни обиди и проклятия против руския цар, когото тълпата лично държеше отговорен за това убийство.

Нито великите сили, нито Турция протестираха против свикването на депутатите от Източна Румелия с ония на княжеството в едно и също събрание, макар това да се нарушаваше очевидно духът на Топханенския акт. Недоволството се породи след тронната реч, с която се откри сесията (2 юни). В тази реч нямаше и дума за съглашението с Турция; князът заявяваше, напротив, че „многоожидаемото и искрено желаемото съединение на двете Българии вече стана, доказателството на което служи, че едно общо българско Народно събрание ще разглежда и решава делата и въпросите, отнасящи се до интересите на съвкупното отечество". Най-напред италианският дипломатически агент граф де Соназ обърна вниманието на княз Александра върху опасността, на която се излага, като пренебрегва задълженията на едно едва що подписано съглашение.[1] И други представители

[1] Turkey, I (1887), № 48.

на великите сили направиха в същата смисъл приятелски представления. Княз Александър се оправдаваше с положението в страната, твърде критическо вследствие на недоволството, възбудено от персоналния характер на Съединението; той казваше, че е бил принуден да даде едно удовлетворение на патриотизма на камарата, като ѝ заяви, че сливането на двете Българии е фактически свършено, защото иначе имало се опасност да не би народното представителство да се обяви против турско-българското съглашение и да отвори наново румелийската криза.

Най-лошо впечатление произведе тронната реч на княза в Русия. Петербургските вестници отбелязаха с негодувание, че за пръв път след освобождението на България името на Русия било пропуснато в един такъв тържествен акт. В отговора на Събранието тая празнина биде попълнена, но първият ефект остана неизгладен. Руският посланик в Цариград във вид на репресалии за тая дързост на българското правителство направи постъпки пред Портата по повод насилията, извършени в Южна България през време на изборите, и поиска нейната намеса в София. Цанов отхвърли руските обвинения с една вербална нота, в която казваше, че от 6 септември владеял образцов ред в областта въпреки бунтовническите попълзновения на някои безпокойни и неуравновесени умове, поддържани за нещастие от чужди на страната елементи. Алюзията за русите беше очевидна. Тя допълняше конфиденциалните съобщения на княз Александра до някои дипломатически агенти за намерението на Русия да предизвика в Южна България смущения, които да ѝ дадат предлог за една окупация.[1]

Забележително е, че най-малко значение отдаде на тронната реч Турция, която бе, поне от формална страна, най-много заинтересувана в съблюдението на сключената спогодба. Великият везир се задоволи да изпрати до княза една

[1] Turkey (1887), т. I, № 54.

иронически депеша, в която му казваше, че речта му била „много красноречива, но некоректна". Препятствия за княза откъм сюзеренния двор не можеше значи да има някакви; всичката опасност идеше от Русия или в по-непосредствена форма от опозиционните елементи, които получаваха инструкции от руските консулства. В камарата те не бяха многобройни и освен К. Величкова нямаше между тях нито един оратор. Между останалите Вълко Нейчев се отличаваше с това, че внасяше едно хумористично оживление в камарата, а другите депутати русофили можеха най-много да вдигат шум. Съединистите от Южна България се сляха в камарата с привържениците на Цанкова и под негово ръководство образуваха обединената русофилска опозиция.

Опозицията внесе в своята борба срещу Каравелова един тон на озлобление, какъвто дотогава не бе виждала българската камара. Правителството бе впрочем лесно уязвимо. Отстъпването на Тъмръш и Кърджали трябваше да се одобри според конституцията от едно Велико народно събрание, чието съгласие бе необходимо също, за да стане държавният глава на България управител на една чужда област. Да се свика Велико народно събрание за тия две цели значеше обаче да се даде громка гласност на два факта, които Каравелов искаше по-скоро да потули, и освен това трябваше да се подвергне страната на нови вълнения, а може би тоя път и на смутове. Положението на правителството бе твърде деликатно: опозицията го експлоатира безогледно, с една крайна и несправедлива страст. Най-пламенно от опозиционерите говори К. Величков, тогава в пълно обладание на своя силен ораторски талант. Неговата реч не бе ядовита, ни агресивна, но камарата я слушаше с предубеждение, търсейки в думите му някакво скрито предизвикателство, една неизповядана жажда да поругае народното дело – всичко това, защото Величков бе директор при Кръстевича и а priori враг на Съединението. Бурята почна още при първите му думи. Той почваше да доказва, че със своята неразумна политика правителството компрометирало националното ни бъдеще, тая

Санстефанска България, която била начертана от руситe:

Когато обаче разглеждаме актовете на правителството по това дело, при това положение, можем ли да гледаме смело на бъдещето? Уверявам ви, г-да, че моето дълбоко убеждение е, макар да го не одобрявате, но вие опропастихте своите надежди... (Шум, тропот, гласове: Лъжеш! Лъжеш! Долу!) Бъдете търпеливи, г-да! (Гласове: Думите назад!...) Ако искате да ги оттегля, оттеглям ги, че... (Гласове: Долу! Долу!) че веднага след това щях да прибавя... (Славков: Долу!) Недейте, г. Славков, говори долу! След това щях да кажа... (Един глас: Недейте скрива жертвите на България!...) Не ги скривам... Ако бяхте ме разбрали, г-да... (Гласове: Ааа! Долу!) Г-да, преди да съм осъден, дайте ми да се изкажа! (Гласове: Долу! Долу! Тропот.) Дайте ми думата, г-да, не говоря за жертвите на народа. (М-р Каравелов: Почитаемият оратор казва няколко думи неприятни, но във всеки случай да се изслуша, защото може и да му се отговори.) Не зная защо ме прекъсвате... (З. Стоянов: Не... Уважавай жертвите на народа...) Не, г. Стоянов, не говорѝ за това (З. Стоянов: Ти лъжеш, сукин син!) Моля ви...

Почти цялата реч на Величкова бе едно дълго пререкание между него и безброй гласове, които се дигаха от всички страни, пищяха в залата и фучеха около лицето му. Той каза по едно време, че в Румелия те не оставали да влязат турските гарнизони.

Един глас: Де са гарнизоните?

К. Величков: Тогава не ги оставихме да дойдат, но сега са в Тъмръш и Кърджали. (Гласове: Не плачете за Румелия!) Ако плачех за Румелия, нямаше да дойда тука. Чели ли сте вие турско-българското съглашение? (Гласове: Няма нужда. Ние го игнорираме!) Съединението е фактическо. (Гласове: Какво искаш повече?)

Най-тежкото обвинение спрямо Величкова бе качеството му на бивш директор. „Е, че какво да правя? – отговаряше той. – Ако да бях създал Румелия и бях станал директор – да!“ „Поддържаш я!“, възразяваше болшинството и тропаше по скамейките.

Тази драматическа борба – той сам срещу едно болшинство, което бе станало тълпа и което искаше да го линчува морално, – тази борба, в която впрочем той не бе съвсем сигурен, че е прав, изтощи Величкова. Гърлото му се задави на края и той каза последните думи с угаснал глас – едва доловен в лошия буен смях на болшинството. С несравнено по-малко красноречие, но с много по-предизвикателен тон говори от опозицията д-р Чернев. Като член в комисията по отговора на тронното слово той предложи един пасаж, в който се казваше, че формата на Съединението е незадоволителна и че отношенията с Русия са обтегнати. „Едно доказателство за обтегнатостта на отношенията ни и което е най-горчиво, г-да представители, е нещо, което вий не сте да не знаете, именно отчислението на Негово височество от кадрите на руската войска.“ Тия думи на д-р Чернева възбудиха силни протести от страна на болшинството. Каравелов скочи от мястото си и извика крайно възбуден: „Положително запрещавам в името на конституцията да говорите за Негово височество. По всяка конституция за името на държавния глава е запретено да се говори.“ (Гласове: Вярно! Вярно! Към Чернева: Долу!)

Енервирано от дългите дебати, болшинството се дразнеше толкоз по-лесно, че в дъното на своята съвест то само признаваше основателността на критиките, които се правеха върху положението. Самото то се мъчеше от персоналното Съединение, от предаването на Тъмръш и Кърджали, от лошите отношения с Русия, но считаше, че тия неща не можеха да се избягнат, че за тях правителството не носи никаква вина, че те съставляваха една фаталност, с която не е патриотично да се експлоатира, особено когато подст-

рекателствата идеха от едно чуждо консулство. Едно голямо облекчение бе поради това за болшинството, когато то чу речта на Стамболова. Тая реч бе триумфална. Едно по друго саркастичен и добродушен, фамилиарен и гърмотевичен, с високи полети на лиризъм и с думи на интимно вълнение, Стамболов осмя противниците, възпя младата българска слава и хвърли върху положението златните лъчи на един победоносен оптимизъм.

Съединение ли няма? – питаше той:

Трябваше човек да бе сляп, да бе глух, трябваше да бе спал цяла година наред, за да не види, че Съединението е станало. Българският народ, г-да, прогласи своето съединение и туй, което стана на 6 септември, продължава да съществува и до днес. Ако това не е така, то питам: какво търсите тук, представителите на Южна България? (Гласове: Вярно!) Пролятата кръв на Сливница, Драгоман и Пирот, подвизите на българските юнаци отсам и оттатък Балкана не са ли неща, които запечатиха това съединение? Когато синовете на Южна България имаха право да мрат за запазване границата на отечеството, на Северна България, когато никой не им побърка да изпълнят тая си свещена длъжност, тогава никой не може да им пречи сега да бъдат съединени. Не, г-да, когато чуждите хора, когато тези, които повидимому искат да ни разделят, интересите на които изискват да ни държат разделени, когато те ни оставят да сме съединени, нас иска да ни дели г. д-р Чернев. (Гласове: Срам! Срам!)

С какво политично възмущение отблъсваше той обвиненията на д-р Чернева, че княжеството било в конфликт с Русия!

Аз, г-да, това негово казване отхвърлям категорически. Това не е истина. Бъдете уверени, че никога Русия няма да намрази своето дете България и никой път тя няма да оставя да пропадне тоз народ, за който е проляла толкова кръв. (Ръкопляскания. Викове: Вярно! Вярно!) Защото, г-да, да се говори за лоши отношения там, гдето те не съществуват, значи да утвърждаваме в едно такова място като Събранието факта, който не е истинен. Отгде знае г. д-р Чернев, че някои постъпки на нашия покровител не са диктувани от висока политическа мъдрост, за да не обвинят после Русия, че тя имала пръст в румелийската революция или че е искала да смущава мира? Отгде знае той, че в своите попечения руският цар не е искал да ни остави самички, за да докаже на хората, че освободените с руска кръв българи са достойни за политически и самостоятелен живот и могат сами да пазят земята си и интересите си? (Ръкопляскания.) Или г. Чернев има някои си сведения от нашия покровител? Или му е дал нашият покровител право да говори той в камарата от негово име? Ако се приемат подобни приказки за верни, то значи да оскърбяваме тогоз, който иска да ни пази. Аз никога няма да допусна, че руският цар може да помисли някога зло за България.

В действителност с тази реч Стамболов не доказва нищо друго освен това, че бе голям оратор и голям патриот. Неговите аргументи бяха почти изключително лирически и се отправяха по-скоро към сърцето и към нервите на депутатите. Но болшинството имаше нужда именно от такава една патетическа самоизмама, която да му възвърне куража спрямо опозицията и да му даде, тъй да кажем, печалбата на едно нападателно положение. Когато Стамболов свърши речта си, болшинството стана право и с един неудържим вик дълго го акламира.

Каравелов взе най-последен думата и въпреки своя навик говори дълго. Обясненията, които той даде, бяха искрени, бяха верни и той ги изказа с голямо вълнение. Преди всичко той заяви, че няма никакви заслуги в пловдивския преврат: „Аз никога няма да се кича с паунови пера, нито ще кажа, че аз направих Съединението. И как е станало то – не

зная." Сетне той описа условията, при които подкачи преговорите с Турция.

Може би не знаете едно, че нам се угрожаваше от всички страни: ние бяхме принудени да стоим срещу Сърбия с едно примирие, което ни се наложи; в това време Сърбия успя да получи нови 150 топа от Банта; турските войски бяха натрупани към Едрене, а Тахир паша чакаше коя минута да нахълта в Тракия. Такова бе положението ни, какво да правим? Каза ни се много ясно, че трябва да се обърнем към Турция, за да се съгласим, както можем, защото не може да ни се помогне. И ние, разбира се, не можехме да чакаме да се свърши примирието, за да ни нападнат и откъм Турция, и откъм Сърбия. За да спасим кораба, ний хвърлихме Йона. Пък дошли сега да ни обвиняват, че сме предали Кърджали. А знаете ли на що прилича това обвинение? На туй: оня, що се давел в морето, като го извадили, почнал да се сърди и крещи: защо не спасихте и капата ми? (Смях. Силни ръкопляскания.)

Срещу обвинението, че е предал Кърджали, Каравелов прочете една телеграма от капитан Велчева:

„Поверената ми рота получи предписание да остави Кърджалийската околия на 7 септемврий и пристигна в Хасково на 8 същий септемврий 1885 г."

И тъй, виждате, каза той, че когато ние влязохме в Тракия, Кърджалийската околия беше очистена и на другия ден беше се обявила за независима. Мога да го кажа, че ми говориха – макар да бях de facto като частно лице там – какво да правим, като се обяви независима тази околия? Аз съветвах, че не трябва да се предизвиква нищо, не трябва да пукне ни една пушка, защото после е мъчно, може да се отвори някое кръвопролитие.

Прибягвайки до един аргумент на сантиментална политика, който, приложен изцяло, можеше да оправдае и отстъпването на Делиормана, Каравелов се провикна:

Па и каква либералност тука, че ние, българите, искаме да се присъединим към българското княжество, но още да заемеме турците от тая околия, които искат да се съединят (към Турция). Легално околията не е отстъпена; територията ѝ принадлежи на Румелия и сега непосредствено се управлява от Турция; но и като либерал аз не можех да вляза там с войска да трепя турците. Най-напред ще ви кажа, че не съм юнак да се боря и със сърби, и с турци.

После той обясняваше със съвършена яснест и с голямо щастие в изразите ръководещите начала на своята политика през време на румелийската криза.

Говори се тук за Св. Стефанска България. Хубав действително идеал за българския народ и денят даже на 19 февруари е национален празник. Но да се реализира той, знаете, г-да, много труд трябва, трябва да се бием, трябва сила. Инак кой не желае толкова хубаво нещо? Даже аз и друго нещо ще ви кажа: аз пък във всичкото това време при тия кризиси мъчих се да спазя Берлинския трактат. Това го казвам искрено. Аз тъй бях убеден, че щом Берлинският трактат се наруши формално, щеше именно да изгуби България...

И желаях аз да се запази Берлинският трактат, защото онова, на което разчитваме, може би щеше да се даде на другите. Аз твърде съжалявам, че не мога да говоря откровено... Да се впусне едно българско правителство да наруши Берлинския договор, то ще значи да принесе полза на нашите врагове, поне за бъдеще.

Това бе намек за намерението на Австрия да се спусне към Солун, ако българите предизвикат въстание в Македония.

Каравелов свърши своята реч с една смес от хумор и

сдържан лиризъм, реч, която е, без съмнение, най-вярното отражение на неговата истинска натура:

И при това намират се някои приятели да ни обвиняват в отстъпчивост. Казват, в небето лети орелът. – Гонете вие орела, г-да, а аз кокошката държа в ръце. (Силни ръкопляскания.) Съединението зехме, г-да! И мога да кажа, че благодарение на тия отстъпки днес тука заседаваме. Или ако не правехме таквиа отстъпки, ако заседавахме днес тука без таквиа отстъпки, може би щяхме да изложим народния идеал. Може би нямаше да се радваме много. Та, не бойте се: Кърджали била отстъпена, аз я не жаля. Аз едно зная: „Яйцето ний изядохме, а черупките останаха на другите." (Веселост, силни ръкопляскания.)

На свършване ще кажа, че може да сме направили грешки, но ние стояхме начело на българския народ, водихме войната, вървяхме с народа, намервахме се с него във всички опасности и сега, без да се срамим от никого, можем да чакаме със спокойствие съда на историята.

Последните горди думи, това призоваване на историческия съд, опасностите, споменът на които той повика в тая тържествена минута, всичко това даде на болшинството едно шумно въодушевление и Каравелов слезе от трибуната посред невидена дотогава овация.

Генералното сражение по румелийския въпрос биде блестяще спечелено от Каравелова, но то бе в тази сесия последният негов успех. Скоро подир това се появиха срещу него атаки, които идеха вече из средата на самата либерална партия. Болшинството бе разяждано от вътрешни раздори. Някои ученици на Каравелова, възпитани от него в крайните доктрини на парламентарното управление, се подигаха срещу неговия опортюнизъм и го замерваха с неговите камъни. Ризов, който знаеше за конституциите това, което бе чувал от Каравелова, обвиняваше го в нарушение на принципите и в диктатура. Д-р Вачев интерпелираше върху раздаването на ордени на гражданските лица, нещо, изрично забранено от конституцията: сам Каравелов бе получил една висока декорация от княза и не бе имал куража да я повърне. Петков и Захарий негодуваха, задето правителството бе взело строги мерки срещу бунта на учениците в Лом; те помнеха, че Каравелов, като учител в пловдивската гимназия, бе насърчавал у училищната младеж това, което сега наказваше в нея. Школата на Каравелова, с нейната крайност в принципите, въставаше сега срещу самия Каравелов, консервативен министър на една монархическа държава.

Либералната опозиция се бе групирала вече открито около д-р Радославова, който, останал в правителството, я ръководеше от министерското си кресло. Каравелов с мъка търпеше тази аномалия, чакайки да се закрие сесията, за да преустрои своя кабинет. Той не можа обаче да се въздържи докрай, както си беше обещал, и в едно частно събрание на болшинството руга Радославова по най-жесток начин, заканвайки се, че ще го уволни „като неспособен стражарин". На другия ден Радославов се научи за тази сцена и подаде оставката си, като я мотивира пак с отстъпчивата политика на правителството по националния въпрос. И тоя път обаче Каравелов отказа да докладва Радославовата оставка, защото се боеше, че тя ще разстрои болшинството в най-критическия момент: гласуването законопроекта за покупката на линията Русе–Варна.

След войната правителството реши да откупи тази линия, главно за да обезпечи на България поддръжката на английската дипломация. Но и по тоя въпрос учениците на Каравелова го биеха със собствените му аргументи. На 1884 г. той бе писал в **Търновска конституция**, че Русе-Варненската железница струва 18 милиона, а сега бе дал за нея 44 $^1/_2$ милиона лева. Учениците му го питаха, кога е говорил истината: като опозиционер или като министър? От това питане до твърдението, че Каравелов е получил подкуп, имаше само една стъпка; скоро се определи цифрата: два милиона, които Каравелов щял да дели със Стамболова. Ра-

дославовата група бе най-жестока в обвиненията си. Ризов си биеше гърдите и викаше: „Искат да ограбят България!" Захарий Стоянов, Петков бичуваха страшно Каравелова, пишеха против Стамболова язвителни фейлетони, водеха – забравили за миг Русия – яростен пристъп срещу кабинета.

Разискванията почнаха на 8 юли при необикновено възбуждение на духовете. „Озлоблението не бе вече политическо, разказва един съвременник[1]: то бе лично от човек към човек. Всички бяхме въоръжени и при най-малкото вълнение в залата побарвахме инстинктивно револверите си." Каравелов стоеше на министерската маса бледен, с трескави очи, които безпокойно се носеха по болшинството; сегиз-тогиз той въвираше нервозно пръстите си в дългата си разрошавяла коса. Опозицията почна своите критики с голяма смелост, чувствайки болшинството разнебитено. Когато Каравелов стана да дава някои обяснения, чуха се викове: „Долу!" За пръв път нему, всесилния някога водител на тази камара, човека, пред лаконическите думи на когото се прегъваше всяко противостоение, за пръв път на него викаха тъй, както преди един месец бяха викали на Величкова. Той посочи своя стиснат юмрук и извика: „Няма да позволя никому да ми вика долу. Особено на много души обръщам вниманието – помнете хубаво, че няма да позволя!" Тия заплашителни думи обаче бидоха посрещнати с обиден смях и с хули. Очевидно авторитетът на Каравелова бе паднал. От натъпканите галерии възбудени опозиционери го апострофираха. В залата владееше една тежка, задушна атмосфера, която притискаше главите, както преди буря. Никакво разискване не бе възможно. Най-невинните думи предизвикваха протести. Един депутат взе да прочете нещо от конституцията; от десет страни му извикаха: „Лъжеш!" Публиката почна да взема участие в дебатите почти наравно с депутатите; тогава Каравелов предложи да се изпразнят галериите.

[1] Ив. Халачев.

В успокоената малко зала Каравелов почна да чете дипломатическата преписка по откупването на линията, но едва бе резюмирал няколко документи, когато се вдигна голяма врява в коридорите; чуха се викове, блъскания и сетне удари върху вратите. Скоро и самите врати почнаха да пращят, паднаха откъртени и през тях нахълтаха от няколко места екзалтирани лица, които жестикулираха отчаяно и викаха: „Долу Каравелов!" В залата настъпи суматоха; Каравелов онемя, а Стамболов, биейки звънеца, викаше: „В името на закона заповядвам ви да излезете"... „Долууу! Долу Каравелов", отговаряше публиката, която се увеличаваше постоянно. Между нея се червенееше рунтавата глава на Йонкин-Владикин, който я предводителстваше. Публиката не се задоволяваше с викове: по-буйните от нея почнаха да чупят столовете и да ги хвърлят в залата върху депутатите. Доле суматохата се обръщаше в паника, някои бяха извадили оръжие, други бягаха към вратите. Шестима депутати, между които Ив. Халачев, се изкачиха в галерията и обърнаха револверите си към публиката: „Вън или мъртви ще ви извадим оттука!" В това време можа да пристигне една рота, повикана от Стамболова. Залата биде изпразнена и заседанието продължи.

Макар без буйства, пренията продължаваха пак да бъдат много страстни. Радославов, без да му е била приета оставката, напусна министерската маса и седна между опозицията начело на своята група. Между него и Каравелова се размениха остри думи при голямо вълнение на депутатите.

„Съдбата на министерството бе в ръцете на Стамболова, разказва д-р Радославов. Да бе се обявил той срещу него, камарата щеше да го последва и Каравелов щеше да падне посред акламациите на цялото почти болшинство. В решителния момент Стамболов се намеси обаче със своя авторитет и спаси Каравелова.[1] Стамболов считаше наисти-

[1] Същото твърдят дядо Цанков и г. д-р Вачев.

на, че в съдбоносните моменти, които преживяваше България, една министерска криза би била гибелна; той не виждаше при туй кой може да поеме наследството на Каравелова, считайки себе си още неподготвен за отговорна политическа роля.

Стамболов ръководеше пренията много енергично; вече в неговия тон прозираше нещо от тая сурова повелителност, която трябваше да покаже той в бъдеще. Въпреки протестите на опозицията той прекрати дебатите и успя да доведе законопроекта до трето четене. Окончателното гласуване стана посред неописуемо движение. Опозицията викаше, че има мениество, и мнозина от съвременниците са под впечатлението, че наистина законопроектът биде отхвърлен, но Стамболов, без да направи проверка, обяви го за приет и вдигна заседанието. Сесията биде закрита след това от Каравелова, след като се гласува един loi d'occasion на Стамболова върху наказанията за тия, които нападат или заплашват сериозно Народното събрание.

Каравелов излезе из тази сесия с една съмнителна фактическа победа и с едно голямо нравствено поражение. Дните на неговото министерство изглеждаха вече прочетени.

Около Радославова се сплоти сега явно цялата либерална опозиция: крайните патриоти, недоволни от отстъпчивостта на правителството по външната политика, младите хора с радикални идеи, авангардията, която бе усвоила буквално от Каравелова неговите конституционни теории и която ги виждаше сега потъпкани от самия него. Това течение на крайна демокрация и на войнствен национализъм, което възпяваха Захарий, Ризов и Петков и което се мислеше олицетворено в Радославова, бързо увличаше интелигенцията, изкушавайки това, което бе у нея авантюристично и идеалистично. Вероятно бе, че подир него щеше да тръгне и голяма част от масата. В критическите моменти на своята история народите тръгват инстинктивно подир шефовете с решителност и прямота. Каравеловата политика нямаше нито едното, нито другото. На русофилите Каравелов

се явяваше като един маниак, дигнал светотатствена ръка срещу Русия, крайните националисти го упрекваха, напротив, в отстъпчивост и измяна. В действителност той следваше – доколкото неговият нервозен темперамент му позволяваше това – едно поведение на опортюнизъм, стараейки се да не усложнява конфликта с Русия и да не дава на русофилите да се засилят в Източна Румелия – политика, уместна по принцип, права в своите премиси, но неприложима в една епоха на остра криза, изискваща крайни мерки. Между двете течения, които растяха по буйност и по размери – русофилското и националистическото, Каравелов постоянно губеше почва, спасен в камарата от Стамболова, но останал без престиж и без реално влияние, само с доверието на княз Александра.

Впрочем и това доверие, дали бе то съвсем оцеляло от изборите насам? Княз Александър не даваше вече никакъв външен признак за недоволство от Каравелова, но той бе в последните месеци много охладнял към него или по-скоро бе разочарован в неговата твърдост на държавен мъж. Женствената натура на княз Александра имаше нужда да се осланя върху един министър, твърд, оптимист и решителен; а Каравелов бе един колеблив човек с минути на импулсивност.

През пролетта бе станал наистина у Каравелова един голям прелом по отношение на Русия. Когато Набоков биде арестуван в Бургас, пловдивският руски консул Игелстром биде натоварен от своето правителство да иска освобождението му и държа един заплашителен език, който разтърси от дъно ума на Каравелова. Каравелов остана оттогава под съкрушителната тежест на това впечатление. При всяко усложнение на работите той виждаше русите слезли в Бургас или Варна и понеже нямаше никаква илюзия върху истинските мотиви на руската политика, изтръпваше от страх за бъдещето. Редакторите на Независимост, които псуваха всичко руско: императора, Каткова, камбаните, самоварите и Иверская Богоматер, му се виждаха със своите предизвикателства толкова опасни, колкото и хора-

та на Цанкова с техните молби за окупация. Помирението с Русия – по какъвто и да е начин – се явяваше на Каравелова като единствения шанс на България да спаси себе си. Докато заседаваше Събранието, той, придружен от Стамболова, отиде при управляющия руското агентство Богданов[1] да ходатайства за едно сдобряване с освободителката. Богданов предаде просбата му в Петербург и след една седмица получи отговор, че догдето на българския престол стои Батенбергският принц, Русия няма да направи нито една стъпка за сближение. Тоя отговор покоси и сетните упования на Каравелова и уби окончателно у него всяка воля за борба.

Между туй русофилската опозиция, ставайки сè по-дръзка, викаше явно за руска окупация. Нейният орган Светлина[2], списван от д-р Данева, М. Балабанова, Помянова и др., пишеше:

Русия е длъжна сама към себе си да вземе мерки, каквито тя намери за най-сгодни при днешните общи политически условия, за да запази своите интереси в Югоизточна Европа против каквито и да са домогвания и злонамервания... Русия не вярваме да си позволи да стои дълго време хладнокръвна към това, което представлява днес България.

Един русофил пишеше от София до Новое время[3]:

Неужели Русия, която е „приютила" друговерната Финляндия, няма да намери едно местенце за православната България?... Но Русия ще го освободи (българското отечество) и руският цар ще стане и цар български, титла, която той носи от векове.

[1] Turkey, 1887, т. I, № 86 и 89.
[2] Московские ведомости, май 31, 1886.
[3] Новое время, 22 март 1886.

А българският народ, питаха някои руси, тая войска, която тъй храбро се би на Сливница, ще допусне ли чужда окупация в своята земя? Русофилите отговаряха, че българският народ очаква руската окупация като едно второ избавление. „Ако в един прекрасен ден, казваха те, в Русчук и Варна би се показали донците и руската музика би разиграла нашия национален марш, народът пак би въздъхнал свободно, както в 1878 година, при освобождението от турците."[1] Изявления от тоя род ставаха сè по-чести от страна на русофилите, сè по-настоятелни; руското общество, на което идеята за окупация бе досущ антипатична, почна да мисли вече, че наистина трябва Русия да тури край на онова положение в България, което дописките от Пловдив и София рисуваха в най-ужасни черти. Русофилската опозиция представляваше наистина княжеството и особено Румелия като страна, в която най-варварските насилия се съчетават с най-циничната корупция.

Пълен разврат, крайна деморализация, пишеше Съединение[2], е въведена в цялата управителна машина, откак злощастната област (Румелия) е минала в ръцете на Батенберга и Каравелова. Никаква гаранция за имота, честта, живота не може да има при това деморализирано правителство, което губернаторът княз насила натрапи на румелийското население. Накъдето да се обърнете – безобразие, произвол, злоупотребление на власт и до верие... Личната свобода е днес немислима, търговията е невъзможна и тайната на кореспонденцията е всеки ден изнасилвана. Предадеш груп с пари и никакви следи не остават от него.

Съединение, издаван от бившите румелийски директори, се списваше главно от Величкова, страстен по-

[1] Светлина, 1886, брой 188.
[2] Съединение, 10 юли 1886.

лемист, озлобен безкрайно срещу Каравелова и княза. На Каравелова той можеше най-сетне да прости, защото го считаше за една мимолетна личност, но към княз Александра той бе безпощаден: в него той виждаше извора на всяко зло за България.

Да, се провикваше той, изворът на злото е в двореца на българската столица. Той е в оная свещена и неприкосновена особа, която сме имали нещастието да изберем за български княз. В малката глава на тази немска натура се кроят адски планове за страната, която го е приела гол, която го е въздигнала и облагодетелствала... Нека не мисли някой, че княз Батенберг е обиден от българския народ или е недоволен от заплатата, която получава, та се стреми да унищожи този народ от лицето на земята и България от картата на Балканския полуостров. Не, омразата към българския народ се крие в дълбочината на неславянската му натура; и сто милиона да получаваше, той пак същото щеше да направи.

Величков отбелязваше, че Каравелов правил опити за помирение с Русия и се обръщаше към него:

Ако ли ти, славний български министре, пак постоянстваш и искаш да знаеш какви и колко условия трябва да се изпълнят, за да се помирим с Русия, то позволи ни откровено да ти кажем: за да се помирим с Русия, изискват се тридесет и три условия: първото е да се освободим от княза.

Да, г. Каравелов, князът е ябълката на раздора, князът е изворът на нещастията на България...

Такова е нашето дълбоко убеждение и затова ний на всеуслишание заявяваме, че додето Батенберг князува, България няма да прокопса.[1]

[1] Съединение, 26 юни 1886.

Няма нищо по-жестоко и по-несправедливо от тази ярост на русофилите срещу княз Александра. Най-демократичните жестове се извращаваха, най-невинните му думи се представляваха като кръвна обида спрямо българския народ. Ст. Михайловски го обвиняваше в *Светлина*, че другарувал с офицерите, защото имал противоестествени нрави; в своята поетическа сбирка Ив. Вазов стоварваше върху него греха, че той и Милан отворили една братоубийствена война, необходима, за да затвърди техните корони,

слабо скрепени на глави тесни.

Най-обикновената маниера на русофилската опозиция срещу княза бе да му се приписват думи, които той никога не бе казвал: че той наричал българите „канали", че казвал: „Аз презирам българския народ, защото се състои от диваци", и пр. Всичката тая агитация, против която Каравелов не вземаше никакви мерки, сочеше вече явно към един план за детронирането на княза. Към средата на юли Величков пишеше на Михаил Маджарова в Пловдив:

Въпросът за княза не се е полагал никога тъй рязко и тъй смело... Аз бях писал на Юрукова, че спасението на България не може да се постигне с парламентарни средства... Тук се мисли и действа за решителни мерки... Щеше да замине за Пловдив важно лице, което щях да препоръчам вам, на Вазова и на Попова... Да вземете присърце делото... Трябва смело да се готви почвата чрез печата.[1]

Почвата се готвеше не само в печата, но и в армията; семето, посяно в нея, цъфна бърже и на 9 август даде своя отровен плод.

[1] Писмото биде уловено от г. Г. Бенев от Пловдив. То се намира сега у него.

II

9 АВГУСТ

Руска партия в офицерството. – Агитация за заговор против княза. – Аларма за мнимите приготовления на Сърбия. – Заговорът. – Преговори с руското агентство. – Мнението на Цанкова. – Тайните преговори на Илия Цанов с русите. – Колебанията на Каравелова. – Кап. Вазов при Струмския полк в Перник. – Отказ на кап. Тенева. – Заплашвания на Груева към Каравелова. – Водителите на заговора искат да бягат. – Депутация при Струмския полк. – Съзаклетниците на вечеря в двореца. – Предупреждения към княза. – Струмският полк тръгва. – Поход към София. – Дворецът заобиколен отвсякъде. – Каравелов под арест. – Князът подписва абдикацията си.

Известно брожение у някои военни срещу княза се забелязваше още от Пирот. Фактът бе тъй очебиющ, че го забелязаха даже чужденците. През декември софийският кореспондент на Московские ведомости[1] пишеше: „Среди офицерството се появи недоволство по повод несправедливото раздаване на наградите. Любимците на княза са наградени, макар и незаслужено, с високи ордени, те са повишени и по чин не по заслугите им.“ Като доказателство за пристрастието на княза се привеждаше най-много фактът, че Бендерев

[1] Московские ведомости, 23 декември 1885.

не биде повишен в майор, нито получи високия орден, който добиха другите военачалници. Тоя пример произвеждаше толкоз по-силно впечатление, че Бендерев се бе върнал от войната с голяма репутация. Една легенда, усърдно разпространявана и на която сам той не беше чужд, го представляваше за истинския победител на Сливница.

Търновска конституция[1], с която той имаше връзки покрай Никифорова и Каравеловото семейство, бележеше сама, че „офицерите и солдатите на някои полкове, които са участвали с него в огъня, останали жестоко оскърбени, като се научили, че храбрият капитан Бендерев, спасителят на Сливница, не фигурира между отличившите се през войната“. С Бендерева се групираха – поставяйки се под закрилата на неговото популярно име – и други недоволници, които не бяха се отличили през войната, а показаха, напротив, или бездарност, или малодушие: майор Стоянов, чиято колона биде разформирана на Пирот; капитан Зларски, който изгуби батареята си в едно отстъпление; Кисов, който в бягството си се озова чак в Самоков; Гуджев, който без решителната инициатива на Панова щеше да изгуби на 7-и сражението, и др. Офицерите, негодуващи срещу княза, бяха повечето русофили или станаха такива от омраза към него. Срещу привързаното на княза офицерство, срещу офицерите националисти като: Николаева, Рачо Петрова, Паница, Хр. Попова и др., те застанаха като едно антидинастическо течение, стоящо в зависимост от руската политика. Цитираният по-горе кореспондент на Московские ведомости пишеше наистина: „Среди армията се говори открито за разделението ѝ на две партии: руска и княжеска.“[2]

Офицерите русофили получаваха вдъхновенията си от руския военен аташе в София, полк. Сахаров*, бивш началник

[1] Търновска конституция, 15 март 1886.
[2] Московские ведомости, 28 декември 1885.

на Военното училище. Може би от него да бе излязла първата идея за детронирането на княза, а може би тя им бе внушена от лъжесъединистите, които водеха борбата с известния девиз „Злото е в двореца“. Данни за едно категорично твърдение липсват. Положително е само това, че за успеха на заговора действаха едновременно Сахаров чрез Бендерева и групата на Величкова и Маджарова чрез капитан Радко Димитриева, главния организатор на клетвопрестъплението.

До Съединението Радко Димитриев бе галеното дете на пловдивския конак, любимецът на руското консулство, надеждата на румелийската милиция. Революцията на 6 септември, станала без неговото участие, уязви същевременно неговата суета и неговата кариеристическа амбиция. Оттогава датираше първата му омраза към княз Александра и може би първата му мисъл за отмъщение. Във войната той не се отличи и това бе една втора рана за неговото самолюбие. Сега той заемаше длъжността началник на отделение във Военното министерство: ученият стратег, единственият теоретик на голямата война в България, бъдещият Драгомиров – той мислеше всичко това за себе си – се гризеше от яд и завист на една второстепенна служба. Към това лично озлобление трябва да се прибави и неговото крайно русофилство, което не виждаше за България друго бъдеще освен като руски протекторат. В това отношение той бе наясно със себе си. Единствен между офицерите, които влязоха в заговора, той виждаше къде тласка България. Той искаше не само да свали един ненавистен режим, който бе го онеправдал, но и да го замести с едно руско протекторство. „Ние искахме, пишеше той подир преврата в Московские ведомости[1], да се обърнем немедлено към Русия с молба да командирова у нас военен министър, бригадни и полкови командири и още няколко висши офицери, за да заемат най-

[1] Московские ведомости, 29 септември 1886.

високите постове.“ Неговата мечта бе в действителност да види княжеството в положението на Финляндия, член на една голяма славянска федерация, поставена под високата власт на руския цар. „Ний съзнавахме, пишеше той, че имаше много външни политически препятствия за постигането на този идеал, и ний се стремяхме към това, щото ако не формално, то поне фактически, да се постигне това обединение.“ Тази широка концепция подхождаше съвсем на неговата грандомания. Младата България, със своята ограничена военна сила, със своя незначителен къс от територия, се виждаше на Радко Димитриева тясна за неговия гений, една изгубена точка в европейския хоризонт. Той ламтеше за грамадни роли, въображаваше себе си начело на могъщи корпуси, във върховното стълкновение на славянската раса с немската. Русия му се представляваше като естествения театър за неговите бъдещи подвизи; славянският империализъм – като негова стихия. Каква цена можеше да има пред тия грандиозни перспективи племенната самостоятелност на България? Въпросът на бъдещето бе дуелът на славянството с германизма, борбата за мирово надмощие между двете раси. Тия военно-политически фантазии на един димящ ум, вървейки дружно у него с партизанското ожесточение срещу княза и с нараненото тщеславие на мнимия гениален човек, неоценен по достойнство, подбудиха Радко Димитриева да организира заговора на 9 август.

Един от първите офицери, на които той се откри, бе капитан Вазов. Краен румелийски русофил по родство и по политическо минало, тоже бивш адютант на Кръстевича, Вазов одобри идеята с ентусиазъм. Тук-таме Радко Димитриев почна сетне да загатва за своите намерения и на други офицери; те също посрещнаха думите му със симпатии; но до м. май нямаше още никакъв заговор. В началото на май той заговори на Бендерева за недоволството, което растяло против княз Александра, и за вероятността на някакви смутове във войската и от страна на населението в Румелия. Бендерев казва, че не обърнал особено внимание на тия думи.

Военният министър кап. Никифоров, комуто Бендерев съобщи тия сведения, не им придал също голямо значение. Между туй, проблематичен пълководец, но партизанин със силен темперамент, Радко Димитриев продължаваше между своите другари в София една смела и усърдна агитация. В срещите си с Бендерева той почна вече открито да говори за свалянето на княза, твърдейки, че идеята намирала голямо съчувствие между офицерството и че във всичките войскови части тя имала вече своите привърженици. Той преувеличаваше. Наистина, в интимните разговори на някои офицери върху положението на България насилственото детрониране на княза бе на дневен ред; но те бяха още малцина – не повече от десет души. Между тях нямаше нито един офицер с високо положение в армията, с авторитет, с име. Бендерев, помощник на военния министър, още не бе обещал своето участие, макар да бе силно изкушаван от жаждата да отмъсти на княза, когото той считаше вече за личен враг; началникът на Военното училище, майор Груев, не бе даже сондиран направо. Колкото за Никифорова, той знаеше за тази агитация само това, което бе слушал от Бендерева.

Между туй политическата атмосфера в България се сгъстяваше. Нападките срещу княза ставаха бесни. Правителствените вестници слабо го защитаваха. Идеята, че князът трябва да се жертва, пускаше сѐ по-дълбоки корени в духа на боязливите хора. В прелюдията на голямата историческа драма, която начеваше в България, имаше и едно водевилно intermezzo: Ив. Ев. Гешев се отнасяше до сарафската мъдрост на Евлогий Георгиев с въпроса: трябва ли да изпъдим княза?[1] Но това е единствената весела нота в летописите на това време. Всичко друго е мрачно и безпокойно.

[1] Това писмо биде представено в Соф. окр. съд по делото, възбудено от г. Гешева срещу адвоката г. Хр. Филипов по повод „народните милиони“.

Тревогата се усили още повече, когато от участвуващи в заговора лица, на служба във Военното министерство, се пусна – може би умишлено – мълвата, че Сърбия крои едно второ нападение. Кап. Вазов, пратен да извърши една рекогносцировка по сръбската граница, докладва, че сърбите правели големи военни приготовления. От своя страна и българското Военно министерство почна да взема съответствуващите отбранителни мерки. Началникът на инженерното отделение Велчев биде изпратен да укрепява някои стратегически пунктове: Божици, Калотинци, Трън. По-късно към него биде прикомандирован и Вазов, за да направи укрепление по долината на р. Лукавица. Освен пионерите повикано бе да копае и местното население. Това още повече усили в страната впечатлението за една предстояща война.

Към втората половина на юли в София се пръсна новината, че вече Сърбия мобилизирала. Разтревожен, Каравелов отиде при английския дипломатически агент, за да узнае какви са неговите сведения. Ласелс не знаеше нищо; същия час той телеграфира в Лондон, Цариград и Белград, питайки какво има вярно в тая мълва.[1] От Белград английският представител отговори, че са станали някакви движения в сръбската войска, но мобилизация нямало. В един разговор с английския посланик във Виена граф Калноки заяви също, че алармата, повдигната относително предполагаемите военни приготовления на Сърбия, била съвсем безосновна; всичко се състояло в разместване на няколко полкове, предизвикано от намерението на претендента Петър Карагеоргевич да повдигне въстание против династията на Обреновичите.

Съобщени от Ласелса в София, тия уверения не успокоиха българското правителство. То предполагаше, че Милан крие своята игра, готвейки се тоя път да предприеме едно бързо, едно гръмотевично действие, което да завари България съвсем неподготвена. Странно нещо: княз Александър, който до самия ден на обявяването на войната, през октомври, бе се надявал, че личното му приятелство с Милана ще предотврати едно стълкновение между двата народа, тоя път бе дълбоко убеден, че България ще бъде нападната. Един германски офицер, който бе минал през Сърбия, отивайки за Цариград, му съобщи, че забелязал по пътя към Ниш концентрация на войски. Заедно с тоя офицер, бивш негов другар от полка, князът посети някои пунктове по границата, даде разпоредби да се усилят работите по укрепяването на стратегическите места. Тая инспекция на княза, движението, което почна да се извършва във войската, пренасянето на артилерия от крепостите към границата, всичката тая трескавост, що бе обладала Военното министерство, усилваше още повече в страната мълвата за една предстояща война.

Странен белег за деморализацията на военния дух в тяхната среда, офицерите русофили не вярваха, че тоя път ние ще бъдем победителите. Военният министър Никифоров казваше на Груева:[1]

1-во. Сърбите, научени от опита на миналата война с нас, ще извадят този път до 150 000 щика, а не 50–60 хиляди, както беше в първата война (във войната си с Турция през 1876 г. сърбите извадиха до 220 000 въоръжени хора). 2-ро. Сърбите могат да се мобилизират в течение на една неделя, след което време ще нахлуят в България, а ний вследствие нямане никакво запасно облекло в полковете, съвършеното отсъствие на парични средства в държавното съкровище и необходимостта да се попълни с голямо число недостигът от коне в нашата артилерия, едва ли ще сварим да се моби-

[1] Turkey, I (1887), телеграма № 93.

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 19. В тази брошура се съдържат in extenso показанията на Груева, Бендерева и Генева.

лизираме в течение на един или даже 1 $^1/_2$ месец; при това запасните солдати ще трябва да се турят в редовете на войската със свои ризи, обуща и пр. облекло, защото в течение даже на 3 месеца не може да се приготви униформено облекло на 40–50 хиляди души. 3-то. Най-голямо и по никакъв начин неотстранимо зло е, че ний имаме само 16 милиона патрони (в началото на последната война имахме около 50 милиона патрони); с такова число патрони, разхвърляни по цяла България – от Видин до Силистра (в София има около 6 милиона), ний при една 50-хилядна армия ще можем да прекараме само една 3–4-дневна война, а ако би се поръчали патрони, то не ще пристигнат по-рано от 3 и повече месеца. 4-то. Недостатъкът на удобни пътища и отдалечеността на по-голямата част на войските от вероятния театър на войната ще да бъдат причината сърбите да се срещнат с масата на нашата армия само на Ихтиман и Орхание. 5-о. Имаме само 45 хиляди изправни за бой пушки.

Никифоров прибавяше, че хазната, бидейки празна, правителството ще бъде принудено да прибегне до реквизиция, твърде непопулярна мярка, която можела да се приложи в първата война благодарение на ентусиазма на населението, но която щяла да предизвика сега голямо съпротивление. Върху едно повторно събуждане на народния възторг Никифоров не разчиташе: той се боеше, напротив, да не би мобилизацията да стане трудно, особено в Южна България, гдето масата, подстрекавана от опозицията, щеше вероятно да попречи на резервистите да тръгнат за бойното поле. Според него не било изключено даже едновременно с обявяването на войната да се появят и опити за въстание в лъжесъединистическите центрове на бившата Източна Румелия.

Безнадеждните думи на Никифорова действаха крайно деморализирующе върху близките до него офицери. У тях се закрепваше още повече убеждението, че няма друго избавление за страната освен свалянето на княза, „тъй като, пише Бендерев, тогава Русия щеше да ни вземе под своето покровителство и нямаше да допусне тая война".[1] Руският военен аташе в София, полковник Сахаров, уверяваше наистина Бендерева, че ако княз Александър бъде низвергнат, Русия няма да позволи едно нападение върху княжеството, а ще гарантира, напротив, незакрепналото още съединение на двете Българии. Обещанието бе съблазнително, но нито Бендерев, нито Груев не се решаваха още да се ангажират окончателно в заговора. Между туй Радко Димитриев им съобщаваше, че идеята за низвержението правела големи успехи в офицерската среда: Струмският полк чакал само заповед да тръгне и целият Софийски гарнизон бил в заговора с изключение на I пеши полк, командван от Попова. Груев още се колебаеше, Бендерев, по-силен темперамент, личен враг на княза, даде своята дума.

Бендерев твърди, че въпреки силните мотиви, които налагали свалянето на княз Александра, той не щял да се реши да вземе участие в него, ако не знаел, че и самото правителство е убедено в необходимостта на тази революционна мярка. Сам Никифоров му съобщил, че Министерският съвет, разисквайки върху мълвата за едно съзаклятие във войската, против което никой не се решаваше да иска мерки, от страх да не се произведе някой голям скандал, считал, че няма друго разрешение за политическата криза в България освен едно сваляне на княза;[2] но министрите мислели, че низвержението не трябва да става чрез войската. Бендерев, напротив, убеждаваше военния министър, че най-практично, най-безопасно би било, щото превратът да се извърши от войската, понеже единствено на нея разчитал князът. „В ответ на моите доводи, пише Бендерев в своите показания, той ми отговаряше твърде нерешително и в него се забелязваше голямо колебание: понякога правеше угрози, понякога съветваше да се чака; а един път заяви, че Министерският съвет

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 58.
[2] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 57.

сам ще предложи на Негово височество да се откаже от българския престол. Въобще забелязваше се, че той е против свалянето с войска, но се прекланяше пред факта, че въпросът с войската е достатъчно узрял, за да може да се побърка."[1]

Министерството се намираше наистина в едно мъчително недоумение. То виждаше, че положението на България става всеки ден по-критическо, и не знаеше какво да предприеме, за да го подобри. Предчувствието на една възможна катастрофа и съзнанието на една пълна безпомощност го подавляваха. Негласният ултиматум, който поставяше Русия при всеки опит за помирение, прекъснал бе от тая страна всяка надежда. От великите сили – никаква поддръжка: либералното министерство в Англия, което бе наследило Солзбъри, съблюдаваше в Изток една твърде въздържана политика, загрижено най-вече да избягва всичко, което можеше да раздразни Русия; колкото за Германия и Австрия, тяхната дипломация правеше очевидни усилия, за да поддържа с Петербург най-сърдечни отношения. Общественото мнение в Европа се държеше към България твърде песимистически. Без съмнение победите на младата българска войска, личната храброст на княз Александра, ненадейното чудо, което бе извършил тоя тъмен народ, като бе се импровизирал за няколко години в една силна военна нация – всичко това бе възбудило към България едно симпатично любопитство. Известно едно меланхолическо състрадание предизвикваше положението на младия и героичен владетел, когото съдбата бе изпречила срещу плановете и гнева на една могъща империя. Но върху изхода на тази неравна борба не можеше да има никакво съмнение: за всички бе ясно, че княз Александър трябваше фатално да падне под ударите на руското отмъщение. Европейските вестници пишеха, че Русия няма по никой начин да остави на престола на един освободен от нея народ

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 58.

един принц, който бе станал ако не инструмент на нейните врагове, поне повод за едно нейно поражение. Отникъде българското правителство не виждаше да блесне някоя надежда за помощ: кабинети и обществено мнение, платонически приятели и безстрастни наблюдатели на европейската политика му предсказаха – за пръв път единодушни – неминуемия триумф на Русия и безплодността на едно съпротивление срещу нея. Принудено да води една политика без упование, една борба без илюзии, Каравеловото министерство изпадна в пълно униние. Един вид маразъм го облада, една агония на волята както у ония, които страдат от някоя неизцерима хроническа болест. У Каравелов това безволие – да си послужим с една руска дума – се съпровождаше с ефимерни пориви на енергия, с жестове на човек, които ей сега ще предприеме нещо страшно, но всичко това се изпаряваше пред първата дума за практическо действие и нерешителността, която бе в основата на неговия характер, вземаше връх над него, още по-очебиюща сега след неговата кратка самоизмама на смелост.

Вътрешното положение на страната, от друга страна, постоянно се влошаваше. В Южна България русофилската опозиция поддържаше крайно възбуждение на духовете. Очевидно бе, че при първия удобен случай недоволството можеше да избухне там в сериозни смутове. Враговете на Съединението, спотаени след 6 септември, защото не смееха да се обявят срещу едно патриотическо дело, уплашени по-сетне от военното положение, дигаха сега глава, обвинявайки Каравелова и партизаните му, че водят България към гибел. Конфликтът с Русия бе им дал една изповедаема национална платформа и с девизата „Помирение с нашата Освободителка" те бравираха и княз, и правителство, и обществено мнение. Предстоящото свикване на турско-българската комисия, която трябваше според съглашението с Портата да внесе изменения в Органическия устав, даваше нова храна за русофилската агитация: тя тържествуваше още веднаж пред това ново потвърждение на несъвършения характер на Съе-

динението, сочейки в напомнюването на Органическия устав символическия признак за възкресяването на усопшата уж Източна Румелия. Пропадането на дръзкото революционно дело, извършено без съгласието на Русия и поддържано срещу нея, намираше в тая турско-българска комисия една илюстрация, която правеше несполуката на пловдивския преврат осезателна за целия народ.

Националистите в Южна България посрещнаха новината за свикването на тая комисия също така с буйно недоволство. Въвеждането на българските закони, присъствието на южнобългарските депутати в общото Народно събрание, материалното сливане на двете държави бе хвърлило за известно време съвсем на заден план дипломатическото разрешение, което правителството бе придобило за факта на съединението. Назначението на турско-българската комисия идеше сега да напомни, че актът на Топхането не е една мъртвородена комбинация, една залъгалка за Турция и Европа, една бумага за архивите, а едно положително задължение, на което Турция държеше и което България се готвеше да изпълни. Едно буйно възмущение облада патриотическите елементи против правителството, което не бе съумяло да защити резултатите на една щастлива революция, което бе изгубило плодовете на една победоносна война и което имаше сега слабостта да инсценира в столицата на съединена България една комисия, натоварена да разруши съединението.

През това време растеше постоянно и тревогата около мнимите войнствени намерения на Милана. Военното министерство продължаваше да получава тенденциозни известия. На управляющия английското агентство в София князът даваше тия въображаеми данни за сръбските военни приготовления, като го молеше да ги съобщи на своето правителство. От Лондон и от Виена продължаваха да идат уверения, че Сърбия няма никакви намерения да воюва, но те не разколебаваха острото самовнушение, в което бе изпаднал князът. Към края на юли почна между английския посланик във Виена и граф Калноки една размяна на мисли върху нуждата от възобновяването на дипломатическите отношения между Сърбия и България. Княз Александър посрещна идеята твърде симпатично, но той предлагаше, щото инициативата да изхожда не от него, нито от Сърбия, а от някоя велика сила, която да служи за посредница. Австрия бе готова да се натовари с тази мисия. Но княз Александър нямаше търпение да чака; той прибърза да съобщи във Виена, че ако в определено време Сърбия не даде едно успокоително обяснение за своите приготовления и не обещае възобновлението на дипломатическите отношения с княжеството, той ще изпрати войската на границата. „При тия обстоятелства, заяви тогава Калноки на английския посланик, аз не мога да се меся по-нататък в тоя въпрос."[1] Един малък инцидент дойде при това да усили още повече взаимното неразположение на двата съседни народа. Някои сръбски емигранти, живеещи във Видин, минали на сръбска територия, извършили там едно убийство и сетне пак се върнали в България. Гарашанин чрез гръцкия агент Рангабе поиска екстрадицията на предполагаемите убийци: Каравелов отказа. Сетне по настояването на Англия той даде едно неопределено обещание, което не задоволи сръбското правителство. Същата история за емигранти, която бе предшествала войната, идеше да се повтори сега, прибавяйки една нова вероятност към презумпциите, които предвещаваха едно сръбско нападение.

Изоставен отвсякъде, княз Александър реши да поиска съдействието на Турция. Той се обърна направо до султана, молейки го да направи към сръбската граница една демонстрация, която да сплаши Милана. Абдул Хамид бе добре настроен тогава към България, в която виждаше една авангардия на отоманската империя срещу Русия, но той се пазеше също да не въоръжи срещу себе си русите, от които, като всеки турчин, той имаше инстинктивен страх. При все то-

[1] Turkey, I (1887), № 122.

ва Портата направи известни представления в Белград. Гарашанин отговори обаче с една груба нота, която отне на турската дипломация всяка охота да продължава разговора. Между туй в Цариград се появиха съмнения върху добрите намерения на княз Александър. Руският посланик Нелидов внушаваше на Портата, че алармата, която княз Александър подигал около войнствените намерения на Сърбия, била един лъжлив предлог, за да прикрие истинската цел на своите приготовления, които били насочени срещу целостта на Турция. Нелидов твърдеше, че за да излезе из големите вътрешни трудности, които заплашвали сериозно положението му, князът мислел да навлезе в Македония. Абдул Хамид бе крайно мнителен; руската интрига има поради това известен успех. Представителите на Турция в европейските столици обърнаха внимание на кабинетите върху подозрителните действия на княза; в София последваха приятелски постъпки от страна на някои членове на дипломатическото тяло. Княз Александър, разбира се, протестира за своята невинност. Той натовари турския комисар Гадбан ефенди да обясни в Цариград, че България е въодушевена от най-приятелски чувства спрямо своя сюзерен. Гадбан успя донейде да разсее подозренията, които бе възбудил Нелидов; той гарантира с главата си, че българите нямат никакво намерение да повдигат македонския въпрос. Портата очакваше обаче, преди да се ангажира по-основно в защита на княз Александра, да види какво ще бъде поведението на българското правителство в комисията по видоизменението на Органическия устав.

Отлагана в продължение на четири месеца по разни предлози на княза, комисията се събра в София в началото на август. Българското правителство назначи за свои делегати Н. Михайловски и пловдивския окръжен управител П. Димитрова. То им даде инструкции да бъдат щедри по финансовите претенции на Портата, като се старaят да добият едно благоприятно политическо разрешение на въпроса.[1] Работите на комисията нямаха отначало добър изглед. Още в първото заседание се появи основното различие в начина, по който двете страни схващаха своята задача. Турските делегати предлагаха да се почне разглеждането на устава член по член, като се внасят в него незначителни изменения; намерението на България бе, естествено, да погребе окончателно тоя умрял вече румелийски строй, като добие за това едно формално съгласие от страна на Портата. Благодарение на доброто разположение, което владееше лично между делегатите на двете държави, разискванията ставаха в много приятелски тон. Тая интимност изглаждаше противоречието на двете становища. Българското правителство даде идеята, щото комисията да раздели своята програма на три части: 1-во, суверенни права на султана, 2-ро, финансови въпроси, и, 3-то, административна уредба – надявайки се, че ще бъде по-лесно да се склони по тоя начин Портата към голяма отстъпчивост по 3-ия пункт. Турските делегати поискаха допълнителни инструкции. В Цариград между туй Нелидов туряше в ход всичките свои влияния, за да осуети една спогодба между България и Турция;[2] а успоредно с това русофилската опозиция в Румелия, подстрекавана от пловдивския консул, агитираше между масата, че турският режим в прикрита форма щял да бъде възвърнат в областта от комисията, заседающа в София.

Към вълнението, предизвикано от тая русофилска агитация, се прибавяше и едно буйно брожение в средата на румелийските националисти. На 31 юли, неделя, в Пловдив се свика един голям митинг[3] против турско-българската комисия. Цялата област се готвеше да последва примера на Пловдив. Отвред румелийските либерали издигаха срещу Караве-

[1] Тия инструкции са обнародвани в цитираните вече спомени на Илия Цанов.

[2] Turkey, I, 1887, № 110.

[3] Председател на митинга бе Ив. Стоянович, секретар – Н. Генадиев.

името на Министерския съвет. Богданов от своя страна заявяваше, че действа с разрешението на своето началство. За да убеди Цанова в готовността на Русия да вземе под своя защита извършеното дело и да гарантира България срещу всякакви рискове, той му показа цялата преписка с Гирса*. Цанов предаде тия тържествени обещания на Никифорова, на Бендерева и на някои други офицери от техния лагер. Преки сношения с авторите на преврата Богданов не изглежда да е имал. Естествено звено между агентството и офицерите бе Сахаров. С посредническа мисия между офицерите от заговора и руското агентство се бе наел еднаж и д-р Моллов.

Това бе, разказва г. д-р Моллов, двадесетина дена преди преврата. Аз бях повикан да прегледам един болен в къщата на капитан Златарски и там заварих десетина души офицери, които шумно разискваха върху политиката. Като влязох в тяхната стая, те продължиха пред мене разговора и аз видях, че се касае за свалянето на княза. Някои от тях предлагаха следния план: да се пресрещне той на пътя между Княжево и София един ден, когато се връща от разходка, и да се убие. Други намираха това средство за много опасно. Найсетне всички се съгласиха, че най-добре би било да се поиска мнението на руския агент. С тая мисия те натовариха мене. Вечерта, към 10 часа, аз отидох в агентството. Богданов излезе от една врата и ми каза, че не може да ме приеме в кабинета си, понеже там се намира Илия Цанов, с когото имал важен разговор, но ми предложи да слезем на улицата и там да приказваме. Вървяхме тъй десетина минути по тротоара. Аз му съобщих, че някои офицери мислят, какво найцелесъобразният изход на кризата, в която се намира България, би било убийството на княза. Той се обяви енергически против този план. „Покушението може да не сполучи, заяви той, и тогава последствията биха били много лоши. Ако не сполучи, нравствената отговорност ще бъде тежка. Истината не може да не се открие един ден и върху Русия ще остане срамът, че е подбуждала убийството на един владетел. Освен това не забравяйте, че князът е родственик на руското императорско семейство. Не, по никой начин тоя план не трябва да се изпълни", заключи той енергически. После той добави, че ако офицерите заробят княза и го предадат на руска територия, той гарантира, че оттам няма вече да се върне в България. „Може ли да се считат вашите думи като официална гаранция от страна на руското правителство?" – попитах аз. „Да, каза той, съобщете на офицерите, че могат да се осланят на Русия като на гранитна планина." Аз им предадох всичко това.

Запитан също от съзаклетниците, Др. Цанков даваше съвсем противоположни съвети. Неговото мнение бе, че в случай на революция най-доброто и най-радикалното средство е смъртта.

С авторите на преврата аз нямах никакви сношения, разказва дядо Цанков. Но аз знаях за техните намерения от Светослав Миларова. Еднаж Миларов ме попита: „Кое би било по-разумно: да се изпъди князът или да се убие? „Да се убие, казах аз. Когато се прави революция против държавен глава, трябва да му се отнеме всяко средство, за да се върне на престола и да отмъщава, а досега по-сигурно средство от смъртта няма. Да се убие, това е моето мнение." Миларов ми каза сетне, че съобщил моите думи. Оттогава вече не подновихме разговора върху тоя въпрос.

Съзаклетниците намериха съвета на Богданова по-политичен и решиха да го последват: убийството на княза трябваше да стане само в краен случай, ако той окаже съпротивление или се яви опасност да не би привържениците му да го освободят от плен, докато той е още в България. Подробностите на изпълнението на заговора не бяха още определени, но в първите числа на август почнаха да се вземат подготвителни мерки. Две дружини от I пеши полк, командирът на който бе лично привързан към княз Александра, бидо-

ха изпратени да укрепяват позициите на Сливница под предлог, че се очаква нападение от страна на Сърбия. Кавалерийският полк биде проводен да прави маневри около Самоков. В София оставаше I артилерийски полк, офицерите на който бяха вече посветени в заговора. Столицата бе значи в ръцете на съзаклетниците. На 29 юли Струмският полк, който според твърденията на Радко Димитриева чакаше с нетърпение да го повикат за решителния момент, получи заповед да тръгне от Кюстендил за Перник, отдето на всеки час можеше да бъде повикан в София, Струмският полк заедно с юнкерите от Военното училище, тогава на лагер в Княжево, трябваше да извършат през една нощ низвержението.

Тия разместванията на войските не възбудиха никакво подозрение. Поради болестта на Никифорова, който трябваше скоро да замине на лечение в странство, Бендерев управляваше фактически Военното министерство и вземаше всички тия мерки, без да дава някому обяснения. Началникът на генералния щаб Петров правеше сватбеното си пътешествие в странство. Преданите на княза офицери – Николаев и Паница – бяха в командировка във Виена. Нямаше значи кой да следи в София маневрите на съзаклетниците. Поради слуховете за предстояща война със Сърбия всичките тия движения се виждаха впрочем като нещо естествено.

При все това съзаклетниците се бояха да не бъдат открити от княза. „Тайната стана известна на целия гарнизон и леко можеше да се разпространи", пише Груев в своите показания; за това необходимо бе да се действа бърже. Съзаклетниците искаха да извършат преврата в съгласие с правителството, но Каравелов, както всякога, се колебаеше. „Той е крайно нерешителен и страхлив", казваше Цанов на Бендерева.[1] Двоумението на Каравелова бе в свръзка между друго и с международната обстановка. На 28 юли бе станало в Гащайн свиждането на австрийския император с германския. Разговорът между двамата монарси не можеше да не се докосне и до Източния въпрос и специално до българската криза. Каравелов очакваше да се върне Калноки от това свиждане, за да узнае положително дали Сърбия има намерение да воюва.[1] На офицерите, които чрез Никифоров настояваха пред него да им даде един категоричен отговор, той казваше: „Чакайте да видим какви известия ще получа от срещата в Гащайн." Отначало той бе поискал петдневен срок. Според тая сметка превратът биде определен да стане на 1 август, сетне датата биде отложена за 3 август. Бендерев трябваше тоя ден да отиде при Струмския полк, за да се убеди лично дали той е наистина готов да вземе участие в делото.

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 22.

> Преди впрочем да замина за Перник, пише Бендерев, аз реших да преговоря лично с г. Каравелова и ако получа приказание и полкът действително се окаже готов, да предложа от името на правителството Струмскому полку да се дигне през нощта. Резултатите от разговора с г. Каравелова не бяха в полза на делото; и г. Каравелов се изказа в този ден, че това трябва да е интрига от страна на русите и че се бои да не би да произлязат безпорядки, от които да се възползват русите. Тук присъстваха и министър Цанов, и майор Никифоров. И тримата искаха да се чака още 2–3 дена, за да се видели резултатите от свижданията в Кисинген и Гащайн. Аз ги послушах и при пристигането ми във 2-ри полк (Струмския) се постарах да им доложа, че е рано и че трябва да се почака още няколко дена.[2]

Срещу 31 юли Струмският полк направи на часа 2 $^1/_2$ подир полунощ молебен и тръгна за Перник, дето според получената заповед трябваше да пристигне до вечерта. В един

[1] Знаме, 3 май 1897.
[2] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 59.

ден полкът измина цели 56 километра. Въпреки уверенията на Радко Димитриева болшинството от офицерите не знаяха тук нищо за организирания комплот, в който им бе определена най-важната роля. Те се питаха в недоумение какво означава тоя бърз поход през нощта. „Неприятни предчувствия ни обладаваха, пише капитан Генев.[1] Никой нищо не знаеше, а полковият командир само ни каза, че отиваме в Перник, за да го укрепваме, и нищо повече." Те помислиха, че ще има война със Сърбия.

В Перник дружините се разположиха на бивак, а офицерите отидоха на квартири в селото. На 1 август полковият командир майор Стоянов и капитан Вазов, който бе дошъл от София и когото полкът завари тук, се разхождаха по височините около селото сами и изглеждаха погълнати в една дълга тайнствена беседа. А войниците се запитваха: защо бе тоя усилен марш в тъмнината, тая внезапна заповед за път, щом като тук полкът стоеше сега в бездействие? Недоумението на офицерите растеше между туй. На 2 август Стоянов и Вазов пак излязоха още сутринта на хълмовете, уж да избират позиция. Цял ден те скитаха уединени. У офицерите почна да се поражда вече известно раздразнение против тая мистериозност: какво важно нещо се криеше от тях? Най-сетне вечерта дружинните командири получиха приказание да отидат у полковия командир по служебни работи. Когато те се събраха на чардака, майор Стоянов им каза, че капитан Вазов има да им съобщи нещо от името на военния министър. Крайно заинтригувани, офицерите влязоха мълчаливо в стаята. Подир малко се яви и Вазов. „С голямо нетърпение и със запиране на дихането, пише Генев, чакахме той да захване." След малко Вазов стана и се обърна към присъствующите: „Господа! Преди всичко аз вярвам във

[1] Кои са виновниците на 9 август? Показанията на капитан Генев са извънредно ценни и изглеждат правдиви.

вашия патриотизъм, във вашата чест и в това, че вие никому няма да кажете туй, което ще ви говоря. Аз няма да искам от вас клетва и вашето честно офицерско слово ще ми бъде достатъчна гаранция." Офицерите наклониха глава в знак на съгласие, без да продумат. Вазов продължи: „Господа, аз ще ви говоря не от себе си само, а от името на военния министър, от името на всичката армия, от името на правителството, на отечеството, на всичките партии в България, на всичко българско, интелигентно, честно, благородно, патриотическо." Това встъпление произведе силно впечатление. Вазов говореше с голям жар, гласът му звучеше трагично и лицето му бе намръщено. Драматическата обстановка на събранието, тайнствеността, нощта – всичко даваше на думите му характер на някое страшно откровение. Вазов рисуваше сега в мрачен вид вътрешното положение на България: мизерията, настъпила подир войната, позора на Букурещкия мир, илюзорността на Съединението, войската недоволна, народът готов за революция, Русия решена да хвърли княжеството в някоя катастрофа, ако то не се подчини на нейната воля. „Русия, казваше той, се е приготвила на всевъзможни жертви, за да свали княза, а другите държави няма да воюват заради него; а ето сега дипломатите в Гащайн се съгласили за възможността на една окупация от страна на Русия и веднъж Русия смъкне ли княза със своя сила – няма вече България, а ще има Задунайска губерния: ще се изгуби и самият народ! Но най-близката опасност за отечеството ни иде от Сърбия." Офицерите бяха слушали за сръбските приготовления; Вазов ги описа сега подробно: в Ниш, Пирот, Зайчар и Лесковец били натрупани грамадни складове от боеви и продоволствени запаси; пътищата към българската граница били поправени; по всички важни пунктове се издигали набързо укрепления, на които селяните работели ден и нощ. „Начович из Букурещ телеграфирва, добавяше Вазов, да чакаме обявяването на войната на 12 до 15 август." Сетне той предсказваше ожесточената борба на

сърбите, които щели да се бият „за възстановлението на своята чест и с ожесточение", хвалеше главнокомандующия им Хорватович, „енергичен, храбър и разумен генерал", който подигнал в сръбската армия духа, дисциплината и изкуството за бой. „Ами нашето положение какво е?" – питаше той.

Печално! Плачевно! Войниците ни голи и боси; във време на войната са изгубени десетки хиляди пушки и сега нямаме ни оръжие, ни снаряжение, ни изискваното количество за нашия запас; обозната и санитарната част са в жалко състояние; артилерийски снаряди и патрони нямаме в достатъчно количество; продоволствени запаси никакви. Ще трябва пак да пуснат в ход реквизицията, но народът е съблечен вече, кандисал е на жертви и той сега няма да вади залъка из устата си и да го дава за безполезни войни. В казначействата няма пари; Каравелов не можал да намери пари да мобилизира поне една бригада, което военният министър искал да направи. Ние сме положително в невъзможност да направим мобилизация на армията. Ще бъдем принудени да срещаме неприятеля не с роти, а с тези взводове, които имаме сега, и то само с българските, защото тракийските полкове прямо ще се откажат да дойдат в княжеството. В Тракия особено населението е възмутено и громко заявява, че то няма да дава синовете си да ходят да умират за кефа на някой си немец. Ето какво е положението ни. Да допуща човек мисълта, че ще победим и сега сърбите, това е абсурд. Те ще влязат в София церемониалним маршом и ние ще се избием един други.

Офицерите слушаха онемели. Техните фигури бяха строги, мрачни. Един неизказан ужас витаеше в малката стая и стягаше главите им. Вазов продължи разгорещен.

Вие виждате, провикваше се той, че гибелта на отечеството ни е неминуема. Единственият изход, единственото и последно средство да се спаси страната е свалянето на княза и сдобряването ни с Русия; това трябва да стане един ден, един час по-скоро, защото в най-скоро време или Сърбия ще ни обяви война, или Русия ще ни окупира – и тогава няма спасение.

Вазов обясни след това, че свалянето на княза вече било решено, че всички партии дали съгласието си писмено, че всички полкове, с изключение на три, били готови да вземат участие в преврата; съобщи обещанията на Богданова и Сахарова, че Русия няма да допусне нападение върху България, нито някакво преглеждане на Румелийския устав; обеща, че князът няма да бъде убит, че всичко ще се извърши без кръвопролитие. „Не зная, завърши Вазов, дали можах да ви убедя в правотата на нашето дело, но утре ще дойде военният министър (впрочем той е болен и може би да не дойде) или помощникът му капитан Бендерев, който по-добре от мене ще ви увери във всичко, което ви говорих."[1] Никаква манифестация не последва тия думи. Офицерите продължаваха да мълчат, подавени от едно тежко и болезнено впечатление. Само капитан Генев сърна ръце и каза на Вазова: „Нежели дотам достигнахме? Неужели няма други средства да се спаси страната?" Княз Александър бе популярен във войската. „Смело мога да твърдя, заявяваше по-сетне Бендерев пред следствената комисия, че личните симпатии на офицерството бяха в полза на Негово Височество." Предложението за детронацията му будеше една искрена болка. Всички си задаваха мислено Геневия въпрос: „Няма ли друго някое средство?" „Няма, отговаряше Вазов, всичко е изпитано, всичко е обмислено, друг изход не съществува." Офицерите не дадоха тая вечер никакъв отговор. „Ние не казахме ни не, ни да, пише Генев, и мълчешката се разотидохме. Решихме да ча-

[1] Излагаме Вазовата реч по показанията на Генева, който, както ни съобщи сам г. Вазов – я предал вярно.

каме какво ще ни кажат гостите на другия ден."[1]

Бендерев и Радко Димитриев пристигнаха в Перник на 3-ти вечерта. Те не влязоха в селото, а останаха на полето и пратиха човек да вика Вазова.

Намерих ги в една ливада, разказва капитан Вазов. „Каква е тази тайнственост", попитах аз. „Работата е лоша, отговориха те. Всичко е донесено на княза. Ще бъдем изловени." Те бяха наистина много уплашени и разискваха въпроса, дали не ще бъде по-добре да избягаме към Сърбия. Показах им колко малодушна би била от наша страна такава една постъпка. „Ако съобщя на офицерите какво предлагате, забележих аз, те ще ви обесят на някоя върба. За връщане назад сега не може да става ни дума. Трябваше по-рано да се мисли." Трябва да призная, че ний бяхме почнали тая работа като на шега и чак до последните дни мислехме в себе си, че от нея нищо сериозно няма да излезе. Ето защо при най-малката пречка идехме в изкушение да се откажем от намеренията си. Но сега вече според мене за колебание не може да има място. Бендерев и Радкото се ободриха малко след моите думи и ний повикахме офицерите от Струмския полк, на които аз бях говорил вечерта.

Бендерев говори малко на офицерите. Той повтори в общи черти това, което бе им казал Вазов, като описа начина, по който ще се извърши свалянето на княза. И нему капитан Генев зададе въпроса: „Няма ли друго средство? Не може ли това да стане без войската?" Бендерев отговори, че само чрез войската делото може да се извърши успешно и без кръвопролитие. После той им заръча да посветят в заговора ротните командири; на младшите офицери и на долните чинове полковият командир трябваше да каже истината само когато наближат София. Офицерите изслушаха заповедите

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 78.

на Бендерева без възражение; високото му положение в армията, неговият авторитет действаха толкоз повече, че това дело изглеждаше да е патриотическо, щом като то се одобряваше от всичките партии, от цялата войска, както умишлено бе ги излъгал Вазов. Само капитан Генев продължаваше да се съмнява в патриотичността на заговора.

На връщане в Перник Генев срещна дружинния командир Марчина, заведующия хазайствената част капитан Тодорова и поручик Големинова. Той им каза, че отива при полковия командир и при Вазова, за да им заяви, че не иска да стане оръдие на никого и че няма да помести дружината си ни крачка за едно дело, което счита позорно. Те бяха напълно съгласни с него и изказаха желание да го придружат. Майор Стоянов и Вазов спяха. Генев ги събуди, за да им направи своите заявления. Вазов му отговори, че ще се види с него на другия ден. На 4-ти после пладне Вазов събра отново дружинните командири и капитан Тодорова и им съобщи една телеграма от Бендерева, която гласеше: „Днес непременно пратете кроки на позицията." Това бе една условна фраза, която значеше, че полкът трябва да тръгне за София. Генев отново изказа своето решение да не помръдва дружината си. Вазов му предложи тогава да отиде с него в София, гдето ще се убеди в правотата на делото и в поддръжката, която то намира в правителството. Другите офицери заявиха, че ще чакат завръщането на Генева, за да вземат едно окончателно решение.

През нощта на 3 август офицерите, участвуващи в заговора, не спаха, енервирани от едно чакане, което безплодно се продължи до призори. Струмският полк не дойде. На връщането им от Перник Радко Димитриев и Бендерев бяха посрещнати с укори. Те не изповядаха неуспеха на своята мисия, но очевидно бе, че делото не вървеше тъй бърже, както съзаклетниците бяха очаквали. Последва тогава известно разочарование в техните редове. Особено обезсърчен бе слабодушният Груев. У него не бе имало никога ентусиазъм към преврата, а едно изкуствено убеждение, което се изтощава-

ще в мимолетни пориви. Сега той се разкайваше, че е обещал своето участие. „Аз заявих, пише той в своите показания, както на своите офицери, така и на артилерийските офицери, и на офицерите от Военното министерство: капитан Вазова, Димитриева и Бендерева, че се отказвам занапред да приема участие в акта, който не стана на 6 август; същото свое решение аз обадих на майор Никифорова и майор Банкова, които заварих в квартирата на майор Никифорова." Груев мотивираше своя отказ с гризенето на съвестта, което изпитвал при мисълта да намеси в преврата юнкерите, върху които едно престъпване на клетвата щеше да упражни според неговите думи „силно деморализирующе влияние". Никифоров одобри напълно тия съображения. Той добави, че и Каравелов бил на същото мнение. Той мислел също, че ще бъде голям грях да се увличат юнкерите в една революция. В действителност Каравелов бе въобще и против участието на войската в политическите преврати. Той хранеше към военната диктатура едно инстинктивно отвращение. Но критическото положение, в което той се намираше, чувството за безпомощността, което бе го налегнало, унинието, апатията, фатализмът, всички тия източни черти, които вземаха вече връх над културния човек у него, му отнемаха всяка трайна сила за реагиране. Той имаше сегиз-тогиз импулси на действие, но те гаснеха скоро, изпарявайки се в нервозни избухвания, в припадъци на гняв, в празни жестове на доктринерна буйност. Човекът в него не абдикираше, но министърът, шефът на правителството тънеше в едно колебание, всеки ден по-дълбоко. Разнородните настроения на Каравелова се отражаваха всецяло върху майор Никифорова, който се явяваше пред офицерите ту съгласен с тях по принцип (това значеше, че Каравелов бе имал него ден припадък на отчаяние), ту враждебен на всякакъв военен преврат (знак, че в Каравелова бе изгряла някаква смътна надежда). Колкото за Илия Цанова, неговото убеждение бе отдавна съставено: пред руското агентство, както и пред съзаклетниците той се бе изказал категорически в полза на детронацията. Но той държеше сметка за Каравеловото разположение, не смеейки да предприеме нищо мимо него.

Когато капитан Генев тръгна от Перник, за да изучава положението в София, политическият барометър на Каравелова показваше една по-скоро оптимистическа тенденция. Австрийският дипломатически агент, който заминаваше в отпуск за Виена, бе му обещал посредничеството на граф Калноки за възстановлението на добрите отношения между България и Сърбия. Едновременно с това преговорите, които Каравелов бе почнал за сключването на един заем, вървяха успешно. При тия условия превратът преставаше вече да му се явява като единствен изход.

Капитан Генев, придружен от Вазов, пристигна в Княжево на 4 август, на 4 часа вечерта. Тук той намери Радко Димитриев и Бендерева, които го посрещнаха с жестоки упреци, обвинявайки го, че той ще стане причина да бъдат изловени и застреляни най-добрите офицери. Генев им отговори, какво съвестта не му позволявала да вземе участие в едно дело, чиято правота му се виждала съмнителна.

Тогава, пише Генев, Бендерев ме заведе в хотела „Сан Стефано", гдето се намираше Цанов. От разговора ни с Цанова аз разбрах, че правителството вглаве Каравелова знае за това, което се готви, че той не вярва, че тази година ще има война със Сърбия, че страната има средства да води още една война, че засега няма опасност и за окупация от Русия. Той моли Бендерева да се потърпи с преврата, догдето се узнаят резултатите от гащайнското свиждане и въобще военните да не правят нищо без съгласието на правителството, защото може да излезе резня. Бендерев му каза, че делото е тъй популяризирано между войската, щото не търпи повече отлагателство и може да се свърши с катастрофа, че те и без тяхното съгласие ще го свършат. Цанов каза, че ще предаде всичко на Каравелова и ако последният не се съгласи да стане превратът, той ще му подаде оставката си и утре до пладне ще ни съобщи за всичко.

Цанов нито донесе някакъв отговор от Каравелова, нито си подаде оставката. Генев остана под впечатлението, че делото не е популярно, че то се ограничава в една тясна офицерска среда и че е организирано по побуждение от руското агентство.[1] Бендерев обаче искаше настойчиво от него едно категорично обещание. След като изтощи всичките аргументи, той го заплаши, че ще го застреля лично. После, виждайки непоколебимостта на Генева, заяви му, че и той се отказва от преврата. Бендерев в своите показания прави същото признание. „Аз реших да се махна от София, пише той, и даже помишлявах да изляза съвсем в оставка или просто да се отчисля от занимаемата ми длъжност. За това имах разговор с военния министър и той ме съветва да изляза в командировка към сръбската граница, на което аз се бях съгласил.“[2] Забележително е това отчаяние, обладало почти едновременно двамата водители на преврата, Груева и Бендерева. Стреснати внезапно при първото сериозно препятствие, те бяха вече готови да капитулират, преди да са се борили; да напуснат твърде леко един заговор, когото бяха представлявали пред другарите си като едно патриотическо дело и като една повелителна необходимост. Думите на Вазова: „До последния момент почти ний сами не вярвахме, че работата е сериозна“ – намират в тия колебания, в тая бързина на отметване една странна илюстрация. Ние не виждаме във всеки случай в никоя стадия на съзаклятието огъня на едно пламнало чувство, възторга на едно силно убеждение – нищо освен алтернативата на страх и на самовнушение.

Любопитно е, че княз Александър най-много способстваше за усилването на тая обезсърчителна мълва в офицерското тяло. На 4 август командирите на шефските части се явиха у него на почетен рапорт. През всичкото време той

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 87.
[2] Ibit., стр. 61.

им говори за предстоящата война със Сърбия, за лъжливите успокоителни уверения, които му давал Калноки, за безнадеждното положение на българската войска, останала без муниции и продоволствени запаси. На другия ден, на 5-и, князът направи смотър на конвоя и на разположените в София два ескадрона от I конен полк; пред строя той каза на войниците, че разчита на тяхната храброст в новата война със Сърбия, а пред офицерите държа пак един странен език на отчаяние и уплаха. От сръбската граница продължаваха да идат наистина тревожни известия. Трънският окръжен управител Мирчо Атанасов, един алармист, за когото не се знае дали не е действал в споразумение с Радко Димитриева и Вазова, телеграфираше, че трите призивни бана (възрасти) били свикани в цяла Сърбия, че барабаните биели по селата, че всичко било нагласено, за да бъде обявена войната немедлено. На 6-и, на смотъра на артилерийския полк, князът заяви на офицерите от свитата си, че през нощта очаквал да получи телеграма, че сърбите са навлезли в България; генерал Хорватович направил преглед на войските по границата, на които казал, че те ще се бият скоро срещу българите. „Както заявлението на негово височество, пише Груев, че се чакало обявяването на войната от страна на сърбите през нощта на 5-и срещу 6-и, така и предаденият от него разговор за смотъра на генерал Хорватовича произведоха на мене най-тежко впечатление и страх за злочестата съдбина на България, която аз вече считах като загинала от едно сръбско нахлуване.“ Твърде възбуден от тия известия, Груев отиде при Каравелова. Каравелов бе излязъл: вкъщи той завари жена му.[1] „Госпожо, каза ѝ той с треперещ глас, ста-

[1] В своите показания Груев предполага, че направил посещение на 3 август, без да е сигурен обаче, че е запомнил добре датата. Госпожа Каравелова твърди, че Груев е бил у тях на 6-и. „Зная положително това, казва тя, тъй като Каравелов бе тъкмо в тоя час на молебена за австрийския император по случай рождения му ден, който се пада именно на 6 август.“

вайки прав, госпожо, кажете на мъжа си, че известията от Сърбия са ужасни, че ний трябва да мобилизираме, без да губим ни минута, защото 3–4 дена след обявяването на войната сърбите ще бъдат в София. Тогава, викаше той, издигайки гласа си, помнете, че ще се намерят 5–6 души офицери, които ще убият Каравелова, виновника на нашето злочесто отечество, и първият от тези офицери, ако искате да знаете, ще бъда аз." Г-жа Каравелова възрази, че тия заплашвания са недостойни за един офицер. „Вий трябва да покажете героизма си на бойното поле, а не да убивате българските граждани." Сетне тя се разплака, затече се в спалнята си. Подир малко Груев похлопа на вратата. „Госпожо, извинете ме, мълвеше той посрамен, но ако да знаете какви мъчения съм преживял в последните дни, какво отчаяние ме обзима, като мисля, че сърбите ще ни бият!"... Г-жа Каравелова нищо не му отговори. Груев постоя няколко секунди пред затворената врата, зад която младата жена плачеше, и сетне с бавни стъпки се отдалечи.

През тоя ден Груев се срещна с мнозина офицери, посветени в заговора. Всички вярваха, пише той, че „отечеството се намира в предсмъртна агония". Вечерта той отиде при военния министър и му разказа сцената в къщата на Каравелова. Никифоров го осъди, че напразно безпокоил г-жа Каравелова, тъй като мъж ѝ не обръщал никакво внимание на нейните думи. Груев попита след това защо Министерският съвет не взема най-сетне едно решение относително нуждата да се отстрани князът от България. Военният министър отговори, че единствената пречка за това идела от страна на Каравелова, който не можел да излезе от своето колебание. Между туй дойде самият Каравелов. Добродушният Груев, който бе обладан от едно искрено разкаяние, разказа и нему тягостната разправа, която бе имал с госпожата му. Каравелов не бе чувал нищо от жена си; Груев повтори това, което бе ѝ казал. „Нека ме убият", каза Каравелов с тоя чисто пасивен кураж, който събитията бяха развили у него, и млъкна. Нито по лицето му, нито по думите Груев можа да забележи у него някакво уплашване. Той изглеждаше съвсем апатичен. Разговорът между тримата се продължи до часа един през нощта. Той се въртеше постоянно около темата: „Какво да се прави, за да се спаси страната от разгром?" Никифоров разправи, че се разпоредил да се пренесат тежките обсадни топове в Плевен, за да не ги пленят сърбите, и че същото трябвало да се направи и с леките оръдия, недавно пристигнали от фабриката на Крупа, тъй като нямало време да се реквизират коне за впрягането им. „Относително въпроса за изпъждането на княза, разказва Груев, Каравелов говореше, че всичко, от което той се бои, то е, че изпълнението на този акт щяло да поколебае силно общественото мнение, което щяло категорически да ни осъди, защото извършеният акт щял бил да се представи пред очите на Европа като едно с нищо неоправдано и предизвикано действие."[1] Каравелов се впусна да разправя след това какво грамадно значение имало общественото мнение в политиката и във финансите и приведе като доказателство за своите думи факта, че благодарение на симпатиите на Европа той бил на път да сключи с една дрезденска банка един заем с 5 $^{1}/_{2}$ % al pari, блестящ успех, който при други условия бил немислим. Груев обаче смъкна Каравелова от височините на тия теоретически съображения към палещия въпрос за свалянето на княза, твърдейки, че то може да стане без кръвопролитие, стига правителството да се съгласи. Каравелов и Никифоров предложиха пак стария техен план: Министерският съвет да представи на княза един мотивиран доклад, с който да се иска абдикацията му. Между мотивите на първо място щяло да стои примирието в Пирот, сключено без съгласието на Каравелова, и лошият Букурещки мир, който бил всъщност едно неизгодно за България примирие. В случай че князът откаже, Каравелов и Никифоров обещаха да поискат намесата на войската. Груев оборваше тоя

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 31.

план, забелязвайки, че трябва да се вземе тутакси едно решение предвид намеренията на Сърбия и опасността да не се открие заговорът преждевременно. Каравелов обаче пак настояваше, че не трябва да се бърза. „Почакайте още 3 дена, казваше той, докато направя условията на заема и догдето се свършат преговорите с Турция върху Органическия устав." Груев забелязваше, че първият срок от 5 дена, който Каравелов бе дал Бендереву, е изтекъл. „Как мога да се уверя, че след изтичането на трите дни вий няма да искате едно ново отлагане, питаше той. Не знаете ли, че ний рискуваме с главите си?" Но никакво обещание, никакъв положителен отговор той не можа да изтръгне от Каравелова, който, очевидно изнурен, си отиде, прекъсвайки разговора. Груев остана да спи у Никифорова. Той нападаше сега люто Каравелова за неговата апатия. Никифоров се стараеше да го оправдае. „Не е решителен и смел, това е съвършено вярно, казваше той, но трябва да се чака. Ето днес австрийският агент[1] уверявал, че приготовлението на сърбите за война е празна измислица." Никифоров – бледа сянка на Каравелова в политическите въпроси – бе също много разколебан в нуждата от една насилствена развязка на кризата. И неговото лично мнение бе да се чака. Но как можеха да чакат съзаклетниците, когато опасността да бъдат открити ставаше всяка минута по-голяма?

На 7 август при Груева отиде майор Банков, твърде недоволен от мудния ход на делото. Сетне пристигнаха капитаните Кърджиев, Златарски, Стоянов, Белов, Метемелов, които му заявиха едногласно: „Или заговорът трябва да се ликвидира съвсем, или да се действа, защото ако се разчуе той, ний сме изгубени." Те бяха определили една комисия, която да отиде при Струмския полк в Перник, за да разсее колебанията, предизвикани от опозицията на Генева. Депутацията трябваше да се състои от един представител на Военното министерство – Радко Димитриев, от един командир – на I артилерийски полк – капитан Златарски, и от един офицер от Военното училище – капитан Паков. Паков отказа да замине под предлог, че нямал убедително слово и че не можел да внушава доверие към себе си. Нека забележим мимоходом, че той бе лично облагодетелстван от княз Александра, който бе го спасил от военния съд по една много компрометирующа афера. Паков обаче не се въздържаше в случая поради някакво чувство на признателност към своя благодетел, но от страх. Той взе участие в преврата и държа едно скандальозно поведение в двореца. Вместо Пакова в комисията влезе по настояване на Р. Димитриева Груев.

На часа 5 подир обед, 8 август, тримата пратеници от София пристигнаха в Перник. Те имаха предварително едно съвещание с командира на полка майор Стоянов, с капитан Вазова и с двама дружинни командири. Груев им заяви, че на двоуменията трябва да се тури край: или делото да се извърши немедленно, или да се изостави. Те заявиха, че са готови да поведат полка. Тогава Груев предложи да се свикат всичките офицери. Подир малко те се явиха вкупом в квартирата на майор Стоянова. Както Вазова, както Бендерева, Груев им каза, че положението е отчаяно и че само една революция срещу княза може да спаси България. „Господа, заяви той, аз ви говоря от името на правителството." Той обясни защо сам министърът не дошел при тях, а изпратил него: идването на Никифорова било неудобно и щяло да възбуди подозрения. На свършване той каза с твърд глас: „Който от вас се двоуми, нека излезе напред!" Офицерите се погледнаха крадешком; никой не се помръдна: те бяха вече съгласни. Реши се, щото полкът да тръгне за София още същия ден, на часа 6 вечерта. Радко Димитриев остана в Перник, за да придружава полка, а Груев и Златарски се върнаха в Княжево. В лагера те намериха Бендерева, който ги чакаше.

На 7 август Бендерев бе имал с военния министър един дълъг разговор, в който се бе старал да го убеди, че прави-

[1] Вероятно управляющият, тъй като агентът бе заминал.

телството трябва само да се постави начело на преврата и че то трябва да побърза. „Той и този път беше нерешителен, пише Бендерев. На другия ден, 8 август, когато депутацията щеше да заминава за Перник, военният министър ме разпита за положението и като узна за твърдото решение на депутацията, прати ме да я върна. Аз я настигнах в училищния лагер, но от един офицер, който заминаваше с депутатите, и от друг, който бил на предварителното съвещание, разбрах, че моята мисия ще остане осуетена, още повече че един от депутатите беше вече тръгнал. На министъра нищо не доложих и сам останах да чакам в училищния лагер резултатите от депутацията."[1]

Никифоров не полюбопитства от своя страна да узнае дали Бендерев бе върнал депутацията. Както Каравелов, тъй и военният министър не вярваха, че развязката е тъй близка. Те се съмняваха въобще в сериозността на заговора. За него се бе приказвало тъй много и в такава академическа форма, че той бе изгубил в техните очи всичко от тая тайнственост, която прави съзаклятията внушителни. На 8-и вечерта те легнаха да спят без никакво предчувствие за революционното утро, което щеше да донесе зората.

В двореца също никакво безпокойство. При това предупрежденията не бяха липсвали. Князът бе получил от няколко страни смътни уведомления за онова, което се готвеше. Един офицер, на име Попов, наречен Патрона, бил му писал едно анонимно писмо, в което му откривал заговора, без да дава обаче подробности. Предполага се също, че Никушев му съобщил, че го грози близка опасност. Д. Ризов си припомнюва, че и той обърнал вниманието на княза върху слуховете, които се носели за един заговор между офицерите. „Това не бе вече никаква тайна, разказва г. Ризов. Приказваше се за нея даже в кафенетата. Една вечер – няколко дена преди катастрофата – аз срещнах княза пред Градската градина, той бе сам и вървеше бързо към търговската улица, гдето бе избухнал пожар. Като ме срещна, той завърза разговор с мене и незабелязано влязохме в двореца. Аз му казах, че се готви между военните някакво покушение срещу неговата личност и че трябва да се вземат енергични мерки. Той обаче не вярваше, че е възможно, щото български офицери да посегнат срещу своя началник." Не по-добър резултат имаха предупрежденията на Головина, който твърди, че до самото навечерие на преврата молел княза да вземе мерки за своята защита. Всичко това се виждаше на благодушния и чистосърдечен немец като нещо недопустимо, немислимо. Колкото той се бе боял в 1883 г. от руските генерали, толкова сега той бе спокоен върху предаността на армията. Последните дни на своето царуване той прекара почти всецяло със съзаклетниците, без да го осени някакво подозрение. На 7-и вечерта офицерите от I артилерийски полк бяха на вечеря в двореца и се веселиха с княза до полунощ. „На вечерята, разправя запасният капитан Ножаров, присъстваше и малкият брат на княза Франц-Йосиф, който бе взел участие във войната и носеше сега българска униформа. Офицерите, които бяха в заговора, отидоха да си чукат чашите с него и го учеха да казва: „Пия за идеята." Младият принц повтаряше усмихнат тия думи, което доставляваше на съзаклетниците необикновено удоволствие." А в това време княз Александър викаше настрана по-високите по чин офицери и им откриваше терзанията си, показвайки още веднъж възвишеното доверие на истинския военен към неговите другари по оръжие. Нищо не можеше да разколебае княза в неговото офицерство. За Радко Димитриева, за Бендерева той знаеше, че не го обичат, особено за последния; но никога не предполагаше, че те могат да дигнат ръка срещу него. Колкото за Груева, той вярваше в него безгранично. Него той мислеше да остави начело на Военното министерство през време на отсъствието на Никифорова, който трябваше да замине в някой курорт на лечение.

[1] Кои са виновниците на 9 август?, стр. 61.

Малко време преди 9 август, разказва г-жа Каравелова, княз Александър бе у нас на визита. Той обичаше да идва у нас без никаква церемония, без даже да ни предупреди, и прекарваше цели часове в една фамилиарна, непринудена беседа. Помня, че тоя път той говори за заминаването на Никифорова в странство. „Предлагат ми, казваше той, да назнача като негов временен заместник майор Банкова, но аз се двоумя поради неприятните истории, които се разправят за него." Банков бе началник на арсенала в Русе и неговите неприятели го обвиняваха в някакви злоупотребления. Аз се възмутих от тая алюзия на княза и му заявих със сърдит тон, че е срамно за един владетел да дава значение на разни клюки срещу неговите офицери. Князът почервеня, смути се и се извини. Сетне той каза, че неговото намерение е да повери временното управление на министерството на Груева. „Груев, каза той, е един честен човек и един предан офицер. На него аз бих се поверил всецяло." Той хвали дълго Груева и очевидно бе, че храни към него особени симпатии.

В това време Груев побеждаваше своите последни колебания и ставаше вече шеф на съзаклятието.

Груев пристигна в Княжево около часа 11 през нощта. Той обади на Бендерева, че полкът е вече в поход. Двамата установиха след това окончателния план. Една дружина от Струмския полк и юнкерите от Военното училище трябваше да обиколят двореца и да обезоръжат караулите; за началник на тази колона бе определен Груев, негов помощник – Радко Димитриев. Другите две дружини от Струмския полк под командата на майор Стоянова имаха мисията да обезоръжат третата дружина от I пеши полк, единствената, която бе останала в София; помощник на Стоянова трябваше да бъде Бендерев. Предвидено бе, че капитан Вазов ще заеме с една рота телеграфната станция и ще извърши в града няколко необходими арести. Никакво съпротивление не се очакваше: двете дружини от I полк бяха в Сливница; I конен полк бе в Самоков; началникът на княжеския конвой, ротмистър Цанков, бе обещал своята поддръжка на съзаклетниците; I артилерийски полк бе в заговора. Съмнителна бе само трета дружина на I пеши полк: но тя щеше да бъде изненадана, когато спи, и обезоръжена без никакво противодействие. Успехът бе значи сигурен. При все това Груев и Бендерев бяха крайно развълнувани.

На часа 1 Струмският полк се зададе по шосето и се приближи до лагера на Военното училище. На войниците не бе казано нищо; те бяха дочули само, че отиват да защитават княза срещу населението, което искало да го изпъди. Юнкерите също не бяха още посветени. Тайната бе поверена единствено на Михаил Такева, фелдфебел в първата юнкерска рота. Щом се яви Струмският полк, Такев получи заповед да бие тревога. Юнкерите наскочиха из шатрите и грабнаха оръжието. Те помислиха, че сърбите са нападнали София и че ще вървят на бой. Те се радваха, че ще има война, след която ще бъдат по-скоро произведени. Юнкерите се построиха, заобиколени отдалеч от Струмския полк. Груев застана пред строя и им държа една кратка реч: „Господа! България се намира в твърде опасно положение. Трябва да ви кажа, че въпросът е поставен така – или България с днешния свой княз е загинала, или България, освободена от него, е спасена. Да живее България и българският народ!" Юнкерите подеха: „Да живее България!" Груев покани тия, които не искат да вземат участие в делото, да излязат пред строя: никой не се отзова. Тогава Груев даде заповед за тръгване.

Нощта бе тъмна, една трагична нощ с ниско небе и с тежка тайнственост. Светкавици се виеха в гъстия мрак и сетне почна да вали дребен дъжд, на пресекулки. Войската вървеше стройно, мълчаливо, ужасно напрегната. Наближавайки до София, едната колона, под командата на Стоянова, се отби към лагера на I пеши полк; другата влезе в града. Улиците бяха пусти в тая късна доба. От дъжда пътят бе станал кален и вървежът на войниците не дигаше никакъв шум.

Часът бе близо 3, когато съзаклетниците пристигнаха до двореца и го заобиколиха. Два взвода от шефската юнкерска рота заеха Финансовото министерство и хотел „България"; другите два взвода се построиха откъм руското агентство. Един взвод от втората юнкерска рота застана пред самия караулен дом; останалите 3 взвода – между вратите на двора и караулния дом, успоредно с Градската градина. Една рота от Струмския полк се нареди на Александровската площад, а трите други роти завзеха останалите фасади на двореца. Часовите не оказаха никакво съпротивление; виждайки пред себе си офицери, те сложиха оръжието си без никакво подозрение; те мислеха, че се върши някаква маневра. Началникът на караула, капитан Зафиров, бе впрочем в заговора. Личните телохранители на княза се потаиха. Само довереният му служител Димитър Анков, уплашен от това странно обсаждане на двореца в тъмни нощи, се затече в спалнята на своя господар. „Ваше височество, бягайте! Искат да ви убият!" – извика той и му подаде един револвер. Князът скочи от леглото си и едва облечен, тръгна към едни стъклени врати, чрез които се излизаше в градината. Но тук го посрещнаха войници, които насочиха срещу него щиковете си: „Назад!" Князът затвори набърже вратата и се повърна. Шумът в двора продължаваше. Князът се изкачи в горния етаж и се показа на един прозорец: от всички страни дворецът бе заобиколен. В това време се дадоха три залпа във въздуха, сигнал, който трябваше да извести на Артилерийския полк да бъде готов. Патроните не бяха всички халови, както бе разпоредено; някои от тях се оказаха пълни и куршумите, като счупиха прозорците на вътрешните апартаменти, забодоха се в тавана. След залповете офицерите извикаха: „Да живей България! Долу немецът!" Войниците подеха тия викове механически. На княза не оставаше вече никакво съмнение върху смисълта на тая манифестация. Той слезе в спалнята си, обу се, опаса сабята си. Един от служещите, цивилен, излезе на парадните врата и обръщайки се към една група офицери и юнкери, попита: „Какво искате?"

– Искаме да излезе Негово височество – отговориха те.

Служещият изчезна. Минаха се 15-20 минути, никой не се вести. Виковете се повториха, по-сурови тоя път. Същото цивилно лице излезе до вратата и заяви:

– Негово височество ще излезе след два часа.

– По-скоро да излезе – викаха офицерите.

– След един час.

– Не, сега да излезе, сега още!

След малко се яви князът, придружен от брата си Франц-Йосифа. Князът бе облечен във военно палто, бяла суконена, с червен гайтан фуражка, високи чизми; брат му носеше формата на I конен полк, в сюртук. Князът бе бледен и гледаше уплашено. „Ваше височество, обърна се Груев към него, имате ли револвер?" „Не, отговори князът, но имам сабя под палтото си." После настана мълчание. Никой от офицерите не смееше да продума страшното слово. „Ваше височество, заяви най-сетне Радко Димитриев, нашето отечество се намира в твърде опасно положение и то ще загине, ако вий останете на българския престол." Радко Димитриев извика тия думи набързо, с един глух и груб глас, който се стараеше да бъде твърд. Някои казваха сетне, че той се напил през нощта, за да има повече кураж. „Ако да бях знаял, отговори князът, че макар и един солдатин има във войската, който намира моето отказване от българския престол за необходимо, аз бих се отказал сам."[1] След това той се обърна към Груева: „Майор Груев, каза той, вий имахте в понеделник почетен рапорт у мене: защо не ми казахте това тогава?" „Аз считах това за невъзможно, Ваше височество." Князът говореше с тих и някак далечен глас. В лицето му сега на мястото на тревогата от първия момент се четеше една крайна меланхолия. Незлобивото сърце на Груева бе покъртено. Но Радко Димитриев, който се боеше да не би другарите му да

[1] Предаваме тая сцена и разговорите според показанията на майор Груева, в цитираната брошура, стр. 39-40.

се развълнуват, викаше, че трябва да се бърза. Тая сцена ставаше в стаята до парадните врата. Вътре бяха влезли освен Груев и Радко Димитриев капитан Паков и десетина юнкери. Съзаклетниците искаха, щото князът сам да напише указа за своето отречение, но той отказа. Един юнкер, Ради Овчаров, седна тогава на масата, дето стоят регистрите, и почна да пише под диктовката на Радко Димитриева. Указът[1] гласеше: „Понеже българският народ и войската намират, че моето по-нататъшно стоение на българския престол е вредно за интересите на страната, то аз се отказвам от престола, като обещавам, че не ще имам за него и занапред никакви претенции." Князът взе бумагата, прочете я, произнесе едно протегнато „добре!" и подписа: „Бог да пази България. Александър." „Сега вървете с нас", заповяда Радко Димитриев. Князът тръгна без никакво съпротивление. Съзаклетниците го заведоха във Военното министерство.

В това време пристигаха майор Стоянов и Бендерев с тяхната колона. Те бяха обезоръжили третата дружина и я водеха със себе си. Капитан Вазов бе свършил също своята мисия.

В телеграфната станция, разказва Вазов, чиновниците спяха. Събудих ги; поставих войници до апаратите, а тях арестувах. Оттам минах покрай къщата на Каравелова. На вратата му имаше един стражар, когото предадох на двама войници. Шумът събуди семейството. Каравелов и жена му се явиха на прозореца, сънени. Аз извиках: „Петко Каравелов, арестуван сте!" Той попита: „Какво е това? Що е това?" Но като видя войниците, дръпна се навътре и затвори прозореца. Арестуването на Каравелов не бе предвидено; аз го извърших на своя глава, понеже знаех неговите колебания. След

[1] Документът е изчезнал. Груев предава неговото съдържание, както го бе запомнил.

това отидох да арестувам флигеладютантите и барон Корвина. Пред вратата поставих един часовой. В това време се чуваха виковете долу! пред двореца. Две глави се явиха на прозореца: „Какво става? Що има?" Аз извиках на часовоя: „Ако се покаже някой на прозореца, ще стреляш." Главите се оттеглиха навътре. А аз отидох при другарите си. Те водеха княза във Военното министерство.

Заповедите и виковете на войската бяха събудили града. По улиците почнаха да се явяват тогава тук-там любопитни хора. Между двореца и Военното министерство се образуваха малки групи, които коментираха извършеното дело с едно странно спокойствие. Главатарите на заговора бяха заедно с княза в салона на Военното министерство. Тук някои офицери се държаха недостолепно спрямо княза. Най-нахално се е държал Радко Димитриев, и то не толкова може би от злоба, колкото от грандомания; той искаше да докаже с думи, с жестове, с алюзии, че на това велико дело вдъхновителят, ръководителят, авторът е той, безподобният стратег, когото князът не бе признал. Върху това, което говори князът във Военното министерство, знае се твърде малко. Той поиска да види Каравелова; отговориха му, че това е невъзможно. Желанието му да повикат поне частния му секретар Менгеса не бе също уважено. Позволиха му само да напише до Менгеса една записка, с която искаше да му се изпратят пари и дрехи за преобличане. Поръчката биде изпълнена начаса. За княза и за брата му бидоха донесени капуцинер и кифли. Князът не се докосна до тях; но Франц-Йосиф, по-млад, показа добър апетит. Князът поиска една цигара. Паков си спомни тогава за своя благодетел и му подаде табакерата си, мълвейки смутено: „Аз ... аз Ви съм длъжен, Ваше височество ... длъжен съм Ви до гроб." Князът не му отговори; сетне попита: „Къде ще ме водите?" Но не получи никакъв отговор. Мислейки за родителите си, за тяхната тревога, той продума: „В Дармщадт не ще знаят какво е станало с мене, дали съм останал жив." Около него сега всички мълчеха. „Да

вървим тогава", каза той. Обаче приготовленията не бяха още свършени. Може би съзаклетниците искаха, щото заминаването на княза да бъде съпроводено с една народна манифестация. Тълпата обаче бавно растеше. Най-сетне пристигнаха файтоните; те бяха впрегнати с по четири коня.

Часът бе вече 5. Зората изгряваше, обещающа един хубав ден. Небето след дъжда бе ясно. Утрешната дрезгавина имаше чудесна прозрачност. От намокрените дървета на Градската градина идеше един лъх на свежест.

Когато князът слезе от Военното министерство, публиката се стече да го види. Тя се състоеше повечето от македонци, които работеха в зданието на хотел „България" и бяха нарочно докарани от Кесякова. От познатите софиянци личеха само двамина: Ив. Д. Гешов и Ал. Людсканов. Облечен в куртка, възседнал едно дребно конче, Кесяков циркулираше между зрителите, викайки: „Долу немецът!" Само няколко редки гласове подемаха неговите думи; множеството бе сега замислено и мълчаливо.

Князът се качи в първия файтон заедно с капитан Кърджиева. Във втория файтон седнаха Франц-Йосиф и капитан Зафиров. Останалите седем файтона бяха пълни с юнкери. На първите два файтона до кочияша седеше един юнкер. Когато файтоните тръгваха, чуха се пак викове: Долу!

Кесяков се спусна към княза, за да го заплюе. Но файтонджията удари конете и кортежът потегли.

От тротоара Радко Димитриев гледаше как файтоните се отдалечават и ядеше един геврек. Той се надигна към Кесякова и му каза нещо. И двамата се изсмяха високо.

А публиката почна да се разотива безшумно.

СЪДЪРЖАНИЕ

КНИГА ЧЕТВЪРТА
Второто властване на либералите

КНИГА ПЕТА
Съединението

КНИГА ШЕСТА
Войната и мирът

КНИГА СЕДМА
Детронирането на княз Александра

Симеон Радев
СТРОИТЕЛИТЕ
НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ
Том 1

Редактор на издателството
ИВАН ГРАНИТСКИ

Графичен дизайн и корица
ПЕТЪР ДОБРЕВ

Коректор
СОНЯ ИЛИЕВА

Формат 32/84/108
Печатни коли 57

Издателство
„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Предпечатна подготовка
„АЛТЕРНАТИВА“

Печат
„ОБРАЗОВАНИЕ И НАУКА“ ЕАД

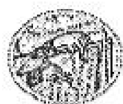

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“
в 120 тома
2002 – 2005 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пейо К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР
26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЙ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев – ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешеков – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пеньо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ

60. **Емилиян Станев – АНТИХРИСТ**
61. **Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА**
62. **Емилиян Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ**
63. **Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА**
64. **Димитър Талев – ИЛИНДЕН**
65. **Димитър Талев – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ**

ПРЕДСТОЯЩИ ЗАГЛАВИЯ:

66. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
67. Николай Лилиев – ПТИЦИ В НОЩТА
68. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
69. Ангел Каралийчев – РЪЖ
70. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
71. Никола Вапцаров – МОТОРНИ ПЕСНИ
72. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
73. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
74. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
75. Асен Златаров – СЛЪНЦЕТО И ЖИВОТЪТ
76. Йордан Йовков – АКО МОЖЕХА ДА ГОВОРЯТ
77. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Иван Радославов – ИДЕИ И КРИТИКА
80. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
81. Антон Страшимиров – ХОРО
82. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
83. Ст. Л. Костов – ГОЛЕМАНОВ
84. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
85. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
86. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
87. Чудомир – НАШЕНЦИ
88. Йордан Йовков – АЛБЕНА
89. Димитър Талев – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
90. Васил Пундев – ДНЕШНАТА БЪЛГАРСКА ЛИРИКА
91. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
92. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
93. Михаил Арнаудов – БЪЛГАРСКИ ОБРАЗИ
94. Георги Кирков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
95. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
96. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
97. Иван Хаджийски – БИТ И ДУШЕВНОСТ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
98. Иван Хаджийски – ОПТИМИСТИЧНА ТЕОРИЯ ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
99. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
100. Христо Радевски – ПУЛС
101. Сирак Скитник – СТАРО И НОВО ИЗКУСТВО
102. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ
103. Александър Вутимски – СИНЬОТО МОМЧЕ
104. Богомил Райнов – ЛЮБОВЕН КАЛЕНДАР
105. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
106. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
107. Валери Петров – СБОГУВАНЕ С МОРЕТО
108. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
109. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
110. Николай Хайтов – ДИВИ РАЗКАЗИ
111. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
112. Андрей Германов – ОЦЕЛЕЛИЯТ ПРИ ТЕРМОПИЛИТЕ
113. Петър Динеков – ВЪЗРОЖДЕНСКИ СТРАНИЦИ
114. Атанас Далчев – ПРОЗОРЕЦ
115. Петър Мутафчиев – ДУХЪТ НА ОТРИЦАНИЕТО В БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ
116. Васил Златарски – ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ СРЕДНИТЕ ВЕКОВЕ
117. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
118. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ НАРОДНИ ОБИЧАИ
119. Георги Джагаров – В МИНУТИ НА МЪЛЧАНИЕ
120. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪЛЦИ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов"
София 1124, ул. „Николай Ракитин" № 2
тел. 943-42-16; 943-32-64

Класическите произведения на българската литература са слънчевите стълбове, крепящи националното ни самосъзнание. Те са кристалните мостове на възторга, по които Отечеството ще премине през огън и страдание и ще пребъде в третото хилядолетие. Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

7 лв.